ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΑΛΑΚΟΥΡΑ • ΣΙΔΗΡΟΥΛΑ ΖΙΩΓΟΥ-ΚΑΡΑΣΤΕΡΓΙΟΥ

Η εκπαίδευση των γυναικών
Οι γυναίκες στην εκπαίδευση

Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18ος - 20ός αι.)

Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα
www.kallipos.gr

HEALLINK
Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ 2007-2013
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

ΑΘΗΝΑ 2015

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΑΛΑΚΟΥΡΑ
Επίκουρη καθηγήτρια

ΣΙΔΗΡΟΥΛΑ ΖΙΩΓΟΥ-ΚΑΡΑΣΤΕΡΓΙΟΥ
Ομότιμη καθηγήτρια

Η εκπαίδευση των γυναικών Οι γυναίκες στην εκπαίδευση (18ος-20ός αι.)

Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση

Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά
Συγγράμματα και Βοηθήματα
www.kallipos.gr

Η εκπαίδευση των γυναικών – Οι γυναίκες στην εκπαίδευση (18ος -20ός αιώνας)

Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση

Συγγραφή
Κατερίνα Δαλακούρα (Κύριος Συγγραφέας)

Σιδηρούλα Ζιώγου-Καταστεργίου

Κριτικός αναγνώστης
Κυριάκος Μπονίδης

Συντελεστές έκδοσης
Γλωσσική Επιμέλεια: Πέρσα Αποστολή

Τεχνική Επεξεργασία: DESIGNCLUB - Δημήτρης Αναπλιώτης

Γραφιστική Επιμέλεια: DESIGNCLUB - Δημήτρης Αναπλιώτης

ISBN: 978-960-603-290-5

Copyright © ΣΕΑΒ, 2015

Το παρόν έργο αδειοδοτείται υπό τους όρους της άδειας Creative Commons Αναφορά Δημιουργού - Μη Εμπορική Χρήση - Όχι Παράγωγα Έργα 3.0 Για να δείτε ένα αντίγραφο της άδειας αυτής επισκεφτείτε τον ιστότοπο

https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/gr/

Σύνδεσμος Ελληνικων Ακαδημαϊκων Βιβλιοθηκών

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Ηρώων Πολυτεχνείου 9, 15780 Ζωγράφου

www.kallipos.gr

Περιεχόμενα

Πρόλογος 12
Κεφάλαιο 1. Η αναβίωση του γυναικείου ζητήματος (18ος-19ος αι.) 16
Σύνοψη 16
Προαπαιτούμενη γνώση 16
1.1 Εισαγωγικά: Ο Διαφωτισμός και το «γυναικείο πρόβλημα» 17
1.2 Ευρωπαϊκή φιλοσοφικο-πολιτική σκέψη: Οι διαφορετικές παραδόσεις στο γυναικείο ζήτημα 18
1.3 Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός και το γυναικείο ζήτημα – Οι πρώτες γυναικείες «φωνές» 23
1.4 Πατριαρχικές αντιλήψεις και επιστήμη – Η «ισότητα στη διαφορά» 26
1.5 Το γυναικείο ζήτημα στην ελληνική διανόηση του 19ου αιώνα 29
1.5.1 Γυναικείος Ανθρωπισμός 33
1.6 Επιλογικά 34
ΒΙβλιογραφία/Αναφορές 36
Κεφάλαιο 2. Διαμορφώνοντας την ταυτότητα των γυναικών τον 19ο αιώνα 39
Σύνοψη 39
Προαπαιτούμενη γνώση 39
2.1 Η γυναικεία εκπαίδευση στον ελληνόφωνο χώρο στις αρχές του 19ου αιώνα 40
2.1.1 Η έμφυλη εκπαιδευτική θεωρία 40
2.1.2 Η εκπαιδευτική πραγματικότητα στις αρχές του 19ου αιώνα 41
2.2 Η εκπαίδευση των γυναικών σε οθωμανικό πλαίσιο (19ος αιώνας – 1922) 43
2.2.1 Χαρακτηριστικά του πολιτικού πλαισίου 43
2.2.2 Πρώτη συγκρότηση του εκπαιδευτικού συστήματος και του σχολικού δικτύου (1840-1860/70) 45
2.2.3 Ολοκλήρωση του εκπαιδευτικού συστήματος και ραγδαία εξάπλωση του σχολικού δικτύου (1870/80-1900) 47
2.2.3.1 Πρωτοβάθμια εκπαίδευση 49
2.2.3.2 Δευτεροβάθμια και επαγγελματική εκπαίδευση 50
2.2.3.3 Κοινωνικο-ταξικά χαρακτηριστικά του εκπαιδευτικού συστήματος 52
2.2.4 «Το ομοιόμορφον» της εκπαίδευσης (1900-1922) 53
2.2.5 Η έμφυλη κοινωνική λειτουργία της εκπαίδευσης 58
2.3 Η διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος των γυναικών στο ελληνικό κράτος 61
2.3.1 Πρωτοβάθμια εκπαίδευση: Οι θέσεις της πολιτείας και οι αντιστάσεις της κοινωνίας 61
2.3.2 Πρώτες απόπειρες επαγγελματικής εκπαίδευσης 63
2.3.3 Δευτεροβάθμια εκπαίδευση – παρθεναγωγεία – διδασκαλεία θηλέων: Διαφοροποιήσεις και περιορισμοί 65
2.3.3.1 Περίοδος Α΄ 1836-1893: Ο κυρίαρχος ρόλος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας 67
2.3.3.2 Περίοδος Β΄ 1893-1914: Παρεμβάσεις, νομοθετικές ρυθμίσεις και αδιέξοδα 71
2.3.3.3 Ένωσις Ελληνίδων: Διδασκαλείο Νηπιαγωγών και Γυμναστική Σχολή Θηλέων (1897) 74
2.3.3.4 Περιεχόμενο και σκοποί της εκπαίδευσης των κοριτσιών 75

2.3.3.5 Η εκπαίδευση κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα 77
2.4 Επιλογικά 82
Βιβλιογραφία/Αναφορές 85
Παράρτημα Ι - Οργανογράμματα 90
Παράρυημα ΙΙ - Τεκμήρια 94
Παράρτημα ΙΙΙ - Πίνακες 118
Κεφάλαιο 3. Αναδιαμορφώνοντας την ταυτότητα των γυναικών (Μεσοπόλεμος – Μεταπολίτευση) 120
Σύνοψη 120
Προαπαιτούμενη γνώση 120
3.1 Οι τρεις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα 121
3.1.1 Το πλαίσιο: «*Η Ελληνίδα ανοίγει μόνη το δρόμο της*» 121
3.1.2 Νέα Αγωγή, Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός και Φύλο: καινοτομίες, αναστολές και αντιστάσεις 122
3.1.2.1 Βασικές αρχές και εφαρμογές στην εκπαιδευτική πράξη 122
3.1.2.2 Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο Βόλου (1908-1911) 124
3.1.2.3 Υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου (1912) 126
3.1.2.4 Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή (1921-1923) – Γυναικείος Ανθρωπισμός 128
3.1.2.5 «Μαρασλειακά» (1925-1927) – «Διδασκαλειακά» (1927-1930) 129
3.1.3 Από τα παρθεναγωγεία στα γυμνάσια θηλέων: Εκπαιδευτική πολιτική και μεταρρυθμίσεις (1913-1929) 132
3.1.3.1 Νομοσχέδια Ιωάννη Τσιριμώκου (1913) και Κωνσταντίνου Γόντικα (1929) 132
3.1.3.2 Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις κατά τον Μεσοπόλεμο 136
3.1.3.2.1 Αστικά σχολεία, διδασκαλεία, ελληνικά σχολεία, γυμνάσια και πρακτικές σχολές θηλέων (1914-1918) 137
3.1.3.2.2 Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση 1929: Τα γυμνάσια θηλέων και ο ρόλος των γυναικών εκπαιδευτικών 138
3.2 Από τη δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά έως τη Μεταπολίτευση (1936-1977) 141
3.2.1 Μεταρρυθμίσεις 1964, 1976/77: Εκδημοκρατισμός – Θεσμοθέτηση της συνεκπαίδευσης 141
3.2.2 Ο προβληματισμός για τη μικτή εκπαίδευση στα δευτεροβάθμια σχολεία 144
3.2.3 Μαθητικός πληθυσμός 148
3.2.4 Κινητικότητα γυναικών εκπαιδευτικών όλων των ειδικοτήτων – Οι πρώτες γυναίκες γυμνασιάρχες 149
3.3 Επιλογικά 153
Βιβλιογραφία/Αναφορές 154
Παράρτημα Ι - Τεκμήρια 158
Κεφάλαιο 4. Πανεπιστημιακή εκπαίδευση - Γυναίκες και επιστήμη στην Ελλάδα (1890-1976) 175
Σύνοψη 175
Προαπαιτούμενη γνώση 175
4.1 Εισαγωγικά: Η εξέλιξη της εκπαίδευσης των κοριτσιών έως το 1890 176
4.2 Η «*λογία δεσποινίς*»: Πρόσβαση στην επιστημονική γνώση 177

4.2.1 Ο διάλογος για την πρόσβαση των γυναικών στο πανεπιστήμιο. Λόγοι και αντίλογοι 177
4.2.2 Οι πρώτες φοιτήτριες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1890-1920): Δημογραφικά χαρακτηριστικά – κοινωνική προέλευση – επιλογές σπουδών....185
4.2.2.1 Η φοίτηση διαχρονικά....187
4.2.2.2 Δημογραφικά χαρακτηριστικά 190
4.2.2.3 Κοινωνικο-οικονομικό υπόβαθρο 191
4.2.3 Εμπειρίες των πρώτων φοιτητριών και αντιστάσεις στο χώρο του πανεπιστημίου 193
4.2.4 Παρουσία και διεκδικήσεις των πρώτων πτυχιούχων στο χώρο εργασίας 197
4.2.5 Οι πρώτες υφηγήτριες στην Ιατρική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών 198
4.3 «*Συνεταί και μετρημέναι*»: Διεύρυνση επαγγελματικού χώρου – ακαδημαϊκή εξέλιξη (1920-1976)....199
4.3.1 Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: Οι πρώτες φοιτήτριες 199
4.3.2 Διαχρονική εξέλιξη του φοιτητικού πληθυσμού (1926-1922)....201
4.3.3. Ακαδημαϊκή εξέλιξη: Οι πρώτες υφηγήτριες και καθηγήτριες στα πανεπιστήμια Αθηνών και Θεσσαλονίκης 204
4.4 Πανεπιστήμιο - Έρευνα και διδασκαλία γυναικείων θεμάτων (1980 και εξής) 206
4.4.1 Ομάδες γυναικείων σπουδών....206
4.4.2 Φοιτητικός πληθυσμός – Επιλογές σπουδών....207
4.4.3 Η συμμετοχή των γυναικών στην ακαδημαϊκή ιεραρχία και έρευνα 207
4.4.3.1 Γυναίκες πανεπιστημιακοί στην Ευρωπαϊκή Ένωση 207
4.4.3.2 Ερευνητικά και παρεμβατικά προγράμματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης....208
4.4.3.3 Προγράμματα φύλου στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα....210
4.5 Επιλογικά: Αποτιμήσεις – Προοπτικές....211
Βιβλιογραφία/Αναφορές 212
Παράρτημα Ι - Τεκμήρια....217
Κεφάλαιο 5. «*Περίεργον τι τέρας: η διδασκάλισσα*»: παραδοξότητες, αντιφάσεις, διλήμματα και υπερβάσεις....222
Σύνοψη....222
Προαπαιτούμενη γνώση 222
5.1 Εισαγωγικά 223
5.2 Η εκπαίδευση των διδασκαλισσών....223
5.2.1 Δασκάλες στις αρχές του 19ου αιώνα....224
5.2.2 Η γενική εκπαίδευση ως επαγγελματική εκπαίδευση (1840-τέλη δεκαετίας 1860): Εκπαίδευση στα «ανώτερα» σχολεία κοριτσιών 226
5.2.3 Επαγγελματική εκπαίδευση (1870-1933): Εκπαίδευση στα ανώτερα παρθεναγωγεία και διδασκαλεία 229
5.2.3.1 Η επαγγελματική εκπαίδευση στις ορθόδοξες ελληνικές κοινότητες....229
5.2.3.1.1 Η εκπαίδευση-κατάρτιση στα ανώτερα παρθεναγωγεία 229
5.2.3.1.2 Η εκπαίδευση-κατάρτιση στα διδασκαλεία....230

5.2.3.2 Η επαγγελματική εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος....234
5.2.3.2.1 Η εκπαίδευση-κατάρτιση στα διδασκαλεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας....234
5.2.3.2.2 Η εκπαίδευση-κατάρτιση στα κρατικά διδασκαλεία θηλέων (1914-1929)....239
5.3 Παραδοξότητες, αντιφάσεις, διλήμματα και υπερβάσεις στη ζωή και στην εργασία των διδασκαλισσών....240
5.3.1 Πρόσβαση σε ένα δημόσιο χώρο με «άρωμα ιδιωτικού»....242
5.3.2 Εργασία – γάμος/οικογένεια: ασύμβατες επιλογές και άλλες συνέπειες....243
5.3.3 Η διδασκαλία ως βιοπορισμός: από προστατευόμενη, «προστάτης» οικογένειας....244
5.3.4 Η έννοια του πολιτικού: συμμετοχή και αποκλεισμοί....246
5.3.5 «Το διδασκαλικόν στάδιον […] το πλέον αχάριστον και βασανιστικόν»....247
5.3.6 Η άλλη όψη….....250
5.3.7 Κοινωνικές αναπαραστάσεις «της δασκάλας»: από τη γελοιογραφική απεικόνιση στην ανάδειξη της πολλαπλότητας των προσώπων της....251
5.4 Επιλογικά....254
Βιβλιογραφία/Αναφορές....255
Παράρτημα Ι - Τεκμήρια....259
Κεφάλαιο 6. Γυναικεία εγγραμματοσύνη: Κοινωνική παρουσία και παρεμβάσεις....261
Σύνοψη....261
Προαπαιτούμενη γνώση....261
6.1 Εισαγωγικά....262
6.2 Συγγραφική και εκδοτική δραστηριότητα....262
6.2.1 Η πρώτη περίοδος της γυναικείας εκδοτικής και συγγραφικής δραστηριότητας....264
6.2.2 Νέες γυναικείες περιοδικές εκδόσεις – Διεύρυνση της γυναικείας συμμετοχής (δεκαετίες 1860 και 1870)....266
6.2.3 Η ακμή της γυναικείας εκδοτικής δραστηριότητας (1880-1920)....269
6.2.3.1. Το αναγνωστικό ενδιαφέρον των γυναικών: Κατάλογοι συνδρομητών/τριών – Κυκλοφορία εντύπων – Δίκτυα επικοινωνίας....276
6.2.4 Συγγραφική και εκδοτική δραστηριότητα στο Μεσοπόλεμο....278
6.3 Φιλανθρωπική και φιλεκπαιδευτική δραστηριότητα....279
6.3.1 Φιλανθρωπική δραστηριότητα....280
6.3.2 Φιλεκπαιδευτική-μορφωτική συλλογική δραστηριότητα....283
6.3.2.1 Αλφαβητισμός και τεχνική εκπαίδευση των γυναικών των λαϊκών στρωμάτων....284
6.3.2.2 Μορφωτικές πρωτοβουλίες για τις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων: Διαλέξεις, ανώτερες σχολές «κυριών και δεσποινίδων»....286
6.3.2.3 Γενικότερες κοινωνικές παρεμβάσεις – Ατομικές πρωτοβουλίες – Παρουσία στην κοινωνική ζωή....288
6.4 Χειραφέτηση – Φεμινισμός....290
6.4.1 Σύλλογοι Μεσοπολέμου: Νέες μορφές δράσης γυναικών....293
6.4.1.1 Το δικαίωμα της ψήφου....294

6.4.1.2 Συνδικαλιστική δραστηριοποίηση – Εργασιακά δικαιώματα....295
6.4.1.3 Άλλες μορφές συλλογικής δραστηριοποίησης....298
6.5 Επιλογικά....299
Βιβλιογραφία/Αναφορές....300
Κεφάλαιο 7. Γυναίκες εκπαιδευτικοί και η διαμόρφωση της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης....306
Σύνοψη....306
Προαπαιτούμενη γνώση....306
7.1 Εισαγωγικά....307
7.2 Η συμβολή των γυναικών εκπαιδευτικών/παιδαγωγών στη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος....308
7.3 Εκπαιδευτική θεωρία και παιδαγωγική σκέψη: Η συμβολή των γυναικών παιδαγωγών....310
7.3.1 Πολυτίμη Κουσκούρη (1820-1854)....311
7.3.1.1 Βιογραφικά στοιχεία και εκπαιδευτική δραστηριότητα....311
7.3.1.2 Συγγραφική δραστηριότητα και εκπαιδευτική θεωρία....313
7.3.2 Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου (1821-1877)....315
7.3.2.1 Βιογραφικά στοιχεία και μορφωτικές-ιδεολογικές επιδράσεις....316
7.3.2.2 Συγγραφική δραστηριότητα και θεωρητικές επεξεργασίες: παιδεία, εκπαίδευση και «ισότητα των δύο γενών»....318
7.3.3 Σαπφώ Λεοντιάς (1830-1900)....321
7.3.3.1 Βιογραφικά στοιχεία και κοινωνικο-ιδεολογικό περιβάλλον....321
7.3.3.2 Εκπαιδευτική δραστηριότητα και «εκπαιδευτική γεωγραφία»....322
7.3.3.3 Θέσεις, απόψεις, προτάσεις για την εκπαίδευση....324
7.3.3.4 Επικοινωνία με τη δυτική εκπαιδευτική σκέψη και πράξη....327
7.3.4 Αικατερίνη Χρηστομάνου-Λασκαρίδου (1842-1916)....330
7.3.4.1 Η ζωή και οι σπουδές της....330
7.3.4.2 Εκπαιδευτική δραστηριότητα: «*Ζήσωμεν υπέρ των τέκνων ημών*»....331
7.3.4.3 Παιδαγωγική θεωρία – Συγγραφική δραστηριότητα: «*Εις τέρψιν και ωφέλειαν των παίδων*»....333
7.3.5 Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου (1887[;]-1981)....335
7.3.5.1 Η ζωή και οι σπουδές της: Ένα οδοιπορικό από τη Φιλιππούπολη στην Αθήνα....335
7.3.5.2 Παιδαγωγική θεωρία – Συγγραφική δραστηριότητα: «*Εργάτρια παιδαγωγικής*»....336
Βιβλιογραφία/Αναφορές....340

Πίνακας συντομεύσεων-ακρωνύμια

Α.Α.Φ.	Αύξων Αριθμός Φακέλου
Α.Δ.Π.Β.	Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο Βόλου
Α.Ζ.Π.	Αρχείο Ζαππείου Παρθεναγωγείου
Α.ΟΙ.Π.	Αρχείο Οικουμενικού Πατριαρχείου
Α.Ν.	Αναγκαστικός Νόμος
Α.Π.Θ.	Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Α.Υ.Ε.	Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών
Β.Δ.	Βασιλικό Διάταγμα
Γ.Α.Κ.	Γενικά Αρχεία Κράτους
Γ.Γ.Ν.Γ.	Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς
Δ.Α.Φ.	Δημόσιο Αρχείο Φιλιππούπολης
Δ.Ο.Ε.	Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδος
Ε.Κ.Π.Α.	Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Ε.Λ.Ι.Α.	Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο Αθηνών
Ε.Σ.Υ.Ε.	Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος
Η.Δ.Γ.	Ηγεμονικό Διοικητικό Γραφείο
Ι.Α.Ε.Ν.	Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας
Ι.Α.Μ.	Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας
Ι.Α.Ν.Ε.	Ιστορικό Αρχείο Νεοελληνικής Εκπαίδευσης
Ι.Ε.Ε.	Ιστορία του Ελληνικού Έθνους
Ι.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε.	Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Κ.Ε.Θ.Ι.	Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας
ΚΕ.ΜΕ.	Κέντρο Μελετών
Κ.Ν.Ε.	Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών
Μ.Ι.Θ.Ε.	Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης
Μ.Ι.Ε.Τ.	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
Ν.	Νόμος
Ν.Δ.	Νομοθετικό Διάταγμα
Ο.Ι.Ε.Λ.Ε.	Ομοσπονδία Ιδιωτικών Εκπαιδευτικών Λειτουργών Ελλάδας
Ο.Λ.Μ.Ε.	Ομοσπονδία Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης
Ο.Μ.Ε.Δ.	Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού
Π.Κ.Ε.Ε.	Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή
Π.Δ.	Προεδρικό Διάταγμα
τ.	Τόμος
τχ.	Τεύχος
Υπ.Απ.	Υπουργική Απόφαση
ΥΠ.Ε.Π.Θ.	Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων
Φ.	Φάκελος
Φ.Ε.	Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία

Φ.Ε.Κ.	Φύλλο Εφημερίδας της Κυβέρνησης
χ.τ.	Χωρίς ένδειξη τόπου
χ.έ.	Χωρίς ένδειξη έκδοσης

Πρόλογος

Η έρευνα στο πεδίο της ελληνικής ιστορίας της γυναικείας εκπαίδευσης, η οποία, αν εξαιρέσουμε τα ελάχιστα έργα που εμφανίζονται στις δεκαετίες του 1960 και 1970, παρουσιάζεται συστηματική από τη δεκαετία του 1980 και εξής, έχει εστιάσει ξεχωριστά στους δυο χώρους του ελληνισμού (ελληνικό κράτος και ορθόδοξες κοινότητες του οθωμανικού χώρου), προκειμένου να ανασυγκροτηθεί και να κατανοηθεί το φαινόμενο της γυναικείας εκπαίδευσης καταρχάς –και σύμφωνα με τους κανόνες της ιστορικής μελέτης– μέσα στις ιδιαίτερες και διαφορετικές ιστορικές συνθήκες των δύο χώρων που το παρήγαγαν και το διαμόρφωσαν. Έτσι η παρουσίαση μιας συνθετικής ιστορίας της γυναικείας εκπαίδευσης, με καταγραφή της παράλληλης πορείας των εκφάνσεών της στους δυο αυτούς χώρους, των συγκλίσεων και αποκλίσεων, των συνθηκών που προσδιόρισαν τα χαρακτηριστικά της διαμόρφωσής τους κ.λπ., υπήρξε αναγκαία και, με την προηγηθείσα έρευνα και υπάρχουσα βιβλιογραφία, εφικτή. Το έργο αυτό, μιας συνθετικής παρουσίασης της ελληνικής ιστορίας της γυναικείας εκπαίδευσης, κατατίθεται στο ανά χείρας ηλεκτρονικό βιβλίο.

Παράλληλα αυτό που συχνά η κυρίαρχη αφήγηση στην ελληνική ιστορία της εκπαίδευσης παραβλέπει και δεν καταγράφει είναι ο ρόλος των ίδιων των εγγράμματων γυναικών στη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος, όπως και η γενικότερη συμβολή τους στις πολιτισμικές, κοινωνικές και πολιτικές διεργασίες, παρότι για το τελευταίο η συστηματική έρευνα από τη δεκαετία του 1970 και εξής των ερευνητριών και ερευνητών της ιστορίας των γυναικών και του φύλου έχει καταγράψει σημαντική πρόοδο και έχει καταθέσει ήδη σημαντικό κεφάλαιο γνώσης. Δεν ενσωματώνεται όμως αυτό σε ό,τι αφορά τις γυναίκες εκπαιδευτικούς στις επίσημες ιστορίες της εκπαίδευσης.

Έτσι το βιβλίο οργανώθηκε ώστε να παρουσιάσει την ιστορία της γυναικείας εκπαίδευσης και το ρόλο των γυναικών στη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος και της εκπαιδευτικής/παιδαγωγικής φιλοσοφίας και στους δύο πολιτικούς χώρους, το ελληνικό κράτος και τις κοινότητες του οθωμανικού χώρου, όπως και τη συμβολή τους στις πολιτισμικές διεργασίες και στους κοινωνικούς/ιδεολογικούς μετασχηματισμούς της ελληνικής κοινωνίας. Στόχος του βιβλίου είναι να δοθεί μια συνθετική και πολυ-πρισματική ιστορία της γυναικείας εκπαίδευσης, να τονιστεί η γυναικεία συμβολή και ο έμφυλος παράγοντας στις εκπαιδευτικές και κοινωνικές εξελίξεις/αλλαγές. Χρονικά καλύπτει την περίοδο από τον 18ο αιώνα έως τη Μεταπολίτευση· από την εμφάνιση δηλαδή των πρώτων προβληματισμών και λόγων περί εκπαίδευσης των γυναικών κατά την περίοδο της νεοτερικότητας έως τη θεσμική εξίσωση της εκπαιδευτικής παροχής στα δύο φύλα με τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις της Μεταπολίτευσης.

Το βιβλίο χωρίζεται σε δυο μέρη: Το πρώτο μέρος αναφέρεται στη συγκρότηση και εξέλιξη του εκπαιδευτικού συστήματος των γυναικών (από την προσχολική έως την τριτοβάθμια εκπαίδευση), με εμπλαισίωση στις μεταβαλλόμενες ιστορικές συνθήκες (πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές, ιδεολογικές), και αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια. Στο δεύτερο μέρος, το οποίο αποτελείται από τρία κεφάλαια, παρουσιάζεται η παιδαγωγική, κοινωνική και πολιτισμική δράση των γυναικών και το «παράδοξο» του γυναικείου διδασκαλικού επαγγέλματος.

Τα θέματα που πραγματεύεται (σε μια σχηματική παρουσίαση) είναι:

Στο Α΄ μέρος

- Λόγοι «περί γυναικών»: Οι Θέσεις, αντιλήψεις και απόψεις που διατυπώνονται σχετικά με τη φύση, τους κοινωνικούς ρόλους, την εκπαίδευση, τα δικαιώματα, την εργασία – Διαφορετικές παραδόσεις, αντιθέσεις και αντιφάσεις.
- Γέννηση, διαμόρφωση και εξέλιξη του εκπαιδευτικού συστήματος (προσχολική – τριτοβάθμια).
- Μεταρρυθμιστική παιδαγωγική – Νέες προτάσεις και εφαρμογές.
- Εκπαίδευση – εργασία – επιστήμες.

Στο Β΄ μέρος

- Περιορισμοί, παραδοξότητες και διλήμματα στην επαγγελματική και προσωπική ζωή των διδασκαλισσών.
- Ατομική-συλλογική δραστηριότητα: Γυναικεία φιλανθρωπική, φιλεκπαιδευτική, συνδικαλιστική δραστηριότητα – φεμινιστικό κίνημα.
- Εκδοτική δραστηριότητα.
- Εκπαιδευτική/παιδαγωγική δραστηριότητα.

Πιο συγκεκριμένα, *στο πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους* παρουσιάζονται οι δημόσιοι λόγοι που αρθρώνονται για τη φύση, τον κοινωνικό προορισμό και την εκπαίδευση των γυναικών στον φιλοσοφικό και κοινωνικό-πολιτικό διάλογο στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού και νεοελληνικού Διαφωτισμού κατά τον 18ο αιώνα

και έως τις δυο πρώτες δεκαετίες του 19ου, και οι ιδεολογικές μετατοπίσεις στη διάρκεια του 19ου. Στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου αναπτύσσονται οι απόψεις των ευρωπαίων διαφωτιστών και σκιαγραφούνται οι διαφορετικές παραδόσεις που συγκροτούνται και διαμορφώνουν τις περί φύλων ιδεολογίες, οι οποίες επηρεάζουν την κοινωνική θέση και την εκπαίδευση των γυναικών σε ολόκληρο τον 19ο αιώνα, ενώ στο δεύτερο μέρος αναπτύσσονται συσχετιστικά με τις ευρωπαϊκές κατευθύνσεις σκέψης οι απόψεις των ελλήνων διαφωτιστών. Στο τρίτο μέρος παρουσιάζονται οι ιδεολογικές αλλαγές και μετατοπίσεις στο «γυναικείο ζήτημα», κάτω από την επίδραση των νέων ιστορικών συνθηκών του 19ου αιώνα: το «πέρασμα» δηλαδή από τους λόγους «περί φύσης» στους λόγους περί δικαιωμάτων, από τη «διαφορά» στην «ισότητα στη διαφορά», από τη μεμονωμένη δημόσια γυναικεία παρουσία στη συλλογική, και από το «κίνημα χωρίς όνομα» στη «χειραφέτηση» και στο φεμινισμό. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με μια συνοπτική παρουσίαση και αποτίμηση της πορείας αυτής της διαπραγμάτευσης του «γυναικείου προβλήματος/ζητήματος».

Στο *δεύτερο κεφάλαιο* αναπτύσσεται η διαμόρφωση και εξέλιξη του εκπαιδευτικού συστήματος των γυναικών στο ελληνικό κράτος και στις ορθόδοξες/ελληνικές κοινότητες του οθωμανικού χώρου κατά τον 19ο αιώνα έως και τις αρχές του 20ού. Το κεφάλαιο περιλαμβάνει τέσσερεις επιμέρους θεματικές ενότητες. Στην πρώτη ενότητα παρουσιάζεται συνοπτικά η έμφυλη εκπαιδευτική θεωρία για την αναγκαιότητα της διαφορετικής εκπαίδευσης των δύο φύλων, που θα κυριαρχήσει σε ολόκληρο τον 19ο αιώνα, και περιγράφεται η εκπαιδευτική πραγματικότητα, όπως διαμορφώθηκε στις πρώτες δεκαετίες του. Στη δεύτερη ενότητα, μετά τη σκιαγράφηση των χαρακτηριστικών του πολιτικού/κοινοτικού πλαισίου στον οθωμανικό χώρο, αναλύεται η συγκρότηση του εκπαιδευτικού συστήματος και η εξάπλωση του σχολικού δικτύου από τη δεκαετία του 1840 έως το 1922, δίνονται τα βασικά χαρακτηριστικά της δομής και των περιεχομένων της εκπαίδευσης (πρωτοβάθμιας, δευτεροβάθμιας, επαγγελματικής) και αναδεικνύονται τα κοινωνικο-ταξικά χαρακτηριστικά του εκπαιδευτικού συστήματος και η έμφυλη κοινωνική του λειτουργία. Η τρίτη ενότητα του κεφαλαίου αναφέρεται στη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος των γυναικών στο ελληνικό κράτος: στη θεσμοθέτηση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, στις πρώτες απόπειρες για επαγγελματική και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, στο ρόλο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην εκπαίδευση των διδασκαλισσών, όπως και στην αυξανόμενη παρέμβαση της πολιτείας σε αυτήν. Η τέταρτη ενότητα του κεφαλαίου προσεγγίζει συγκριτικά τα δεδομένα των δύο χώρων, του ελληνικού κράτους και του έξω ελληνισμού, αναδεικνύοντας ομοιότητες και διαφορές, συγχρονίες και ασυγχρονίες στην πορεία εξέλιξης των δύο εκπαιδευτικών συστημάτων και εκπαιδευτικών πολιτικών.

Στο *τρίτο κεφάλαιο* αποτυπώνονται οι αλλαγές που συντελούνται στην εκπαίδευση και στην κοινωνική θέση των γυναικών κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου και της Μεταπολίτευσης και συνδέονται άμεσα με τους έντονους μετασχηματισμούς της ελληνικής κοινωνίας. Το κεφάλαιο περιλαμβάνει τρεις ενότητες. Στην πρώτη παρουσιάζονται οι βασικές αρχές της Νέας Αγωγής σε σχέση με το φύλο, η πρόσληψη των αρχών αυτών από το κίνημα του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού, οι απόπειρες εφαρμογής τους στην εκπαιδευτική πράξη και οι κοινωνικές αντιστάσεις. Ακολουθεί αναφορά στις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του 1913 και 1929 των κυβερνήσεων του Βενιζέλου, που έχουν καθοριστική επίδραση στην εκπαίδευση των κοριτσιών, αναλύονται τα κείμενα των νομοσχεδίων και καταγράφονται οι αντιδράσεις (θετικές και αρνητικές) του εκπαιδευτικού κόσμου και κυρίως των γυναικείων συλλόγων της εποχής. Στη δεύτερη ενότητα γίνεται λόγος για τη χρονική περίοδο από τη δικτατορία του Μεταξά έως τη Μεταπολίτευση (1936-1977) με ιδιαίτερη έμφαση στις μεταρρυθμίσεις του 1964 και του 1976/77, τον εκδημοκρατισμό στην εκπαίδευση, τη σταδιακή ανάπτυξη του μαθητικού πληθυσμού, την κινητικότητα των γυναικών εκπαιδευτικών και τη συμμετοχή τους στην εκπαιδευτική ιεραρχία. Στην τρίτη ενότητα επισημαίνεται η ενδιαφέρουσα πορεία που έχει διαγράψει η σχέση εκπαίδευσης και φύλου κατά τον 20ό αιώνα και οι προοπτικές που διανοίγονται για το μέλλον.

Το *τέταρτο κεφάλαιο* αναφέρεται στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση των γυναικών και περιλαμβάνει πέντε θεματικές ενότητες. Στην πρώτη ενότητα διερευνάται η πρόσβαση των γυναικών στην επιστημονική γνώση και ο διάλογος που γίνεται μέχρι το 1890 για την υποστήριξη ή την απόρριψή της. Σκιαγραφείται στη συνέχεια, στη δεύτερη ενότητα, η εικόνα της φοίτησης των πρώτων φοιτητριών (συχνότητα – δημογραφικά χαρακτηριστικά – κοινωνική προέλευση – επιλογές σπουδών) και δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στις εμπειρίες τους και στις αντιδράσεις που συναντούν στο χώρο του πανεπιστημίου. Διερευνώνται οι επαγγελματικές προοπτικές και οι διεκδικήσεις των πρώτων αποφοίτων του πανεπιστημίου τόσο στο χώρο της εκπαίδευσης όσο και στον ευρύτερο χώρο της αγοράς εργασίας, με ιδιαίτερη αναφορά στο ρόλο που διαδραμάτισαν οι πρώτες υφηγήτριες της Ιατρικής. Στην τρίτη ενότητα αποτυπώνεται η σταδιακή διεύρυνση, από το 1920 έως το 1976, του επαγγελματικού χώρου των πτυχιούχων γυναικών και γίνεται λόγος για τις πρώτες υφηγήτριες και καθηγήτριες των δύο πανεπιστημίων. Στην τέταρτη ενότητα η έμφαση δίνεται στην έρευνα και στη διδασκαλία γυναικείων θεμάτων στα πανεπιστήμια από το 1980 και εξής, στη σύσταση των πρώτων Ομάδων Γυναικείων Σπουδών,

και στα ερευνητικά, παρεμβατικά, προπτυχιακά και μεταπτυχιακά προγράμματα φύλου που οργανώθηκαν στα πανεπιστημιακά τμήματα. Καταληκτικά, μετά από μια συνοπτική αποτίμηση γίνεται λόγος για τις προοπτικές που διαγράφονται στο χώρο του πανεπιστημίου σε θέματα κυρίως εκπαιδευτικής πολιτικής για το φύλο.

Στο *πρώτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους* (κεφ. 5 –τα κεφάλαια αριθμούνται με συνέχεια) παρουσιάζεται το λεγόμενο «παράδοξο» της γυναικείας διδασκαλίας και του γυναικείου διδασκαλικού επαγγέλματος και οι συνέπειές του στη διαμόρφωση των ταυτοτήτων και της υποκειμενικότητας των διδασκαλισσών. Το κεφάλαιο αποτελείται από δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος παρουσιάζεται η εξέλιξη της κατάρτισης των γυναικών εκπαιδευτικών, καθώς τροφοδοτεί τις παραδοξότητες και επηρεάζει τη διαμόρφωση της ταυτότητας και της υποκειμενικότητάς τους: από την εκπαίδευσή τους στα «ανώτερα» σχολεία των κοριτσιών, χωρίς ειδικότερη επαγγελματική εκπαίδευση, έως τη σύσταση ξεχωριστών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων επαγγελματικής κατάρτισης (διδασκαλείων)· οι διαφοροποιήσεις στο σύστημα εκπαίδευσης των γυναικών εκπαιδευτικών στους δυο πολιτικούς χώρους (ελληνικό κράτος και κοινότητες) αναπτύσσονται διεξοδικά. Στο δεύτερο μέρος αναλύονται οι αντιφάσεις και τα διλήμματα που δημιουργούνται στη ζωή των διδασκαλισσών λόγω της οριοθετημένης πρόσβασής τους στο δημόσιο χώρο, του ασύμβατου μεταξύ εργασίας και γάμου, των αναγκών βιοπορισμού και της αξιοποίησης του εγγραμματισμού τους πέραν της διδασκαλίας, ενώ παρουσιάζονται και οι στερεοτυπικές αντιλήψεις και γελοιογραφικές απεικονίσεις «της δασκάλας» και του γυναικείου διδασκαλικού επαγγέλματος. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την παρουσίαση και της «άλλης όψης»: των όρων δηλαδή που δημιούργησε η άσκηση του επαγγέλματος για την υπέρβαση των περιορισμών.

Στο *δεύτερο κεφάλαιο* (κεφ. 6) του μέρους αυτού αναπτύσσεται η κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική δραστηριότητα των γυναικών. Ειδικότερα, στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου αναπτύσσεται η συγγραφική και εκδοτική τους δραστηριότητα (μεταφράσεις, συγγραφή πρωτότυπων έργων, έκδοση περιοδικών), στο δεύτερο μέρος η φιλανθρωπική/φιλεκπαιδευτική δραστηριότητα και στο τρίτο μέρος η φεμινιστική κίνηση, ενώ αναλύεται η προώθηση μέσα από τις δραστηριότητες αυτές ζωτικών κοινωνικών και πολιτικών ζητημάτων (εκπαίδευση απόρων, επαγγελματική εκπαίδευση, εργασιακά δικαιώματα, δικαίωμα ψήφου). Μέσα από την αναφορά στη συλλογική δραστηριοποίηση των γυναικών επιχειρείται να σκιαγραφηθεί η θέση, ο βαθμός και το είδος της συμμετοχής των γυναικών εκπαιδευτικών (διδασκαλισσών, καθηγητριών και πανεπιστημιακών) στις ευρύτερες γυναικείες συλλογικότητες και στις συλλογικές κοινωνικές, πολιτισμικές και πολιτικές παρεμβάσεις.

Το *τρίτο κεφάλαιο* (κεφ. 7) του Β΄ μέρους και τελευταίο του βιβλίου αναφέρεται στη συμβολή των γυναικών εκπαιδευτικών και παιδαγωγών στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης και περιλαμβάνει τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος (εισαγωγικό) γίνεται μια εν συντομία αναφορά στις γυναικείες εκπαιδευτικές παρεμβάσεις από τις αρχές του 19ου αιώνα και την πρώτη συγκρότηση του εκπαιδευτικού συστήματος των γυναικών έως τον 20ό και παρουσιάζεται ένα «σχήμα» για τη γυναικεία παρέμβαση, με τους κατά περίοδο τομείς των συμβολών τους και τις διαφορές που παρατηρούνται ανάλογα με το χώρο της δραστηριοποίησής τους (ελληνικό κράτος – κοινότητες). Στο δεύτερο μέρος γίνεται αναφορά στη συμβολή τους στη διαμόρφωση ειδικότερα της εκπαίδευσης στην πράξη, όπως προκύπτει από τα κεφάλαια που προηγούνται. Στο τρίτο μέρος, η συμβολή τους στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής θεωρίας παρουσιάζεται αναλυτικά μέσα από την ανάπτυξη των απόψεων/θέσεων συγκεκριμένων γυναικών εκπαιδευτικών (Πολυτίμη Κουσκούρη, Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου, Σαπφώ Λεοντιάς, Αικατερίνη Λασκαρίδου και Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου) και διαγράφεται το εύρος της επίδρασης των απόψεων τους στην εκπαιδευτική πραγματικότητα της εποχής τους.

Στην κειμενική αφήγηση του κάθε κεφαλαίου έχει ενταχθεί, όπου κρίθηκε χρήσιμο ή αναγκαίο, και οπτικό υλικό (εικόνες, χάρτες, πίνακες, οργανογράμματα, γραφήματα), σε μια προσπάθεια «οπτικοποίησης» πληροφοριών και ιδιαίτερα ποσοτικών δεδομένων, με στόχο αφενός τη διευκόλυνση της πρόσληψης του περιεχομένου των κεφαλαίων και αφετέρου την απρόσκοπτη ροή της αφήγησης. Τον ίδιο στόχο υπηρετούν η περίληψη που προηγείται της ανάπτυξης του κάθε κεφαλαίου και η σύντομη βιβλιογραφία που προτείνεται ως «προπαιδεία»/«προαπαιτούμενη γνώση». Για τη συστηματικότερη μελέτη επιμέρους θεματικών έχουν ενεργοποιηθεί εσωτερικές υπερ-συνδέσεις που οδηγούν σε τμήματα κεφαλαίων που προηγούνται ή έπονται και πραγματεύονται πτυχές της ίδιας θεματικής ή υπενθυμίζουν δεδομένα που συνδέονται με αυτές. Στο τέλος κάθε κεφαλαίου παρατίθεται η βιβλιογραφία που έχει χρησιμοποιηθεί σε αυτό και παράρτημα «τεκμηρίων», υλικό δηλαδή (πίνακες, σχεδιαγράμματα, πρωτογενές κειμενικό υλικό) στο οποίο γίνονται αναφορές εντός του κειμένου της κύριας αφήγησης και μπορεί να χρησιμοποιηθεί για περαιτέρω μελέτη.

Ρέθυμνο – Θεσσαλονίκη, 30 Οκτωβρίου 2015

Κατερίνα Δαλακούρα και Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου

Μέρος Α

Ιδεολογικές συγκρούσεις και θεσμικές κατακτήσεις

Η συγκρότηση του εκπαιδευτικού συστήματος των γυναικών

Κεφάλαιο 1

Η αναβίωση του γυναικείου ζητήματος (18ος-19ος αι.)

Σύνοψη

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζεται η «αναβίωση» του «γυναικείου ζητήματος» (quarrel of women) κατά τον 18ο αιώνα και οι ιδεολογικές μετατοπίσεις κατά τον 19ο· οι δημόσιοι δηλαδή λόγοι που αρθρώνονται για τη φύση, τον κοινωνικό προορισμό και την εκπαίδευση των γυναικών στο φιλοσοφικό και κοινωνικό-πολιτικό διάλογο στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού και νεοελληνικού Διαφωτισμού κατά τον 18ο αιώνα και έως τις δυο πρώτες δεκαετίες του 19ου, και οι ιδεολογικές μετατοπίσεις στη διάρκεια του 19ου. Πιο συγκεκριμένα, αναπτύσσονται οι απόψεις των ευρωπαίων διαφωτιστών με στόχο να σκιαγραφηθούν οι διαφορετικές κατευθύνσεις σκέψης και λόγου που συγκροτούνται (από την κατεύθυνση που επαναδιατυπώνει παραδοσιακές έμφυλες αντιλήψεις –π.χ. Jean-Jacques Rousseau– έως την περισσότερο συμβατή με το διαφωτιστικό λόγο περί ισότητας, ελευθερίας και δικαιωμάτων –π.χ. Marquis de Condorcet, Mary Wollstonecraft, John Stuart Mill) και διαμορφώνουν τις περί φύλων ιδεολογίες και τη συγκρότηση των ευρωπαϊκών εκπαιδευτικών συστημάτων για τις γυναίκες στο δυτικό κόσμο τον 19ο αιώνα. Οι απόψεις των ελλήνων διαφωτιστών (Αδαμάντιου Κοραή, Κωνσταντίνου Κούμα, Ρήγα Φεραίου) αναπτύσσονται σε συσχέτιση με τις προαναφερόμενες τάσεις, με έμφαση στις διαφοροποιήσεις στις θέσεις τους για το θέμα της γυναικείας εκπαίδευσης, ως αποτέλεσμα της διαφορετικής κοινωνικοπολιτικής κατάστασης του «γένους» και του στόχου της «αναγέννησης» και της κατάκτησης της ελευθερίας του. Στο πλαίσιο αυτό (ως απόρροια της ιδεολογικής αυτής κίνησης) παρουσιάζεται το επίπεδο της γυναικείας εγγραμματοσύνης (πρώτες γυναίκες γράφουσες), οι μορφωτικές συνήθειες, η ανάγνωση και γραφή και οι σχετικοί περιορισμοί/απαγορεύσεις. Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι ιδεολογικές αλλαγές και μετατοπίσεις στο «γυναικείο ζήτημα» κατά τον 19ο αιώνα κάτω από την επίδραση των νέων ιστορικών συνθηκών: το «πέρασμα» από το λόγο «περί φύσης» στο λόγο περί δικαιωμάτων, από τη «διαφορά» στην «ισότητα στη διαφορά», από τη μεμονωμένη δημόσια γυναικεία παρουσία στη συλλογική, από το «κίνημα χωρίς όνομα» στη «χειραφέτηση» και στο φεμινισμό, και από τη διεκδίκηση του δικαιώματος στην εκπαίδευση, στα κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα.

Προαπαιτούμενη γνώση

α) Κ. Θ. Δημαράς, Νεοελληνικός Διαφωτισμός (Αθήνα: Ερμής, 1980).
β) Ελένη Φουρναράκη «Περί μορφώσεως "χρηστών μητέρων" και εκπαιδεύσεως "μελλόντων πολιτών": Έμφυλοι λόγοι στην ελληνική εκπαίδευση τον 19ο αιώνα», στο Το παιδί στη νεοελληνική κοινωνία 19ος-20ός αιώνας: Αξίες, αναπαραστάσεις, αποτυπώσεις, επιμ. Βάσω Θεοδώρου και Βασιλική Κοντογιάννη (Αθήνα: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 1999), 73-120.

1.1 Εισαγωγικά: Ο Διαφωτισμός και το «γυναικείο πρόβλημα»

Η διαμόρφωση των έμφυλων ιδεολογιών και των κανονιστικών λόγων που όρισαν κατά τον 19ο αιώνα και έως το Μεσοπόλεμο –οπότε αρχίζουν να αμφισβητούνται δυναμικά– τη σχέση των γυναικών με την ιδιωτική και δημόσια σφαίρα (πρόσβαση στα αγαθά της νεοτερικής κοινωνίας –εκπαίδευση, εργασία, δικαιώματα–, ήθος και συμπεριφορά στην ιδιωτική ζωή) έχει τις απαρχές της στις φιλοσοφικές και κοινωνικο-πολιτικές επεξεργασίες του 18ου αιώνα στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού και ελληνικού Διαφωτισμού. Η ριζοσπαστική πολιτική φιλοσοφία και η συζήτηση περί δικαιωμάτων, η ανάγκη προόδου και ανάπτυξης των εθνών-κρατών και ο εθνικισμός, όπως και η συλλογική δράση των γυναικών κατά τον 19ο αιώνα, άμβλυναν σταδιακά την κυρίαρχη θεώρηση για τη γυναίκες, τη φύση, τους ρόλους τους και τη σχέση τους με το δημόσιο· παράλληλα όμως παγιώθηκε ιδεολογικά η υποδεέστερη κοινωνικοπολιτική τους θέση με τη συνδρομή νέων παραγόντων στην πραγματικότητα του 19ου αιώνα, με κυρίαρχες μεταξύ αυτών τις επιστημονικές επαναδιατυπώσεις της έμφυλης διαφοράς.

Ο Διαφωτισμός ως ρεύμα σκέψης που διαπέρασε όλα τα πεδία άλλαξε τις θεωρητικές προσεγγίσεις αλλά και τη μορφή του δυτικού κόσμου με τις πρακτικές κοινωνικές και πολιτικές του συνέπειες (με πρώτη τη Γαλλική Επανάσταση και στη συνέχεια τη δημιουργία των εθνών-κρατών) και οριοθέτησε αυτό που ονομάζουμε εποχή της νεοτερικότητας.[1] Η φύση των κοινωνιών και της εξουσίας, του ανθρώπου και των δικαιωμάτων του, οι υπερβατικές αυθεντίες και η ανθρώπινη λογική, η έννοια της προόδου και των κανόνων της έγιναν αντικείμενο της φιλοσοφικής σκέψης μέσα σε έναν κόσμο που είχε ήδη αρχίσει να αλλάζει (επιστημονικές πρόοδοι, οικονομική ανάπτυξη, βιομηχανική επανάσταση, η κοινωνική ενδυνάμωση της αστικής τάξης) και απαιτούσε νέες θεωρήσεις. Ο Διαφωτισμός μετέθεσε το κέντρο της φιλοσοφικής θεώρησης από τη θεοκρατία στον ορθό λόγο, από τις υπερβατικές-μεταφυσικές αυθεντίες ως ρυθμιστικούς παράγοντες της ανθρώπινης ιστορίας στον ίδιο τον άνθρωπο και στις δυνατότητες καλλιέργειας του ορθού λόγου. Η φύση ως αισθητή εμπειρία, αλλά και με τη νομοτέλεια και τη λειτουργικότητά της, γίνεται η μοναδική πηγή γνώσης και αλήθειας, και το «φυσικό δίκαιο» απονομιμοποιεί την αυθαίρετη εξουσία και τεκμηριώνει τα δικαιώματα του ανθρώπου. Έτσι η σπουδαιότητα της αγωγής και της εκπαίδευσης αποβαίνει καίριος παράγοντας για την κοινωνική και πολιτική αναδιοργάνωση των κοινωνιών και τη μεταβολή των ανθρώπων σε υπεύθυνους και αυτεξούσιους πολίτες (όπως ορίζονται στο πλαίσιο τόσο της ριζοσπαστικής όσο και της φιλελεύθερης πολιτικής φιλοσοφίας): «*Αν οι περισσότεροι άνθρωποι δεν είναι έτοιμοι για την αυτονομία, θα πρέπει να ετοιμαστούν για αυτό*».[2]

Στις επεξεργασίες λοιπόν αυτές για τη φύση του ανθρώπου, των δικαιωμάτων του και της καθολικότητάς τους, της οργάνωσης των πολιτικών κοινωνιών και του ρόλου των ατόμων, αναδύεται και το «ζήτημα των γυναικών»: Χαρακτηρίζονται οι γυναίκες από τις ίδιες «φύσει» ιδιότητες με το λοιπό ήμισυ της ανθρωπότητας; Διαθέτουν την «φύσει» λογικότητα και δυνατότητες ορθού λόγου; Σε ποιο βαθμό μπορούν να μετέχουν στις κοινωνικές και πολιτικές διεργασίες;

Οι απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά δεν είναι κοινές, όπως δεν είναι γενικότερα κοινές οι θέσεις και οι αφετηρίες των φιλοσόφων και πολιτικών στοχαστών στα γενικότερα θέματα που προαναφέρθηκαν, πέραν των συγκλίσεων στις καθοριστικές βασικές αρχές και στους κοινούς στόχους του Διαφωτισμού. Υπάρχουν αντιθέσεις αλλά και αντιφάσεις μέσα στο καθένα από τα φιλοσοφικά συστήματα που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιό του. Τα θέματα/ερωτήματα που επεξεργάζονται οι εκπρόσωποι του Διαφωτισμού και βάσει των οποίων μπορούν να σχηματοποιηθούν κατευθύνσεις/παραδόσεις σκέψης στο «γυναικείο ζήτημα» είναι τα θέματα της «γυναικείας φύσης», των κοινωνικών ρόλων και συνεκδοχικά της εκπαίδευσης των γυναικών. Σχηματοποιούνται λοιπόν τρεις κατευθύνσεις/παραδόσεις στο εν λόγω ζήτημα: η πρώτη κατεύθυνση αναβιώνει και ισχυροποιεί με το φιλοσοφικό στοχασμό τις παραδοσιακές και κυρίαρχες και κατά τον 18ο αιώνα πατριαρχικές αντιλήψεις· η δεύτερη κατεύθυνση αποδίδει με φειδώ δικαιώματα στο γυναικείο φύλο, χωρίς όμως να αμφισβητεί (δυναμικά ή με «συνέπεια» και συνέχεια) τις διανοητικές ικανότητες των γυναικών, και η τρίτη αναγνωρίζει και στις γυναίκες, ως μέρος του συνόλου της ανθρωπότητας, όλες τις ανθρώπινες ιδιότητες και τα δικαιώματα που απορρέουν από την ανθρώπινη και πολιτική φύση του ανθρώπου.

---

[1] Ο Διαφωτισμός είναι δύσκολο να οριστεί ως ιδεολογικό ρεύμα, φιλοσοφική σχολή ακόμη και «κίνημα». Είναι ένας καθολικός τρόπος θέασης της ανθρώπινης ύπαρξης και ζωής, των ανθρώπινων κοινωνιών και της ιστορίας τους. Πρόκειται δηλαδή για μια συνολική στροφή της ανθρώπινης σκέψης, με συνέπειες στην πρακτική οργάνωση της ανθρώπινης ατομικής και κοινωνικής ζωής.

[2] Παρατίθεται στο Eileen S. Hammer, "The Politics of Education: The French Philosophers", *History of Education* 13, τχ. 3 (1984): 180-181.

1.2 Ευρωπαϊκή φιλοσοφικο-πολιτική σκέψη: Οι διαφορετικές παραδόσεις στο γυναικείο ζήτημα

Στο πλαίσιο των προαναφερόμενων παραδόσεων της φιλοσοφικο-πολιτικής σκέψης στο γυναικείο ζήτημα, η πλέον χαρακτηριστική περίπτωση αποδοχής των παραδοσιακών ιδεών σχετικά με τις γυναίκες, τη φύση και το ρόλο τους είναι η περίπτωση του κατεξοχήν υπερασπιστή της ελευθερίας και πρώτου συστηματικού «παιδαγωγού», του Jean-Jacques Rousseau. Με την ενσωμάτωση των πατριαρχικών αντιλήψεων στην πολιτικοκοινωνική και παιδαγωγική του θεωρία, ο Rousseau συνιστά το κυριότερο «πεδίο» έκφανσης των αντιφάσεων της σκέψης του Διαφωτισμού, τις οποίες κληροδότησε στην αστική πολιτική σκέψη και ηθική του 19ου αιώνα, λόγω της ιδιαίτερης επίδρασης που άσκησε στον ευρωπαϊκό χώρο. Η επίδραση, για παράδειγμα, των πολιτικοκοινωνικών του απόψεων υπήρξε εντονότατη στη Γαλλία, ενώ οι απόψεις του περί αγωγής βρίσκουν μεγαλύτερη απήχηση στο γερμανόφωνο χώρο, όπου για τους παιδαγωγούς του Διαφωτισμού αλλά και για τους Φιλανθρωπιστές ο Jean-Jacques Rousseau είναι «προφήτης» και «δάσκαλος».[3]

Υποστηρίζει πως η γυναικεία οντότητα προσδιορίζεται θεμελιακά από τη διαφορετική, γεμάτη πάθη και αδυναμίες φύση της, η οποία καταδεικνύει την κατώτερη και προορισμένη να υποτάσσεται στην εξουσία του άνδρα ύπαρξή της. Η γυναικεία φύση χαρακτηρίζεται κατά τον Rousseau από παθητικότητα και αδυναμία, σε αντίθεση με τα χαρακτηριστικά της ενεργητικότητας και της δύναμης που αποδίδονται στη φύση του άνδρα («*Ο ένας οφείλει να είναι ενεργητικός και δυνατός και η άλλη παθητική και αδύναμη*»)·[4] η εξάρτηση θεωρείται «φυσική κατάσταση» για τη γυναίκα, η οποία «*είναι γεννημένη για να υπακούει*», και η ανισότητα που απορρέει δικαιώνεται ως έργο της λογικής. Ο Rousseau φαίνεται να καταδικάζει οποιαδήποτε αντίδραση στη φυσική αυτή τάξη πραγμάτων, παρότι ως πολιτικός φιλόσοφος δικαιώνει στο *Κοινωνικό συμβόλαιο* την αντίδραση/εξέγερση απέναντι στην αυθαίρετη εξουσία και στο μη σεβασμό των δικαιωμάτων των πολιτών: «*Όταν η γυναίκα παραπονιέται για την άδικη ανισότητα όπου την ρίχνει ο άνδρας, έχει άδικο*» ή «*παντού όπου προβάλλει τα δικαιώματά της έχει το προνόμιο· παντού όπου θέλει να σφετεριστεί τα δικά μας, παραμένει από κάτω*».[5] Με τις απόψεις του αυτές σχετικά με τη γεμάτη πάθη και αδυναμίες φύση των γυναικών, ο J. J. Rousseau αναβιώνει τη λεγόμενη «διαμάχη των γυναικών» (quarrel of women), «αντιπαρατιθέμενος» σε όσους αποδίδουν την κατάσταση υποβιβασμού των γυναικών σε κοινωνικά (Helvétius, d'Holbach) ή πολιτικά αίτια (Montesquieu).[6]

Η φύση ορίζει επίσης κατά τον Rousseau τον κοινωνικό προορισμό των δύο φύλων: Ο άνδρας είναι προορισμένος για την πολιτική ζωή, ενώ η γυναίκα «προορισμένη» για τον οικογενειακό ρόλο και ειδικότερα για το ρόλο της μητέρας και της σεξουαλικά επιθυμητής για το σύζυγο ερωτικής συντρόφου. Έτσι φέρει διαφορετικές ποιότητες και διαθέσεις (πραότητα, τρυφερότητα, υπομονή, εγκαρτέρηση, μετριοπάθεια), ώστε να ανταποκριθεί στους ρόλους αυτούς. Στο πλαίσιο της ίδιας συλλογιστικής «*χρειάζεται να είναι ευχάριστη*», καθώς η γυναίκα «*είναι γεννημένη για να αρέσει στον άνδρα*». Με βάση την αρχή αυτή σχηματοποιεί ένα σεξιστικό σχήμα σεξουαλικών ρόλων, με τους οποίους συνδέει αντίστοιχες σεξουαλικές συμπεριφορές (της επίθεσης και της υποκριτικής αντίστασης αντίστοιχα για τα δυο φύλα) και χαρακτηριστικά συνδεόμενα με τη σεξουαλική συμπεριφορά (της αυθάδειας από τη μια και της αιδημοσύνης από την άλλη), θέσεις για τις οποίες έχει δεχθεί σφοδρή κριτική από δυο χαρακτηριστικές γυναικείες μορφές του Διαφωτισμού, την Catharine Macaulay και τη Mary Wollstonecraft.[7] Η μόνη πολιτικοκοινωνική διάσταση που αποδίδεται από τον J. J. Rousseau στον απόλυτα οριοθετημένο στην ιδιωτική σφαίρα (και υποταγμένο στον άνδρα) ρόλο των γυναικών είναι της «μητέρας της δημοκρατίας» ή της «κοινωνικής μητρότητας» – όπως στη συνέχεια γενικεύεται. Αποδίδεται δηλαδή στη μητρότητα κοινωνική και πολιτική χρησιμότητα, καθώς συνδέεται με τη συγκρότηση της νέας πολιτικής κοινωνίας, μέσω της αγωγής, της πρώτης εκπαίδευσης και της ηθικής διαμόρφωσης των ανδρών (παιδιών), χωρίς να διευρύνονται όμως πρακτικά τα όρια

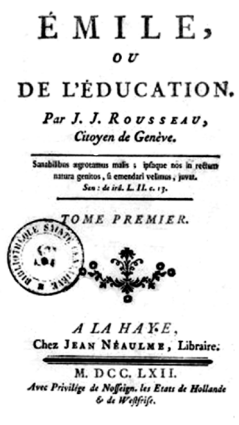
ÉMILE,
OU
DE L'ÉDUCATION.
Par J. J. Rousseau,
Citoyen de Genève.
Sanabilibus ægrotamus malis : ipsique nos in rebus natura genitos, si emendari velimus, juvat. Sen : de ira. L. II. c. 13.
TOME PREMIER.
A LA HAYE,
Chez Jean Néaulme, Libraire.
M. DCC. LXII.
Avec Privilège de Nosseign. les Etats de Hollande & de Westfrise.

Εικόνα 1.1 ***Αιμίλιος ή Περί αγωγής***.

[3] Σχετικά με την επίδραση του Jean-Jacques Rousseau, βλ. Albert Reble, *Ιστορία της παιδαγωγικής*, μτφρ. Θεοφάνης Χατζηστεφανίδης και Σοφία Χατζηστεφανίδου-Πολυζώη, 7η έκδ. (Αθήνα: Παπαδήμας, 2005), 228-241.

[4] Ζαν-Ζακ Ρουσώ, *Αιμίλιος ή Περί αγωγής*, μτρφ. Στέλλα Βουρδούμπα (Αθήνα: Σ. Δαρεμά, χ.χ.), 377.

[5] Ρουσώ, *Αιμίλιος ή Περί αγωγής*, 381, 384.

[6] Βλ. Paschalis Kitromilidis, "The Enlightenment and Womanhood: Cultural Change and the Politics of Exclusion", *Journal of Modern Greek Studies* 1, τχ. 1 (1983): 39-42.

[7] Ρουσώ, *Αιμίλιος ή Περί αγωγής*, 377-381. Για τις θέσεις των Macaulay και Wollstonecraft, βλ. στη συνέχεια του ίδιου κεφαλαίου.

άσκησης του ρόλου της ούτε να προϋποτίθεται κάποια διαφοροποίηση της κοινωνικοποίησης ή της παιδείας της, η οποία θα πρέπει να είναι –όπως καταδεικνύει η αγωγή της Sophie, της ηρωίδας του πέμπτου κεφαλαίου του *Αιμιλίου*– σε κάθε περίπτωση ριζικά διαφορετική από αυτή των ανδρών.

Ειδικότερα η εκπαίδευση των γυναικών ορίζεται –όπως και το σύνολο της ύπαρξής τους– σε σχέση με τους άνδρες και την οικιακότητα. Θα πρέπει να καλλιεργεί, κατά τον Rousseau, τις φύσει ιδιότητές τους και τις αντίστοιχες «αρετές» (υπακοή, υποταγή, πραότητα, την τέχνη του «αρέσειν», εργατικότητα, αντοχή)· να ασκεί τις γυναίκες στα μελλοντικά τους έργα, στην εκμάθηση για παράδειγμα των οικιακών και γυναικείων τεχνών (ράψιμο, πλέξιμο, κέντημα, στολισμός), οι οποίες θεωρούνται πολύ σπουδαιότερες από τη γνώση της γραφής και της ανάγνωσης· και να τις κοινωνικοποιεί στους μελλοντικούς τους ρόλους μέσα από μια προσεκτικά σχεδιασμένη αγωγή που θα τις «εξαγνίσει» από τα πάθη τους.[8] Τεκμηριώνει δε τις θέσεις του για τον πρακτικό χαρακτήρα της αγωγής που προτείνει στις ιδιότητες «της γυναικείας νόησης», η οποία «*αδυνατεί να συλλάβει αφηρημένες και θεωρητικές αλήθειες και αρχές και αξιώματα της επιστήμης. […] Τα έργα της ευφυΐας ξεπερνούν τις δυνατότητές της. […] Δεν έχουν αρκετή ακρίβεια και προσοχή [οι γυναίκες] για να επιτύχουν στις επιστήμες*». Αντίθετα, η σκέψη της χαρακτηρίζεται από πρακτικότητα και η στάση της από το συναίσθημα (εμφανίζοντας διχοτομία μεταξύ ορθού λόγου και συναισθήματος, επιστήμης και φύσης).[9]

Έτσι, η ελευθερία την οποία υπερασπίζεται θερμά ο J. J. Rousseau αναγνωρίζεται ως δικαίωμα στο ήμισυ μόνον της ανθρωπότητας και η προσωπική υποταγή, που θεωρείται απεχθής για τον άνθρωπο και αντίθετη με την έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, προβάλλεται για τις γυναίκες ως φυσική κατάσταση, για την οποία μάλιστα θα πρέπει να «εκπαιδευτούν» μέσα από ένα σύστημα αγωγής που ουσιαστικά αναιρεί το περιεχόμενο του όρου, όπως αυτό εννοείται στην εκπαίδευση των ανδρών. Οι έννοιες της ελευθερίας, της προσωπικής ανεξαρτησίας, της ισότητας, του «φωτισμού» και της εκπαίδευσης, που προβάλλονται από το Διαφωτισμό ως φυσικά δικαιώματα, αντιστρέφονται για το γυναικείο πληθυσμό στο φιλοσοφικο-παιδαγωγικό σύστημα του Rousseau σε υποταγή, ωραιοποιημένη ανισότητα –με την απόδοση κοινωνικής σπουδαιότητας στην περιορισμένη στον ιδιωτικό χώρο ύπαρξη των γυναικών– και διαπαιδαγώγηση για την αποδοχή της κατάστασης αυτής.

Στο πλαίσιο της δεύτερης παράδοσης για το γυναικείο ζήτημα, ακόμη και οι πλέον κριτικές μορφές του Διαφωτισμού (Montesquieu,[10] David Hume,[11] Denis Diderot[12]), παρότι συνέλαβαν το πρόβλημα που συνιστά η υποβαθμισμένη θέση των γυναικών για την οικογένεια και την κοινωνία ή στάθηκαν ιδιαίτερα επικριτικοί απέναντι σε αιτιώδεις σχέσεις για τη γυναικεία υποτέλεια (π.χ. πατριαρχία), δεν κατάφεραν να διατηρήσουν με συνέπεια τις πολιτικο-φιλοσοφικές τους αρχές, αναφορικά με την ισότητα και την ελευθερία του ατόμου, στην πραγμάτευση του ζητήματος των γυναικών και των σχέσεων των φύλων. Πρωτίστως δεν κατάφεραν να υπερβούν την κυρίαρχη πατριαρχική αντίληψη, αντίθετη με τις αρχές του ορθού λόγου, ότι η υποτέλεια των γυναικών βρίσκει το αίτιό της –και άρα νομιμοποιείται– στη «φύση» ή τουλάχιστον και στη «φύση».

Έτσι, ο John Locke, που αναδείχθηκε ως ο κυριότερος επικριτής της πατριαρχίας και επιχειρηματολόγησε δυναμικά κατά της αναπόφευκτης υποταγής των γυναικών, περιορίζει την αναβάθμιση της θέσης των γυναικών μόνον στην οικογενειακή σφαίρα και στο οικογενειακό δίκαιο: Αποδίδει ισότιμα τη γονική εξουσία και ευθύνη απέναντι στα παιδιά και στους δυο γονείς, όπως και αυτοτελή και ίσα σχεδόν δικαιώματα στις γυναίκες στο πλαίσιο της οικογένειας και του γάμου (δικαιώματα του ενός συζύγου επί του άλλου, πρωτοβουλία για τη διάλυση του γάμου κ.λπ.), αλλά και στην επιμέλεια των παιδιών σε περίπτωση διαζυγίου.[13]

> *[…] όπως έχει συμβεί με τον όρο «πατρική εξουσία», που φαίνεται να εναποθέτει την εξουσία των γονέων πάνω στα παιδιά τους εξολοκλήρου στον πατέρα, σαν να μη διέθετε και η μητέρα μερίδιο*

---

[8] Στο ίδιο, 376-418.

[9] Ρουσώ, *Αιμίλιος ή Περί αγωγής*, 411.

[10] Το πλήρες όνομα του γνωστού ως Montesquieu, γάλλου πολιτικού φιλοσόφου είναι Charles-Luis de Secondat, Baron de la Brède et de Montesquieu. Το κύριο έργο του *De l'esprit des lois* (1748) άσκησε ευρεία επίδραση στην πολιτική σκέψη και ιδιαίτερα στην αγγλική και στην αμερικανική διακυβέρνηση.

[11] Φιλόσοφος με ισχυρή επίδραση ιδιαίτερα στην Ηθική Φιλοσοφία. Τα σημαντικότερα για την επίδρασή τους έργα του: *A Treatise of Human Nature* (1739-1740), *An Enquiry Concerning Human Understanding* (1748) και *An Enquiry Concerning the Principles of Morals* (1751), καθώς και το *Dialogues Concerning Natural Religion* (1779), που εκδόθηκε μετά το θάνατό του.

[12] Λόγιος και φιλόσοφος, κύριος εκδότης του πιο γνωστού συλλογικού έργου του Διαφωτισμού της Εγκυκλοπαίδειας (Encyclopédie).

[13] Βλ. Τζον Λοκ, *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως*, μτφρ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης (Αθήνα: Γνώση, 1990), 82-233· Andrea Nye, *Feminist Theory and the Philosophies of Man* (New York and London: Routledge, 1989), 5-6· Kitromilidis, "The Enlightenment and Womanhood", 41.

σ' αυτήν [...]. Αντίθετα αν συμβουλευτούμε τον Λόγο θα ανακαλύψουμε ότι η μητέρα διαθέτει ίσα δικαιώματα με τον πατέρα πάνω στα παιδιά. Αυτό δικαιολογεί το ερώτημα μήπως θα έπρεπε ορθότερα να ονομάζεται «γονική εξουσία», διότι οποιαδήποτε υποχρέωση η φύση και το δίκαιο της γένεσης δημιουργούν για τα παιδιά, θα πρέπει οπωσδήποτε να τα δεσμεύει εξίσου και ως προς τις δυο ταυτόχρονες αιτίες της [...]. [Το συμβόλαιο] δεν δίδει στον σύζυγο μεγαλύτερη εξουσία επί της ζωής της γυναίκας του από όσο έχει εκείνη επί της δικής του [...] ώστε η σύζυγος έχει, σε πολλές περιπτώσεις την ελευθερία να τον χωρίζει, όπως ορίζεται από το φυσικό δίκαιο ή το συμβόλαιο [...].[14]

Δεν αποφεύγει όμως το αυθαίρετο επιχείρημα «του ισχυρότερου και δικαιότερου» για τον άνδρα, στον οποίο και αποδίδει με βάση το επιχείρημα αυτό την ιδιότητα της λήψης αποφάσεων και της «άσκησης της αρχής», στην περίπτωση διαφωνιών στο πλαίσιο της οικογένειας μεταξύ των γονέων – θέση την οποία ασπάζεται και ο David Hume.[15]

Στην οικογένεια ως το πρώτο είδος κοινωνίας που συγκροτήθηκε (κοινωνία μεταξύ άνδρα και γυναίκας και στη συνέχεια μεταξύ γονέων και παιδιών) εφαρμόζει ουσιαστικά ο John Locke εν μέρει τις αρχές του *Κοινωνικού συμβολαίου* του, αποδίδοντας έτσι στη γυναίκα, ως συμβαλλόμενης, ισότιμα σχεδόν δικαιώματα· και τούτο γιατί θεωρεί ότι κάθε κοινωνία και συνεπώς και η οικογένεια, παρότι δεν αποτελεί πολιτική μορφή κοινωνίας, διέπεται από τις αρχές του φυσικού δικαίου ή/και του συμβολαίου που «υπογράφεται» μεταξύ των μελών της.[16] Εντούτοις στο πολιτικό του σύστημα αποκλείει τις γυναίκες από τις σχέσεις «συμβολαίου» με την πολιτική εξουσία. Στο *Κοινωνικό συμβόλαιο* δηλαδή, ενώ υπερασπίζεται το δικαίωμα του ανθρώπου ως μέλους της κοινωνίας να συνάπτει ελεύθερα σχέσεις συμβολαίου με την εξουσία, αποκλείει από το δικαίωμα αυτό –δεν συμπεριλαμβάνει στην έννοια του ατόμου/πολίτη– το γυναικείο πληθυσμό, ενώ άλλοι φιλόσοφοι της ίδιας παράδοσης (David Hume) θεωρούν ότι οι γυναίκες «εκπροσωπούνται» στις σχέσεις συμβολαίου ως οντότητες από τους συζύγους τους, «φυσικούς» εκπροσώπους της οικογένειας.[17] Η γυναικεία φύση δηλαδή ακόμη και για αυτούς τους στοχαστές παραμένει διαφορετική από αυτή του άνδρα, «εξοπλισμένη» με διαφορετικές αρετές, σε αντίθεση με τις «ανδρικές» κοινωνικοπολιτικές αρετές των κανόνων του δικαίου, θέσεις που δικαιώνουν εν μέρει –κατά την ανάπτυξη των εν λόγω θεωριών– τη μερική υποτέλεια των γυναικών στην οικογένεια και τον αποκλεισμό τους από την πολιτική κοινωνία.

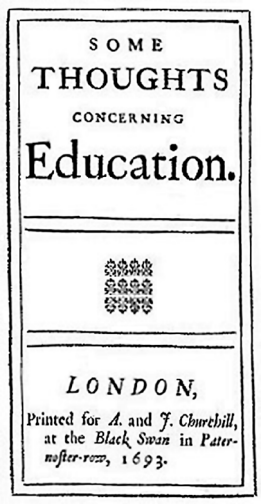
SOME
THOUGHTS
CONCERNING
Education.

LONDON,
Printed for A. and J. Churchill, at the Black Swan in Paternoster-row, 1693.

Εικόνα 1.2 ***Some Thoughts Concerning Education, 1693***.

Αναφορικά με την αγωγή και την εκπαίδευση ο Locke δεν διαφοροποιεί τους στόχους και τις εκπαιδευτικές πρακτικές για τα δυο φύλα κατά την πρώτη εκπαίδευση. Δεν αναγνωρίζει κάποια ουσιαστική βιολογική διαφορά, αλλά περισσότερο αναφέρεται στους κοινωνικούς κανόνες που μπορεί να περιορίσουν την έκταση της ομοιόμορφης εφαρμογής των εκπαιδευτικών πρακτικών: «*Wherein there will be some though no great difference, for making a little allowance for beauty and few other considerations of the sex, the manner of breeding of boys and girls especially in their younger years, I imagine should be the same*».[18] Ως παιδαγωγός των παιδιών της αριστοκρατίας διατυπώνει προτάσεις που υπόκεινται στην κρίση και επιλογή των γονέων να τις εφαρμόσουν. Προτείνει λοιπόν και για τα αγόρια και για τα κορίτσια απελευθέρωση της κίνησης, ιδιαίτερα στον ανοιχτό χώρο, παρόμοιες απασχολήσεις και σκληραγωγία. Μετά την πρώτη εκπαίδευση κατά την παιδική ηλικία, διαφοροποιεί τις προτάσεις του για τα δύο φύλα με βάση τον κοινωνικό τους ρόλο (που δεν φαίνεται να αμφισβητεί) και προτείνει για τα κορίτσια, παράλληλα με τη γνωστική εκπαίδευση, αυτό που αργότερα θα ονομαστεί «διακοσμητική εκπαίδευση», δηλαδή μαθήματα οργανικής μουσικής, χορού, εκμάθησης κανόνων κοινωνικής συμπεριφοράς.[19] Ο Denis Diderot, παρότι δίνει έμφαση στη βιολογική διαφορά και

[14] Λοκ, *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως*, 123 και 146.

[15] Στο ίδιο, 145-146.

[16] Στο ίδιο, 123-124, 145-147.

[17] Βλ. Nye, *Feminist Theory and the Philosophies of Man*, 5-6· David F. Norton και Mary J. Norton, επιμ., *David Hume: A Treatise on Human Nature* (New York: Oxford University Press, 2000), book III, part II, sec. VIII, XII· David Hume, *Δοκίμια φιλολογικά - ηθικά - πολιτικά*, μτφρ. Ευάγγελος Παπανούτσος (Αθήνα: Ι. Δ. Κολλάρος, χ.χ.), 208-213· Kitromilidis, "The Enlightenment and Womanhood", 41.

[18] John Locke, *Some Thoughts Concerning Education* (London: A. and F. Churchill, 1705), 117.

[19] "Locke to Mrs Clarke", στο *The Educational Writings of John Locke*, επιμ. James L. Axtell (Cambridge: Cambridge University Press, 1969), 344-346.

αρχικά θεωρεί ότι οι περισσότερες γυναίκες στερούνται λογικής, στη φιλοσοφική και συγγραφική του πορεία σταδιακά αποστασιοποιείται, σύμφωνα με τους μελετητές του, από τις θέσεις αυτές, τάσσεται υπέρ μιας πιο ουσιαστικής εκπαίδευσης των γυναικών και επικρίνει την αντιμετώπιση των γυναικών από τους νόμους ως «ανόητων παιδιών» (imbecile children).[20]

Βασικό χαρακτηριστικό στις θέσεις που διατυπώνονται στο πλαίσιο της τρίτης παράδοσης αναφορικά με το «γυναικείο πρόβλημα» είναι η σύνδεση της *έννοιας των δικαιωμάτων* του ανθρώπου, όπως αυτή διαμορφώθηκε στην πολιτική θεωρία των διαφωτιστών και ειδικότερα στη δημοκρατική θεωρία, με τις γυναίκες. Στο πλαίσιο της πολιτικής αυτής θεωρίας και της Γαλλικής Επανάστασης που ακολουθεί παρουσιάστηκαν κάποιες «μοναχικές» διατυπώσεις αιτημάτων μερικής (Condorcet) ή πλήρους πολιτικής χειραφέτησης (Olympe de Gouges, σοσιαλιστές), όπως και κοινωνικής απελευθέρωσης των γυναικών (Mary Wollstonecraft), χωρίς όμως ιδιαίτερη απήχηση ή κάποιο πρακτικό αποτέλεσμα. Ο Condorcet, για παράδειγμα, στο έργο του *L'Admission des Femmes aux droits de la Cité* (1790) προτείνει το δικαίωμα της ψήφου για τις γυναίκες που διαθέτουν προσωπική περιουσία, ενώ στο σχέδιο που προτείνει το 1793 για τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων και το Σύνταγμα δε θίγει πλέον το θέμα της παροχής ψήφου στις γυναίκες (ως πρόταση που δύσκολα θα μπορούσε να γίνει αποδεκτή). Τελικά, το γαλλικό Σύνταγμα της 24ης Ιουνίου του 1793 δεν παρέχει στις γυναίκες πολιτικά δικαιώματα, τα οποία όμως αναγνωρίζει στο σύνολο των ανδρών.[21] Η «περιθωριακή» Olympe de Gouges στο κείμενό της με τίτλο *Τα Δικαιώματα της γυναίκας και της πολίτιδος*, που εκδίδει το 1791 με στόχο να το υποβάλει προς συζήτηση στη γαλλική Εθνοσυνέλευση, διεκδικεί για τις γυναίκες το σύνολο των πολιτικών δικαιωμάτων, εισάγοντας σε κάθε άρθρο του κειμένου τις λέξεις «γυναίκα/ες» ή «πολίτις», δίπλα στις λέξεις «άνδρας» ή «πολίτης»·[22] πλήρη ισότητα για τις γυναίκες διεκδικούν επίσης οι σοσιαλιστές, αν και αποδυναμώνουν το αίτημα αυτό μέσα από τη θεωρητική τους ανάλυση, στην οποία υπεισέρχεται η βιολογική διαφορά με αναφορές στη (διαφορετική) συναισθηματική φύση των γυναικών.[23]

Στο πλαίσιο της ίδιας παράδοσης, η πρώτη τεκμηριωμένη σύνδεση της έννοιας των δικαιωμάτων με τις γυναίκες προβάλλεται από τις διανοούμενες της πολιτικής και ηθικής φιλοσοφίας, Mary Wollstonecraft (1759-1797) και Catharine Macaulay (1731-1791).[24] Η φιλοσοφική και πολιτική σκέψη των Wollstonecraft και Macaulay έχει πολλά κοινά στοιχεία και αναφορές ως αποτέλεσμα της κουλτούρας του πολιτικού και πνευματικού περιβάλλοντος στο οποίο κινήθηκαν. Και οι δύο κινήθηκαν σε κύκλους ριζοσπαστών φιλοσόφων και πολιτικών: η πρώτη στους κύκλους των «διαφωνούντων» (Dissenters) και του ριζοσπαστικού Ιακωβινισμού και η δεύτερη στους κύκλους των επαναστατών Ουίγων (Whig). Για την Catharine Macaulay, στο έργο της οποίας κεντρική θέση έχουν η μέριμνα για τη θεωρητική θεμελίωση των δικαιωμάτων και η δημοκρατική ελευθερία, τα δικαιώματα θεωρούνται ιστορικά και φυσικά, ενώ για την Mary Wollstonecraft, η οποία προβάλλει την ανάγκη της νομικής όσο και πολιτισμικής τους νομιμοποίησης, θεωρούνται φυσικά και κοινά μεταξύ των ανδρών και των γυναικών. Τη σχέση αυτή μεταξύ πολιτικής εξουσίας και φύλου επεξεργάζεται και η Macaulay, παρότι η φεμινιστική ρητορική δεν αποτελεί τον κύριο άξονα στο έργο της.[25] Αντιθέτως η Wollstonecraft, ιδιαίτερα στο έργο της *A Vindication of the Rights of Women* (1792),[26] ως συνέχεια της υπεράσπισης των δικαιωμάτων του ανθρώπου στο προγενέστερο *The Vindication of the Rights of Men* (1790),[27] ανασκευάζει τη

---

[20] Arthur M. Wilson, *Diderot* (New York: Oxford University Press, 1972), 615-617· Arthur M. Wilson, "Treated like Imbecile Children (Diderot): The Enlightenment and the Status of Women", στο *Women in the Eighteenth Century and Other Essays*, επιμ. Paul Fritz και Richard Morton (Toronto and Sarasota: Samuel Stevens and Hakkert, 1976), 73-88.

[21] Βλ. Ελένη Βαρίκα και Κωστούλα Σκλαβενίτη, μτφρ., *Η εξέγερση αρχίζει από παλιά* (Αθήνα: Εκδοτική Ομάδα Γυναικών, 1981), 18, 23, 25.

[22] Στο ίδιο, 33-36.

[23] Βλ. Nye, *Feminist Theory and the Philosophies of Man*, 8-9.

[24] Για μια αναλυτική παρουσίαση της ζωής, της φιλοσοφίας και των έργων των δυο γυναικών διανοουμένων βλ. Sylvana Tomaselli, **"Mary Wollstonecraft"**, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2014 Edition), επιμ. Edward N. Zalta· Karen Green, **"Catharine Macaulay"**, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2014 Edition), επιμ. Edward N. Zalta.

[25] Βλ. Elizabeth Frazer, "Mary Wollstonecraft and Catharine Macaulay on Education", *Oxford Review of Education* 37, τχ. 5 (2011): 603-606.

[26] Pamela Frankau, επιμ., *The Rights of Women by Mary Wollstonecraft, and The Subjection of Women by John. St. Mill*, επανέκδ. (London and New York: Dent & Dutton, Everyman's Library, 1954). (Οι παραπομπές που ακολουθούν αναφέρονται στην έκδοση αυτή. Το κάθε έργο από τα συμπεριλαμβανόμενα στην επανέκδοση θα αναφέρεται στη συνέχεια χωριστά). Η πρώτη έκδοση του έργου της Wollstonecraft: Mary Wollstonecraft, *A Vindication of the Rights of Women: With Strictures on Political and Moral Subjects* (Boston: Peter Edes for Thomas and Andrews, 1792).

[27] Mary Wollstonecraft, *A Vindication of the Rights of Men, in a Letter to the Right Honourable Edmund Burke* (London: Joseph Johnson, 1790). Η έκδοση αυτή είναι η δεύτερη και κυκλοφορεί το Δεκέμβριο του 1790. Τον προηγούμενο μήνα

«φιλοσοφική τεκμηρίωση» της κατωτερότητας των γυναικών, επιτιθέμενη στους Jean-Jacques Rousseau και Edmund Burke, και συγκροτεί τις βασικές θεωρητικές αρχές τις οποίες στη συνέχεια θα προβάλλει το κίνημα των γυναικών.

Με συλλογιστική και επιχειρήματα που στηρίζονται στις θεμελιώδεις αρχές του Διαφωτισμού και στην πολιτική σκέψη των προαναφερόμενων κινημάτων, επισημαίνει το νέο αποκλεισμό των γυναικών από την κοινωνία των πολιτών, διεκδικεί πλήρη «κοινωνική ύπαρξη» –του δικαιώματος της ψήφου συμπεριλαμβανομένου–, ουσιαστική εκπαίδευση, δικαίωμα στην εργασία, στην οικονομική ανεξαρτησία, αλλαγές στο νομικό πλαίσιο του γάμου και της οικογένειας και δικαίωμα συμμετοχής στην αναμόρφωση των δομών της κοινωνίας.[28] Με οξυδέρκεια επισημαίνει το βαθύτερο αίτιο της κοινωνικής υποδούλωσης των γυναικών –αυτό που και οι ριζοσπαστικότεροι διανοητές αποσιώπησαν ή δεν επεσήμαναν–, τον ανδροκρατικό δηλαδή χαρακτήρα των κοινωνικών δομών. Αναγνωρίζει πως η υποδούλωση των γυναικών οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις υπάρχουσες κοινωνικές δομές, οι οποίες προκαλούν την καταπίεση και άλλων κοινωνικών στρωμάτων· καταφέρνει όμως να διακρίνει από την ταξική καταπίεση την έμφυλη που υφίστανται οι γυναίκες, την οποία αποδίδει σε τρεις κυρίως αιτιώδεις καταστάσεις που απορρέουν από τον ανδροκρατικό χαρακτήρα των κοινωνιών: στις κρατούσες αντιλήψεις περί φυσικής κατωτερότητας των γυναικών, στο είδος της εκπαίδευσης που λαμβάνουν και στον αποκλεισμό τους από την εργασία. Θεωρεί δε ότι η αναμόρφωση των κοινωνιών και της ανθρωπότητας έχει ανάγκη από τη συμβολή των γυναικών, οι οποίες θα μπορούν να συνεισφέρουν στην πρόοδό τους, αφού καταρριφθούν οι αντιλήψεις για τη φυσική τους κατωτερότητα και τους δοθεί το δικαίωμα σε μια εκπαίδευση που θα τις καταστήσει σκεπτόμενα όντα, ανεξάρτητα και ικανά να ανταπεξέλθουν στον κοινωνικό τους ρόλο, τον οποίο δεν αμφισβητεί ως προς το είδος του αλλά ως προς τις ποιότητές του.[29]

Εικόνα 1.3 ***Catharine Macaulay***.

Η Wollstonecraft στρέφεται κατά του Burke και Rousseau για τον τρόπο που αντιμετωπίζουν το φύλο και εστιάζει στις σχέσεις μεταξύ εξουσίας, πολιτικής δύναμης και φύλου που δομούν την παιδαγωγική του Rousseau, επεξεργαζόμενη ουσιαστικά τη θέση της Macaulay, η οποία υποστηρίζει ότι το βασικό πρόβλημα στην πολιτική σκέψη και των δύο ανδρών ως πολιτικών φιλοσόφων είναι η αφοσίωση στην ιεραρχία, που αναγκαστικά συνδέεται κάποια στιγμή και με τη σεξουαλική διαφορά. Ειδικότερα για τον κανονιστικό λόγο του Rousseau για το φύλο, τη θηλυκότητα και τη σεξουαλικότητα, υποστηρίζουν ότι διαπερνάται από έναν ελευθεριάζοντα/έκλυτο δογματισμό στον οποίο αντανακλάται η ανδρική σεξουαλικότητα· στο πρότυπο της Sophie (της ηρωίδας του 5ου κεφαλαίου του έργου του *Αιμίλιος ή Περί αγωγής*), για παράδειγμα, αναδεικνύουν τον αισθησιασμό, που ουσιαστικά ακυρώνει την πρόθεση της παρουσίασή της ως ενός αγνού, παρθενικού πλάσματος. Οι δυϊσμοί που προβάλλονται στο έργο τόσο του Burke όσο και του Rousseau (υπεροχή-ομορφιά, λογική-συναίσθημα, αίσθηση/αντίληψη-αισθαντικότητα/ευαισθησία, νους-σώμα, φύση-πολιτισμός) ανασκευάζονται και από τις δυο με βάση: α) την αρχή «ο νους δεν έχει φύλο», β) τη θέση για την καθοριστική επίδραση στη συμπεριφορά των γυναικών της κυρίαρχης κανονιστικής θηλυκότητας, και γ) τα κενά, τις αντιφάσεις και τις έμφυλες προκαταλήψεις στις θέσεις τους, όπως διατυπώνονται.[30]

Εικόνα 1.4 ***Mary Wollstonecraft***.

Για την υφιστάμενη εκπαίδευση η Wollstonecraft (η οποία ασχολείται στο έργο της πιο συστηματικά με το θέμα αυτό) υποστηρίζει πως περιφρονεί κάθε είδους νοητική ικανότητα των γυναικών, καθώς αντικαθιστά τη συστηματική διδασκαλία και την παροχή επιστημονικών γνώσεων με τη διδαχή και εκμάθηση ανούσιων κανόνων κοινωνικής συμπεριφοράς· στρέφει την προσοχή τους σε εφήμερα, επιπόλαια και ευτελιστικά για το

του ίδιου έτους το έργο είχε εκδοθεί ανώνυμα.

[28] Wollstonecraft, *The Rights of Women*, κεφ. II, III, IV, 23-85.

[29] Στο ίδιο, κεφ. II, III, IV, 23-85· Βαρίκα και Σκλαβενίτη, *Η εξέγερση αρχίζει από παλιά*, 51-53.

[30] Βλ. Frazer, "Mary Wollstonecraft and Catharine Macaulay on Education", 607-609.

ανθρώπινο πρόσωπο ενδιαφέροντα, καθιστώντας τες κενά και επιτηδευμένα όντα, δέσμια της άγνοιας, των προκαταλήψεων και των ελαττωμάτων της αγωγής τους. Έτσι, αν οι γυναίκες χαρακτηρίζονται από αδυναμίες, κενότητα, υποκρισία κ.λπ., αυτό δεν είναι αποτέλεσμα της «ελλειμματικής» τους «φύσης» ούτε απόδειξη της «φύσει» κατωτερότητάς τους, αλλά αποτέλεσμα και προσαρμογή σε αυτό που αναμένεται από αυτές και επιβραβεύεται (κανονιστική θηλυκότητα). Το σπουδαιότερο όμως –κατά τη Mary Wollstonecraft– είναι ότι αυτό το είδος της εκπαίδευσης, σε συνδυασμό με τις κρατούσες αντιλήψεις για τη φύση και το περιεχόμενο του ρόλου των γυναικών, υποδουλώνει όχι μόνο το πνεύμα αλλά και «*αλυσοδένει και αυτήν ακόμα την ψυχή τους*», στοιχείο που θα «επεξεργαστεί» περισσότερο και θα προβάλει στη συνέχεια κατά τον επόμενο αιώνα ο πιο συστηματικός υπερασπιστής των δικαιωμάτων των γυναικών, ο John Stuart Mill.[31]

1.3 Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός και το γυναικείο ζήτημα – Οι πρώτες γυναικείες «φωνές»

Μέσα στο ιδεολογικό αυτό κλίμα που διαμορφώνεται στον ευρωπαϊκό χώρο σχηματοποιείται η ελληνική σκέψη αναφορικά με τη φύση και το ρόλο της γυναίκας και προβάλλει το ιδεώδες για την εκπαίδευσή της. Οι θέσεις που διατυπώνονται διαφοροποιούνται έως ένα βαθμό από τις αντίστοιχες που διατυπώθηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο, καθώς συγκροτούνται στο πλαίσιο του ελληνικού Διαφωτισμού και των ιδιαιτεροτήτων του (σύνδεση με το εθνικό ζήτημα, κλασικισμός), της πολιτικής κατάστασης του «γένους» στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα και των ιδιαίτερων «εθνικών αναγκών» –όπως προβάλλονται– που απορρέουν από αυτή.

Ο ελληνικός Διαφωτισμός υπήρξε μέρος της ευρύτερης φιλοσοφικής, πολιτικής και γενικότερα ιδεολογικής κίνησης που ονομάστηκε ευρωπαϊκός Διαφωτισμός. Αποτέλεσε, όπως και ο ευρωπαϊκός, μια ευρεία ανανεωτική πνευματική κίνηση, που επηρέασε ολόκληρη τη νοτιοανατολική Ευρώπη, με μεταφορά (μετακένωση θα την ονομάσει ο Αδαμάντιος Κοραής) των ευρωπαϊκών διαφωτιστικών αρχών και ιδεών αλλά και ενσωμάτωση ιδεών που επιζούν από τη βυζαντινή παράδοση και αναζήτηση στοιχείων εθνικής συγκρότησης στον αρχαιοελληνικό κλασικό πολιτισμό. Τα θέματα που απασχολούν τη νεοελληνική διαφωτιστική σκέψη είναι τα αυτά με του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού: ο ορθός λόγος και η καλλιέργειά του, η επιστήμη και η προώθηση των ποριστμάτων της, η ανεξιθρησκία, η παιδεία του «γένους» (και εδώ εντάσσεται ο μεγάλος διάλογος για τη γλώσσα που αναβιώνει το γλωσσικό ζήτημα) και η ελευθερία. Συνδέει όμως (από τον Αδαμάντιο Κοραή και εξής) την ελευθερία και την παιδεία/φωτισμό του γένους με την εθνική αφύπνιση και την εθνική/πολιτική ελευθερία.[32]

Στο πρόγραμμα αυτό της «αναγέννησης και του φωτισμού του γένους» ο νεοελληνικός Διαφωτισμός εντάσσει και τις γυναίκες καθολικά, προβάλλοντας ιδιαίτερα την αναγκαιότητα της εκπαίδευσής τους. Η θεωρητική αυτή τοποθέτηση διαφοροποιεί το νεοελληνικό Διαφωτισμό από τον ευρωπαϊκό, καθώς στο πλαίσιο του τελευταίου η εκπαίδευση των γυναικών δεν θεωρείται αναγκαία από τους υπερασπιστές των παραδοσιακών πατριαρχικών αντιλήψεων, όπως προαναφέρθηκε, ή ιεραρχείται ως ελάχιστα σημαντική συγκριτικά με την εκμάθηση (με διδασκαλία της μητέρας) των οικιακών τεχνών και εργασιών. Πιο συγκεκριμένα, οι νεοέλληνες Διαφωτιστές στο σύνολό τους προτείνουν την εκπαίδευση των γυναικών. Ο Αδαμάντιος Κοραής για παράδειγμα υποστηρίζει:

> *Οι κοσμικοί, άνδρες και γυναίκες, πάσης τάξεως και καταστάσεως άνθρωποι, πρέπει να υποχρεώνονται με ποινήν ατιμίας να διδάσκωσι τα τέκνα των [...]. [...] Άνδρες και γυναίκες επίσης πρέπει να παιδεύωνται την παιδείαν ταύτην, χωρίς πρόφασιν καμμίαν. [...] Οι πλούσιοι [...] εκπαιδεύουσιν επιμελέστερον τα τέκνα των μη εξαιρουμένου μηδέ του θήλεος γένους, το οποίον μέχρι τούδε εκωλύετο πάσης παιδείας, ως και της αθωοτάτης προς τους άνδρας συναναστροφής.*[33]

---

[31] Βλ. Wollstonecraft, *The Rights of Women*, κεφ. II, XII, 23-42, 174-197.

[32] Για τον ελληνικό Διαφωτισμό, βλ. (ενδεικτικά) Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* (Αθήνα: Ερμής, 1980)· Παναγιώτης Κονδύλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οι φιλοσοφικές ιδέες* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1988), κεφ. IX (Ο Κοραής και η φιλοσοφία του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού)· Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες* (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1996)· Κωνσταντίνος Κούμας, *Οι Έλληνες. Διαφωτισμός – Επανάστασις* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Δ. Ν. Καραβία, 1966).

[33] Αδαμάντιος Κοραής, *Προλεγόμενα στους αρχαίους συγγραφείς*, τ. 2 (Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1988), 719 και τ. 3, 236· του ίδιου, *Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του πολιτισμού εν Ελλάδι* (Αθήνα: Χ. Ν. Φιλαδελφεύς), 33.

Και ο Κούμας:

> *Έως την ηλικίαν της σωματικής και ηθικής ωριμότητος πρέπει η γενική αγωγή του ανθρώπου να περιλαμβάνη και τα κοράσια, καθώς και τους παίδας. Και το κοράσιον χρειάζεται, καθώς και ο παις, φυσικήν τινα και επιμελώς και αρμονικώς γενομένην ανάπτυξιν και κίνησιν και μόρφωσιν όλων των διαθέσεων και δεξιοτήτων και δυνάμεών του.*[34]

Οι θέσεις αυτές στηρίζονται στην απόρριψη της βιολογικής διαφοράς αναφορικά με τις διανοητικές ικανότητες των γυναικών: «*Το γυναικείον φύλον έχει τας αυτάς πνευματικάς δυνάμεις και δεξιότητας, τας οποίας έχει και το των ανδρών […]*».[35] Έτσι προτείνουν κάθε είδους μορφωτικό ανάγνωσμα για τις γυναίκες (Αδαμάντιος Κοραής), παρέχουν εκπαίδευση στις γυναίκες των οικογενειών τους ίδια με αυτή που παρέχεται στα ανώτερα σχολεία των αγοριών (π.χ. ο Θεόφιλος Καΐρης στην αδελφή του Ευανθία Καΐρη) ή προτείνουν ισότιμη αρχική εκπαίδευση των δυο φύλων (Κωνσταντίνος Κούμας). Οι διαφοροποιήσεις που προτείνονται από τον τελευταίο στη διδακτέα ύλη στα σχολεία των κοριτσιών συνδέονται με τον κοινωνικό προορισμό των γυναικών και όχι με «φύσει» περιορισμούς της γυναικείας νόησης: «*Τα κοράσια […] θεωρητικώς και πρακτικώς να τα παιδεύωσι με τας αυτάς γνώσεις, αι οποίαι είναι διωρισμέναι εις τα κοινά σχολεία των παίδων, αλλά με κάπως ιδιαιτέρας εφαρμογάς ως προς τους σκοπούς των*».[36]

Αναφορικά με την κοινωνικοπολιτική θέση των γυναικών στην επιδιωκόμενη να δημιουργηθεί νέα κοινωνία και πολιτεία και τις «φύσει» ηθικές τους ποιότητες, οι επεξεργασίες των νεοελλήνων διαφωτιστών σχηματοποιούν δύο κατευθύνσεις/παραδόσεις: την παράδοση που συμπλέει με τον κοινωνικο-πολιτικό ριζοσπαστισμό και το ριζοσπαστικό φεμινισμό των χρόνων της Γαλλικής Επανάστασης και αυτή που εκφράζει την κυρίαρχη στάση (ρουσωϊκής επίδρασης) του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στα ζητήματα αυτά. Στο πλαίσιο της πρώτης, εκφράζεται από μεμονωμένους διανοητές, όπως ακριβώς συμβαίνει και στην αντίστοιχη κατεύθυνση της ευρωπαϊκής διανόησης, η ιδεολογική θέση για απελευθέρωση των γυναικών πρώτιστα από τα δεσμά που επέβαλε η κοινωνική ηθική στο συναίσθημα –θέση που προβάλλεται έντονα από τη Mary Wollstonecraft–, ισότιμη συμμετοχή στην εκπαίδευση και πιο συγκεκριμένα, συμμετοχή σε μια δημόσια και υποχρεωτική και για τα δυο φύλα εκπαίδευση, ενώ τους αποδίδεται και κοινωνικο-πολιτικός ρόλος, δηλαδή ρόλος στην υπεράσπιση του έθνους. Οι θέσεις αυτές εγγράφονται στα έργα του Ρήγα Φεραίου (*Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, 1790, και *Νέα πολιτική διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων νήσων και της Βλαχομπογδανίας – Τα Δίκαια του ανθρώπου*, 1797) και ώς ένα βαθμό στα έργα του Ιωάννη Καρατζά (*Έρωτος αποτελέσματα*, 1792).[37]

Ο «πολιτικός προσδιορισμός» οριοθετημένος αυστηρά στην ιδιωτική σφαίρα και ο «φύσει» εξοπλισμός τους με διαφορετικές αρετές είναι οι κοινές θέσεις των λοιπών διανοητών του νεοελληνικού Διαφωτισμού οι οποίοι σχηματοποιούν την τάση –με τις ευρύτερες και χρονικά διαρκέστερες επιδράσεις– που εκφράζει με τις προκαταλήψεις και τις αντιφάσεις της την επικρατούσα θέση του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Στο πλαίσιο της νεοελληνικής διανόησης της κατεύθυνσης αυτής οι γυναίκες αντιμετωπίζονται ως οντότητες με «φύσει» διαφορές στο ηθικό τους δυναμικό, διαγράφονται για αυτές οι ρόλοι της υποστηρικτικής συζύγου και της ενάρετης μητέρας, ενώ προβάλλονται η μέριμνα για ηθική συγκρότηση και η σιωπηλή, υποτακτική και καθόλου δημόσια παρουσία τους ως τα κύρια μέσα διαμόρφωσης των αντίστοιχων προτύπων και αποτελεσματικής άσκησης των ρόλων.

> *Την σεμνότητα και μετριοφροσύνην, αναγκαίας αρετάς εις όλους, η φύσις όμως τας ώρισε στολισμόν των γυναικών ιδιαίτερον […]. Δια τι; Διότι έλαβεν η γυνή παρά τον άνδρα πλειότερα από την φύσιν βοηθήματα να ήναι σεμνή (Κοραής).*[38] *Η διαφορά λοιπόν του φύλου εμπορεί να διακριθή εκ της πολιτικής μόνον ενεργείας και του πολιτικού προσδιορισμού· διότι εάν και η γυνή είναι μέλος της πόλεως και υποταγμένη εις τους νόμους της […] πρέπει να λάβη αγωγήν […] επειδή μέλλει να*

---

[34] Κωνσταντίνος Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας* (Βιέννη: Ι. Σνείρερ, 1820), 4: 323.

[35] Στο ίδιο.

[36] Στο ίδιο, 366.

[37] Για τα ίδια τα έργα, όπως και για το σχολιασμό τους, βλ. Ρήγας Βελεστινλής, «Σχολείον των ντελικάτων εραστών» και «Νέα πολιτική διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων νήσων και της Βλαχομπογδανίας – Τα Δίκαια του ανθρώπου», στο *Ρήγα Βελεστινλή Άπαντα τα σωζόμενα*, επιμ. Πασχάλης Μ. Κιτρομιλίδης (Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 2001), 1: 28-41, 54-55, 62-295 και 5: 31-45 και 70-71· Mario Vitti, επιμ., *Ιωάννη Καρατζά Έρωτος αποτελέσματα* (Αθήνα: χ.έ., 1993). Βλ. επίσης Kitromilidis, "The Enlightenment and Womanhood", 43-45.

[38] Κ. Θ. Δημαράς, Άλκης Αγγέλου, Αικατερίνη Κουμαριανού, Εμμανουήλ Ν. Φραγκίσκος, επιμ., *Αδαμάντιος Κοραής: Αλληλογραφία, 1810-1816*, τ. 3 (Αθήνα: Ε.Ι.Ε./Κ.Ν.Ε., 1979), 377.

γείνη οικοδέσποινα και μήτηρ, και όχι ποτέ μέτοχος των δημοσίων πραγμάτων (Κούμας).[39]

Η διαμόρφωση αυτή και αποδοχή του προτύπου είναι εμφανής στο συγγραφικό έργο των πρώτων γυναικών –ελάχιστων στον αριθμό και προερχόμενων από τον κύκλο των Φαναριωτών ή τον κύκλο των λογίων του Διαφωτισμού– οι οποίες σπάζοντας την παραδοσιακή γυναικεία «σιωπή» εκφράζουν δημόσια μέσω των συγγραμμάτων τους, με την παρότρυνση ή επικρότηση διανοούμενων ανδρών του κύκλου τους, άμεσα ή έμμεσα θέση για τον γυναικείο ρόλο και την εκπαίδευση. Η επιλογή των έργων που μεταφράζονται, οι στόχοι της δημόσιας αυτής παρέμβασης, όπως δηλώνονται από τις ίδιες στα προλογικά κείμενα των έργων τους, και ο τρόπος νομιμοποίησης της δράσης αυτής –ζητείται πάντα έγκριση ή επικρότηση από μια ανδρική προσωπικότητα στη σκιά της οποίας λειτουργούν– φανερώνουν αποδοχή και χωρίς αμφισβητήσεις αναπαραγωγή του προτύπου αυτού και του νέου ρόλου της γυναίκας στο πλαίσιο της επιδιωκόμενης αναμόρφωσης της ελληνικής κοινωνίας. Πιο συγκεκριμένα τα έργα που δημοσιεύονται –μεταφράσεις περισσότερο από τα γαλλικά, ιταλικά ή γερμανικά παρά πρωτότυπα έργα– είναι κείμενα ηθοπλαστικά, που αναδεικνύουν τη σπουδαιότητα της γυναικείας εκπαίδευσης, ή έργα βοηθητικά/διδακτικά για την εκπαίδευση. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Το 1820 η Ευανθία Καΐρη μεταφράζει το έργο του Jean-Nicolas Bouilly *Συμβουλαί προς την θυγατέρα μου* και το 1826 εκδίδει το θεατρικό έργο *Νικήρατος*· η Ραλού Σούτσου μεταφράζει και εκδίδει το 1819 το έργο της Madame Anne-Thérèse de Lambert *Παραίνεσις μητρός προς θυγατέρα*, ενώ κατά το ίδιο έτος η Αικατερίνη Σούτσου μεταφράζει το έργο του Gabriel Bonnot de Mably *Διάλογοι Φωκίωνος* και η Ρωξάνη Σαμουρκάση το έργο του Salomon Gessner *Έραστος*· το 1818 εκδίδονται σε έναν τόμο οι μεταφράσεις δύο κωμωδιών του Carlo Goldoni από τη Μητιώ Σακελλαρίου, *Η πατρική αγάπη ή η ευγνώμων δούλη* και *Η πανούργος χήρα*, ενώ δύο έτη ενωρίτερα, το 1816, η Αικατερίνη Ραστή εκδίδει στα ελληνικά το έργο *Χαρτοπαίγνιον γεωγραφικόν* του Victor Joseph Étienne de Jouy. Στα προλογικά κείμενα που προτάσσονται στα έργα επιζητείται ή καταγράφεται η έγκριση ή η παρότρυνση του συζύγου ή του πατέρα για την έκδοση, ενώ αναφέρεται ως στόχος της (πέρα από τη «δικαιολόγησή» της ως εγχειρήματος άσκησης της συγγραφέως στο ξένο ιδίωμα) η συμβολή στην πρόοδο του «γένους» μέσω της μόρφωσης και της ανάπτυξης της αναγνωστικής συνήθειας στις ομοφύλους τους.[40]

Εικόνα 1.5 ***Ελισάβετ Μουτζάν Μαρτινέγκου***.

Εξαίρεση μοναδική ανάμεσα στις πρώτες γυναίκες με δημόσιο λόγο αποτελεί η παρουσία της Ελισάβετ Μαρτινέγκου, η οποία αντιτίθεται με έναν τρόπο φυσικό –σαν αυτή η αντίδραση να πηγάζει από μια εσωτερική τάση– σε κάθε μορφή υποτέλειας και καταδικάζει με πάθος το γυναικείο κοινωνικό αποκλεισμό. Μέσα από τους στόχους που θέτει για τη δική της ζωή (έμμεση συμμετοχή –δια της συγγραφής– στο κοινωνικοπολιτιστικό γίγνεσθαι, χρήσιμη παρουσία για την ανθρωπότητα, άρνηση του γάμου στην περίπτωση που συνεπάγεται ματαίωση του στόχου αυτού ή προσωπική υποδούλωση) και με το συγγραφικό της έργο φτάνει σε έναν ριζοσπαστισμό πρωτόγνωρο για την ελληνική διανόηση. Το έργο της δεν περιορίζεται σε μεταφράσεις «ενδεδειγμένων» ξενόγλωσσων έργων, όπως των συγχρόνων της φαναριωτισσών και γυναικών του κύκλου των διαφωτιστών, αλλά προχωρά και σε «μη ενδεδειγμένα» για τη γυναικεία διανοητική δραστηριότητα πεδία, όπως συγγραφή μυθιστορημάτων, τραγωδιών, επιστημονικών δοκιμίων, έργων δηλαδή αντίστοιχων με τα συγγραφικά είδη που μελετά. Και τούτο γιατί απουσιάζει στην περίπτωση της Μαρτινέγκου η πατριαρχική φιγούρα που καθοδηγεί τη συγγραφική δραστηριότητα των προαναφερόμενων γυναικών. Η Ελισάβετ Μαρτινέγκου παρά την ποικιλία αυτή του έργου της δεν είναι η διανοούμενη που φιλοσοφημένα αμφισβητεί παραδοσιακές αρχές και θεωρήσεις για το φύλο της, τις οποίες εξάλλου αποδέχεται θεωρητικά· η ανατροφή της, ο περιορισμένος τρόπος που ζει, η απόσταση από το κόσμο των διανοουμένων και η αυτομόρφωσή της ως μόνο εφόδιο δεν της παρέχουν τέτοια δυνατότητα. Είναι όμως η φλογερή εκείνη φύση, που βιώνοντας τις συνέπειες της περιθωριοποίησης, της περιφρόνησης και του αποκλεισμού που υφίσταται το φύλο της, εξεγείρεται. Απηχώ-

[39] Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, 323-324.

[40] Kitromilidis, "The Enlightenment and Womanhood", 47-51· Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1890)* (Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1986), 27-28, 320-323· Κούλα Ξηραδάκη, *Φαναριώτισσες: Η συμβολή τους στα γράμματα, στις τέχνες και στην κοινωνική πρόνοια* (Αθήνα: Φιλιππότης, 1999), 38-39, 44-47, 80-81· Σοφία Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή: Γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού-Ρομαντισμού* (Αθήνα: Νεφέλη, 2014), 109-143. Για τα προλογικά κείμενα των έργων, βλ. και Βάλτερ Πούχνερ, επιμ., *Γυναίκες θεατρικοί συγγραφείς στα χρόνια της επανάστασης και το έργο τους* (Αθήνα: Θεατρική Βιβλιοθήκη/Ίδρυμα Κ. και Ε. Ουράνη, 2003), 9-250.

ντας τα ιδανικά του Διαφωτισμού σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα και την ισότητα, ζητά την πρακτική τους εφαρμογή και για το γυναικείο φύλο, προβάλλοντας το αίτημα ενός γυναικείου ανθρωπισμού που θα βρει απήχηση στον ελλαδικό χώρο μόνον κατά τον 20ό αιώνα.[41]

Παρότι οι «αιρετικές» απόψεις που διατυπώνονται στο πλαίσιο του νεοελληνικού Διαφωτισμού ακολουθούν τη μοίρα των αντίστοιχων του ευρωπαϊκού, απομένει ως κληροδότημα στο λοιπό του αιώνα η αναγνώριση της ανάγκης για εκπαίδευση των γυναικών· μιας εκπαίδευσης που δένει στο άρμα των κατεστημένων απόψεων τη γυναικεία συνείδηση και που ως μέριμνα δεν θα αποτελέσει σε ολόκληρο τον 19ο αιώνα προτεραιότητα ίση με την αντίστοιχη των αρρένων, συνιστά όμως το πρώτο νομιμοποιημένο μέσα από τη διαφωτιστική ρητορική κοινωνικό δικαίωμα των γυναικών. Παράλληλα, το μοντέλο ηθικής που σχηματοποιείται στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα, καθώς δεν αμφισβητείται από την Ηθική του Νεοανθρωπισμού – που στρέφει σε πολύ μικρό βαθμό το φιλοσοφικό προβληματισμό στη γυναικεία ηθική–, καθορίζει το περιεχόμενο της εκπαίδευσης σ' όλη τη διάρκειά του και ιδιαίτερα έως και τη δεκαετία του 1860, όπως αποδεικνύουν τόσο τα κανονιστικά κείμενα λειτουργίας των σχολείων των κοριτσιών όσο και οι δημόσιοι κανονιστικοί λόγοι για τη γυναικεία εκπαίδευση στον 19ο αιώνα και έως τη δεκαετία αυτή.[42]

1.4 Πατριαρχικές αντιλήψεις και επιστήμη – Η «ισότητα στη διαφορά»

Οι αντιφάσεις του Διαφωτισμού σχετικά με τη φύση, την ερμηνεία της κοινωνικής κατάστασης των γυναικών, τη θέση τους στη νέα πολιτική κοινωνία και το είδος της αγωγής τους κληροδοτούν στον 19ο αιώνα ένα αντιφατικό ιδεολογικο-φιλοσοφικό πεδίο, στο οποίο θα «διαλεχθούν» αφενός θέσεις και απόψεις κληροδοτημένες και επαναδιατυπωμένες στα νέα κοινωνικο-ιδεολογικά δεδομένα του 19ου αιώνα και αφετέρου νέες φιλοσοφικές, επιστημονικές και παιδαγωγικές θεωρίες, τάσεις και κινήματα που σχηματοποιούνται στο πλαίσιό του. Έτσι, η διεκδίκηση της ισότητας και των πολιτικών δικαιωμάτων επανέρχεται πιο δυναμικά μέσα από την ολοκληρωμένη φιλοσοφικοπολιτική στήριξη του John Stuart Mill και της Harriet Taylor, την οργάνωση και παρουσία του φεμινιστικού κινήματος και τη δυναμικότερη παρουσία των σοσιαλιστικών κινημάτων. Παράλληλα όμως ενισχύονται οι πατριαρχικές αντιλήψεις από τις θέσεις των επιστημών της ψυχοφυσικής-ψυχολογίας, της κοινωνιολογίας, της βιολογίας (θεωρία της εξέλιξης) και ιδιαίτερα από την εμφάνιση των κοινωνιοβιολογικών θεωριών (κοινωνικός δαρβινισμός), ενώ η εμφάνιση της θεωρίας του εθνισμού/εθνικισμού, του φιλοσοφικού ρεύματος του Νεοανθρωπισμού και των συναρτώμενων με αυτό παιδαγωγικών ιδεών προσδιορίζει τον προσανατολισμό και το περιεχόμενο των εκπαιδευτικών συστημάτων και ειδικότερα της εκπαίδευσης των γυναικών.

Κατά τον 19ο αιώνα η πρώτη συνεπής προς τις πολιτικοφιλοσοφικές αρχές από τις οποίες απορρέει, ολοκληρωμένη και τεκμηριωμένη υπεράσπιση της πλήρους ισότητας των γυναικών προβάλλεται από τον πραγματιστή και πολιτικά ενεργό φιλόσοφο John Stuart Mill και τη ριζοσπάστρια του κύκλου των Άγγλων Unitarian Radicals, Harriet Taylor. Ειδικότερα, στο έργο του *The Subjection of Women* –συνεχίζοντας το έργο της Mary Wollstonecraft– ο J. St. Mill στρέφεται κατά των αρχών και της συλλογιστικής που νομιμοποιούν την υποταγή/υποτέλεια της γυναίκας, αποδεικνύοντάς τες αυθαίρετες· υποστηρίζει (απόρροια της δημοκρατικής, πολιτικής του θεωρίας, στην οποία συντίθενται ο Ωφελιμισμός του Jeremy Bentham, αναθεωρημένος ως προς κάποιες του αρχές, και ο Φιλελευθερισμός του J. J. Rousseau) την πλήρη πολιτική χειραφέτηση των γυναικών –συμπεριλαμβανομένων και των δικαιωμάτων της ψήφου και της δημοσίου υπαλλήλου–, την πρόσβαση στην εργασία –ακόμη και ως επιλογή απασχόλησης αντί του γάμου–, και το δικαίωμα σε μια εκπαίδευση που να καθιστά εφικτές παρόμοιες επιλογές.

> *The principle which regulates the existing social relations between the two sexes –the legal subordination of one sex to the other– is wrong in itself and now one of the chief hindrances to human improvement […]. In the first place, the opinion in favor of the present system, which*

[41] Βλ. Κατερίνα Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας: Κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού (19ος αιώνας - 1922)* (Αθήνα: Gutenberg, 2008), 225. Για τη ζωή και το έργο της, βλ. Φαίδων Μπουμπουλίδης, *Ελισάβετ Μουτζά-Μαρτινέγκου* (Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, 1965)· Πούχνερ, *Γυναίκες θεατρικοί συγγραφείς στα χρόνια της επανάστασης και το έργο τους*, 76-82. Για το γυναικείο ανθρωπισμό, βλ. Δημήτρης Γληνός, *Γυναικείος ανθρωπισμός* (Αθήνα: Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή, 1921), 12-16.

[42] Βλ. (ενδεικτικά), *Κανονισμός του Ελληνικού Παρθεναγωγείου Χαρ. Αναστασιάδου* (Σμύρνη: χ.έ., 1864)· *Κανονισμός του Παρθεναγωγείου της Αγίας Φωτεινής* (Σμύρνη: χ.έ., 1863)· Γρηγόριος Γ. Παππαδόπουλος, *Περί γυναικός και Ελληνίδος* (Αθήνα: Λ. Δ. Βιλλαράς, 1866)· Μαρία Δ. Καλαποθάκη, *Εγχειρίδιον της μητρός ήτοι Επιστολαί προς αδελφήν περί ανατροφής των τέκνων* (Αθήνα: Λακωνία, 1865).

entirely subordinates the weaker sex to the stronger, rests upon theory only […].[43]

Θεωρεί τεχνητές τις απόψεις για την «ελλειμματική» ή υποδεέστερη φύση της γυναίκας, αποδεικνύοντας ότι η καταδεικνυόμενη ως «φύση» της είναι το αποτέλεσμα μιας αφύσικης, παραμορφωτικής διαμόρφωσης, με επιλεκτική καταστολή ή υπερτροφία των τάσεών της. Παράλληλα θεωρεί στοιχείο εμπλουτισμού για την κοινωνικο-πολιτική σκέψη και ζωή τις όποιες διαφορές υφίστανται στον τρόπο σκέψης ή δράσης των γυναικών, ενώ υποστηρίζει ότι οι ελλείψεις τους μπορούν να αναπληρωθούν μέσα από την εκπαίδευση, η οποία έχει χρησιμοποιηθεί ως ο κύριος μοχλός καθυπόταξης και περιορισμού της γυναικείας σκέψης. Έτσι, αποδίδοντας στις γυναίκες δυνατότητα πολιτικού ρόλου και αρνούμενος τους νοητικούς περιορισμούς της γυναικείας «φύσης», αμφισβητεί το μονοδιάστατο κοινωνικό ρόλο τους ως συζύγων και μητέρων.[44]

Τις θέσεις αυτές συμμερίζεται και η Harriet Taylor· εστιάζει όμως περισσότερο στην πολιτική αντιπροσώπευση και την οικονομική απεξάρτηση των γυναικών, τονίζοντας τη σημασία του δικαιώματος στην εργασία και της συμμετοχής τους στο ανταγωνιστικό κλίμα της αγοράς εργασίας, τόσο για την έξοδο των ίδιων από την κατάσταση της υποτέλειας και της εξάρτησης όσο και για την ίδια την επιτυχή λειτουργία της καπιταλιστικής οικονομίας, που προϋποθέτει τον ανταγωνισμό, ο οποίος λειτουργεί «*μόνο όταν ο καθένας έχει το δικαίωμα να συμμετέχει*».[45]

Η διαμαρτυρία των γυναικών απέναντι στην κοινωνικοπολιτική περιθωριοποίηση και την απουσία δικαιωμάτων εκφραζόταν κατά τον προηγούμενο αιώνα αλλά και ακόμη νωρίτερα σε ατομικό επίπεδο, μέσα από τα γραπτά κείμενα μεμονωμένων γυναικών. Από τα μέσα όμως του 19ου αιώνα αρχίζει να εμφανίζεται το οργανωμένο γυναικείο κίνημα στην Ευρώπη (ο όρος φεμινισμός εμφανίζεται στα τέλη περίπου του αιώνα) και, δυναμικότερο με πρωιμότερες κατακτήσεις και πιο προωθημένα αιτήματα, στην Αμερική. Τα αιτήματα, ανάλογα με την πολιτική κατεύθυνση των κινημάτων, επικεντρώνονται στη διεκδίκηση κοινωνικών δικαιωμάτων (οικογενειακό δίκαιο, θέματα ιδιοκτησίας, μητρότητα, εκπαίδευση, εργασιακά δικαιώματα) ή στη διεκδίκηση πολιτικής ύπαρξης, στο δικαίωμα στην εργασία και στην ισομισθία. Αναφορικά με την εκπαίδευση –προϋπόθεση για την εξασφάλιση και την ουσιαστική υλοποίηση των προηγούμενων αιτημάτων– οι διεκδικήσεις ανάλογα με την πολιτική και πάλι αφετηρία των οργανώσεων ποικίλλουν: από τη διεκδίκηση του δικαιώματος στην πρωτοβάθμια δημόσια εκπαίδευση έως την ένταξη σ' αυτή και των ανώτερων σχολείων και από την ξεχωριστή και σύμφωνη με το γυναικείο προορισμό εκπαίδευση έως τη συνεκπαίδευση και την ολόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας των γυναικών.[46]

Αντιθετικά προς τις παραπάνω απόψεις των ριζοσπαστών φιλοσόφων και διανοουμένων και τις διεκδικήσεις του γυναικείου φεμινιστικού κινήματος λειτουργούν κατά τον αιώνα αυτό οι πρόοδοι και τα πορίσματα των επιστημών, που, καθώς ενσωματώνονται στις φιλοσοφικές, φιλοσοφικοπαιδαγωγικές και κοινωνιολογικές θεωρήσεις, ενισχύουν τη δυναμική των κληροδοτημένων από τον προηγούμενο αιώνα πατριαρχικών αντιλήψεων και επηρεάζουν το θεσμικό πλαίσιο της κοινωνικοπολιτικής ύπαρξης των γυναικών και τους όρους τις εκπαίδευσής τους.

Οι συγκριτικές μελέτες της βιολογίας μεταξύ ζώων και ανθρώπων κατά τον 17ο αιώνα και οι απαρχές του εξελικτισμού κατά τον 18ο, οι απόψεις που διατυπώνονται από το Thomas Hobbs στην κατεύθυνση της μετέπειτα κοινωνικής ψυχολογίας για τα κίνητρα της ανθρώπινης συμπεριφοράς (έμφυτα και επίκτητα) και γενικότερα για την κοινωνική συμπεριφορά του ανθρώπου, και η μηχανιστική ψυχολογική προσέγγιση (φυσιολογική ψυχολογία) του René Descartes για τη σχέση σώματος και πνεύματος, καθώς και ο τονισμός της σημασίας του συναισθήματος από τη γερμανική «σχολή» της ψυχολογίας παρέχουν τα πρώτα ερείσματα για «επιστημονική» τεκμηρίωση της «φύσει» κατωτερότητας των γυναικών και δικαιώνουν τον περιθωριακό κοινωνικό τους ρόλο και την απουσία συστηματικής εκπαίδευσης. Οι πρώτες επίσης έρευνες της ψυχοφυσικής

---

[43] Mill, "The Subjection of Women", 219, 222.

[44] Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας*, 247-248. Για τις εν λόγω θέσεις του Mill, βλ. αναλυτικά Mill, "The Subjection of Women"· Nye, *Feminist Theory and the Philosophies of Man*, 12-23, 232-233, 238-239, 244-245. Για το φιλοσοφικό ριζοσπαστισμό, βλ. Encyclopédie de la Pléiade, *Ιστορία της Φιλοσοφίας 19ος-20ός αιώνας: Εξελικτική φιλοσοφία - εθνικές φιλοσοφικές σχολές* (Αθήνα: M.I.E.T., 1991), 11-29.

[45] Βλ. Harriet Taylor, "The Enfranchisement of Women", στο *Essays on Sex Equality*, επιμ. Alice S. Rossi (Chicago: University of Chicago Press, 1970), 94-97, 104-105· Nye, *Feminist Theory and the Philosophies of Man*, 12-23.

[46] Αναλυτικά για τα γυναικεία κινήματα σε Αγγλία, Γαλλία και Γερμανία, βλ. Sylvia Paletschek και Bianka Pietrow-Ennker, *Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century: A European Perspective* (Stanford: Stanford University Press, 2004). Βλ. επίσης, Mill, "The Subjection of Women", 231-232· Ελένη Κελεσίδου και Βούλα Χατζηπαναγιώτου, «Ο θεσμός της συνεκπαίδευσης: Πραγμάτωση ή ματαίωση προσδοκιών για τα κορίτσια;» στο *Εκπαίδευση και φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, επιμ. Βασιλική Δεληγιάννη και Σιδηρούλα Ζιώγου (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1993), 210-214, 223-228.

κατά τον 19ο αιώνα για τη σύνδεση φυσιολογικών και ψυχολογικών δραστηριοτήτων και οι μεγάλες πρόοδοι στη φυσιολογική ψυχολογία σχετικά με τις λειτουργίες του εγκεφάλου ενδυναμώνουν την «επιστημονικότητα» των προκατειλημμένων για τη φύση των γυναικών απόψεων και οδηγούν στη διατύπωση θεωριών που καθίστανται «αξιωματικές» μέσα από την «αυθεντία» της λογικής και της επιστήμης.[47] Η θεωρία για παράδειγμα της φρενολογίας, σύμφωνα με την οποία η ψυχοσύνθεση του ανθρώπου μπορεί να «διαγνωστεί» μέσω της μελέτης της διάπλασης του κρανίου, αποτέλεσε τη βάση για τη διατύπωση απόψεων σχετικά με τις περιορισμένες νοητικές δυνατότητες των γυναικών. Ενδεικτικά, ο Auguste Comte υποστηρίζει πως, καθώς ο εγκέφαλος της γυναίκας είναι μικρότερος από τον εγκέφαλο του άνδρα (το μέγεθος του εγκεφάλου καταδεικνύει την ανωτερότητα ή κατωτερότητα του νοήμονος όντος), η γυναίκα ως υποδεέστερη αυτού νοητικά θα πρέπει να είναι υποταγμένη σ' αυτόν.[48] Η παραπάνω θεωρία και οι απορρέουσες από αυτήν απόψεις απέβησαν ιδιαίτερα «δημοφιλείς» κατά τον 19ο αιώνα και ως εκ τούτου ιδιαίτερα ανθεκτικές, παρά την επιστημονική αντίδραση/κριτική που δέχθηκαν αργότερα.[49]

«Ακλόνητο» όμως έρεισμα αποτέλεσε η διατύπωση της ολοκληρωμένης πλέον θεωρίας της εξέλιξης από τον Charles Robert Darwin και η μεταφορά της στις λοιπές επιστήμες της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Ο βιολογικός ντετερμινισμός ως βάση της εξελιξιαρχίας και του λειτουργισμού στην ψυχολογία (κληρονομική νοημοσύνη, φυλογενετική ανάπτυξη του νου) και στην κοινωνιολογία, με την ειδικότερη διατύπωση των κοινωνιοβιολογικών θεωριών (κοινωνικός δαρβινισμός), τεκμηρίωσε «ακλόνητα» την υποτέλεια της γυναίκας και παγίωσε την κοινωνική της θέση, δικαιώνοντας παράλληλα τον υφιστάμενο κατά φύλο καταμερισμό εργασίας. Έτσι, η ενασχόληση και η φροντίδα των παιδιών «αποδεικνύεται» ότι είναι έργο της γυναίκας, καθώς αυτές είναι καταλληλότερα εξοπλισμένες από τη φύση απ' ό,τι οι άνδρες, γιατί διαθέτουν το «μητρικό ένστικτο», που παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα της ορμόνης οξυτοκίνης. Εδώ έχει ίσως θέση η κριτική του John St. Mill για τη χρήση του όρου «ένστικτο» για να κατανοηθεί η με λογικά άλματα σύνδεση παγιωμένων έμφυλων φιλοσοφικών αντιλήψεων με την «επιστημονική» απόδειξη: «*We call everything instinct which we find in ourselves and for which we can not trace any rational foundation*».[50] Κατά τη γενική αρχή του κοινωνικού δαρβινισμού πίσω από κάθε ανθρώπινη συμπεριφορά βρίσκονται ρυθμίσεις με γενετική βάση και καθολικό χαρακτήρα. Έτσι, ο κατά φύλα καταμερισμός εργασίας και η διαφορετική σεξουαλική συμπεριφορά έχουν επίσης γενετική βάση, ως αποτέλεσμα των στρατηγικών που ανέπτυξαν τα δυο φύλα για να αυξήσουν την αναπαραγωγική τους ικανότητα, και συνεπώς συνιστούν άφευκτους κοινωνικούς προορισμούς ή συμπεριφορές.[51]

Εκτός από τις έμφυλες αντιλήψεις για τη «φύση» των γυναικών και τον βιολογικά/επιστημονικά καθορισμένο κοινωνικό τους προορισμό, το περιεχόμενο και τον προσανατολισμό της γυναικείας εκπαίδευσης (η οποία εντάσσεται κατά τον 19ο αιώνα στο δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα των περισσότερων δυτικών χωρών) επηρεάζουν τόσο η ανάδυση της έννοιας του έθνους και η συγκρότηση των εθνικών ιδεολογιών, που εμφανίζονται τον αιώνα αυτό, όσο και το παιδαγωγικό ιδεώδες του Νεοανθρωπισμού – κυρίως μέσα από την κλασικιστική και ιδεαλιστική σκέψη.[52] Στη σχηματοποίηση της έννοιας του έθνους συντελεί και η συγκρότηση των εθνών-κρατών και η επιδίωξη για πρόοδο του κράτους ως συνόλου· η επιδίωξη αυτή οδηγεί στην επέκταση των εθνικών συστημάτων εκπαίδευσης, κάτω από την επίδραση της φιλοσοφικο-παιδαγωγικής σκέψης που συνδέει την έννοια του έθνους με το περιεχόμενο της εκπαίδευσης. Το έθνος-κράτος δηλαδή συνδέεται με μια «εθνική μορφωτική ιδέα», η οποία συμπεριλαμβάνει όλες τις δυνάμεις του έθνους· προβάλλεται ως φορέας της ιδέας αυτής με τη θεμελίωση ενός κρατικού εθνικού συστήματος παιδείας, το οποίο θεωρείται ότι θα οδηγήσει σε εκδίπλωση των δυνάμεων του έθνους και θα θεμελιώσει την ισχύ του, καθώς δεν θα αποκλείει κανένα μέλος του και θα παρέχει την ίδια αρχική εκπαίδευση σε όλους. Έτσι, μορφώνοντας ολόπλευρα τον άνθρωπο (ανθρωπιστικό παιδαγωγικό ιδεώδες) μορφώνεται το σύνολο του έθνους, καταργείται κάθε ταξική

---

[47] Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας*, 249· Encyclopédie de la Pléiade*, Ιστορία της Φιλοσοφίας 19ος* αιώνας: *Ρομαντικοί-κοινωνιολόγοι* (Αθήνα: M.I.E.T., 1991), 263-284, 305-310.

[48] Nye, *Feminist Theory and the Philosophies of Man*, 8.

[49] Τις απόψεις αυτές αντικρούει, για παράδειγμα, με επιχειρήματα ο John Stuart Mill, βλ. Mill, "The Subjection of Women", 280-292.

[50] Στο ίδιο, 221.

[51] Βλ. Βασιλική Δεληγιάννη, «Θεωρίες για τις διαφορές των φύλων», στο *Εκπαίδευση και φύλο* (βλ. υποσημ. 47), 48-51. Τη θέση σχετικά με τη φυλογενετική διαμόρφωση του πνεύματος την υποστήριξε και ο Δαρβίνος στο έργο του *Expression of Emotion in Man and Animals* (London: John Murray, 1872). Για τη θεωρία της εξέλιξης, καθώς και για τον εξελικτισμό και λειτουργισμό στην Ψυχολογία και στην Κοινωνιολογία, βλ. Encyclopédie de la Pléiade.

[52] Reble, *Ιστορία της παιδαγωγικής*, 263-279.

διαφοροποίηση και γεννάται μια καθαυτό «εθνική αγωγή».[53] Ως αποτέλεσμα της σύλληψης αυτής, στα δημόσια εθνικά εκπαιδευτικά συστήματα λαμβάνεται μέριμνα και για τη γυναικεία εκπαίδευση, συνήθως την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, αλλά και για το σύνολο των βαθμίδων της σε κάποιες χώρες, όπως π.χ. στη Γερμανία ή στις Η.Π.Α. Η στροφή και η εμπιστοσύνη της φιλοσοφικής σκέψης στο κράτος και στο λαό, η προβολή της έννοιας του έθνους και η σύνδεσή της με την έννοια της αγωγής και της εκπαίδευσης μεταβάλλονται σε κάποιες περιπτώσεις στοχαστών (Fichte) σε εθνικό πάθος, δίνοντας στην αρχική έννοια του έθνους νέες «διαστάσεις»· γεννώνται έτσι οι απαρχές του εθνικού φανατισμού, που με τη συνεπικουρία των κατά τόπους πολιτικών γεγονότων διαμορφώνουν ανάλογα το περιεχόμενο της εκπαίδευσης, όπως στο γερμανόφωνο χώρο αλλά και στον ελληνόφωνο με την έξαρση του ελληνικού εθνικισμού.

Ο σκοπός της αγωγής και το περιεχόμενό της διαμορφώνονται, επίσης, μέσα από τις επιδράσεις της φιλοσοφικής σκέψης του Νεοανθρωπισμού και των ρευμάτων του Κλασικισμού – Ιδεαλισμού – Ρομαντισμού. Σύμφωνα με το νεοανθρωπιστικό ιδεώδες, σκοπός της αγωγής –σε αντίθεση με την παιδαγωγική σκέψη του Διαφωτισμού που πρότεινε έναν πρακτικό προσανατολισμό στην εκπαίδευση– είναι η καθολική αγωγή του ανθρώπου· η διαμόρφωση της ατομικότητάς του μέσα από την ισόρροπη ανάπτυξη όλων των δυνάμεών του, καθώς το άτομο συνιστά για τους στοχαστές του ανθρωπισμού αυταξία και οφείλει να αντιμετωπίζεται –σε αντίθεση με τον ωφελιμισμό και το ρεαλισμό του εκπαιδευτικού ιδεώδους του προηγούμενου αιώνα– ως αυτοσκοπός και όχι ως μέσο. Η αγωγή οφείλει, όπως τονίζεται ιδιαίτερα από τους στοχαστές του Ιδεαλισμού, να ηθικοποιεί τον άνθρωπο και να διαμορφώνει την ηθική και την κοινωνική του βούληση. Έμφαση δίνεται στην «κυβέρνηση» του διαπαιδαγωγούμενου, στην αυστηρή πειθαρχία και στη σωματική εργασία παράλληλα με την πνευματική, στο πλαίσιο της ανάπτυξης των καθολικών του δυνάμεων. Ακόμη και στις περιπτώσεις που προτείνεται αυστηρότητα, πειθαρχία ή διατήρηση του διαπαιδαγωγούμενου κάτω από συνεχή πίεση, στόχο της χρήσης των μέσων αυτών δεν αποτελεί το φρόνημα, αλλά η συμπεριφορά του. Από πλευράς περιεχομένου, βάση της μόρφωσης θεωρείται η μητρική γλώσσα, ενώ από τα πραγματολογικά αντικείμενα ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στη γεωγραφία και στην ιστορία (επίδραση του ρομαντισμού) και παράλληλα στο κρατικο-πολιτικό (εθνικοπολιτική ιδεολογία) και στο επιστημονικό στοιχείο της εκπαίδευσης. Έτσι, θεωρείται δευτερεύουσας σημασίας η επαγγελματική ή ταξική εκπαίδευση, η οποία θα πρέπει να «υποτάσσεται» στην ενιαία και γενική αγωγή όλων. Για την εκπαίδευση των γυναικών είτε διατυπώνονται εκ διαμέτρου διαφορετικές θέσεις –από τη μη διάκριση των φύλων στην αρχική ενιαία εκπαίδευση (Fichte) έως τον αποκλεισμό των γυναικών από αυτήν και τον περιορισμό της αγωγής τους στο πλαίσιο της οικογενειακής αγωγής (Schleiermacher), με την αιτιολόγηση πως το πολιτικό και επιστημονικό στοιχείο που χαρακτηρίζει τη σχολική εκπαίδευση ενδιαφέρει ελάχιστα το γυναικείο φύλο– είτε δε γίνεται καμιά αναφορά σ' αυτήν (βλ. Froebel).[54]

Έτσι, μέσα από τη σύγκρουση των ενισχυμένων από τις προόδους των επιστημών πατριαρχικών αντιλήψεων και ριζοσπαστικών φιλοσοφικών και πολιτικών τοποθετήσεων αλλά και την «εγγραφή» της γυναικείας εκπαίδευσης στα εθνικά ιδεολογήματα και στις εθνικές πολιτικές, διαμορφώνονται στον 19ο αιώνα η κυρίαρχη αστική ηθική και οι αντιλήψεις για τον κοινωνικό ρόλο των γυναικών, που «διορθώνουν» την παραδοσιακή υποτέλεια σε «υπό όρους» αποδοχή. Η παραδοσιακή δηλαδή υποτέλεια μεταβάλλεται σε κοινωνικο-πολιτικό αποκλεισμό, αποδεκτό και νομιμοποιημένο και στη γυναικεία συνείδηση μέσω του μηχανισμού της εκπαίδευσης, του θεμελιακού –κατά τον J. St. Mill– μηχανισμού υποδούλωσης των γυναικών: «*They have therefore put everything in practice to enslave their minds […]. They turned the whole force of education to enslave their minds*».[55]

1.5 Το γυναικείο ζήτημα στην ελληνική διανόηση του 19ου αιώνα

Η κυρίαρχη άποψη λοιπόν που διαμορφώνεται στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, στο πλαίσιο των επιδράσεων του νεοελληνικού και του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, και επικρατεί σε όλη τη διάρκειά του απηχεί τις παραδοσιακές πατριαρχικές αντιλήψεις, οι οποίες, παρότι έχουν μετριαστεί ως προς το «μισογυνισμό» τους, έχουν όμως αποκτήσει «επιστημονική» εγκυρότητα. Σύμφωνα με την έμφυλη αυτή κοινωνική ιδεολογία, τα δυο φύλα, διαφορετικά ως προς τη φυσιολογία και το βιολογικό τους δυναμικό, προορίζονται –ακριβώς εξαιτί-

[53] Βλ. φιλοσοφικές θεωρήσεις των Humboldt, Fichte και αρχικές απόψεις περί αγωγής του Froebel. Ενδεικτικά, Reble, *Ιστορία της παιδαγωγικής*, 292-298, 308-314, 350-363.

[54] Οι θέσεις αυτές προβάλλονται από όλους τους στοχαστές της ανθρωπιστικής φιλοσοφίας: από τον κύκλο του φιλολογικού Νεοανθρωπισμού (Fr. August Wolf), τους κλασικιστές (Herder, J. S. Richter, Humboldt) και τους στοχαστές του ιδεαλισμού (Fichte, Hegel, Schleiermacher), έως τους πρώτους παιδαγωγούς της «λαϊκής αγωγής» (Pestalozzi, Froebel), και τον Herbart. Στο ίδιο, 280-373.

[55] Mill, "The Subjection of Women", 232.

ας αυτής της διαφοράς– για διαφορετική κοινωνική λειτουργία, που απαιτεί διαφορετικού είδους εκπαίδευση. Οι γυναίκες δηλαδή προορίζονται για τον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, που συνιστά «το κύριο πεδίο των αγώνων τους», και η εκπαίδευση, χωριστή από την εκπαίδευση των αγοριών, θα πρέπει να υπηρετεί αυτόν τον βιολογικά προσδιορισμένο κοινωνικό τους προορισμό, ο οποίος κατά τον αιώνα αυτό «αναβαθμίζεται»· παύει πλέον να προσδιορίζεται αρνητικά ή να θεωρείται μια «φυσική» λειτουργία και περιβάλλεται το ωραιοποιημένο έως «ιερό» ένδυμα της κοινωνικής αποστολής· προβάλλεται ως το βάθρο της προόδου και της ευημερίας της ανθρωπότητας και –από τα μέσα του αιώνα και εξής– και της προαγωγής του έθνους. Η θέση για τον κοινωνικό αυτό προορισμό τεκμηριώνεται αφενός στη βιολογική διαφορά, που παρουσιάζεται να αποτελεί το αίτιο κάθε γυναικείας κλίσης, χαρακτηρολογικής διαφοράς, στάσης και συμπεριφοράς, και αφετέρου σε «μεταφυσικές» αντιλήψεις που απορρέουν από το χριστιανικό δόγμα και συνδέουν τον κοινωνικό ρόλο των γυναικών με «θεία» αποστολή-εντολή.[56]

Στην ηγεμονική αυτή άποψη παρουσιάζονται αποκλίσεις: από την αμφισβήτηση της αναγκαιότητας της εκπαίδευσης των γυναικών έως τη διεκδίκηση ίσης εκπαίδευσης και από την απόδοση στο βιολογικό παράγοντα όλων των φυλετικών «ιδιαιτεροτήτων» έως τον περιορισμό της επίδρασής του φύλου μόνο στη σφαίρα του κοινωνικού προορισμού και γενικότερα από την αποδοχή και προβολή της ωραιοποιημένης κατωτερότητας έως την υπεράσπιση της περιορισμένης ισότητας, η οποία «χάνει τους περιορισμούς» της μόνο με την έλευση του 20ού αιώνα στο πλαίσιο του γυναικείου ανθρωπισμού και του φεμινισμού του Μεσοπολέμου.

Οι συντηρητικοί διανοούμενοι της εποχής, όπως οι Κωνσταντίνος Σ. Ξανθόπουλος, Νικόλαος Σαρίπολος, Ιωάννης Δραγούμης, Αντώνης Ισηγόνης, Σεβαστή Καλλισπέρη, Αναστάσιος Χρηστίδης, Γεώργιος Ν. Φιλάρετος, Νικόλαος Φωτιάδης –μεταξύ των οποίων παρατηρούνται, όπως είναι φυσικό, διαφοροποιήσεις–, όταν δεν καταδικάζουν άμεσα την «εκτός οίκου» εκπαίδευση των κοριτσιών με τα επιχειρήματα της απομάκρυνσης από τα οικογενειακά ιδεώδη, της αναποτελεσματικότητας στα πρακτικά οικιακά τους καθήκοντα, της άμβλυνσης των ηθών και της ανατροπής της κοινωνικής τάξης, υποστηρίζουν την ξεχωριστή, διαφορετική και περιορισμένη ως προς τη χρονική διάρκεια και το περιεχόμενο εκπαίδευσή τους. Οι θέσεις αυτές στηρίζονται στο διαφορετικό κοινωνικό ρόλο των γυναικών και στη διαφορετική τους φύση. Ο βιολογικός παράγοντας σύμφωνα με τις προσεγγίσεις αυτές βρίσκεται στη βάση κάθε κοινωνικής, ψυχολογικής, συναισθηματικής και διανοητικής εκδήλωσης του γυναικείου φύλου και νομιμοποιεί τους κοινωνικούς και εκπαιδευτικούς περιορισμούς. Ακολουθώντας δε τη «φιλογυνική» ρητορική της εποχής, διαπλέκουν τις απόψεις περί βιολογικής διαφοράς και προορισμού με την κοινωνική σπουδαιότητα και ιερότητα του ρόλου των γυναικών, τον οποίο συνδέουν και αυτοί με την πρόοδο της κοινωνίας και σταδιακά με την εξύψωση και την πρόοδο του έθνους.[57]

Από την άλλη πλευρά μια άλλη ομάδα λογίων και παιδαγωγών, όπως ο Γρηγόριος Γ. Παππαδόπουλος, ο Λέων Μελάς, η Καλλιόπη Κεχαγιά και η Σαπφώ Λεοντιάς (κατά τη «μέση» περίοδο της εκπαιδευτικής και συγγραφικής της δράσης), με εμφανή την επίδραση των εκπροσώπων της «μέσης» παράδοσης του Διαφωτισμού του περασμένου αιώνα στην επιχειρηματολογία τους, τονίζουν την ανάγκη της εκπαίδευσης των γυναικών και αποδίδουν τις όποιες αδυναμίες του γυναικείου φύλου, όπως και την παραδοσιακή του υποτέλεια, σε κοινωνικά και ιστορικά αίτια και στον αποκλεισμό του από την εκπαίδευση. Η επίδραση των βιολογικών διαφορών, ειδικότερα της διαφορετικής φυσιολογίας των δυο φύλων, περιορίζεται κατά τους εκπροσώπους της κατεύθυνσης αυτής στην ψυχολογία των γυναικών. Τονίζεται η ανυπαρξία «φύσει» διαφορών αναφορικά με το θέμα των ικανοτήτων (διανοητικών, συναισθηματικών, βούλησης κ.λπ.), χωρίς όμως να αποφεύγονται οι αντιφάσεις, όταν πρόκειται να τεκμηριωθεί η θέση για οργάνωση μιας διαφορετικής εκπαίδευσης για τα κορίτσια, η οποία παρουσιάζεται ως αναγκαία συνέπεια του διαφορετικού κοινωνικού ρόλου, *αλλά και της φύσης*. Η γυναίκα σύμφωνα με τους διανοητές της τάσης αυτής είναι ίση με τον άνδρα, προορισμένη όμως «φύσει» για διαφορετικό κοινωνικό ρόλο, η σπουδαιότητα του οποίου εξαίρεται και για την άσκηση του οποί-

---

[56] Βλ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας*, 256.

[57] Για τις απόψεις των παιδαγωγών και λογίων της κατεύθυνσης αυτής, βλ. Ξανθόπουλος, *Πρώτη και μέση εκπαίδευσις και περί ανατροφής και εκπαιδεύσεως των κορασίων* (Αθήνα: Αφοί Περρή, 1873)· Νικόλαος Σαρίπολος, *Υπόμνημα περί του κατωτέρου κλήρου και περί εκπαιδεύσεως* (Αθήνα: Λ. Δ. Βιλλαράς, 1865)· του ίδιου, *Πραγματεία του Συνταγματικού Δικαίου*, τ. 4 (Αθήνα: 1875) κεφ. Περί παιδεύσεως· Αντώνης Ισηγόνης, «Το Ελληνικόν Παιδαγωγείον Σμύρνης» και «Κορασιακή εκπαίδευσις», *Μικρασιατικά Χρονικά* 12 (1965), 99-105· Αναστάσιος Χρηστίδης, «Περί της κλήσεως και του προορισμού της γυναικός εν τη κοινωνία», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, 23 [1891-1892] (1893): 30-35· Σιμωνίδης Βλαβιανός, *Η γυνή και η αποστολή αυτής. Μελέτη αναγνωσθείσα την εσπέραν της 16ης Οκτωβρίου 1893 εν τη Εταιρεία «Ο Ελληνισμός»* (Αθήνα: χ.έ., 1894)· Γεώργιος Μανούσος, *Παιδαγωγική διαιτητική και παιδαγωγία ήτοι οικιακός και σχολικός οδηγός προς παιδαγώγησιν αμφοτέρων των φύλων* (Αθήνα: «Κάλλος», 1884). Για τις απόψεις της Σεβαστής Καλλισπέρη, βλ. *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον εν Αθήναις 31 Μαρτίου – 4 Απριλίου 1904*. Αθήνα: Γραφείο της Διευθύνουσας Επιτροπής, 1904, 178-180.

ου θα πρέπει να της παρασχεθεί ανάλογη εκπαίδευση.[58]

Η «ισότητα στη διαφορά» είναι η αρχή που εγγράφεται στις θέσεις των διανοητών της τάσης αυτής. Χωρίς να αρνούνται την πλήρη ισότητα των δυο φύλων εκφράζουν όμως επιφυλακτικότητα απέναντι σε ένα τέτοιο αίτημα. Η στάση αυτή αποτυπώνεται με καθαρότητα στις τοποθετήσεις τους στο θέμα της διεύρυνσης της επαγγελματικής δραστηριότητας των γυναικών και της πρόσβασής τους στα ακαδημαϊκά και στα παραδοσιακά «ανδρικά» επαγγέλματα, ένα θέμα για το οποίο γίνεται μεγάλος δημόσιος διάλογος στη δεκαετία του 1890 και στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, ενώ η σχετική συζήτηση διευρύνεται –ισομισθία, πρόσβαση σε επαγγέλματα του δημόσιου τομέα– στην περίοδο του Μεσοπολέμου και απασχολεί ιδιαίτερα τις γυναικείες οργανώσεις. Αποδέχονται δηλαδή την επαγγελματική ενασχόληση των γυναικών για κοινωνικούς και «ανθρωπιστικούς» λόγους, με την επισήμανση ότι πρέπει να γίνεται με «σύνεση», «να μην αντιβαίνει την κοινωνική τους αποστολή» και «να μην υπερβαίνει τα όρια του φύλου τους».[59]

Πέραν της θέσης αυτής, ριζοσπαστικότερες τοποθετήσεις με ολοκληρωμένο σκεπτικό και πιο προωθημένα αιτήματα έως την εμφάνιση του γυναικείου κινήματος δεν παρατηρούνται στον ελλαδικό χώρο και στο χώρο των ελληνικών κοινοτήτων. Ελάχιστοι παιδαγωγοί και διανοούμενοι προβάλλουν μεμονωμένα αιτήματα του τύπου αυτού, τα οποία όμως στη συνέχεια συνήθως εγκαταλείπονται, προφανώς λόγω του «αδιανόητου» του περιεχομένου τους ή παραμένουν απόψεις εξαιρετικά μοναχικές «*ιδεολόγων τινών, εν ιδανικώ κόσμω περιφερομένων*».[60] Για παράδειγμα, η Σαπφώ Λεοντιάς στην αρχή της εκπαιδευτικής και συγγραφικής της δράσης, στη δεκαετία του 1850, προτείνει για τα κορίτσια εκπαίδευση ίση με αυτή των αγοριών, ορίζοντας τα ίδια σχεδόν γνωστικά αντικείμενα (εξαιρούνται μόνον τα λατινικά) και την ίδια ακριβώς διδακτέα ύλη, «επιδιώκοντας το ανέφικτο», όπως σημειώνει στην εισαγωγική παρουσίαση του άρθρου της ο εκδότης του εντύπου.[61] Η ίδια επίσης παιδαγωγός σε άλλο της άρθρο, αναφερόμενη στο σκοπό της εκπαίδευσης –τον οποίο θεωρεί κοινό, χωρίς καμιά διαφοροποίηση και για τα δυο φύλα– παρουσιάζει παρόμοιους και τους κοινωνικοπολιτικούς ρόλους των δύο φύλων· πλάι στον κοινωνικό/εργασιακό ρόλο του άνδρα παρουσιάζει –εξαιρετικά σπάνιο σε παρόμοια κείμενα– και το ρόλο του ως πατέρα, συζύγου και αδελφού, και για τη γυναίκα, πλάι στον αντίστοιχο οικογενειακό της ρόλο το ρόλο της εργαζόμενης και πολίτιδος· η μόνη διαφοροποίηση βρίσκεται στον περιορισμένο αριθμό επαγγελμάτων που προτείνονται για τις γυναίκες, με την επισήμανση ότι αυτά «*δέδοται αυταίς επί του παρόντος*».[62] Απόψεις που θα μπορούσαν να ενταχθούν στην παράδοση αυτή εκφράζουν και: ο Ειρηναίος Ασώπιος, ο οποίος υποστηρίζει την ισότιμη ανάπτυξη των δυο φύλων σε όλους τους τομείς: «*Η των γυναικών ανάπτυξις δέον να συμβαδίζη προς την των ανδρών ίνα μη η κοινωνία παρουσιάζη χάσματα και αντιθέσεις*»· ο Κωνσταντίνος Φρειδερίκος, ο οποίος τονίζει ότι η εκπαίδευση των κοριτσιών δε θα πρέπει να συνιστά δεύτερη προτεραιότητα σε σχέση με την εκπαίδευση των αρρένων και παράλληλα υποστηρίζει το θεσμό της συνεκπαίδευσης για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση· ο Δημήτριος Στρούμπος, ο οποίος τονίζει την ανάγκη της κρατικής μέριμνας για τη γυναικεία εκπαίδευση και την επιβεβλημένη εξάπλωσή της σε όλη την ελληνική επικράτεια· ο Αντώνιος Φατσέας, ο οποίος υποστηρίζει, όπως και η Σαπφώ Λεοντιάς, την ισότιμη ως προς το περιεχόμενο εκπαίδευση των δυο φύλων.[63]

---

[58] Για τις απόψεις της κατεύθυνσης αυτής, βλ. Γρηγόριος Γ. Παππαδόπουλος, *Περί γυναικός και Ελληνίδος*· Σαπφώ Λεοντιάς, «Περί εκπαιδεύσεως», *Αμάλθεια*, 23 και 27 Νοεμβρίου 1874· Καλλιόπη Κεχαγιά, *Εγκόλπιον παιδαγωγικόν, ή Συμβουλαί τινες προς τας αποφοιτώσας Ζαππίδας* (Κωνσταντινούπολη: Βουτυράς και Σία, 1880) και *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, εν Αθήναις 31 Μαρτίου – 4 Απριλίου 1904*, 176-178·Λέων Μελάς, *Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον προς χρήσιν των παιδαγωγούντων* (Αθήνα: Σ. Κ. Βλαστός, 1871).

[59] Βλ. ενδεικτικά, Καλλιόπη Κεχαγιά, «Η θέσις της γυναικός εν τη κοινωνία», *Αττικόν Ημερολόγιον*, 1882, 325· Σαπφώ Λεοντιάς, «Περί κλήσεως της γυναικός. Εξεφωνήθη την 17 Μαΐου 1870», *Περιοδικόν του Αναγνωστηρίου Η Σμύρνη* 1, τχ. 2. (1871): 66-91· Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, «Η εξέλιξη του προβληματισμού για τη γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα», στο *Εκπαίδευση και φύλο*, 101-103· Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών: Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα ανθολόγιο* (Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1987), 211-214· Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού: Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955* (Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1990), 16-27, 193-204.

[60] Ιωάννης Κ. Γεωργαντόπουλος, *Λόγος εκφωνηθείς τη 29η Ιουνίου 1876 κατά την τελετήν της διανομής των ελέγχων και βραβείων εν τω Κεντρικώ Ανωτέρω Ελληνικώ Παρθεναγωγείω της Παλλάδος* (Κωνσταντινούπολη: Βυζαντίς, 1876), 20.

[61] Βλ. Σαπφώ Λεοντιάς, «Περί υψηλοτέρας εκπαιδεύσεως των κορασίων», *Αμάλθεια*, 29 Μαρτίου 1857.

[62] Σαπφώ Λεοντιάς, «Περί εκπαιδεύσεως».

[63] Βλ. Ειρηναίος Ασώπιος, «Η γυνή εν Ελλάδι και εν τη Εσπερία: Κοινωνική μελέτη», *Αττικόν Ημερολόγιον*, 1883, 173· Κωνσταντίνος Φρειδερίκος, «Περί της εκπαιδεύσεως του γυναικείου φύλου», *Εφημερίς των Φιλομαθών* 25, τχ. 12 (15 Σεπτεμβρίου 1877): 179-182· Δημήτριος Στρούμπος, *Το μέλλον ήτοι Περί ανατροφής και παιδεύσεως* (Αθήνα: Κ. Σ. Βλαστός, 1855), 28, 40· Αντώνιος Φατσέας, *Σκέψεις περί της δημοσίας και ιδιωτικής εκπαιδεύσεως των νέων Ελλήνων* (Αθήνα: Ν. Αγγελίδης, 1856), 18.

Το *φεμινιστικό κίνημα*, το οποίο κάνει την εμφάνισή του στο χώρο του ελληνικού κράτους κατά τη δεκαετία του 1880, παρότι συσπειρώνει μια μικρή ομάδα γυναικών, συνιστά σημαντική παράμετρο για τη συνειδητοποίηση του γυναικείου προβλήματος ως κοινωνικού προβλήματος, όχι μόνο με την επιχειρηματολογία που καταθέτει αλλά και για το λόγο ότι συνιστά γυναικεία συλλογική παρέμβαση· κατά την προηγούμενη περίοδο άνδρες κυρίως αλλά και γυναίκες μεμονωμένα υπερασπίζονται θέσεις υπέρ των γυναικών. Στο πλαίσιό του αρχικά εκφράζονται τρεις τάσεις, αντίστοιχες με τη στάση των λογίων και διανοουμένων της εποχής, οι οποίες στη συνέχεια, στις αρχές του 20ού αιώνα, συμφύρονται σε έναν ενιαίο κύκλο με κύριο χαρακτηριστικό το εθνικιστικό ιδεολογικό πλαίσιο και κύρια στόχευση τη διεύρυνση της γυναικείας κοινωνικής δραστηριοποίησης μέσω της φιλανθρωπίας, της εργασιακής απασχόλησης και της εξασφάλισης των γνωστικών και επαγγελματικών εφοδίων για την τελευταία. Με μεγαλύτερη μαζικότητα, διακριτές ιδεολογικοπολιτικές διαφοροποιήσεις και αντίστοιχες συσσωματώσεις και αιτήματα το φεμινιστικό κίνημα εμφανίζεται στη περίοδο του Μεσοπολέμου, όπως προαναφέρθηκε.[64]

Ιδιαίτερα μαχητικός ο κύκλος της Καλλιρρόης Παρρέν, κυρίως κατά τα πρώτα χρόνια της εμφάνισής του, προωθεί το αίτημα για αναβάθμιση της γυναικείας εκπαίδευσης, διεύρυνση των περιεχομένων της και ένταξη της μέσης εκπαίδευσης των κοριτσιών στο δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα, αίτημα που εισακούεται μόνο το 1917. Στη συνέχεια προβάλλεται το δικαίωμα στην εργασία και το αίτημα για προστασία από την πολιτεία του δικαιώματος αυτού, το οποίο συνδεόμενο με την εκπαίδευση φέρνει στο προσκήνιο την ανάγκη της επαγγελματικής εκπαίδευσης των γυναικών, η οποία όμως, όπως και στο χώρο των ελληνικών κοινοτήτων, γίνεται αντικείμενο μέριμνας κυρίως των γυναικείων συλλόγων και αδελφοτήτων. Γενικότερα, ο κύκλος αυτός των φεμινιστριών αμφισβητεί τα όρια της «πρέπουσας» ή «φύσει» δικαιωμένης δράσης των γυναικών, εγκαταλείπει –στο δημόσιο διάλογο που ανοίγει με την αρθρογραφία– την έννοια της «διαφοράς» και εστιάζει σ' αυτήν της «ισότητας» και μεταφέρει το γυναικείο ζήτημα στο πεδίο των ανθρώπινων δικαιωμάτων.[65]

Στο χώρο των ελληνικών κοινοτήτων, παρά την εντονότερη και συνεχή επικοινωνία του με την Ευρώπη και γενικότερα το δυτικό κόσμο, δεν παρουσιάζονται, κατά την περίοδο ανάπτυξης των γυναικείων κινημάτων, συνθήκες ευνοϊκές για τη δημιουργία φεμινιστικού κινήματος. Η ιδεολογία του οθωμανισμού και του ελληνο-οθωμανισμού σταδιακά αμβλύνονται και εγκαταλείπονται, καθώς οι εθνικιστικές ιδεολογίες και οι αλυτρωτισμοί από τη δεκαετία του 1870 και εξής λειτουργούν διαχωριστικά μεταξύ των εθνοθρησκευτικών κοινοτήτων και ιδιαίτερα ανταγωνιστικά μεταξύ των βαλκανικών εθνοτήτων· συσπειρώνουν τις εθνο-θρησκευτικές κοινότητες γύρω από τα θρησκευτικά κέντρα και εντείνουν την πολιτικο-ιδεολογική επικοινωνία με τα εθνικά τους κέντρα, τα ομόλογα δηλαδή έθνη-κράτη που έχουν ήδη δημιουργηθεί στα Βαλκάνια. Η διαφαινόμενη κατάρρευση της οθωμανικής αυτοκρατορίας και η επιδίωξη της επέκτασης με την κατάρρευση αυτή των εθνικών συνόρων των βαλκανικών κρατών καθιστούν πρώτη προτεραιότητα την ενοποίηση των εθνικών δυνάμεων, την ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας και της προβολής μιας εικόνας της κοινότητας ως συνόλου. Οι στόχοι αυτοί ομογενοποιούν τη δράση και τις αναζητήσεις των δυο φύλων[66] και λειτουργούν αποτρεπτικά στη δημιουργία προβληματισμών και κινημάτων φύλου που θα εισήγαγαν την έννοια της αντιπαλότητας στο πλαίσιό της. Το παράδειγμα του αγγλίδων φεμινιστριών που δηλώνουν με την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ότι σταματούν τις διεκδικήσεις τους «γιατί τώρα προέχει η πατρίδα» δείχνει τις αναλογίες του φαινομένου. Επιπλέον, οι κυριότερες διεκδικήσεις των γυναικείων κινημάτων την περίοδο αυτή αφορούν στη διεύρυνση των κοινωνικών και στη διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων, αιτήματα που η ελληνο-ορθόδοξη κοινότητα (όπως και οι λοιπές μη μουσουλμανικές) δεν τα φαντασιώνεται πλέον σε οθωμανικό πλαίσιο. Η πολιτική κατάσταση δηλαδή που διαμορφώνεται από την τελευταία 25ετία του 19ου αιώνα και εξής στον οθωμανικό χώρο ερμηνεύει, κατά τη γράφουσα, την απουσία γυναικείων κινημάτων σε όλες τις μη μουσουλμανικές κοινότητες του χώρου. Η μόνη κοινότητα που σταδιακά αναπτύσσει ένα δυναμικό και διεκδικητικό φεμινιστικό κίνημα, ιδιαίτερα μετά την επανάσταση των Νεοτούρκων, είναι η μουσουλμανική· και τούτο ερμηνεύεται στο προαναφερόμενο πλαίσιο.[67]

---

[64] Βλ. Έφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Μια Ανθολογία* (Αθήνα: Γνώση, 1985)· Maria Kyriakidou, "The Feminist Movement in Greece (c. 1910 – c. 1936): From Gender to Feminist Consciousness and Politicization" (Ph.D. thesis, King's College, University of London, 1999).

[65] Για τη δράση και τις απόψεις του κύκλου αυτού των φεμινιστριών, βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών,* 205-260· Καλλιρρόη Παρρέν, *Φεμινισταί και φεμινίστριαι* (Αθήνα: χ.έ., 1916), 25-32· Ζιώγου-Καραστεργίου, «Η εξέλιξη του προβληματισμού για τη γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα», 107-110· της ίδιας, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα*, 276-279, 301, 312-313, 317-319.

[66] Η έννοια των «εθνικών αναγκών», ο εθνικισμός, γενικότερα, είναι αυτός που ενοποιεί τις διαφορετικές τάσεις του γυναικείου κινήματος και στο χώρο της Ελλάδας στις αρχές του 20ού αιώνα.

[67] Βλ. και Κατερίνα Δαλακούρα, «Εκπαίδευση και γυναικεία συνείδηση στις ελληνικές κοινότητες του οθωμανικού χώρου

Έτσι, στο χώρο των κοινοτήτων το αίτημα για διεύρυνση και ποιοτική αναβάθμιση της γυναικείας εκπαίδευσης και της εργασιακής απασχόλησης των γυναικών των λαϊκών κοινωνικών στρωμάτων γίνεται αντικείμενο μέριμνας των ίδιων των κοινοτήτων και των συλλογικών οργανώσεων (φιλεκπαιδευτικών, φιλανθρωπικών συλλόγων) – φορέων των εθνικών ιδεών. Οι γυναικείοι ειδικότερα σύλλογοι, φιλανθρωπικοί στην πλειονότητά τους, δραστηριοποιούνται πέρα από τον τομέα της φιλανθρωπίας στο χώρο της επαγγελματικής κατάρτισης των γυναικών, με τη δημιουργία «επαγγελματικών σχολών»/εργαστηρίων, αποσκοπώντας –στο ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο– στην «περιφρούρηση της εθνικής αξιοπρέπειας».[68] Η εμφάνιση δηλαδή και η λειτουργία γυναικείων συλλόγων στο χώρο των ελληνικών κοινοτήτων δεν παραπέμπει σε κάποια φεμινιστική προβληματική· αντίθετα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η δημιουργία τους είναι απόρροια του αντίθετου ακριβώς κλίματος, που καθιστά τη φιλανθρωπία τη μόνη επιτρεπτή κοινωνική διέξοδο δράσης για τις γυναίκες.

Η διεύρυνση της επαγγελματικής δραστηριότητας των γυναικών, ως αποτέλεσμα της ίδρυσης επαγγελματικών σχολών και της βαθμιαίας αποδοχής της παρουσίας των γυναικών στον εργασιακό χώρο, επεκτείνει τα όρια του γυναικείου ρόλου χωρίς όμως να διαφοροποιεί την αντίληψη της «συμπληρωματικότητάς» του. Η απουσία συζητήσεων για ισότιμη πολιτική ύπαρξη, ακόμη και στο πλαίσιο του φεμινιστικού κινήματος κατά τον αιώνα αυτό και τις αρχές του επόμενου, αποδεικνύει την ανθεκτικότητα της αντίληψης αυτής, που καθιστά «πρώιμες» παρόμοιες συζητήσεις και οδηγεί ακόμη και τους προοδευτικούς διανοούμενους/-ες σε υπαναχωρήσεις.[69]

1.5.1 Γυναικείος Ανθρωπισμός

Θέσεις για πλήρη πολιτική και κοινωνική ισότητα των δυο φύλων διατυπώνονται στον ελλαδικό χώρο κατά τον 20ό αιώνα, στο πλαίσιο του *κινήματος του γυναικείου ανθρωπισμού* (και του φεμινιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου όπως προαναφέρθηκε). Από την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα, κάτω από την επίδραση των κατακτήσεων του γυναικείου κινήματος στην Ευρώπη και των πρώτων αγώνων του στην Ελλάδα, μια μειονότητα λογίων και διανοουμένων αρχίζει να αμφισβητεί και να αντικρούει σθεναρά τις απόψεις που υποστηρίζουν τη φυσική υστέρηση των γυναικών και συνδέουν με σχέση αιτίου αιτιατού τα χαρακτηριστικά της φυσιολογίας και το χώρο δράσης των δυο φύλων, χαρακτηρίζοντας εν γένει τη σχετική επιχειρηματολογία ως «*προφάσεις του ανδρός ζητούντος να διατηρήση την κυριαρχίαν του*».[70] Αντιπαραθέτουν στη θέση περί «*εκθεμελίωσης του οίκου*» –λόγω της εξόδου των γυναικών στον κοινωνικό, εργασιακό, επιστημονικό στίβο– την «*ασφαλέστερη θεμελίωσή του*» και, στο φόβο για τους ηθικούς κινδύνους που απορρέουν από το συγχρωτισμό των δυο φύλων στους αντίστοιχους χώρους, «*τη γενική βελτίωση και ευεργετική επίδραση στο εκπολιτιστικό έργο της κοινωνίας*». Γενικά, υπερασπίζονται και για τη γυναίκα, «*που είναι –για τόνομα του θεού– άνθρωπος και σε τίποτα κατώτερη [...] από τον άντρα*»,[71] την απελευθέρωση όλων των ανθρώπινων εκδηλώσεων, με κύρια αιχμή την εργασία και την ανώτερη εκπαίδευση, θέτοντας τα θεμέλια ενός κινήματος για «εξανθρωπισμό» της γυναίκας ή σωστότερα για «εξανθρωπισμό» της θεωρητικής και πρακτικής αντιμετώπισης της γυναίκας.[72]

Μέσα από το κίνημα αυτό ουσιαστικά προβάλλεται το αίτημα για θεώρηση της γυναικείας ύπαρξης ως ανθρώπινης ύπαρξης. Η παραγωγική εργασία, η ανεξάρτητη κοινωνική δράση, η πρόσβαση χωρίς περιορισμούς στην εκπαίδευση και η πολιτική συμμετοχή προβάλλονται ως προϋποθέσεις «εκ των ων ουκ άνευ» για την ηθική, πνευματική και κοινωνικοπολιτική αυτοτέλειά της. Το παλιό αλλά ακόμη κυρίαρχο γυναικείο πρότυπο της υποταγής και του περιορισμού αντικαθίσταται από την υπευθυνότητα, την ηθικοπνευματική ανεξαρτησία, τη δημιουργικότητα και την αυτοσυνειδησία. Το νέο πρότυπο συνδέεται με ένα νέο τρόπο ύπαρξης και τονίζε-

---

(19ος αι.): Το αδύνατο, το "ανωφελές" και το "άκαιρον" ενός φεμινιστικού αυτοπροσδιορισμού», *Αριάδνη* 13 (2007): 223-244.

[68] Για τη δραστηριότητα των γυναικείων συλλόγων, βλ. Κυριακή Μαμώνη και Λήδα. Ιστικοπούλου, *Γυναικείοι σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)* (Αθήνα: Εστία, 2002)· Έφη Κάννερ, *Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης* (Αθήνα: Κατάρτι, 2004), 254-293.

[69] Χαρακτηριστική είναι η θέση της Καλλιρρόης Παρρέν στο ζήτημα αυτό, η οποία δηλώνει ότι τα πολιτικά αιτήματα είναι πολύ πρώιμα για τον ελλαδικό χώρο, όπου χρειάζεται να προηγηθούν άλλα βήματα (Παρρέν, *Φεμινισταί και φεμινίστριαι*, 32).

[70] Παρατίθεται στο Ζιώγου-Καραστεργίου, «Η εξέλιξη του προβληματισμού για τη γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα», 105.

[71] Στο ίδιο, 106. Είναι θέση που εκφράζει ο Κωστής Παλαμάς σε γράμμα του προς την Καλλιρρόη Παρρέν.

[72] Σχετικά με τις θέσεις της τάσης αυτής των διανοουμένων, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, βλ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα*, 274-280· της ίδιας, «Η εξέλιξη του προβληματισμού για τη γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα», 104-107· Γληνός, *Γυναικείος ανθρωπισμός*, 12-16.

ται η θετική επίδρασή του πρωταρχικά στις ίδιες τις γυναίκες, οι οποίες θα βιώνουν την ύπαρξή τους συνειδητά και με ωριμότητα σε όλες τις διαστάσεις των ρόλων τους, αλλά και στην κοινωνία, η οποία θα διπλασιάσει τις δημιουργικές δυνάμεις της.[73] Ιδιαίτερα τονίζεται η θετική επίδραση αφενός της εργασιακής απασχόλησης, η οποία θα αποτελέσει παράγοντα αναγεννητικό και αναπλαστικό για την κοινωνία και θα προσδώσει οικονομική ανεξαρτησία και κατ' επέκταση ελευθερία στις ίδιες, και αφετέρου της σοβαρής και βαθιάς μόρφωσης, που θα αποτελέσει την ασφαλέστερη εγγύηση γα τη συνειδητή έξοδο των γυναικών στην κοινωνία.[74]

Έτσι, θέσεις οι οποίες περισσότερο από μισό αιώνα νωρίτερα είχαν εκφραστεί από τον John Stuart Mill και πολιτικούς φιλοσόφους της φιλελεύθερης ή ριζοσπαστικής δημοκρατίας υποστηρίζονται με παρόμοια επιχειρηματολογία στον ελλαδικό χώρο στο πλαίσιο του γυναικείου ανθρωπισμού στις αρχές τους 20ού αιώνα.

1.6 Επιλογικά

Η κριτική λοιπόν σκέψη και θεωρία του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, παρότι σε πρακτικό –οικογενειακό, εκπαιδευτικό, κοινωνικό– επίπεδο συνέβαλε ελάχιστα στη βελτίωση της θέσης της γυναίκας, σε θεωρητικό επίπεδο ανέδειξε για πρώτη φορά ως κοινωνικό πρόβλημα την κατάσταση της ανισότητας των γυναικών και προέβαλε την ανάγκη της εκπαίδευσής τους είτε ως μέσου εξάλειψης των «αδυναμιών» της φύσης τους είτε ως μέσου κατάλυσης των συνθηκών που ευθύνονται για τη γυναικεία υποτέλεια, δηλαδή της άγνοιας, της διαστρεβλωτικής αγωγής και της κοινωνικής τους περιθωριοποίησης.

Οι *αντιφάσεις του Διαφωτισμού* σχετικά με τη φύση της γυναίκας, την ερμηνεία της κοινωνικής της κατάστασης και το περιεχόμενο της εκπαίδευσής της κληροδοτούν στον 19ο αιώνα το κατάλληλο ιδεολογικο-φιλοσοφικό κλίμα για τη διατύπωση νέων φιλοσοφικών θεωριών, την εμφάνιση νέων τάσεων και κινημάτων, αλλά και για την ενίσχυση των αντιλήψεων και θεωριών που διαμορφώθηκαν στο πλαίσιό του. Έτσι, με τη διατύπωση ριζοσπαστικότερων φιλοσοφικών τοποθετήσεων, την εμφάνιση και τις διεκδικήσεις του φεμινιστικού κινήματος και την επίδραση των σοσιαλιστικών θεωριών αφενός, την εμφάνιση των κοινωνιοβιολογικών θεωριών και την ενίσχυση των πατριαρχικών αντιλήψεων αφετέρου, σχηματοποιούνται οι νέες αντιλήψεις για τη φύση και τον κοινωνικό ρόλο των γυναικών και διαμορφώνεται η αστική ηθική του 19ου αιώνα. Η παραδοσιακή υποτέλεια «διορθώνεται» σε «υπό όρους» αποδοχή, μεταβάλλεται η άρνηση σε ανοχή και η κοινωνική απουσία σε υποταγμένη συμπληρωματικότητα του άνδρα και νομιμοποιημένη –από αυτόν– προέκτασή του. Το αίτημα για εκπαίδευση των γυναικών βρίσκει σταδιακά μεγαλύτερη αποδοχή ως κοινωνική και εθνική ανάγκη, παρότι στο πλαίσιο της διατήρησης της κατά φύλο διχοτομικής οργάνωσης των κοινωνιών αποβαίνει ο κύριος μηχανισμός νομιμοποίησης στη συνείδηση των γυναικών του περιθωριακού κοινωνικού τους ρόλου.

Κάτω από την επίδραση των αντιλήψεων που διαμορφώνονται στον ευρωπαϊκό χώρο και στο πλαίσιο των αιτημάτων και των ιδιαιτεροτήτων του νεοελληνικού Διαφωτισμού, καθώς και των ιδιαίτερων πολιτικών συνθηκών και εθνικών αναγκών του κράτους και των ελληνικών κοινοτήτων, σχηματοποιείται η ελληνική σκέψη αναφορικά με τη φύση και το ρόλο των γυναικών. Τα πρότυπα της γυναικείας ηθικής (συστολή, μετριοφροσύνη, αυτοπεριορισμός, έλεγχος και «εξαγνισμός» των συναισθημάτων) και προσωπικότητας (γαλήνια, ήσυχη, αφοσιωμένη στις οικιακές ενασχολήσεις, χωρίς αμφισβητήσεις και μεταφυσικές αναζητήσεις), που σχηματοποιούνται στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, αποτελούν αυτούσια μεταφορά στην αστική ηθική της ελληνικής κοινωνίας των προτύπων που διαμορφώνονται στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και κυριαρχούν έως και τη δεκαετία του 1860. Η γυναίκα, αναφορικά με τις φύσει καταβολές της και τον κοινωνικό της ρόλο, αντιμετωπίζεται ως ον που προορίζεται για διαφορετική από τον άνδρα κοινωνική λειτουργία, η οποία καθορίζεται «νομοτελειακά» από τη διαφορετική φυσιολογία και το διαφορετικό βιολογικό δυναμικό – τρόπος κατά τον οποίο ερμηνεύεται και ο κοινωνικός προορισμός των ανδρών και η κυρίαρχη κοινωνική τους θέση. Η γυναίκα δηλαδή προορίζεται για τον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας και για τους παραδοσιακούς ρόλους που διαγράφονται στο πλαίσιό της (μητέρα, σύζυγος, οικοδέσποινα). Έτσι, είναι αναγκαίο να της παρασχεθεί μια διαφορετική εκπαίδευση, χωριστή από την εκπαίδευση των αγοριών, που να υπηρετεί τον βιολογικά προσδιορισμένο κοινωνικό της προορισμό.

Το παραπάνω κοινωνικό και ηθικό πρότυπο αρχίζει να αμφισβητείται μόνο κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα, με την εμφάνιση του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος και την επίδραση του «γυναικείου ανθρωπισμού», που σχηματοποιείται ως φιλοσοφικοπολιτική σκέψη και στάση στις αρχές του 20ού αιώνα και νομιμοποιεί την κοινωνική έξοδο των γυναικών και τον πολυσχιδέστερο κοινωνικό τους ρόλο. Στο χώρο των κοινοτήτων, η επίδραση των θέσεων του γυναικείου κινήματος είναι μικρότερη συγκριτικά με το ελληνικό κράτος, καθώς οι εθνικοπολιτικές συνθήκες κατά το χρόνο της εμφάνισής του αμβλύνουν την ανάγκη για

[73] Βλ. Γληνός, *Γυναικείος ανθρωπισμός*.
[74] Στο ίδιο.

συλλογική δραστηριοποίηση σε αυτήν την κατεύθυνση.

Στο πλαίσιο δηλαδή της ελληνικής διανόησης της εποχής, παρότι παρουσιάζεται ποικιλία θέσεων και κατευθύνσεων, σε αντιστοιχία με την ευρωπαϊκή σκέψη, η κατεύθυνση που επικρατεί από τα μέσα του 19ου αιώνα και εξής απηχεί τις παραδοσιακές πατριαρχικές αντιλήψεις, οι οποίες αν και μετριάζονται σε οξύτητα συγκριτικά με το παρελθόν, παρουσιάζονται όμως ως αναμφισβήτητες, «έγκυρες» επιστημονικές αλήθειες. Χαρακτηριστικό για τον ελληνικό χώρο της διανόησης κατά τον 19ο αιώνα είναι η απουσία διατύπωσης μιας συνολικής ριζοσπαστικής θέσης για το γυναικείο ζήτημα και πολύ περισσότερο σχηματοποίησης μιας ριζοσπαστικής τάσης στο χώρο των διανοουμένων, παρά τις προωθημένες φιλοσοφικοπολιτικές θέσεις που έχουν ήδη διατυπωθεί στον ευρωπαϊκό χώρο για τις γυναίκες και το ρόλο τους και παρά τη δυναμική παρουσία του ευρωπαϊκού και αμερικανικού φεμινιστικού κινήματος.

Βιβλιογραφία/Αναφορές

Αβδελά, Έφη. *Δημόσιοι υπάλληλου γένους θηλυκού: Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1990.

Αβδελά, Έφη και Αγγέλικα Ψαρρά. *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Μια ανθολογία*. Αθήνα: Γνώση, 1985.

Ασώπιος, Ειρηναίος. «Η γυνή εν Ελλάδι και εν τη Εσπερία: Κοινωνική μελέτη». *Αττικόν Ημερολόγιον*, 1883, 145-183.

Βαρίκα, Ελένη και Κωστούλα Σκλαβενίτη, μτφρ. *Η εξέγερση αρχίζει από παλιά*. Αθήνα: Εκδοτική Ομάδα Γυναικών, 1981.

Βλαβιανός, Σιμωνίδης. *Η γυνή και η αποστολή αυτής. Μελέτη αναγνωσθείσα την εσπέραν της 16ης Οκτωβρίου 1893 εν τη Εταιρεία «Ο Ελληνισμός»*. Αθήνα: [χ.έ.], 1894.

Γεωργαντόπουλος, Ιωάννης Κ. *Λόγος εκφωνηθείς τη 29η Ιουνίου 1876 κατά την τελετήν της διανομής των ελέγχων και βραβείων εν τω Κεντρικώ Ανωτέρω Ελληνικώ Παρθεναγωγείω της Παλλάδος*. Κωνσταντινούπολη: Βυζαντίς, 1876.

Γληνός, Δημήτρης. *Γυναικείος ανθρωπισμός*. Αθήνα: Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή, 1921.

Δαλακούρα, Κατερίνα. *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας: Κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού (19ος αιώνας – 1922)*. Αθήνα: Gutenberg, 2008.

Δαλακούρα, Κατερίνα. «Εκπαίδευση και γυναικεία συνείδηση στις ελληνικές κοινότητες του οθωμανικού χώρου (19ος αι.): Το αδύνατο, το "ανωφελές" και το "άκαιρον" ενός φεμινιστικού αυτοπροσδιορισμού». *Αριάδνη* 13 (2007): 223-244.

Δεληγιάννη, Βασιλική. «Θεωρίες για τις διαφορές των φύλων». Στο *Εκπαίδευση και φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, επιμέλεια Βασιλική Δεληγιάννη και Σιδηρούλα Ζιώγου, 41-60. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1993.

Δημαράς, Κ. Θ. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. Αθήνα: Ερμής, 1980.

Δημαράς, Κ. Θ., Άλκης Αγγέλου, Αικατερίνη Κουμαριανού και Εμμανουήλ Ν. Φραγκίσκος, επιμ. *Αδαμάντιος Κοραής: Αλληλογραφία, 1810-1816*, τ. 3. Αθήνα: Ε.Ι.Ε./Κ.Ν.Ε., 1979.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. «Η εξέλιξη του προβληματισμού για τη γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα». *Στο Εκπαίδευση και φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, επιμέλεια Βασιλική Δεληγιάννη και Σιδηρούλα Ζιώγου, 71-125. Θεσσαλονίκη: Βάνιας 1993.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1890)*. Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1986.

Ισηγόνης, Αντώνης. «Το Ελληνικόν Παιδαγωγείον Σμύρνης» και «Κορασιακή εκπαίδευσις». *Μικρασιατικά Χρονικά* 12 (1965): 99-105.

Καλαποθάκη, Μαρία Δ. *Εγχειρίδιον της μητρός ήτοι Επιστολαί προς αδελφήν περί ανατροφής των τέκνων*. Αθήνα: Λακωνία, 1865.

Κάννερ, Έφη. *Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης*. Αθήνα: Κατάρτι, 2004.

Κανονισμός του Ελληνικού Παρθεναγωγείου Χαρ. Αναστασιάδου. Σμύρνη: [χ.έ.], 1864.

Κανονισμός του Παρθεναγωγείου της Αγίας Φωτεινής. Σμύρνη: [χ.έ.], 1863.

Κελεσίδου, Ελένη και Βούλα Χατζηπαναγιώτου. «Ο θεσμός της συνεκπαίδευσης: Πραγμάτωση ή ματαίωση προσδοκιών για τα κορίτσια;». Στο *Εκπαίδευση και φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, επιμέλεια Βασιλική Δεληγιάννη και Σιδηρούλα Ζιώγου, 209-244. Θεσσαλονίκη: Βάνιας 1993.

Κεχαγιά, Καλλιόπη. «Η θέσις της γυναικός εν τη κοινωνία». *Αττικόν Ημερολόγιον*, 1882, 305-327.

Κεχαγιά, Καλλιόπη. *Εγκόλπιον παιδαγωγικό ή Συμβουλαί τινες προς τας αποφοιτώσας Ζαππίδας*. Κωνσταντινούπολη: Βουτυράς και Σια, 1880.

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης Μ. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1996.

Κονδύλης, Παναγιώτης. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οι φιλοσοφικές ιδέες*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1988.

Κοραής, Αδαμάντιος. *Προλεγόμενα στους αρχαίους συγγραφείς*, τ. 2-3. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1988.

Κοραής, Αδαμάντιος. *Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του πολιτισμού εν Ελλάδι*. Αθήνα: Χ. Ν. Φιλαδελφεύς, 1853.

Κούμας, Κωνσταντίνος. *Οι Έλληνες. Διαφωτισμός - Επανάστασις*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Δ. Ν. Καραβία, 1966.

Λοκ, Τζον. *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως*. Μετάφραση Πασχάλης Κιτρομηλίδης. Αθήνα: Γνώση, 1990.
Λεοντιάς, Σαπφώ. «Περί εκπαιδεύσεως». *Αμάλθεια*, 23 και 27 Νοεμβρίου 1874.
Λεοντιάς, Σαπφώ. «Περί κλήσεως της γυναικός». *Περιοδικόν του Αναγνωστηρίου Η Σμύρνη* 1, τχ. 2. (1871): 66-91.
Λεοντιάς, Σαπφώ. «Περί υψηλοτέρας εκπαιδεύσεως των κορασίων». *Αμάλθεια*, 29 Μαρτίου 1857.
Μαμώνη, Κυριακή και Λήδα Ιστικοπούλου. *Γυναικείοι σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*. Αθήνα: Εστία, 2002.
Μανούσος, Γεώργιος. *Παιδαγωγική διαιτητική και παιδαγωγία ήτοι οικιακός και σχολικός οδηγός προς παιδαγώγησιν αμφοτέρων των φύλων*. Αθήνα: «Κάλλος», 1884.
Μελάς, Λέων. *Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον προς χρήσιν των παιδαγωγούντων*. Αθήνα: Σ. Κ. Βλαστός, 1871.
Μπουμπουλίδης, Φαίδων. *Ελισάβετ Μουτζά-Μαρτινέγκου*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, 1965.
Ντενίση, Σοφία. *Αντιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή: Γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού-Ρομαντισμού*. Αθήνα: Νεφέλη, 2014.
Ξανθόπουλος, Κωνσταντίνος. *Πρώτη και μέση εκπαίδευσις και περί ανατροφής και εκπαιδεύσεως των κορασίων*. Αθήνα: Αφοί Περρή, 1873.
Ξηραδάκη, Κούλα. *Φαναριώτισσες: Η συμβολή τους στα γράμματα, στις τέχνες και στην κοινωνική πρόνοια*. Αθήνα: Φιλιππότης, 1999.
Παππαδόπουλος, Γρηγόριος Γ. *Περί γυναικός και Ελληνίδος*. Αθήνα: Λ. Δ. Βιλλαράς, 1866.
Παρρέν, Καλλιρρόη. *Φεμινισταί και φεμινίστριαι*. Αθήνα: [χ.έ.], 1916.
Πούχνερ, Βάλτερ, επιμ. *Γυναίκες θεατρικοί συγγραφείς στα χρόνια της επανάστασης και το έργο τους*. Αθήνα: Θεατρική Βιβλιοθήκη/Ιδρυμα Κ. και Ε. Ουράνη, 2003.
Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον εν Αθήναις 31 Μαρτίου – 4 Απριλίου 1904. Αθήνα: Γραφείο της Διευθύνουσας Επιτροπής, 1904.
Ρήγας Βελεστινλής, «Σχολείον των ντελικάτων εραστών» και «Νέα πολιτική διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων νήσων και της Βλαχομπογδανίας – Τα Δίκαια του ανθρώπου». Στο *Ρήγα Βελεστινλή Άπαντα τα σωζόμενα*, επιμέλεια Πασχάλης Μ. Κιτρομιλίδης, τ. 1, 5. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 2001.
Ρουσώ, Ζαν-Ζακ. *Αιμίλιος ή Περί αγωγής*. Μετάφραση Στέλλα Βουρδούμπα. Αθήνα: Σ. Δαρεμά, [χ.χ.].
Σαρίπολος, Νικόλαος. «Υπόμνημα περί του κατωτέρου κλήρου και περί εκπαιδεύσεως προς τον επί της παιδείας υπουργόν». *Πανδώρα* 16 (1865-66): 110.
Σαρίπολος, Νικόλαος. *Πραγματεία του Συνταγματικού Δικαίου*, τ. 4. Αθήνα: Μιχαήλ Ν. Αγγελίδης, 1875.
Σαρίπολος, Νικόλαος. *Υπόμνημα περί του κατωτέρου κλήρου και περί εκπαιδεύσεως*. Αθήνα: Λ. Δ. Βιλλαράς, 1865.
Στρούμπος, Δημήτριος. *Το μέλλον ήτοι Περί ανατροφής και παιδεύσεως*. Αθήνα: Κ. Σ. Βλαστός, 1855.
Φατσέας, Αντώνιος. *Σκέψεις περί της δημοσίας και ιδιωτικής εκπαιδεύσεως των νέων Ελλήνων*. Αθήνα: Ν. Αγγελίδης, 1856.
Φουρναράκη, Ελένη. *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών: Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα ανθολόγιο*. Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1987.
Φρειδερίκος, Κωνσταντίνος. «Περί της εκπαιδεύσεως του γυναικείου φύλου». *Εφημερίς των Φιλομαθών* 25, τχ. 12, (15 Σεπτεμβρίου 1877): 179-182.
Χρηστίδης, Αναστάσιος. «Περί της κλήσεως και του προορισμού της γυναικός εν τη κοινωνία». *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, 23 [1891-1892] (1893): 30-35.
Darwin, Charles. *Expression of Emotion in Man and Animals*. London: John Murray, 1872.
Encyclopédie de la Pléiade. *Ιστορία της φιλοσοφίας 19ος αιώνας: Ρομαντικοί-κοινωνιολόγοι*. Αθήνα: M.I.E.T., 1991.
Encyclopédie de la Pléiade. *Ιστορία της φιλοσοφίας 19ος-20ός αιώνας. Εξελικτική Φιλοσοφία – Εθνικές Φιλοσοφικές Σχολές*. Αθήνα: M.I.E.T., 1991.
Frankau, Pamela, επιμ. *The Rights of Women by Mary Wollstonecraft, and The Subjection of Women by John. St. Mill*, επανέκδ. London and New York: Dent & Dutton, Everyman's Library, 1954.
Frazer, Elizabeth. "Mary Wollstonecraft and Catherine Macaulay on Education". *Oxford Review of Education* 37, τχ. 5 (2011): 603-617.
Green, Karen. "Catharine Macaulay". Στο *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Spring 2014 Edition. Επιμέλεια Edward N. Zalta. URL = http://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/catharine-macaulay/.

Hammer, Eileen S. “The Politics of Education: The French Philosophers”. *History of Education* 13, τχ. 3 (1984): 179-190.
Hume, David. *Δοκίμια φιλολογικά – ηθικά – πολιτικά*. Μετάφραση Ευάγγελος Παπανούτσος. Αθήνα: Ι. Δ. Κολλάρος, [χ.χ.].
Kitromilidis, Paschalis. “The Enlightenment and Womanhood: Cultural Change and the Politics of Exclusion”. *Journal of Modern Greek Studies* 1, τχ. 1 (1983): 39-61.
Kyriakidou, Maria. “The Feminist Movement in Greece (c. 1910 – c. 1936): From Gender to Feminist Consciousness and Politicization”. Ph.D thesis, King’s College, University of London, 1999.
Locke, John. *Some Thoughts Concerning Education*. London: A. and F. Churchill, 1705.
“Locke to Mrs Clarke”. Στο *The Educational Writings of John Locke*, επιμέλεια James L. Axtell, 344-346. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
Norton, David F. και Mary J. Norton, επιμ. *David Hume: A Treatise on Human Nature*. New York: Oxford University Press, 2000.
Nye, Andrea. *Feminist Theory and the Philosophies of Man*. New York and London: Routledge, 1989.
Paletschek, Sylvia και Bianka Pietrow-Ennker. *Women’s Emancipation Movements in the Nineteenth Century: A European Perspective*. Stanford: Stanford University Press, 2004.
Reble, Albert. *Ιστορία της παιδαγωγικής*. Μετάφραση Θεοφάνης Χατζηστεφανίδης και Σοφία Χατζηστεφανίδου-Πολυζώη, 7η έκδ. Αθήνα: Παπαδήμας, 2005.
Taylor, Harriet. “The Enfranchisement of Women”. Στο *Essays on Sex Equality*, επιμέλεια Alice S. Rossi, 89-122. Chicago: University of Chicago Press, 1970.
Tomaselli, Sylvana. “Mary Wollstonecraft”. Στο *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Summer 2014 Edition. Επιμέλεια Edward N. Zalta. URL = http://plato.stanford.edu/archives/sum2014/entries/wollstonecraft/.
Vitti, Mario επιμ. *Ιωάννη Καρατζά Έρωτος αποτελέσματα*. Αθήνα: [χ.έ.], 1993.
Wilson, Arthur M. “Treated like Imbecile Children (Diderot): The Enlightenment and the Status of Women”. Στο *Women in the Eighteenth Century and Other Essays*, επιμέλεια Paul Fritz και Richard Morton, 73-88. Toronto and Sarasota: Samuel Stevens and Hakkert, 1976.
Wilson, Arthur M. *Diderot*. New York: Oxford University Press, 1972.
Wollstonecraft, Mary. *A Vindication of the Rights of Men, in a Letter to the Right Honourable Edmund Burke*. London: Joseph Johnson, 1790.
Wollstonecraft, Mary. *A Vindication of the Rights of Women: With Strictures on Political and moral Subjects*. Boston: Peter Edes for Thomas and Andrews, 1792.

Κεφάλαιο 2

Διαμορφώνοντας την ταυτότητα των γυναικών τον 19ο αιώνα

Σύνοψη

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζεται η διαμόρφωση και εξέλιξη του εκπαιδευτικού συστήματος των γυναικών στο κράτος και στις ελληνικές κοινότητες κατά τον 19ο αιώνα έως και τις αρχές του 20ού και αναλύονται οι ιστορικές, πολιτικές και κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, όπως και οι ιδεολογικές εξελίξεις/μετατοπίσεις που προσδιορίζουν τη συγκρότηση, την εξέλιξη, τα περιεχόμενα και τους σκοπούς της γυναικείας εκπαίδευσης. Πιο συγκεκριμένα, αρχικά σκιαγραφείται η εκπαιδευτική πραγματικότητα στις αρχές του 19ου αιώνα στον ελληνόφωνο χώρο της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου, που την περίοδο αυτή εντάσσεται στο σύνολό του στην οθωμανική επικράτεια, και συνοψίζεται η έμφυλη εκπαιδευτική φιλοσοφία που θα κυριαρχήσει σε ολόκληρο τον 19ο αιώνα αναφορικά με την ανάγκη διαμόρφωσης διαφορετικής εκπαίδευσης για τα δύο φύλα, τους ειδικότερους σκοπούς και τα περιεχόμενά της. Στη συνέχεια αναπτύσσεται αναλυτικά η εξέλιξη της εκπαίδευσης των κοριτσιών στους δύο χωριστούς πλέον πολιτικούς χώρους, όπως αυτοί διαμορφώνονται μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους το 1830, δηλαδή στις ελληνικές κοινότητες που εξακολουθούν να εντάσσονται στην οθωμανική αυτοκρατορία και στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Περιγράφεται το εκπαιδευτικό σύστημα των κοριτσιών στην εξέλιξή του, οι βαθμίδες στις οποίες έχουν πρόσβαση, η πυκνότητα του εκπαιδευτικού δικτύου, ο βαθμός αλφαβητισμού που διαμορφώνεται, και τα ταξικά και έμφυλα χαρακτηριστικά του τόσο ως προς τη δομή όσο και τα περιεχόμενά του. Η πολιτική οργάνωση των χώρων, το είδος της κρατικής ή κοινοτικής μέριμνας, τα εθνικά ιδεολογήματα (ελληνο-οθωμανισμός, μεγαλοϊδεατισμός, αλυτρωτισμός, αντίπαλοι εθνικισμοί), και οι έμφυλες κοινωνικές αντιλήψεις αναπτύσσονται διεξοδικότερα, όπου αυτό είναι αναγκαίο, και συνδέονται με την πορεία και τις αναδιαμορφώσεις του εκπαιδευτικού συστήματος στους δύο προαναφερόμενους πολιτικούς χώρους, αναδεικνύοντας τα κοινά στοιχεία και τις διαφορές στη συγκρότησή τους.

Προαπαιτούμενη γνώση

α) Κεφάλαιο 1 του βιβλίου αυτού.
β) Γενικές γνώσεις αναφορικά με την εξέλιξη του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος στον 19ο αιώνα, την ιστορία της Ελλάδας του 19ου αιώνα και τα γενικά χαρακτηριστικά της οργάνωσης της ζωής των ορθόδοξων πληθυσμών στον οθωμανικό χώρο. Ενδεικτική βιβλιογραφία: Παντελής Κυπριανός, Συγκριτική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2004), 33-181· Σία Αναγνωστοπούλου, Μικρά Ασία 19ος αι. – 1919: Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες – από το μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1998), 271-349, 521-538· Βασίλης Παναγιωτόπουλος, επιμ., Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000 (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003), 4: 9-27, 177-195 και 5: 37-45, 129-199.

2.1 Η γυναικεία εκπαίδευση στον ελληνόφωνο χώρο στις αρχές του 19ου αιώνα

2.1.1 Η έμφυλη εκπαιδευτική θεωρία

Στις αρχές του 19ου αιώνα γνωστοί έλληνες παιδαγωγοί, επηρεασμένοι από τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, υποστηρίζουν στο επίπεδο της εκπαιδευτικής φιλοσοφίας την άμεση σχέση σχολείου και κοινωνίας και προτείνουν ως αναγκαία την εκπαίδευση τόσο των αγοριών όσο και των κοριτσιών, διαφοροποιημένη όμως ως προς το σκοπό και την οργάνωσή της. «*Όταν ο άνθρωπος παιδαγωγηθεί καθώς πρέπει*», γράφει ο γνωστός λόγιος και παιδαγωγός Κωνσταντίνος Κούμας το 1820, «*γίνεται και χρηστός πολίτης*». Συνειδητά ταυτίζει την έννοια του ανθρώπου και του πολίτη με το ένα μόνο φύλο. Το σχετικό κεφάλαιο στον τέταρτο τόμο τού έργου του *Σύνταγμα φιλοσοφίας* φέρει τον τίτλο «Περί της του πολίτου αγωγής και της των κορασίων».[1] Η αγωγή του μελλοντικού πολίτη και η αγωγή των κοριτσιών αποτελούν για την παιδαγωγική θεωρία της περιόδου δύο πλήρως διαφοροποιημένους σκοπούς της εκπαίδευσης. Στη σκέψη του Κ. Κούμα ο ρόλος των δύο φύλων στην κοινωνία και στην πολιτεία διαχωρίζεται με σαφήνεια. Η μαθήτρια προετοιμάζεται μόνο για τα οικιακά καθήκοντα «*να διδαχθή την οικιακήν κυβέρνησιν, επειδή μέλλει να γείνη οικοδέσποινα και μήτηρ, και όχι ποτέ μέτοχος των δημοσίων πραγμάτων*».[2] Την ίδια περίοδο ο Αδαμάντιος Κοραής επισημαίνει το 1825 ότι «*και άνδρες και γυναίκες επίσης πρέπει να παιδεύωνται την παιδείαν ταύτην χωρίς πρόφασιν καμμίαν*», και ενισχύει με προθυμία την προσπάθεια της Ευανθίας Καΐρη για εκπαίδευση και μετάδοση των γνώσεων «*εις τας συνηλικιώτιδας παρθένους*»[3] [**τεκμήριο 2.1** Αλληλογραφία Ευανθίας Καΐρη – Αδαμάντιου Κοραή].

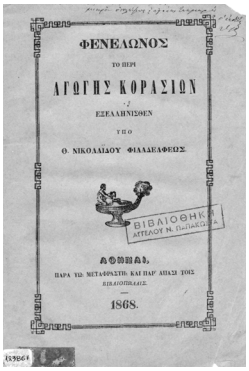
ΦΕΝΕΛΩΝΟΣ
ΤΟ ΠΕΡΙ
ΑΓΩΓΗΣ ΚΟΡΑΣΙΩΝ
ΕΞΕΛΛΗΝΙΣΘΕΝ
ΥΠΟ
Ο. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΩΣ
ΑΘΗΝΑΙ,
1868.

Εικόνα 2.1 *Περί αγωγής των κορασίων.*

Σε γενικές γραμμές, γνωστοί λόγιοι της εποχής, επηρεασμένοι από τις διαφωτιστικές αρχές φιλοσόφων/παιδαγωγών της Ευρώπης, που ορίζουν τη γνώση ως τη σημαντικότερη παράμετρο για την πρόοδο και τη βελτίωση του ανθρώπου και των κοινωνιών, υποστηρίζουν θεωρητικά και στην πράξη την εκπαίδευση των κοριτσιών. Επικρατεί όμως εμφανώς η άποψη για την αναγκαιότητα ανάπτυξης των «έμφυτων δυνατοτήτων» και της εκπλήρωσης του κοινωνικού προορισμού του κάθε φύλου χωριστά. Η διάσταση του φύλου, δηλαδή, αποτελεί σημαντική μεταβλητή στη διαδικασία της εκπαίδευσης. Επικρατεί η αντίληψη που διαχωρίζει ανδρικούς και γυναικείους ρόλους μέσα και έξω από το σπίτι και ορίζει διαφορετικές σφαίρες δραστηριότητας για τα δύο φύλα. Η δύναμη και οι αντιθέσεις αυτής της άποψης, που αρχίζει να διαφοροποιείται σταδιακά με την πάροδο του χρόνου και κυρίως με τις παρεμβάσεις των ίδιων των γυναικών, αποτέλεσαν το επίκεντρο των παιδαγωγικών συζητήσεων για την εκπαίδευση των κοριτσιών και επηρέασαν την εκπαιδευτική πράξη κατά τον 19ο αιώνα.[4]

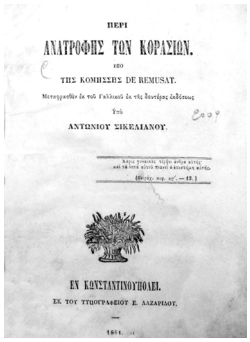
ΠΕΡΙ
ΑΝΑΤΡΟΦΗΣ ΤΩΝ ΚΟΡΑΣΙΩΝ.
ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ.

Εικόνα 2.2 *Περί ανατροφής των κορασίων.*

Η αντιπαράθεση αυτή φθίνει με τη σταδιακή επικράτηση και εξάπλωση της δημοτικής αλλά και της μέσης εκπαίδευσης (παρότι περιορισμένης, ως προς το γνωστικό περιεχόμενο και τη διάρκεια σπουδών, για τα κορίτσια). Οι πρώτες μορφωμένες γυναίκες, οι δασκάλες κυρίως, βρέθηκαν αντιμέτωπες με τις απόψεις αυτές, τις αμφισβήτησαν σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα και σταδιακά τις αποδυνάμωσαν με την κοινωνική τους παρουσία και τις επιλογές τους. Η φωνή διαμαρτυρίας της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου για το «*βάρβαρον ήθος*» της εποχής που κρατάει τις γυναίκες «*κλεισμένας και αγράμματους*»[5] ενισχύεται από τις εμπειρίες και τις διεκδικήσεις των πρώτων διδασκαλισσών και αποκτά γρήγορα υποστηρικτές στον ευρύτερο χώρο των λογίων και παιδαγωγών, με αποτέλεσμα κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα να κερδίσουν έδαφος και στη χώρα μας οι ιδέες για γενίκευση της εκπαίδευσης και υπέρβαση των

[1] Κωνσταντίνος Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας* (Βιέννη: Ι. Σνείρερ, 1820), 4: 322.
[2] Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, 323-324.
[3] Αδαμάντιος Κοραής, *Περί των ελληνικών συμφερόντων. Διάλογος δύο Γραικών* (Ύδρα: Ελληνική Τυπογραφία, 1825), 126· Δημήτριος Ι. Πολέμης, *Αλληλογραφία Θεόφιλου Καΐρη. Μέρος τέταρτον. Επιστολαί προς Ευανθίαν Καΐρη, 1815-1866* (Άνδρος: Καΐρειος Βιβλιοθήκη, 1999), 15-19.
[4] Βλ. σχετικά Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)* (Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1986), 259-281.
[5] Ελισαβέτιος Μαρτινέγκος, *Η μήτηρ μου: Αυτοβιογραφία της κυρίας Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου* (Αθήνα: Κορίννα, 1881), 13 και 56.

ανισοτήτων, οι οποίες εκκινούν από τη φιλελεύθερη πολιτική φιλοσοφία του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και ενισχύονται από το φεμινιστικό κίνημα που κάνει και αυτό την εμφάνισή του τον ίδιο αιώνα.

2.1.2 Η εκπαιδευτική πραγματικότητα στις αρχές του 19ου αιώνα

Ο χρόνος έναρξης της εκπαίδευσης των γυναικών στον ελληνόφωνο χώρο της οθωμανικής επικράτειας (αν με τον όρο εκπαίδευση εννοήσουμε την εκπαιδευτική παροχή στο δημόσιο χώρο και όχι στο πλαίσιο της οικογένειας), είναι δύσκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια βάσει των αποτελεσμάτων της έως τώρα έρευνας. Μπορεί όμως να υποστηριχθεί, με κάποια βεβαιότητα, ότι τα πρώτα σχολεία για τα κορίτσια πρέπει να λειτούργησαν στα τέλη του 18ου – αρχές 19ου αιώνα. Ενδείξεις, όπως αναφορές –ελάχιστες βέβαια– σε «*έξοδα για την πληρωμή διδασκαλίσσης*», που εντοπίζονται σε κώδικες ενοριακών ναών μεγάλων αστικών κέντρων στα τέλη του 18ου αιώνα ή η έκδοση κάποιων βιβλίων, τα οποία προϋποθέτουν τη λειτουργία σχολείων, όπως π.χ. η έκδοση του βιβλίου του Δημητρίου Δαρβάρεως, *Παιδαγωγός*, το 1804, με υπότιτλο τη φράση «Προς χρήσιν των νεανίσκων και κορασίων», συνηγορούν και στηρίζουν τη θέση αυτή.[6] Οι πρώτες συγκεκριμένες πληροφορίες για λειτουργία σχολείων θηλέων (με αναφορές στον τόπο λειτουργίας ή/και σε ονόματα εκπαιδευτικών που διδάσκουν σε αυτά) απαντώνται μετά τα μέσα της 2ης δεκαετίας του 19ου αιώνα. Τα σχολεία αυτά, σχολεία «των ιερών» ή «των κοινών γραμμάτων», ελάχιστα στον αριθμό, λειτουργούν σε σύνδεση με ενοριακούς ναούς ή γύρω από αυτούς, στα μεγάλα αστικά κέντρα της εποχής (Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Αδριανούπολη) ή σε μικρότερες πόλεις με μακρόχρονη εκπαιδευτική παράδοση και εμπορικές σχέσεις με τη Δύση (π.χ. Σέρρες) και φαίνεται πως είναι χωρίς συνέχεια, μια και συνήθως δεν συναντούμε άλλες πληροφορίες για αυτά.[7] Με βάση σποραδικές πληροφορίες στις πηγές, φαίνεται πως αφορούν στα μεσαία κυρίως κοινωνικά στρώματα («[στα σχολεία φοιτούν τα κοράσια] *των ευποροτέρων και μάλλον κατηρτισμένων οικογενειών*»),[8] τα οποία αποτελούν τους φορείς των νέων ιδεών και επιδράσεων. Εξαίρεση ως προς το στοιχείο της ασυνέχειας στη λειτουργία των πρώτων αυτών σχολείων αποτελούν τα σχολεία των προτεσταντικών ιεραποστολών (κυρίως αγγλοαμερικανικών), τα οποία λειτουργούν ήδη στο νησιωτικό χώρο και, από το 1830, και στις περιοχές της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης.[9] Συστηματική λειτουργία σχολείων, με συνέχεια στο χρόνο, συγκεκριμένη οργάνωση και διάρθρωση, οργανωμένα με πρωτοβουλία των εκκλησιαστικών και ενοριακών αρχών των ορθόδοξων κοινοτήτων αλλά και ιδιωτών, παρατηρείται από τη δεκαετία του 1840 και εξής. Ο χρόνος αυτός αποτελεί και το χρονικό όριο της έναρξης της συστηματικής εκπαίδευσης των κοριτσιών στον οθωμανικό χώρο.[10]

Μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου χώρου φαίνεται να λειτουργεί και ένα άλλο είδος σχολείων για τα κορίτσια, τα οικοδιδασκαλεία (ή «σπιτικά σχολεία» κατά άλλη ορολογία) με στόχο κυρίως την άσκησή τους στα γυναικεία έργα (κέντημα, ράψιμο, πλεκτική κ.λπ.), χωρίς να αποκλείεται η παροχή και στοιχειωδών γνώσεων γραφής και ανάγνωσης. Στα σχολεία αυτά οι μαθήτριες ασκούνται και/ή διδάσκονται από γυναικείο εκπαιδευτικό προσωπικό –δασκάλες ή «μαστόρισσες» – σε αντίθεση με τα σχολεία που λειτουργούν στο δημόσιο χώρο την περίοδο αυτή, στα οποία οι διδάσκοντες είναι συνήθως άνδρες και ειδικότερα κληρικοί.[11]

---

[6] Σχετικά με τα πρώιμα αυτά τεκμήρια, βλ. Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησις του γένους κατά τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα* (Αθήνα: Ερμής, 1976), 31-32.

[7] Κατερίνα Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας: Κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού (19ος αιώνας – 1922)* (Αθήνα: Gutenberg, 2008), 29-38. Βλ. επίσης Χρίστος Σ. Σολδάτος, *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μ. Ασίας (1800-1922)*, τ. 1 (Αθήνα: χ.έ., 1989), 126.

[8] Ευάγγελος Γ. Στράτης, «Η ιστορία των εκπαιδευτηρίων της πόλεως των Σερρών», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον,*1909,150.

[9] Για τη δράση των δυτικών ιεραποστολών στον εν λόγω χώρο, βλ. Παυλίνα Νάσιουτζικ, *Αμερικανικά οράματα στη Σμύρνη τον 19ο αιώνα. Η συνάντηση της αγγλοσαξωνικής σκέψης με την ελληνική* (Αθήνα: Εστία, 2002)· Αντώνης Λ. Σμυρναίος, *Στα ίχνη της ουτοπίας: Το «Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον» Σύρου και η προτεσταντική ομογενοποίηση της οικουμένης κατά τον 19ο αιώνα* (Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 2006)· Πόλλη Θαναηλάκη, *Αμερική και προτεσταντισμός: η «Ευαγγελική Αυτοκρατορία» και οι οραματισμοί των αμερικανών μισιονάριων* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2006).

[10] Για την εκπαίδευση των κοριτσιών στον οθωμανικό χώρο κατά την περίοδο αυτή, βλ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών*, 29-38.

[11] Για περιπτώσεις λειτουργίας οικοδιδασκαλείων, βλ. Σολδάτος, *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μ. Ασίας*, 125· Μυρτίλος Αποστολίδης, «Τα ελληνικά εν Φιλιππουπόλει σχολεία επί τουρκοκρατίας και του βουλγαρικού καθεστώτος μέχρι της καταλύσεως της ελληνικής κοινότητος», *Θρακικά* 2 (1929), 102-103. Τα σχολεία του είδους αυτού, οργανωμένα συστηματικότερα συνεχίζουν να λειτουργούν σε ολόκληρο τον 19ο αιώνα και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού, στον αστικό χώρο των κοινοτήτων, ως ιδιωτικά σχολεία-νηπιαγωγεία παρέχοντας γνώσεις έως και τις πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου. Για τα σπιτικά π.χ. σχολεία της κοινότητας Μακροχωρίου της Κωνσταντινούπολης, βλ.

Στα νησιά του Αιγαίου και στον ηπειρωτικό χώρο που θα συγκροτήσουν στη συνέχεια τη γεωγραφική έκταση του πρώτου ελληνικού κράτους (ιδρύεται με το πρωτόκολλο του Λονδίνου 26.09.1830), τα πρώτα σχολεία κοριτσιών αν και εμφανίζονται την ίδια περίοδο (μετά τα μέσα δηλαδή της 2ης δεκαετίας του 19ου αιώνα) παρουσιάζουν εξαρχής συστηματική λειτουργία. Η διαφοροποίηση αυτή οφείλεται καταρχάς στις διαφορετικές πολιτικές συνθήκες (στη συγκρότηση δηλαδή μιας πρώτης μορφής εθνικού κράτους ήδη από το 1827 (περίοδος διακυβέρνησης Ι. Καποδίστρια)[12] με κεντρικές εκπαιδευτικές αρχές και έντονο ενδιαφέρον για την οργάνωση της εκπαιδευτικής του βάσης), στην έντονη δραστηριοποίηση ιεραποστολών στο χώρο αυτό –απόρροια έως ένα βαθμό της προηγούμενης συνθήκης–,[13] που μεταφέρουν την εκπαιδευτική πρακτική χωρών της Ευρώπης και κυρίως της Αμερικής,[14] αλλά και των γενικότερων ευνοϊκών προϋποθέσεων που δημιουργούνται στο νέο πολιτικό πλαίσιο (ανακατατάξεις του πληθυσμού στην ελληνική κοινωνία, ενδιαφέρον/επιδράσεις του ελληνισμού της διασποράς).

Με την κήρυξη της Επανάστασης, το αίτημα για αναγκαιότητα της εκπαίδευσης «*αρρένων τε και θηλέων*» αποτυπώνεται με σαφήνεια στα κείμενα της Πελοποννησιακής Γερουσίας και της Προσωρινής Διοίκησης της Ελλάδος. Κατά τη διάρκεια του Αγώνα και κυρίως κατά την περίοδο του Καποδίστρια παρατηρείται ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη γυναικεία εκπαίδευση με την ίδρυση αλληλοδιδακτικών και ανώτερων σχολείων θηλέων στην Αθήνα, το Ναύπλιο, την Ερμούπολη, την Αίγινα και το Άργος. Το πρώτο σχολείο κοριτσιών στον εν λόγω χώρο είναι το *Σχολείον του Παρθενώνος*, που ιδρύεται από τη Φιλόμουσο Εταιρεία Αθηνών το 1825 και λειτουργεί υπό τη διεύθυνση του Νεόφυτου Νικητόπουλου για ένα χρόνο. Έως το 1830 λειτουργούν επίσης σχολεία οργανωμένα κατά το αλληλοδιδακτικό σύστημα στο Ναύπλιο (η Γυναικεία Σχολή της Ελένης Δανέζη το 1828), στην Ερμούπολη (τα σχολεία του Δήμου –το αλληλοδιδακτικό το 1829 και το ελληνικό το 1830– και το ιδιωτικό σχολείο των διδασκαλισσών Α. Ζωντανού και Μ. Δημητρίου), στο Άργος (το αλληλοδιδακτικό της Μαρίας Παπαχατζή-Φανδρίδη το 1829) και στην Αίγινα (το 1830 το σχολείο της Sophie De Marbois, το πρώτο σχολείο που συντηρεί η ελληνική κυβέρνηση). Επίσης λειτουργούν σχολεία των δυτικών ιεραποστολών στην Τήνο (ιδρύεται από τους J. Brewer και J. King το 1829), στην Ερμούπολη (το *Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον* του Fr. Hildner το 1831, που συμπεριλαμβάνει μικτό νηπιαγωγείο, αλληλοδιδακτικό και ανώτερο τμήμα), στο Ναύπλιο (το ανώτερο σχολείο της Charlotte Volmerange το 1831) και στην Αθήνα (το γνωστό σε όλον τον 19ο αιώνα ανώτερο σχολείο των Frances και John Hill).[15]

Πέρα από τα προαναφερόμενα, ελάχιστα, σχολεία κοριτσιών, ένας περιορισμένος αριθμός κοριτσιών (σημαντικός όμως για τα δεδομένα μιας τόσο πρώιμης περιόδου) φοιτά στα αλληλοδιδακτικά σχολεία των αγοριών, ενώ ένας πολύ μικρός αριθμός κοριτσιών φοιτά –στο νησιωτικό μόνον χώρο– και σε ελληνικά σχολεία αγοριών. Για τη συμπλήρωση της εικόνας θα πρέπει να σημειωθεί ότι μικρός επίσης –σε απόλυτους αριθμούς– είναι και ο αριθμός των μαθητριών που φοιτούν στα αμιγή σχολεία θηλέων, αν εξαιρέσουμε την περίπτωση των σχολείων θηλέων της Ερμούπολης.[16]

Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού, *Το πνευματικό Μακροχώρι του καιρού μου* (Ισταμπουλ: Αφοί Τσιτούρη, 1951), 33, 43.

[12] Ο Ιωάννης Καποδίστριας εκλέγεται στη Γ΄ εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας στις 2 Απριλίου 1827 κυβερνήτης της Ελλάδας και φτάνει στο Ναύπλιο στις 6 Ιανουαρίου 1828.

[13] Βλ. υποσημ. 9. Επιπλέον για το ευνοϊκό πολιτικό πλαίσιο της δράσης τους, βλ. Χαράλαμπος Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την καποδιστριακή περίοδο: Διοικητική οργάνωση και εκπαιδευτική λειτουργία* (Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1999), 79, 238· Αποστόλης Ανδρέου, «**Ιδιωτική Εκπαίδευση. Προσανατολισμός διάρκεια και τομείς (Ιστορική προσέγγιση)**», *Θέσεις* 20 (1987): 97.

[14] Για την ανάπτυξη της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών στις άλλες χώρες της Ευρώπης και την Αμερική, βλ. James C. Albisetti, Joyce Goodman και Rebecca Rogers, επιμ., *Girls' Secondary Education in the Western World. From the 18th to the 20th Century* (New York: Palgrave-Macmillan, 2010).

[15] Για τα σχολεία της πρώιμης αυτής περιόδου, βλ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση*, 40-65· Σμυρναίος, *Στα ίχνη της ουτοπίας*, 254-313, 388.

[16] Το 1829, με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία, τα οποία παρότι ελλιπή, δίνουν μια καλή εικόνα, τα κορίτσια που φοιτούν στα αλληλοδιδακτικά σχολεία των αγοριών αποτελούν το 18,8% του μαθητικού τους πληθυσμού. Το ποσοστό αυτό είναι υψηλότερο στο νησιωτικό χώρο και χαμηλότερο στον ηπειρωτικό κορμό. Πιο συγκεκριμένα: στα αλληλοδιδακτικά σχολεία των αγοριών του νησιωτικού χώρου φοιτούν 1.281 αγόρια και 288 κορίτσια (25,5%) και στα του ηπειρωτικού χώρου 641 αγόρια και 74 κορίτσια (11,6%). Βλ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση*, 47-53.

2.2 Η εκπαίδευση των γυναικών σε οθωμανικό πλαίσιο (19ος αιώνας – 1922)

2.2.1 Χαρακτηριστικά του πολιτικού πλαισίου

Η εκπαίδευση στις ελληνικές κοινότητες του οθωμανικού χώρου ορίζεται από ένα καίριας σημασίας χαρακτηριστικό: δεν συνιστά φαινόμενο που αναπτύσσεται στο πλαίσιο ενός έθνους-κράτους. Δεν οργανώνεται δηλαδή από την κρατική εξουσία, από την κυρίαρχη εθνικοπολιτική δύναμη ούτε προσδιορίζεται από τις ηγεμονικές εθνικοπολιτισμικές παραμέτρους, όπως συμβαίνει στα έθνη-κράτη κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, στο πλαίσιο της εθνικής τους ομογενοποίησης. Ο τρόπος οργάνωσης επομένως του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος στον εν λόγω χώρο, η ανάπτυξη και η πορεία του συνδέονται αιτιοκρατικά (και διαλεκτικά) με την απουσία έθνους-κράτους ως οργανωτικού φορέα, και την οργανωμένη λειτουργία των εθνικο/θρησκευτικών κοινοτήτων, όπως θεσμοθετήθηκαν την περίοδο των μεγάλων οθωμανικών μεταρρυθμίσεων, γνωστών με τον όρο «Τανζιμάτ» (1839-1876).

Χάρτης 2.1 *Η οθωμανική αυτοκρατορία στις αρχές του 19ου αιώνα (Πηγή: Ι.Ε.Ε., τ. 11, 232-233).*

Ο όρος «κοινότητα» είναι όρος διοικητικός και αποδίδει τον τουρκικό όρο «millet» (μιλλέτ), που σήμαινε το σύνολο των μη μουσουλμάνων κατοίκων της οθωμανικής αυτοκρατορίας, μελών του ίδιου θρησκευτικού δόγματος. Η τουρκική διοίκηση δηλαδή των μη μουσουλμανικών εθνοτήτων γινόταν με βάση τα millet. Σε κάθε πόλη ή χωριό της οθωμανικής επικράτειας οι κάτοικοι ζουν οργανωμένοι σε χωριστές με βάση το θρήσκευμα κοινότητες. Συνεπώς ο όρος «κοινότητα»/«millet» αναφέρεται στο σύνολο των ομόδοξων κατοίκων κάθε πόλης ή χωριού, αλλά και στο σύνολο των ομόδοξων κατοίκων ολόκληρης της οθωμανικής επικράτειας. Οι τρεις σημαντικότερες και πολυπληθέστρες κοινότητες ήταν των ορθοδόξων, των αρμενίων και των εβραίων. Η ορθόδοξη κοινότητα/ες (Rum millet) συμπεριλάμβανε/αν έως τη δεκαετία του 1860 όλους τους ορθοδόξους ανεξαρτήτως γλώσσας ή/και εθνοτικής προέλευσης, παρότι επικυριαρχούνταν πολιτισμικά από την ελληνική γλώσσα και παιδεία – τη μόνη συστηματικά οργανωμένη έως την περίοδο αυτή. Μετά τη δεκαετία αυτή, με την όξυνση των εθνικισμών στα Βαλκάνια και τον ανταγωνισμό των βαλκάνιων εθνοτήτων, οι ορθόδοξες κοινότητες διασπώνται και συγκροτούν χωριστές εθνικές-ορθόδοξες κοινότητες (ελληνικές, βουλγαρι-

κές, ρουμανικές κ.λπ.), χωρίς όμως θεσμική αναγνώριση ως ξεχωριστών millet.[17] Έτσι ο όρος «Rum millet» την περίοδο αυτή παίρνει διαφορετικό εθνικό/πολιτικό πρόσημο ανάλογα με την ένταξη της κάθε κοινότητας στη εθνικο-αλυτρωτική γεωγραφία της εποχής.[18]

Η θεσμική αναγνώριση των μη μουσουλμάνων κατοίκων της οθωμανικής επικράτειας ως ενιαίων θρησκευτικών/εθνικών συνόλων (παρότι έχουν αρχίσει να συγκροτούνται ήδη από τα τέλη του 16ου αιώνα) γίνεται με την έναρξη της περιόδου του Τανζιμάτ (1839). Πιο συγκεκριμένα, κάτω από την πίεση των μεγάλων δυνάμεων αλλά και μέρους της οθωμανικής δυτικο-αναθρεμμένης διοικητικής αριστοκρατίας, υιοθετούνται δυτικού τύπου πρότυπα οργάνωσης στη διοίκηση, οικονομία, οργάνωση του στρατού, με στόχο την ανάσχεση της συνεχιζόμενης κατάρρευσης της οθωμανικής αυτοκρατορίας, την ανάπτυξή της στο πρότυπο της προόδου των δυτικών κρατών και την ισότιμη ένταξή της στις μεγάλες δυνάμεις. Στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων αυτών χορηγείται ισοπολιτεία σε όλες τις (εθνο)θρησκευτικές ομάδες και αναπτύσσεται η ιδεολογία του Οθωμανισμού (Ottomanism), η επιδίωξη δηλαδή δημιουργίας ενός ενιαίου οθωμανικού έθνους με αποδοχή της πολυπολιτισμικότητας και της πολλαπλότητας των θρησκευτικών δογμάτων. Έτσι, κάθε (εθνο)θρησκευτική κοινότητα έχει το δικαίωμα να ρυθμίζει ελεύθερα –στο βαθμό που η λειτουργία της αυτή δεν υπονομεύει την οθωμανική πολιτική τάξη πραγμάτων– τα θρησκευτικά, πολιτισμικά και εκπαιδευτικά της θέματα με το δικό της εσωτερικό διοικητικό μηχανισμό. Οι θρησκευτικές/εθνικές κοινότητες επομένως λειτουργούν ως αυτόνομες εθνο-πολιτισμικές διοικητικές μονάδες και σαν «κρατικοί μηχανισμοί» για τα θέματα της παιδείας: Ιδρύουν, οργανώνουν, εποπτεύουν και συντηρούν εκπαιδευτήρια,[19] ενώ η εποπτεία και ο έλεγχος του οθωμανικού κράτους αφορά σε διαδικαστικές πτυχές της λειτουργίας τους (π.χ. έκδοση αδειών ανέγερσης σχολικών κτηρίων) και στην τήρηση της οθωμανικής πολιτικής νομιμότητας.

Στο πλαίσιο της ορθόδοξης/ελληνικής κοινότητας (Rum millet) και στη βάση των Εθνικών Κανονισμών, που εκπονούνται –στο εκκοσμικευτικό πνεύμα της νομοθεσίας του Τανζιμάτ– από το ορθόδοξο πατριαρχείο το 1860-1862 και αφορούν στο σύνολο των ορθόδοξων/ελληνικών κοινοτήτων παρότι δεν απαιτούν ομοιομορφία, οργανώνεται ένα απόλυτα αποκεντρωμένο διοικητικό και εκπαιδευτικό σύστημα. Κάθε επιμέρους ορθόδοξη κοινότητα/πόλισμα έχει τις δικές της διοικητικές αρχές και το δικό της εκπαιδευτικό σύστημα/δίκτυο διοικούμενο από κοινοτικά λαϊκά όργανα, το οποίο λειτουργεί παράλληλα με το οθωμανικό δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα, στο οποίο έχουν δικαίωμα πρόσβασης όλες οι κοινότητες. Οι τοπικές ιδιαιτερότητες των κοινοτήτων ως προς την οικονομική ανάπτυξη, την πολιτισμική κίνηση και παράδοση, την πληθυσμιακή πυκνότητα και το βαθμό αστικοποίησης, τους δεσμούς με τη Δύση και το εθνικό κέντρο, τη στάση στα νέα φιλοσοφικά συστήματα και την απορρέουσα κοινωνική και εκπαιδευτική φιλοσοφία ενισχύουν τη διαφοροποίηση του εκπαιδευτικού συστήματος κατά κοινότητα/γεωγραφική περιοχή και την πορεία εξέλιξής του.[20]

Την κύρια ευθύνη της ίδρυσης σχολείων και της οργάνωσης και λειτουργίας της εκπαίδευσης έχουν οι κοινότητες με τα εκπαιδευτικά τους όργανα. Σε πολλές όμως περιπτώσεις την πρωτοβουλία ίδρυσης σχολείων αναλαμβάνουν φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι/εταιρείες, πλούσιοι ομογενείς και ιδιώτες, οι οποίοι με τη δραστηριότητά τους αυτή, συμπληρώνουν τα κενά του κοινοτικού εκπαιδευτικού δικτύου, ικανοποιώντας κυρίως τις εκσυγχρονιστικές για την εποχή εκπαιδευτικές ανάγκες των κοινοτήτων (ίδρυση, για παράδειγμα, σχολείων επαγγελματικής εκπαίδευσης) ή τις εκπαιδευτικές ανάγκες συγκεκριμένων κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων (συνήθως των μεσαίων-ανώτερων ή των πλέον αδύναμων και άπορων). Δημιουργείται έτσι ένα πλουραλιστικό σύστημα και ως προς τα εκπαιδευτικά μοντέλα και την προσφερόμενη εκπαίδευση.[21]

---

[17] Για την οργάνωση των κοινοτήτων και γενικότερα για το θεσμό των μιλλέτ, βλ. Χαράλαμπος Κ. Παπαστάθης, επιμ., *Οι κανονισμοί των ορθόδοξων ελληνικών κοινοτήτων του οθωμανικού κράτους και της διασποράς*, τ. 1 (Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 1984)· Παρασκευάς Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το οικουμενικό πατριαρχείο 17ος – αρχές 20ού αιώνα* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1998), 303-315.

[18] Έτσι στην ιστοριογραφία χρησιμοποιούνται οι όροι «βουλγαρικές», «ρουμανικές», «ελληνικές» ή «ελληνο-ορθόδοξες κοινότητες», οι οποίοι χρειάζεται να εννοούνται ως απόδοση της νέας εθνικοπολιτικής φυσιογνωμίας και οργάνωσης των ορθόδοξων κοινοτήτων κατά την προαναφερόμενη περίοδο (και όχι διαχρονικά). Το ζήτημα της συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας γενικά και ειδικότερα στον εν λόγω χώρο είναι σύνθετο και βρίσκεται μακριά από κάθε έννοια «απόλυτης συνέχειας» και «καθαρότητας».

[19] Βλ. Roderic H. Davison, *Reform in Ottoman Empire 1856-1876* (Princeton: Princeton University Press, 1963), 3-135· Yahya Sezai Tezel, *Transformation of State and Society in Turkey* (Ankara: Roma Publications, 2005), 33-80· Dimitrios Stamatopoulos, "From Millets to Minorities in the 19th-Century Ottoman Empire: an Ambiguous Modernization" στο *Citizenship in Historical Perspectives*, επιμ. Gudmundur Halfadanarson και Ann Katherine Isaacs (Pisa: Pisa University Press, 2006), 253-273. Ειδικότερα για την ορθόδοξη/ελληνική κοινότητα και την «υποδοχή» των μεταρρυθμίσεων, βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Κωνσταντινούπολη 1856-1908: Η ακμή του ελληνισμού* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1994), 15-35.

[20] Βλ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες*, 167-238.

[21] Στο ίδιο· Κατερίνα Δαλακούρα, «Η εκπαίδευση των γυναικών στη Θεσσαλονίκη και στη Φιλιππούπολη κατά το

Βασικό άξονα της εκπαιδευτικής πολιτικής της ορθόδοξης/ελληνικής κοινότητας (με ιδιαίτερη βαρύτητα από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και εξής, για λόγους που θα αναλυθούν στη συνέχεια) αποτελούσε η δυνατότητα πρόσβασης στο εκπαιδευτικό σύστημα μεγαλύτερου κατά το δυνατό μέρους του παιδικού και νεανικού πληθυσμού. Καθώς όμως δεν υπήρχε δυνατότητα θεσμικής επιβολής του υποχρεωτικού της εκπαίδευσης, η εκπαίδευση δεν ήταν υποχρεωτική για κανένα από τα δύο φύλα, σε καμιά βαθμίδα και σε όλη την εξεταζόμενη χρονική περίοδο. Τέλος, η πολιτική των διδάκτρων, ως μέρος της δημοσιονομικής πολιτικής των κοινοτήτων, ήταν γενικευμένη, με πρόνοια όμως για τα πιο αδύναμα ή άπορα κοινωνικά στρώματα, τα οποία απαλλάσσονταν των διδάκτρων ή πλήρωναν μικρότερα ποσά, αναλογικά με την οικονομική τους δύναμη.

Παρά τις ιδιαιτερότητες του εκπαιδευτικού συστήματος κατά γεωγραφική περιοχή και επιμέρους κοινότητα/πόλη, σταδιακά και ιδιαίτερα από τα τέλη του 19ου αιώνα, με την επενέργεια παραγόντων του πολιτιστικού και ιδεολογικού κυρίως εποικοδομήματος επέρχεται μια γενικότερη ομοιομορφία στο περιεχόμενο και στην οργάνωση της εκπαίδευσης· η συντηρητική αστική ηθική και οι περιοριστικές αντιλήψεις και κανονιστικοί λόγοι για τον κοινωνικό προορισμό των γυναικών, η οικονομική ανάπτυξη και ευρωστία των αστικών στρωμάτων, η εθνικιστική και αλυτρωτική ιδεολογία, που ως πολιτική και εκπαιδευτική φιλοσοφία προσδιορίζει την εκπαίδευση από τη δεκαετία του 1870 και εξής, σχηματοποιούν τα κοινά χαρακτηριστικά στο εκπαιδευτικό σύστημα των κοριτσιών και αναδεικνύουν τις γενικότερες κοινωνικές και πολιτικο-εθνικές ανάγκες τις οποίες υπηρετεί η εκπαίδευσή τους.

2.2.2 Πρώτη συγκρότηση του εκπαιδευτικού συστήματος και του σχολικού δικτύου (1840-1860/70)

Η πρώτη περίοδος της συστηματικής εκπαίδευσης των κοριτσιών αναπτύσσεται μέσα στο κλίμα αισιοδοξίας που δημιουργούν σε όλες τις εθνο-θρησκευτικές κοινότητες οι μεγάλες μεταρρυθμίσεις στον οθωμανικό κράτος, που αρχίζουν την περίοδο αυτή (Τανζιμάτ 1839-1876), η οικονομική ανάπτυξη που επέρχεται ως ακόλουθό τους, και οι αρχές του ευρωπαϊκού διαφωτισμού αναφορικά με την ισότητα, την πρόοδο και την παιδεία, που υποστηρίζουν ιδεολογικά τις αλλαγές αυτές. Η συστηματική εκπαίδευση και η σταδιακή συγκρότηση του εκπαιδευτικού δικτύου των κοριτσιών αρχίζει από τη δεκαετία του 1840. Από το χρονικό αυτό όριο έως και τη δεκαετία του 1860 ή 1870 (ανάλογα με τη γεωγραφική περιοχή),[22] η εξέλιξη της εκπαίδευσης των κοριτσιών ακολουθεί μια αργή αλλά σταθερά ανοδική πορεία, σύμμετρη προς τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά των κοινοτήτων. Συστήνονται τα πρώτα αλληλοδιδακτικά σχολεία (σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης οργανωμένα σύμφωνα με την αλληλοδιδακτική μέθοδο διδασκαλίας)[23] και κάνουν την εμφάνισή τους τα πρώτα «ανώτερα» σχολεία για τα κορίτσια. Αναφορικά με τα τελευταία, πρόκειται για σχολεία πρωτοβάθμιας και πάλι εκπαίδευσης, τα οποία πέραν των αλληλοδιδακτικών κλάσεων διαθέτουν και «ανώτερες» συνδιδακτικές τάξεις, οι οποίες διακρίνονται από τις λοιπές κυρίως από το περιεχόμενο του μαθήματος των ελληνικών. Διδάσκονται δηλαδή σε αυτές συγγραφείς όπως ο Όμηρος και οι αρχαίοι τραγικοί ποιητές, που αποκλείονται από τις «κατώτερες» αλληλοδιδακτικές κλάσεις. Προς το τέλος της περιόδου τα «ανώτερα» σχολεία συμπεριλαμβάνουν στη διάρθρωσή τους αλληλοδιδακτικό τμήμα με τέσσερις έως οκτώ κλάσεις και ανώτερο συνδιδακτικό με τρεις έως έξι τάξεις,[24] αντίστοιχο αλλά όχι ισότιμο με το ελληνικό σχολείο, την πρώτη δηλαδή βαθμίδα μέσης εκπαίδευσης στο εκπαιδευτικό σύστημα των αγοριών. Ενδεικτικό της βαθμίδας της εκπαίδευσης στην οποία κατατάσσονται τα «ανώτερα» αυτά σχολεία είναι οι εκπαιδευτικές εκθέσεις του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινούπολης –του άτυπου «υπουργείου παιδείας» του οθωμανικού ελληνισμού, όπως αποκαλείται από τους ιστορικούς– στις οποίες τα σχολεία αυτά συμπεριλαμβάνονται μεταξύ των σχολείων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Στο εκπαιδευτικό δίκτυο των κοριτσιών της περιόδου μπορούμε να εντάξουμε

19ο αιώνα και έως τις αρχές του 20ού», στο *Θεσσαλονίκη και Φιλιππούπολη σε παράλληλους δρόμους. Ιστορία, τέχνη, πολιτισμός. 18ος-20ός αιώνας*, επιμ. Χαράλαμπος Παπαστάθης, Βασίλης Κόντης κ.ά. (Θεσσαλονίκη: Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, 2000), 437-458.

[22] Στις περιοχές π.χ. της Κωνσταντινούπολης, Σμύρνης, Φιλιππούπολης, Σερρών και Θεσσαλονίκης, τα χαρακτηριστικά που συγκροτούν τη μετάβαση στη δεύτερη περίοδο της γυναικείας εκπαίδευσης εμφανίζονται με την έναρξη της δεκαετίας του 1870, σε αντίθεση με τις λοιπές περιοχές, στις οποίες τα ίδια χαρακτηριστικά εμφανίζονται μια δεκαετία αργότερα, βλ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες*, 38-98.

[23] Για την αλληλοδιδακτική μέθοδο και την οργάνωση των αλληλοδιδακτικών σχολείων, βλ. Λυδία Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδακτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα* (Αθήνα: Δωδώνη Εκδοτική ΕΠΕ, 1992).

[24] Βλ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες*, 44-98, 138-139, 151-152, 155-157· *Κανονισμός του Ελληνικού Παρθεναγωγείου Χαρίσιου Αναστασιάδη* (Σμύρνη: χ.έ., 1864), 1· *Κανονισμός του Παρθεναγωγείου της Αγίας Φωτεινής* (Σμύρνη: χ.έ., 1863), 3-4.

και τα μικτής φοίτησης νηπιαγωγεία (παιδαγωγεία), τα οποία εμφανίζονται κυρίως στην περιοχή της Μακεδονίας, αν εξαιρεθεί η περίπτωση των νηπιαγωγείων που ιδρύουν οι δυτικές ιεραποστολές στη Μικρά Ασία.[25] Έτσι το εκπαιδευτικό σύστημα των κοριτσιών κατά την περίοδο αυτή περιλαμβάνει σχολεία της πρωτοβάθμιας μόνον εκπαίδευσης: αλληλοδιδακτικά σχολεία, «ανώτερα» σχολεία (με αλληλοδιδακτικό «κατώτερο» τμήμα και «ανώτερο»/ελληνικό) και νηπιαγωγεία.

Την πρωτοβουλία ίδρυσης των σχολείων έχουν τόσο ιδιώτες όσο και η κοινότητα, η δραστηριοποίηση της οποίας από την περίοδο αυτή και εξής είναι έντονη και συνεχής, και αποβαίνει ο σημαντικότερος οργανωτικός εκπαιδευτικός φορέας. Ο αριθμός των σχολείων, παρότι σταδιακά αυξάνεται στη διάρκεια της περιόδου αυτής, παραμένει συνολικά μικρός, όπως και ο μαθητικός πληθυσμός, και περιορίζονται στα αστικά και ημιαστικά κέντρα. Για παράδειγμα, έως τις αρχές της δεκαετίας του 1870 λειτουργεί, εκτός των μικτών νηπιαγωγείων, ένα μόνον κοινοτικό σχολείο για τα κορίτσια στην πόλη της Θεσσαλονίκης (1861/62: 350 μαθήτριες, 1872/73: 540 περίπου μαθήτριες, μαζί με τις μαθήτριες των νηπιαγωγείων), του Μοναστηρίου (1871: 300 μαθήτριες), της Κορυτσάς (1871: 70 μαθήτριες) και των Σερρών, δύο σχολεία κοριτσιών στη Φιλιππούπολη (1867-1869: 306 μαθήτριες) και περισσότερα των τριών στην Αδριανούπολη (1858: 175 μαθήτριες, 1872: 250 μαθήτριες). Στις δύο τελευταίες πόλεις λειτουργούν και ιδιωτικά σχολεία, ένα τουλάχιστον στην κάθε μια στην αρχή της περιόδου, ενώ στην πόλη των Σερρών τα κορίτσια μπορούν να φοιτούν και στα τρία μικτά αλληλοδιδακτικά σχολεία των προαστίων της. Στην ευρύτερη περιοχή της Φιλιππούπολης λειτουργούν έξι μόνον παρθεναγωγεία, στο σαντζάκι Μοναστηρίου τέσσερα, ενώ στον καζά Κορυτσάς δε λειτουργεί κανένα άλλο κοινοτικό σχολείο πλην αυτού της ομώνυμης πόλης.[26] Μεγαλύτερος αριθμός εκπαιδευτηρίων απαντάται μόνον στα πολύ μεγάλα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας, όπου οι κοινωνικο-οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες διαφοροποιούνται. Στην πόλη της Σμύρνης, για παράδειγμα, λειτουργούν ήδη το 1850 τρία κοινοτικά παρθεναγωγεία (με 610 μαθήτριες) (πλην των σχολείων των προαστίων που ιδρύονται στη συνέχεια) και εννέα τουλάχιστον ιδιωτικά σχολεία για κορίτσια, ενώ στην ευρύτερη περιοχή της Κωνσταντινούπολης (πόλη και προάστια) δεκαεννέα συνολικά κοινοτικά παρθεναγωγεία το 1870 (με 2.638 μαθήτριες σε σύνολο 9.730 μαθητών/τριών το 1870).[27] Στην Αδριανούπολη, επίσης, η ορθόδοξη κοινότητα της οποίας απολαμβάνει ιδιαίτερων οικονομικών προνομίων έως το 1862, λειτουργούν έως το τέλος της δεκαετίας του 1870 επτά κοινοτικά παρθεναγωγεία (1878: 7 παρθεναγωγεία σε σύνολο 20 κοινοτικών σχολείων, με 572 μαθήτριες). Χρειάζεται να σημειωθεί ότι στο προαναφερόμενο δίκτυο δεν συμπεριλαμβάνονται τα σχολεία των δυτικών, τα οποία λειτουργούν στα περισσότερα μεγάλα αστικά κέντρα.

Η συγκρότηση και σταδιακή εξάπλωση του εκπαιδευτικού δικτύου υποστηρίζεται οικονομικά και ιδεολογικά, στο πλαίσιο των θεσμικών και κοινωνικο-οικονομικών αλλαγών της περιόδου, από την ακμάζουσα ελληνική αστική τάξη (του οθωμανικού χώρου και των παροικιών), την τάξη που επεξεργάζεται και υποστηρίζει την ιδεολογία του οθωμανισμού στην «ελληνική του εκδοχή», αυτή του ελληνο-οθωμανισμού: την ανάπτυξη και την πολιτισμική κυριαρχία της ελληνικής/ορθόδοξης κοινότητας στο χώρο της Ανατολής. Η πολιτισμική υπεροχή υπηρετεί την επιδίωξη της οθωμανικής ελληνικής αστικής τάξης –μετά τη διάσπαση της βαλκανικής αστικής τάξης– να παγιώσει και να διευρύνει την οικονομική της κυριαρχία μέσα από το γλωσσικό και πολιτιστικό εξελληνισμό των λοιπών χριστιανικών βαλκάνιων εθνοτήτων, με κύριο όχημα την εκπαίδευση. Η γυναικεία εκπαίδευση, παρότι δεν υπηρετεί άμεσα τα οικονομικά της συμφέροντα –δε συνδέεται δηλαδή με τις οικονομικές δομές των κοινοτήτων–, λειτουργεί όμως στο πλαίσιο αυτό ως τεκμήριο της ακμής και της υπεροχής της.[28]

Στο πλαίσιο αυτό, όπως και της αισιοδοξίας του Διαφωτισμού για τη δύναμη της γνώσης, τα προγράμματα μαθημάτων εκσυγχρονίζονται. Πέραν των βασικών γνώσεων που παρέχονται στα αλληλοδιδακτικά σχολεία (γραφή, ανάγνωση, κατήχηση, γραμματική της «ομιλουμένης», χειροτεχνήματα), στα ανώτερα/ελληνικά τμήματα διδάσκονται μαθήματα των νεότερων επιστημών: χημεία, φυσική πειραματική, άλγεβρα, γεωμετρία, γεωγραφία, ιστορία, ξένες γλώσσες, κάποια από τα οποία (π.χ. άλγεβρα, γεωμετρία) αργότερα θα θεωρηθούν «δύσκολα» ή/και «επιβλαβή» για τη «γυναικεία φύση» και είτε θα αφαιρεθούν είτε θα περιοριστεί η διδασκό-

[25] Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες*, 39-41, 44-46, 57-62, 65-69, 75-77, 81-82, 85-87, 93-95. Για τα σχολεία των δυτικών ιεραποστολών, βλ. Θαναηλάκη, *Αμερική και προτεσταντισμός*.

[26] Στο ίδιο, 47, 57-62, 65-69, 75-77, 81-82, 85-87, 93-95.

[27] Για τα αριθμητικά δεδομένα, βλ. Χρήστος Σ. Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σμύρνη* (Αθήνα: χ.έ., 1962), 224-228, 287-335· Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες*, 59, 68, 377, 402.

[28] Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1987), 39-52, 275-278, 363-365· Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες*, 316-317.

μενη ύλη (βλ. πίνακα 2.1).[29]

Μαθήματα		
Ελληνικά (αρχαία ελληνικά)	Αριθμητική/Άλγεβρα	Ζωγραφική
Τεχνολογία, Συντακτικό	Γεωμετρία	Ανθοποιΐα
Γραμματική	Γεωγραφία (πολιτική, φυσική, μαθηματική)	Κηροπλαστική
Ελληνικά (ομιλουμένη): Συνθέσεις, Επιστολογραφία	Ελληνική Ιστορία /Γενική Ιστορία/Μεσαιωνική/Μυθολογία	Χορός
Ιερά Ιστορία	Φυσική Ιστορία	Μουσική
Κατήχηση	Φυσική Πειραματική	Κλειδοκύμβαλο (πιάνο)
Ερμηνεία Ευαγγελίου	Γαλλικά	Οικιακή Οικονομία
Ηθική Διδασκαλία	Αγγλικά	Χειροτεχνήματα
Ηθική /Χριστιανική Ηθική	Ιχνογραφία	Διδακτική/Οδηγίαι προς Μόρφωσιν Διδασκαλισσών
Φιλοσοφία/Αισθητική	Καλλιγραφία	

Πίνακας 2.1 *Μαθήματα διδασκόμενα στα «ανώτερα» παρθεναγωγεία (1840-1869).*

Έτσι, η οργανωμένη εκπαίδευση την περίοδο αυτή, ως προς τη μορφωτική διάσταση, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι είναι λιγότερο περιοριστική από την έμφυλη σκοπιά. Ο περιορισμένος αριθμός γνωστικών αντικειμένων στα «ανώτερα» κοινοτικά σχολεία, σε σχέση με το ευρύτερο πρόγραμμα μαθημάτων στα ιδιωτικά, συνδέεται περισσότερο με την ταξική διάσταση της εκπαίδευσης παρά με την έμφυλη (στο γενικότερο πάντα πλαίσιο του επικαθορισμού των διαστάσεων αυτών από τη γενικότερη εκπαιδευτική κουλτούρα της κάθε περιοχής και των υποκειμένων που υπεισέρχονται στην οργάνωση της εκπαίδευσης) (βλ. **πίνακα 2.2**).[30]

2.2.3 Ολοκλήρωση του εκπαιδευτικού συστήματος και ραγδαία εξάπλωση του σχολικού δικτύου (1870/80-1900)

Από τη δεκαετία του 1870 και εξής το εκπαιδευτικό δίκτυο εξαπλώνεται με ταχύτατους ρυθμούς και στις αγροτικές περιοχές, με εξαίρεση τη Δυτική Μακεδονία. Ολοκληρώνεται ως προς τη διάρθρωση και την οργάνωση των εκπαιδευτικών του κατευθύνσεων και συμπεριλαμβάνει νηπιαγωγεία, πλήρη σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ξεχωριστά τμήματα ή ιδρύματα για την εκπαίδευση των εκπαιδευτικών, ενώ κάνει την εμφάνισή της και η τεχνική επαγγελματική εκπαίδευση, με τμήματα επαγγελματικής κατάρτισης ενταγμένα στη διάρθρωση των ανώτερων παρθεναγωγείων ή τη δημιουργία εργαστηρίων που λειτουργούν ως ένα είδος σχολών-μαθητείας.

Ειδικότερα, σε όλες τις περιοχές, εκτός της Δυτικής Μακεδονίας, όπου η εκπαίδευση των κοριτσιών παραμένει και κατά την περίοδο αυτή υπόθεση των αστικών κέντρων, αυξάνεται ο αριθμός των παρθεναγωγείων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και των παρθεναγωγείων με τάξεις ελληνικού σχολείου, ενώ μεγάλη αύξηση παρατηρείται στα νεοεμφανιζόμενα –για τις λοιπές πλην Μακεδονίας περιοχές– νηπιαγωγεία. Η αριθμητική αύξηση των σχολείων παρατηρείται κυρίως στις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές (όπου η λειτουργία σχολείων για τα κορίτσια απουσίαζε κατά την προηγούμενη περίοδο) παρά στα αστικά κέντρα, στα οποία ο αριθμός τους παραμένει περίπου σταθερός και η όποια αύξηση σχολείων καταγράφεται με δυνατότητα φοίτησης και των κοριτσιών οφείλεται κυρίως στην ίδρυση νηπιαγωγείων ή στη λειτουργία μικτών σχολείων. Στην πόλη της

[29] Κατερίνα Δαλακούρα, «Διοικητικά σχήματα στην εκπαίδευση, ταξινομία της γνώσης και κοινωνική αναπαραγωγή (19ος αι. – 1922)», στο *Η ελληνική παιδεία από τον 18ο ώς τον 20ό αι. Ερευνητικές συνιστώσες. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου*, επιμ. Ανδρέας Ανδρέου και Σοφία Ηλιάδου-Τάχου (Φλώρινα: Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας, 2005), 385-412· της ίδιας, «Η γυναικεία μαθηματική εκπαίδευση στον ελληνικό χώρο», στο *Πρακτικά 5ης Διεθνούς Διημερίδας Διδακτικής Μαθηματικών*, επιμ. Μιχάλης Κούρκουλος και Κωνσταντίνος Τζανάκης (Ρέθυμνο: Παιδαγωγικό Τμήμα Δ.Ε, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2009), 1: 439-456.

[30] Στο κοινοτικό π.χ. παρθεναγωγείο της Αγίας Φωτεινής στη Σμύρνη, το πρόγραμμα μαθημάτων παρουσιάζεται εφάμιλλο του προγράμματος των ιδιωτικών (βλ. **πίνακα 2.2**), ως αποτέλεσμα της εκπαιδευτικής παράδοσης της πόλης και του έντονου πολυπολιτισμικού και «ευρωπαϊκού» χαρακτήρα της πόλης, αλλά και της διευθύντριας που σχεδιάζει το πρόγραμμα και την οργάνωση του σχολείου, της γνωστής για τις προωθημένες θέσεις της σχετικά με την εκπαίδευση των κοριτσιών, παιδαγωγού Σαπφούς Λεοντιάδος (1830-1900).

Μαθήματα	Παρθεναγωγεία				
	Ιδιωτικά Παρθεναγωγεία		Κοινοτικά Παρθεναγωγεία		
	Ελληνικό Μ. Αρώνη (1858)	Ελληνικό Χ. Αναστασιάδη (1864)	Αγίας Φωτεινής (1863)	Σάμου (1861)	Θεσ/νίκης (1862)
	7 τάξεις	4 τάξεις	6 τάξεις	6 τάξεις	4 τάξεις
Γραμματική		+	+		+
Συντακτικό		+			+
Νέα Ελληνικά					
Ελληνικά	+	+	+	+	
Ανάγνωση			+		
Ιερά Ιστορία	+	+	+	(+)	+
Κατήχησις	+	+	+	(+)	+
Ηθική	+		+	+	
Ερμηνεία Ευαγγελίου	+		+		
Ηθική Διδασκαλία		+			
Αριθμητική/Άλγεβρα	+	+	+		+
Μαθηματικά		+	+	+	
Γεωμετρία	+				
Πολιτική Γεωγραφία	+	+	+	+	+
Κοσμογραφία	+	+	+		
Αισθηματική	+				
Ελληνική Ιστορία	+	+	+		+
Γενική Ιστορία	+	+	+	+	
Φυσική Ιστορία		+			
Φυσική	+	+			
Γαλλικά	+	+	+	+	
Αγγλικά	+				
Διδακτική	+				
Οικιακή Οικονομία			+		
Χειροτεχνήματα	+	+	+	+	+
Κλειδοκύμβαλο		+			
Χορός		+			
Ιχνογραφία	+	+			
Καλλιγραφία	+		+	+	+
Ζωγραφική	+				
Ανθοποιΐα					
Κηροπλαστική	+				
Μουσική	+				
ΣΥΝΟΛΟ:	**22**	**19**	**17**	**10**	**9**
* Η καταγραφή των μαθημάτων στηρίζεται στους κανονισμούς των ετών που αναγράφονται δίπλα στην επωνυμία του κάθε σχολείου. Το σύμβολο + δηλώνει ότι το μάθημα διδάσκεται, το (+) ότι μάλλον διδάσκεται.					

Πίνακας 2.2 *Μαθήματα διδασκόμενα στο συνδιδακτικό/«ανώτερο» τμήμα των παρθεναγωγείων (1846-1864).*

Θεσσαλονίκης, για παράδειγμα, έως και τη δεκαετία του 1870 λειτουργεί μόνο το Κεντρικό Παρθεναγωγείο και το προσαρτημένο σε αυτό Κεντρικό Νηπιαγωγείο· από την επόμενη δεκαετία και έως το τέλος του αιώνα ο αριθμός των νηπιαγωγείων αυξάνεται σε οκτώ, ιδρύεται ένα μικτό δημοτικό σχολείο, το δημοτικό σχολείο Πύργων, και μεταβάλλεται σε μικτό ένα από τα υπάρχοντα δημοτικά σχολεία, η δημοτική σχολή Βαρδαρίου, ενώ λειτουργεί ως αμιγές ως προς το φύλο σχολείο για τα κορίτσια μόνο το προαναφερόμενο παρθεναγωγείο.[31]

Εξαίρεση αποτελούν οι πόλεις της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης, στις οποίες αυξάνεται εντός των λοιπών ιδρυμάτων και ο αριθμός των παρθεναγωγείων. Στην Κωνσταντινούπολη για παράδειγμα το έτος 1878-1879 λειτουργούν: α) 22 τουλάχιστον κοινοτικά παρθεναγωγεία, στη δομή των οποίων εντάσσονται νηπιαγωγεία, αλληλοδιδακτικά ή/και συνδιδακτικά τμήματα πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και σε 11 από αυτά και τμήματα ελληνικού σχολείου, β) 15 μικτά δημοτικά σχολεία και 2 ανώτερα παρθεναγωγεία, το Παρθεναγωγείο της Φιλομούσου Εταιρείας «Η Παλλάς» και το Ζάππειο Παρθεναγωγείο (με 3.266 μαθήτριες, 34,6% του συνολικού μαθητικού πληθυσμού). Λειτουργούν επίσης ιδιωτικά, όπως και ξένα (δυτικών χωρών) σχολεία.[32] Την ίδια αυξητική πορεία ακολουθούν και τα αριθμητικά δεδομένα αναφορικά με το γυναικείο μαθητικό πληθυσμό, σε αντίστροφη όμως σχέση με τον αστικό-αγροτικό χώρο· μεγάλη δηλαδή αύξηση του αριθμού των μαθητριών παρατηρείται στα αστικά κέντρα, με ικανοποιητική μάλιστα ποσοστιαία αναλογία στο σύνολο του μαθητικού πληθυσμού (27% έως 45% περίπου), ενώ έξω από αυτά παραμένει στις περισσότερες περιοχές σε χαμηλά επίπεδα – σημαντικά μικρότερη επίσης από την αύξηση του αριθμού των μαθητών. Το 1886, για παράδειγμα, οι μαθήτριες στην πόλη του Μοναστηρίου αποτελούν το 42,8% του συνολικού μαθητικού πληθυσμού, στον καζά Μοναστηρίου το 33,6%, στο σαντζάκι Μοναστηρίου το 26,6% και στο ομώνυμο βιλαέτι (το 1894) το 22,8%.[33]

2.2.3.1 Πρωτοβάθμια εκπαίδευση

Εικόνα 2.3 *Μαθήτριες του Παρθεναγωγείου η «Γρηγοριάς» σε γυμναστικές επιδείξεις, 1909-1912 (Πηγή: Γιώργος Καφταντζής, Οι Σέρρες άλλοτε και τώρα: Αφιέρωμα, 54).*

Αναφορικά με την οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος, στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση επιδιώκεται η γενίκευση της εφαρμογής του συνδιδακτικού συστήματος διδασκαλίας.[34] Η αλληλοδιδακτική μέθοδος εγκαταλείπεται στον αστικό χώρο ήδη στις αρχές της δεκαετίας του 1870: Το 1870 το συνδιδακτικό σύστημα διδασκαλίας υιοθετείται στο Παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης και τρία χρόνια αργότερα στο σύνολο των σχολείων της πόλης· το 1872 εισάγεται στα παρθεναγωγεία των Σερρών και της Φιλιππούπολης, ενώ στην Κορυτσά, σύμφωνα με τον κοινοτικό κανονισμό των εκπαιδευτηρίων της, το 1875.[35] Δίνεται έμφαση στη χρήση νεοτερικών παιδαγωγικών συστημάτων και αρχών, όπως του συστήματος του Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827) στη δημοτική εκπαίδευση και του Friedrich Wilhelm August Froebel (1782-1852) ή της Marie Pape Carpendier (1815-1878) στην προσχολική.

Η διάρθρωση των σχολείων παγιώνεται στα διτάξια ή τριτάξια νηπιαγωγεία, τα οποία εμφανίζονται με μεγάλη πυκνότητα σε όλο το χώρο των κοινοτήτων, στα τετρατάξια δημοτικά σχολεία και στις πεντατάξιες αρχικά και εξατάξιες στη συνέχεια αστικές σχολές.[36] Η εμφάνιση των τελευταίων πυκνώνει στη δεκαετία του

[31] Βλ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες*, 77-79, 394-398.

[32] Στο ίδιο, 384-385.

[33] Για τα αριθμητικά δεδομένα, βλ. στο ίδιο, 47-53, 69-72, 87-90, 408-409· «Έκθεσις της Εκπαιδευτικής Επιτροπής περί των εν Κωνσταντινουπόλει και τοις περιχώροις σχολείων. Ανεγνώσθη εν τη ΦΞΒ΄ συνεδριάσει», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος – Σύγγραμμα Περιοδικόν* 13 (1880): 56-84· «Έκθεσις της Εκπαιδευτικής Επιτροπής περί της καταστάσεως της παιδείας εν ταις επαρχίαις της οθ. αυτοκρατορίας. Ανεγνώσθη εν τη επετείω εορτή του Συλλόγου τη 5η Μαΐου 1874», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος – Σύγγραμμα Περιοδικόν* 8 (1874): 252-268.

[34] Οργάνωση της εκπαίδευσης με βάση την ηλικία των μαθητών/τριών και την αντίστοιχη κατανομή τους σε τάξεις, στις οποίες διδάσκει ένας δάσκαλος ή δασκάλα στην κάθε μια, σε αντίθεση με το αλληλοδιδακτικό σύστημα, το οποίο είχε ως βάση το επίπεδο γνώσεων και προόδου των μαθητών/τριών και οι μαθητές/τριες διδάσκοντας από τους πιο προχωρημένους (πρωτόσχολους).

[35] Βλ. Κατερίνα Δαλακούρα, «Η εκπαίδευση των γυναικών στις Σέρρες (19ος αι. – 1914): Ριζοσπαστικές τάσεις και χαρακτηριστικά», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης* 8 (2009): 101· *Γενικοί Κανονισμοί των κοινών καθιδρυμάτων της πόλεως Κορυτσάς* (Θεσσαλονίκη: Ερμής, 1877), 7.

[36] Επτατάξιες αστικές σχολές απαντώνται μόνο στο εκπαιδευτικό δίκτυο των αρρένων.

1890, ενώ από τις αρχές του αιώνα και στη διάρκεια της επόμενης περιόδου γίνεται ο επικρατέστερος τύπος σχολείου πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, τουλάχιστον στον αστικό και ημιαστικό χώρο. Στα μεγάλα αστικά κέντρα από τη δεκαετία του 1880 και εξής αυξάνονται και τα μικτά πρωτοβάθμια σχολεία, καθώς για εξοικονόμηση πόρων καταργούνται ή συγχωνεύονται σχολεία αμιγή για το ένα ή το άλλο φύλο, των οποίων η τοπική εγγύτητα καθιστά περιττή τη δαπάνη της ξεχωριστής λειτουργίας τους.

2.2.3.2 Δευτεροβάθμια και επαγγελματική εκπαίδευση

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η εμφάνιση ολοκληρωμένων –για τη γυναικεία εκπαίδευση– σχολείων μέσης εκπαίδευσης: α) ελληνικών σχολείων, τα οποία συμπεριλαμβάνουν στη διάρθρωσή τους νηπιαγωγείο, δημοτικό/αστική σχολή και τριτάξιο ελληνικό τμήμα, β) παρθεναγωγείων με την ίδια διάρθρωση, αλλά περισσότερες των τριών τάξεων στο «γυμνασιακό» τμήμα και γ) ανώτερων παρθεναγωγείων, τα οποία αποτελούν τον πλέον αντιπροσωπευτικό τύπο της μέσης εκπαίδευσης των κοριτσιών. Συγκεντρώνουν στη διάρθρωσή τους όλες τις βαθμίδες και τις κατευθύνσεις σπουδών και συγχρόνως λειτουργούν ως ιδρύματα εκπαίδευσης εκπαιδευτικών, στοιχεία που αποτελούν και τις σημαντικότερες διαφοροποιήσεις τους από τους δύο άλλους τύπους σχολείων και δ) διδασκαλείων, τα οποία λειτουργούν με στόχο την παροχή εκπαίδευσης και κατάρτισης στις γυναίκες εκπαιδευτικούς, έχουν όμως και αυτά στη δομή τους σχολεία (τμήματα) της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η διάρθρωση αυτή των ιδρυμάτων μέσης εκπαίδευσης αποτελεί χαρακτηριστικό της γυναικείας εκπαίδευσης. Σε περιορισμένη κλίμακα απαντάται και σε κάποια σχολεία αγοριών της ίδιας βαθμίδας, στα οποία όμως προσαρτώνται μόνον κάποιες τάξεις της προηγούμενης βαθμίδας ως προπαρασκευαστικές, με σκοπό την αποτελεσματικότερη λειτουργία του σχολείου.

Τα ανώτερα παρθεναγωγεία ως ολοκληρωμένα ιδρύματα εμφανίζονται στη δεκαετία του 1870 και συνεχίζουν να ιδρύονται ή να συγκροτούνται σε ιδρύματα του τύπου αυτού έως και την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Τα πρώιμα ανώτερα σχολεία της προηγούμενης περιόδου, με την αναδιοργάνωση του αλληλοδιδακτικού τμήματος σε συνδιδακτικό, την ανάπτυξη τριτάξιου τουλάχιστον ανώτερου τμήματος και την ένταξη μαθημάτων παιδαγωγικής και διδακτικής στο πρόγραμμα σπουδών του τελευταίου –συνθήκη αναγκαία για την απόδοση του τίτλου του ανώτερου στο ίδρυμα– μεταβάλλονται σε σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Τα σχολεία αυτά, κοινοτικά στο σύνολό τους, μαζί με τα καινόφαντα στην περίοδο αυτή ιδιοσυντήρητα, τα οποία ιδρύονται εξαρχής ως σχολεία μέσης εκπαίδευσης, συναπαρτίζουν την κατηγορία των δευτεροβάθμιων σχολείων που λειτουργούν και ως ιδρύματα εκπαίδευσης διδασκαλισσών και νηπιαγωγών. Συνολικά στο χώρο των κοινοτήτων λειτουργούν δεκατρία ανώτερα παρθεναγωγεία (βλ. **πίνακα 2.3**).

Στη διάρθρωσή τους συμπεριλαμβάνουν (όπως προαναφέρθηκε) νηπιαγωγείο, δημοτικό σχολείο/αστική σχολή και ανώτερο/γυμνασιακό τμήμα/διδασκαλείο με τρεις έως πέντε τάξεις. Η διάρθρωση απαντάται κυρίως στα κοινοτικά παρθεναγωγεία. Η λειτουργία ξεχωριστών τμημάτων διδασκαλείου (διδασκαλισσών ή/και νηπιαγωγών), τεχνικής-επαγγελματικής εκπαίδευσης και ειδικών γυμνασιακών σπουδών (καλλιτεχνικών, γαλλικών, εργοχείρων κ.λπ.) συνιστά καινοτομία των ιδιοσυντήρητων σχολείων, η οποία εκτείνεται σε κάποιες περιπτώσεις και σε κοινοτικά παρθεναγωγεία των μεγάλων αστικών κέντρων (Κωνσταντινούπολης, Σμύρνης) κατά την επόμενη περίοδο. Για παράδειγμα, τα κοινοτικά παρθεναγωγεία της Θεσσαλονίκης, των Σερρών και του Μοναστηρίου διαθέτουν νηπιαγωγείο, δημοτικό (που αναπτύσσεται σε αστική σχολή στη δεκαετία του 1890 στα δύο πρώτα και στη δεκαετία του 1880 στο τρίτο) και ανώτερο τμήμα με πέντε τάξεις το πρώτο και τρεις τάξεις τα άλλα δύο· στο Παρθεναγωγείο της Θεσσαλονίκης από το 1878 λειτουργεί και έκτη τάξη, ως τάξη πρακτικής άσκησης, για τις αποφοίτους που στοχεύουν στην άσκηση του επαγγέλματος της εκπαιδευτικού.[37] Στη δομή του ιδιοσυντήρητου Ζαππείου Παρθεναγωγείου της Κωνσταντινούπολης συμπεριλαμβάνονται νηπιαγωγείο, δημοτικό σχολείο (που το 1885 οργανώνεται ως πεντατάξια αστική σχολή), επαγγελματικό τμήμα –για τις αποφοίτους της αστικής σχολής που δε στοχεύουν σε γυμνασιακές σπουδές–, ανώτερο τμήμα με τέσσερις και στη συνέχεια πέντε τάξεις, τμήματα διδασκαλείου διδασκαλισσών και νηπιαγωγών (λειτουργούν από το 1885/86 και 1877/78 αντίστοιχα), και τέσσερα τμήματα εξειδίκευσης των γυμνασιακών σπουδών, δηλαδή, τμήμα γαλλικών, καλλιτεχνικών, μουσικής και εργοχείρων.[38] (βλ. παραδείγματα διάρθρωσης ανώτερων παρθεναγωγείων, **πίνακες 2.4, 2.5, 2.6**)

Τα διδασκαλεία, ιδρύματα ξεχωριστά από τα ανώτερα παρθεναγωγεία ή τα τμήματα διδασκαλείων, εμφανίζονται συγχρόνως με τα ανώτερα παρθεναγωγεία. Έως το 1922 ιδρύονται συνολικά τέσσερα διδασκαλεία (βλ. **πίνακα 2.3**). Η λειτουργία τους υποκαθιστά στο γεωγραφικό χώρο όπου ιδρύονται τη λειτουργία των

[37] Βλ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες*, 151-152, 155-157, 161· *Κανονισμός και πρόγραμμα του εν Χαλκηδόνι Ελληνογαλλικού Παρθεναγωγείου Τάρσης Γ. Βαρείδου* (Κωνσταντινούπολη: χ.έ., 1897), 3-4.
[38] Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες*, 107-115.

ανώτερων παρθεναγωγείων (στη δομή τους, όπως προαναφέρθηκε, συμπεριλαμβάνεται και νηπιαγωγείο και δημοτικό σχολείο/αστική σχολή), με αντεστραμμένη όμως, σε σύγκριση με αυτά, τη σχέση παροχής μέσης γενικής παιδείας και επαγγελματικής εκπαίδευσης/κατάρτισης, καθώς κύριος στόχος τους είναι η εκπαίδευση των γυναικών εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Τα διδασκαλεία παρέχουν κοινή εκπαίδευση στις δασκάλες και στις νηπιαγωγούς –πλην του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών του Ζιντζί-Ντερέ Καππαδοκίας– και η διάρκεια σπουδών κυμαίνεται από τέσσερα έως δύο έτη ανάλογα με το είδος του ιδρύματος.[39]

α/α	Ανώτερα παρθεναγωγεία/διδασκαλεία	Τόπος λειτουργίας
1	Παρθεναγωγείον της Αγίας Φωτεινής (1840-1922), μετέπειτα Κεντρικόν Παρθεναγωγείον	Σμύρνη
2	Ομήρειον Παρθεναγωγείον (1881-1922)	Σμύρνη
3	Ζάππειον Ανώτατον Ελληνικόν Εκπαιδευτήριον ή Ζάππειον Εθνικόν Παρθεναγωγείον (1875-)	Κωνσταντινούπολη
4	Κεντρικόν Ανώτερον -Ελληνικόν- Παρθεναγωγείον της Φιλομούσου Εταιρείας «Η Παλλάς» (1874-1897)	Κωνσταντινούπολη
5	Κεντρικόν Παρθεναγωγείον της Ελληνικής Κοινότητος Σταυροδρομίου (1844-2000)	Κωνσταντινούπολη
6	Ιωακείμειον Εθνικόν Παρθεναγωγείον (1882-2002)	Κωνσταντινούπολη
7	Αρχιγένειον Παρθεναγωγείον (1857-1922)	Επιβάτες (Ανατολική Θράκη)
8	Παρθεναγωγείον Αδριανουπόλεως (1840/1-1919)	Αδριανούπολη
9	Κεντρικόν Παρθεναγωγείον Σερρών «Γρηγοριάς» (1853-1939[;])	Σέρρες
10	Ανώτερον Παρθεναγωγείον Θεσσαλονίκης [1854-1939]	Θεσσαλονίκη
11	Παρθεναγωγείον Μοναστηρίου [1870-1919(;)]	Μοναστήρι
12	Παρθεναγωγείον Κορυτσάς (1897-1920)	Κορυτσά
13	Ελισαβέτειον Παρθεναγωγείον (1863-[;])	Ιωάννινα
Διδασκαλεία		
1	Διδασκαλείον Νηπιαγωγών «Η Ανατολή» (1911/12-1915/16)	Ζινζί-Ντερέ (Καππαδοκία)
2	Ζαρίφειον Διδασκαλείον Θηλέων (1875-1906)	Φιλιππούπολη
3	Υποδιδασκαλείον Θηλέων Θεσσαλονίκης (1907/08-1912/13)	Θεσσαλονίκη
4	Ζωγράφειον Διδασκαλείον Θηλέων (1874-1891)	Κεστοράτι (Ήπειρος)

Πίνακας 2.3 *Ανώτερα παρθεναγωγεία και διδασκαλεία (1870-1922).*

Έτσι, με τη δημιουργία ξεχωριστών τμημάτων διδασκαλείου στο πλαίσιο των ανώτερων παρθεναγωγείων και την ίδρυση αυτόνομων διδασκαλείων η εκπαίδευση των γυναικών εκπαιδευτικών διαχωρίζεται στο χώρο των ελληνικών κοινοτήτων από τη γενική μέση εκπαίδευση των κοριτσιών, από τα μέσα της δεκαετίας του 1870, καινοτομία που υιοθετείται την ίδια περίοδο που ιδρύονται και στην Ευρώπη τα πρώτα ιδρύματα εκπαίδευσης διδασκαλισσών,[40] ενώ στο χώρο του ελληνικού κράτους παραμένει κοινή με τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών έως το 1914, χρονολογία ίδρυσης των πρώτων διδασκαλείων θηλέων. Μεμονωμένη εξαίρεση στο ελληνικό κράτος αποτελούν η Σχολή Γυμναστριών (1891, 1893) του Πανελλήνιου Γυμναστικού Συλλόγου και το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών της Ένωσης Ελληνίδων (1897-1908), που διευθύνονται από την Αικ. Λασκαρίδου (1842-1916). Τα παρθεναγωγεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Αθηνών (στα οποία εκπαιδεύεται η πλειονότητα των διδασκαλισσών και κατά περιόδους μόνο σε αυτά), παρότι κατά καιρούς παίρνουν

[39] Για την εκπαίδευση των εκπαιδευτικών, βλ. αναλυτικότερα **κεφ. 5.2.3.1**.

[40] Susan Trouve-Finding, "Teaching as a Woman's Job: the Impact of the Admission of Women to Elementary Teaching in England and France in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *History of Education* 34, τχ. 5 (2005): 485. Γενικότερα ο κοινοτικός χώρος φαίνεται να παρακολουθεί την ευρωπαϊκή γυναικεία εκπαιδευτική πραγματικότητα με μεγαλύτερη χρονική εγγύτητα. Περισσότερα βλ. Elizabeth Edwards, *Women in Teacher Training Colleges 1900-1960. A Culture of Femininity* (London: Routledge, 2001), 483-496· John B. Thomas, «University College, Bristol: Pioneering Teacher Training for Women», *History of Education* 17, τχ. 1 (1988): 55-70.

την επωνυμία «διδασκαλείο», αυτή δεν αντιστοιχεί σε κάποια διαρθρωτική αλλαγή των ιδρυμάτων, παρά σε προσθήκες παιδαγωγικών γνωστικών αντικειμένων ή απλώς αντανακλά την έμφαση που δίνεται στο ρόλο των σχολείων αυτών (βλ. στο κεφάλαιο αυτό, **ενότητα 2.3.3**).

Τα σχολεία που συναπαρτίζουν το δίκτυο των «δημόσιων» ανώτερων σχολείων για τα κορίτσια (διδασκαλεία και ανώτερα παρθεναγωγεία) ιδρύονται σε κοινότητες με μεγάλη πληθυσμιακή συγκέντρωση του ελληνικού στοιχείου και οικονομικά εύπορες, οι οποίες ανήκουν σε μεγάλα αστικά και οικονομικά/εμπορικά κέντρα: τα μεγαλύτερα της κάθε περιοχής, βιλαετιού ή σαντζακιού και συνεπώς, ως απόρροια των προαναφερόμενων παραγόντων, σε κοινότητες που αποτελούν τοπικά εκπαιδευτικά κέντρα. Σε κάποιες όμως περιπτώσεις η επιλογή του χώρου ίδρυσης των ανώτερων σχολείων υπαγορεύεται από λόγους εθνικών προτεραιοτήτων (π.χ. Ζιντζί-Ντερέ, Φιλιππούπολη), προσφοράς προς τον τόπο καταγωγής του ιδρυτή/τριας (Επιβάτες της Ανατολικής Θράκης) ή συνδυασμό των λόγων αυτών (Κεστοράτι Ηπείρου).[41] Αναφορικά με τα δύο άλλα είδη σχολείου μέσης εκπαίδευσης, τα μεν παρθεναγωγεία με γυμνασιακό τμήμα (ιδιωτικά εκπαιδευτήρια τα οποία παρέχουν ανώτερη εκπαίδευση χωρίς επαγγελματικές στοχεύσεις στα κορίτσια των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων) λειτουργούν σε πολύ μεγάλα αστικά κέντρα, τα δε ελληνικά σχολεία (κοινοτικά ή ιδιωτικά ιδρύματα) λειτουργούν στον αστικό αλλά και στον ημιαστικό χώρο, συνιστώντας στη δεύτερη περίπτωση τα μόνα σχολεία μέσης εκπαίδευσης για τα κορίτσια στο χώρο αυτό.

2.2.3.3 Κοινωνικο-ταξικά χαρακτηριστικά του εκπαιδευτικού συστήματος

Εικόνα 2.4 *Ζάππειο Παρθεναγωγείο Κωνσταντινούπολης (Πηγή: eptalofos.gr/Article/306).*

Εικόνα 2.5 *Το Παρθεναγωγείο Σερρών «Γρηγοριάς» (Πηγή: Γιώργος Καφταντζής, Οι Σέρρες άλλοτε και τώρα: Αφιέρωμα, 54).*

Στην ίδρυση, οργάνωση και εποπτεία των σχολείων ενεργοποιούνται από τη δεύτερη εκπαιδευτική περίοδο και εξής περισσότεροι φορείς. Στις κοινοτικές αρχές και στην ιδιωτική πρωτοβουλία της πρώτης περιόδου προστίθενται οι πλούσιοι ομογενείς, οι φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι/εταιρείες, ενεργοποιείται και ως ιδρυτικός φορέας το οικουμενικό πατριαρχείο, και μετέχει «κεκαλυμμένα» το ελληνικό κράτος. Εμφανίζονται έτσι τρεις νέοι διοικητικοί τύποι σχολείων, τα ιδιοσυντήρητα, τα «μικτού» διοικητικού τύπου και τα εθνικά παρθεναγωγεία και συμπληρώνεται η τυπολογία τους. Προκύπτουν έτσι συνολικά πέντε διαφορετικά σχήματα διοίκησης και αντίστοιχα πέντε τύποι σχολείων ως προς την παράμετρο ίδρυση-διοίκηση-εποπτεία, τα οποία συνυπάρχουν όχι μόνο στις κοινότητες ως σύνολο αλλά και στο χώρο της ίδιας κοινότητας/πόλης: α) τα ιδιοσυντήρητα σχολεία, τα οποία ιδρύονται, συντηρούνται και εποπτεύονται από πλούσιους ομογενείς ή φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους και εταιρείες, β) τα κοινοτικά σχολεία, τα οποία ιδρύονται και εποπτεύονται από τις κοινοτικές αρχές και συντηρούνται από κοινοτικούς πόρους, ενώ δια της οδού υπουργείο εξωτερικών – προξενεία – μητροπόλεις ή υπουργείο εξωτερικών – φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι στο χώρο των κοινοτήτων, το ελληνικό κράτος μετέχει κεκαλυμμένα στη συντήρησή τους και (στην περιοχή της Μακεδονίας) στην εποπτεία τους, γ) τα

[41] Α.Υ.Ε., Φ/1912, Β.33, Έγγραφα του Υπουργείου εξωτερικών προς τον Σύλλογο Μικρασιατών «Η Ανατολή» με ημερομηνία 15 Ιουλίου 1911 και 12 Δεκεμβρίου 1911· Α.Υ.Ε., Φ/Καισάρειας Β΄, Α.Α., Επιστολή του μητροπολίτη Αμβρόσιου προς το Σύλλογο Μικρασιατών «Η Ανατολή» με ημερομηνία 30 Οκτωβρίου 1911· Δημόσιο Αρχείο Φιλιππούπολης (Δ.Α.Φ.), π. 3, αρχ. 1, Φ/417, Επιστολή Θρακικού Συλλόγου προς μητροπολίτη Φιλιππουπόλεως με ημερομηνία 11 Νοεμβρίου 1875.

«μικτού» τύπου, στην ίδρυση, εποπτεία και συντήρηση των οποίων εμπλέκονται και οι δύο προαναφερόμενοι φορείς, δηλαδή ο ευεργέτης/φιλεκπαιδευτικός σύλλογος και η κοινότητα, την πρωτοβουλία όμως ίδρυσης έχει ο πρώτος φορέας, δ) τα εθνικά σχολεία, τα οποία ιδρύονται (ή μεταβάλλονται σε εθνικά) από το οικουμενικό πατριαρχείο, εποπτεύονται άμεσα από αυτό και αποτελούν ένα δίκτυο σχολείων όλων των βαθμίδων και κατευθύνσεων με στόχο και λειτουργία υπερ-κοινοτική, και ε) τα ιδιωτικά σχολεία, τα οποία ιδρύονται από ιδιώτες –συχνά γυναίκες εκπαιδευτικούς– και οι όροι λειτουργίας τους (κυρίως οι πόροι συντήρησης) ελέγχονται από την κατά τόπους ανώτατη εκκλησιαστική αρχή.[42]

Τα σχολεία δηλαδή του κάθε διοικητικού τύπου λειτουργούν με διαφορετική σχέση προς τις γενικές διοικητικές αρχές των κοινοτήτων. Άμεσα π.χ. υπάγονται σε αυτές τα κοινοτικά σχολεία, ενώ ανεξάρτητα από το κοινοτικό διοικητικό/εποπτικό δίκτυο, όπως και τις πατριαρχικές αρχές, λειτουργούν τα ιδιοσυντήρητα σχολεία (**σχήμα 2.1-2.6**: οργανογράμματα σχολείων). Επιπλέον, συνδέονται με διαφορετικά κοινωνικά στρώματα (στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα απευθύνονται τα κοινοτικά σχολεία, ενώ τα ιδιοσυντήρητα και τα ιδιωτικά συνιστούν σχολεία των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων), τις ιδιαίτερες εκπαιδευτικές ανάγκες των οποίων επιδιώκουν να ικανοποιήσουν μέσα από τη διαφορετική οργάνωση της παρεχόμενης εκπαίδευσης. Αναδεικνύεται, έτσι, το διοικητικό σχήμα σε σημαντικότατη παράμετρο διαμόρφωσης της κοινωνικο-ταξικής αλλά και της εκπαιδευτικής φυσιογνωμίας των ιδρυμάτων.[43] Τα ιδιοσυντήρητα σχολεία φαίνεται να έχουν το υψηλότερο εκπαιδευτικό status και τη μεγαλύτερη αίγλη σε ολόκληρο τον οθωμανικό χώρο, καθώς συγκροτούνται νωρίτερα σε πλήρη σχολεία μέσης εκπαίδευσης, διαθέτουν ξεχωριστά τμήματα για κάθε κατεύθυνση σπουδών, προσφέρουν ευρύτερο κύκλο μαθημάτων και μεγαλύτερη διάρκεια σπουδών (βλ. **πίνακα 2.7**), και διευθύνονται ή διδάσκουν σε αυτά εκπαιδευτικοί με ανώτερο επίπεδο εκπαίδευσης. Υψηλό status φαίνεται να έχουν επίσης και τα μικτού τύπου σχολεία, καθώς τις εκπαιδευτικές παραμέτρους στη λειτουργία τους ορίζει το ανώτατο ιεραρχικά διοικητικό όργανο, δηλαδή τα διοικητικά συμβούλια των φιλεκπαιδευτικών συλλόγων που τα ιδρύουν –στα οποία μετέχουν μέλη της ελληνο-ορθόδοξης πνευματικής και οικονομικής ελίτ του οθωμανικού χώρου– ή ο ομογενής/ευεργέτης.

Στο πλαίσιο βέβαια των γενικών αυτών κατηγοριών το κάθε ίδρυμα διαμορφώνει και την ιδιαίτερη φυσιογνωμία του, σε συνάρτηση με τα χαρακτηριστικά του αστικού χώρου στον οποίο λειτουργεί και την ύπαρξη η μη άλλων ανώτερων σχολείων στο ίδιο αστικό/ημιαστικό κέντρο (βλ. παράδειγμα **Αρχιγενείων Εκπαιδευτηρίων**).[44]

2.2.4 «Το ομοιόμορφον» της εκπαίδευσης (1900-1922)

Η δομή λοιπόν του εκπαιδευτικού συστήματος έχει σχηματοποιηθεί έως την αυγή του 20ού αιώνα και έχουν προοικονομηθεί οι κατευθύνσεις της περαιτέρω ανάπτυξής του. Έτσι κατά την τρίτη εκπαιδευτική περίοδο, από τις αρχές δηλαδή του 20ού αιώνα και έως το τέλος λειτουργίας της εκπαίδευσης στο καθεστώς των κοινοτήτων (1923) παρατηρείται αύξηση της δραστηριοποίησης της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, ανάπτυξη του ενδιαφέροντος για την επαγγελματική εκπαίδευση, μεγάλη αύξηση σε όλες σχεδόν τις περιοχές των ποσοτικών παραμέτρων της εκπαίδευσης (αριθμού ιδρυμάτων, μαθητικού πληθυσμού και εκπαιδευτικού προσωπικού), αλλά και στροφή της εκπαιδευτικής μέριμνας στη βελτίωση των ποιοτικών χαρακτηριστικών και στη διαμόρφωση ενός ομοιόμορφου κατά το δυνατόν εκπαιδευτικού συστήματος. Πιο συγκεκριμένα, τα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, όπως και τα επαγγελματικά τμήματα των ανώτερων παρθεναγωγείων και τα εργαστήρια/σχολές μαθητείας αυξάνονται στις περιοχές στις οποίες ήδη είχαν κάνει την εμφάνισή τους τον προηγούμενο αιώνα, και αρχίζουν να ιδρύονται και στον λοιπό γεωγραφικό χώρο, με μικρότερη όμως πυκνότητα, αποτελώντας το κύριο νεοτερικό χαρακτηριστικό στη δομή της εκπαίδευσης την περίοδο αυτή. Στη Σμύρνη, για παράδειγμα, στον ήδη μεγάλο αριθμό ιδιωτικών παρθεναγωγείων που λειτουργεί στην πόλη (κατά την πρώτη περίοδο είχαν ιδρυθεί εννέα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια για τα κορίτσια, και στη δεύτερη περίοδο, δεκαεννέα –δύο εκ των οποίων μικτής φοίτησης) προστίθενται έξι νέα ιδιωτικά σχολεία· στη Θεσσαλονίκη, στην οποία δεν λειτουργούσε κανένα ελληνικό ιδιωτικό σχολείο για κορίτσια, ιδρύεται το *Πρότυπον Παρθεναγωγείον* του Στέφανου Νούκα –αργότερα *Εκπαιδευτήρια Θηλέων Αγλαΐας Ν. Σχινά– (1905-1974)*, το μοναδικό ιδιωτικό ελληνικό εκπαιδευτήριο θηλέων έως την ενσωμάτωση της πόλης στο ελληνικό κράτος.[45]

---

[42] Βλ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών*, 167-238.

[43] Δαλακούρα, «Διοικητικά σχήματα στην εκπαίδευση, ταξινομίες της γνώσης», 385-411.

[44] Ειδικότερα για τα στοιχεία της εκπαιδευτικής φυσιογνωμίας των ανώτερων παρθεναγωγείων, βλ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες*, 99-165.

[45] Στο τέλος της περιόδου αυτής ιδρύεται το 1914 και δεύτερο ιδιωτικό σχολείο για κορίτσια, το *Ιωακείμειον Λύκειον* της Χρυσής Ιωακείμ-Δέλλιου.

Τεχνικά/επαγγελματικά τμήματα συστήνονται στο πλαίσιο λιγοστών ανώτερων παρθεναγωγείων στα μεγάλα αστικά κέντρα, όπως π.χ. το τμήμα οικοκυρικής στο Κεντρικό Παρθεναγωγείο Σταυροδρομίου της Κωνσταντινούπολης ή τα τμήματα χειροτεχνίας και εμπορίου στο Κεντρικό Παρθεναγωγείο Σμύρνης, ενώ οι τεχνικές σχολές/εργαστήρια, που συστήνονται με πρωτοβουλία των γυναικείων φιλανθρωπικών συλλόγων, λειτουργούν σχεδόν σε κάθε αστικό κέντρο και αποτελούν την κύρια δομή επαγγελματικής εκπαίδευσης/κατάρτισης για τα κορίτσια των λαϊκών τάξεων.[46]

Ζάππειο Παρθεναγωγείο (1878-79)		**Παρθεναγωγείο «Η Παλλάς» (1876)**		**Κεντρικό Παρθεναγωγείο Θεσ/νίκης (1873-74)**	
Ανώτερο τμήμα					
Τάξη Γ΄	**Τάξη Δ΄**	**Τάξη Γ΄**	**Τάξη Δ΄**	**Τάξη Γ΄**	**Τάξη Δ΄**
Ιερά	Ηθική	Ιερά	Ιερά		Ιερά
Ελληνική Γλώσσα	Ελληνική Γλώσσα	Ελληνική Γλώσσα	Ελληνική Γλώσσα	Ελληνικά	Ελληνικά
Απαγγελία/ Εκθέσεις Ιδεών	Απαγγελία/ Εκθέσεις Ιδεών	Απαγγελία/ Εκθέσεις Ιδεών	Απαγγελία/ Εκθέσεις Ιδεών	-----	-----
Ιστορία	Ιστορία	Ιστορία	Ιστορία	Ιστορία	Ιστορία
	Γραμματολογία	Αρχαιολογία			
Κοσμογραφία		Ζωολογία	Βοτανική	Γεωγραφία	
Φυσική	Φυσική	Φυσ. Πειραματική	Φυσ. Πειραματική	Μαθηματικά	Μαθηματικά
Μαθηματικά		Χημεία	Μετεωρολογία		
Ανθρωπολογία	Λογική	Φιλοσοφία, Ψυχολογία, Λογική	Λογική, Ηθική	Ανθρωπολογία	
Φυσιολογία	Παιδαγωγική	Νηπιαγωγική	Παιδαγωγία		Παιδαγωγική
Ψυχολογία	Παιδαγωγικές Ασκήσεις		Διδακτική		
Εργόχειρα	Εργόχειρα	Εργόχειρα	Εργόχειρα	Εργόχειρα	Εργόχειρα
	Οικιακή Οικονομία	Οικιακή Οικονομία	Οικιακή Οικονομία		Οικιακή Οικονομία
Οικιακά		Υγιεινή			
Γαλλικά	Γαλλικά	Γαλλικά	Γαλλικά		
«Αντιγραφαί»	«Αντιγραφαί»				
	Καλλιτεχνία	Σκιαγραφία	Καλλιτεχνικά		
	Ιχνογραφία			Καλλιγραφία	
	Ζωγραφική		Ζωγραφική		
Ωδική	Ωδική	Ωδική	Ωδική		
Οργανική Μουσική	Οργανική Μουσική	Γυμναστική			
Χορός	Χορός	Χορός			
17	**19**	**17**	**16 (17)**	**8**	**7**

Πίνακας 2.7 *Μαθήματα διδασκόμενα στη Γ΄ και Δ΄ τάξη των ανώτερων τμημάτων των παρθεναγωγείων κατά τη δεκαετία του 1870.*

[46] Βλ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες*, 53-56, 79-88· Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σμύρνη*, 245, 287-335· Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, επιμ., *Τα εκπαιδευτήρια Θηλέων Αγλαΐας Ν. Σχινά* 1905-1974 (Θεσσαλονίκη: Σπάνιας, 1997). Για την εκπαιδευτική δραστηριότητα των γυναικείων συλλόγων, βλ. **κεφ. 6** και ενδεικτικά Κυριακή Μαμώνη και Λήδα Ιστικοπούλου, *Γυναικείοι σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)* (Αθήνα: Εστία, 2002).

Αναφορικά με τα ποσοτικά δεδομένα, παρατηρείται μεγάλη αύξηση του αριθμού των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων σε όλες τις περιοχές, σε επίπεδο βιλαετίων, σαντζακιών και καζάδων και σε μικρότερο βαθμό στα αστικά κέντρα, στα οποία το εκπαιδευτικό δίκτυο έχει αναπτυχθεί ήδη από την προηγούμενη περίοδο. Τους ίδιους ρυθμούς αύξησης ακολουθεί και η πορεία του μαθητικού πληθυσμού, με αντίστροφη όμως σχέση προς τον αγροτικό ή αστικό χώρο. Για παράδειγμα, την περιοχή του Μοναστηρίου,[47] ενώ κατά την προηγούμενη περίοδο λειτουργούσαν στην πόλη ένα παρθεναγωγείο και τρία νηπιαγωγεία (πιθανόν και μια δημοτική σχολή) και στο ομώνυμο σαντζάκι δέκα παρθεναγωγεία και οκτώ νηπιαγωγεία, στην αρχή της περιόδου αυτής στο σχολικό δίκτυο της πόλης έχουν προστεθεί μόνον σχολεία προσχολικής αγωγής (επτά επιπλέον νηπιαγωγεία), ενώ στην περιοχή του σαντζακιού έχει αυξηθεί ο αριθμός των παρθεναγωγείων σε δεκαοκτώ. Αντίθετα, ο αριθμός των μαθητριών στην πόλη του Μοναστηρίου παρουσιάζει αύξηση δεκατεσσάρων περίπου ποσοστιαίων μονάδων (το 1908 οι μαθήτριες αποτελούν το 43,8% του μαθητικού πληθυσμού της πόλης και κατά την προηγούμενη περίοδο το 30%), ενώ την ευρύτερη περιοχή του σαντζακιού η αύξηση σε ποσοστιαίο επίπεδο είναι ασήμαντη (από 26,6% σε 27,5%).[48] Στην Κωνσταντινούπολη (πόλη και προάστια) το 1883 λειτουργούσαν 33 παρθεναγωγεία και 5 μικτά δημοτικά. Το 1907 λειτουργούν 35 παρθεναγωγεία και 8 μικτά δημοτικά, ενώ στην ευρύτερη περιοχή (βιλαέτι) Κωνσταντινούπολης, βάσει των στοιχείων της στατιστικής της Πύλης του 1902, λειτουργούν συνολικά 71 παρθεναγωγεία με 231 διδάσκοντες/ουσες και 8.958 μαθήτριες. Οι μαθήτριες δηλαδή το 1902 αποτελούν το 49,4% του συνολικού μαθητικού πληθυσμού (19.132 μαθητές/τριες), όταν κατά την προηγούμενο περίοδο το ποσοστό κυμαίνονταν από 27,1% (1870) έως 34,4% (1883).

Εικόνα 2.6 *Πρότυπο Παρθεναγωγείο Στέφανου Νούκα (Πηγή: Σύλλογος Αποφοίτων Παρθεναγωγείου Αγλαΐας Σχινά).*

Εικόνα 2.7 *«Σύμπλεγμα εργατίδων» του εργαστηρίου της Φιλοπτώχου Αδελφότητος των Κυριών του Πέραν (Πηγή: Νέον Πνεύμα 2, τχ. 38 (1909): 213).*

Εικόνα 2.8 *«Ραφείον της Φιλοπτώχου Αδελφότητος των Κυριών εν τω Πέραν» (Πηγή: Ημερολόγιον των Εθνικών Φιλανθρωπικών Καταστημάτων του έτους 1907, 1906, 74).*

Βελτίωση ουσιαστική παρατηρείται και στην υλικοτεχνική υποδομή, στα αναλυτικά προγράμματα, στην οργάνωση της εποπτείας του σχολικού δικτύου και στη στελέχωση των σχολείων· οικοδομούνται σχολικά κτίρια και στις περιοχές που παρουσίασαν υστέρηση στον τομέα αυτό (όπως π.χ. στην πόλη της Θεσσαλονί-

[47] Η αναφορά στη συγκεκριμένη περιοχή είναι ενδεικτική για την ανοδική πορεία των ποσοτικών δεδομένων, καθώς πρόκειται για την περιοχή με τη μικρότερη και πλέον αργή πορεία ανάπτυξης της γυναικείας εκπαίδευσης, λόγω της δημογραφικής της σύνθεσης και των παλινδρομήσεων και αντιφάσεων της εξωτερικής πολιτικής του ελληνικού κράτους για το γεωγραφικό αυτό χώρο.

[48] Για τα ποσοτικά δεδομένα, βλ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες*, 90-93, 408-411. Αναλυτικότερα, βλ. Σοφία Βούρη, «Η ελληνική εκπαίδευση στο σαντζάκι Μοναστηρίου 1870-1904» (διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1988).

κης[49]), εντείνονται οι προσπάθειες για ομοιόμορφη λειτουργία των ιδρυμάτων κατά σχολική βαθμίδα[50] (κοινά προγράμματα,[51] κοινοί κανονισμοί[52] και θεσμοθέτηση της εποπτείας[53]) και αυξάνεται το διδακτικό προσωπικό, με αποτέλεσμα να παρουσιάζεται ικανοποιητική η αναλογία εκπαιδευτικών–εκπαιδευομένων στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση (στα νηπιαγωγεία, λόγω της μεγάλης αύξησης των μαθητών/-τριών η αναλογία παραμένει δυσμενής). Για παράδειγμα στην πόλη της Θεσσαλονίκης η αναλογία διδασκόντων/σουσών–διδασκομένων διαμορφώνεται: 1 διδάσκων/ουσα ανά 53 μαθήτριες το σχολικό έτος 1884/85, 1: 47,8 το 1893/94 και 1: 43-32,9 στα τέλη της δεκαετίας του 1910. Στην πόλη του Μοναστηρίου: 1: 68,2 το 1882/82 και 1: 45,3 το 1908/09.[54]

Στην καμπή δηλαδή του αιώνα και έως το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου εμφανίζεται ένα ακμαίο εκπαιδευτικό δίκτυο, με τη λειτουργία «δημόσιων» (κοινοτικών) και ιδιωτικών σχολείων, όλων των (προσβάσιμων για τα κορίτσια) βαθμίδων και κατευθύνσεων, αποτέλεσμα της ανάπτυξης που έχει συντελεστεί στην εκπαίδευση σταδιακά και ιδιαίτερα κατά την προηγούμενη περίοδο, της οικονομική ευημερίας της ελληνικής κοινότητας, της σύνδεσης της εκπαίδευσης με τις εθνικοπολιτικές επιδιώξεις, της γενικότερης πνευματικής και πολιτισμικής κίνησης την οποία και αντανακλά, αλλά και της παρακολούθησης των ευρωπαϊκών δεδομένων στο πεδίο της γυναικείας εκπαίδευσης. Η ανάπτυξη για παράδειγμα της μέσης εκπαίδευσης, η τεχνική επαγγελματική κατάρτιση των προερχόμενων από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα ή η μέριμνα για την εκπαίδευση των διδασκαλισσών εμφανίζονται στο εκπαιδευτικό σύστημα των κοινοτήτων σχεδόν συγχρόνως με τις εκπαιδευτικές αυτές τομές στον ευρωπαϊκό χώρο.[55]

Η ραγδαία εξάπλωση του γυναικείου εκπαιδευτικού δικτύου στο χώρο των κοινοτήτων από τη δεκαετία του 1870 και εξής και η κάθετη αύξηση των ποσοτικών παραμέτρων, όπως και η βελτίωση των ποιοτικών, δεν ερμηνεύονται έξω από το πλαίσιο των εθνικών ανταγωνισμών των βαλκανικών κρατών, που κατά την περίοδο αυτή εκδηλώνονται ορμητικά στο πεδίο της εκπαίδευσης. Οι αλληλοσυγκρουόμενες επεκτατικές βλέψεις των βαλκανικών εθνικών κρατών –καθώς διευρύνονται, προσανατολίζονται και αναπροσανατολίζονται γεωγραφικά, ανάλογα με τις «συμμαχίες» που δημιουργούν τα επίσης αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα των ευρωπαϊκών δυνάμεων– αντανακλώνται στην πυρετώδη εκπαιδευτική δραστηριοποίηση, σε όλον τον οθωμανικό χώρο και ειδικότερα στις διαμφισβητούμενες «εθνικά» περιοχές. Η ανάγκη λοιπόν δημιουργίας εθνικών ερεισμάτων στις διεκδικούμενες περιοχές οδηγεί στην αδρότερη επιχορήγηση της εκπαίδευσης και στη δραστηριοποίηση στον τομέα αυτό περισσότερων φορέων, που δαπανούν τεράστια ποσά για την ενίσχυση της εκπαίδευσης (και αυτό ισχύει για τα «εθνικά» εκπαιδευτικά δίκτυα όλων των βαλκανικών εθνοτήτων στο χώρο, ιδιαίτερα για το ελληνικό και βουλγαρικό). Στην ελληνική περίπτωση, ακόμη και σε περιοχές που η ελληνική εξωτερική πολιτική αφήνει έξω από το σχέδιο της «εθνικής ολοκλήρωσης» ή εγκαταλείπει μετά από μια πρώτη προσπάθεια δημιουργίας «εθνικών ερεισμάτων», το κλίμα της εποχής αλλά και το αίσθημα του αλυτρωτισμού που αναπτύσσεται οδηγεί τις ίδιες τις κοινότητες σε εκπαιδευτική υπερ-δραστηριοποίηση, με προσδοκίες για επαναπροσδιορισμό της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Τα μεσαία στρώματα και η αστική τάξη (το μεγαλύτερο μέρος της) μεταστρέφονται από την υπεράσπιση του δόγματος του ελληνο-οθωμανισμού στην υποστήριξη της Μεγάλης Ιδέας, καθώς τα οικονομικά συμφέροντα της τελευταίας, όπως διαφαίνεται μετά την εγκατάλειψη του δόγματος της ακεραιότητας της οθωμανικής αυτοκρατορίας, δεν εξυπηρετούνται πλέον από το ισχύον

[49] Στη Θεσσαλονίκη στη διάρκεια του 19ου αιώνα είχε οικοδομηθεί μόνον το κτίριο του γυμνασίου (το 1893). Βλ. Μακεδών Παπαδόπουλος, Ελένη Κώττα και Τάνια Γουναρίδου, *Η ιστορία του διδακτηρίου του Ελληνικού Γυμνασίου της Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη: χ.έ., 2001), 41-65.

[50] Το «ομοιόμορφον» της εκπαίδευσης αποτελεί επιδίωξη της εκπαιδευτικής πολιτικής του οικουμενικού πατριαρχείου, αλλά και των φιλεκπαιδευτικών συλλόγων και του ελληνικού κράτους, ήδη από την τελευταία 25ετία του 19ου αιώνα. Βλ. ενδεικτικά Ι.Α.Ν.Ε., Α.Π.Θ., Πρακτικά Π.Κ.Ε.Ε., Κώδιξ Β/Αύγουστος 1874 - Ιούνιος 1892, Συνεδρίασις ΝΣΤ, 29 Απριλίου 1875.

[51] Βλ. ενδεικτικά *Αναλυτικόν πρόγραμμα των αστικών σχολών αρρένων και θηλέων της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως* (Κωνσταντινούπολη: Πατριαρχικό Τυπογραφείο, 1907)· *Κανονισμός περί εξετάσεων και βαθμολογίας των μαθητών* (Κωνσταντινούπολη: Πατριαρχικό Τυπογραφείο, 1916).

[52] Βλ. ενδεικτικά *Κανονισμός των ελληνικών σχολείων Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη: χ.έ., 1905).

[53] *Κανονισμός των ελληνικών σχολείων*, 3-4· Σοφία Βούρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια* (Αθήνα: Παρασκήνιο, 1992), 149-154.

[54] Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες*, 405-406, 408-410.

[55] Βλ. June Purvis, *Women's History Britain, 1850-1945: An Introduction* (New York: St. Martin's Press, 1995), 107-130· Joyce Goodman, "Social Change and Secondary Schooling for Girls in the 'Long 1920s': European Engagements", *History of Education* 36, τχ. 4 (2007): 497-500· Robert Anderson, "The Idea of Secondary School in Nineteenth-century Europe", *Paedagogica Historica* 40, τχ. 1-2 (2004): 93-106.

πολιτικό status quo.[56] Έτσι, το εθνικιστικό αλυτρωτικό ιδεολόγημα, που σμιλεύεται κάτω από την επίδραση της επεκτατικής ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και τους αναπροσανατολισμούς των μεσαίων στρωμάτων και της αστικής τάξης, που στηρίζουν ιδεολογικά και οικονομικά την εκπαιδευτική δραστηριότητα, γίνεται ο καθοριστικότερος παράγοντας ανάπτυξης και ιδεολογικής συγκρότησης και διαμόρφωσης του εκπαιδευτικού συστήματος: «*Το εκπαιδευτικόν ζήτημα δεν αποβλέπει μόνον την ελευθέραν Ελλάδα, αλλ' ολόκληρον τον Ελληνισμόν· τα σχολεία ημών δεν είνε μόνον μέσον διδασκαλίας, αλλά και όργανον της διαδόσεως της εθνικής ιδέας, φυτώρια παραγωγής εργατών της ελληνικής πίστεως, της ελληνικής πατρίδος. […] Και δεν πρόκειται απλώς περί ειρηνικής αμίλλης, περί ικανοποιήσεως της εθνικής φιλοτιμίας· πρόκειται περί λυσσώδους πάλης εν τω εθνικώ πεδίω […] το έθνος όπερ θα έχη τους αρίστους διδασκάλους, θα έχη υπέρ αυτού ισχυρότατον όπλον εν τω εθνικώ ανταγωνισμώ*».[57]

Τη θέση αυτή στηρίζουν, ως ενδεικτικά τεκμήρια, η χρονική στιγμή της ανάπτυξης των παρθεναγωγείων σε πλήρη ιδρύματα μέσης εκπαίδευσης (δεκαετία του 1870), η κοινοτική μέριμνα για την ίδρυση ανώτερων παρθεναγωγείων/διδασκαλείων, παρότι δεν διαφοροποιούνται η έμφυλη κοινωνική ιδεολογία και οι οικονομικές συνθήκες (π.χ. εκβιομηχάνιση) ώστε να απαιτείται παροχή μέσης εκπαίδευσης και στις λαϊκές τάξεις, η επιλογή των γεωγραφικών περιοχών ίδρυσης κάποιων από τα ιδρύματα μέσης εκπαίδευσης (π.χ. των Ζαρίφειων και Ζωγράφειων Διδασκαλείων ή του Διδασκαλείου του Ζιντζί-Ντερέ), περιοχών δηλαδή αμφισβητούμενης ελληνικότητας με βάση τη δημογραφική σύνθεση του πληθυσμού, η διατήρηση στις περιοχές αυτές ιδρυμάτων με πενιχρά από εκπαιδευτική άποψη αποτελέσματα (όπως δηλώνεται στις πηγές) και κατά συνέπεια ασύμφορων από οικονομική άποψη (π.χ. του Παρθεναγωγείου Μοναστηρίου), αλλά και η απουσία θεσμικής μέριμνας από την κοινότητα και το δυναμικά παρεμβαίνον ελληνικό κράτος για την επαγγελματική εκπαίδευση των γυναικών των λαϊκών στρωμάτων, όταν μάλιστα οι ρυθμοί ανάπτυξης του εκπαιδευτικού δικτύου είναι ταχύτατοι. Το τελευταίο αποδεικνύει και από τη σκοπιά των «ελλείψεων» ότι καίριος προωθητικός παράγοντας για την ανάπτυξη της εκπαίδευσης των γυναικών υπήρξαν οι εθνικοπολιτικές επιδιώξεις και όχι η οργάνωση μιας εκπαίδευσης που να αναταποκρίνεται στις κοινωνικο-οικονομικές ανάγκες των περιοχών και του γυναικείου πληθυσμού, καθώς φαίνεται ότι η εγγραμματοσύνη των γυναικών ενδιαφέρει στο βαθμό και στη μορφή που μπορούν να υπηρετήσουν τον εθνικό πολιτικό σχεδιασμό.

Συγκριτικά όμως με την εκπαίδευση των αγοριών το εκπαιδευτικό δίκτυο των κοριτσιών υπολείπεται ως προς την πυκνότητα και την ποσοστιαία συμμετοχή των κοριτσιών στην εκπαίδευση, και το εκπαιδευτικό τους σύστημα ως προς τη χρονική διάρκεια, τις κατευθύνσεις σπουδών και το εύρος των παρεχόμενων γνώσεων. Αναφορικά με το τελευταίο, χρειάζεται να σημειωθεί ότι η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών, τόσο στο χώρο των κοινοτήτων όσο και στο ελληνικό κράτος, δεν διαμορφώνεται ισότιμη με αυτή των αγοριών, παρά τις διεκδικήσεις των γυναικών για «ίση εκπαίδευση», οι οποίες εκφράζονται συγκροτημένα μέσα από το περιοδικό *Ευρυδίκη* (1870-1873) της Αιμιλίας Κτενά-Λεοντιάδος, αλλά και από μεμονωμένες παιδαγωγούς (π.χ. Σαπφώ Λεοντιάς) ήδη από τη δεκαετία του 1870, και συνεχίζονται από την *Εφημερίδα των Κυριών* (1887-1917) της Καλλιρρόης Παρρέν στο ελληνικό κράτος (όπου το αίτημα διευρύνεται συμπεριλαμβάνοντας και την πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση). Το ανώτερο τμήμα των παρθεναγωγείων δεν είναι ισότιμο με το γυμνάσιο, τη δεύτερη δηλαδή βαθμίδα της μέσης εκπαίδευσης των αγοριών, ενώ οι περιορισμοί στην ύλη των διδασκόμενων μαθημάτων και η απουσία άλλων (π.χ. λατινικών) από τα προγράμματα σπουδών στα σχολεία των κοριτσιών καθιστούν αναντίστοιχη συνολικά τη μέση εκπαίδευση των δύο φύλων, η οποία ως προς τη διάρθρωση έχει για το κάθε φύλο ως ακολούθως: ελληνικό σχολείο (τρία χρόνια σπουδών) ή ανώτερο παρθεναγωγείο (3-5 χρόνια σπουδών) για τα κορίτσια και, ελληνικό σχολείο (τρία χρόνια σπουδών) και γυμνάσιο (4 χρόνια σπουδών) για τα αγόρια. Η γενική μέση εκπαίδευση αποκτά κοινή δομή και περιεχόμενα –με μικρές αποκλίσεις– και για τα δύο φύλα μετά το τέλος του θεσμού των κοινοτήτων, στο χώρο του ελληνικού κράτους με τη μεταρρύθμιση του 1929, παρότι συνεχίζει να παρέχεται σε χωριστά εκπαιδευτήρια. Στον οθωμανικό χώρο δυνατότητα πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση δεν παρέχεται στις γυναίκες όλων των εθνικο-θρησκευτικών κοινοτήτων. Η σχετική συζήτηση, όπως αποτυπώνεται στα γυναικεία έντυπα της εποχής και του χώρου, συναντά σφοδρές αντιδράσεις, όπως αντίστοιχα και στον ελλαδικό χώρο, καθώς οι σπουδές στην τριτοβάθμια εκπαίδευση συνδέονται με τη «χειραφέτηση» και την πρόσβαση στην αγορά εργασίας. Ένας αυξανόμενος όμως αριθμός γυναικών συνεχίζει τις σπουδές του ήδη από τη δεκαετία του 1880 σε ανώτερα/πανεπιστημιακά ιδρύματα των ευρωπαϊκών χωρών κυρίως αλλά και στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (από τις αρχές του 20ού αιώνα).[58]

---

[56] Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, 363-365.

[57] *Πρώτον ελληνικόν εκπαιδευτικόν συνέδριον, εν Αθήναις 31 Μαρτίου – 4 Απριλίου 1904* (Αθήνα: Γραφείο της Διευθύνουσας Επιτροπής, 1904), 125-126.

[58] Ειδικότερα για τα θέματα αυτά, βλ. στη συνέχεια του κεφαλαίου, **υποκεφάλαιο 2.3** και **κεφ. 4.2.1** και **κεφ. 6.4.**

2.2.5 Η έμφυλη κοινωνική λειτουργία της εκπαίδευσης

Οι εθνικές, πολιτισμικές και οικονομικές ανάγκες των κοινοτήτων και οι πολιτικές επιδιώξεις του ελληνικού κράτους, παρότι ερμηνεύουν την πορεία ανάπτυξης και τις κατευθύνσεις της γυναικείας εκπαίδευσης, δεν ερμηνεύουν μόνες αυτές την εμφάνιση της γυναικείας εκπαίδευσης στο δημόσιο χώρο. Το φαινόμενο της «εκτός οίκου» εκπαίδευσης των κοριτσιών και ειδικότερα ο χρόνος έναρξής της εντάσσονται ερμηνευτικά στο πλαίσιο των επιδράσεων των αρχών και των ιδεών του ευρωπαϊκού και του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Οι πρώτες προσπάθειες για εκπαίδευση των γυναικών στο χώρο των ορθόδοξων/ελληνικών κοινοτήτων αντανακλούν τις ευρωπαϊκές διαφωτιστικές αντιλήψεις για βελτίωση της κοινωνικής κατάστασης των γυναικών, διαμεσολαβημένες από το νεοελληνικό διαφωτιστικό λόγο για την αναγκαιότητα και το ρόλο της παιδείας στην αναγέννηση του έθνους.

Το πρότυπο της γυναικείας αρετής (συστολή, μετριοφροσύνη, αυτοπεριορισμός, έλεγχος και «εξαγνισμός» των συναισθημάτων) και προσωπικότητας (γαλήνια, ήσυχη, αφοσιωμένη στις οικιακές ενασχολήσεις, χωρίς αμφισβητήσεις και μεταφυσικές αναζητήσεις), που προβάλλεται στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού[59] και σχηματοποιεί την αστική ηθική του 19ου αιώνα μεταφέρεται σχεδόν αμετάβλητο στη νεοελληνική έμφυλη ιδεολογία. Η γυναίκα, αναφορικά με τις φύσει καταβολές της και τον κοινωνικό της ρόλο, αντιμετωπίζεται ως ον που προορίζεται για διαφορετική από τον άνδρα κοινωνική λειτουργία, η οποία καθορίζεται «νομοτελειακά» από τη διαφορετική φυσιολογία και το διαφορετικό βιολογικό δυναμικό – κατά τον ίδιο τρόπο ερμηνεύεται ο κοινωνικός προορισμός των ανδρών και η κυρίαρχη κοινωνική τους θέση. Η γυναίκα δηλαδή προορίζεται για τον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας και για τους παραδοσιακούς ρόλους που διαγράφονται στο πλαίσιό της (μητέρα, σύζυγος, οικοδέσποινα).[60]

Εικόνα 2.9 *Μαθήτριες του Ζαππείου Παρθεναγωγείου Κων/πολης (1903) (Πηγή: Αρχείο Ζαππείου Παρθεναγωγείου).*

Εικόνα 2.10 *Μαθήτριες Ζαππείου Κων/πολης με τη διευθύντρια Καλλιόπη Κεχαγιά (1879) (Πηγή: Αρχείο Ζαππείου Παρθεναγωγείου).*

Οι αντιλήψεις αυτές για τη φύση και το ρόλο των γυναικών (που στον ελληνόφωνο χώρο αρχίζουν να αμφισβητούνται μόνο στα τέλη του 19ου αιώνα, νομιμοποιώντας τον πολυσχιδέστερο κοινωνικό τους ρόλο) συνδεόμενες με την ιδεολογία του έθνους/εθνισμού και στη συνέχεια του εθνικισμού διαμορφώνουν το γυναικείο

[59] Βλ. ενδεικτικά Arthur M. Wilson, *Diderot* (New York: Oxford University Press, 1972), 615-617· Τζον Λοκ, *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως*, μτφρ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης (Αθήνα: Γνώση, 1990), 82-233· David Hume, *Δοκίμια φιλολογικά-ηθικά-πολιτικά*, μτφρ. Ευάγγελος Παπανούτσος (Αθήνα: Ι. Δ. Κολλάρος, χ.χ.), 208-213· Ζαν-Ζακ Ρουσώ, *Αιμίλιος ή περί αγωγής*, μτφρ. Στέλλα Βουρδούμπα (Αθήνα: Σ. Δαρεμά, χ.χ.), 376-522· Paschalis Kitromilidis, "The Enlightenment and Woomanhood: Cultural change and the Politics of Exclusion", *Journal of Modern Greek Studies* 1, τχ. 1 (1983): 39-46.

[60] Για τις θέσεις αυτές, βλ. ενδεικτικά Kitromilidis, "The Enlightenment and Woomanhood", 46-55· Κωνσταντίνος Σ. Ξανθόπουλος, *Πρώτη και μέση εκπαίδευσις και περί ανατροφής και εκπαιδεύσεως των κορασίων* (Αθήνα: Αδελφοί Περρή, 1873), 209-257· Γεώργιος Μανούσος, *Παιδαγωγική διαιτητική και παιδαγωγία ήτοι οικιακός και σχολικός οδηγός προς παιδαγώγησιν αμφοτέρων των φύλων* (Αθήνα: «Κάλλος», 1884), 208-221· Αναστάσιος Χρηστίδης, «Περί της κλήσεως και του προορισμού της γυναικός εν τη κοινωνία», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος – Σύγγραμμα Περιοδικόν* 13 (1893): 30-35.

παιδαγωγικό ιδεώδες και καθορίζουν τους σκοπούς της εκπαίδευσής της: διαμόρφωση ήθους και κοινωνικής συμπεριφοράς σύμφωνης με την κυρίαρχη αστική ηθική, κοινωνικοποίηση στους δεδομένους από την κοινωνική ιδεολογία για τα φύλα ρόλους, γνωστική/μορφωτική παροχή και επαγγελματική κατάρτιση που δεν αντιβαίνει τη γυναικεία φύση και εθνική διαπαιδαγώγηση. Η σκοποθεσία αυτή δεν επιδιώκεται στο σύνολό της με την ίδια έμφαση σε κάθε περίοδο της γυναικείας εκπαίδευσης. Η έμφαση σε κάποιον/ους από τους παραπάνω σκοπούς αντανακλά τις μεταβαλλόμενες κοινωνικοπολιτικές ιδεολογίες στον εν λόγω χώρο και καταδεικνύει την επίδρασή τους στην επίσης μεταβαλλόμενη εκπαιδευτική φιλοσοφία της γυναικείας εκπαίδευσης.[61]

Έως και τη δεκαετία του 1860 κυρίαρχος σκοπός της γυναικείας εκπαίδευσης είναι ο ηθικοποιητικός, η μετάδοση δηλαδή του αστικού προτύπου ηθικής και κοινωνικής συμπεριφοράς, με τον οποίο συνδέεται άμεσα, ως μέσο επίτευξής του, ο γνωστικός/μορφωτικός σκοπός. Η γνώση τόσο στον εκφερόμενο εκπαιδευτικό λόγο όσο και στα προγράμματα σπουδών δεν αντιμετωπίζεται –παρά την ευρύτητα των τελευταίων– πρωτίστως ως μέσο διανοητικής τελειοποίησης αλλά ως μέσο ηθικοποίησης. Έτσι, πέραν των γνωστικών αντικειμένων τών άμεσα συνδεδεμένων με τον ηθικοπλαστικό σκοπό (ηθική, ηθική διδασκαλία, ερμηνεία του ευαγγελίου κ.λπ.), τα περιεχόμενα και άλλων μαθημάτων (π.χ. των αρχαίων ελληνικών) επιλέγονται με βάση όχι μόνο τη μορφωτική, αλλά κυρίως την ηθικοπλαστική τους αξία και σπουδαιότητα. Ο διοικητικός βέβαια τύπος του κάθε σχολείου ή οι τοπικές ιδιαιτερότητες, διαφοροποιούν σε κάποιο βαθμό την αμεσότητα σύνδεσης των δύο αυτών σκοπών ή την έμφαση στην ηθικοπλαστική διάσταση στη λειτουργία των σχολείων. Στα ιδιωτικά, για παράδειγμα, ιδρύματα της περιόδου σε όλες τις επιμέρους περιοχές, ο γνωστικός σκοπός φαίνεται να αποκτά μια κάποια αυτοτέλεια (εξαίρεται η σημασία της γνώσης για τη διανοητική ανάπτυξη των γυναικών, εμπλουτίζονται με «δύσκολα» γνωστικά αντικείμενα τα προγράμματα σπουδών κ.λπ.), ενώ η ηθική διαπαιδαγώγηση προβάλλεται με ιδιαίτερη έμφαση στα ιδιωτικά σχολεία της Μικράς Ασίας, κάτω από την επίδραση του προτύπου λειτουργίας των προτεσταντικών κυρίως σχολείων της περιοχής και του προσηλυτιστικού κινδύνου που παρουσιάζεται.[62]

Μετά τη δεκαετία του 1860, παρότι ο ηθικοποιητικός σκοπός παραμένει βασική παράμετρος της γυναικείας εκπαίδευσης, η έμφαση μετατοπίζεται στην κοινωνικοποιητική της λειτουργία και στη διαμόρφωση ισχυρής εθνικής, ελληνοορθόδοξης συνείδησης. Η εντονότερη προβολή του κοινωνικοποιητικού σκοπού της εκπαίδευσης μετά τη δεκαετία του 1860 και η έμφαση στον κοινωνικό ρόλο των γυναικών, ως μητέρων, συζύγων και οικοδεσποίνων συνδέεται με τον κοινωνικό προβληματισμό που αρχίζει να αναπτύσσεται την περίοδο αυτή –και στον ευρωπαϊκό χώρο–, σχετικά με την κοινωνική θέση των μορφωμένων γυναικών. Ο κοινωνικός ρόλων των γυναικών που αρχίζουν να εξέρχονται από τον ιδιωτικό χώρο και να εκπαιδεύονται, έπρεπε να προσδιοριστεί με τρόπο που δε θα διατάραζε την κατά φύλο διχοτομική οργάνωση της κοινωνίας.[63] Η μη παραγωγική, αποσυνδεδεμένη από την κοινωνία και τις λειτουργίες της και «υποβιβασμένη», από την άποψη αυτή, γυναίκα, χρειαζόταν να «αναβιβαστεί» κοινωνικά, να της αποδοθεί ρόλος με κοινωνική σπουδαιότητα, χωρίς να διαφοροποιείται η συγκεκριμένη κοινωνική οργάνωση και χωρίς να καθίσταται πραγματικά προσβάσιμος για αυτήν ο δημόσιος χώρος. Έτσι, η παραδοσιακή οικιακή λειτουργία μεταλλάσσεται και οι γυναίκες μεταβάλλονται μέσα από τους κανονιστικούς ρόλους που αρθρώνονται γύρω από την εκπαίδευσή τους σε «επαγγελματίες» μητέρες, οικοδέσποινες και συζύγους, ρόλοι που προβάλλονται πλέον εμφατικά ως άκρως σημαίνοντες κοινωνικά και κατά συνέπεια προσδιορίζονται θετικά, και με τη νοηματοδότηση αυτή κυριαρχούν στο πεδίο της εκπαίδευσης και του δημόσιου λόγου που αρθρώνεται.[64]

Εικόνα 2.11 *Μαθήτριες Κεντρικού Παρθεναγωγείου Θεσσαλονίκης (1911) (Πηγή: Επτά Ημέρες Καθημερινή, 27.01.2002).*

[61] Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες*, 263-265.

[62] Στο ίδιο, 267-281.

[63] Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών: Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907* (Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1987), 39-63.

[64] Στο ίδιο, 103-108, 195-197. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες*, 283-296. Για την ιδεολογική κατασκευή του γυναικείου προορισμού και τη σύνδεσή του με την κοινωνική τάξη, βλ. June Purvis, *Hard Lessons: The Lives and Education of Working Class Women in Nineteenth-Century England* (Cambridge: Polity Press, 1989), 48-70.

Αναφορικά με την εθνική διαπαιδαγώγηση, ο σκοπός της εθνικής αγωγής στην εκπαίδευση των θηλέων διαπιστώνεται ήδη από το χρόνο έναρξης της συστηματικής της οργάνωσης και λειτουργίας των σχολείων των κοριτσιών. Έχει όμως ηπιότερη λεκτική παρουσία, άρθρωση και διαφορετικό περιεχόμενο από αυτό που προσλαμβάνει κατά και μετά τη δεκαετία του 1870. Οι έννοιες του «ελληνισμού», του «γένους» ή του «έθνους» και της «εθνικής αγωγής» παρουσιάζονται να ενέχουν περισσότερο πολιτισμικό περιεχόμενο (ταυτίζονται με τη γνώση/χρήση της ελληνικής γλώσσας, την επίγνωση της πολιτισμικής παράδοσης και τη συνείδηση του ανήκειν στη συγκεκριμένη πολιτισμική, εθνοτική κοινότητα) και να διαπερνούν χωρίς ιδιαίτερη εμμονή και έμφαση τις λοιπές στοχεύσεις της εκπαίδευσης. Από τη δεκαετία του 1870 όμως και εξής,[65] το σημαινόμενο του «εθνικού» γίνεται καθαρά πολιτικό, προσδιορισμένο εδαφικά σε σχέση με την ελλαδική διευρυμένη φαντασιακά κρατική υπόσταση. Ο σκοπός της εθνικής αγωγής αποβαίνει ο κυρίαρχος σκοπός της εκπαίδευσης, σε όλα τα ιδρύματα, ανεξάρτητα από το διοικητικό τύπο και το γεωγραφικό χώρο της λειτουργίας τους [**τεκμήριο 2.2** *Εθνική αγωγή κοριτσιών. Πρώτον Εκπαιδευτικόν Συνέδριον (Αθήνα 1904), 208-210)*]. Με την έννοια αυτή προσδιορίζει καθοριστικά το περιεχόμενο των σπουδών· το σύνολο των γνωστικών αντικειμένων συνδέεται με τα δύο «εθνικά» σύμβολα, τον ελληνισμό και την ορθοδοξία, που διαπλέκονται και αλληλονοηματοδοτούνται στη συγκρότηση ενός διαχρονικού εθνικού ιδεώδους, από το οποίο αφορμάται και στο οποίο κατατείνει η όλη εκπαίδευση.[66]

Οι λοιπές διαστάσεις της αγωγής, χωρίς να εξοβελίζονται από τη στοχοθεσία της λειτουργίας των σχολείων, συνδέονται άρρηκτα με την εθνική διαπαιδαγώγηση. Το δίδυμο «ελληνισμός-ορθοδοξία» λειτουργεί ως φιλοσοφικό πλαίσιο της εκπαίδευσης και παράλληλα ως πηγή άντλησης γνωστικών περιεχομένων και προτύπων αγωγής. Η ηθική διαπαιδαγώγηση περιχαρακώνεται μέσα στην έννοια της ελληνοπρέπειας, αντιπαραβάλλεται με τα δυτικά πρότυπα συμπεριφοράς και δικαιώνεται μέσα από τη δεδομένη ανωτερότητα των αρχαιοελληνικών προτύπων, με τα οποία συνδέεται ή στα οποία ανάγεται το όλο περιεχόμενό της· ο γνωστικός στόχος της αγωγής επιδιώκεται να συνδεθεί σε κάθε του διάσταση με τον ελληνικό/αρχαιοελληνικό πολιτισμό, που προβάλλει ως έγκυρη και μόνη λύση για κάθε εκπαιδευτικό πρόβλημα της εποχής, ακυρώνοντας τόσο την πρωτοτυπία όσο και την εκπαιδευτική πρωτοπορία των Ευρωπαίων· ο κοινωνικός ρόλος της μητέρας και συζύγου γίνεται πλέον εθνικός (ελληνίδα μητέρα και σύζυγος) [**τεκμήριο 2.3** *Αποσπάσματα από κείμενα Κ. Κεχαγιά*], ενώ ο επαγγελματικός στόχος στην κύρια κατεύθυνσή του, την εκπαίδευση των διδασκαλισσών, παρουσιάζεται ως ανάγκη και προσφορά εθνική.[67]

Εικόνα 2.12 *Κομνηνή Πηδόνια, δασκάλα, «αγωνίστρια και πράκτωρ» (Πηγή: Ιδιωτικό, οικογενειακό αρχείο Κομνηνής Πηδώνια, επικ. καθ. Α.Π.Θ.).*

Η εκδοχή λοιπόν που καθιστά ικανοποιητικά κατανοητή στον εν λόγω χώρο την τεράστια ανάπτυξη της γυναικείας εκπαίδευσης είναι η επιδίωξη της λειτουργίας των γυναικών ως ιεραποστόλων της εθνικής ιδέας: ως ελληνίδων μητέρων και διδασκαλισσών, ικανών να διαμορφώσουν στέρεα και με βαθιές ρίζες εθνική συνείδηση στους μελλοντικούς έλληνες πολίτες. Η εθνική επομένως ιδεολογία και η πατριαρχία, που ενδυναμώνεται από τα μέσα του αιώνα και εξής με τη βοήθεια των πορισμάτων των επιστημών (βιολογίας, φρενολογίας, φυσιολογικής ψυχολογίας, κοινωνιολογίας), ορίζουν το ερμηνευτικό πλαίσιο τόσο της πορείας της ανάπτυξης

[65] Το χρονικό αυτό όριο είναι σχετικά συμβατικό, καθώς ο εθνικισμός και η αλυτρωτική ιδεολογία δεν εμφανίζονται κατά τον ίδιο ακριβώς χρόνο σε όλες τις κοινότητες. Οι χρονικές διαφοροποιήσεις πριν ή μετά τη δεκαετία του 1860 συνδέονται με τις μεταβαλλόμενες εδαφικές προτεραιότητες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, αλλά και τη διαφορετική εθνικοπολιτική «συμπεριφορά» των επιμέρους κοινοτήτων που ορίζεται από το βαθμό της οικονομικής τους ανάπτυξης, την προνομιακή ή μη μεταχείριση από το οθωμανικό καθεστώς, αλλά και το βαθμό αποδοχής της ιδεολογίας του ελληνοοθωμανισμού.

[66] Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες*, 305-340.

[67] Στο ίδιο. Βλ. επίσης Eleni Varika, "Gender and National Identity in fin de siècle Grèce", *Gender and History* 3, τχ. 1 (1992): 116-137. Γενικότερα για την έμφυλη ρητορική του εθνικισμού, βλ. Ida Blom, "Gender and Nation in International Comparison", στο *Gendered Nations: Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century*, επιμ. Ida Blom, Karen Hagemann και Catherine Hal (Oxford and New York: Berg, 2000), 3-26.

της γυναικείας εκπαίδευσης όσο και του περιεχομένου της γνωστικής/μορφωτικής παροχής.[68]

Παράλληλα η γυναικεία εκπαίδευση ορίζεται από και αντανακλά την οικονομική ανάπτυξη των κοινοτήτων και την απορρέουσα από αυτήν πνευματική και πολιτισμική κίνηση, τη διαρκή επαφή με τη Δύση (ως αποτέλεσμα των εμπορικών, οικονομικών συνεργασιών και δραστηριοτήτων). Ιδιαίτερα στον αστικό χώρο (και στα κέντρα με υψηλή δημογραφική πυκνότητα, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη, η Θεσσαλονίκη) οι εκδόσεις πυκνώνουν, ο τύπος αναπτύσσεται, οι φιλεκπαιδευτικοί, επαγγελματικοί, πολιτισμικοί-τέχνης σύλλογοι αυξάνονται ραγδαία από τη δεκαετία του 1870, ενώ οι προβληματισμοί αναφορικά με τα προγράμματα σπουδών, την οργάνωση των βαθμίδων της εκπαίδευσης, τα νέα εκπαιδευτικά συστήματα και τις εκπαιδευτικές θεωρίες αποτυπώνονται στις εκπαιδευτικές και μορφωτικές δραστηριότητες των συλλόγων (δημόσιες διαλέξεις, εκδόσεις, μελέτες-αναθεωρήσεις προγραμμάτων), στις ποικίλες σχετικές εκδόσεις και στις δημοσιεύσεις στον τύπο (περιοδικό και ημερήσιο). Στην κίνηση αυτή μετέχουν εξαρχής και οι γυναίκες με την έκδοση γυναικείων εντύπων, τις συνεργασίες τους σε έντυπα κάθε είδους, τις εκδόσεις σχολικών εγχειριδίων, τις παιδαγωγικές μελέτες που εκπονούν ή μεταφράζουν, τη συγκρότηση συλλόγων (φιλανθρωπικών κυρίως, μεγάλο μέρος της δραστηριότητας των οποίων απευθύνεται στην εκπαίδευση και ιδιαίτερα των κοριτσιών). Ο δημόσιος λόγος που αρθρώνουν συχνά προοικονομεί τις εξελίξεις στη γυναικεία εκπαίδευση, καθώς τα εκάστοτε κυρίαρχα γυναικεία εκπαιδευτικά αιτήματα, όπως αυτά εγγράφονται στα γυναικεία έντυπα, αντιστοιχούν σε κάποιο βαθμό στις αλλαγές που εισάγονται κατά την ίδια ή την επόμενη χρονική περίοδο στο εκπαιδευτικό σύστημα των κοριτσιών. Η εκπαίδευση όμως των κοριτσιών επηρεάζεται άμεσα και πλέον δραστικά α) από τη συμμετοχή των γυναικών ως διευθυντριών ή διδασκαλισσών στην εκπαιδευτική πράξη, καθώς στο πλαίσιο του αποκεντρωτικού συστήματος που ισχύει στο χώρο των κοινοτήτων έχουν μεγαλύτερες δυνατότητες καθορισμού των οργανωτικών όρων της παρεχόμενης εκπαίδευσης (διάρθρωση του ιδρύματος, εκπαιδευτική φιλοσοφία), αλλά και των περιεχομένων της (πρόγραμμα μαθημάτων, περιεχόμενα μάθησης) και β) από τη συλλογική δραστηριότητα των γυναικών μέσα από την οποία ουσιαστικά συγκροτείται το δίκτυο κατώτερης τεχνικής επαγγελματικής εκπαίδευσης των κοριτσιών (σχολές μαθητείας/εργαστήρια), όπως ήδη αναφέρθηκε. (Τα θέματα αυτά θα αναπτυχθούν ειδικότερα στα **κεφ. 6** και **κεφ. 7**).

2.3 Η διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος των γυναικών στο ελληνικό κράτος

Η προεργασία που έγινε κατά την περίοδο του Αγώνα και του Καποδίστρια σε σχέση με την εκπαίδευση γενικότερα και των κοριτσιών ειδικότερα δημιούργησε θετικές συνθήκες για την έναρξη των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος το 1830. Το γεγονός αυτό σε συνάρτηση με το ότι η Βαυαρική Αντιβασιλεία «μεταφύτευσε» στη νέα, μικρή και οικονομικά αδύναμη χώρα μια ευρωπαϊκή νομοθεσία για την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση οδηγεί στη διαπίστωση ότι το σημείο εκκίνησης του εκπαιδευτικού συστήματος είναι, σε γενικές γραμμές, αρκετά προωθημένο και σε πολλά σημεία «πρόωρα δημοκρατικό».

2.3.1 Πρωτοβάθμια εκπαίδευση: Οι θέσεις της πολιτείας και οι αντιστάσεις της κοινωνίας

Με το διάταγμα της 6/18 Φεβρουαρίου 1834 κατοχυρώνεται νομοθετικά το δικαίωμα της Ελληνίδας για πρόσβαση στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (δωρεάν και υποχρεωτική), όπως και η εκπαίδευση των διδασκαλισσών.[69] Η πρώτη αυτή νομοθετική ρύθμιση προβλέπει τη σύσταση, με την ευθύνη των δήμων, σχολείων για τα αγόρια και τα κορίτσια με εφτάχρονη διάρκεια φοίτησης (που στην πράξη έγινε τετράχρονη) και τη λειτουργία διδασκαλείου για την εκπαίδευση δασκάλων και διδασκαλισσών[70] [**τεκμήριο 2.4** *Άρθρα Δ.1834-Δ.1835 «Εις 15 έτη»*]. Για να καλύψει τις ανάγκες της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης των θηλέων σε διδακτικό προσωπικό η πολιτεία τοποθετεί το 1834 ανά 12 υπότροφες μαθήτριες (κόρες αγωνιστών, κυρίως, από όλες τις περιοχές της χώρας) στο σχολείο της G. Volmerange και της Fr. Hill που λειτουργούσαν στο Ναύπλιο και στην Αθήνα αντίστοιχα, γεγονός που καταδεικνύει οπωσδήποτε την παρουσία και το σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισαν τα σχολεία των ξένων εταιρειών και μοναχικών ταγμάτων στο νεοσύστατο κράτος. Με τη θεσμοθέτηση της

[68] Βλ. αναλυτικότερα **κεφ. 1.4** και **1.5** και Ελένη Φουρναράκη, *Η εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών: Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910) – Ένα ανθολόγιο* (Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1987), 31-39.

[69] Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια ιστορίας* (Αθήνα: Εστία, 1973), 1: 7, 48.

[70] Σχετικά με την εκπαίδευση, την παρουσία και το ρόλο των διδασκαλισσών κατά τον 19ο αιώνα, στο **κεφ. 5** αυτής της εργασίας.

δημοτικής εκπαίδευσης, τα σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών σταδιακά αυξάνονται, με αργούς όμως ρυθμούς, καθώς α) η ίδρυση και συντήρηση ξεχωριστών σχολείων για τα κορίτσια αποτελεί –στις οικονομικές συνθήκες της εποχής– δυσβάσταχτο οικονομικό βάρος για τους δήμους, στους οποίους ο εν λόγω νόμος αναθέτει την ευθύνη της σύστασης σχολείων και β) προϋποθέτει την υπέρβαση κοινωνικών προκαταλήψεων για την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης των κοριτσιών. Έτσι, για παράδειγμα, το 1836/37 λειτουργούν συνολικά (των ιδιωτικών συμπεριλαμβανομένων) 10 σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης για τα κορίτσια και 17 το 1839, όταν κατά τις ίδιες χρονολογίες λειτουργούν συνολικά 113 και 151, αντίστοιχα, σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ με τους ίδιους ρυθμούς συνεχίζεται η αύξηση των σχολείων των κοριτσιών έως και τη δεκαετία του 1850. Η απαγόρευση της μικτής φοίτησης το 1852, παράλληλα με το γεγονός της μη οικονομικής ενίσχυσης των δήμων για την ίδρυση σχολείων θηλέων, περιόρισε οπωσδήποτε αισθητά τα περιθώρια της φοίτησης των κοριτσιών στα δημοτικά σχολεία κυρίως των επαρχιών. Το αίτημα όμως για σταδιακή διεύρυνση του δικαιώματος συμμετοχής στην εκπαίδευση και στα κορίτσια των χαμηλότερων στρωμάτων και των επαρχιών αρχίζει να γενικεύεται, και δημοσιοποιούνται απόψεις παιδαγωγών που ζητούν να επεκταθεί η εκπαίδευση των κοριτσιών και να μην περιορίζεται σε μία τάξη και στα μεγάλα αστικά κέντρα. Η παρουσία και δράση των πρώτων διδασκαλισσών διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην προώθηση και αποδοχή των απόψεων που ζητούν, σύμφωνα με κείμενο της Πολυτίμης Κουσκούρη, «*διαδεδομένας την παιδείαν, την καλήν ανατροφήν και την ηθικήν εις όλας τας τάξεις της ελληνικής κοινωνίας*».[71]

Χάρτης 2.2 *Το ελληνικό κράτος τον 19ο αιώνα (Πηγή: Ι.Ε.Ε., τ. 12).*

Ως προς το περιεχόμενο της εκπαίδευσης, η αντίληψη ότι η μαθήτρια του δημοτικού σχολείου προετοιμάζεται κυρίως για το ρόλο της μητέρας και της συζύγου επηρεάζει, όπως είναι φυσικό, το πρόγραμμα μαθημάτων και το περιεχόμενο των βιβλίων.[72] Στο διάταγμα της 6/18 Φεβρουαρίου 1834 καθορίζεται ότι «*εις κορασίων σχολεία θέλει γίνεσθαι γύμνασις εις γυναικεία εργόχειρα*» και, σύμφωνα με διάταγμα του 1882, το μάθημα της γυμναστικής στα σχολεία των κοριτσιών «*αντικαθίσταται διά της ραπτικής και των γυναικείων εργοχείρων*». Στο πρόγραμμα μαθημάτων του 1894 η γεωμετρία και η φυσική πειραματική διαγράφονται από τα σχολεία θηλέων και διαμορφώνεται γενικότερα η εκπαιδευτική θέση ότι στα δημοτικά σχολεία των κοριτσιών τα μαθήματα πρέπει να διδάσκονται «επί το απλούστερον»· μια θέση ισχυρή και στον εκτός συνόρων ελληνι-

[71] Βλ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση*, 140.

[72] Την εποχή αυτή κυκλοφορούν και αναγνωστικά ειδικά για τα παρθεναγωγεία. Βλ. ενδεικτικά *Η μικρά Καλλιόπη. Πρώται γνώσεις. Βιβλίον της νέας μεθόδου προς χρήσιν των παρθεναγωγείων* (Πάτρα, 1882)· Αρσινόη Παπαδοπούλου, *Μητρός υποθήκαι ήτοι Αναγνωσματάριον εγκριθέν κατά τον διαγωνισμόν των διδακτικών βιβλίων διά την Ε΄ τάξιν του προτύπου ήτοι την Α΄ τάξιν του ελληνικού* (Αθήναι: Γ. Κασδόνης, 1899).

σμό, η οποία δεν επιφέρει όμως ομοιομορφία στα προγράμματα σπουδών, ως προς την παράμετρο αυτή, λόγω της πολλαπλότητας των διοικητικών και εποπτικών φορέων που διαμορφώνουν διαφοροποιημένες σε κάποιο βαθμό εκπαιδευτικές κουλτούρες. Η αντιμετώπιση αυτή της δημοτικής εκπαίδευσης των κοριτσιών, που προϋποθέτει απλούστερες γνώσεις μιας και προετοιμάζει τη μαθήτρια για έναν ειδικό και πιο περιορισμένο ρόλο από τον αντίστοιχο των αγοριών, έχει οπωσδήποτε άμεσες επιπτώσεις και στην εκπαίδευση της δασκάλας. Η εκπαιδευτική πράξη στα σχολεία των κοριτσιών υφίσταται έντονα αρνητική κριτική (εκθέσεις επιθεωρητών) για τα εκπαιδευτικά αποτελέσματα, αποδίδοντας «ανεπάρκεια» στις γυναίκες εκπαιδευτικούς, κυρίως στο θέμα της αλληλοδιδακτικής μεθόδου που καθιερώθηκε από τον Ι. Κοκκώνη και επικρατεί έως το 1879 που αντικαθίσταται από τη συνδιδακτική.

Σχετικά με τη συμμετοχή στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση κατά το β΄ μισό του 19ου αιώνα, τα ποσοστά φοίτησης των μαθητριών, αν και σταδιακά αυξάνονται, παραμένουν παρά τη θέσπιση της δημοτικής εκπαίδευσης ως υποχρεωτικής σε πολύ χαμηλά επίπεδα έως το τέλος του 19ου αιώνα. Σύμφωνα με την απογραφή του 1879 ο αναλφαβητισμός των γυναικών στη χώρα είναι 93% και υπάρχουν αρκετοί δήμοι στους οποίους καμία γυναίκα δεν γνωρίζει ούτε απλή ανάγνωση. Οι υπουργοί παιδείας συχνά επισημαίνουν την ανάγκη «συστάσεως σχολείων κορασίων», αλλά η αυστηρή απαγόρευση της συνεκπαίδευσης αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα. Η οικονομική κατάσταση των μικρών κοινοτήτων και των περισσότερων δήμων την εποχή αυτή δεν επιτρέπει την ίδρυση και λειτουργία δεύτερου σχολείου, αλλά και οι προτεραιότητες των γονέων και οι προκαταλήψεις της εποχής σχετικά με την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης των κοριτσιών παίζουν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο.[73]

Έτος	Σχολεία Αρρένων				Σχολεία Θηλέων			
	Δημόσια		Ιδιωτικά		Δημόσια		Ιδιωτικά	
	Σχολεία	Μαθητές	Σχολεία	Μαθητές	Σχολεία	Μαθήτριες	Σχολεία	Μαθήτριες
1862-63	579	40.083	93	3.020	105	8.079	93	3.020
1865	777	44.102	39	2.140	117	8.481	41	2.082
1867-68	877	45.094	42	4.894	134	9.312	48	4.894
1869	890	43.876	52	2.958	133	8.824	66	1.976
1876	989	63.156	41	3.558	138	11.405	26	1.355
1878-79	1.035	67.108	464	6.740	437	12.340	112	4.352

Πίνακας 2.8 *Σχολεία δημοτικής εκπαίδευσης. Αριθμός μαθητών και μαθητριών (1862-1879) (Πηγή: Ζιώγου-Καραστεργίου, Η μέση εκπαίδευση, 237).*

Επομένως, στο επίπεδο της δημοτικής εκπαίδευσης παρατηρούμε σχετική διαφοροποίηση στο πρόγραμμα μαθημάτων (απλούστευση των γνώσεων, έμφαση στα εργόχειρα), μικρά ποσοστά φοίτησης και μεγαλύτερα ποσοστά αναλφαβητισμού, κυρίως στις αγροτικές περιοχές και στα χαμηλότερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα.

2.3.2 Πρώτες απόπειρες επαγγελματικής εκπαίδευσης

Επειδή την εποχή αυτή είναι σαφής η αντίληψη ότι «*διαφορετική απαιτείται μόρφωσις διά τας προωρισμένας ειδικώς διά τα επαγγέλματα και άλλη διά τας κυρίας και δεσποινίδας των καλών τάξεων*»,[74] ενδιαφέρει να προσεγγίσουμε τις δυνατότητες επαγγελματικής εκπαίδευσης που παρέχονται.

Η κατώτερη επαγγελματική εκπαίδευση γίνεται την εποχή αυτή σε διάφορα εργαστήρια (ραφτάδικα, καπελάδικα) χωρίς κανένα συμπληρωματικό μορφωτικό πρόγραμμα. Οι πρώτες συστηματικές προσπάθειες για επαγγελματική εκπαίδευση κοριτσιών περιλαμβάνουν τις ειδικεύσεις: κέντημα, ράψιμο, αργαλειό στη Σχολή Χιλλ από το 1833,[75] και «γυναικεία έργα» όπως ραπτική, κεντητική, πλύσιμο, μαγειρική, διακόσμηση στο Αμαλίειο Ορφανοτροφείο από το 1855. Οι απόφοιτες του ορφανοτροφείου αυτού έχουν τη δυνατότητα από το 1886 και εξής να αποκτούν, μετά από εξετάσεις, πτυχίο «*διδασκαλίσσης των εργοχείρων*», ή να προσλαμβά-

[73] Αναλυτικά στοιχεία, βλ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση*, 130-137.
[74] Καλλιρρόη Παρρέν, «[Άρθρο-επιστολή, χωρίς τίτλο]», *Εφημερίς των Κυριών*, 503 (12 Οκτωβρίου 1897): 3.
[75] Κωνσταντίνος Παπανικολάου, *Ιστορία της Σχολής Χιλλ* (ανέκδοτη μελέτη). Βρίσκεται δακτυλογραφημένη στο αρχείο της Σχολής Χιλλ.

νονται σε σπίτια πλουσίων ως παιδαγωγοί.[76] Στο Εργαστήριο Απόρων Γυναικών, που ίδρυσε το 1872 *Ο Υπέρ της Γυναικείας Παιδεύσεως Σύλλογος των Κυριών*, λειτουργούν για άπορες κοπέλες και γυναίκες κάθε ηλικίας (από 10-70 χρόνων) τμήματα για υφαντική, «τρίχαπτα» (δαντέλες), ραπτική, «ποικιλτική» (κεντήματα), καθώς και τμήματα για την εκπαίδευση νοσοκόμων και υπηρετριών.[77] Σχολή Υπηρετριών ιδρύεται το 1889 από το Σύλλογο Απόρων Γυναικών και γίνεται δεκτή «μετά χαράς», γιατί οι υπηρέτριες αποτελούν την εποχή αυτή τον πολυπληθέστερο κλάδο των «γυναικείων επιτηδευμάτων». Στα 1870 ο κατάλογος των γυναικείων «επιτηδευμάτων» περιλαμβάνει: εργάτριες 5.735, υπηρέτριες 10.808, μαίες 769, δασκάλες 460 και μαθήτριες 11.695.[78] Μετά το 1880 παρατηρούμε κάποιες προσπάθειες για ίδρυση επαγγελματικών τμημάτων και σε ιδιωτικά παρθεναγωγεία.[79]

Από το 1887 η Καλλιρρόη Παρρέν αγωνίζεται συστηματικά, μέσω της *Εφημερίδας των Κυριών*, για την ίδρυση πρακτικών και επαγγελματικών σχολών που θα δώσουν σε πολλές κοπέλες τη βασική εκπαίδευση για διάφορα επαγγέλματα και θα «*διανοίξουν νέους ορίζοντες εν τω βίω της Ελληνίδος*», επειδή κύριο σύνθημα της Παρρέν είναι η χειραφέτηση της Ελληνίδας «*δια της εργασίας*».[80] Με πρωτοβουλία της Παρρέν 2.850 Ελληνίδες υπογράφουν αναφορά προς την Ελληνική Βουλή και την Κυβέρνηση, στην οποία διατυπώνονται δύο συγκεκριμένα αιτήματα: α) «*όπως διά καταλλήλου νόμου εισαγόμενου εν τω κοινοβουλίω αποφασισθή η ίδρυσις δημοσίων λυκείων των θηλέων εις τα μεγαλύτερα της Ελλάδος κέντρα, αντιστοιχούντων προς τα γυμνάσια των αρρένων*», και β) «*όπως εν τη πρωτευούση τουλάχιστον ιδρυθή πρακτική και καλλιτεχνική σχολή, εν αίς αι πτωχαί κόραι να εκμανθάνωσι βιοποριστικάς γυναικείας τέχνας και επαγγέλματα*».[81] Εκτός από την «*τελεία*» μέση εκπαίδευση, η Παρρέν θεωρεί επιτακτική την ανάγκη ίδρυσης επαγγελματικών σχολείων. Άρθρα όπως τα παρακάτω δείχνουν την επιμονή της στο θέμα αυτό: «Ιδρύσατε Σχολήν πρακτικήν διά τας νέας», «Ου μόνον επιστήμας αλλά και τέχνας επαγγέλματα δια τας γυναίκας», «Η γυνή οικοδέσποινα τεχνίτις και επιστήμων», «Η Ελληνίς χειραφετουμένη διά της εργασίας. Καλλιτεχνική και Πρακτική Σχολή», «Τι εγένετο μέχρι τούδε προς επίτευξιν επαγγελματικής μόρφωσης των γυναικών».[82] Η Κ. Παρρέν, δασκάλα η ίδια, επισημαίνει με διορατικότητα σημαντικά παιδαγωγικά προβλήματα. Πιστεύει πως «*το σχολείον είναι η οδός, δι' ης η κόρη προπαρασκευαζομένη εις τας πραγματικότητας του βίου εισάγεται εν τη κοινωνία*» και για το λόγο αυτό επιμένει στην αλλαγή των προγραμμάτων με σκοπό «*να μορφώνωνται ου μόνον κόραι αποστηθίζουσαι την Γραμματικήν του Γενναδίου και το Συντακτικόν του Ασωπίου, αλλά νεάνιδες κατανοούσαι την υψηλήν εν τη κοινωνία θέσιν και αποστολήν αυτών*».[83]

Με πρωτοβουλία της Παρρέν ιδρύεται το 1897 από την Ένωση Ελληνίδων Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή στην Αθήνα και το 1899 ανάλογες σχολές στον Πειραιά και στην Πάτρα.[84] Στόχος του μεν οικοκυρικού τμήματος να ασκηθούν «*αι επιθυμούσαι να μορφωθούν ως καλαί οικοδέσποιναι ειδικώς και συστηματικώς εις τα οικιακά έργα*», του δε επαγγελματικού η προετοιμασία των μαθητριών «*εις βιοπαραγωγά γυναικεία επαγγέλματα*» με κύριο στόχο να δοθούν και άλλες διέξοδοι για εργασία εκτός από το επάγγελμα της δασκάλας. Η σχολή περιλαμβάνει τα πρώτα χρόνια τμήματα μαγειρικής, κοπτικής – ραπτικής, πηλοποιίας, ανθοποιίας, πλαστικής, διπλογραφίας και «*την εργασίαν του πνεύματος αντικαθιστά η εργασία των χειρών, η γύμνασις εις όλας τας γυναικείας τέχνας*», δηλαδή πρακτικές γνώσεις οικοκυρικών.[85] Στα ιδιωτικά παρθεναγωγεία οι μαθήτριες

---

[76] Βλ. αναλυτικότερα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση*, 117-118.

[77] Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδεύσεως, *Έκθεσις των πεπραγμένων 27-4-1874 έως 26-4-1875* (Αθήνα: Ανδρέας Κορομηλάς, 1875), 16-43.

[78] [Καλλιρρόη Παρρέν], «Η σχολή των υπηρετριών», *Εφημερίς των Κυριών*, 141 (19 Νοεμβρίου 1889): 3· Alexandros. Mansolas, *Statistique de la Grèce. Recensement de la population en 1870* (Athènes: Perrin, 1874), 36-37.

[79] Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση*, 223.

[80] Καλλιρρόη Παρρέν, «Η Ελληνίς χειραφετουμένη διά της εργασίας. Καλλιτεχνική και πρακτική σχολή», *Εφημερίς των Κυριών*, 33 (18 Οκτωβρίου 1887): 1-2.

[81] «Αναφορά των Ελληνίδων Γυναικών προς τον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως», *Εφημερίς των Κυριών*, 86 (23 Οκτωβρίου 1888): 1-3. Η αναφορά αυτή δόθηκε στη Βουλή τον επόμενο χρόνο «*λόγω συσσωρεύσεως πολλής εργασίας εν τω κοινοβουλίω*». «Η πρώτη επίσημος δράσις των Ελληνίδων γυναικών», *Εφημερίς των Κυριών*, 140 (12 Νοεμβρίου 1889): 2.

[82] *Εφημερίς των Κυριών*, 14 (6 Ιουνίου 1887): 1-2· 30 (27 Σεπτεμβρίου 1887): 1-2· 31 (4 Οκτωβρίου 1887): 1-2· 33 (18 Οκτωβρίου 1887): 1-2· 230 (13 Οκτωβρίου 1891): 1-3. Συντάκτρια των άρθρων είναι η Καλλιρρόη Παρρέν.

[83] [Καλλιρρόη Παρρέν], «Τα κατά το Αρσάκειον Β΄», *Εφημερίς των Κυριών*, 65 (5 Ιουνίου 1888): 1 και [της ίδιας], «Τα κατά το Αρσάκειον», *Εφημερίς των Κυριών*, 64 (30 Μαΐου 1888): 2.

[84] Καλλιρρόη Παρρέν, «Η α΄ Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή της Ενώσεως», *Εφημερίς των Κυριών*, 496 (13 Ιουλίου 1897): 2-4· της ίδιας, «Περίληψις λογοδοσίας της Ενώσεως των Ελληνίδων», *Εφημερίς των Κυριών*, 585 (18 Ιουλίου 1899): 6-7· της ίδιας, «Αι πρόοδοί μας εις την πρακτικήν μόρφωσιν», *Εφημερίς των Κυριών*, 591 (17 Οκτωβρίου 1899): 1-2.

[85] Καλλιρρόη Παρρέν, «Η οικοκυρική μόρφωσις των Ελληνίδων», *Εφημερίς των Κυριών*, 499 (14 Σεπτεμβρίου 1897):

διδάσκονται οικιακή οικονομία, θεωρητικές δηλαδή γνώσεις οικονομίας που σχετίζονται με τα καθήκοντα της οικοδέσποινας που διαχειρίζεται το οικογενειακό εισόδημα, αλλά δεν ασχολείται η ίδια με πρακτικές οικιακές εργασίες. Στις οικοκυρικές σχολές, αντίθετα, κύριος στόχος είναι η πρακτική άσκηση στις εργασίες και τα καθήκοντα του νοικοκυριού: «*Το οικοκυριό [...] το εγκαταλειφθέν σχεδόν επί τινά καιρόν χάριν της αποκλειστικής καλλιεργείας του πνεύματος των νεανίδων, το οικοκυριό ανακτά και πάλιν τα δικαιώματα του, αναλαμβάνει και πάλιν τα πρωτεία εις την γυναικείαν αγωγήν*».[86] Πλεονεκτήματα της κατεύθυνσης αυτής θεωρούνται α) ότι προετοιμάζεται η νέα για τα καθήκοντα της μητέρας και συζύγου και β) ότι υπάρχει διαθέσιμο ένα δυναμικό καλά εκπαιδευμένων υπηρετριών. Η Επαγγελματική Σχολή, όπως φαίνεται από τα τμήματα που λειτουργούν, προσφέρει δυνατότητες πρόσβασης σε εργασίες που έχουν άμεση σχέση με το ρόλο της γυναίκας: μοδίστρες, μαγείρισσες, καπελούδες. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν καθαρά ότι η επαγγελματική εκπαίδευση είναι, ολόκληρο τον 19ο αιώνα, συνδεδεμένη, ως προς το περιεχόμενο και τις κατευθύνσεις, με «γυναικείες» ασχολίες και καθήκοντα, και είναι κοινωνικά προσδιορισμένη αφού απευθύνεται σε κοπέλες που προέρχονται από τα χαμηλότερα κοινωνικά-οικονομικά στρώματα.

2.3.3 Δευτεροβάθμια εκπαίδευση – παρθεναγωγεία – διδασκαλεία θηλέων: Διαφοροποιήσεις και περιορισμοί

Στο επίπεδο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών διαμορφώνεται κατά τον 19ο αιώνα η εξής κατάσταση. Ενώ από το 1829 ακόμα ένας πολύ μικρός αριθμός κοριτσιών φοιτά στο νησιωτικό μόνον χώρο σε ελληνικά σχολεία αγοριών και στην Ερμούπολη λειτουργεί με πρωτοβουλία του Δήμου και του Ch. Corck από το 1830, το πρώτο ελληνικό σχολείο για κορίτσια,[87] το Β.Δ. του 1836 για τη μέση εκπαίδευση περιλαμβάνει δύο επάλληλους κύκλους σπουδών, τριτάξιο ελληνικό και τετρατάξιο γυμνάσιο, αλλά αναφέρεται αποκλειστικά στα αγόρια (μαθητές). Στις σχετικές διατάξεις δηλαδή δεν γίνεται καμιά αναφορά σε μαθήτριες, και τα κατοπινά γεγονότα αναιρούν μια τέτοια υπόθεση, αφού το 1867 ο υπουργός παιδείας επισημαίνει στο διευθυντή του ελληνικού σχολείου Σύρου σχετικά με την εγγραφή δύο μαθητριών: «*Η εξέτασις των κορασίων τούτων εγένετο παρ' υμών ατόπως πάντη και παρανόμως [...]. Περιττόν δε μας φαίνεται να σας παρατηρήσωμεν, ότι κοράσια δεν δύνασθε να έχητε μαθητάς*»[88] [**τεκμήριο 2.5** *Άρθρα Ν.1836 – «Μαριγώ Κομνηνού»*].

Συγκεκριμένες προτάσεις υπουργών παιδείας (Ν. Θεοχάρη το 1840, Ιακ. Ρίζου-Νερουλού το 1842) για ίδρυση δημόσιων «*ελληνικών σχολείων κορασίων*»[89] φανερώνουν ότι υπάρχει από πολύ νωρίς σχετική πολιτική βούληση, η οποία παραμένει όμως στο επίπεδο του σχεδιασμού και δεν υλοποιείται. Εκτός από το κράτος και οι γονείς αντιμετωπίζουν με διαφορετικό τρόπο την εκπαίδευση των αγοριών και των κοριτσιών, καθώς είναι εμφανές ότι η εκπαίδευση για τους άνδρες αποτελούσε το μέσο για την πρόσβαση στις υπηρεσίες του δημόσιου χώρου, ενώ για τις γυναίκες είχε διακοσμητικό χαρακτήρα, αφού η μόνη επαγγελματική διέξοδος είχε σχέση με το επάγγελμα της δασκάλας. Το κενό από την έλλειψη κρατικού ενδιαφέροντος ήλθε στην πράξη να καλύψει η ιδιωτική πρωτοβουλία, που αναλαμβάνει, ολόκληρο τον 19ο αιώνα, την ευθύνη για τη διαμόρφωση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών με τη λειτουργία «ανώτερων» ή «ελληνικών» «σχολείων κορασίων» αρχικά και παρθεναγωγείων ή ανώτερων παρθεναγωγείων στη συνέχεια (σχήματα που περιλάμβαναν αλληλοδιδακτικό σχολείο και ανώτερο τμήμα με τάξεις ελληνικού σχολείου στην αρχή, γυμνασίου στη συνέχεια και κατέληγαν στις τάξεις του διδασκαλείου). Τα σχολεία των ξένων ιεραποστόλων που είχαν ιδρυθεί στα χρόνια του Αγώνα και του Καποδίστρια συνεχίζουν τα περισσότερα τη λειτουργία τους και ιδρύονται νέα, κυρίως στην Αθήνα. Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στη Σχολή Χιλλ, που συγκεντρώνει μεγάλο αριθμό μαθητριών και η συνεισφορά της στη γυναικεία εκπαίδευση είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς προετοιμάζει και τις πρώτες δασκάλες και νηπιαγωγούς. Ο περιορισμός όμως της εκπαίδευσης των κοριτσιών στο πλαίσιο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας θα οδηγήσει στην περιθωριοποίηση, στην ποιοτική υποβάθμιση και στη διαμόρφωση μιας νόθας και ασαφούς δευτεροβάθμιας εκπαιδευτικής βαθμίδας που έχει ως ιδεώδες μια ανθρωπιστική

3-4 και της ίδιας, «Λογοδοσία Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής», *Εφημερίς των Κυριών*, 1022 (1 Μαΐου 1912): 2036-2038.

[86] Παρρέν, «Η οικοκυρική μόρφωσις των Ελληνίδων», 3.

[87] Το 1829 κορίτσια εμφανίζονται να φοιτούν στα παρακάτω ελληνικά σχολεία αρρένων: του Ναυπλίου (1 μαθήτρια, 26 μαθητές), της Πάρου (4 μαθήτριες, 39 μαθητές), της Αντιπάρου (1 μαθήτρια, 11 μαθητές), της Μήλου (1 μαθήτρια, 29 μαθητές), της Ύδρας (4 μαθήτριες, 6 μαθητές). Βλ. Απόστολος Δασκαλάκης, *Κείμενα-Πηγαί της ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως. Σειρά τρίτη: Τα περί παιδείας* (Αθήνα: χ.έ., 1968), 1: 514, 547, 552, 585-586 και Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση*, 58-59.

[88] Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, 60-63 και 208.

[89] Βλ. σχετικά Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση*, 111-113.

εκπαίδευση, βασισμένη κυρίως σε ξένα πρότυπα. Ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1850-1860, με την αύξηση των ιδιωτικών σχολείων εντείνεται η λεγόμενη «διακοσμητική» εκπαίδευση, που υποστηρίζεται ιδιαίτερα από γονείς και παιδαγωγούς και περιλαμβάνει, πέρα από τις βασικές γνώσεις, ξένες γλώσσες (κυρίως γαλλικά), τραγούδι και πιάνο. Η κίνηση των ιδιωτικών σχολείων δείχνει καθαρά ότι η διακοσμητική εκπαίδευση επεκτείνεται σταδιακά από τις εύπορες οικογένειες στις τάξεις των υπαλλήλων και στα χαμηλότερα ακόμα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα ως συμπλήρωμα της προίκας. Κατά τη διάρκεια του β΄ μισού του 19ου αιώνα συστήνονται παράλληλα, όπως καταγράφεται στον **πίνακα 2.4**, ιδιωτικά παρθεναγωγεία στις μεγάλες πόλεις, ανταποκρινόμενα στο σχετικό ενδιαφέρον και τις απαιτήσεις κυρίως των ανώτερων κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων, τα οποία διαμορφώνουν ένα κοινό πλαίσιο, με μικρές αποκλίσεις, στην εκπαίδευση των θηλέων με κοινή αφετηρία, ως προς την εκπαιδευτική φιλοσοφία και τον παιδαγωγικό προσανατολισμό, τη θεωρία της βιολογικής διαφοράς των δύο φύλων. Τα ανώτερα σχολεία των κοριτσιών συγκεντρώνονται στην Αθήνα και ακολουθεί η Ερμούπολη, ο Πειραιάς και η Πάτρα. Στην Κέρκυρα το 1866, στην Πάτρα το 1890 συστήνονται δευτεροβάθμια σχολεία από τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, γεγονός που αποτελεί σαφή ένδειξη αναγνώρισης του έργου της από τη μια και τη διεύρυνση της σχετικής «ζήτησης» στις επαρχιακές πόλεις από την άλλη. Από τους χρόνους έναρξης λειτουργίας των σχολείων γίνεται εμφανές ότι έως τη δεκαετία του 1860 το ενδιαφέρον συγκεντρώνεται μόνον στην Αθήνα και την Ερμούπολη, όπου συνεχίζουν να λειτουργούν τα παλαιά σχολεία και προστίθεται η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία.

Από την κίνηση αυτή γίνεται εμφανές ότι η κοινωνία αποδέχτηκε σταδιακά τη χρησιμότητα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών, αλλά φαίνεται πως είχε αρκετές επιφυλάξεις, ενδοιασμούς και προβληματισμούς για την αναγκαιότητα μιας ανώτερης, μετά τη βασική, εκπαίδευσης για τη γυναίκα και βρίσκεται ολόκληρο τον 19ο αιώνα σε εμφανή αμηχανία. Η εκπαιδευτική πρακτική έως το τέλος του αιώνα δείχνει ότι η δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών είναι περιθωριοποιημένη και ποιοτικά υποβαθμισμένη, με αποτέλεσμα το ανώτερο τμήμα των παρθεναγωγείων να αποτελεί μια ασαφή εκπαιδευτική βαθμίδα. Προσφέρει μια ανθρωπιστική εκπαίδευση βασισμένη σε ξενόφερτα πρότυπα, αλλά το πρόγραμμα μαθημάτων των δύο βαθμίδων δεν διαχωρίζεται με σαφήνεια (η ύλη πολλών μαθημάτων συνεχίζεται) και στο δευτεροβάθμιο-ανώτερο τμήμα εμπλέκονται η γενική με την επαγγελματική κατεύθυνση. Η ασάφεια αυτή καταγράφεται ακόμα και στη λειτουργία των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας που εγκρίνονται από το κράτος και αποτελούν πρότυπο για τα ιδιωτικά σχολεία θηλέων.

Η άνθηση της Μεγάλης Ιδέας και το όραμα εκσυγχρονισμού της χώρας ενισχύουν μετά το 1880 το οικιακό και μητρικό ιδεώδες και δημιουργούν νέα κοινωνικά αιτήματα που επιδρούν σημαντικά στην ανάπτυξη της εκπαίδευσης των κοριτσιών. Η μητρότητα προάγεται εμφατικά σε κοινωνική αποστολή, και οι γυναίκες προάγονται σε στυλοβάτες της οικογένειας και του έθνους, αξιολογούνται δηλαδή ηθικά και κοινωνικά. Η χρονική διάρκεια των σπουδών ποικίλλει στα διάφορα παρθεναγωγεία, είναι όμως, σε όλες τις περιπτώσεις, μικρότερη από τη διάρκεια της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των αγοριών που περιλαμβάνει την εποχή αυτή τρίχρονο ελληνικό σχολείο και τετράχρονο γυμνάσιο, όπως ήδη αναφέρθηκε. Τα παρθεναγωγεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, που έχουν το μεγαλύτερο κύκλο σπουδών, περιλαμβάνουν μετά την πρωτοβάθμια εκπαίδευση 4-6 χρόνια φοίτησης, με συνηθέστερη τη διάρκεια των πέντε χρόνων.[90] Ως προς τη συνολική διάρθρωσή τους, περιλαμβάνουν νηπιαγωγείο, αλληλοδιδακτικό σχολείο (4 τάξεις) ή συνδιδακτικό τμήμα (μετά το 1879), τάξεις ελληνικού σχολείου, γυμνασιακές τάξεις (ορισμένα μόνον από το 1863 και εξής), τάξεις διδασκαλείου (2-3).

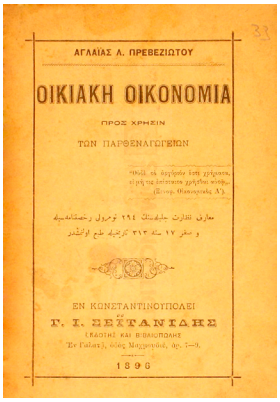
ΑΓΑΛΙΑΣ Λ. ΠΡΕΒΕΖΙΩΤΟΥ

ΟΙΚΙΑΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

ΠΡΟΣ ΧΡΗΣΙΝ

ΤΩΝ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΩΝ

ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ

Τ. Ι. ΞΕΝΤΑΝΙΔΗΣ

1896

Εικόνα 2.13 *Οικιακή οικονομία της Αγλαΐας Πρεβεζιώτου, 1896.*

Η παράλληλη λειτουργία όμως του παρθεναγωγείου και του διδασκαλείου όπου φοιτούν κορίτσια λαϊκών στρωμάτων κάνει ορατή και προβάλλει τη μοναδική επαγγελματική διέξοδο που προσφέρεται την εποχή αυτή με το επάγγελμα της δασκάλας, αφού δίνει την ευκαιρία στις νέες κοπέλες να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στο δημόσιο χώρο. Με τον τρόπο αυτό «υποτάσσεται» εμφανώς η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στον «επαγγελματισμό», αφού το ανώτερο παρθεναγωγείο λειτούργησε ολόκληρο τον 19ο αιώνα ως προπαρασκευαστικό σχολείο για το διδασκαλείο. Σταθμός για την κίνηση αυτή θεωρείται το 1861 χρονιά όταν το κράτος αναγνωρίζει το σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας ως επίσημο διδασκαλείο θηλέων. Η πορεία της εταιρείας αυτής αποτελεί το βασικό κορμό της ιστορίας της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών στην Ελλάδα (γενικής και επαγγελματικής) και χωρίζεται, για συμβατικούς λόγους, τις

[90] Στο ίδιο, 83-88, 151.

ανάγκες δηλαδή της μελέτης και έρευνας, σε δύο περιόδους. Η πρώτη (1836-1893) αναφέρεται στην περίοδο της αποκλειστικής ευθύνης της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών και η δεύτερη (1893-1914) στην περίοδο των παρεμβάσεων της πολιτείας έως το 1914, χρονιά ίδρυσης των πρώτων δημόσιων δευτεροβάθμιων σχολείων.

2.3.3.1 Περίοδος Α΄ 1836-1893: Ο κυρίαρχος ρόλος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας

Κυριότερος φορέας της γυναικείας εκπαίδευσης αναδεικνύεται κατά τον 19ο αιώνα η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία που ιδρύθηκε το 1836 με πρωτοβουλία του παιδαγωγού Ιωάννη Π. Κοκκώνη και ειδικότερο στόχο να περιορίσει τη ροή των μαθητριών στα σχολεία των δυτικών ιεραποστόλων.[91] Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών χαρακτηρίζεται από μια «ιδιόμορφη» πρόνοια από μέρους της πολιτείας, με αποτέλεσμα την ευθύνη για τη διαμόρφωσή της και τη λειτουργία αντίστοιχων σχολείων –ακόμα και την επαγγελματική εκπαίδευση της δασκάλας– να αναλαμβάνει έως τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα (1914) η ιδιωτική πρωτοβουλία, οι ξένοι ιεραπόστολοι και κυρίως η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Το σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας αρχίζει να λειτουργεί το 1837 και πολύ γρήγορα (το 1841) προσδιορίζεται ως διδασκαλείο με σκοπό να καλύψει τις επείγουσες ανάγκες των δημοτικών σχολείων θηλέων σε διδακτικό προσωπικό. Η λειτουργία του σχολείου αυτού ενισχύεται από την πολιτεία, αφού σ' αυτό φοιτούν υπότροφες της κυβέρνησης και των δήμων, και με το Β.Δ. του 1861 αναγνωρίζεται ως επίσημο διδασκαλείο θηλέων του κράτους. Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, επομένως, υποκαθιστά το κράτος στον τομέα της γυναικείας εκπαίδευσης, αλλά υποστηρίζεται, εποπτεύεται και χρηματοδοτείται (με το σύστημα των υποτροφιών) από αυτό. Το έργο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στηρίζεται επίσης οικονομικά από τις μεγάλες ελληνικές κοινότητες της διασποράς και πλούσιους ομογενείς. Ο ηπειρώτης Απόστολος Αρσάκης αναλαμβάνει το 1850 τη δαπάνη για την ανέγερση ιδιόκτητου σχολικού κτιρίου για το παρθεναγωγείο το οποίο από τότε προς τιμή του ευεργέτη ονομάζεται πλέον «Αρσάκειο». Η αρχιτεκτονική του κτιρίου αυτού, το μέγεθος και η πολυτέλεια σε πολλές αίθουσες προκαλούν μέχρι σήμερα εντύπωση. Αιτιολογούνται και κατανοούνται οι διαστάσεις αυτές μόνο στο πλαίσιο της εποχής, αν ληφθούν δηλαδή υπόψη οι αριθμοί των μαθητριών που φοιτούσαν στα σχολεία αυτά κατά τον 19ο αιώνα και κυρίως η κυρίαρχη ιδεολογία σχετικά με τη σημασία της εκπαίδευσης και του σχολείου γενικά και της γυναικείας εκπαίδευσης ειδικότερα. Τη σχολική χρονιά 1880-1881, για παράδειγμα, φοιτούν στο διδασκαλείο 667 μαθήτριες (εσωτερικές 199 και 468 εξωτερικές) και τη χρονιά 1888-1889 σε σύνολο 704 μαθητριών οι εσωτερικές είναι 217 και οι εξωτερικές 487).[92]

Ο σκοπός της εκπαίδευσης και η χρονική διάρκεια των σπουδών ποικίλλουν: Το πρώτο σχολείο της Εταιρείας από το 1837 θέτει ως σκοπό την εκπαίδευση της δασκάλας, αλλά, παράλληλα «*Το διοικητικόν συμβούλιον της Εταιρείας απεφάσισε να συστήση και έτερον σχολείον μεσαίον, κατ' αίτησιν πολλών γονέων, εις το οποίον θέλουσι διδάσκεσθαι των ευκαταστάτων τα κοράσια πληρώνοντα μικρά τινα δίδακτρα*». Οι ανάγκες, επομένως, της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης σε διδακτικό προσωπικό και η «ζήτηση» μιας ειδικής εκπαίδευσης «ευκατάστατων» κοριτσιών είναι οι δύο πρώτες εμφανείς μορφωτικές ανάγκες των ελληνίδων. Στην εκπαιδευτική πράξη, βέβαια, η Εταιρεία αδυνατεί για οικονομικούς λόγους να λειτουργήσει δύο διαφορετικά σχολεία, με αποτέλεσμα οι υποψήφιες δασκάλες και οι πλούσιες κοπέλες να φοιτούν στο ίδιο σχολείο. Σύμφωνα με τον πρώτο κανονισμό του 1842, το διδασκαλείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας είχε τέσσερεις τάξεις, αλλά

Εικόνα 2.14 *Το Μέγαρο του Αρσακείου (Πηγή: Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας 1836-1936 (Αθήνα, 1936), 8).*

[91] Για τους πρωτεργάτες, τα ιδρυτικά μέλη και τις πρώτες ενέργειες της Εταιρείας, βλ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση*, 79-83.

[92] Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση*, 182-183. Η διαμόρφωση της εσωτερικής ζωής στο Αρσάκειο (καθημερινή ζωή στο οικοτροφείο, σχέσεις μαθητριών κ.ά.) αποτελεί οπωσδήποτε θέμα με ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Βλ. Πόλλη Θαναηλάκη, ««Αι σύσσιτοι κόραι» του Αρσακείου Παρθεναγωγείου: Διατροφή και αγωγή των οικότροφων μαθητριών του σχολείου τον 19ο αιώνα», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, 8 (2009): 142-173.

με τον επόμενο κανονισμό του 1851 τα χρόνια φοίτησης αυξάνονται σε πέντε (δομή που διατηρείται έως το 1881).

Ως προς το περιεχόμενο της εκπαίδευσης στο πρώτο πρόγραμμα του διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας η έμφαση δίνεται στη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας μέσα στη γενικότερη κλασικιστική κατεύθυνση της εποχής, και ακολουθεί η διδασκαλία των ξένων γλωσσών, των χειροτεχνημάτων και της μουσικής. Οι υποψήφιες δασκάλες ασκούνται στο τελευταίο εξάμηνο της τέταρτης χρονιάς στην αλληλοδιδακτική μέθοδο, αλλά επισημαίνουμε το γεγονός ότι στην τελευταία τάξη του διδασκαλείου δεν διδάσκονται καθόλου μαθηματικά (αριθμητική ή γεωμετρία) μέσα σε ένα πλαίσιο βέβαια που υπερισχύουν, ακόμα και στον παιδαγωγικό χώρο, οι απόψεις που υποστηρίζουν μια περιορισμένη και υποβαθμισμένη εκπαίδευση των κοριτσιών επισημαίνοντας τις διαφορές ως προς τη «φύση» και τον «προορισμό» των δύο φύλων και δίνοντας έμφαση, με βάση δεδομένα της φυσιολογίας και βιολογίας, στις περιορισμένες ικανότητες των κοριτσιών.

Σε σύγκριση με την εκπαίδευση των αγοριών, με βάση τα προγράμματα μαθημάτων των ελληνικών σχολείων αρρένων (1867) και θηλέων (1870), είναι εμφανές ότι οι ώρες διδασκαλίας της αριθμητικής, καθώς και των ελληνικών είναι αισθητά λιγότερες στα παρθεναγωγεία σε σχέση με τα ελληνικά σχολεία των αγοριών και ότι στα πρώτα δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη διδασκαλία των γαλλικών, της ωδικής, της ιχνογραφίας και των εργοχείρων, γεγονός που αποτελεί σαφή ένδειξη για το διακοσμητικό και συμβολικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης των κοριτσιών.

Τα στοιχεία αυτά φανερώνουν ότι η δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών είναι σε ολόκληρο τον 19ο αιώνα υποβαθμισμένη σε σχέση με την αντίστοιχη των αγοριών, με σημαντικότερη συνέπεια ότι αφαιρείται η δυνατότητα από τις απόφοιτες των ανώτερων παρθεναγωγείων να εγγραφούν στο πανεπιστήμιο. Ήδη όμως από το 1863 στο *Ανώτερον Σχολείον Κορασίων* του Δήμου της Ερμούπολης και από το 1869 στο παρθεναγωγείο της Αικατερίνης Λασκαρίδου λειτουργούν γυμνασιακές τάξεις, γεγονός που φανερώνει ενδιαφέρον για ισότιμη εκπαίδευση των κοριτσιών με την αντίστοιχη των αγοριών. Ο ιδιωτικός χαρακτήρας όμως της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών, τα ακριβά δίδακτρα των παρθεναγωγείων, το γεγονός ότι όλα τα σχολεία βρίσκονται συγκεντρωμένα στις 3-4 μεγαλύτερες πόλεις της χώρας, φανερώνουν ότι η δευτεροβάθμια γενική εκπαίδευση αποτελεί κατά τον 19ο αιώνα προνόμιο ενός μικρού αριθμού κοριτσιών.[93]

Πρόγραμμα μαθημάτων Διδασκαλείου Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1842)					
		Ώρες διδασκαλίας κατά τάξεις			
	Μαθήματα	**Α΄**	**Β΄**	**Γ΄**	**Δ΄**
α΄	Ελληνική Γλώσσα	13	10	10	10
β΄	Γαλλική Γλώσσα	-	3	3	3
γ΄	Ιερά Ιστορία	2	2	-	-
δ΄	Κατήχηση	-	-	2	-
ε΄	Χριστιανική Ηθική	-	-	-	2
ς΄	Αριθμητική και τα στοιχειωδέστερα της Γεωμετρίας	3	2	2	-
ζ΄	Ελληνική και Γενική Ιστορία	-	2	2	3
η΄	Γεωγραφία	3	2	2	2
θ΄	Φυσιογραφία και Φυσική	-	2	1	2
ι΄	Ωδική	-	3	3	3
ια΄	Καλλιγραφία	3	3	3	3
ιβ΄	Ιχνογραφία				
ιγ΄	Χειροτεχνήματα («τας λοιπάς εργασίμους ώρας»)				
Σύνολο		**24**	**29**	**28**	**28**

Πίνακας 2.9 *Πρόγραμμα μαθημάτων Διδασκαλείου Φ.Ε. (1842) (Πηγή: Ζιώγου-Καραστεργίου, Η μέση εκπαίδευση, 90).*

Τα σχολεία των αγοριών είναι δημόσια σχολεία και προετοιμάζουν τους μαθητές για συνέχιση των σπου-

[93] Στο ίδιο, 134-137, 238-240.

δών τους στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και την επαγγελματική ζωή. Τα παρθεναγωγεία, αντίθετα, ιδιωτικά ή ιδρυμένα από δήμους, εταιρείες ή συλλόγους, έχουν κύριο σκοπό να καταστήσουν «*τας παιδευομένας καλάς θυγατέρας και οικοδεσποίνας*». Οι διαφορετικοί στόχοι της αγωγής διατυπώνονται ρητά και αντιθετικά στα κανονιστικά κείμενα των σχολείων εκείνων έχουν τμήματα και για τα αγόρια και για τα κορίτσια. «*Πάση δυνάμει μεριμνώμεν*», τονίζεται στον κανονισμό του Λυκείου και Παρθεναγωγείου Β. Γεννηματά, «*να παρασκευάσωμεν τους μεν παίδας χρηστούς πολίτας, τα δε κοράσια φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας*».

Καλοί πολίτες οι μαθητές, φρόνιμες δεσποινίδες και άριστες μητέρες οι μαθήτριες. Έτσι, το μεγαλύτερο μέρος από τα προγράμματα μαθημάτων των παρθεναγωγείων καταλαμβάνουν δραστηριότητες που προετοιμάζουν τη μητέρα και οικοδέσποινα, μιας ορισμένης μάλιστα κοινωνικής τάξης.[94]

Σταδιακά, από τα μέσα του 19ου αιώνα και εξής, το αίτημα για ανώτερη εκπαίδευση των κοριτσιών διευρύνεται χωρίς να μπορεί να γίνει βέβαια καμιά σύγκριση με τους αριθμούς σχολείων και μαθητών της μέσης εκπαίδευσης των αγοριών, αφού η πιο ευνοϊκή αναλογία μαθητών-μαθητριών είναι 10 προς 1 και η δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών περιορίζεται ουσιαστικά την εποχή αυτή στα μεγάλα αστικά κέντρα, την Αθήνα και την Ερμούπολη έως το 1865, και τον Πειραιά, την Πάτρα και την Κέρκυρα στη συνέχεια. Το 1874 καταγράφονται 1.227 μαθήτριες σε παρθεναγωγεία επιπέδου δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ οι μαθητές που φοιτούν σε αντίστοιχα σχολεία είναι 10.854.

	Ελληνικό Σχολείο Κέρκυρας Πρόγραμμα μαθημάτων 1870				**Ελληνικό Σχολείο Αρρένων Πρόγραμμα μαθημάτων 1867**			
Μαθήματα	**Α΄**	**Β΄**	**Γ΄**	**Σύνολο**	**Α΄**	**Β΄**	**Γ΄**	**Σύνολο**
Ιερά Ιστορία	2	2	3	7	3	2	2	7
Ελληνικά	9	9	9	27	19	15	15	49
Αριθμητική	3	2	2	7	4	4	4	12
Γεωγραφία	2	2	2	6	2	2	2	6
Ιστορία	2	3	3	8	-	2	3	5
Γαλλικά	5	5	5	15	-	2	3	5
Φυσική	-	-	3	3	-	-	-	-
Ιχνογραφία	2	2	2	6	-	-	-	-
Οικιακή Οικονομία	-	-	2	2	-	-	-	-
Καλλιγραφία	2	2	-	4	2	2	-	4
Ωδική	2	2	2	6	-	-	-	-
Λατινικά	-	-	-	-	-	-	2	2
Σύνολο	**29**	**29**	**33**	**91**	**30**	**30**	**31**	**91**
	Εργόχειρα και ραπτική κατά τας λοιπάς εργασίμους ώρας							

Πίνακας 2.10 *Πρόγραμμα μαθημάτων ελληνικού σχολείου θηλέων (1870) και αρρένων (1867) (Πηγή: Ζιώγου-Καραστεργίου, Η μέση εκπαίδευση, 198).*

Είναι εμφανές ότι ο ιδιωτικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης των κοριτσιών περιόριζε τη δυνατότητα για δευτεροβάθμια εκπαίδευση μόνο στις τάξεις που είχαν οικονομικά μέσα να την αποκτήσουν, αποκλείοντας με τον τρόπο αυτό την πλειονότητα των κοριτσιών από μια ανώτερη εκπαίδευση. Για τις κοπέλες των χαμηλότερων κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων τη μόνη δυνατότητα για κοινωνική άνοδο προσφέρει η φοίτηση στα διδασκαλεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και το δίπλωμα της δασκάλας, με αποτέλεσμα τα πρώτα πενήντα χρόνια (1836-1886) να δοθούν σε αρσακειάδες 2.004 πτυχία.[95] Η δυνατότητα λήψης υποτροφίας

[94] Λεπτομέρειες για τα προγράμματα μαθημάτων των παρθεναγωγείων, βλ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση*, 122-124 και 222-226.

[95] Στο ίδιο, 168. Για τη διεθνή πρακτική σε αντίστοιχα θέματα της εκπαίδευσης των κοριτσιών, βλ. ενδεικτικά Rebecca Rogers, *From the Salon to the Schoolroom. Educating Bourgeois Girls in Nineteenth-Century France* (University Park, PA: The Pennsylvania State University Press, 2005).

από το κράτος ή τους δήμους, καθώς και η λειτουργία οικοτροφείου στο Αρσάκειο βοηθούσε στην υπέρβαση των βασικών ανασταλτικών παραγόντων για φτωχά κορίτσια από την επαρχία. Οι εσωτερικές μαθήτριες στο Αρσάκειο δεν ξεπερνούν σε αριθμό τις εξωτερικές που ζουν στην Αθήνα και πληρώνουν μόνον τα δίδακτρα. Με το δίπλωμα του Αρσακείου οι νέες αυτές διασκορπίζονται στη συνέχεια ως δασκάλες και προσφέρουν τις υπηρεσίες τους από τον Πόντο μέχρι την Καππαδοκία και από την Ανατολική Ρωμυλία μέχρι την Αίγυπτο. Τα οδοιπορικά των αρσακειάδων προκαλούν εντύπωση και φανερώνουν τον αγώνα και την πολυδιάστατη προσφορά των πρώτων διδασκαλισσών. Η Καλλιρρόη Παρρέν (1859/1861-1940), για παράδειγμα, παίρνει το πτυχίο της το 1878 από το Αρσάκειο, διευθύνει στη συνέχεια το Ροδοκανάκειο Παρθεναγωγείο στην Οδησσό και από το 1882 έως το 1886 ιδιωτικό παρθεναγωγείο στην Αδριανούπολη. Το Αρσάκειο αποτελεί, επομένως, ολόκληρο τον 19ο αιώνα, τον πόλο έλξης των μικρών μαθητριών από κάθε γωνιά του κράτους και η εμβέλειά του φτάνει έως τις ακραίες περιοχές του ελληνισμού της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Από τη δεκαετία του 1860/1870 αρχίζουν, μέσα στο ευρύτερο ιστορικό-κοινωνικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο, να καταγράφονται συζητήσεις και πρωτοβουλίες για την αναμόρφωση της γυναικείας εκπαίδευσης. Στο γενικότερο ανανεωτικό πνεύμα που αρχίζει να διαμορφώνεται στην Ελλάδα εντάσσονται και οι νομοθετικές απόπειρες για εκπαιδευτική αναμόρφωση και εκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού συστήματος συνολικά. Στο επίπεδο της εκπαιδευτικής πολιτικής, λοιπόν, έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι στα νομοσχέδια του Γ. Μίλιση (1877), του Α. Αυγερινού (1880), του Γ. Θεοτόκη (1889) και του Α. Ευταξία (1899) γίνονται αναφορές στη γυναικεία εκπαίδευση, χωρίς όμως να προωθούνται ουσιαστικά τα σχετικά θέματα. Διαχωρίζουν το διδασκαλείο από το σχολείο γενικής εκπαίδευσης και προτείνουν την ίδρυση παρθεναγωγείων από το δημόσιο, αλλά είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών είναι σε όλα τα νομοσχέδια, ακόμα και σ' αυτά που προτάθηκαν από την κυβέρνηση του Τρικούπη, έντονα διαφοροποιημένη και υποβαθμισμένη σε σχέση με την αντίστοιχη των αγοριών. Σε όλα τα νομοσχέδια το γυμνάσιο προορίζεται αποκλειστικά και μόνο για μαθητές. Ο Α. Αυγερινός και ο Γ. Θεοτόκης μάλιστα επιμένουν με ιδιαίτερη έμφαση στη διαφοροποίηση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών με το επιχείρημα ότι επιδιώκει «*αλλοίον όλως σκοπόν*».[96] Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι και στο επίπεδο της παιδαγωγικής θεωρίας στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα διατυπώνονται απόψεις από γνωστούς λόγιους, παιδαγωγούς και εκπαιδευτικούς της εποχής τεκμηριωμένες με επιχειρήματα που οδηγούν στην ουσιαστική διαφοροποίηση (με την έννοια του υποβιβασμού) της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών από την αντίστοιχη των αγοριών ή ακόμα και στην αναίρεση της χρησιμότητας της γυναικείας εκπαίδευσης. Η διάχυση των απόψεων του Δαρβίνου και άλλων φυσιολογιστών μορφοποιούν αντιλήψεις ελλήνων παιδαγωγών που επικεντρώνονται σε επιχειρήματα για την πνευματική κατωτερότητα και τις περιορισμένες ικανότητες των κοριτσιών. Με κοινή αφετηρία τη θεωρία της βιολογικής διαφοράς των δύο φύλων διατυπώνονται απόψεις που συγκλίνουν σε ένα κοινό πλαίσιο για την εκπαίδευση των κοριτσιών με παράλληλη, όμως, σταδιακή απόπειρα εξιδανίκευσης της μητρότητας και της κοινωνικής και εθνικής προσφοράς των γυναικών. Η Μεγάλη Ιδέα και οι προσπάθειες για εκσυγχρονισμό της χώρας ενισχύουν οπωσδήποτε το οικιακό ιδεώδες και αναβαθμίζουν συνεκδοχικά το θέμα της εκπαίδευσης των γυναικών. Προς το τέλος του αιώνα επισημαίνονται, με ιδιαίτερη έμφαση, οι ηθικοποιητικές και εκπολιτιστικές ιδιότητες των μορφωμένων γυναικών που μπορούν να λειτουργήσουν αναμορφωτικά για την κοινωνία και το έθνος με τη φιλανθρωπία, την εθνική δράση, και, κυρίως, με το εκπαιδευτικό έργο[97] [**τεκμήριο 2.6** *Κείμενα - Κ. Ξανθόπουλος*].

Παρθεναγωγεῖα ποὺ λειτούργησαν ἀπὸ τὸ 1861 ὡς τὸ 1893

ΑΘΗΝΑ		
— Φιλεκπαιδευτική Ἑταιρεία	:	ὁλόκληρη τὴν περίοδο
—Ἀσπ. Σουρμελῆ	:	ὡς τὸ 1869*
— Fr. Hill	:	ὡς τὸ 1867 καὶ ἀπὸ τὸ 1872 κ.ἑ.
— Αἰκ. Λασκαρίδου	:	1867-1887
—Ἀσπ. Σκορδέλη	:	1887 κ.ἑ. } ***
— Σ. Σιμοπούλου	:	(1887)** κ.ἑ. } ***
— Σ. Δημοπούλου	:	1887 κ.ἑ.
— Β. Γεννηματᾶς	:	(1888)** κ.ἑ.
— Εὐρ. Ἰωαννίδου	:	1889 κ.ἑ.
— Σύλλογος Κυριῶν	:	1890 κ.ἑ.
— Μ. Βελλῆ	:	1891 κ.ἑ.
— Φλ. Φουντουκλῆ-Εἰρ. Πρινάρη	:	1893 κ.ἑ.
ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ		
— Δήμου	:	ὁλόκληρη τὴν περίοδο
— Fr. Hildner	:	ὡς τὸ 1883
—Ἀ. Μαγκάκη	:	ὡς τὸ 1880*
— Ζ. Καμπάνη	:	1888 κ.ἑ.
ΚΕΡΚΥΡΑ		
— Φιλεκπαιδευτική Ἑταιρεία	:	1866 κ.ἑ.
ΠΑΤΡΑ		
— Φιλεκπαιδευτική Ἑταιρεία	:	1890 κ.ἑ.
ΠΕΙΡΑΙΑΣ		
— Σ. Βαμβακάρη	:	1865 κ.ἑ.
— Ζ. Γκίκα	:	(1888)** κ.ἑ.

* Ὡς τὸ ἔτος αὐτὸ ὑπάρχουν μαρτυρίες γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ σχολείου.
** Πρώτη μαρτυρία γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ σχολείου.
*** Ἀπὸ τὸ 1890 τὰ δυὸ αὐτὰ Παρθεναγωγεῖα συγχωνεύονται.

Πίνακας 2.11 *Κατάλογος παρθεναγωγείων 19ου αιώνα (Πηγή: Ζιώγου-Καραστεργίου, Η μέση εκπαίδευση, 219).*

Η αυστηρή κριτική και οι διαπιστώσεις των επιθεωρητών των δημοτικών σχολείων από το 1872 και εξής

[96] Ζιώγου-Καραστεργίου, *Διερευνώντας το φύλο*, 146-147.
[97] Βλ. σχετική ανάλυση στο Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*.

και κυρίως οι εκθέσεις των ετών 1880-1883, που σχετίζονται άμεσα με τον τρόπο εκπαίδευσης και το μορφωτικό επίπεδο των διδασκαλισσών, υποχρεώνουν το υπουργείο να παρέμβει στη λειτουργία των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Με το διάταγμα της 24ης Απριλίου 1881 καθορίζεται ο σκοπός του διδασκαλείου και τα μαθήματα που πρέπει να διδάσκονται οι υποψήφιες δασκάλες και στη συνέχεια με το διάταγμα της 11ης Ιανουαρίου 1888, γίνεται η πρώτη απόπειρα να δοθεί η δυνατότητα εκπαίδευσης διδασκαλισσών και στα ιδιωτικά παρθεναγωγεία, η οποία, ωστόσο, κάτω από την πίεση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας αναιρείται. Στο πλαίσιο αυτό παρεμβάλλεται ο αγώνας της Καλλιρρόης Παρρέν που συσπειρώνει με την *Εφημερίδα των Κυριών* (1887 και εξής) τις μορφωμένες γυναίκες και προβάλλει από τη μεριά τους συγκεκριμένα αιτήματα για τη βελτίωση και διεύρυνση της εκπαίδευσης των κοριτσιών, την κατοχύρωση της θέσης των διδασκαλισσών και την πρόσβαση των ελληνίδων στην ανώτατη εκπαίδευση. Η πολιτεία επανέρχεται στο θέμα της εκπαίδευσης των διδασκαλισσών και με το διάταγμα της 27ης Οκτωβρίου 1892 παραχωρείται στα ιδιωτικά παρθεναγωγεία το δικαίωμα να εκπαιδεύουν δασκάλες. Με το ίδιο διάταγμα αίρεται η αναγνώριση των διδασκαλείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας ως διδασκαλείων του κράτους και σταματά η χρηματική επιχορήγηση της Εταιρείας.[98]

2.3.3.2 Περίοδος Β΄ 1893-1914: Παρεμβάσεις, νομοθετικές ρυθμίσεις και αδιέξοδα

Το 1893 αποτελεί τομή στην ιστορία της εκπαίδευσης των κοριτσιών, γιατί η πολιτεία προχωρά στην πρώτη νομοθετική ρύθμιση για τη λειτουργία των παρθεναγωγείων. Διαχωρίζει το επαγγελματικό σχολείο (το διδασκαλείο) από το γενικό (το ανώτερο παρθεναγωγείο), αλλά γενικά αφήνει τη μέση εκπαίδευση των κοριτσιών σε χαμηλότερο επίπεδο, αφού το απολυτήριο του ανώτερου παρθεναγωγείου δεν εξασφαλίζει τη δυνατότητα εγγραφής στο πανεπιστήμιο παρά τις αντίθετες φωνές που είχαν αρχίσει να διατυπώνονται.

΄Εως το 1893 τα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας ήταν διαρθρωμένα ως εξής: Πρότυπο δημοτικό σχολείο με 6 τάξεις: 4 τάξεις δημοτικού, 2 ελληνικού, διδασκαλείο με 4 τάξεις: 1 σχολαρχείου, 1 γυμνασίου, 2 διδασκαλίας αρχαίας ελληνικής, παιδαγωγικής και διδακτικών ασκήσεων. Σύνολο τάξεων: 10. Το πρόγραμμα του υπουργείου (1893) ανατρέπει τη δομή των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας πρώτα απ' όλα γιατί αυξάνει τα χρόνια της φοίτησης από 10 σε 11, εννέα τάξεις πλήρους παρθεναγωγείου και δύο τάξεις διδασκαλείου. Στην πρόταση του υπουργείου είναι εμφανής η προσπάθεια εξομοίωσης –ως προς τη διάρκεια μόνον– της εκπαίδευσης θηλέων και αρρένων, αφού η συνολική διάρκεια της εκπαίδευσης των αγοριών είναι 11 χρόνια (4 δημοτικό, 3 ελληνικό, 4 γυμνάσιο), καθώς και τη διάρκεια σπουδών υποψηφίων δασκάλων και διδασκαλισσών, αφού οι δάσκαλοι συμπληρώνουν 11 χρόνια σπουδών (4 δημοτικό, 3 ελληνικό, 1 γυμνάσιο, 3 διδασκαλείο). Στη διδασκαλία των μαθημάτων παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις κυρίως στη διδασκαλία της γλώσσας, επειδή «*αντί της αρχαίας γλώσσης κατέστησε την εξακολούθησιν της νεοελληνικής γλώσσης και γραμματικής*». Πιο συγκεκριμένα, ενώ η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία άρχιζε τη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και γραμματικής από την Ε΄ τάξη, με το πρόγραμμα του 1893, η «ανάγνωση και ερμηνεία αρχαίου λόγου» καθώς και η «γραμματική της αττικής διαλέκτου» αρχίζει να διδάσκεται από τη Ζ΄ τάξη, δύο χρόνια δηλαδή αργότερα. Στις τάξεις του διδασκαλείου προστέθηκαν με το πρόγραμμα του 1893 τρία νέα μαθήματα «γενικής γραμματολογίας, ιστορίας της καλλιτεχνίας και υγιεινής» και δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην ωδική.

Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία σχολιάζει με δυσμένεια τις νέες ρυθμίσεις του 1893 και επανειλημμένα επισημαίνει ανυπέρβλητες δυσκολίες στην εφαρμογή του προγράμματος αυτού κυρίως ως προς την εμβόλιμη έβδομη τάξη. Η πολιτική αλλαγή στα 1895 ευνόησε την Εταιρεία, αφού με το διάταγμα της 18ης Ιουνίου 1896 αναγνωρίζεται το διδασκαλείο της ως το μοναδικό διδασκαλείο θηλέων του κράτους. Το πρόγραμμα του 1897, που προτάθηκε από το υπουργείο παιδείας, συναντά και πάλι δυσκολίες στην εφαρμογή του. Προβλέπει τις τάξεις Θ΄και Ι΄στο ανώτερο τμήμα του παρθεναγωγείου, αλλά στην πράξη «*το εκ της Θ΄ και Ι΄ τάξεως αποτελούμενον ανώτερον τμήμα του Παρθεναγωγείου έπαυσε να λειτουργή δι' ελλειψιν μαθητριών επειδή αι πλείσται μαθήτριαι αποφοιτώσαι της ογδόης τάξεως εισήρχοντο εις το διδασκαλείον*».

Στα 1897, επομένως, η πολιτεία θεσπίζει και πάλι έναν τύπο σχολείου που δεν έχει καμιά σχέση με τη δημόσια μέση εκπαίδευση των αγοριών και δεν παρέχει τη δυνατότητα εγγραφής στο πανεπιστήμιο, παρά το ενδιαφέρον που είχε εκδηλωθεί για ουσιαστική μέση εκπαίδευση θηλέων. Η θέση αυτή της πολιτείας αποτελεί οπωσδήποτε ένα ενδιαφέρον πείραμα στην ιστορία της γυναικείας εκπαίδευσης στη χώρα μας, γιατί το αποτέλεσμα δικαιώνει τις πραγματικές ανάγκες. Στα πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας αναφέρεται ότι οι ανώτατες τάξεις Θ΄ και Ι΄ δεν λειτουργούν μετά το 1897 από έλλειψη μαθητριών. Το διδασκαλείο συγκεντρώνει όλες τις προτιμήσεις. Η επιλογή αυτή δείχνει καθαρά ότι δεν ικανοποιεί μια μακρόχρονη εκπαί-

[98] Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση*, 166.

δευση που προετοιμάζει αποκλειστικά και μόνο τη μητέρα και τη νοικοκυρά αλλά προτιμάται η διέξοδος που αφήνει και κάποιο επαγγελματικό άνοιγμα. Κάτω λοιπόν από την πίεση της πραγματικότητας το υπουργείο δεν συμπεριλαμβάνει το τμήμα αυτό στις νομοθετικές ρυθμίσεις του 1902. Καλύπτεται δηλαδή και αναγνωρίζεται το διδασκαλείο, αλλά φαίνεται καθαρά το αδιέξοδο που έχει δημιουργηθεί στις αρχές του αιώνα μας στον τομέα της δευτεροβάθμιας γενικής εκπαίδευσης των κοριτσιών. Αδιέξοδο που επιτείνει η παρατήρηση ότι δεν έχουμε άλλες νομοθετικές ρυθμίσεις για την επόμενη δεκαετία, έως το 1914 δηλαδή που ιδρύονται τα αστικά σχολεία. Από το 1902 ώς το 1914 η πολιτεία αποφεύγει να πάρει θέση. Η λύση στο αδιέξοδο αυτό δίνεται με κάποιο «ριζοσπαστικό» τρόπο, αφού «βρίσκονται» στις αρχές του αιώνα μας πολλές μαθήτριες στα δημόσια ελληνικά σχολεία των αγοριών, φανερώνοντας τι άλλο παρά τη διαφορετική επιλογή τους; Μετά τη δημοσίευση του προγράμματος του 1902 που καταργεί το ανώτερο τμήμα των παρθεναγωγείων (τάξεις Θ΄ και Ι΄) τα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας έχουν την εξής διάρθρωση που φαίνεται ότι διατηρήθηκε έως το τέλος της περιόδου που μελετούμε: έξι τάξεις προτύπου, δύο τάξεις ανωτέρου παρθεναγωγείου και τρεις τάξεις διδασκαλείου.

Μαθήματα	Τάξεις πλήρους παρθεναγωγείου									Τάξεις διδασκαλείου	
	Α΄	Β΄	Γ΄	Δ΄	Ε΄	ΣΤ΄	Ζ΄	Η΄	Θ΄	Α΄	Β΄
	Ώρες διδασκαλίας ανά τάξη										
Θρησκευτικά	3	3	3	3	3	3	2	2	2	3	3
Ελληνικά	12	12	9	9	9	9	9	9	9	9	6
Αριθμητική	3	3	3	3	2	2	1	1	-	1	-
Γεωμετρία	-	-	-	2	2	2	1	1	-	1	-
Ιστορία	-	-	-	2	2	2	2	2	2	3	2
Γεωγραφία	-	-	2	2	2	2	2	1	1	2	-
Φυσική Ιστορία	-	-	2	2	2	2	2	-	-	-	-
Φυσική-Χημεία	-	-	-	-	-	-	-	2	2	-	-
Υγιεινή	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Οικιακή Οικονομία	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Οικιακή Παιδαγωγική	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-
Γραμματολογία	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-
Ιστορία της Καλλιτεχνίας	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-
Γαλλικά	-	-	-	-	-	-	3	3	3	-	-
Παιδαγωγικά	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	4
Ασκήσεις Διδακτικαί	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	12
Χειροτεχνήματα	3	3	3	3	4	4	6	6	4	3	3
Ωδική	2	2	2	3	3	3	3	3	3	3	3
Καλλιγραφία	-	2	2	2	2	2	-	-	-	1	-
Ιχνογραφία	-	-	2	2	2	2	2	2	2	2	1
Γυμναστική	3	3	3	3	3	3	3	2	2	1	2
	26	28	31	36	36	36	36	36	38	38	36

Πίνακας 2.12 *Ωρολόγιο πρόγραμμα πλήρων παρθεναγωγείων και διδασκαλείων θηλέων, 1893 (Πηγή: Δαυίδ Αντωνίου, Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης, τ. 3 (Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1989), 198).*

Τα επανειλημμένα προγράμματα του 1893, 1897 και 1902 φανερώνουν προσπάθεια επαναπροσδιορισμού του ρόλου της εκπαίδευσης των κοριτσιών. Επισημαίνεται ότι ενώ η αύξηση των τάξεων του διδασκαλείου γίνεται αποδεκτή, γιατί συμπληρώνει την εκπαίδευση και την ειδική παιδαγωγική κατάρτιση των διδασκαλισσών, η προσπάθεια του νομοθέτη να παρέμβει και στη γενική εκπαίδευση των κοριτσιών αυξάνοντας τις τάξεις φοίτησης στο παρθεναγωγείο δεν γίνεται δεκτή, η μη εγγραφή μαθητριών το αποδεικνύει, γιατί λείπει ο

ευρύτερος σκοπός της εκπαιδευτικής αυτής βαθμίδας και δεν καλύπτει τα αιτήματα που ήδη έχουν διατυπωθεί «*περί μορφώσεως ανωτέρας, πληρεστέρας και αρτιωτέρας*». Η ασάφεια δηλαδή ως προς τον προσδιορισμό των βαθμίδων στην εκπαίδευση των κοριτσιών συνεχίζει να υπάρχει, αφού δεν διατυπώνεται αυτοτελής σκοπός πρωτοβάθμιου και δευτεροβάθμιου σχολείου και στην πράξη οι τάξεις του ανώτερου παρθεναγωγείου προετοιμάζουν απλώς τις μαθήτριες για το διδασκαλείο. Ο βαθύς γνώστης και μελετητής της γυναικείας εκπαίδευσης Δ. Γληνός διαπιστώνει στην εισηγητική έκθεση των νομοσχεδίων του 1913:

> *Μάτην θα ανεζήτει τις εν τω προγράμματι [του 1902] πού λήγει η δημοτική εκπαίδευσις και πού άρχεται η μέση [...] είναι όλα ομού και ουδέν σαφές. Πρόσθεν μεν λέων, όπισθεν δε δράκων». Σχετικά με τη γενική και επαγγελματική κατεύθυνση σπουδών επισημαίνει: «ενταύθα έχομεν [...] την υποταγήν του γενικού μορφωτικού σχολείου και της μέσης και της ανωτέρας τάξεως εις έν σχολείον επαγγελματικόν, προοριζόμενον μόνον δι' εκείνας τας κόρας, αίτινες πρόκειται να γίνωσι διδασκάλισσαι.*[99]

Καταληκτικά, το έργο και η προσφορά των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας αποτιμάται ως ιδιαίτερα σημαντικό για τη θεμελίωση και ανάπτυξη της εκπαίδευσης των κοριτσιών στον 19ο αιώνα. Η θεσμική αναγνώριση και η οικονομική, παράλληλα, ενίσχυση του διδασκαλείου της Εταιρείας από το κράτος προσέδωσε ειδικό κύρος και μεγάλη αναγνωρισιμότητα στο εκπαιδευτικό της έργο που διαδόθηκε με γρήγορους ρυθμούς και στον έξω από το κράτος ελληνισμό. Στα σχολεία αυτά φοίτησαν εκατοντάδες χιλιάδες κοπέλες που ενδιαφέρονταν για μια γενική μόρφωση, και εκπαιδεύτηκαν χιλιάδες δασκάλες που προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στα σχολεία του κράτους, στον έξω ελληνισμό και τις κοινότητες της διασποράς. Σημεία κριτικής αφορούν στο μη διαχωρισμό, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, γενικού και επαγγελματικού σχολείου (παρθεναγωγείου-διδασκαλείου) και σε βασικές ελλείψεις στην εκπαίδευση και παιδαγωγική κατάρτιση των διδασκαλισσών. Σημείο κριτικής αποτελεί, επίσης, η μη υιοθέτηση ή υποστήριξη από την Εταιρεία μιας γυναικείας εκπαίδευσης με ευρύτερες προοπτικές (γυμνασιακή) και η εμμονή έως το τέλος του αιώνα στην εκπαιδευτική φιλοσοφία και πρακτική του θεσμού των παρθεναγωγείων που δεν εξασφάλιζε την πρόσβαση των αποφοίτων στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση και επιβάρυνε, όσες ήθελαν να συνεχίσουν, να συμπληρώσουν με ιδιαίτερα μαθήματα τις ελλείψεις του προγράμματος στα λατινικά και τα μαθηματικά. Πρέπει να επισημανθεί βέβαια ότι η Εταιρεία έδωσε ευκαιρίες εργασίας σε απόφοιτες και επιμόρφωσης (με υποτροφίες) σε δασκάλες των σχολείων της για μετεκπαίδευση στο εξωτερικό, τις οποίες στη συνέχεια αξιοποιούσε για τη διεύθυνση σχολείων της. Επισημαίνουμε ως ιδιαίτερης σημασίας το γεγονός αυτό, γιατί παρατηρούμε ότι

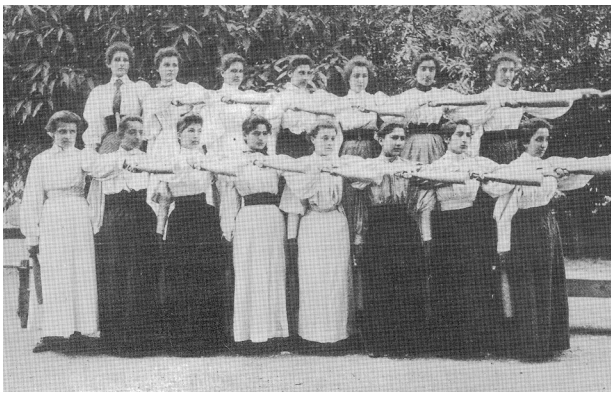

Εικόνα 2.15-2.16 *«Η γυμναστική εν τω Αρσακείω» (Πηγή: Η Ελλάς κατά τους Ολυμπιακούς αγώνας του 1896. Πανελλήνιον Εικονογραφημένον Λεύκωμα (Αθήνα: Καταστήματα «Ακροπόλεως» Β. Γαβριηλίδου, 1896), 246-247).*

στην εκπαιδευτική πρακτική της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας γενικά αποφεύγεται η ανάθεση διδασκαλίας φιλολογικών μαθημάτων σε γυναίκες, όπως επίσης και η ανάθεση διδασκαλίας στις ανώτερες τάξεις των σχολείων. Η Σεβαστή Καλλισπέρη, μόλις επιστρέφει από τις σπουδές της στη Γαλλία, διαμαρτύρεται γιατί η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία διορίζει ξένες διευθύντριες στα σχολεία της: «*Είναι εντροπή το εν και μόνον κάπως εθνικόν ανώτερον Παρθεναγωγείον να έχη επικεφαλής αλλοδαπάς*», γράφει με πικρία, αλλά διδάσκει κατά το σχολικό έτος 1895-96 το μάθημα της ιστορίας στο διδασκαλείο της Εταιρείας.[100] Ειδική μνεία θεωρούμε ότι

[99] Δημήτρης Γληνός, *΄Ενας άταφος νεκρός. Μελέτες για το εκπαιδευτικό μας σύστημα* (Αθήνα: Εκδοτική Εταιρεία Αθηνά 1925), 60-62.

[100] «Περί επιθεωρητριών των εν ταις πρωτευούσαις των νομών και επαρχιών Παρθεναγωγείων», *Φ.Ε.Κ.* Β/158, 20 Δεκεμβρίου 1895. Βλ. σχετικά και Ελένη Γεωργιάδου, «Γυναικεία έργα. Ε΄. Καθηγήτριαι παιδαγωγικής, μαθηματικών και φιλολογίας», *Εφημερίς των Κυριών*, 699 (17 Μαρτίου 1902): 3-4. Η δράση της Καλλισπέρη ως φιλολόγου είναι πολύ-

πρέπει να γίνει στο γεγονός ότι η Καλλιόπη Κεχαγιά (απόφοιτη και δασκάλα στη Φ.Ε.) αναλαμβάνει ως επόπτις από το 1898 έως το 2005 την ανώτερη διοικητική θέση, την εποπτεία όλων των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Ως κατακλείδα, οι απόφοιτες των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας αποτέλεσαν την καλύτερη απόδειξη της προσφοράς της, αφού με το έργο και την παρουσία τους στην κοινωνική, εθνική και εκπαιδευτική ζωή κατόρθωσαν με προσωπικές θυσίες και τιμήματα να ανυψώσουν τη θέση της Ελληνίδας και να διεκδικήσουν διεύρυνση του επιστημονικού και επαγγελματικού της χώρου.[101]

2.3.3.3 Ένωσις Ελληνίδων: Διδασκαλείο Νηπιαγωγών και Γυμναστική Σχολή Θηλέων (1897)

Παράλληλα με τις δασκάλες άρχισαν να εκπαιδεύονται και να εισέρχονται στο χώρο εργασίας και οι πρώτες νηπιαγωγοί.[102] Στην εκπαιδευτική πράξη δεν υπήρχε αυστηρός περιορισμός στην ηλικία των μαθητών και μαθητριών, με αποτέλεσμα στα πρώτα αλληλοδιδακτικά σχολεία και κυρίως στα ιδιωτικά να φοιτούν και πολύ μικρά παιδιά, από την ηλικία των δύο χρόνων ακόμα. Στα πρώτα σχολεία θηλέων που ίδρυσαν ξένοι ιεραπόστολοι υπήρχαν ξεχωριστά νηπιαγωγεία και η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία ίδρυσε νηπιαγωγείο το 1840. Οι πρώτες νηπιαγωγοί άρχισαν να εκπαιδεύονται στη Σχολή Χίλλ και από το 1864 στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία η οποία δίνει ειδικό δίπλωμα νηπιαγωγού από το 1870 και στέλνει με υποτροφία απόφοιτές της για ειδικές σπουδές στη Γαλλία και Γερμανία. Πιο συστηματικά, όμως, και πάνω σε νέες βάσεις ασχολήθηκε με την εκπαίδευση νηπιαγωγών η Αικατερίνη Λασκαρίδου (1842-1916), η οποία ειδικεύτηκε και εφάρμοσε τη φροεβελιανή μέθοδο στο σχολείο της, το *Ελληνικό Παρθεναγωγείο* από το 1880 έως το 1887. Το 1895 αναγνωρίζεται ο θεσμός της προσχολικής αγωγής στην Ελλάδα με το νόμο ΒΤΜΘ΄ και δύο χρόνια αργότερα, το έτος 1897, η Αικατερίνη Λασκαρίδου ως πρόεδρος του εκπαιδευτικού τμήματος της *Ενώσεως των Ελληνίδων*, ίδρυσε το *Διδασκαλείον Νηπιαγωγών και Παιδονόμων* και τη *Γυμναστική Σχολή Θηλέων*. Σκοπός του Διδασκαλείου να εκπαιδεύσει νηπιαγωγούς κατά τα φροεβελιανά πρότυπα και οι απόφοιτές του διασκορπίστηκαν σε όλα τα κέντρα του έξω ελληνισμού προσφέροντας πολύτιμες υπηρεσίες στη διάδοση της γλώσσας και των εθνικών αξιών. Η Λασκαρίδου πρωτοστάτησε μέχρι το τέλος της ζωής της στην ίδρυση νηπιακών κήπων και λαϊκών νηπιαγωγείων.

Εικόνα 2.17 *Διδασκαλείον Ενώσεως Ελληνίδων. Μάθημα χειροτεχνία (Πηγή: Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1910-1911, Αθήνα 1912).*

Εικόνα 2.18 *Μαθήτριες του Διδασκαλείου Ενώσεως Ελληνίδων (Πηγή: Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1910-1911, Αθήνα 1912).*

Η Αικατερίνη Λασκαρίδου πρωτοστάτησε και στο θέμα της γυμναστικής. Ίδρυσε το 1891, σε συνεργασία με το Γυμναστικό Σύλλογο, τμήματα γυμναστικής για δασκάλες και πιο συστηματικά το 1897 τη *Γυμναστική Σχολή Θηλέων*, ως πρόεδρος του εκπαιδευτικού τμήματος της *Ενώσεως των Ελληνίδων*. Μέσα στο γενικότερο ενθουσιασμό των Ολυμπιακών αγώνων, η Αικατερίνη Λασκαρίδου εισήγαγε, πρώτη αυτή, τη ρυθμική γυμναστική στην αγωγή των κοριτσιών και συνετέλεσε στη συστηματική εκπαίδευση των πρώτων διδασκαλισσών γυμναστικής.

Σύμφωνα με τα πρακτικά της Εταιρείας, στο Αρσάκειο το μάθημα της γυμναστικής εισήχθη αρκετά πρώϊμα, από τη σχολική χρονιά 1858-1859, το 1865 σημειώνεται ότι «*η γυμναστική διδάσκεται αδιαλείπτως*» και το 1886-1887 «*αγγέλλεται*» ότι «*χάριν της ευρυθμοτέρας και προς το γυναικείον φύλον οικειοτέρας ασκήσεως του*

πλευρη.

[101] Διεξοδική σχετική ανάλυση στο **κεφ. 5.2.3.2** αυτής της εργασίας. Βλ. και Μαρία Πρέκα, «Οι δασκάλες στη συγκυρία του αλυτρωτισμού» (διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2015).

[102] Βλ. σχετικά Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση*, 175-178, 181· Χαράλαμπος Χαρίτος, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του. Συμβολή στην ιστορία της προσχολικής αγωγής* (Αθήνα: Gutenberg, 1996).

σώματος, προσελήφθη δεδοκιμασμένη διδάσκαλος της γυμναστικης».[103] Από τις αρχές του αιώνα μας, και σύμφωνα με τις βασικές αρχές του προγράμματος του υπουργείου (1902), στα προγράμματα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο μάθημα της σουηδικής γυμναστικής. Αναφέρεται στενή συνεργασία με τον καθηγητή Ι. Χρυσάφη και αποστέλλονται δασκάλες της Εταιρείας να παρακολουθήσουν το ειδικό τμήμα της Γυμναστικής Σχολής της Ένωσης των Ελληνίδων. Κοντά σ' αυτά, «*Το Συμβούλιον παρακολουθούν την γενικήν πρόοδον και επιθυμούν να εφαρμόζη τα τελειότερα συστήματα δια την ανάπτυξιν της τε νοητικής και σωματικής ευεξίας των μαθητριών ας οι γονείς ενεπιστεύοντο εις την φροντίδα του, απεφάσισε και εισήγαγε τον Φεβρουάριον του 1906 την Ορθοπεδικήν γυμναστικήν ης η διδασκαλία ανετέθη εις την καθηγήτριαν της Υγιεινής Μ. Καλαποθάκη*». Στη συνέχεια δε, «*Κατά το 1908, οπότε είχεν αναζωπυρωθή το εθνικόν αίσθημα και ήρχισε να γίνητε ώθησις προς πρόοδον εις όλους τους κλάδους της κοινωνικής αναπτύξεως, ιδίως εις την γυμναστικήν, μετά τους Ολυμπιακούς αγώνας, διετάχθη υπό του Υπουργείου η τέλεσις των εξετάσεων αυτής ενώπιον επιτροπής του Δημοσίου*».[104]

Επιλογικά, μια συλλογική προσπάθεια γυναικών, η *Ένωσις Ελληνίδων*, παρεμβαίνει δυναμικά στο τέλος του 19ου αιώνα και καλύπτει ουσιαστικές ανάγκες της εκπαίδευσης των κοριτσιών και διευρύνει παράλληλα τις επαγγελματικές δυνατότητες των γυναικών. Η συμβολή της Λασκαρίδου στην εξέλιξη της γυναικείας εκπαίδευσης καταγράφεται επομένως ως ιδιαίτερα σημαντική, αφού πρωτοστάτησε στην αναβάθμιση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών, την ένταξη της γυμναστικής στα σχολεία θηλέων, την ανανέωση στην εκπαίδευση της δασκάλας και της νηπιαγωγού.

2.3.3.4 Περιεχόμενο και σκοποί της εκπαίδευσης των κοριτσιών

Καταληκτικά, παρ' όλη τη σύγχυση και το ακαθόριστο ακόμα των ιδεών και του γενικού πνεύματος που επικρατούσε κατά τον 19ο αιώνα στην κοινωνία σχετικά με το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης, μπορούμε να διακρίνουμε τις παρακάτω κυριότερες τάσεις και μορφωτικές απαιτήσεις:

Η «διακοσμητική» μόρφωση (Ιδανικό της οικοδέσποινας)

Για την ανώτερη εκπαίδευση των κοριτσιών άρχισε πρώτη να ενδιαφέρεται η αστική τάξη. Η μόρφωση της πλούσιας αστής, που περιλαμβάνει ξένες γλώσσες, μουσική και για γενική καλλιτεχνική και φιλολογική μόρφωση, εξασφαλίζεται την εποχή αυτή κυρίως με ξένες δασκάλες και εξυπηρετείται παράλληλα από τις σχολές ξένων καλογραιών και τα ιδιωτικά παρθεναγωγεία. Το ιδανικό αυτό της αγωγής, συνδυασμένο και με πρακτική προετοιμασία του κοριτσιού για τα μελλοντικά καθήκοντα της οικοδέσποινας και της μητέρας, επικρατεί γρήγορα και στη μεσαία και αργότερα την κατώτερη αστική τάξη. «*Τα κορίτσια μας αρχοντεύονται*», επισημαίνεται στη σχετική κριτική και τονίζεται ότι «*Ο εν ενεργεία τρόπος της εκπαιδεύσεως αποβλέπει μόνον την ανωτάτην τάξιν της κοινωνίας*». Οι επιδράσεις από την Ευρώπη είναι στον τομέα αυτόν εμφανέστατες τόσο στους γενικούς σκοπούς της εκπαίδευσης όσο και στους επιμέρους στόχους, ακόμα και στα πρακτικά θέματα της σχολικής πράξης, αφού γίνεται κριτική για «*δαντέλες και ποικίλματα φερμένα από τη Δύση*» και ότι στα παρθεναγωγεία οι μαθήτριες ασχολούνται «*αποκλειστικώς εις έργα φαντασίας, καλλωπισμού και επιδείξεως*», υποβαθμίζοντας εργόχειρα «*αναγκαία και χρήσιμα*».[105] Ο ρόλος της μητρότητας βέβαια αναβαθμίζεται αισθητά από τη δεκαετία του 1860-1870 και εξής στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής-πολιτισμικής εξόρμησης του ελληνισμού και της εθνικής αποστολής που καλούνται να επιτελέσουν οι γυναίκες με τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας και της εθνικής ιδεολογίας.

Η εκπαίδευση και ο ρόλος των διδασκαλισσών (Ιδανικό «δασκαλοσύνης»)

Το είδος όμως αυτό, της διακοσμητικής μόρφωσης, σταδιακά υποχωρεί. Επικρατεί τότε το εκπαιδευτικό ιδανικό που αποβλέπει στην εκπαίδευση της δασκάλας, που είναι την εποχή αυτή η μοναδική σχεδόν διέξοδος για την άσκηση ενός κοινωνικά αποδεκτού επαγγέλματος. Το δίπλωμα της δασκάλας εξασφαλίζει πολλές δυνατότητες για εργασία: διδασκαλία και διεύθυνση παρθεναγωγείων στο κράτος, στις ορθόδοξες/ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής επικράτειας και στις κοινότητες της διασποράς, καθώς και ιδιωτική διδασκαλία

[103] Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση*, 191-192.

[104] Στέφανος Γαλάτης, *Ιστορία της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας από της ιδρύσεως μέχρι του 1936* (Αθήνα: 1957), 467, 471, 473 (ανέκδοτη μελέτη).

[105] Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση*, 142-144, 194. Βλ. σχετικά Ελένη Φουρναράκη, «Περί μορφώσεως «χρηστών μητέρων» και εκπαιδεύσεως «μελλόντων πολιτών»: Έμφυλοι λόγοι στην ελληνική εκπαίδευση τον 19ο αιώνα», στο *Το παιδί στη νεοελληνική κοινωνία 19ος-20ός αιώνας: Αξίες, αναπαραστάσεις, αποτυπώσεις*, επιμ. Βάσω Θεοδώρου και Βασιλική Κοντογιάννη (Αθήνα: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 1999), 73-120.

σε πλούσιες οικογένειες. Ο αριθμός των μαθητριών που παίρνουν δίπλωμα δασκάλας αυξάνεται με ρυθμό που δείχνει καθαρά την επικράτηση του εκπαιδευτικού ιδανικού το οποίο εξασφαλίζει στη γυναίκα τη δυνατότητα για επαγγελματική αποκατάσταση και οικονομική ανεξαρτησία. Η εθνική «αποστολή» και ο ρόλος της ελληνίδας δασκάλας αρχίζει να προβάλλεται ιδιαίτερα από τα μέσα του 19ου αιώνα. Απόφοιτες των διδασκαλείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας διδάσκουν σε όλα τα σχολεία του οθωμανικού ελληνισμού λαμβάνοντας ενεργά ρόλο στην εκπαιδευτική-πολιτισμική εξόρμηση που διαμορφώνεται από τη δεκαετία 1860-1870 και εξής στους ορθόδοξους πληθυσμούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στο γενικότερο αυτό πολιτικό και ιδεολογικό κλίμα του β΄ μισού του 19ου αιώνα, οπότε η διάδοση της ελληνικής γλώσσας και της εθνικής ιδεολογίας αποκτά μια επείγουσα σημασία, είναι δυνατόν να κατανοηθεί με σαφήνεια ο τρόπος με τον οποίο φορτίζεται η αναγκαιότητα μόρφωσης των Ελληνίδων και πώς παγιώνονται τα μηνύματα για την εθνική αποστολή που πρέπει να επιτελέσουν οι γυναίκες όχι μόνον ως μητέρες αλλά και ως δασκάλες. Το πλαίσιο, βέβαια, της λειτουργικής αυτής πλευράς της γυναικείας εκπαίδευσης σιγά σιγά πλαταίνει και δημιουργούνται σταδιακά νέες ειδικότητες, όπως της νηπιαγωγού, της δασκάλας εργοχείρων και της δασκάλας γυμναστικής. Υπάρχουν, παράλληλα, εμφανείς τάσεις για επαγγελματική κατεύθυνση σε ορισμένα παρθεναγωγεία, καθώς και προσπάθειες για ουσιαστικές αλλαγές στον εκπαιδευτικό προσανατολισμό της γυναικείας μέσης εκπαίδευσης.

Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση (Ιδανικό επιστημόνισσας, «Η επιστήμων Ελληνίς»)

Η τάση αυτή διαγράφεται πιο καθαρά μετά το 1890, χρονιά που το Οθωνικό Πανεπιστήμιο (Πανεπιστήμιο Αθηνών) δέχτηκε την πρώτη φοιτήτρια στη Φιλοσοφική Σχολή, την Ιωάννα Στεφανόπολι. Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών παύει από το 1890 να έχει κύριο σκοπό την εκπαίδευση της δασκάλας και της οικοδέσποινας και προβάλλει άμεσα η ανάγκη για τη λειτουργία σχολείων μέσης εκπαίδευσης, που να μπορούν να ανταποκριθούν ικανοποιητικά στις νέες απαιτήσεις, επειδή οι υποψήφιες για το πανεπιστήμιο έπρεπε να εξοπλιστούν με την απαιτούμενη για αυτό μόρφωση. Διαφοροποιείται με τον τρόπο αυτό, σταδιακά, η οργάνωση και λειτουργία των παρθεναγωγείων, διαφοροποίηση που βασιζόταν σε εκπαιδευτικούς κανόνες που προσπαθούσαν να συνδυάσουν τις κοινωνικές και τις ακαδημαϊκές-επαγγελματικές προτεραιότητες της εκπαίδευσης. Οι κυριότεροι παράγοντες που επηρεάζουν την κίνηση αυτή σχετίζονται άμεσα με την εξελισσόμενη θέση της Ελληνίδας. Μεγάλο ρόλο διαδραμάτισαν, οπωσδήποτε, οι αντίστοιχες διεκδικήσεις και κατακτήσεις των γυναικών στις άλλες χώρες, η σταδιακή συμμετοχή της Ελληνίδας στο χώρο της εργασίας και στη γενικότερη κοινωνική και πνευματική ζωή του τόπου, η αύξηση του αριθμού των μορφωμένων γυναικών που συμμετέχουν όλο και πιο ενεργά στον αγώνα για τη βελτίωση της θέσης των γυναικών, και γίνονται πρωτοπόρες στις διεκδικήσεις μιας πιο ουσιαστικής γυναικείας εκπαίδευσης.[106]

Παρουσία και παρεμβάσεις των μορφωμένων γυναικών: Πρωτοπόρες στον αγώνα για την ουσιαστική βελτίωση και διεύρυνση της εκπαίδευσης των κοριτσιών είναι, αδιαμφισβήτητα, γνωστές δασκάλες της εποχής: Καλλιρρόη Παρρέν, Αικατερίνη Λασκαρίδου, Σαπφώ Λεοντιάς και Καλλιόπη Κεχαγιά, τα πιο αντιπροσωπευτικά ονόματα, που ζητούν ισότητα στις εκπαιδευτικές ευκαιρίες των δύο φύλων, και με το έργο και την αξιόλογη παρουσία τους στην πνευματική ζωή του τόπου θεμελιώνουν τις διεκδικήσεις αυτές. Έτσι οι δασκάλες είναι την εποχή αυτή οι πρωτεργάτριες της εκπαιδευτικής κίνησης, αλλά, παράλληλα, με βάση τη διεθνή πρακτική και αλληλεπίδραση, γίνονται και οι εκφραστές των πρώτων γυναικείων διεκδικήσεων στη χώρα μας.[107] Ιδιαίτερα σημαντική θεωρείται η ίδρυση το 1872 του *Συλλόγου Κυριών Υπέρ της Γυναικείας Παιδεύσεως* με κύριο σκοπό την προώθηση της γυναικείας εκπαίδευσης. Ο Σύλλογος αυτός, που ιδρύθηκε με πρωτοβουλία της γνωστής παιδαγωγού Κ. Κεχαγιά και με τη συνεργασία των πιο μορφωμένων και δραστήριων γυναικών της εποχής (η Ελένη Παπαρρηγοπούλου ήταν πρόεδρος την πρώτη δεκαετία λειτουργίας του Συλλόγου), αποτελεί την πρώτη συστηματική συλλογική προσπάθεια για την πνευματική και κοινωνική εξύψωση της Ελληνίδας. Από τις δραστηριότητες του Συλλόγου οι πιο αξιοσημείωτες είναι η ίδρυση του Εργαστηρίου των Απόρων Γυναικών, που συνέβαλε ουσιαστικά στην επαγγελματική κατάρτιση ανειδίκευτων γυναικών, και η ίδρυση παρθεναγωγείου στα 1890. Τα στοιχεία που διαφοροποιούν το σχολείο αυτό και δικαιολογούν το χαρακτηρισμό της Παρρέν ως «*πρώτον βήμα της γυναικείας παρ' ημίν πνευματικής χειραφετήσεως*» είναι ότι ιδρύθηκε από γυναικείο σωματείο και ότι διευθύνεται από επιτροπή γυναικών.[108] Η παρέμβαση αυτή θα συνδυαστεί επίσης με την ανάπτυξη φιλανθρωπικής δράσης τις τρείς τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα,

[106] Αναλυτική παρουσίαση στο **κεφ. 4** αυτής της εργασίας.

[107] Για την παρουσία και δράση των γυναικών εκπαιδευτικών στις άλλες χώρες, βλ. Jane Martin και Joyce Goodman, *Women and Education, 1800-1980* (Basingstoke: Palgrave-Macmillan, 2004).

[108] [Καλλιρρόη Παρρέν], «Τα εγκαίνια του Πρότυπου Ελληνικού Παρθεναγωγείου του Συλλόγου των Κυριών», *Εφημερίς των Κυριών*, 180 (23 Σεπτεμβρίου 1890): 3.

τη δημιουργία των πρώτων γυναικείων σωματείων και επιτροπών κυριών, καθώς και την πατριωτική δράση που γίνεται εμφανής με τη μαζική κινητοποίηση στον πόλεμο του 1897. Το 1896 ιδρύεται, με πρωτοβουλία της Παρρέν, η *Ένωσις των Ελληνίδων* με πλατιά συμμετοχή και ουσιαστικές παρεμβάσεις στην κοινωνική και εκπαιδευτική πραγματικότητα της εποχής. Υποστηρίζει το δικαίωμα της Ελληνίδας στην εκπαίδευση και εργασία με τη λειτουργία Κυριακών Σχολείων Εργατριών και Σχολής Υπηρετριών, και το 1897 η Αικατερίνη Λασκαρίδου, ως πρόεδρος του εκπαιδευτικού τμήματος της *Ενώσεως των Ελληνίδων* ίδρυσε το *Διδασκαλείον Νηπιαγωγών και Παιδονόμων* καθώς και τη *Γυμναστική Σχολή Θηλέων*. Η παρουσία της Αικατερίνης Λασκαρίδου στο επίπεδο της προετοιμασίας φροεβελιανών νηπιαγωγών διευρύνει την προσφορά των γυναικών εκπαιδευτικών στον ευαίσθητο χώρο της προσχολικής αγωγής.

Ιδιαίτερα επισημαίνεται ο ρόλος και η συμβολή της Καλλιρρόης Παρρέν, η οποία με την έκδοση της *Εφημερίδος των Κυριών* το 1887 πρωτοστατεί στον αγώνα των Ελληνίδων για τη διεκδίκηση ουσιαστικών εκπαιδευτικών ευκαιριών που να τους εξασφαλίζουν πιο πλατιά συμμετοχή στον επιστημονικό και επαγγελματικό τομέα. Το θέμα της γυναικείας εκπαίδευσης προωθείται αισθητά με το δημοσιογραφικό αγώνα της Καλλιρρόης Παρρέν, η οποία παράλληλα αναλαμβάνει συστηματικό αγώνα για τα δικαιώματα της γυναίκας: αναλύει τα γυναικεία προβλήματα, προτρέπει τις Ελληνίδες να εργαστούν και προβάλλει, πρώτη αυτή, τις γυναικείες διεκδικήσεις για δικαιώματα και χειραφέτηση. Μέσα από την *Εφημερίδα των Κυριών*, η Παρρέν αγωνίζεται πρώτα από όλα για τη βελτίωση της δημοτικής εκπαίδευσης και την παροχή μέσης και επαγγελματικής εκπαίδευσης στις γυναίκες. Συχνά, την πρώτη σελίδα της εφημερίδας της την αφιερώνει σε άρθρα σχετικά με τη γυναικεία εκπαίδευση: «Υπάρχει εν Ελλάδι μέση εκπαίδευσις ή ού», «Κυβέρνησις, νομοσχέδια και γυναίκες», «Προνοήσατε διά τα παρθεναγωγεία μας»,[109] όπου αναφέρεται στην πρόοδο που σημείωσε η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών σε πολλά ευρωπαϊκά κράτη και στον υπόδουλο ελληνισμό και τονίζει πως είναι ανάγκη να ιδρυθούν και στην Ελλάδα δημόσια μέσα σχολεία για τα κορίτσια.

Στα τέλη του 19ου αι., επομένως, οι τέσσερις εκδοχές γυναικείας δραστηριότητας εκτός του οίκου που συνδέονται άμεσα με την ανάγκη τους για κοινωνική παρέμβαση είναι η φιλανθρωπία, η πατριωτική-εθνική δράση, οι «γράφουσες» και οι δασκάλες. Οι δραστηριότητες αυτές σηματοδοτούν οπωσδήποτε τη διεύρυνση της γυναικείας δημόσιας δράσης, κυρίως στο πεδίο του πατριωτισμού, καθώς και στη σταδιακή εξοικείωση των γυναικών αυτών με τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις της «πολίτιδος» πέρα βέβαια από το στενό πεδίο της πολιτικής. Στην πράξη, η πρώτη φιλόλογος (με σπουδές στη Γαλλία) Σεβαστή Καλλισπέρη οργανώνει μαθήματα και επισκέψεις σε αρχαιολογικούς χώρους για κυρίες και δεσποινίδες, διεκδικεί και καταλαμβάνει πρώτη θέση επιθεωρήτριας δημοτικής εκπαίδευσης (1895) ενώ, παράλληλα, διδάσκει (σχολικό έτος 1895-96) το μάθημα της ιστορίας στο διδασκαλείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και η Καλλιόπη Κεχαγιά αναλαμβάνει θέση επόπτη των σχολείων της Εταιρείας (1898-1905). Επισημαίνουμε το γεγονός ότι η Εταιρεία δίνει ευκαιρίες επιμόρφωσης σε απόφοιτές της από τα μέσα του 19ου αι. και εξής, αλλά ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι στην τελευταία δεκαετία του αιώνα προσφέρει δυνατότητες συμμετοχής στις μορφωμένες Ελληνίδες είτε στη διοίκηση των σχολείων είτε στο πρόγραμμα μαθημάτων των ανώτερων τάξεων του διδασκαλείου.

Η παρέμβαση, επομένως, των ίδιων των γυναικών στη συζήτηση, χωρίς να αμφισβητεί το σχήμα που ταυτίζει τις γυναικείες αρετές με την οικογενειακή ζωή και τη μητρότητα διεκδικεί, την εποχή αυτή, εκπαίδευση που να τους εξασφαλίζει πιο πλατιά επαγγελματική και κοινωνική δραστηριότητα.

2.3.3.5 Η εκπαίδευση κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα

Στη στροφή του 19ου αιώνα, οι παιδαγωγοί συνεχίζουν να περιορίζουν τη σκοπιμότητα της γυναικείας εκπαίδευσης στην εκπαίδευση της δασκάλας και τη μόρφωση της μητέρας και της οικοδέσποινας αλλά γίνεται ιδιαίτερα εμφανής, μετά την ήττα και εθνική καταστροφή του 1897, η έμφαση στην εθνική διάσταση της εκπαίδευσης και στο σημαντικό ρόλο που μπορούν να διαδραματίσουν οι γυναίκες ως μητέρες και δασκάλες. Παράλληλα, όμως, η ελληνική κοινωνία και το οικονομικό της σύστημα έχει αρχίσει από καιρό να εξελίσσονται και να επηρεάζονται από τις εξελίξεις στον ευρωπαϊκό χώρο. Οι ανακατατάξεις των βαλκανικών πολέμων, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος οι σημαντικές πολιτιστικές ζυμώσεις, η εμφάνιση του βενιζελισμού και της μεταρρυθμιστικής πολιτικής του, ανοίγουν μια νέα ιστορική περίοδο. Στο πλαίσιο αυτό οι διεκδικήσεις των Ελληνίδων στο χώρο της εκπαίδευσης και της εργασίας διευρύνονται εμφανώς από τις αρχές του 20ού αιώνα και γίνονται πιο συστηματικές με την πρωτοπορία των διδασκαλισσών και των πρώτων πτυχιούχων του πανεπιστημίου.

Σημεία που προσδιορίζουν, επηρεάζουν και διαμορφώνουν την πορεία της γυναικείας εκπαίδευσης στις αρχές του 20ού αιώνα είναι, χρονολογικά, η σύγκληση του Πρώτου Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου το 1904, η πρόσβαση μαθητριών στα δημόσια ελληνικά σχολεία και γυμνάσια αρρένων, η παρουσία γυναικών στην επαγ-

[109] *Εφημερίς των Κυριών*, 38 (22 Νοεμβρίου 1887): 3-4· 42 (20 Δεκεμβρίου 1887): 1-2 και 56 (3 Απριλίου 1888): 1-2.

γελματική, κοινωνική και πνευματική ζωή, η υποβολή των νομοσχεδίων Σ. Στάη το 1908 και η παρουσία εκπροσώπων της Προοδευτικής Εκπαίδευσης.

Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον (1904)

Η πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα αποτελεί το μεταίχμιο μιας νέας εποχής και για την ιστορία της γυναικείας εκπαίδευσης στη χώρα μας. Το 1904, χρονιά σύγκλησης του Πρώτου Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου, συμβολίζει το τέλος μιας εποχής και σηματοδοτεί τη μετάβαση σε μια άλλη.[110] Επισημαίνεται το γεγονός ότι συμμετείχαν, σε σύνολο 979 μελών, 155 γυναίκες-σύνεδροι, δασκάλες, κυρίως, καθηγήτριες, διευθύντριες σχολείων, εκπρόσωποι ανώτερων παρθεναγωγείων, συλλόγων και πολλών άλλων φορέων. Συμμετέχουν δεκαοχτώ (18) εκπρόσωποι της Ένωσης των Ελληνίδων, δύο (2) της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, έξι (6) του Παρθεναγωγείου της Ασπασίας Σκορδέλη, μία του Ζαππείου Παρθεναγωγείου Κωνσταντινουπόλεως. Η συνύπαρξη παιδαγωγών και εκπαιδευτικών του κράτους και των κέντρων του εξωκρατικού ελληνισμού έχει ιδιαίτερη σημασία για συγκριτικές παρατηρήσεις. Η γεωγραφική διασπορά είναι πολύ ευρεία, αφού περιλαμβάνει διάφορα κέντρα του ελληνισμού μέσα και έξω από το κράτος.[111] Στα πρακτικά του συνεδρίου αυτού έχει καταγραφεί το «κύκνειο άσμα» των παιδαγωγικών και εκπαιδευτικών τοποθετήσεων των εκπροσώπων της γυναικείας εκπαίδευσης του 19ου αιώνα, όπως είναι η Αικατερίνη Λασκαρίδου, πρόεδρος του τμήματος της «γυναικείας αγωγής» του συνεδρίου, η Καλλιρρόη Παρρέν, η Καλλιόπη Κεχαγιά, η Σεβαστή Καλλισπέρη, η Ελένη Μπουκουβάλα κ.ά. Επισημαίνεται στο σημείο αυτό το γεγονός ότι ενώ είναι παρούσες πολλές γνωστές και σημαντικές γυναίκες εκπαιδευτικοί, ενώ πρόεδρος του τμήματος είναι η Αικατερίνη Λασκαρίδου, την εισηγητική έκθεση στο τμήμα αυτό παρουσίασε ο Αριστοτέλης Κουρτίδης, με βάση τα δώδεκα υπομνήματα που υποβλήθηκαν. Στο συνέδριο αυτό καταγράφτηκαν απόψεις που αναδεικνύουν με σαφήνεια τις αντιφάσεις σχετικά με την εκπαίδευση των κοριτσιών, αντιφάσεις που προσδιορίζουν το εκπαιδευτικό παρελθόν και παράλληλα σηματοδοτούν τη μελλοντική της πορεία. Συνομολογείται σε γενικές γραμμές με έμφαση η εθνική σημασία της γυναικείας εκπαίδευσης γιατί διαπιστώθηκε ότι «*εθνική ατονία κατέλαβε την σύγχρονον γενεάν των ελληνίδων, ότι ήθη ξένα επεκάθησαν ως σκωρία επί της ελληνικής καρδίας*», η Καλ. Παρρέν υποβάλλει αιτήματα για ίδρυση επαγγελματικών σχολών θηλέων και επιμένει στις προτάσεις αυτές, αλλά από την άλλη ο Αριστοτέλης Κουρτίδης στην εισηγητική έκθεση που παρουσίασε υπογραμμίζει τις περιορισμένες πνευματικές ικανότητες των κοριτσιών και επισημαίνει τους κινδύνους της διανοητικής εργασίας που απαιτεί η δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Τα διλήμματα για την κοινωνία είναι εμφανή: «*Το σκάφος κινδυνεύει και μόνη σωτηρία απομένει να ριφθεί μέρος του φορτίου εις την θάλασσαν. Ακούσατε την κραυγήν του κινδύνου εκ Σμύρνης: Τα κοράσιά μας ευτραφή και υγιέστατα όταν εισάγωνται εις το σχολείον, εξέρχονται τούτου μετ' ολίγα έτη κατωχρά, ισχνά και καχεκτικά, τα μάλλον επιμελή, ένια δε και φθισικά*»[112] [**τεκμήριο 2.7** *Κείμενα-Εισηγήσεις στο Πρώτο Παιδαγωγικό Συνέδριο*].

Το σχετικό με τα ανώτερα παρθεναγωγεία τμήμα της γυναικείας αγωγής του συνεδρίου προσδιορίζει τις βασικές μεταβλητές της θεματικής ως εξής:

> *Να μεταρρυθμισθή και συμπληρωθή το πρόγραμμα της μέσης εκπαιδεύσεως των θηλέων, συμφώνως προς τον ιδιάζοντα φυσιολογικόν και πνευματικόν αυτών οργανισμόν. Να βαθυνθή η αγωγή υπό τας δύο όψεις, την πρακτικήν και την ιδεώδη, ν' αναπτυχθή η αυτενέργειά των, να ελαφρυνθώσι τα προγράμματα των Παρθεναγωγείων παντός περιττού φόρτου, κατά τας απαιτήσεις της υγιεινής. Να παρασκευάζηται η κόρη σκοπιμώτερον ως οικοδέσποινα και μήτηρ.*[113]

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο παιδαγωγικού προβληματισμού βρίσκουν πρόσφορο έδαφος διάδοσης και ανάπτυξης οι απόψεις του προαναφερθέντος βιολογικού ντετερμινισμού, το βιβλίο του Δαρβίνου μάλιστα *Περί της γενέσεως των ειδών* μεταφράζει ο Ν. Καζαντζάκης,[114] και γίνεται γνωστή ευρέως η θεωρία του κοινωνικού δαρβινισμού με τη μετάφραση έργων του H. Spencer.[115] Η διάχυση των ιδεών αυτών είναι ορατή σε όλα τα επίπεδα:

---

[110] *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον·* Ανδρονίκη Φωτιάδου, *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, Αθήναι, Μάρτιος-Απρίλιος 1904: Η αντίφαση του εκπαιδευτικού αιτήματος στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα* (Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, Ι.Α.Ν.Ε., 1998).

[111] Φωτιάδου, *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον*, 225-257.

[112] *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον*, 175-213, 206, 209.

[113] Στο ίδιο, 186.

[114] Charles Darwin, *Περί της γενέσεως των ειδών*, μτφρ. Νίκος Καζαντζάκης (Αθήνα: Φιλοσοφική και Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη Φέξη, 1915).

[115] Έρβαρτος Σπένσερ, *Η Αγωγή, πνευματική, ηθική και σωματική*, μτφρ. Δ. και Π. Α. Λασκάρεως (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 1914).

α) Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην υγιεινή των μαθητών/τριών και τη σχολική υγιεινή γενικότερα. Σε ιατρικά συνέδρια για τη φυματίωση, τη φθίση την παιδική θνησιμότητα γίνεται άμεση αναφορά στη διδασκαλία των οικοκυρικών στα παρθεναγωγεία.[116] β) Αιτιολογείται η διαφοροποίηση και υποβάθμιση των προσφερόμενων γνώσεων στα σχολεία θηλέων, γιατί «*πολύ ολιγώτερον των αρρένων αντέχουν τα κοράσια εις τους κόπους όταν φθάσουν εις ηλικίαν να φοιτήσουν εις το σχολείον*» με συνέπειες την αναιμία, ανορεξία, ημικρανία, «διαστροφές» της σπονδυλικής στήλης.[117] Δεν είναι τυχαίο λοιπόν ότι το 1911 η Πηνελόπη Χριστάκου, φιλόλογος, συνεργάτιδα του Δελμούζου στο Παρθεναγωγείο του Βόλου, γράφει σε άρθρο της στο *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου* σχολιάζοντας την ομοιομορφία στην εκπαίδευση μαθητών-μαθητριών: «*Δεν εδόθη ποτέ προσοχή, ότι υπάρχει μεγάλη διαφορά εις τον κύκλον των παραστάσεων του κοριτσιού και ότι η γυναικεία ιδιοσυγκρασία, κατά τον καιρόν προ πάντων της αναπτύξεως του οργανισμού, δεν επιτρέπει το αυτό ποσόν πνευματικής τροφής και τον αυτόν τρόπον επιβολής όπως εις τα αγόρια. [...] Αποτελέσματα [...] η σωματική, πνευματική και ηθική καχεξία και στρέβλωσις και ο φρικώδης παπαγαλισμός*».[118]

Πρόσβαση μαθητριών στα δημόσια ελληνικά σχολεία και γυμνάσια αρρένων

Την ίδια περίοδο, όμως, την πρώτη δεκαετία δηλαδή του 20ού αιώνα όπου φαίνεται να κυριαρχούν οι αντιλήψεις των φυσιολογιστών και μέσα σε ένα καθαρά έμφυλο περιβάλλον, μερικές εκατοντάδες έστω μικρών μαθητριών εγγράφονται, χωρίς να το προβλέπει η σχετική νομοθεσία, στα δευτεροβάθμια σχολεία αρρένων. Το σχολικό έτος 1910-1911 φοιτούν 115 μαθήτριες στα γυμνάσια της χώρας και 1.106 στα ελληνικά σχολεία,[119] τη στιγμή που ο κύριος όγκος του μαθητικού δυναμικού συγκεντρώνεται στα παρθεναγωγεία και διδασκαλεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στο ελληνικό κράτος και στα κοινοτικά, ιδιωτικά και ιδιοσυντήρητα παρθεναγωγεία στον έξω από το κράτος ελληνισμό. Στο χώρο της εργασίας, όπου το επάγγελμα της δασκάλας αποτελούσε τη μόνη κοινωνικά αποδεκτή διέξοδο των Ελληνίδων κατά τον 19ο αιώνα, τα πράγματα επίσης μεταβάλλονται με την πρόσβαση των γυναικών στην ανώτατη εκπαίδευση. Στο ειδικό μηνιαίο περιοδικό με τίτλο *Δελτίον των Ελληνίδων* που εκδίδεται το 1909 από τη *Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία* του Όθ. Ρουσόπουλου (διευθύντρια του περιοδικού η Ελένη Ο. Ρουσοπούλου), επισημαίνεται στο πρώτο τεύχος ότι «*Η Ελληνίς κατά το διάστημα της τελευταίας δεκαετίας, ακολουθούσα την γενικήν εξέλιξιν και τους αγράφους κοινωνικούς νόμους, κατέστη κατ' ανάγκην βιοπαλαίστρια... Η Ακαδημία, δώσασα το σύνθημα εις την κοινωνικήν ταύτην αναμόρφωσιν, αριθμεί ήδη μεταξύ των σπουδαστών της και δεκάδα μαθητριών*».[120] Ο αριθμός των φοιτητριών στις διάφορες σχολές του Πανεπιστημίου Αθηνών, επίσης, αυξάνεται αισθητά και το 1908 η Αγγελική Παναγιωτάτου, η πρώτη πτυχιούχος της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, υποστηρίζει, με επεισοδιακό τρόπο και ποικίλες αντιδράσεις, την υφηγεσία της.[121]

Παρουσία γυναικών στην επαγγελματική, κοινωνική και πνευματική ζωή

Στις αρχές του 20ού αιώνα η δραστηριότητα των μορφωμένων γυναικών αναπτύσσεται, επίσης, σταδιακά σε διάφορους τομείς. Ένας μεγάλος αριθμός αρθρογραφεί στην *Εφημερίδα των Κυριών*, την *Ελληνική Επιθεώρηση* της Ευγενίας Ζωγράφου, στο *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον* που η Ελένη Σβορώνου εκδίδει το 1908 στη Σάμο και σε άλλα έντυπα της εποχής όπως *Ο Νουμάς* και το *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*. Ευρεία καταγράφεται, επίσης, η συμμετοχή στις συλλογικές δραστηριότητες των γυναικών καθώς την εποχή αυτή δραστηριοποιούνται πολλοί γυναικείοι σύλλογοι με εθνικό – κοινωνικό – φιλανθρωπικό – πολιτιστικό, κυρίως, χαρακτήρα. Το 1911 ιδρύεται από την Καλλιρρόη Παρρέν το *Λύκειον των Ελληνίδων* με ευρύτερη κοινω-

---

[116] Καλλιρρόη Παρρέν, «Η υγιεινή εις τα σχολεία», *Εφημερίς των Κυριών*, 952 (1908): 313-314· Ειρήνη Πράτσικα, «Τα οικοκυρικά μαθήματα και η θνησιμότης των βρεφών», *Εκπαιδευτική Επιθεώρησις* 1 (1917-1918): 161-162· Ειρήνη Πράτσικα, «Η διδασκαλία της οικοκυρικής ως μέσον προς καταπολέμησιν της φθίσεως», *Εκπαιδευτική Επιθεώρησις* 2 (1918-1919): 11-12.

[117] Λέο Βουργκερστάϊν, «Υγιεινή των μαθητών κατ' οίκον. Συμβουλαί προς γονείς και διευθυντάς οικοτροφείων», *Η Μελέτη* 3 (1909): 91.

[118] Πηνελόπη Χριστάκου, «Μια ματιά στο εκπαιδευτικό μας σύστημα», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 1911: 172-173.

[119] Συνολικά στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης, πριν από το 1913, φοιτούν 1.250 μαθήτριες, Δ. Α. Γληνός, *Ένας άταφος νεκρός* (Αθήνα: Α. Ι. Ράλλη, 1925), 57. Πιο συγκεκριμένα, το σχολικό έτος 1910-1911 εγγράφονται 115 μαθήτριες στα γυμνάσια όλης της χώρας σε σύνολο 5.607 μαθητών και στα ελληνικά σχολεία εγγράφονται 1.106 μαθήτριες σε σύνολο 23.623 μαθητών. *Επετηρίς του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1910-1911* (Αθήνα: Υπουργείον Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, 1912).

[120] Ν. Ο., «Προς τας Ελληνίδας», *Δελτίον των Ελληνίδων*, 1 (1909): 2.

[121] Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Γυναίκες και Ανώτατη Εκπαίδευση στην Ελλάδα. Οι πρώτες φοιτήτριες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών 1890-1920* (Θεσσαλονίκη: χ.έ., 1988), 82-91.

νική και, κυρίως, πολιτιστική δραστηριότητα και έμφαση στις λαϊκές παραδόσεις, προσανατολισμό εμφανώς διαφορετικό από την *Εφημερίδα των Κυριών*. Επισημαίνεται, επίσης, ότι μεταξύ των μελών του *Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου*, σε σύνολο 363 μελών το 1905-1906, εντοπίζεται μόνον μία γυναίκα εκπαιδευτικός, η Ελένη Ιερεμιάδου, δασκάλα στο Ομήρειο Παρθεναγωγείο της Σμύρνης, και το επόμενο έτος, σε σύνολο 478 μελών, προστίθεται μία ακόμη δασκάλα, η Χρυσή Αθανασιάδου, διευθύντρια του Ανώτερου Παρθεναγωγείου Ρεθύμνου.[122] Καταγράφεται ως ιδιαιτέρως ενδιαφέρον το γεγονός, βέβαια, ότι λίγα χρόνια αργότερα, το 1912, συστήνεται ο *Πανελλήνιος Διδασκαλικός Σύνδεσμος των Κυριών* με πρόεδρο τη Σταματίνα Καζαντζή, διδάκτορα της Φιλολογίας.[123] Η παρουσία, τέλος, των γυναικών στην πνευματική και κοινωνική ζωή αρχίζει να διευρύνεται αισθητά στις αρχές του 20ού αιώνα με την παρουσία και ενεργό συμμετοχή των πρώτων φοιτητριών και πτυχιούχων του Πανεπιστημίου καθώς και εκπροσώπων των νέων τάσεων που ακολουθούν τις αρχές του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού.[124]

Νομοσχέδια Σ. Στάη (1908)

Η ανάγκη ουσιαστικών παρεμβάσεων της πολιτείας για τη βελτίωση της γυναικείας εκπαίδευσης γίνεται σταδιακά εμφανέστερη, γεγονός που επιβεβαιώνεται με την υποβολή το 1908 νομοσχεδίων από τον υπουργό Σ. Στάη «Περί οργανώσεως της γυναικείας εκπαιδεύσεως» και «Περί ιδρύσεως διδασκαλείου θηλέων». Τα νομοσχέδια αυτά, κατά την Καλλιρρόη Παρρέν, «*αποτελούν μίαν τελείαν ριζικήν αναγέννησιν διά την Ελληνίδα*», και σχολιάζονται ευνοϊκά σε άρθρο της με το χαρακτηριστικό τίτλο «Αι Ελληνίδες Σουφραζέστ», ως η πρώτη σοβαρή ένδειξη ενδιαφέροντος για τη γυναικεία εκπαίδευση από την πλευρά της πολιτείας.[125]

Τα νομοσχέδια υποβλήθηκαν στη Βουλή το Νοέμβριο του 1908 από τον τότε υπουργό παιδείας Σ. Ε. Στάη (κυβέρνησης Γεωργίου Θεοτόκη) και αναφέρονται σε 19 εκπαιδευτικά ζητήματα. Τα δύο πρώτα στη σειρά νομοσχέδια είναι: Ι. Περί οργανώσεως της γυναικείας εκπαιδεύσεως και ΙΙ. Περί ιδρύσεως διδασκαλείου θηλέων. Η προτεραιότητα που δίνεται στην οργάνωση της γυναικείας εκπαίδευσης (πρώτη και δεύτερη θέση) φανερώνει, οπωσδήποτε, ότι το θέμα δεν επιδέχεται, κατά το νομοθέτη, άλλη αναβολή. Ο ίδιος ο υπουργός χαρακτηρίζει στην εισηγητική έκθεση του νομοσχεδίου το θέμα αυτό «*επειγούσης ανάγκης*» και αναγνωρίζει ότι «*Η μέριμνα περί της εκπαιδεύσεως της θηλείας νεότητος παρ' ημίν δεν υπήρξεν ανάλογος προς την σοβαρότητα ην εν των οίκω και τη κοινωνία έχει η γυνή και ως άτομον και ως σύζυγος και ως μήτηρ, ουδέ τουλάχιστον εχώρησε μέχρι βαθμού τινος λογικού παραλλήλως προς την καταβαλλομένην μέριμναν υπέρ της αγωγής και παιδεύσεως των αρρένων*». Σχηματικά οι προτάσεις του υπουργού Σ. Στάη αποτυπώνονται ως εξής:

Κυριότερος λόγος για την οργάνωση της μέσης εκπαίδευσης των κοριτσιών θεωρείται από το νομοθέτη ο «υπερπλεονασμός» των διδασκαλισσών: «*Τέσσαρες περίπου εκατοντάδες ελληνίδων κατ' έτος σπεύδουσι προς τα διδασκαλεία, όπως αποκτήσωσι πτυχίον διδασκαλίσσης όχι βεβαίως πάσαι εξ εμφύτου κλίσεως προς το διδασκαλικόν επάγγελμα, αλλά πλείσται ίνα εξασφαλίσωσι πόρον τινα ζωής [...]. Ούτω δε εδημιουργήθη μέγα πλεόνασμα διδασκαλισσών διαμαχομένων λυσσωδώς πει εκάστην κενουμένην ή ιδρυομένην θέσιν [...]*».[126] Ο νομοθέτης πιστεύει ότι για να αντιμετωπιστεί η δύσκολη αυτή κατάσταση «*έπρεπε συγχρόνως να ληφθεί μέριμνα περί εξευρέσεως και άλλων σταδίων εργασίας διά τας γυναίκας τας τυχούσας ευρείας διανοητικής παιδεύσεως*» και για αυτό προτείνει τις παρακάτω λύσεις: Για τις μαθήτριες που προέρχονται από αγροτικές περιοχές εξαετή δημοτική εκπαίδευση και στη συνέχεια δυνατότητα φοίτησης σε αγρονομικές σχολές (διετείς). Για τις κόρες των αστών προσφέρονται περισσότερες δυνατότητες όπως φοίτηση σε οικοκυρικές και χειροτεχνικές σχολές (διετούς φοίτησης) και σε τετραετές παρθεναγωγείο. Μετά διετή φοίτηση, όμως, στο παρθεναγωγείο έχουν τη δυνατότητα να εγγράφονται στο διδασκαλείο, σε εμπορικές σχολές καθώς και στο γυμνάσιο όσες ενδιαφέρονται για πανεπιστημιακή εκπαίδευση.

Για την εκπαίδευση των διδασκαλισσών προτείνεται η ίδρυση δημόσιου διδασκαλείου θηλέων που θα οργανωθεί, όμως, σε βάση πρακτική που να εναρμονίζεται με «*τον προορισμόν των κορασίων*». «*Το πρόγραμμα της διδασκαλίας*», τονίζεται στην εισηγητική έκθεση, «*ρυθμίζεται συμφωνότερον προς την φύσιν και την*

---

[122] «Κατάλογος των εταίρων του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου», *Παιδαγωγικόν Δελτίον* 1 (1906): 311-320 και 2 (1907): 273-284.

[123] «Εορτή του Πανελληνίου Διδασκαλικού Συνδέσμου Κυριών» και «Ο Πανελλήνιος Διδασκαλικός Σύνδεσμος των Κυριών», *Ελληνική Επιθεώρησις* 5, τχ. 56 (1912): 222-223 και τχ. 58-59 (1912): 269-271. Δεν είναι γνωστή η διάρκεια και η παραπέρα δράση του Συλλόγου αυτού.

[124] Πιο αναλυτικά θα προσεγγιστούν τα θέματα αυτά στο **κεφάλαιο 3**.

[125] Κ. Παρρέν, «Αι Ελληνίδες Σουφραζέστ Α΄», *Εφημερίς των Κυριών*, 957 (1 Δεκεμβρίου 1908): 433-434 και «Αι Ελληνίδες Σουφραζέστ Β΄», *Εφημερίς των Κυριών*, 958 (15 Δεκεμβρίου 1908): 457-458.

[126] *Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια υποβληθέντα εις την Βουλήν των Ελλήνων υπό του Υπουργού των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Σ. Ε. Στάη κατά Νοέμβριον του 1908* (χ.ά.σ.), 1.

αποστολήν της γυναικός [...]. Ανθοκομία, κηπουρική, δενδροκομία, βομβυκοτροφία, οικιακή οικονομία, οικιακή και παιδαγωγική, υγιεινή, ραπτική, μαγειρική, ιχνογραφία, κλειδοκύμβαλον, γαλλική γλώσσα και τα τοιαύτα αποτελούσι γνώσεις και επιτηδειότητας απαραιτήτους δια τας μελλούσας διδασκαλίσσας των ελληνίδων».[127] Οι προτάσεις αυτές του υπουργού Στάη είναι ενδεικτικές. Με το πρώτο νομοσχέδιο προσφέρονται εκπαιδευτικές δυνατότητες και νέες επαγγελματικές διέξοδοι σε όσες όμως έχουν «*άμεσον ανάγκην να αποζήσωσιν εκ της εργασίας*». Με την προετοιμασία της δασκάλας φαίνεται καθαρά η βούληση της πολιτείας να «κοινωνικοποιηθούν» οι μικρές μαθήτριες κυρίως στο ρόλο της μητέρας και συζύγου. Η εργασία της γυναίκας αντιμετωπίζεται στα 1908 με επιφυλάξεις. Δεν αναγνωρίζεται ως δικαίωμα αλλά θεωρείται ότι καταφεύγουν στην άσκηση κάποιου επαγγέλματος «*όσας υποχρεοί η ανάγκη*». Γενικότερα, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι τα νομοσχέδια του Στάη είναι τα πρώτα νομοσχέδια που εντάσσουν τη γυναικεία εκπαίδευση μέσα στο ευρύτερο εκπαιδευτικό πλαίσιο της χώρας και δεν την αποκόπτουν περιθωριοποιώντας την. Για πρώτη φορά προσφέρονται στις μαθήτριες δυνατότητες πρόσβασης στην επαγγελματική, τη μέση και την ανώτατη δημόσια εκπαίδευση. Τη σημασία των νομοσχεδίων του Στάη τονίζει σε σχετικό άρθρο της η Καλλιρρόη Παρρέν. Αναγνωρίζει ότι τα νομοσχέδια αυτά «*αποτελούν μίαν τελείαν ριζικήν αναγέννησιν δια την Ελληνίδα*» και ότι «*οφείλουν να ψηφισθούν εκ των πρώτων*», επικαλούμενη την παρέμβαση των ιδίων των γυναικών. «*Μια και έγεινε η σωτήριος αυτή εργασία ύστερα από τόσα χρόνια που τα Υπουργεία της Παιδείας μας εκοιμήθησαν ύπνον ρουτίνας και σχολαστικότητος και εθνικού μαρασμού, μια και ευρέθη ο άνθρωπος που απεφάσισε να εργασθή και να δράση και να αρχίση από εκεί που αρχίζει τη ζωή του έθνους, ας μη μείνει χαμένη δια τον τόπον η εργασία αυτή*»,[128] επισημαίνει.

Κατώτατον Όριον Ηλικίας	Νηπιαγωγείον	Δημοτικόν Σχολείον	Αγρονομικαί Σχολαί	Οικοκυρικαί και Χειροτεχνικαί Σχολαί	Παρθεναγωγείον	Βιοτεχνικαί Σχολαί	Σχολαί Δημοσίων Υπηρεσιών	Διδασκαλείον	Καλλιτεχνικαί Σχολαί	Δημόσιαι Εμπορικαί Σχολαί	Γυμνάσιον Πρακτικών Λύκειον	Πανεπιστήμιον
4-6	Α-Β											
7		Α										
8		Β										
9		Γ										
10		Δ										
11		Ε										
12		ΣΤ										
13			Α	Α	Α							
14			Β	Β	Β							
15					Γ	Α		Α	Α	Α	Α	
16					Δ	Β		Β	Β	Β	Β	
17							Α	Γ	Γ	Γ	Γ	
18							Β	Δ	Δ	Δ	Δ	
19									Ε			Α
20												Β
21												Γ
22												Δ

Πίνακας 2.13 *Διάγραμμα της γυναικείας εκπαίδευσης – Νομοσχέδια Στάη (1908).*

[127] Στο ίδιο, 6.
[128] Παρρέν, «Αι Ελληνίδες Σουφραζέστ Β΄», 457.

Καταληκτικά, η σημασία των νομοσχεδίων Στάη είναι ιδιαίτερη γιατί στις αρχές του 20ού αιώνα εκφράζεται με σαφήνεια η κοινωνιολογική διάσταση στην προσέγγιση της εκπαίδευσης των γυναικών.

Προοδευτική Εκπαίδευση

Στις αρχές του 20ού αιώνα στο πεδίο της παιδαγωγικής θεωρίας το ευρύτατο κίνημα για τον εκδημοκρατισμό της εκπαίδευσης (Νέα Αγωγή - Προοδευτική Εκπαίδευση) που ξεκίνησε στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αι. στις ευρωπαϊκές χώρες και την Αμερική τροφοδότησε και την εξέλιξη του σχετικού προβληματισμού στη χώρα μας. Ο Αλέξανδρος Δελμούζος και ο Δημήτρης Γληνός με τα κείμενα και τη δράση τους, ο Εκπαιδευτικός Όμιλος με συγκεκριμένα προγράμματα μαθημάτων και την ενεργό συμμετοχή γυναικών φανερώνουν πως τα εκπαιδευτικά θέματα των Ελληνίδων αρχίζουν να αντιμετωπίζονται με διαφορετικό πνεύμα. Στα 1914 ιδρύονται από τον Τσιριμώκο τα πρώτα αστικά σχολεία και διδασκαλεία θηλέων και λίγα χρόνια αργότερα, το 1917, ιδρύονται τα πρώτα δημόσια γυμνάσια και ελληνικά σχολεία για τα κορίτσια. Παράλληλα, η άρση του αποκλεισμού των γυναικών εκπαιδευτικών από τη διδασκαλία στα δευτεροβάθμια σχολεία αναβαθμίζει αισθητά το ρόλο τους στην εκπαίδευση, ενώ η παρουσία τους στα κοινωνικά δρώμενα προσδιορίζει τη βελτίωση της θέσης τους και τη διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων. Στο επίπεδο της εκπαιδευτικής πρακτικής η απόπειρα του Αλέξανδρου Δελμούζου να υλοποιήσει (1908-1911) στο Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο Βόλου βασικές αρχές της Νέας Αγωγής αποτελεί ενδιαφέρον πείραμα για την ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης γενικότερα και την εκπαίδευση των κοριτσιών, ειδικότερα.[129] Οι αντιστάσεις της κοινωνίας γίνονται, στην περίπτωση της ιστορίας του σχολείου αυτού, εμφανείς και εκδηλώνονται με απόλυτο τρόπο και ιδιάζουσα οξύτητα,[130] διάσταση που μπορεί να ερμηνευθεί πλήρως μόνον κάτω από το πρίσμα της ιδιαιτερότητας της γυναικείας εκπαίδευσης. Την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, επομένως, σφραγίζουν δύο «ακραία» γεγονότα για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών: Το κλείσιμο του Ανώτερου Παρθεναγωγείου στο Βόλο από τη μια και η υποστήριξη της υφηγεσίας της Αγγελικής Παναγιωτάτου στην Ιατρική Σχολή από την άλλη.[131]

2.4 Επιλογικά

Η εκπαίδευση των κοριτσιών στο ελληνικό κράτος και τις ελληνο-ορθόδοξες κοινότητες της οθωμανικής επικράτειας, έχοντας κάνει την εμφάνισή της στο δημόσιο χώρο στις αρχές του 19ου αιώνα (ενάμιση περίπου αιώνα αργότερα από την των αρρένων), αναπτύσσεται με τη μέριμνα της πολιτείας ή των κοινοτήτων, της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και της συλλογικής δραστηριοποίησης, και ολοκληρώνεται ως προς τη διάρθρωση και τις –επιτρεπτές για τα κορίτσια– κατευθύνσεις σπουδών έως τις αρχές του 20ού αιώνα. Οι διαφορετικές ιστορικές συνθήκες (πολιτικές, κοινωνικές, πολιτισμικές, οικονομικές) στους δύο χώρους προσδιορίζουν τις διαφορές στα χαρακτηριστικά του συγκροτούμενου εκπαιδευτικού συστήματος, όπως διαμορφώνεται στους αντίστοιχους χώρους, ενώ τα κυρίαρχα φιλοσοφικά ρεύματα σκέψης, οι κοινωνικές αντιλήψεις για το γυναικείο ζήτημα, οι κοινωνιοβιολογικές θεωρίες και οι προσλήψεις τους, όπως και η γενικότερη ιδεολογική επικοινωνία ανάμεσα στους δύο χώρους του ελληνισμού, τις ομοιότητες.

Έτσι αναφορικά με τις τελευταίες, το εκπαιδευτικό σύστημα των κοριτσιών οργανώνεται και στους δύο χώρους (όπως και γενικότερα στο δυτικό κόσμο της περιόδου – με ελάχιστες περιπτώσεις κοινής εκπαίδευσης σε κάποιες γερμανόφωνες περιοχές) ως διακριτό από αυτό των αγοριών, με διαφορετικά έως ένα βαθμό περιεχόμενα σπουδών και περιορισμούς ως προς τις βαθμίδες και το είδος εκπαίδευσης, και παρέχεται σε ένα χωριστό δίκτυο σχολείων. Στα προγράμματα μαθημάτων των σχολείων των κοριτσιών υπάρχουν περισσότερα «καλλιτεχνικά» μαθήματα, όπως και μαθήματα που υποστηρίζουν τον προσανατολισμό στην οικιακότητα, ενώ απουσιάζουν μαθήματα που εμπεριέχονται στο αντίστοιχο πρόγραμμα σπουδών των σχολείων αρρένων (π.χ. λατινικά ή/και τουρκικά στα σχολεία των κοινοτήτων) και η διδασκόμενη ύλη στα «επιστημονικά» αντικείμενα (χημεία, φυσική, μαθηματικά) –όταν δεν αφαιρούνται (π.χ. στο ελληνικό κράτος με το πρόγραμμα του 1894)– είναι συγκριτικά περιορισμένη. Επίσης, η βαθμίδα της γενικής μέσης εκπαίδευσης δεν διαμορφώνεται με αντίστοιχη δομή ούτε είναι ισότιμη με αυτή των αγοριών (έως πέντε χρόνια σπουδών για τα κορίτσια, επτά χρόνια σπουδών για τα αγόρια), ενώ απουσιάζουν οι δομές στο πλαίσιο του τυπικού εκπαιδευτικού συστήμα-

[129] Αλέξανδρος Δελμούζος, *Το κρυφό σκολειό 1908-1911* (Αθήνα: Institut Français d'Athènes, 1950).

[130] Σχετικά με τις αντιστάσεις της ελληνικής κοινωνίας στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες παιδαγωγών, βλ. Αλέξης Δημαράς, «Η αποτελεσματικότητα της αντίδρασης και το τέλος ενός πάθους», στο *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα (Προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές)*, επιμ. Ανδρέας Καζαμίας και Μιχάλης Κασσωτάκης (Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, 1986), 79-88.

[131] Αναλυτική παρουσίαση των θεμάτων του Μεσοπολέμου θα γίνει στο **κεφάλαιο 3** αυτής της εργασίας.

τος για την επαγγελματική εκπαίδευση των κοριτσιών, πλην των διδασκαλείων και ελαχίστων άλλων τμημάτων/σχολών. Η ισοτιμία αυτή για τη γενική μέση εκπαίδευση θεσπίζεται μόνο το 1929 στο ελληνικό κράτος, με την ίδρυση γυμνασίων θηλέων, και για την τεχνική επαγγελματική εκπαίδευση το 1977, με την πρόσβαση και των κοριτσιών στο δίκτυο τεχνικής επαγγελματικής εκπαίδευσης που δημιουργείται κατά τη μεταρρύθμιση του 1976/77.[132] Την περιορισμένη αυτή και διαφορετική εκπαίδευση νομιμοποιούν οι θεωρίες «περί διαφοράς», οι οποίες εκκινούν από τις θέσεις περί διαφορετικής «φύσης» των δύο φύλων που εκφράστηκαν στο πλαίσιο του Διαφωτισμού (διαφορετικής έντασης και περιεχομένου στα διαφορετικά φιλοσοφικά συστήματα), ενισχύονται από τη φυσιοκρατική θεωρία του 19ου αιώνα και «τεκμηριώνονται» από τα επιστημονικά πορίσματα (της φυσιολογίας, βιολογίας κ.λπ.) του 18ου-19ου αιώνα, στο πλαίσιο μιας ντετερμινιστικής θεώρησης των δυνατοτήτων, τάσεων και εκδηλώσεων του ανθρώπου και της συμπεριφοράς του. Έτσι η διαφορετική γυναικεία φύση/φυσιολογία και βάσει αυτής οι διαφορετικές νοητικές δυνατότητες και κοινωνικός προορισμός των γυναικών απαιτούν διαφορετική εκπαίδευση.

Παράλληλα το εκπαιδευτικό σύστημα διαμορφώνει και διαφορετικά χαρακτηριστικά στου δύο εν λόγω χώρους. Η αποκεντρωτική μορφή του στο χώρο των κοινοτήτων, η πολλαπλότητα των φορέων που εμπλέκονται στην ίδρυση και εποπτεία των σχολείων δίνουν τη δυνατότητα συγκρότησης ενός πλουραλιστικού ως προς τη δομή, τα περιεχόμενα και τις ταξικές του αναφορές εκπαιδευτικού συστήματος. Οι κυρίαρχες δηλαδή έμφυλες εκπαιδευτικές θεωρήσεις, όπως π.χ. η «πρακτικοποίηση» της εκπαίδευσης, που εμφανίζεται την τελευταία 25ετία του 19ου αιώνα, και η θέση περί περιορισμού των μη «χρήσιμων» ή «βλαπτικών για την υγεία των κοριτσιών» διδακτικών αντικειμένων, δεν βρίσκουν καθολική εφαρμογή. Η εκπαιδευτική φιλοσοφία του ιδρυτικού/εποπτικού φορέα, η εκπαιδευτική κουλτούρα της κάθε περιοχής και ο πολυπολιτισμικός/πολυεθνικός χαρακτήρας των αστικών κέντρων διαφοροποιούν τις κατά εκπαιδευτικό ίδρυμα ή περιοχή εκπαιδευτικές επιλογές. Αντίθετα στο χώρο του ελληνικού κράτους, οι επιλογές γίνονται κεντρικά, από την πολιτεία και, στο πλαίσιο ενός συγκεντρωτικού εκπαιδευτικού συστήματος όπως διαμορφώνεται το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, επιβάλλουν (νομοθετικά) ομοιομορφία.

Ο ίδιος πολυεθνικός χαρακτήρας του οθωμανικού χώρου και ειδικότερα η παρουσία και ευρωπαϊκών κοινοτήτων στον αστικό χώρο, όπως και η εντονότερη μέσω της οικονομικής δραστηριότητας[133] επικοινωνία με τη Δύση, οδηγούν σε πρωιμότερη υιοθέτηση εκπαιδευτικών νεοτερισμών, συγκριτικά με το χώρο του ελληνικού κράτους, όπως για παράδειγμα: εγκατάλειψη του αλληλοδιδακτικού συστήματος (από το 1870 στα ανώτερα παρθεναγωγεία των κοινοτήτων, το 1880 στο ελληνικό κράτος), η υιοθέτηση του εξαετούς κύκλου σπουδών (κατά τη δεκαετία του 1880 στις κοινότητες, εξατάξια δημοτικά σχολεία το 1913 στο ελληνικό κράτος), οργάνωση περισσότερων κατευθύνσεων σπουδών στη μέση εκπαίδευση (βλ. ειδικά τμήματα στα ανώτερα παρθεναγωγεία), διαχωρισμός μέσης εκπαίδευσης και εκπαίδευσης εκπαιδευτικών (τη δεκαετία του 1880 και το 1914, αντίστοιχα στους δύο χώρους). Η λειτουργία των κοινοτήτων ως αυτόνομων εθνο/θρησκευτικών μονάδων, ο πολιτισμικός και στη συνέχεια εθνικός ανταγωνισμός μεταξύ τους οδηγούν σε συνολική ανάληψη από τη μεριά των κοινοτικών αρχών της ευθύνης για το εκπαιδευτικό σύστημα. Έτσι και η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών γίνεται αντικείμενο μέριμνας από μέρους της κοινότητας, σε αντίθεση με το χώρο του ελληνικού κράτους, όπου η μέριμνα αφήνεται εξολοκλήρου στα χέρια της ιδιωτικής πρωτοβουλίας έως το 1914 και 1929 (ίδρυση κρατικών διδασκαλείων και γυμνασίων θηλέων αντίστοιχα), ενώ το δίκτυο των σχολείων από τη δεκαετία και 1870 και εξής γίνεται μάλλον πυκνότερο[134] και έχει μεγαλύτερη διασπορά στο γεωγραφικό χώρο (στο ελληνικό κράτος ουσιαστικά συγκεντρώνεται στις πόλεις Αθήνα, Ερμούπολη, Πειραιά, Πάτρα και Κέρκυρα).

Στις δύο πρώτες όμως δεκαετίες του 20ού αιώνα παρατηρείται μια «αντιστροφή» αναφορικά με το ακμαίο των εκπαιδευτικών αναζητήσεων και ειδικότερα των διεκδικήσεων για τη γυναικεία εκπαίδευση και το χώρο όπου αυτά παρατηρούνται, αποτέλεσμα της ιστορικής συγκυρίας που διαμορφώνεται τη χρονική αυτή περίοδο. Στο χώρο των κοινοτήτων με την κορύφωση της έντασης των εθνικισμών και των βαλκανικών εθνικών ανταγωνισμών, την εγκατάλειψη από το οικουμενικό πατριαρχείο της οικουμενικής του πολιτικής (και σύ-

[132] Ο θεσμός των κοινοτήτων παύει να υφίσταται με το τέλος της οθωμανικής αυτοκρατορίας και στο τουρκικό πλέον κράτος η ελληνική εκπαίδευση λειτουργεί σε διαφορετικό θεσμικό πλαίσιο, που ορίζεται από τη συνθήκη της Λοζάνης, 1923.

[133] Η ελληνική κοινότητα συνολικά συγκεντρώνει τη μεγαλύτερη χρηματοπιστωτική και εμπορική δραστηριότητα μεταξύ όλων των οθωμανικών κοινοτήτων, Βλ. Dimitris Gondicas και Charles Issawi, *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century* (Princeton, NJ: The Darwin Press, 1999), 1-115.

[134] Το 1878 στο σύνολο του μαθητικού πληθυσμού της μέσης εκπαίδευσης στις κοινότητες οι μαθήτριες αποτελούν το 13,1% και στο κράτος 11,3% σύμφωνα με τας τοιχεία που παραδίδει ο Γεώργιος Χασιώτης, βλ. Georgios Chassiotis, *L' instruction publique ches les Grecs depuis la Prise de Constantinople par les Turcs jusq'a nos jours* (Paris: Ernest Leroux, 1881), 512-525 (αναφέρεται στο Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση*, 254).

μπλευση με την ελληνική εξωτερική πολιτική), και ιδιαίτερα με την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου (το «εθνικό κέντρο», η Ελλάδα, βρίσκεται στο αντίπαλο στρατόπεδο από αυτό της οθωμανικής αυτοκρατορίας), παρατηρείται μια αυστηρότερη εθνικο-ιδεολογική περιχαράκωση και μεγαλύτερη εθνική «εσωστρέφεια». Έτσι η γυναικεία εκπαίδευση χάνει τον υπερεθνικό, διακοινοτικό και «κοσμοπολίτικο» χαρακτήρα της (όπως εκφράζεται με τα πολύ γνωστά και υψηλού εκπαιδευτικού status εκπαιδευτήριά της στα μεγάλα αστικά κέντρα, στα οποία φοιτούσαν μαθήτριες και των λοιπών εθνικών κοινοτήτων). Εντείνεται η εθνικοθρησκευτική ρητορική και αναπαράγεται ένα «εθνικό» μοντέλο αρχών, νοοτροπιών και συμπεριφορών που συνιστά τροχοπέδη στην ανανέωση της εκπαίδευσης και την υιοθέτηση νέων εκπαιδευτικών τάσεων που θεωρείται ότι το «αποθεμελιώνουν» (π.χ. δημοτική γλώσσα). Οι γυναικείοι λόγοι στο ίδιο ιδεολογικό κλίμα χάνουν τον διεκδικητικό και χειραφετικό τους χαρακτήρα και περιορίζονται στην αναπαραγωγή της εθνικής ρητορικής σχετικά με την εκπαίδευση των κοριτσιών και στη στηλίτευση «ξενόφερτων» νοοτροπιών που την «υπονομεύουν» (π.χ. χειραφέτηση, πανεπιστημιακή εκπαίδευση και εργασία).

Αντίθετα στο ελληνικό κράτος, και ιδιαίτερα μετά την ήττα στον ελληνο-τουρκικό πόλεμο του 1897 (που αποτέλεσε καταλύτη για την κριτική προσέγγιση της εκπαίδευσης και του προσανατολισμού της), η εκπαίδευση αντιμετωπίζεται ως το δραστικότερο μέσο για τη διαμόρφωση νέων κοινωνικών συνθηκών σε εθνικό επίπεδο. Στο πλαίσιο αυτό και παρά τις έντονες ιδεολογικές συγκρούσεις (κλασικιστικός προσανατολισμός ή στροφή στη νεοελληνική πραγματικότητα, χρήση δημοτικής γλώσσας ή καθαρεύουσας κ.λπ.), εγχειρήματα στο πλαίσιο του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού και των αρχών της Νέας Αγωγής επιχειρούνται, γενικά, και στο πεδίο της γυναικείας εκπαίδευσης ειδικότερα (Παρθεναγωγείο Βόλου 1908-1911, Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή 1921-1923), ενώ το φεμινιστικό κίνημα εκφραζόμενο κυρίως από τον κύκλο της Καλλιρρόης Παρρέν και της *Εφημερίδος των Κυριών*, προωθεί τη διεύρυνση του δικαιώματος στην εκπαίδευση (ισότιμη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, πρόσβαση στην τριτοβάθμια, επαγγελματική εκπαίδευση) και τη νομική προστασία της γυναικείας εργασίας. Η πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, επομένως, κλείνει με σαφή αναπροσανατολισμό της εκπαιδευτικής φιλοσοφίας και με νέα στοιχεία για την εκπαίδευση και τον κοινωνικό ρόλο των γυναικών, τα οποία προοικονομούν τις δραστικότερες αλλαγές την περίοδο του μεσοπολέμου και κυρίως την πυκνότερη συλλογική δραστηριοποίηση των γυναικών στο πεδίο της εκπαίδευσης και των δικαιωμάτων.

Βιβλιογραφία/Αναφορές

Πρωτογενείς πηγές

Αρχεία

Α.Υ.Ε., Φ/1912, Β.33, Έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών προς τον Σύλλογο Μικρασιατών «Η Ανατολή», με ημερομηνία 15 Ιουλίου 1911 και 12 Δεκεμβρίου 1911.

Α.Υ.Ε., Φ/Καισάρειας Β΄, Α.Α., Επιστολή του μητροπολίτη Αμβρόσιου προς τον Σύλλογο Μικρασιατών «Η Ανατολή» με ημερομηνία 30 Οκτωβρίου 1911.

Δημόσιο Αρχείο Φιλιππούπολης (Δ.Α.Φ.), π. 3, αρχ. 1, Φ/417, Επιστολή Θρακικού Συλλόγου προς μητροπολίτη Φιλιππουπόλεως με ημερομηνία 11 Νοεμβρίου 1875.

Ι.Α.Ν.Ε., Α.Π.Θ., Πρακτικά Π.Κ.Ε.Ε., Κώδιξ Β/Αύγουστος 1874 – Ιούνιος 1892, Συνεδρίασις ΝΣΤ, 29 Απριλίου 1875.

Αναγνωστικά

Η μικρά Καλλιόπη. Πρώται γνώσεις. Βιβλίον της νέας μεθόδου προς χρήσιν των παρθεναγωγείων. Πάτρα: [χ.έ.], 1882.

Παπαδοπούλου, Αρσινόη. *Μητρός υποθήκαι ήτοι Αναγνωσματάριον εγκριθέν κατά τον διαγωνισμόν των διδακτικών βιβλίων διά την Ε΄ τάξιν του προτύπου ήτοι την Α΄ τάξιν του ελληνικού.* Αθήνα: Γ. Κασδόνης, 1899.

Προγράμματα –Εκθέσεις - Κανονισμοί

Αναλυτικόν πρόγραμμα των αστικών σχολών αρρένων και θηλέων της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως. Κωνσταντινούπολη: Πατριαρχικό Τυπογραφείο, 1907.

Γενικοί Κανονισμοί των κοινών καθιδρυμάτων της πόλεως Κορυτσάς. Θεσσαλονίκη: Ερμής, 1877.

«Έκθεσις της Εκπαιδευτικής Επιτροπής περί της καταστάσεως της παιδείας εν ταις επαρχίαις της οθ. αυτοκρατορίας. Ανεγνώσθη εν τη επετείω εορτή του Συλλόγου τη 5η Μαΐου 1874». *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος – Σύγγραμμα Περιοδικόν* 8 (1874): 252-268.

«Έκθεσις της Εκπαιδευτικής Επιτροπής περί των εν Κωνσταντινουπόλει και τοις περιχώροις σχολείων. Ανεγνώσθη εν τη ΦΞΒ΄ συνεδριάσει». *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος – Σύγγραμμα Περιοδικόν* 13 (1880): 56-84.

Επετηρίς του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1910-1911. Αθήνα: Υπουργείον Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, 1912.

Κανονισμός και πρόγραμμα του εν Χαλκηδόνι Ελληνογαλλικού Παρθεναγωγείου Τάρσης Γ. Βαρείδου. Κωνσταντινούπολη: [χ.έ.], 1897.

Κανονισμός περί εξετάσεων και βαθμολογίας των μαθητών. Κωνσταντινούπολη: Πατριαρχικό Τυπογραφείο, 1916.

Κανονισμός του Ελληνικού Παρθεναγωγείου Χαρίσιου Αναστασιάδη. Σμύρνη: [χ.έ.], 1864.

Κανονισμός του Παρθεναγωγείου της Αγίας Φωτεινής. Σμύρνη: [χ.έ.], 1863.

Κανονισμός των ελληνικών σχολείων Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη: [χ.έ.], 1905.

«Κατάλογος των εταίρων του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου». *Παιδαγωγικόν Δελτίον*, 1 (1906): 311-320· 2 (1907): 273-284.

«Περί επιθεωρητριών των εν ταις πρωτευούσαις των νομών και επαρχιών παρθεναγωγείων», *Φ.Ε.Κ.* Β/158, 20 Δεκεμβρίου 1895.

Νομοσχέδια

Εκπαιδευτικά νομοσχέδια υποβληθέντα εις την Βουλήν των Ελλήνων υπό του υπουργού των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Σ. Ε. Στάη κατά Νοέμβριον του 1908.

Δευτερογενείς πηγές - Βιβλιογραφία

«Αναφορά των ελληνίδων γυναικών προς τον πρόεδρον της κυβερνήσεως». *Εφημερίς των Κυριών*, 86 (23 Οκτωβρίου 1888): 1-3.

Ανδρέου, Αποστόλης. «Ιδιωτική εκπαίδευση. Προσανατολισμός διάρκεια και τομείς (Ιστορική προσέγγιση)». *Θέσεις* 20 (1987). URL= http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=191&Itemid=29.

Αποστολίδης, Μυρτίλος. «Τα ελληνικά εν Φιλιππουπόλει σχολεία επί τουρκοκρατίας και του βουλγαρικού καθεστώτος μέχρι της καταλύσεως της ελληνικής κοινότητος». *Θρακικά* 2 (1929): 91-121.

Βαρίκα, Ελένη. *Η εξέγερση των κυριών: Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1987.

Βουργεστάϊν, Λέο. «Υγιεινή των μαθητών κατ' οίκον. Συμβουλαί προς γονείς και διευθυντάς οικοτροφείων». *Η Μελέτη* 3 (1909): 91.

Βούρη, Σοφία. *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια*. Αθήνα: Παρασκήνιο, 1992.

Βούρη, Σοφία. «Η ελληνική εκπαίδευση στο σαντζάκι Μοναστηρίου 1870-1904». Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1988.

Γαϊτάνου-Γιαννιού, Αθηνά. *Το πνευματικό Μακροχώρι του καιρού μου*. Ίσταμπουλ: Αφοί Τσιτούρη, 1951.

Γαλάτης, Στέφανος. *Ιστορία της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας από της ιδρύσεως μέχρι του 1936*. Αθήνα: 1957 (ανέκδοτη μελέτη).

Γεδεών, Μανουήλ Ι. *Η πνευματική κίνησις του γένους κατά τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα*. Αθήνα: Ερμής, 1976.

Γεωργιάδου, Ελένη. «Γυναικεία έργα. Ε΄. Καθηγήτριαι παιδαγωγικής, μαθηματικών και φιλολογίας». *Εφημερίς των Κυριών*, 699 (17 Μαρτίου 1902): 3-4.

Γληνός, Δημήτρης. *Ένας άταφος νεκρός. Μελέτες για το εκπαιδευτικό μας σύστημα*. Αθήνα: Εκδοτική Εταιρεία Αθηνά, 1925.

Δαλακούρα, Κατερίνα. «Η γυναικεία μαθηματική εκπαίδευση στον ελληνικό χώρο». Στο *Πρακτικά 5ης Διεθνούς Διημερίδας Διδακτικής Μαθηματικών*, επιμέλεια Μιχάλης Κούρκουλος και Κωνσταντίνος Τζανάκης, τ. 1, 439-456. Ρέθυμνο: Παιδαγωγικό Τμήμα Δ.Ε, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2009.

Δαλακούρα, Κατερίνα. «Η εκπαίδευση των γυναικών στις Σέρρες (19ος αι. – 1914): Ριζοσπαστικές τάσεις και χαρακτηριστικά». *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης* 8 (2009): 93-111.

Δαλακούρα, Κατερίνα. *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας: Κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού (19ος αιώνας – 1922)*. Αθήνα: Gutenberg, 2008.

Δαλακούρα, Κατερίνα. «Διοικητικά σχήματα στην εκπαίδευση, ταξινομία της γνώσης και κοινωνική αναπαραγωγή (19ος αι. – 1922)». Στο *Η ελληνική παιδεία από τον 18ο ώς τον 20ό αι. Ερευνητικές συνιστώσες. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου*, επιμέλεια Ανδρέας Ανδρέου και Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, 385-412. Φλώρινα: Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας, 2005.

Δαλακούρα, Κατερίνα. «Η εκπαίδευση των γυναικών στη Θεσσαλονίκη και στη Φιλιππούπολη κατά το 19ο αιώνα και έως τις αρχές του 20ού». Στο *Θεσσαλονίκη και Φιλιππούπολη σε παράλληλους δρόμους. Ιστορία, τέχνη, πολιτισμός. 18ος-20ός αιώνας*, επιμέλεια Χαράλαμπος Παπαστάθης, Βασίλης Κόντης κ.ά., 437-458. Θεσσαλονίκη: Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, 2000.

Δασκαλάκης, Απόστολος. *Κείμενα-Πηγαί της ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως. Σειρά τρίτη: Τα περί παιδείας*, τ. 1. Αθήνα: [χ.έ.], 1968.

Δελμούζος, Αλέξανδρος. *Το κρυφό σκολειό 1908-1911*. Αθήνα: Institut Français d'Athènes, 1950.

Δημαράς, Αλέξης. «Η αποτελεσματικότητα της αντίδρασης και το τέλος ενός πάθους». Στο *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα (Προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές)*, επιμέλεια Ανδρέας Καζαμίας και Μιχάλης Κασσωτάκης, 79-88. Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, 1986.

Δημαράς, Αλέξης. *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια ιστορίας*, τ. 1-2. Αθήνα: Εστία, 1973-1974.

«Εορτή του Πανελληνίου Διδασκαλικού Συνδέσμου Κυριών». *Ελληνική Επιθεώρησις* 5, τχ. 56 (1912): 222-223.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα, επιμ. *Τα εκπαιδευτήρια Θηλέων Αγλαΐας Ν. Σχινά 1905-1974*. Θεσσαλονίκη: Σπάνιας, 1997.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. *Γυναίκες και ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα. Οι πρώτες φοιτήτριες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1890-1920*. Θεσσαλονίκη: [χ.έ.], 1988.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*. Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1986.

«Η πρώτη επίσημος δράσις των ελληνίδων γυναικών». *Εφημερίς των Κυριών*, 140 (12 Νοεμβρίου 1889): 2-3.

Θαναηλάκη, Πόλυ. ««Αι σύσσιτοι κόραι» του Αρσακείου Παρθεναγωγείου: Διατροφή και αγωγή των οικότροφων μαθητριών του σχολείου τον 19ο αιώνα». *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, 8 (2009): 142-173.
Θαναηλάκη, Πόλλη. *Αμερική και προτεσταντισμός: η «Ευαγγελική Αυτοκρατορία» και οι οραματισμοί των αμερικανών μισιονάριων*. Αθήνα: Καστανιώτης, 2006.
Κονόρτας, Παρασκευάς. *Οθωμανικές θεωρήσεις για το οικουμενικό πατριαρχείο 17ος – αρχές 20ού αιώνα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1998.
Κοραής, Αδαμάντιος. *Περί των ελληνικών συμφερόντων. Διάλογος δύο Γραικών*. Ύδρα: Ελληνική Τυπογραφία, 1825.
Κούμας, Κωνσταντίνος. *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, τ. 4. Βιέννη: Ι. Σνείρερ, 1820.
Λοκ, Τζον. *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως*. Μετάφραση Πασχάλης Κιτρομηλίδης. Αθήνα: Γνώση, 1990.
Μαμώνη, Κυριακή και Λήδα Ιστικοπούλου. *Γυναικείοι σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*. Αθήνα: Εστία, 2002.
Μανούσος, Γεώργιος. *Παιδαγωγική διαιτητική και παιδαγωγία ήτοι οικιακός και σχολικός οδηγός προς παιδαγώγησιν αμφοτέρων των φύλων*. Αθήνα: «Κάλλος», 1884.
Μαρτινέγκος, Ελισαβέτιος. *Η μήτηρ μου: Αυτοβιογραφία της κυρίας Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου*. Αθήνα: Κορίννα, 1881.
Μπαμπούνης, Χαράλαμπος. *Η εκπαίδευση κατά την καποδιστριακή περίοδο: Διοικητική οργάνωση και εκπαιδευτική λειτουργία*. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1999.
Ν. Ο. «Προς τας Ελληνίδας». *Δελτίον των Ελληνίδων*, 1 (1909): 2.
Νάσιουτζικ, Παυλίνα. *Αμερικανικά οράματα στη Σμύρνη τον 19ο αιώνα. Η συνάντηση της αγγλοσαξωνικής σκέψης με την ελληνική*. Αθήνα: Εστία, 2002.
Ξανθόπουλος, Σ. Κωνσταντίνος. *Πρώτη και μέση εκπαίδευσις και περί ανατροφής και εκπαιδεύσεως των κορασίων*. Αθήνα: Αφοί Περρή, 1873.
«Ο Πανελλήνιος Διδασκαλικός Σύνδεσμος των Κυριών». *Ελληνική Επιθεώρησις*, 58-59 (1912): 269-271.
Παπαδάκη, Λυδία. *Η αλληλοδιδακτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*. Αθήνα: Δωδώνη Εκδοτική ΕΠΕ, 1992.
Παπαδόπουλος, Μακεδών, Ελένη Κώττα και Τάνια Γουναρίδου. *Η ιστορία του διδακτηρίου του Ελληνικού Γυμνασίου της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: [χ.έ.], 2001.
Παπανικολάου, Κωνσταντίνος. *Ιστορία της Σχολής Χιλλ*. Ανέκδοτη μελέτη, Αρχείο Σχολής Χιλλ.
Παπαστάθης, Χαράλαμπος Κ., επιμ. *Οι κανονισμοί των ορθόδοξων ελληνικών κοινοτήτων του οθωμανικού κράτους και της διασποράς*, τ. 1. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 1984.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Αι Ελληνίδες Σουφραζέστ». *Εφημερίς των Κυριών*, 957 (1 Δεκεμβρίου 1908): 433-434.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Αι πρόοδοί μας εις την πρακτικήν μόρφωσιν». *Εφημερίς των Κυριών*, 59 (17 Οκτωβρίου 1899): 1-2.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «[Άρθρο-επιστολή, χωρίς τίτλο]». *Εφημερίς των Κυριών*, 503 (12 Οκτωβρίου 1897): 1-3.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Η α΄ Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή της Ενώσεως». *Εφημερίς των Κυριών*, 496 (13 Ιουλίου 1897): 2-4.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Η γυνή οικοδέσποινα τεχνίτις και επιστήμων». *Εφημερίς των Κυριών*, 31 (4 Οκτωβρίου1887): 1-2.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Η Ελληνίς χειραφετουμένη διά της εργασίας. Καλλιτεχνική και Πρακτική Σχολή». *Εφημερίς των Κυριών*, 33 (18 Οκτωβρίου1887): 1-2.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Η οικοκυρική μόρφωσις των Ελληνίδων». *Εφημερίς των Κυριών*, 499 (14 Σεπτεμβρίου 1897): 3-4.
[Παρρέν, Καλλιρρόη]. «Η σχολή των υπηρετριών». *Εφημερίς των Κυριών*, 141 (19 Νοεμβρίου 1889): 4.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Η υγιεινή εις τα σχολεία», *Εφημερίς των Κυριών*, 952 (30 Σεπτεμβρίου 1908): 313-314.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Ιδρύσατε σχολήν πρακτικήν διά τας νέας». *Εφημερίς των Κυριών*, 14 (6 Ιουνίου 1887): 1-2.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Κυβέρνησις, νομοσχέδια και γυναίκες». *Εφημερίς των Κυριών*, 42 (20 Δεκεμβρίου 1887): 1-2.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Λογοδοσία Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής». *Εφημερίς των Κυριών*, 1022 (1 Μαΐου 1912): 2036-2038.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Ου μόνον επιστήμας αλλά και τέχνας επαγγέλματα δια τας γυναίκας». *Εφημερίς των Κυριών*, 30 (27 Σεπτεμβρίου 1887): 1-2.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Περίληψις λογοδοσίας της Ενώσεως των Ελληνίδων». *Εφημερίς των Κυριών*, 585 (18

Ιουλίου 1899): 6-7.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Προνοήσατε διά τα παρθεναγωγεία μας». *Εφημερίς των Κυριών*, 56 (3 Απριλίου 1888): 1-2.
[Παρρέν, Καλλιρρόη]. «Τα εγκαίνια του Πρότυπου Ελληνικού Παρθεναγωγείου του Συλλόγου των Κυριών». *Εφημερίς των Κυριών*, 180 (23 Σεπτεμβρίου 1890): 3-4.
[Παρρέν, Καλλιρρόη]. «Τα κατά το Αρσάκειον». *Εφημερίς των Κυριών*, 64 (30 Μαΐου 1888): 2.
[Παρρέν, Καλλιρρόη]. «Τα κατά το Αρσάκειον Β'». *Εφημερίς των Κυριών*, 65 (5 Ιουνίου 1888): 1-2.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Τι εγένετο μέχρι τούδε προς επίτευξιν επαγγελματικής μόρφωσης των γυναικών». *Εφημερίς των Κυριών*, 230 (13 Οκτωβρίου 1891): 1-3.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Υπάρχει εν Ελλάδι μέση εκπαίδευσις ή ού». *Εφημερίς των Κυριών*, 38 (22 Νοεμβρίου 1887): 3-4.
Πολέμης, Ι. Δημήτριος. *Αλληλογραφία Θεόφιλου Καΐρη. Μέρος τέταρτον. Επιστολαί προς Ευανθίαν Καΐρη, 1815-1866*. Άνδρος: Καΐρειος Βιβλιοθήκη, 1999.
Πράτσικα, Ειρήνη. «Η διδασκαλία της οικοκυρικής ως μέσον προς καταπολέμησιν της φθίσεως». *Εκπαιδευτική Επιθεώρησις* 2 (1918-1919): 11-12.
Πράτσικα, Ειρήνη. «Τα οικοκυρικά μαθήματα και η θνησιμότης των βρεφών». *Εκπαιδευτική Επιθεώρησις* 1 (1917-1918): 161-162.
Πρέκα, Μαρία. «Οι δασκάλες στη συγκυρία του αλυτρωτισμού». Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2015.
Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, εν Αθήναις 31 Μαρτίου – 4 Απριλίου 1904. Αθήνα: Γραφείο της Διευθύνουσας Επιτροπής, 1904.
Ρουσώ, Ζαν-Ζακ. *Αιμίλιος ή περί αγωγής*. Μετάφραση Στέλλα Βουρδούμπα. Αθήνα: Σ. Δαρεμά, [χ.χ.].
Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος. *Κωνσταντινούπολη 1856-1908: Η ακμή του ελληνισμού*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1994.
Σμυρναίος, Λ. Αντώνης. *Στα ίχνη της ουτοπίας: Το «Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον» Σύρου και η προτεσταντική ομογενοποίηση της οικουμένης κατά τον 19ο αιώνα*. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 2006.
Σολδάτος, Σ. Χρίστος. *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μ. Ασίας (1800-1922)*, τ. 1. Αθήνα: [χ.έ.], 1989.
Σολομωνίδης, Σ. Χρήστος. *Η παιδεία στη Σμύρνη*. Αθήνα: [χ.έ.], 1962.
Σπένσερ, Έρβαρτος. *Η αγωγή, πνευματική, ηθική και σωματική*. Μετάφραση Δ. και Π. Α. Λάσκαρις. Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 1914.
Στράτης, Γ. Ευάγγελος. «Η ιστορία των εκπαιδευτηρίων της πόλεως των Σερρών». *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, 1909, 144-154.
Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδεύσεως. *Έκθεσις των πεπραγμένων 27-4-1874 έως 26-4-1875*. Αθήνα: Ανδρέας Κορομηλάς, 1875.
Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος. *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1987.
Φουρναράκη, Ελένη. *Η εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών: Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910) - Ένα ανθολόγιο*. Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1987.
Φουρναράκη, Ελένη. «Περί μορφώσεως «χρηστών μητέρων» και εκπαιδεύσεως «μελλόντων πολιτών»: Έμφυλοι λόγοι στην ελληνική εκπαίδευση τον 19ο αιώνα». Στο *Το παιδί στη νεοελληνική κοινωνία 19ος-20ός αιώνας: Αξίες, αναπαραστάσεις, αποτυπώσεις*, επιμέλεια Βάσω Θεοδώρου και Βασιλική Κοντογιάννη, 73-120. Αθήνα: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 1999.
Φωτιάδου, Ανδρονίκη. *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, Αθήναι, Μάρτιος-Απρίλιος 1904: Η αντίφαση του εκπαιδευτικού αιτήματος στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη/Ι.Α.Ν.Ε., 1998.
Χαρίτος, Χαράλαμπος. *Το ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του: Συμβολή στην ιστορία της προσχολικής αγωγής*. Αθήνα: Gutenberg, 1996.
Χρηστίδης, Αναστάσιος. «Περί της κλήσεως και του προορισμού της γυναικός εν τη κοινωνία». *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος-Σύγγραμμα Περιοδικόν* 13 (1893): 30-35.
Χριστάκου, Πηνελόπη. «Μια ματιά στο εκπαιδευτικό μας σύστημα». *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 1911, 172-173.
Albisetti, James C., Joyce Goodman και Rebecca Rogers, επιμ. *Girls' Secondary Education in the Western World: From the 18th to the 20th Century*. New York: Palgrave-Macmillan, 2010.

Anderson, Robert. "The Idea of Secondary School in Nineteenth-century Europe". *Paedagogica Historica* 40, τχ. 1-2 (2004): 93-106.

Blom, Ida. "Gender and Nation in International Comparison". Στο *Gendered Nations: Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century*, επιμέλεια Ida Blom, Karen Hagemann και Catherine Hal, 3-26. Oxford and New York: Berg, 2000.

Chassiotis, Georgios. *L'instruction publique ches les Grecs depuis la Prise de Constantinople par les Turcs jusq'a nos jours*. Paris, 1881.

Darwin, Charles. *Περί της γενέσεως των ειδών*. Μετάφραση Νίκος Καζαντζάκης. Αθήνα: Φιλοσοφική και Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη Φέξη, 1915.

Davison, H. Roderic. *Reform in Ottoman Empire 1856-1876*. Princeton: Princeton University Press, 1963.

Edwards, Elizabeth. *Women in Teacher Training Colleges 1900-1960. A Culture of Femininity*. London: Rutledge, 2001.

Gondicas, Dimitris και Charles Issawi. *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, economy, and Society in the Nineteenth Centur*y. Princeton, NJ: The Darwin Press, 1999.

Goodman, Joyce. "Social Change and Secondary Schooling for Girls in the 'Long 1920s': European Engagements". *History of Education* 36, τχ. 4-5 (2007): 497-513.

Hume, David. *Δοκίμια φιλολογικά-ηθικά-πολιτικά*. Μετάφραση Ευάγγελος Παπανούτσος. Αθήνα: Ι. Δ. Κολλάρος, χ.χ.

Kitromilidis, Paschalis. "The Enlightenment and Woomanhood: Cultural change and the Politics of Exclusion". *Journal of Modern Greek Studies* 1, τχ. 1 (1983): 39-61.

Mansolas, Alexandros. *Statistique de la Grèce. Recensement de la population en 1870*. Athènes: Perrin, 1874.

Martin, Jane και Joyce Goodman. *Women and Education, 1800-1980*. Basingstoke: Palgrave-Macmillan, 2004.

Purvis, June. *Hard Lessons: The Lives and Education of Working Class Women in Nineteenth-Century England*. Cambridge: Polity Press, 1989.

Purvis, June. *Women's History. Britain, 1850-1945: An Introduction*. New York: St. Martin's Press, 1995.

Rogers, Rebecca. *From the Salon to the Schoolroom: Educating Bourgeois Girls in Nineteenth-Century France*. University Park, PA: The Pennsylvania State University Press, 2005.

Stamatopoulos, Dimitrios. "From Millets to Minorities in the 19th-Century Ottoman Empire: an Ambiguous Modernization". Στο *Citizenship in Historical Perspectives*, επιμέλεια Gudmundur Halfadanarson και Ann Katherine Isaacs, 253-273. Pisa: Pisa University Press, 2006.

Tezel, Yahya Sezai. *Transformation of State and Society in Turkey*. Ankara: Roma Publications, 2005.

Thomas, John B. «University College, Bristol: Pioneering Teacher Training for Women». *History of Education* 17, τχ. 1 (1988): 55-70.

Trouve-Finding, Susan. «Teaching as a Woman's Job: the Impact of the Admission of Women to Elementary Teaching in England and France in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries». *History of Education* 34, τχ. 5 (2005): 483-496.

Varika, Eleni. "Gender and National Identity in fin de siècle Grèce". *Gender and History* 3, τχ. 1 (1992): 116-137.

Wilson, Arthur M. *Diderot*. New York: Oxford University Press, 1972.

Παράρτημα Ι - Οργανογράμματα

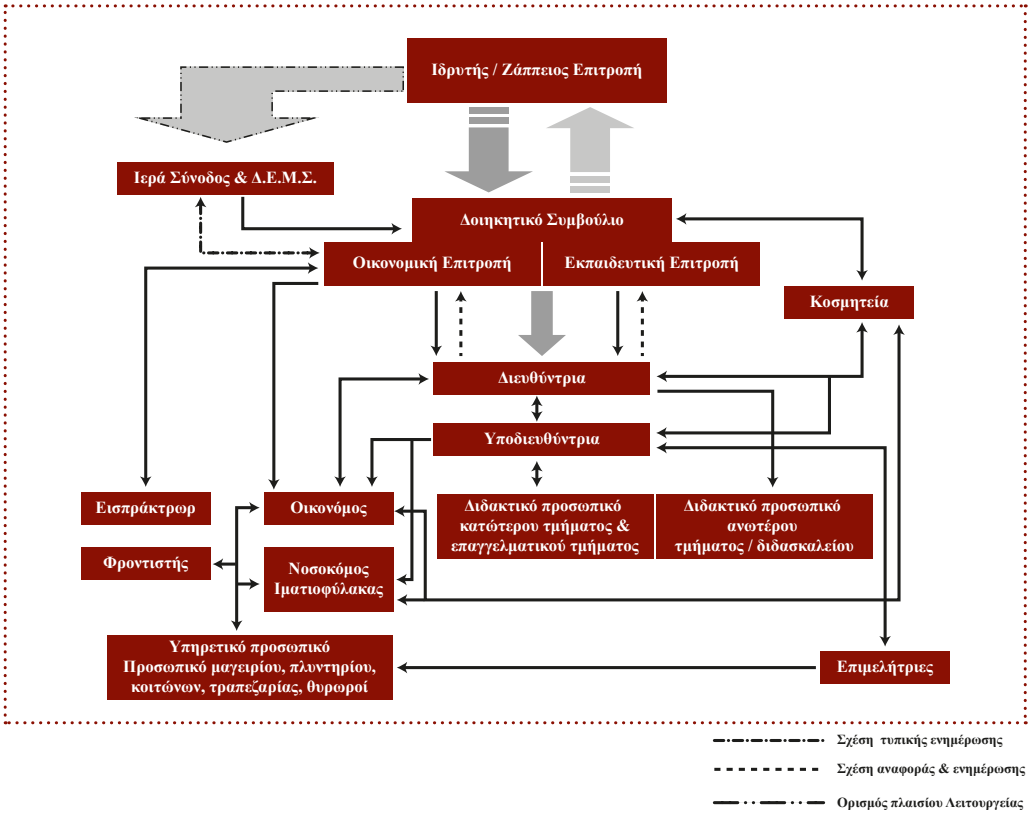

Οργανόγραμμα 2.1 *Οργανόγραμμα Ζαππείου Παρθεναγωγείου Κωνσταντινούπολης (σχολείου ιδιοσυντήρητου).*

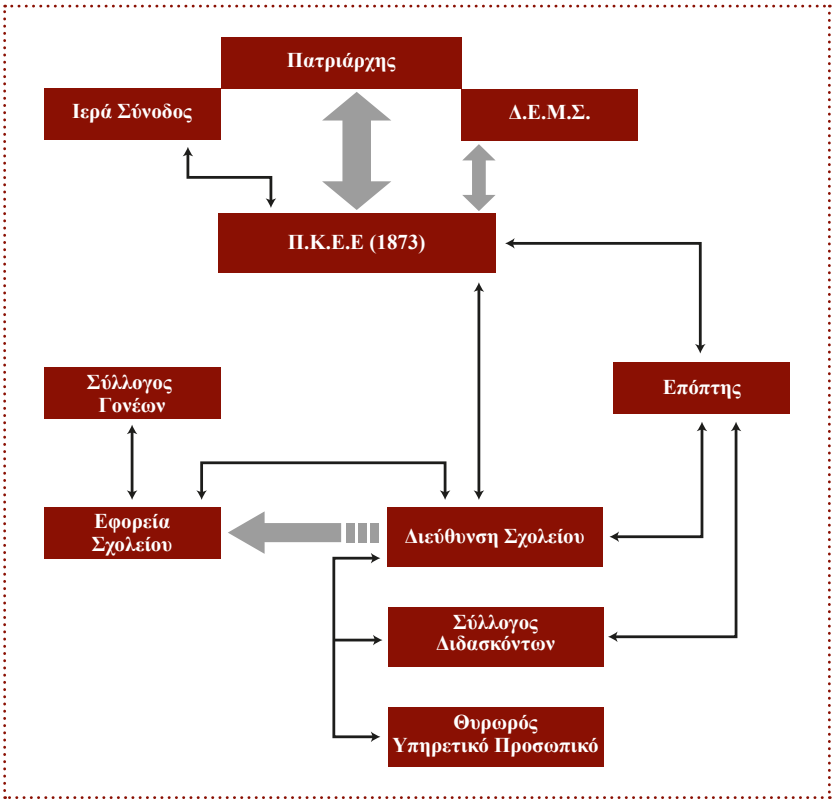

Οργανόγραμμα 2.2 *Οργανόγραμμα ιδιωτικών σχολείων Κωνσταντινούπολης.*

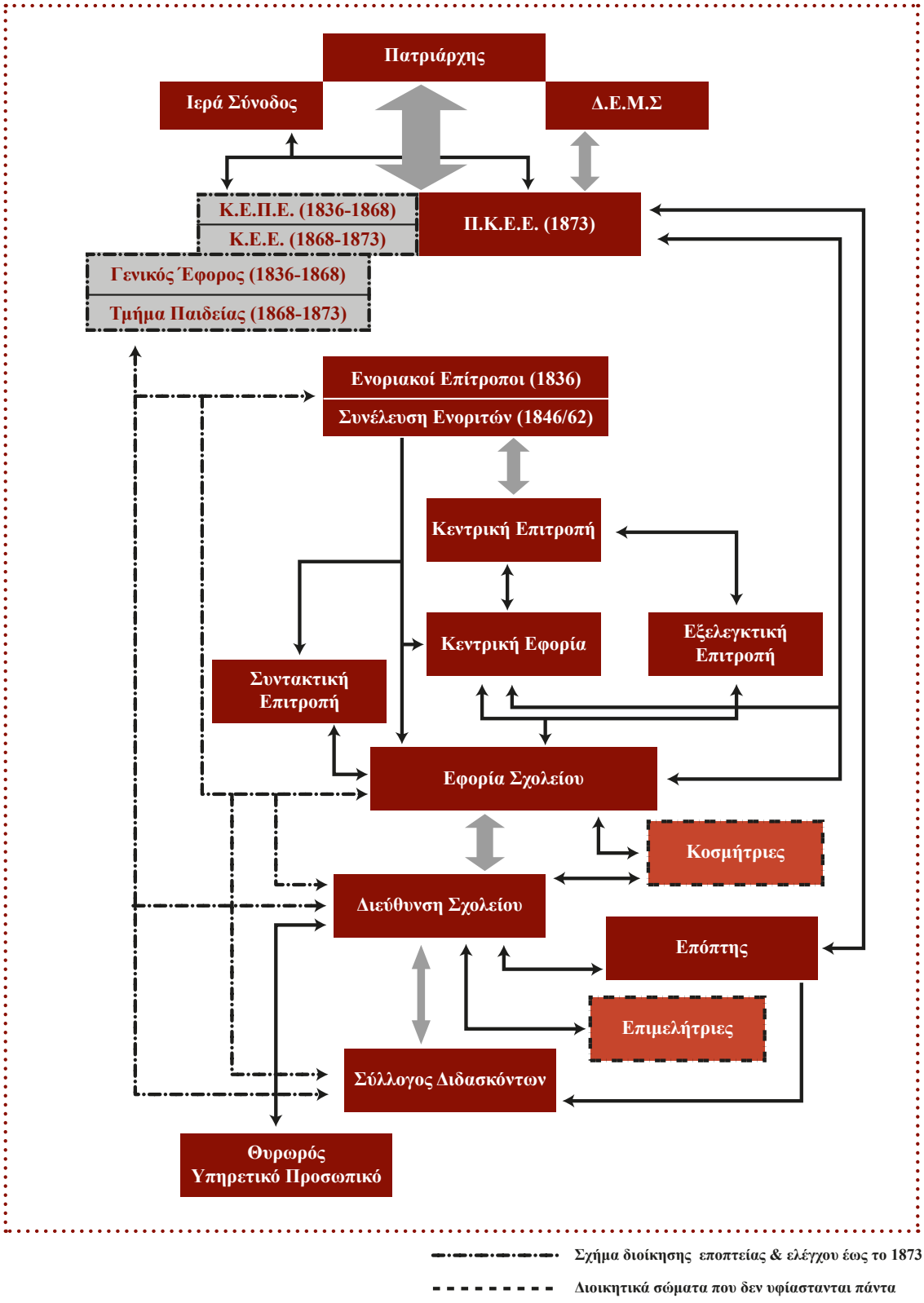

Οργανόγραμμα 2.3 *Οργανόγραμμα κοινοτικών παρθεναγωγείων Κωνσταντινούπολης.*

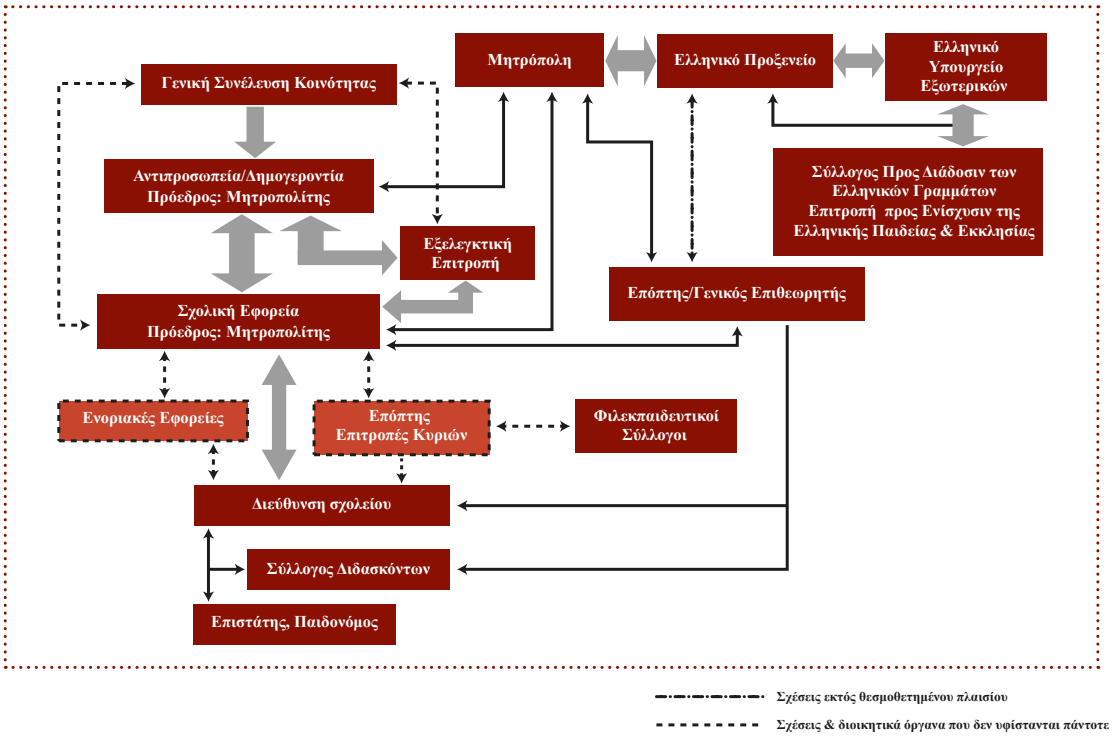

Οργανόγραμμα 2.4 *Οργανόγραμμα κοινοτικών παρθεναγωγείων (εκτός Κωνσταντινούπολης).*

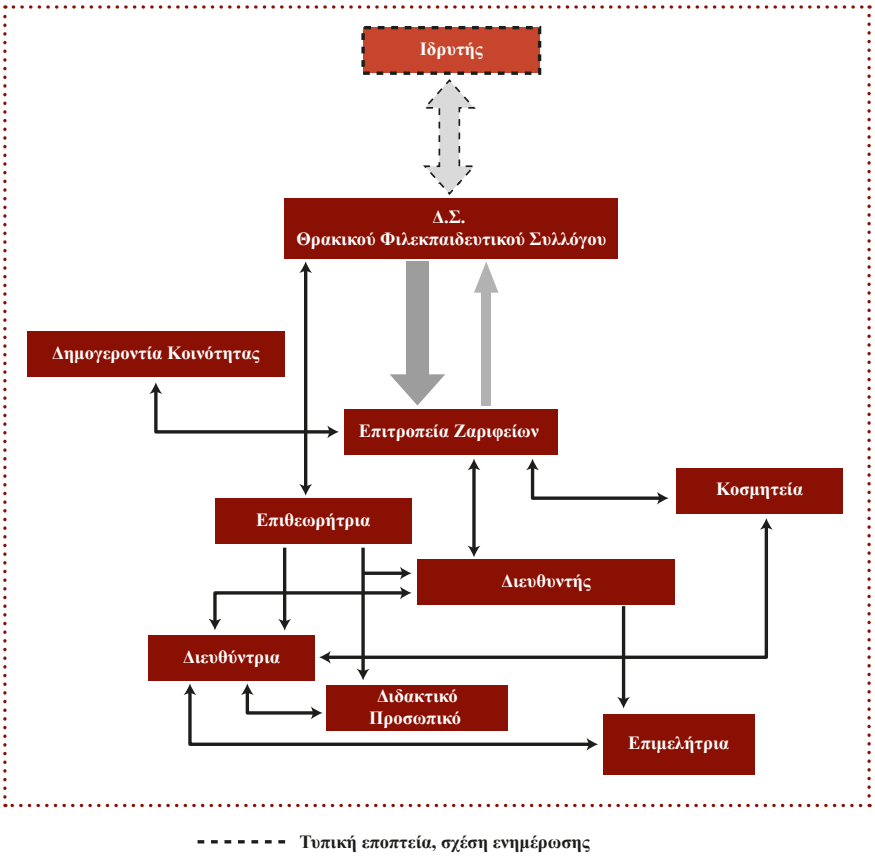

Οργανόγραμμα 2.5 *Οργανόγραμμα Ζαριφείου Διδασκαλείου Θηλέων (1874-1906) (σχολείο «μικτού» διοικητικού τύπου).*

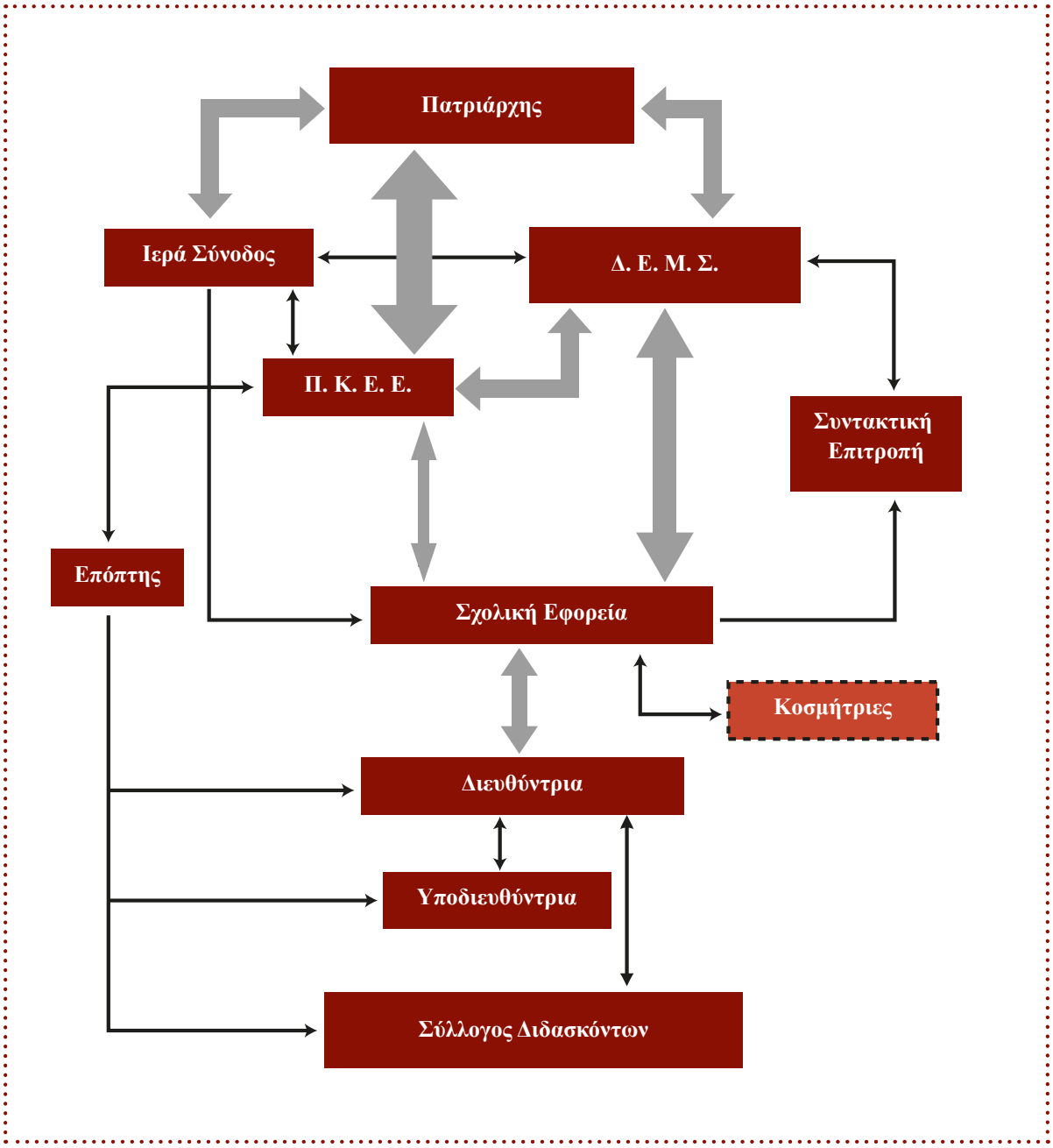

Οργανόγραμμα 2.6 *Οργανόγραμμα Εθνικού Ιωακειμείου Παρθεναγωγείου.*

Παράρτημα ΙΙ - Τεκμήρια

Τεκμήριο 2.1.

Αλληλογραφία Ευανθίας Καϊρη – Αδαμάντιου Κοραή.
Πηγή: Δημήτριος Ι. Πολέμης, *Αλληλογραφία Θεόφιλου Καϊρη. Μέρος δεύτερον. Επιστολαί Ευανθίας Καϊρη (1814-1866)* (Άνδρος: Καΐρειος Βιβλιοθήκη, 1997), 15.

1

πρὸς Ἀδαμάντιον Κοραῆν, Παρίσι *2 Αὐγούστου, 1814.*

Παρίσι: Bibliothèque de l'Institut de France, carton 2956 (κατάλοιπα τοῦ François Thurot (1768-1832), Γάλλου ἑλληνιστοῦ[1]. Μον. 0,24 × 0,185. Ἀντίγραφον ἀγνώστου Γάλλου ἑλληνιστοῦ.[1]

Ἐκδόσεις: *Ἀπάνθισμα ἐπιστολῶν Ἀδαμαντίου Κοραῆ*, ἔκδ. Ἰ. Ρώτα (Ἀθῆναι, 1839), σ. 62-63· [Ν. Φαρδούλη,] «Ἐπιστολὴ Ε. Καΐρη πρὸς Α. Κοραῆ,» *Ὅμηρος*, 2 (1874), σ. 175 [ἐξ ἀντιγράφου παρὰ τῷ ἐκδότῃ = Φ]· Κοραῆ, *Ἀλληλογραφία*, Γ′, σ. 312-13 [= Ε].

Σεβασμιώτατε Πάτερ!

Ὁ ἀγαπητὸς ἀδελφός μου Θεόφιλος, ὅστις ἠξιώθη νὰ σὲ ἰδῇ αὐτοπροσώπως, καὶ νὰ ἀπολαύσῃ τῆς γλυκείας συναναστροφῆς σου, ἡ φήμη καὶ τὰ συγγράμματά σου θαῤῥύνουσι καὶ ἐμέ, εἰς τὸ δέκατον πέμπτον ἔτος τῆς ἡλικίας μου, νὰ γράψω πρὸς σέ, τὸν κοινὸν παιδευτὴν τῶν τοῦ γένους ἡμῶν παίδων καὶ μειρακίων, ὅστις οὐδὲ τὰ ψελλίσματα τῶν τοιούτων ἀποστρέφεσαι. Ἀσπάζομαί σε λοιπόν, Πάτερ σεβασμιώτατε! καὶ διδάσκαλε! τὴν δεξιὰν ἐκείνην καταφιλοῦσα, ἥτις τὴν Ἑλληνικὴν ἐκδίδωσι βιβλιοθήκην, καὶ τοὺς αὐτοσχεδίους συγγράφει στοχασμούς, καὶ σὲ παρακαλῶ θερμῶς νὰ στείλῃς μὲ τὰ βιβλία τοῦ κοινοῦ· κανὲν γαλλικὸν βιβλίον ἠθικόν, ἢ καμμίαν μικρὰν ἐγκυκλοπαιδείαν διὰ τοὺς παῖδας, διὰ νὰ τὸ μεταφράσω καὶ ἐγώ, καὶ οὕτω νὰ ὠφελήσω κατὰ τὴν δύναμίν μου, τὸ γένος ἡμῶν. Σὺ δὲ φύλαξ τῆς Ἑλλάδος ἄγγελε! σκέπε τὸν σεβασμιώτατον ἐκεῖνον πρεσβύτην, ὅστις τοσοῦτον τὴν Ἑλλάδα ὑπερφιλεῖ, καὶ διαφύλαττε αὐτὸν ὑγιῆ, διὰ τὴν βελτίωσιν αὐτῆς!

Αὐγούστου 2, 1814, Κυδωνίαις.

Εὐανθία ἡ ἐξ Ἄνδρου.

3 γλυκέρας χφ || 5 γράφω Ε || 10 θερμῶς *παραλείπει* Φ || 16 Κυδωνίαις 2 Αὐγούστου 1814 Φ || 1814: αὐγούστου: 2: Κυδονίαις. χφ.

1. Ὁ κ. Χριστοδούλου ὁ ὁποῖος ἐπεσήμανε τὴν ἐπιστολὴν εἰκάζει ὅτι γραφεὺς εἶναι ἴσως ὁ Thurot καὶ ὅτι αἱ μικροδιορθώσεις τοῦ κειμένου εἶναι ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ Κοραῆ.

Τεκμήριο 2.2.

Εθνική αγωγή και εκπαίδευση των κοριτσιών.
Πηγή: *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον* (Αθήνα: Γραφείο της Διευθύνουσας Επιτροπής, 1904), 208-210.

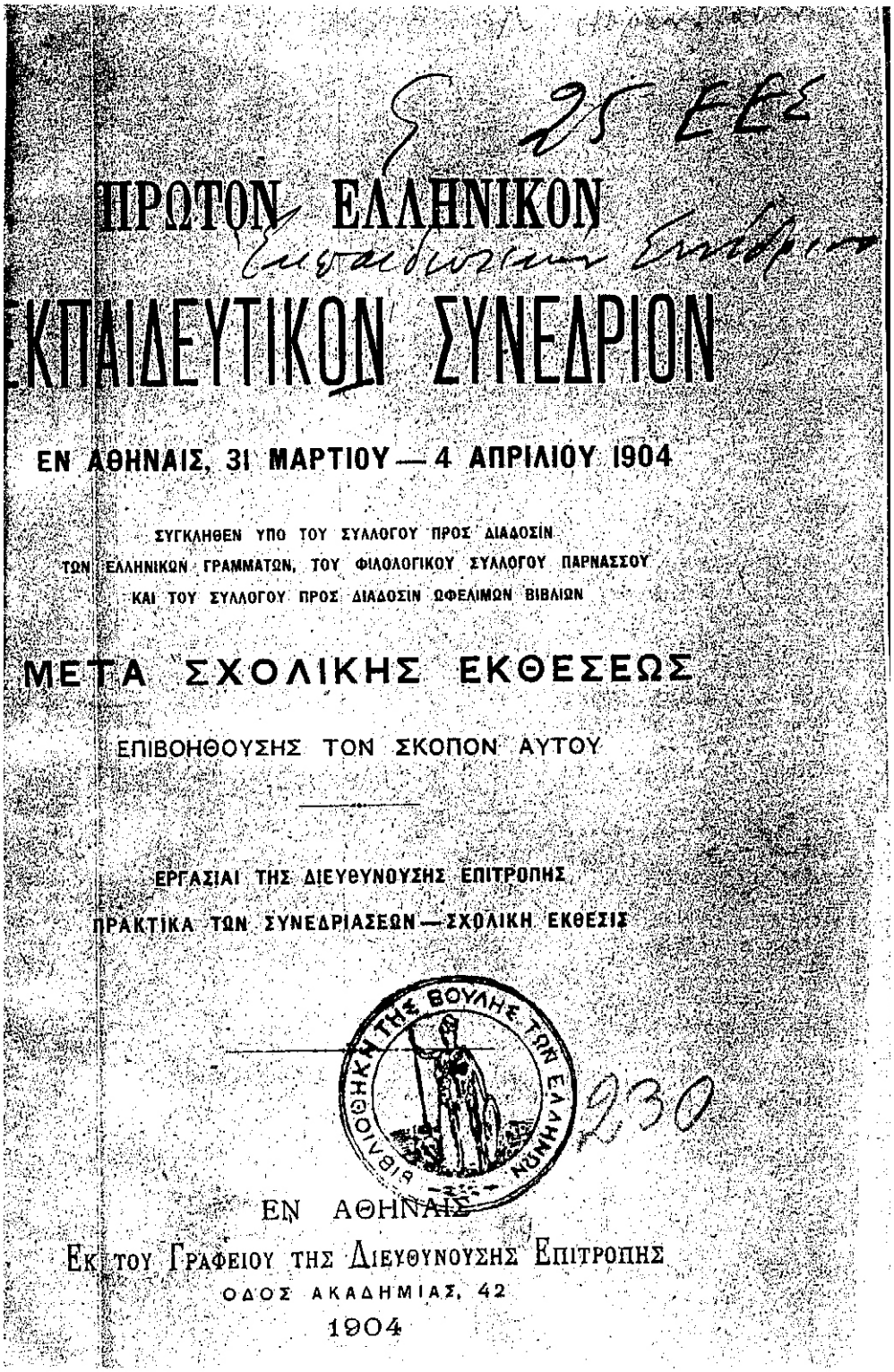

ΠΡΩΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΝ ΣΥΝΕΔΡΙΟΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ, 31 ΜΑΡΤΙΟΥ — 4 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1904

ΣΥΓΚΛΗΘΕΝ ΥΠΟ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΠΡΟΣ ΔΙΑΔΟΣΙΝ
ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ, ΤΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΠΑΡΝΑΣΣΟΥ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΠΡΟΣ ΔΙΑΔΟΣΙΝ ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΜΕΤΑ ΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΘΕΣΕΩΣ

ΕΠΙΒΟΗΘΟΥΣΗΣ ΤΟΝ ΣΚΟΠΟΝ ΑΥΤΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΤΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΟΥΣΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ
ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ — ΣΧΟΛΙΚΗ ΕΚΘΕΣΙΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚ ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΟΥΣΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ
ΟΔΟΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ, 42
1904

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
930

Ἐθνικὴ ἀγωγή.

Πᾶσα ἀγωγὴ πρέπει νὰ ἔχῃ τὰς ῥίζας αὐτῆς εἰς τὸ παρελθόν, εἰς τὰς παραδόσεις καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἔθνους. Καὶ ἡ ἀγωγὴ τῶν Ἑλληνίδων πρέπει νὰ καταστῇ ἑλληνοπρεπής, ἐθνικὴ εἰς πάσας τὰς τάξεις τοῦ ἔθνους καὶ τοῦ γένους, ἀπὸ τῆς κόρης τοῦ ἀγρότου μέχρι τῆς κόρης τοῦ ὑπουργοῦ. «Εἶνε ἀναντίρρητον ὅτι ἐθνικὴ ἀτονία κατέλαβε τὴν σύγχρονον γενεὰν τῶν Ἑλληνίδων, ὅτι ἤθη ξένα ἐπεκάθισαν ὡς σκωρία ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς καρδίας». Ἡ Ἑλληνὶς δὲν συγκινεῖται πλέον ἐκ τῶν ἐθνικῶν ἀτυχημάτων, ἐννοῶ ἐν τῷ συνόλῳ, διότι καὶ ἐνταῦθα ἰσχύει τὸ «μία χελιδὼν ἔαρ οὐ ποιεῖ» τοῦ Ἀριστοτέλους· ἡ ψυχή της δὲν δονεῖται ἐκ τῆς ἱερᾶς ἐθνικῆς συγκινήσεως. Πολλὰ συνετέλεσαν εἰς τοῦτο· ἀλλὰ καὶ ἡ ἔλλειψις ἐθνικῆς πνοῆς ἐκ τοῦ σχολείου. Ἡ Κυρία Μπουκουβάλα προτείνει νὰ εἰσαχθῇ εἰς τὰ σχολεῖα τῶν Θηλέων ὡς ἴδιον μάθημα ἡ ἐθνικὴ κατήχησις, «δι' ἧς ἡ κόρη νὰ διδαχθῇ συστηματικώτερον τὰ καθήκοντά της ὡς Ἑλληνίδος καὶ μεταδοθῇ εἰς αὐτὴν ἡ συνείδησις ὅτι ἐκ τῆς εὐστόχου ἀνατροφῆς τῶν τέκνων της δύναται νὰ προέλθῃ γενεὰ μέλλουσα ν' ἀναδείξῃ τὴν πατρίδα της».

Ἑλληνοπρεπὴς θὰ καταστῇ ἡ ἀγωγὴ καὶ ἂν ἐξαγνισθῇ καὶ διαθερμανθῇ τὸ θρησκευτικὸν φρόνημα. Ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὰ ἱερὰ μαθήματα μεταδίδονται ὡς ἄτονοι, ἄχροοι, ψυχραὶ γνώσεις, θίγουσαι τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ πνεύματος χωρὶς νὰ εἰσέρχωνται εἰς τὸ βάθος τῶν καρδιῶν καὶ ζωογονῶσιν αὐτάς. Ἡ Ψυχολογία ἐξηγεῖ διατὶ ἡ πίστις ἐντείνει τὸ ἐνδόμυχον σθένος, διατὶ ἡ πλήμμυρα τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας καταπνίγει ὡς καὶ αὐτὴν τὴν συναίσθησιν τοῦ σώματος, καὶ ἐξηγεῖ τὸ ἀγγελικὸν μειδίαμα καὶ τὸ πρὸς τἄνω ὑψούμενον βλέμμα ἀγαλλιάσεως τῶν πρώτων μαρτύρων, ἐν ᾧ ἀνήρχοντο τὴν πυρὰν ἢ ἐσπαράττοντο ὑπὸ τῶν ὀνύχων λεόντων ἢ τίγρεων. Ἡ πίστις εἶνε δύναμις διὰ πάντας, ἰδίᾳ διὰ τοὺς ἀγωνιζομένους. Τὴν πίστιν πρέπει νὰ θερμάνωμεν εἰς τὰς ψυχὰς τῶν Ἑλληνίδων, τὴν πατροπαράδοτόν μας πίστιν!

Πόσον εἶνε ἀληθὲς ὅτι αἱ ἐνέδραι στήνονται κατὰ τῶν ἀνυπερασπίστων! Ὁ κ. Μαρίνος ἐκ Σύρου, ὁ κ. Διαμαντόπουλος ἐκ Σμύρνης διεκτραγῳδοῦσι τὴν ὕπουλον, τὴν συστηματικὴν ἐνέργειαν τῶν ξένων προπαγανδῶν. Ἤρχισαν νὰ πατῶσιν εἰς τὰ ἱερώτατα ἡμῶν ἄδυτα, ὅπου οὐδὲ κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς χρόνους τῆς δουλείας κατώρθωσαν νὰ εἰσδύσωσι. Ἀπελπιστικὸν εἶνε ὅ,τι γίνεται ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ, ταῖς ἀπέναντι νήσοις καὶ τῇ λοιπῇ Ὀθωμανικῇ Αὐτοκρατορίᾳ. Καθ' ἑκάστην ἐντὸς τῶν ἑλληνικῶν ψυχῶν κρημνίζεται τὸ πατρῷον εἰκονοστάσιον. Κρούομεν ἀγωνιωδῶς τὸν κώδωνα τοῦ κινδύνου. Ποῦ εἶνε αἱ σώτειραι χεῖρες; . . .

Τεκμήριο 2.3.

Εθνική αγωγή και αρχαιοελληνικά πρότυπα.
Πηγή: Καλλιόπη Κεχαγιά, *Εγκόλπιον παιδαγωγικόν ή Συμβουλαί τινες προς τας αποφοιτώσας Ζαππίδας* (Κωνσταντινούπολη: Βουτυράς και Σία, 1880), 200-208.

ΕΓΚΟΛΠΙΟΝ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΝ

ΗΤΟΙ

ΣΥΜΒΟΥΛΑΙ ΤΙΝΕΣ

ΠΡΟΣ ΤΑΣ ΑΠΟΦΟΙΤΩΣΑΣ ΖΑΠΠΙΔΑΣ

ΥΠΟ

ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ Α. ΚΕΧΑΓΙΑ

Διευθυντρίας τοῦ *Ζαππείου* παρθεναγωγείου.

ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ

ΤΥΠΟΙΣ ΒΟΥΤΥΡΑ ΚΑΙ Σ^ΙΑΣ.

1880.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Περὶ τῆς ἐντολῆς τῆς ἑλληνίδος παιδαγωγοῦ.

Σᾶς βλέπω ἤδη ἑτοίμους καὶ πρὸς τὸ πηδάλιον σπευδούσας. Ἀναλαμβάνετε καθήκοντα πρὸς ἔργον δυσχερέστατον μέν, εὐγενέστατον δέ. Βλέπω ἐπὶ τῶν ὄψεών σας ἐπιλάμπουσαν τὴν θείαν χάριν, ἣν ἐπέσπασε βεβαίως ἐφ' ὑμῶν ἡ εἰλικρινὴς τῶν καρδιῶν ὑμῶν πρὸς τὸν Θεὸν δέησις! Ἠνεῴχθη ἐνώπιον τῶν ὀφθαλμῶν ὑμῶν μέγας καὶ εὐρὺς ὁ ὁρίζων τῆς ἐν τῷ χριστιανισμῷ ἑνότητος τῶν ἀνθρώπων. Παρακολουθῶ μετὰ παλμῶν ἀληθοῦς στοργῆς τὸ βλέμμα ὑμῶν, ὅπερ ἀτενίζει πρὸς τὰς ἐκτάσεις τοῦ μεγάλου τούτου ὁρίζοντος. Τὸ σκαφίδιον ὑμῶν εἶναι ἕτοιμον, ὁ ἐξοπλισμὸς ἐπαρκής, τὰ πάντα προμηνύουσιν αἴσιον πλοῦν! Ἀπλώσατε τὰ ἱστία ὑμῶν καὶ ὁ ἄνεμος σπεύδει νὰ πληρώσῃ αὐτά, μαντεύων τὴν ἀνυπόμονον ὑμῶν σπουδήν. Πρέπει ἄρα ν' ἀποχαιρετισθῶμεν; δὲν ὑπάρχει τι, ὅπερ ἀναχαιτίζει ὑμᾶς ἐκ τοῦ πλοῦ; ἀναγνώσατε ἐπὶ τῆς σημαίας, ἥτις κυματίζει ἐπὶ τοῦ ἱστοῦ, τὰ λευκὰ γράμματα ἐπὶ τῆς κυανῆς ταινίας. Τί λέγει; **Πατρίς!** *Δὲν αἰσθάνεσθε ὅτι κατὰ τὴν σπουδαίαν ταύτην στιγμὴν ἀπεχωρίσατε ἀσυνειδήτως τὰς ἀχωρίστους ἀδελφάς, τὴν πατρίδα καὶ τὴν θρησκείαν, ἀπ' ἀλλήλων, ὧν τὴν τελευταίαν μόνον φαίνεται ὅτι ἐνεκολπώθητε πρὸ τοῦ ἀπόπλου; Ἔχετε ἀνάγκην καὶ τῆς*

εὐλογίας ταύτης, ὅπως ὁ βίος ὑμῶν ᾖ πλήρης καὶ ἡ ἀποστολὴ δικαία. Ἡ πατρὶς ἐστιν ὁ ἀγρός, ἐν ᾧ μέλλετε νὰ σπείρητε τὰ ἀγαθὰ τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς ὀρθοδοξίας σπέρματα. Ἐμελετήσατε τὰς ἀνάγκας αὐτῆς ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς ἐντολῆς ὑμῶν; Δὲν εἶναι δίκαιον νὰ καθιερώσωμεν τὰς πρώτας ἡμῶν σκέψεις πρὸς αὐτήν, ἥτις κυρίως χαρακτηρίζει τὸν σκοπὸν τοῦ ἡμετέρου βίου;

Ἡ ἡμετέρα πατρὶς, φίλταται, ἡς ἐλαχίστη μοῖρα ἠλευθερώθη, διασώζει ἔτι ἡμῖν ἤθη καὶ ἔθιμα, ἅπερ ἐν ξενοκρατίᾳ διαπλασθέντα ἐν τῷ φόβῳ τοῦ Θεοῦ καὶ τῇ ἐπιρροῇ τῶν ἐθνικῶν παραδόσεων, τὰς πολυτιμοτάτας ἐθνικὰς ἰδέας περιέσωσεν ἡμῖν, ἃς πρὸς τὰς παρούσας προσαρμόζουσαι ἀνάγκας, δύνασθε νὰ θέσητε αὐτὰς καὶ ὡς βάσιν τῆς ἐθνικῆς τῶν νεωτέρων ἡμῶν ἀγωγῆς.

Οὕτω, τί πρᾶγμα ἱερώτερον ἐν τῇ καρδίᾳ τῶν μητέρων ἡμῶν πρὸ τοῦ ἀγῶνος ὑπῆρχεν ἢ τὸ αἴσθημα τῆς πατρίδος καὶ τῆς θρησκείας; Τὰ ἅγια ταῦτα αἰσθήματα, τὰ ἐν αὐταπαρνήσει καὶ γενναίῳ βίῳ καλλιεργηθέντα, διέπλασαν ἐκείνους, εἰς οὓς ὀφείλομεν τὴν γλῶσσαν, τὴν θρησκείαν καὶ τὴν πατρίδα· ὅθεν καὶ σπουδῆς ἐπισταμένης ἄξιος εἶναι ὁ ἀφανὴς ἐκεῖνος καὶ πλήρης ἀγώνων βίος, ὃν καθῆκον ἡμῶν ἔστω νὰ παριστᾶτε ζωηρῶς καὶ καταλλήλως ὡς ὑπογραμμὸν καὶ τὸ ἰδεῶδες πρὸς τοὺς νεωτέρους.

Τὸ ἑλληνικὸν ἦθος φθείρεται, φίλταται, ὅταν ἀλλοιῶται ἐν τῇ ξενοζηλείᾳ. Ἡ ῥεμβαστικὴ πολλῶν αἰσθημάτων ἀντίληψις καὶ τὸ μυστικὸν τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, ἡ ἐπιτετηδευμένη τῶν ἐξωτερικῶν τρόπων σπουδή, δι' ὧν πολλάκις φεῦ! καλύπτονται ἀγενῆ καὶ μικρολόγα πάθη, ταῦτα πάντα ἦσαν πάντη ἄγνωστα

εἰς τὰς μητέρας ἡμῶν, τὸ δὲ θρησκευτικὸν αἴσθημα δι'οὗ ἐχαρακτηρίζοντο αἱ σχέσεις τοῦ οἴκου, ἦτο ἡ βάσις τῶν ἀρχῶν καὶ κατὰ τὸν πρακτικὸν βίον. Ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν τεχνητῶν ἀναγκῶν τοῦ καθημερινοῦ βίου, κυρίως χαρακτηρίζων τὸν ἐντίζοντα οἶκον, εὐκόλως βέπει πρὸς τὸν ὑλισμόν, τὸ μᾶλλον παντὸς ἄλλου θηειρὸν τὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἕλληνος. Ἡ ιλαρὰ ὄψις τῆς ἀρεθοῦς καὶ ἁγνῆς ἐπαρχιώτιδος, τὰ ῥοδινὰ αὐτῆς χείλη, μαρτυροῦσιν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, βίον ψυχικῶς ἡσυχον. Ἡ θυγατρικὴ ἀφοσίωσις, ἡ ἀγάπη τοῦ πατρικοῦ οἴκου, τοῦ πλείστας πολλάκις ἐπιβάλλοντος αὐτῇ θυσίας καὶ ἡρωϊκὴν αὐταπάρνησιν, ἀγνίζουσιν αὐτήν. Ἐνῷ περιβαλλομένη ἄλλη τις ὑπὸ ξενοζήλων τρόπων καὶ διαπαιδαγωγουμένη ὑπὸ τῶν μυθιστορημάτων καὶ τῶν ῥεμβαστικῶν σκέψεων, πλανωμένη δὲ εἰς κόσμον φαντασμάτων καὶ αἰσθημάτων νοσωδῶν, εἰς ἃ εὐχερῶς πολλάκις θυσιάζεται ἡ εὐημερία καὶ εὐεξία τοῦ οἴκου, ἐν καὶ μόνον σπουδάζει, περὶ ἑνὸς καὶ μόνου μεριμνᾷ, πῶς δηλ. νὰ ικαοποιῇ τὰς ὀνειροπολήσεις αὐτῆς, ἐπομένως ὅ,τι ξένον, φαίνεται αὐτῇ προσφιλές, ὅ,τι δὲ πάτριον, βάρβαρον καὶ ἀπολίτευτον. Τοιαῦται τινές εἰσιν αἱ δυσχέρειαι· καὶ οἱ σκόπελοι, φίλαι ἀγαθαί, πρὸς ἃ προσκαλεῖσθε ἵνα ἀγωνισθῆτε χάριν τῆς τῶν νεωτέρων ἀγωγῆς καὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Στρέψατε τὸ βλέμμα πρὸς αὐτὴν τὴν πάτριον ἱστορίαν καὶ ἴδετε πόσον μέγας παρίσταται ἡμῖν ὁ πλοῦτος τῶν ὁδηγιῶν, ἃς φιλοστόργως περιέσωσεν ἡμῖν ὁ ἑλληνισμός, ὡς ἱερὰν παρακαταθήκην, δυνάμενα ἀσφαλῶς νὰ καθοδηγῶσιν ἡμᾶς πρὸς τὸ ποθούμενον τῆς πατρίδος ἡμῶν μέλλον. Ἑλληνικὰ καὶ πάτρια ἤθη λέγουσα

δὲν ἔχω ἐνώπιόν μου τὴν τῆς μετατροπῆς ἑλληνίδα, εἰς ἣν κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ ὑπάρχωσι πολλαὶ καὶ σπουδαῖαι ἀνωμαλίαι, πολλάκις καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν ἠθικὴν αὐτῆς φύσιν ἀντίθετοι, ἀλλ' ἐκείνην, ἥτις τὴν ἀληθῆ τοῦ πολιτισμοῦ ἀκολουθοῦσα φοράν, καὶ ἀπαθὴς τῶν τῆς μετατροπῆς ἀνωμαλιῶν, δι' ἔμφυτου καὶ ἑλληνοπρεποῦς ἀγωγῆς συμμορφοῦται πρὸς τὰ στοιχεῖα τῆς προόδου τοῦ αἰῶνος, ἐξελληνίζουσα πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ ἑλληνικοῦ οἴκου πᾶν ξένον ἀγαθόν. Ἠοῦτω λοιπὸν διαμεμορφωμένη Ἑλληνὶς ἠθικῶς, διανοητικῶς καὶ αἰσθηματικῶς, πλεῖστα δύναται νὰ ἔχῃ κοινὰ καὶ πρὸς τὰς μητέρας καὶ πρὸς τὰς συγχρόνους τῶν πεπολιτισμένων λαῶν γυναῖκας.

«Ἀλλὰ τὰ πάτρια ἡμῶν καὶ ἀρχαϊκὰ ἤθη δὲν συμφωνοῦσι πλέον μὲ τὰς ἀνάγκας τῆς καθ' ἡμᾶς πεπολιτισμένης κοινωνίας, ἡ δὲ τῶν προγόνων ἡμῶν γλῶσσα, ἐν ᾗ ἐλλείπουσι τὰ μέσα πρὸς ἐκδήλωσιν τῶν μυχιαιτάτων καὶ λεπτοτάτων τῆς διανοίας καὶ τῆς καρδίας διαθέσεων, ἐπιμαρτυρεῖ, ὅτι τὰ οἰκογενειακὰ αἰσθήματα καὶ αἱ οἰκογενειακαὶ σχέσεις, καθ' ἃς πρέπει νὰ βασιλεύῃ ἡ γυνή, οὐδόλως ἐκαλλιεργήθησαν παρ' Ἕλλησιν· ὅθεν στερούμεθα καταλλήλων ὑπογραμμῶν πρὸς τὰς παρούσας τοῦ οἴκου χρείας, οὕτινος αἱ ἀνάγκαι ἤλλαξαν καὶ τρόπον ὑπάρξεως καὶ μέσον ἐφαρμογῆς.» Ταῦτα μοὶ ἀντέταττέ τις τῶν μητέρων ἡμέραν τινά. Ἀλλ' ἡ ἔνστασις αὕτη μὴ ἔχουσα ἐν ἑαυτῇ τὸν ἀποχρῶντα λόγον, διότι τὰ σωζόμενα ἡμῖν μνημεῖα τῆς τε γλώσσης καὶ τῆς τέχνης ὅλως τὸ ἐναντίον ἀποδεικνύουσιν, ἀφ' ἑαυτῆς καταπίπτει.

Ὑπάρχει ἄρα χαιρετισμὸς ἀξιοπρεπέστερος, στοργι-

κώτερος, θερμότερος καὶ ἐμφαντικώτερος τοῦ ἐπὶ τῶν ἀθανάτων καλλιτεχνημάτων τῶν πατέρων ἡμῶν παριστανομένου διὰ τῆς χειραφίας; Ὑπάρχει εὐχὴ ἀξιοπρεπεστέρα καὶ ἐκφραστικωτέρα τῆς τῶν πατέρων «χαίρετε;»

Τίς δὲ γλώσσης μορφὴ ἠδυνήθη νὰ διερμηνεύσῃ μετὰ τοιαύτης λεπτότητος καὶ ἀκριβείας τὰς τοῦ αἰσθήματος καὶ τῆς διανοίας λεπτοτάτας ἀποχρώσεις, ὧν ἑκάστη ὡρισμένην καὶ καθαρῶς διαγεγραμμένην ἐμφαίνει ψυχικὴν διάθεσιν, ἢ ἡ ἡμετέρα γλῶσσα, ἧς αἱ σοφώταται τῆς γραμματικῆς συνθῆκαι ἐκπλήσσουσι τοὺς συγχρόνους πεπολιτισμένους λαούς; Τίς ἀναγινώσκων τοὺς ποιητάς, τοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους, τὸν Ξενοφῶντα, δὲν ἐκπλήσσεται διὰ τὴν εὐγένειαν καὶ τὸν χαρακτῆρα τοῦ μυχίου καὶ ψυχικοῦ βίου τῶν πατέρων; Πόσον δ'ἐκπληκτικωτέρα εἶναι ἡ εἰκὼν τοῦ τοιούτου βίου καὶ ἐν αὐτῇ τῇ παιδαγωγικῇ τῶν ἀρχαίων ἡμῶν προγόνων ἐπιστήμῃ! Συγκρίνατε τὸν κατὰ Πλάτωνα παιδαγωγὸν πρὸς τὸν καθ'ἡμᾶς μέγαν καὶ σοφὸν παιδαγωγόν. Ὁ μὲν εἰς τὰς γενικωτάτας τῶν ἀντιλήψεων χώρας ἀνερχόμενος καὶ ἐκ τῆς μερικῆς πολλῶν πείρας τὸ καθολικὸν ἐπιζητῶν πόρισμα, τὰς γενικωτάτας θέτει τῆς καθόλου παδαγωγίας βάσεις, ἃς μεταδίδων πρὸς τὰς τοπικὰς καὶ καιρικὰς χρείας, οὐδόλως παρασαλεύει τὴν ἑνότητα τῶν ἀρχῶν ἐκείνων, τηρῶν χαρακτῆρα, δι'αὐτὴν τὴν φύσιν τοῦ ἑλληνισμοῦ, καθολικόν, καὶ δυνάμενον νὰ διαπαιδαγωγῇ πάντα ἄνθρωπον, πάσης ἐποχῆς καὶ παντὸς τόπου. Ὁ δὲ καθ'ἡμᾶς σοφὸς ἀδυνατεῖ νὰ ἐξέλθῃ, ὅσον καὶ ἂν ἅπτηται ὑψηλά, τῶν στενῶν ὁρίων τοῦ χρόνου, τοῦ τόπου καὶ τῶν περιστάσεων· ὥστε κατὰ ταῦτα ὁ μὲν εὐρωπαῖος ἐξελληνιζόμενος καὶ ἀποβαίνων

καθολικώτερος προοδεύει κατ' ἀνάγκην, ἐνῷ ὁ Ἕλλην ἐξευρωπαϊζόμενος καὶ εἰς τὰ μερικὰ περιπίπτων χάνει τὴν ἐνότητα τῶν ἀντιλήψεων, ὅπερ δύναται νὰ βραδύνῃ τὴν πορείαν αὐτοῦ. Ἡ δὲ ἔλλειψις, ἣν προτάττουσι τῆς σπουδαίας τοῦ οἴκου συνδρομῆς κατὰ τὴν διάπλασιν τῆς ἀρχαίας κοινωνίας, δὲν παραβλάπτει τὴν πρόοδον τῆς καθ' ἡμᾶς ἑλληνικῆς κοινωνίας, ἥτις, ἀνυψουμένης τῆς γυναικὸς καὶ ἐξελληνιζομένης, θέλει βεβαίως συμπληρωθῆ.

Ἀλλὰ τί λέγω; τὸ τὸν Περικλέα καὶ Σοφοκλέα διαπλάσαν ἠθικὸν μέσον δὲν ἦτο αἴθουσα, ἐν ᾗ μετεῖχεν ἡ γυνὴ τῆς πνευματικῆς ζωῆς; αἱ δὲ ὑπὸ θέσεις τῶν μεγάλων δραματικῶν παραστάσεων τῶν πατέρων ἡμῶν δὲν εἶναι εἰκόνες βίου γυναικῶν, αἵτινες παρέσχον ἀφορμὴν πρὸς τὰς τοιαύτας ἀντιλήψεις; Σήμερον δυστυχῶς διὰ τὴν ἔλλειψιν καλῶς ἐννοουμένου ἐθνικοῦ βίου (διότι τὰ πολιτικὰ αἰσθήματα πολλάκις δὲν εἶναι καὶ ἐθνικά), σήμερον, λέγω, ἀναγινώσκοντες ἢ μεταφράζοντες, καὶ πολλάκις ἀνεπιτηδείως, ξενικὰς ἀντιλήψεις καὶ ἐκφράσεις τῶν ἐνδομύχων ἡμῶν σχέσεων, νομίζουσί τινες, ὅτι συντελοῦσιν εἰς τὴν μόρφωσιν καὶ διάπλασιν τῶν οἰκογενειακῶν ἠθῶν καὶ τῆς γλώσσης. Πόσον ἀπατῶνται! οὕτω πράττοντες ροθεύουσιν ἐν ταῖς καρδίαις τῶν νεωτέρων πᾶν αὐθόρμητον αἴσθημα καὶ νόημα. Τὰ ἡμέτερα οἰκογενειακὰ ἤθη, φιλτάται κόραι, ἐκ τοῦ κατὰ μικρὸν ἑλληνικῶς μορφωμένου οἴκου μέλλουσι νὰ ἐκπηγάσωσιν. ὅταν ἡ νεωτέρα γενεὰ διὰ τῆς ὀρθῆς παιδεύσεως ἐξελληνισθῇ.

« Διατί δὲ πρὸς Θεοῦ ἡ στενὴ αὕτη καὶ ἀποκλειστικὴ ἰδέα τῆς ἐθνικῆς ἀγωγῆς; » μὲ εἶπέ ποτε ἄλλη τις ἀγαθὴ

μήτηρ. « Διατί Ἑλληνὶς ἐκπολιτιζομένη νὰ μὴ συγχωνευθῇ μὲ τὴν ἀπὸ πολλῶν αἰώνων πεπολιτισμένην εὐρωπαίων ; Διατί νὰ μὴ συμβαδίζωμεν καὶ ἡμεῖς μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ αἰῶνος τῆς Δύσεως ; πρὸς τί ἡ ἐμμονὴ αὕτη εἰς τὸν τύπον τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ ; » Καὶ ταῦτα μὲν φαίνονται ἴσως καλῶς λεγόμενα εἰς τὸ κριτήριον τῶν ἀγνοούντων τὸν ἀληθῆ τῶν ἑλληνικῶν ἀντιλήψεων χαρακτῆρα· ἀλλ' οὐχ οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα ἐνώπιον τῆς βεβασανισμένης κριτικῆς. Ἑλληνισμὸν λέγουσα δὲν περιορίζω βεβαίως τὰ ὅρια αὐτοῦ εἰς τὸ σχῆμα τῆς γλώσσης, δι' ἧς ἐξεφάνθη, οὔτε τὴν στενὴν καὶ φιλαυτον τῆς πατρίδος ἀγάπην, οὔτε τὰ πολιτικὰ αἰσθήματα· δὲν ἐννοῶ τὸ πρὸς τὴν θρησκείαν τυφλὸν σέβας, δὲν ἐννοῶ τὸν φυλετικὸν ἐγωϊσμόν, ὅστις διέπει δυστυχῶς σήμερον τὰς τύχας τῶν πεπολιτισμένων λαῶν, δὲν ἐννοῶ ταῦτα πάντα· ἀλλ' ἄλλο, οὐσιωδῶς ἄλλο, ὅπερ καθιστᾷ τὸν ἑλληνισμὸν καθολικὸν ὁδηγόν, οὐ μόνον τῆς καθ' ἡμᾶς κοινωνίας, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν εὐρωπαϊκῶν κοινωνιῶν. Ἐννοῶ τὴν μυστηριώδη ἐκείνην δύναμιν τοῦ αἰσθήματος ἐν τῇ λατρείᾳ τοῦ καλοῦ, ὅπερ βλέπομεν ἐκτετυπωμένον ἐπὶ τῶν θαυμαστῶν μνημείων τῆς τέχνης τῶν πατέρων ἡμῶν, δι' ὧν διαπαιδαγωγοῦνται οἱ εὐγενεῖς τῆς Ἑσπερίας λαοί. Ἐννοῶ τὴν ὑγιᾶ καὶ ἐναρμόνιον τῆς ὑψηλῆς διανοίας πτερύγισιν, καθ' ἣν τὰς γενικωτάτας καὶ ἠθικωτάτας τῶν ἰδεῶν ἀπεκάλυψεν ἡμῖν ὁ ἑλληνισμός, ἃς ἐκπροσωποῦσιν οἱ ἀθάνατοι ἡμῶν ποιηταί, οἱ ποιηταὶ τῆς ἀνθρωπότητος. Ἐννοῶ τὴν θείαν τῆς καθόλου συνειδήσεως ἀντίληψιν, ἥτις ἀπεικονίζεται θαυμασίως ἐν τοῖς Πλατωνικοῖς διαλόγοις, δι' ἧς τὸ κριτήριον ἀπὸ τοῦ σοφίσματος τῶν μερικῶν ἀντιλή-

ψεων περισῶζον τὴν ἀλήθειαν, θέτει ἀσάλευτον τὴν βάσιν τῆς ὀρθῆς ἠθικῆς. Ναί, φιλτάτη, ἐννοῶ τὴν τοῦ ἠθικοῦ καὶ φυσικοῦ βίου ἁρμονίαν, ἣν διδάσκει ἡμῖν ὁ βίος τῶν πατέρων καὶ δι' ἧς τὰ ἀγαθὰ τοῦ ἀληθοῦς πολιτισμοῦ περισώζονται ἡμῖν τοῖς νεωτέροις· διὰ τὸν λόγον δὲ τοῦτον καὶ μεταξὺ πάντων τῶν πεπολιτισμένων τῆς Εὐρώπης λαῶν ἡ σπουδὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἐστὶν ἀπαραίτητος οὐ μόνον τοῖς φιλολόγοις, ἀλλὰ καὶ τοῖς καλλιτέχναις, τοῖς πολιτικοῖς καὶ τοῖς νομοθέταις. Διὰ δὲ τὴν παιδαγωγικὴν αὐτῆς δύναμιν παρεστάθη σήμερον ἀναγκαῖον στοιχεῖον εἰς τὴν διάπλασιν τῶν νεωτέρων ἠθῶν καὶ ἐθίμων· ὅθεν ἡ σπουδὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, μετὰ τὴν μητρικήν, πασιστῇ τὸ ἀναγκαιότατον τοῦ προγράμματος τῶν Λυκείων καὶ Γυμνασίων στοιχεῖον ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ. Τοιαῦτά εἰσι τὰ στοιχεῖα τοῦ ὀρθῶς ἐννοουμένου Ἑλληνισμοῦ. Ὁ Ἑλληνισμός, ἐν γένει εἰπεῖν, εἶναι αὐτὴ ἡ εἰς τοὺς θνητοὺς ἀποκάλυψις τῆς οὐρανίου ἐπιστήμης, τῆς στηριζομένης ἐπὶ τῆς ἐναρμονίου ἀναπτύξεως τῶν ψυχικῶν τοῦ ἀνθρώπου δυνάμεων. Ὁ Ἑλληνισμὸς εἶναι αὐτὴ ἡ ἁρμονία μεταξὺ τοῦ σκοποῦ τῆς δημιουργίας καὶ τῶν μέσων, ἅτινα ἐδωρήσατο ἡμῖν ὁ Πλάστης. Ὁ Ἑλληνισμός, τέλος, εἶναι αὐτὸς ὁ ἐξανθρωπισμός.

Τοιοῦτος ὢν ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ τὸν καθολικόν, ὡς εἴπομεν, χαρακτῆρα ἔχων, ὡς πᾶσα ἄλλη θεία δύναμις, εἶναι ὁ ἀστὴρ πρὸς τὸν ὁποῖον πρέπει νὰ στρέψωμεν ἀδιαπάστως τὸ βλέμμα κατὰ τὴν τῶν νεωτέρων ἀγωγὴν καὶ παίδευσιν, δι' αὐτοῦ μάλιστα στερεοτέρας καθιστῶμεν τὰς σχέσεις ἡμῶν πρὸς τὰς λοιπὰς τῆς Δύσεως κοινωνίας, πρὸς ἃς, ὅσῳ μᾶλλον ἐξελληνιζόμεθα, τόσῳ

προσφιλέστεραι θέλομεν ἀποβῆ. Οὕτω δ' ὁ Ἑλληνισμὸς κοινὸν ἀποβαίνει κτῆμα πάντων τῶν λαῶν, οἵτινες, καίτοι φυλάττοντες τὸν φυλετικὸν αὐτῶν χαρακτῆρα, δύνανται νὰ ἐξελληνισθῶσι τόσον, ὅσον καὶ ἡμεῖς.

Ἐνταῦθα δὲ κεῖται ἡ ἀληθὴς ἀδελφοποίησις ἡμῶν πρὸς τοὺς λαοὺς τῆς Ἑσπερίας. Τοιαύτη λοιπὸν εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν διαπαιδαγωγήσεως, ἥτις ἐπὶ τῆς κυανολεύκου ἡμῶν σημαίας κυματίζει ἐν εὐχαῖς σήμερον προαγγέλλουσα αἴσιον πλοῦν.

Τεκμήριο 2.4.

1834. Δημοτικόν ή του Λαού Σχολείον.
Πηγή: Αλέξης Δημαράς, επιμ., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια Ιστορίας 1821-1894*, τ. 1 (Αθήνα: Ερμής, 1973), 45, 48-50.

1834

17. *ΔΗΜΟΤΙΚΟΝ ἢ ΤΟΥ ΛΑΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΝ*

Διάταγμα γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν Δημοτικῶν σχολείων

[...] Ἄρθρ. 1. Εἰς ἕκαστον δημοτικόν, ἢ τοῦ λαοῦ σχολεῖον θέλουν διδάσκεσθαι τὰ ἑξῆς:

Κατήχησις, Στοιχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς, Ἀνάγνωσις, Γραφή, Ἀριθμητική, ἡ γνῶσις τῶν κατὰ τοὺς νόμους παραδεδεγμένων σταθμῶν καὶ μέτρων, ἡ Γραμμικὴ Ἰχνογραφία καὶ ἡ Φωνητικὴ Μουσική, εἰ δυνατὸν δέ, καὶ στοιχεῖα τῆς Γεωγραφίας, τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, καὶ ἐκ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν τὰ ἀναγκαιότερα.

Ἄρθρ. 2. Ἐκτὸς τούτου, θέλουν γίνεσθαι ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ διδασκάλου δὶς τῆς ἑβδομάδος σωματικαὶ γυμνασίαι (σωμασκίαι), καὶ θέλει διδάσκεσθαι πρακτικῶς ἡ ἀγρονομία, ἡ Κηπουρικὴ καὶ κυρίως ἡ Δενδροκομία, ἡ Βομβυκοτροφία καὶ ἡ Μελισσοτροφία.

Εἰς Κορασίων Σχολεῖα θέλει γίνεσθαι γύμνασις εἰς γυναικεῖα ἐργόχειρα.

Ἄρθρ. 3. Περὶ διδαχῆς τῆς Κατηχήσεως εἰς τοὺς παῖδας θέλει ἀποφασίζει πάντοτε ὁ πατήρ, ἢ ἡ μήτηρ εἰς ἔλλειψιν τοῦ πατρός, ἢ ὁ ἐπίτροπος εἰς ἔλλειψιν ἀμφοτέρων.

Ἄρθρ. 4. Εἰς ἕκαστον δῆμον θέλει συσταθῆ ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἀνὰ ἓν σχολεῖον δημοτικόν, διατηρούμενον κατὰ τὰ ὁριζόμενα εἰς τὸν περὶ δήμων νόμον.

Ἄρθρ. 5. Πρὸς τὸ παρὸν θέλουν ἑνώνεσθαι πολλοὶ γειτνιάζοντες δῆμοι πρὸς ἀνέγερσιν καὶ διατήρησιν ἑνὸς δημοτικοῦ σχολείου. [...]

Ἄρθρ. 6. Ὅλοι οἱ εἰς δῆμον, ἔχοντα σχολεῖον δημοτικόν,

στημίου, ἀνίσως Γυμνάσιον ἢ Πανεπιστήμιον εὑρίσκεται εἰς τὴν πρωτεύουσαν τοῦ Νομάρχου, καὶ ἀπὸ 2-4 κατοίκους τοῦ νομοῦ, διοριστέους παρὰ τοῦ Νομαρχιακοῦ Συμβουλίου. [...]

Ἄρθρ. 40. Ἡ ἐπιθεωρητικὴ ἐπιτροπὴ τῶν κατὰ τὰς ἐπαρχίας σχολείων σύγκειται ἀπὸ τὸν Ἔπαρχον ὡς πρόεδρον, ἀπὸ τὸν κατὰ τὴν πρωτεύουσαν τῆς ἐπαρχίας εἰρηνοδίκην, ἀπὸ ἕνα τῶν κατὰ τὴν ἐπαρχίαν ἱερωμένων, διοριστέον παρὰ τοῦ Νομάρχου, ἀπὸ ἕνα παρὰ τοῦ Νομάρχου διοριστέον διδάσκαλον Ἑλληνικοῦ σχολείου, ἂν ὑπάρχῃ τοιοῦτον ἐντὸς τῆς ἐπαρχίας, καὶ ἀπὸ 2-4 ἐπαρχιώτας διοριστέους παρὰ τοῦ ἐπαρχιακοῦ συμβουλίου. [...]

Ἄρθρ. 51. Ἡ ὑπερτάτη ἐποπτεία ἐφ' ὅλων τῶν ἐπιθεωρητικῶν ἐπιτροπῶν, τῶν διδασκάλων καὶ τῶν σχολείων γενικῶς ἐναπόκειται εἰς τὸν ἁρμόδιον Ἔπαρχον καὶ Νομάρχην, καὶ εἰς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κτλ. Γραμματείαν τῆς Ἐπικρατείας.

Ἄρθρ. 52. Ὁ Ἔπαρχος χρεωστεῖ ἰδίως καθ' ἑξαμηνίαν, ὁ δὲ Νομάρχης κατ' ἔτος νὰ ἐπισκέπτηται ἅπαξ ὅλα τὰ κατὰ τὴν ἐπαρχίαν ἢ τὸν νομόν του δημοτικὰ σχολεῖα, καὶ νὰ ἀναφέρῃ περὶ τῆς καταστάσεως αὐτῶν εἰς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κτλ. Γραμματείαν τῆς Ἐπικρατείας.

Ἄρθρ. 53. Εἰς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κτλ. Γραμματείαν τῆς Ἐπικρατείας ἐναπόκειται ἡ ὑπερτάτη διεύθυνσις τῶν δημοτικῶν σχολείων. [...]

Ἄρθρ. 56. Μετὰ πᾶσαν ἑξαμηνίαν καθυποβάλλεται ἡ σπουδάζουσα νεολαία εἰς ἐξέτασιν, καὶ διορίζεται ἐπὶ τούτῳ παρὰ τῆς ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κτλ. Γραμματείας τῆς Ἐπικρατείας ἐπιτροπὴ ἐξεταστική, καὶ προγράφεται ὁ καιρὸς καὶ ὁ τόπος αὐτῆς.

Ἡ ἐξέτασις εἶναι δημοσία καὶ οὐδεὶς ἀποκλείεται τῆς εἰς αὐτὴν εἰσόδου.

Ἄρθρ. 58. Τὰ σχολεῖα τῶν κορασίων, ὅπου τοῦτο εἶναι δυνατόν, πρέπει νὰ εἶναι χωριστὰ ἀπὸ τὰ τῶν παιδίων, νὰ προΐστανται δὲ αὐτῶν διδασκάλισσαι.

[...] Αἱ ἐξετάσεις τῶν διδασκαλισσῶν δὲν γίνονται [...] δημοσίως, καὶ εἰς τάς [...] ἐξετάσεις τῶν μαθητριῶν εἰσάγονται μόνον οἱ γονεῖς καὶ οἱ πλησιέστεροι συγγενεῖς αὐτῶν.

Ἄρθρ. 59. Ἡ Κυβέρνησις ἐπιφυλάττει εἰς ἑαυτὴν τὸ δικαίωμα τῆς ἀπὸ τοῦ γενικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ταμείου συστάσεως καὶ διατηρήσεως καὶ ἄλλων σχολείων δημοτικῶν εἰς ὅσους δήμους κρίνει

ἀναγκαῖον, ἢ εἰς τοιούτους, ὅσοι διὰ πτωχείαν δὲν δύνανται νὰ συστήσωσι καὶ διατηρήσωσιν ἰδιαίτερον δημοτικὸν σχολεῖον.

[...] Ἡ Κυβέρνησις δύναται νὰ δίδῃ ἀπὸ τὸ ρηθὲν ταμεῖον καὶ βοηθείας εἰς ὁποιονδήποτε δῆμον.

Ἄρθρ. 60. Καὶ ἰδιῶται ἔχουν δικαίωμα νὰ συνιστῶσιν, εἴτε μόνοι εἴτε καὶ μετ' ἄλλων, δι' ἰδίων ἐξόδων σχολεῖον, ἢ παιδοτροφεῖον, ἢ ἄλλο τι διδακτήριον. Πρὸς τοῦτο ὅμως θέλουν ζητεῖ τὴν ἄδειαν τῆς ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κτλ. Γραμματείας τῆς Ἐπικρατείας.

Ἡ ἄδεια αὕτη θέλει δίδεσθαι πάντοτε, ὁσάκις, κατὰ τὴν γνωμοδότησιν τοῦ Νομάρχου, δὲν ὑπάρχει τι τὸ κωλύον ὡς πρὸς τὴν ἱκανότητα καὶ τὴν ἠθικότητα τοῦ συνιστῶντος ἢ τῶν συνιστώντων τὸ κατάστημα, καὶ ὁσάκις δι' ἀποδεικτικῶν καταφαίνεται ὅτι ὑπάρχουν τὰ πρὸς σύστασιν καὶ διατήρησιν αὐτοῦ μέσα.

Ἄρθρ. 63. Τὰ ἰδιαίτερα σχολεῖα ἢ παιδοτροφεῖα, καὶ οἱ ἰδιαίτεροι διδάσκαλοι ὑπόκεινται εἰς τὴν αὐτὴν ὑπερτάτην ἐποπτείαν τῆς Κυβερνήσεως καὶ τῶν διαφόρων ἐπιθεωρητικῶν ἐπιτροπῶν τῶν σχολείων, ὡς καὶ τὰ λοιπὰ δημοτικὰ σχολεῖα, [...] καὶ χρεωστοῦν νὰ ὑπόκεινται εἰς τὰς γενικὰς περὶ σχολείων διατάξεις καὶ ὁδηγίας.

Ἄρθρ. 65. Διὰ νὰ κατορθωθῇ ἡ ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἀνέγερσις δημοτικῶν σχολείων εἰς ἕκαστον δῆμον, θέλει συσταθῇ εἰς τὴν πρωτεύουσαν τῆς Κυβερνήσεως ἓν διδασκαλεῖον ἢ διδασκαλοδιδακτήριον (Schullehrerseminarium).

Τὸ διδασκαλεῖον τοῦτο σύγκειται ἀπὸ ἕνα Διευθυντὴν καὶ δύο Καθηγητὰς (professeurs) τοὐλάχιστον, ἐξ ὧν ὁ εἷς ἐξ ἅπαντος πρέπει νὰ εἶναι ἱερωμένος.

Οἱ διδάσκαλοι διορίζονται κατὰ πρότασιν τῆς ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κτλ. Γραμματείας παρὰ τοῦ Βασιλέως, καὶ παρὰ τοῦ Βασιλέως μόνον δύνανται νὰ λάβουν τὴν ἄφεσίν των.

Ἄρθρ. 67. Πλησίον τοῦ Διδασκαλείου θέλει συσταθῇ καὶ σχολεῖον Πρότυπον, εἰς τὸ ὁποῖον οἱ ἐν τῷ Διδασκαλείῳ θέλουν γυμνάζεσθαι πρακτικῶς τὸ σχολαρχεῖν.

Τὸ δημοτικὸν τῆς πρωτευούσης σχολεῖον δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς πρότυπον. [...]

Ἄρθρ. 68. Ἂν εἶναι δυνατὸν νὰ συντεθῇ τὸ Διδασκαλεῖον μὲ ἓν σχολεῖον κορασίων, τότε τὸ σχολεῖον τοῦτο θέλει χρησιμεύει ἐπίσης ὡς πρότυπον, πρὸς γύμνασιν τῶν διδασκαλισσῶν.

Ἄρθρ. 70. Ὁ Διευθυντὴς τοῦ Διδασκαλείου εἶναι ἐνταὐτῷ καὶ Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς ὅλων τῶν ἐν Ἑλλάδι δημοτικῶν σχολείων, ἔχων ἑπομένως καὶ τὴν ἐπ' αὐτῶν γενικὴν ἐπιθεώρησιν καὶ ὑπαγόμενος κατὰ τοῦτο εἰς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κτλ. Γραμματείαν. [...]

Ἐν Ναυπλίᾳ, τὴν 6/18 Φεβρουαρίου 1834

Τεκμήριο 2.5.

1836. Σχολεία Μέσης Εκπαιδεύσεως.
Πηγή: Αλέξης Δημαράς, επιμ., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια ιστορίας 1821-1894*, τ. 1 (Αθήνα: Ερμής, 1973), 60, 63, 208.

20. *ΔΙΑ ΤΗΝ ΑΝΩΤΕΡΑΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΝ*

Διάταγμα «περὶ τοῦ κανονισμοῦ τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων καὶ Γυμνασίων» (βλ. καὶ τ. 19)

[...]. Ἄρθρ. 1. Διὰ τὴν ἀνωτέραν ἐπιστημονικήν, καὶ διὰ τὴν εἰς τὸ πανεπιστήμιον μετάβασιν ἀπαιτουμένην, προσέτι δὲ καὶ διὰ τὸν κοινωνικὸν βίον ἀναγκαιοτάτην ἐκπαίδευσιν, θέλουν ὑφίστασθαι τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα, καὶ ὑπεράνω αὐτῶν τὰ γυμνάσια.

Α΄ Περὶ τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων

Ἄρθρ. 2. Πρώτιστος σκοπὸς τῶν ἑλληνικῶν σχολείων εἶναι νὰ προετοιμάζουν διὰ τὰ γυμνάσια, καὶ κατ᾽ αὐτὸν συμμορφοῦται τὸ ἀντικείμενον, ἡ ἔκτασις, καὶ ὁ τρόπος τῆς διδασκαλίας· ἀλλὰ συγχρόνως ἡ ἐν αὐτοῖς ἐκπαίδευσις πρέπει νὰ ἀποτελῇ καὶ αὐθύπαρκτόν τι ὅλον, ὡς πρώτην μὲν θεωρούμενον βαθμίδα τῆς ἐπιστημονικῆς μορφώσεως τῆς νεολαίας, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς παῖδας κατάλληλον, ὅσοι δὲν θέλουν μεταβῇ εἰς τὰ γυμνάσια, ἀλλ᾽ ἀπὸ τῶν ἑλληνικῶν σχολείων ἀμέσως εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον, ἢ εἰς θέσιν, μὴ ἀπαιτοῦσαν ἐκπαίδευσιν γυμνασίου καὶ πανεπιστημίου.

Ἄρθρ. 3. Ἕκαστον ἑλληνικὸν σχολεῖον σύγκειται ἀπὸ τρεῖς τάξεις, ἀλλὰ δυναμένας κατὰ τὰς περιστάσεις νὰ περιορισθῶσι καὶ εἰς δύο μόνας. Ὅπου ὑφίστανται γυμνάσια, τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα θέλουν πάντοτε εἶσθαι μετ᾽ αὐτῶν συνενωμένα.

Ἄρθρ. 14. Καθ᾽ ἑκάστην καθημερινὴν προηγεῖται τῆς διδασκαλίας προσευχή, συνισταμένη εἰς ὕμνον ψαλλόμενον, εἴτε ὑφ᾽ ὅλων ὁμοῦ τῶν μαθητῶν εἰς μίαν γενικὴν αἴθουσαν, εἴτε ὑφ᾽ ἑκάστης τάξεως εἰς τὴν ἰδίαν αὐτῆς αἴθουσαν τῆς παραδόσεως. Τὰς δὲ Κυριακὰς καὶ ἑορτὰς χρεωστοῦν οἱ μαθηταὶ νὰ παρευρίσκωνται εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν εἰς προσδιωρισμένην τινὰ ἐκκλησίαν.

Αἱ παραδόσεις ἄρχονται τὸ μὲν θέρος ἀπὸ 7 πρὸ μεσημβρίας, καὶ 3 μετὰ μεσημβρίαν, τὸν δὲ χειμῶνα ἀπὸ 8 πρὸ μεσημβρίας, καὶ 2 μετὰ μεσημβρίαν· Τετράδην καὶ Σάββατον δὲν ὑπάρχουν μαθήματα μετὰ μεσημβρίαν. Εἰς τὸ διάστημα τῶν ὡρῶν τῆς ἀναπαύσεως καὶ

Β΄ Περὶ τῶν Γυμνασίων

Ἄρθρ. 64. Σκοπὸς τοῦ γυμνασίου εἶναι ἡ περαιτέρω ἀνάπτυξις τῆς εἰς τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα προκαταρκτικῆς ἐκπαιδεύσεως καθ' ὅλους τοὺς κλάδους, καὶ κυρίως ἡ προπαρασκευὴ τῶν μαθητῶν ὅσοι μέλλουν νὰ σπουδάσωσιν ἀνωτέρας ἐπιστήμας εἰς τὸ πανεπιστήμιον.

Ἄρθρ. 65. Τὸ γυμνάσιον πλῆρες ὂν σύγκειται ἀπὸ 4 τάξεις, ὥστε ἡ εἰς τὸ πανεπιστήμιον μετάβασις ἀπὸ τὴν τετάρτην μόνον τάξιν δύναται νὰ γίνῃ.

Ἄρθρ. 66. [...] Εἰς ἕκαστον γυμνάσιον θέλουν διορίζεσθαι πέντε καθηγηταί, δηλ. εἷς διὰ τὴν μαθηματικὴν εἰς ὅλας τὰς τάξεις, καὶ τέσσαρες διὰ τὰ λοιπὰ μαθήματα, οὕτως, ὥστε εἰς δύο νὰ εἶναι ἀνατεθειμένη ἡ διδασκαλία τῶν κλασικῶν γλωσσῶν καὶ τῆς φιλολογίας αὐτῶν, εἰς ἕνα ἡ γαλλική, ἡ ἱστορία καὶ γεωγραφία, καὶ εἰς ἕτερον ἡ τῆς φυσικῆς ἱστορίας, φυσικῆς χημείας, ἀνθρωπολογίας καὶ φιλοσοφίας· προσδιοριζόντων ὅμως πάντοτε ἀκριβέστερον τὰ περὶ τῆς τοιαύτης διαιρέσεως τῶν ἐγκρίσει τῆς Γραμματείας τῶν Ἐκκλησιαστικῶν ἑκάστοτε ἐκδοτέων προγραμμάτων τῶν μαθημάτων.

Ἄρθρ. 76. Ἡ εἰς τοὺς μαθητὰς τοῦ γυμνασίου ἀνήκουσα ἀνωτέρα θρησκευτικὴ διδασκαλία χορηγεῖται εἰς αὐτοὺς ὑφ' ἑνὸς τῶν καθηγητῶν, ἂν ὑπάρχῃ τοιοῦτος ἔχων τὰς ἀνηκούσας γνώσεις· εἰδὲ μὴ ἀπὸ ἕνα εἰς τὴν πόλιν τοῦ γυμνασίου κατοικοῦντα πεπαιδευμένον ἱερέα, λαμβάνοντα [...] ἀντιμισθίαν κατὰ μῆνα.

Ἑκάστη ἡμέρα ἄρχεται μὲ τὴν αὐτὴν προσευχὴν ὡς καὶ εἰς τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα, καὶ ἕκαστος μαθητὴς ὑποχρεοῦται νὰ φοιτᾷ τὰς Κυριακὰς καὶ ἑορτὰς εἰς ὡρισμένην τινὰ ἐκκλησίαν.

Ἄρθρ. 80. Τὰ μαθήματα θέλουν παραδίδεσθαι 24 ὥρας καθ' ἑβδομάδα. [...]

Τὰ μαθήματα θέλουν ἄρχεσθαι τὸ μὲν θέρος περὶ τὴν ἑβδόμην, τὸν δὲ χειμῶνα περὶ τὴν ὀγδόην ὥραν πρὸ μεσημβρίας. Μετὰ δὲ τὴν μεσημβρίαν τὸ μὲν θέρος περὶ τὴν τρίτην, τὸν δὲ χειμῶνα περὶ τὴν δευτέραν.

Ἄρθρ. 81. Τὸ σχολειακὸν ἔτος διαιρεῖται εἰς τὰ γυμνάσια, ὡς καὶ εἰς τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα.

Ἄρθρ. 85. Ἡ παραδοχὴ εἰς τὰ γυμνάσια ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἐξέτασιν γενομένην πρὶν τῆς ἀρχῆς τοῦ σχολειακοῦ ἔτους [...] διὰ τοὺς ἀπαιτοῦντας νὰ εἰσέλθωσιν εἰς αὐτὸ καὶ εἴτε ἐξ ἑλληνικῶν,

Διὰ ταῦτα δὲν δυνάμεθα νὰ ἐγκρίνωμεν τὸ προτεινόμενον παρ' ὑμῶν μέτρον τῆς εἰς τοὺς μαθητὰς ἢ τοὺς γονεῖς των ἀνακοινώσεως, τῶν εἰδικῶν ἑκάστου μαθήματος βαθμῶν, καὶ ἀξιοῦμεν μάλιστα ὅπως οὐχὶ μόνον ἐπισήμως, ἀλλὰ καὶ ἰδιαιτέρως τηρῆται ἡ αὐστηροτέρα ἐχεμυθία ἐκ μέρους τῶν διδασκόντων περὶ τῆς βαθμολογίας ἑκάστου.

Ὅτι δ' ἕκαστος τῶν γονέων ἐνδιαφέρεται καὶ πρέπει νὰ γνωρίζῃ ποία τις ἡ ἐπίδοσις τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ εἰς ἕκαστον τῶν μαθημάτων, ἅτινα παρεδόθη, τοῦτο τὸ ἀναγνωρίζομεν καὶ τὸ εὐχόμεθα. Φρονοῦμεν ὅμως ὅτι ἡ τοιαύτη τῶν γονέων ἐπιθυμία δύναται εὐχερέστατα νὰ πληρωθῇ, ὅταν οὗτοι οὐχὶ μόνον εἰς τὰς δημοσίας τῶν τέκνων των ἐξετάσεις παρευρίσκωνται, ἀλλὰ καὶ διαρκοῦντος τοῦ σχολικοῦ ἔτους φροντίζωμεν ἐνδελεχῶς νὰ πληροφορῶνται τὰ περὶ τούτου παρὰ τῶν ἁρμοδίων διδασκάλων.

Ἐν Ἀθήναις, τῇ 23 Ἰουνίου 1867

58. *ΜΑΡΙΓΩ ΚΟΜΝΗΝΟΥ*

Ἔγγραφο τοῦ Ὑπουργοῦ Παιδείας πρὸς τὸν Διευθυντὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου Σκύρου

Μετ' ἀπορίας ἡμῶν εἴδομεν ἐν τῷ ὑποβληθέντι διὰ τῆς [...] ἀναφορᾶς σας καταλόγῳ τῶν εἰς τὴν δοκιμαστήριον ἐξέτασιν ὑποβληθέντων ἀποφοίτων μαθητῶν τῶν δημοτικῶν σχολείων Σκύρου, συμπεριλαμβανόμενα καὶ κοράσια δύο, τὴν Μαριγὼ Κομνηνοῦ καὶ τὴν Καλὴν Σκουλουδάκη. Ἡ ἐξέτασις τῶν κορασίων τούτων ἐγένετο παρ' ὑμῶν ἀτόπως πάντῃ καὶ παρανόμως, κάθότι εἰς τὰς δοκιμαστηρίους ἐξετάσεις ὑπάγονται μόνον οἱ θέλοντες νὰ καταταχθῶσιν εἰς τὰ Ἑλληνικὰ σχολεῖα, περιττὸν δὲ μᾶς φαίνεται νὰ σᾶς παρατηρήσωμεν, ὅτι κοράσια δὲν δύνασθε νὰ ἔχητε μαθητάς. Ταῦτα παρατηροῦντες ὑμῖν σᾶς καθιστῶμεν προσεκτικωτέρους τοῦ λοιποῦ, καὶ θεωροῦμεν περιττὸν νὰ σᾶς παραγγείλωμεν, ὅτι τὴν ἐγκριθεῖσαν Μαριγὼ Κομνηνοῦ δὲν δύνασθε νὰ κατατάξητε ἐν τῷ Ἑλληνικῷ σχολείῳ.

Ἐν Ἀθήναις, τῇ 30 Σεπτεμβρίου 1867

Τεκμήριο 2.6.

Απόψεις Κ. Ξανθόπουλου.
Πηγή: *Κείμενα παιδαγωγών: Κ. Ξανθόπουλος*

ΠΡΩΤΗ ΚΑΙ ΜΕΣΗ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ

ΚΑΙ

ΠΕΡΙ ΑΝΑΤΡΟΦΗΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

ΤΩΝ

ΚΟΡΑΣΙΩΝ

ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΥΠΟ

Κ. Σ. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ
γυμνασιάρχου

— Τὸ δὲ ζητούμενον
ἄλωτόν, ἐκφεύγει δὲ τἀμελούμενον·
ΣΟΦΟΚΛ. Ο. Τ· 110·

76.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΠΕΡΡΗ
Ἐπὶ τῶν ὁδῶν Βουλῆς καὶ Μητροπόλεως
1873.

τος καὶ γλυκεῖα. Παρατηρεῖ καὶ πολὺ ὀρθῶς ὁ Φενελὼν ὅτι εἰς τὸ ἱερὸν μάθημα δὲν πρέπει νὰ ἐξαναγκάζωμεν τὰς μαθητρίας εἰς ἐκστήθισιν μηδ' εἰς ἐπανάληψιν· ἀλλὰ ν' ἀφίνηται εἰς αὐτὰς πλειοτέρα ἐλευθερία· διότι ὁ σκοπὸς τῆς διδασκαλίας ταύτης δὲν εἶνε τὸ ποσὸν τῶν γνώσεων, ὅσον ἡ μόρφωσις καὶ διαθέρμανσις τοῦ ὑψηλοῦ τούτου συναισθήματος, καὶ δεύτερον διότι ἀνάγκη εἰς τὰ κοράσια νὰ ἐμπνέηται ἡ εὐσέβεια καὶ ἡ εὐλάβεια πολὺ ἐνωρίς· ὅθεν καὶ ὧραι τῆς διδασκαλίας ταύτης, ἐπαναλαμβάνομεν, δέον νὰ ἦνε πάσης αὐστηρότητος καὶ ἀκριβείας ἀπηλαγμέναι, ὧραι αἰσθήματος καὶ χαρᾶς διὰ τὰ παιδία.

Τὸ δὲ ἐργόχειρον καὶ ἡ ᾠδικὴ ἡ ἀφελεστάτη κλείει τὸν κύκλον τῆς πρώτης ταύτης παιδεύσεως. Νομίζομεν δὲ ἀρκοῦσαν τὴν προπαίδειαν ταύτην ἐν διαστήματι πέντε ἢ ἓξ ἐτῶν καὶ ὥρας καθ' ἑβδομάδα εἰκοσιτέσσαρας.

Ἐντεῦθεν ἄρχεται ἡ ἀνωτέρα τῶν κορασίων παίδευσις, ἥτις καὶ χωρίζεται ἀπὸ τοῦδε τῆς τῶν ἀρρένων· διότι ἄτοπον εἶνε, ὡς ἐκ τῶν εἰρημένων συνάγεται, νὰ διϊσχυρισθῇ τις ὅτι ἡ γυνὴ καθόλου εἰπεῖν ἀνάγκη νὰ λάβῃ ἴσην πρὸς τὸν ἄνδρα παίδευσιν. Πλὴν τούτου καὶ εἰ μηδεὶς ἄλλος λόγος ἐκέλευε καὶ ἐπέταττε τὸν ἐντεῦθεν διχασμὸν τῆς παιδεύσεως καὶ τὴν εἰς στενότερον κύκλον ἔκτασιν αὐτῆς, καὶ μόνη ἡ σωματικὴ κατάστασις καὶ διαφορὰ τῆς ἡλικίας δὲν ἐπιτρέπει παράτασιν τῆς σπουδῆς πλειοτέραν καὶ σύντονον καὶ μακροχρονιωτέραν ἐνασχόλησιν. Διότι ἡ νέα ἀπὸ τοῦ δεκάτου ἕκτου τῆς ἡλικίας ἔτους ὡριμάζουσα κατὰ θείαν βουλὴν ἀνεπιτήδειος καθίσταται πρὸς ἐπιπόνους μελέτας καὶ ἐργασίας διανοητικὰς, πλὴν εἰμὴ ἐπὶ βλάβῃ τῆς φύσεως, ἐνῷ ὁ νεανίας καὶ μέχρι τοῦ εἰκοστοῦ δευτέρου καὶ τρίτου ἀκωλύτως καὶ ἀνενδότως νὰ σπουδάζῃ δύναται ἐπὶ τῶν θρανίων καθήμενος χωρὶς βλάβην τοῦ ὀργανισμοῦ του.

Τὸ κοράσιον κατὰ τὴν ὥριμον ταύτην ἡλικίαν εἰς τὰ

ὄνειρα τῆς Ναυσικάας ψυχολογικῶς εὑρισκόμενον ἀδύνατον ν᾽ ἀκολουθῇ πλήρη σειρὰν γυμνασικῶν μαθημάτων εἰ μὴ μόνον ἐπὶ βλάβῃ τῆς γυναικείας χάριτος καὶ μορφώσεως, ἥτις εἶνε τὸ σπουδαιότερον καὶ τὸ πᾶν.

Ἡ φύσις αὐτὴ διὰ τῆς Ὁμηρικῆς μούσης ἐξαγγέλλει εἰς ἡμᾶς τὴν ἐσωτερικὴν κατάστασιν τῆς νεάνιδος πατούσης ἤδη τὸν λάϊνον οὐδὸν τοῦ βίου. « Κοιμᾶται ἡ κόρη ἀθανάτῃσι φυὴν καὶ εἶδος ὁμοίη » καὶ ἡ Ἀθηνᾶ ὡς ἀνέμου πνοὴ ἐπέρχεται τὰ στρώματα αὐτῆς καὶ ἔστη ὑπεράνω τῆς κεφαλῆς καὶ εἶπε πρὸς αὐτὴν, τὸ εἶδος φέρουσα φίλης ὁμιλήκου.

Ναυσικάα, τί νὺ σ᾽ ὧδε μεθήμονα γείνατο μήτηρ;
εἵματα μέν τοι κεῖται ἀκηδέα σιγαλόεντα,
σοὶ δὲ γάμος σχεδόν ἐστιν. ἵνα χρὴ καλὰ μὲν αὐτὴν
ἔννυσθαι, τὰ δὲ τοῖσι παρασχεῖν οἵ κέ σ᾽ ἄγωνται·
ἐκ γάρ τοι τούτων φάτις ἀνθρώπους ἀναβαίνει
ἐσθλὴ, χαίρουσιν δὲ πατὴρ καὶ πότνια μήτηρ. —
ἐντύνεαι, ἐπεὶ οὔ τοι δὴν παρθένος ἔσσεαι·
ἤδη γάρ σε μνῶνται ἀριστῆες κατὰ δῆμον.

(Ὀδ. Ζ. 25)

Ἀνάγκη ἄρα, ὡς νομίζομεν, διά τε τὴν σωματικὴν καὶ τὴν ψυχολογικὴν διαφορὰν τῆς γυναικὸς νὰ διαφέρῃ ἡ ἀνωτέρα τοῦ κορασίου παίδευσις εἰς γενικωτέραν τοῦ νοὸς καὶ τῆς καλαισθησίας καὶ τῆς καρδίας μόρφωσιν τροποποιουμένη. Ἡ γενικὴ δὲ αὕτη τοῦ πνεύματος μόρφωσις διάφορον τῆς συστηματικωτέρας καὶ ἐπιστημονικωτέρας γυμνασιακῆς τῶν ἀρρένων παιδεύσεως διὰ τίνων μαθημάτων καὶ πῶς θὰ ἐπιτευχθῇ; Διὰ τῆς σπουδῆς ἆρά γε τῆς ἀρχαίας ἡμῶν προγονικῆς γλώσσης ἢ ἄλλως εἰπεῖν διὰ τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων, ὥς τινες θέλουσι καὶ φρονοῦσι, καὶ διὰ τῶν λοιπῶν ἐγκυκλίων μαθημάτων ἢ πῶς ἄλλως;

Ὅπως ἀπαντήσῃ τις εἰς τὴν ἀπορίαν ταύτην μετὰ λόγου, ἀνάγκη πρότερον διὰ βραχέων κἂν νὰ παραστήσῃ

Τεκμήριο 2.7.

Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον (1904).
Πηγή: *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, Αθήναι, Μάρτιος-Απρίλιος 1904: Η αντίφαση του εκπαιδευτικού αιτήματος στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα* (Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, Ι.Α.Ν.Ε., 1998).

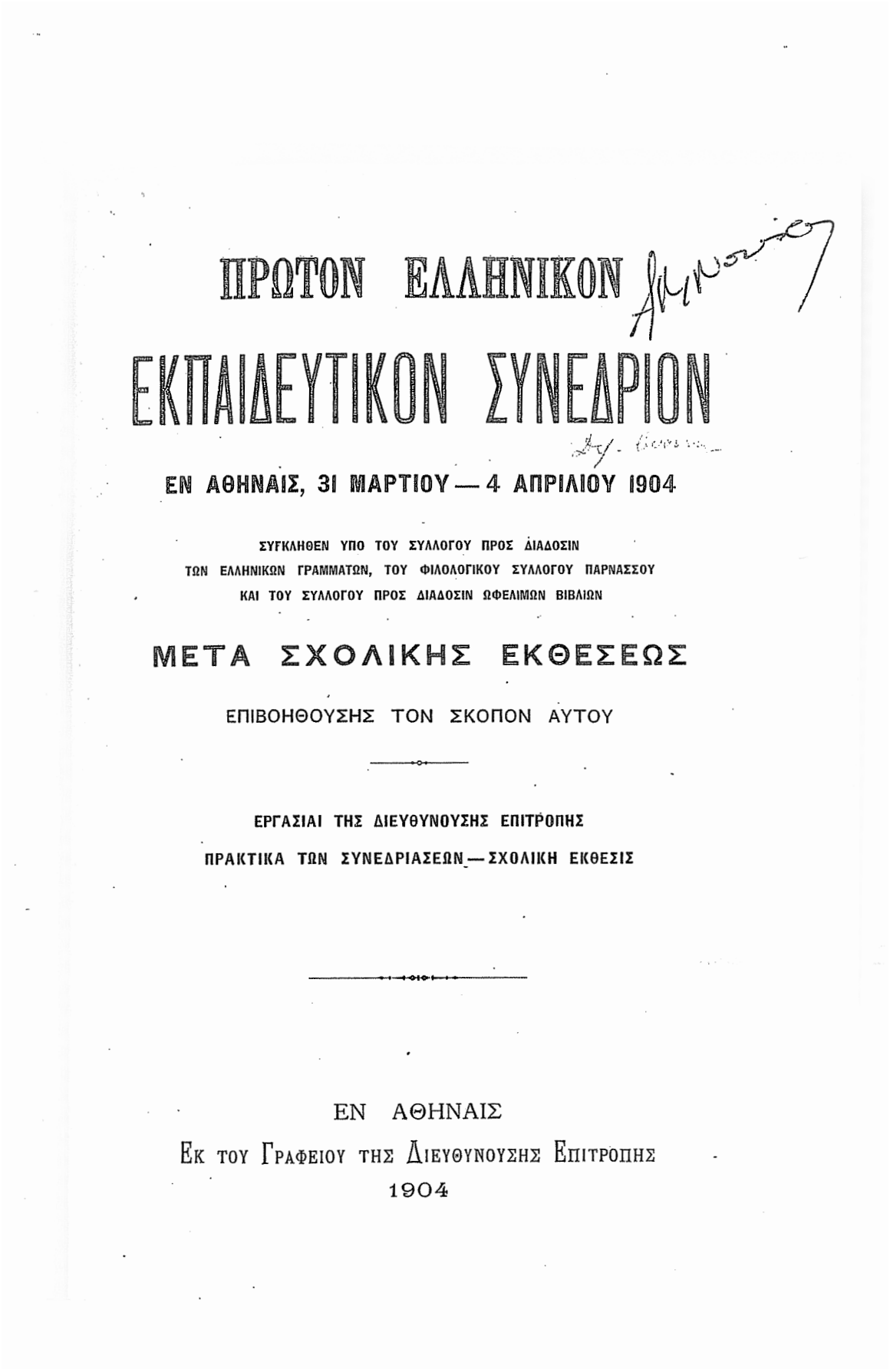

ΠΡΩΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΝ ΣΥΝΕΔΡΙΟΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ, 31 ΜΑΡΤΙΟΥ — 4 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1904

ΣΥΓΚΛΗΘΕΝ ΥΠΟ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΠΡΟΣ ΔΙΑΔΟΣΙΝ
ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ, ΤΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΠΑΡΝΑΣΣΟΥ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΠΡΟΣ ΔΙΑΔΟΣΙΝ ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΜΕΤΑ ΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΘΕΣΕΩΣ

ΕΠΙΒΟΗΘΟΥΣΗΣ ΤΟΝ ΣΚΟΠΟΝ ΑΥΤΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΤΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΟΥΣΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ — ΣΧΟΛΙΚΗ ΕΚΘΕΣΙΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
Εκ του Γραφειου της Διευθυνουσης Επιτροπης
1904

β') Ἡ εἰσαγωγὴ εἰς τὰ Διδασκαλεῖα νὰ γίνηται μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ 15ου ἔτους, ἡ δὲ δοκιμασία τῶν εἰσιτηρίων ἐξετάσεων νὰ ἀφορᾷ ἰδίᾳ εἰς τὴν νοημοσύνην καὶ τὸ ἦθος τῶν μαθητριῶν.

γ') Τὸ τελευταῖον ἔτος ἐν τῷ διδασκαλείῳ ν' ἀφιερωθῇ κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν εἰδικὴν παιδαγωγικὴν μόρφωσιν τῶν ὑποψηφίων.

Τίθεται κατόπιν εἰς συζήτησιν τὸ τέταρτον θέμα.

Δ'. «Νὰ μεταρρυθμισθῇ καὶ συμπληρωθῇ τὸ πρόγραμμα τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως τῶν θηλέων, συμφώνως πρὸς τὸν ἰδιάζοντα φυσιολογικὸν καὶ πνευματικὸν αὐτῶν ὀργανισμόν· νὰ βαθυνθῇ ἡ ἀγωγὴ ὑπὸ τὰς δύο ὄψεις, τὴν πρακτικὴν καὶ τὴν ἰδεώδη, ν' ἀναπτυχθῇ ἡ αὐτενέργειά των, νὰ ἐλαφρυνθῶσι τὰ προγράμματα τῶν Παρθεναγωγείων παντὸς περιττοῦ φόρτου, κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ὑγιεινῆς· νὰ παρασκευάζηται ἡ κόρη σκοπιμώτερον ὡς οἰκοδέσποινα καὶ μήτηρ».

Εἰς τὴν συζήτησιν ἔλαβον ἐνεργὸν μέρος αἱ διευθύντριαι τῶν ἐνταῦθα Παρθεναγωγείων καὶ αἱ κυρίαι *Λασκαρίδου, Καλλισπέρη*, κλπ. ὡς καὶ οἱ κύριοι *Χρ. Παλαμᾶς, Γαρδίκας* καὶ ἄλλοι.

Ὁ κ. *Χρ. Παλαμᾶς* μεταξὺ ἄλλων, δι' ὧν ὑποδεικνύει τὴν ἀνεπάρκειαν τῆς δράσεως τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας λέγει: «Ἂς ἀφήσωμεν τὴν Φιλεκπαιδευτικὴν Ἑταιρείαν νὰ ἐξακολουθήσῃ τὸ ἔργον της. Ἡμεῖς πρέπει νὰ προτείνωμεν, ὅπως ἱδρυθῇ δημόσιον διδασκαλεῖον πρὸς κανονικὴν λειτουργίαν τῆς ἐκπαιδεύσεως ἐν ταῖς ἐπαρχίαις».

Ἡ Κυρία *Καλ. Κεχαγιᾶ* ἀναπτύσσει τὰς ὑπηρεσίας, τὰς ὁποίας προσφέρει ἡ Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία εἰς τὴν καθόλου ἐκπαίδευσιν τῶν θηλέων καὶ παρατηρεῖ, ὅτι ἡ ἐκπαίδευσις εἰς τὸ Ἀρσάκειον εἶναι κεχωρισμένη διὰ Β. Διατάγματος.

Ὁ κ. *Γαρδίκας*. Νὰ διακριθῇ τὸ ζήτημα· εἶνε ἢ δὲν εἶνε κεχωρισμένα τὰ Παρθεναγωγεῖα ;

Ἡ Κυρία *Καλλισπέρη*. Μάλιστα.

Ὁ κ. *Χρ. Παλαμᾶς*. Ἐρωτᾷ ποῦ λειτουργεῖ ἡ ὀγδόη καὶ ἐνάτη τάξις ;

Ἡ Κυρία *Ἀλεξανδρίδου*. Συνεστήσαμεν τοιαύτας τάξεις, ἀλλ' οὐδεμία μαθήτρια ἦλθε νὰ ἐγγραφῇ. Ὅλαι προτιμῶσι νὰ ἐγγραφῶσιν εἰς τὰ διδασκαλεῖα.

Ὁ κ. *Κουρτίδης* προτείνει νὰ ἐκταθῇ καὶ ἐμβαθυνθῇ ἡ εἰδικὴ παιδαγωγικὴ μόρφωσις.

Γίνεται ἤδη δεκτὸν τὸ Δ΄ θέμα καὶ διατυποῦται ἡ πρότασις ὡς ἑξῆς:

Δ΄. α΄) Νὰ μεταρρυθμισθῇ καὶ συμπληρωθῇ τὸ πρόγραμμα τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως τῶν θηλέων, συμφώνως πρὸς τὸν ἰδιάζοντα φυσιολογικὸν καὶ πνευματικὸν ὀργανισμὸν τῶν κορασίων καὶ τῆς ἐν τῷ βίῳ ἐντολῆς αὐτῶν.

β΄) Νὰ ἐμβαθυνθῇ ἡ διδασκαλία ὑπὸ πρακτικὴν καὶ ἀνθρωπιστικὴν ὄψιν, προστιθεμένης τῆς πρακτικῆς χειροτεχνίας καὶ ἐλαφρυνομένου συγχρόνως τοῦ προγράμματος παντὸς περιττοῦ φόρτου.

γ΄) Νὰ προστεθῶσιν εἰς τὰ Παρθεναγωγεῖα ἀνώτεραι τάξεις πρὸς πληρεστέραν μόρφωσιν τῶν μὴ ἐπιθυμουσῶν νὰ φοιτήσωσιν εἰς τὸ Διδασκαλεῖον μαθητριῶν.

Τίθεται εἰς συζήτησιν τὸ πέμπτον θέμα.

Ε΄. α΄) Νὰ καταπολεμηθῇ ἡ ἐπιπόλαιος μόρφωσις.

β΄) Ἡ ἀγωγὴ τῶν Ἑλληνίδων νὰ καταστῇ ἐθνική.

γ΄) Νὰ προστατεύωμεν τὴν πίστιν καὶ τὴν ἐθνικότητα τῆς Ἑλληνικῆς οἰκογενείας ἀπὸ τὰς προπαγάνδας.

Ἡ Κυρία *Κωνσταντινόγλου* ἐκθέτει τὰς ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ἐνεργείας τῶν προπαγανδῶν· τὸ αὐτὸ πράττει καὶ ὁ κ. *Διαμαντόπουλος*.

Ἡ Κυρία *Εἰρήνη Νικολαΐδου* ἰσχυρίζεται, ὅτι ἡ ἀτελὴς διδασκαλία τῶν ξένων γλωσσῶν ἐν τοῖς ἡμετέροις Παρθεναγωγείοις ἀναγκάζει πολλοὺς γονεῖς νὰ στέλλωσι τὰ τέκνα των εἰς ξένας σχολάς· θεωρεῖ τὰς ξένας γλώσσας ἀναγκαίας εἰς τὸν πρακτικὸν βίον καὶ συνιστᾷ τὴν ἐνίσχυσιν αὐτῶν.

Ὁ κ. *Κουρτίδης*. Αὐτὸ εἶνε ὀρθόν. Ἐὰν ἱδρυθῶσι σχολεῖα Ἑλληνικά, εἰς τὰ ὁποῖα νὰ διδάσκηται ἡ Γαλλική, τότε θὰ κατορθώσωμεν ν' ἀποσπάσωμεν ἀπὸ τῶν ξένων σχολῶν τὰ κοράσιά μας καὶ θὰ ἐξουδετερώσωμεν τὰς ἐνεργείας τῶν προπαγανδῶν.

Ὁ Πρόεδρος τοῦ Συνεδρίου κ. *Α. Βορεάδης* φέρει παράδειγμα πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἰδέας ταύτης τὸ «Ὁμήρειον» τῆς Σμύρνης.

Ὁ κ. *Διαμαντόπουλος*. Εἰς τὴν Σμύρνην ἱδρύθησαν δύο γερμανικὰ σχολεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐκ πεπωρωμένης ἀντιλήψεως οἱ γονεῖς προτιμῶσι ν' ἀποστέλλωσι τὰ τέκνα των. Προτείνει δὲ ὅπως:

1ον) Αἱ ἁπανταχοῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐκκλησιαστικαὶ ἀρχαὶ καὶ ἰδίως οἱ Μητροπολῖται καὶ Ἐπίσκοποι ἀσκήσωσι πᾶσαν αὐτῶν τὴν ἠθικὴν ἐπίδρασιν, οὐ μόνον διὰ κηρύγματος καὶ διδασκαλίας γενικῶς,

Παράρτημα ΙΙΙ - Πίνακες

Πίνακας 2.4

Διάρθρωση-τμήματα του Κεντρικού Παρθεναγωγείου Θεσσαλονίκης (1854-1939).

Σχολικό έτος	Τμήματα - αριθμός τάξεων			
	Νηπιαγωγείο	Αλληλοδιδακτικό	«Ανώτερες τάξεις»	
1854	------	αλληλοδιδακτικό	-------	
1856	Παιδαγωγικό σχολείο	αλληλοδιδακτικό	«ανώτερες τάξεις»	
1861-62	Παιδαγωγικό σχολείο	αλληλοδιδακτικό (8 κλάσεις)	συνδιδακτικό τμήμα (4 τάξεις)	
	Νηπιαγωγείο	**Δημοτικό/αστική σχολή**	**Ανώτερο τμήμα / διδασκαλείο**	**Τάξη πρακτικής άσκησης**
1872	Κεντρικό Νηπια-γωγείο	δημοτικό (4 τάξεις)	4 τάξεις	----
1878-1884	Κεντρικό Νηπια-γωγείο	δημοτικό (4 τάξεις)	4 τάξεις	1 τάξη
1891/92	Κεντρικό Νηπια-γωγείο	αστική σχολή (6 τάξεις)	5 τάξεις	1 τάξη
1901-1913	Κεντρικό Νηπια-γωγείο	αστική σχολή (6 τάξεις)	5 τάξεις (3 +2)	1 τάξη
1914-1939	------	------	3 γυμνασιακές	------

Πίνακας 2.5

Διάρθρωση-τμήματα του Κεντρικού Παρθεναγωγείου «Η Γρηγοριάς» (1853-1939[;]).

Χρονολογία	Διάρθρωση Παρθεναγωγείου - Τμήματα	
	Κατώτερο τμήμα	Ανώτερο τμήμα
1853	αλληλοδιδακτικό	«ανώτερες τάξεις»
1870-1872	αλληλοδιδακτικό	3τάξιο ελληνικό
1872/73-1873/74	4τάξιο δημοτικό	----
1874/75-1880	4τάξιο δημοτικό	3τάξιο ελληνικό
18880-1900	4τάξιο δημοτικό	3τάξιο ελληνικό/διδασκαλείο
1900-1914	6τάξια αστική σχολή	3τάξιο ελληνικό/διδασκαλείο
1914-1939 [;]	------	3 γυμνασιακές τάξεις

Πίνακας 2.6

Διάρθρωση-τμήματα του Ζαππείου Ανωτέρου Παρθεναγωγείου (1875- 1922).

	Κύκλοι σπουδών									
	Κατώτερη εκπαίδευση			**Μέση εκπαίδευση**					**Εκπαίδευση εκπαιδευτικών**	
Χρονική περίοδος	**Νηπ.**	**Δημοτικό σχολείο**		**Γυμνάσιο/Διδασκαλείο**					**Νηπιαγωγική**	
1875-1876	1 τάξη	4 τάξεις		2 τάξεις					(1 έτος)*	
1876-1877	″	″		3 τάξεις					″	
1877-1878	″	″		4 τάξεις					1 έτος	
1878/1879-1884/85	2 τάξεις	″		5 τάξεις					″	
	Νηπ.	**Α.Σ.**	**Ε.Τ.**	**Γυμνάσιο**					**Διδα-σκαλείου**	**Νηπιαγωγική**
1885/1886-1891/92	3 τάξεις	5 τάξεις	1 τάξη	4 τάξεις					2 τάξεις	1 τάξη
	Νηπ.	**Αστική σχολή**		**Γυμν.**	**Τ.Γ.**	**Τ.Κ.**	**Τ.Μ.**	**Τ.Ε.**	**Διδα-σκαλείου**	**Νηπιαγωγική**
1892-1893	3**	5 ** τάξεις		4** τάξεις	---	---	---	---	2 τάξεις	1
1893-1894	″	″		″	---	---	---	---	″	″
1894-1895	″	″		″	ναι	---	---	---	″	″
1895-1896	″	″		″	″	ναι	---	---	″	″
1896-1897	″	″		″	″	″	---	---	″	″
1897/98-1908/09	″	″ ***		″ ***	″	″	ναι	ναι	″	″
1909/10-1914/15	2 τάξεις	6 τάξεις		″	″	″	″	″	″	″
1921	″	″		5 τάξεις	---	---	---	---	3 τάξεις	

Νηπ.= νηπιαγωγείο, Α.Σ.=αστική σχολή, Ε.Τ.= επαγγελματικό τμήμα, Τ.Γ.= τμήμα γαλλικής, Τ.Κ.= τμήμα καλλιτεχνικών, Τ.Μ.= τμήμα μουσικής, Τ.Ε.= τμήμα εργοχείρων. Οι διακεκομμένες γραμμές σημαίνουν ότι το τμήμα δεν έχει συσταθεί, ενώ το «ναι» ότι λειτουργεί.
*Δεν έχει θεσμοθετηθεί ως ξεχωριστό τμήμα. ** Προβλέπονται αλλαγές στον αριθμό των τάξεων που δεν υλοποιούνται. *** Οι τάξεις της αστικής σχολής και του γυμνασίου αριθμούνται συνεχόμενα (Α΄- Θ΄).

Κεφάλαιο 3

Αναδιαμορφώνοντας την ταυτότητα των γυναικών (Μεσοπόλεμος – Μεταπολίτευση)

Σύνοψη

Στο κεφάλαιο αυτό αποτυπώνονται οι αλλαγές που συντελούνται στην εκπαίδευση, στην κοινωνική δραστηριοποίηση και στη θέση των γυναικών κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου και της Μεταπολίτευσης και συνδέονται άμεσα με τους έντονους μετασχηματισμούς της ελληνικής κοινωνίας (μετανάστευση, εξαστισμός και εκβιομηχάνιση, έλευση προσφύγων, εμφύλιος, μεταπολεμική περίοδος κ.ά.). Οι αλλαγές αυτές είναι ορατές αφενός στο περιεχόμενο του λόγου και στις μορφές δράσης των γυναικών και αφετέρου στις μεταρρυθμίσεις στα εξωτερικά και στα εσωτερικά χαρακτηριστικά της γυναικείας εκπαίδευσης στο πλαίσιο της φιλοσοφίας της Προοδευτικής Εκπαίδευσης, του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού και της Αριστερής Εκπαιδευτικής Πρότασης. Επισημαίνεται ιδιαίτερα ο ρόλος των καθηγητριών, καθώς συμμετέχουν ενεργά και στη διαμόρφωση της παιδαγωγικής θεωρίας. Μετά τη Μεταπολίτευση το ενδιαφέρον για τα γυναικεία θέματα διευρύνεται, συστηματοποιείται και εμφανίζεται ως θεματική έρευνας είτε ως αντικείμενο διδασκαλίας στον πανεπιστημιακό χώρο.

Προαπαιτούμενη γνώση

α) Κεφάλαια 1 και 2 του βιβλίου αυτού.
β) Γενικές γνώσεις σχετικά με την περίοδο του Μεσοπολέμου και της Μεταπολίτευσης τόσο στο πλαίσιο της γενικής και κοινωνικής ιστορίας όσο και στο επίπεδο της εκπαιδευτικής ιστορίας. Ενδεικτική βιβλιογραφία:
Σχετικά με την εκπαίδευση στην περίοδο του Βενιζέλου και της Μεταπολίτευσης:
Ι. Αλέξης Δημαράς, «Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων Βενιζέλου», στο Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός, επιμ. Γιώργος Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χατζηιωσήφ, 2η έκδ. (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1992), 21-32.
ΙΙ. Δημήτρης Χαραλάμπους, «Μεταπολιτευτική εκπαιδευτική πολιτική», στο Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης: ΄Οψεις και απόψεις. Νεοελληνική εκπαίδευση 1821-2010, επιμ. Σήφης Μπουζάκης (Αθήνα: Gutenberg, 2011), 2: 253-266.

3.1 Οι τρεις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα

3.1.1 Το πλαίσιο: «*Η Ελληνίδα ανοίγει μόνη το δρόμο της*»[1]

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, παράλληλα με τις συστηματικές απαιτήσεις για τη βελτίωση της γυναικείας εκπαίδευσης και την αναδιοργάνωση του τρόπου λειτουργίας των ανώτερων παρθεναγωγείων, οι Ελληνίδες εξασφαλίζουν το 1890 την είσοδο στο πανεπιστήμιο και στις αρχές του 20ού αιώνα διεισδύουν στα δευτεροβάθμια σχολεία των αρρένων εξασφαλίζοντας την ανοχή της κοινωνίας στο θέμα της συνεκπαίδευσης και, χωρίς να έχει προηγηθεί ειδική νομοθετική ρύθμιση, την εγγραφή στα δημόσια ελληνικά σχολεία και τα γυμνάσια αρρένων. «*Και βρέθηκαν*», διαπιστώνει ο Δημήτρης Γληνός, «*ξαφνικά χιλιάδες κορίτσια μέσα στα ελληνικά σχολεία και τα γυμνάσια του κράτους μαζί με τ' αγόρια και δόθηκε η πιο ριζοσπαστική, να πούμε, λύση στο πρόβλημα της αγωγής των κοριτσιών*».[2] Η σταδιακή αύξηση του αριθμού των μαθητριών και στα επαρχιακά ακόμη δευτεροβάθμια σχολεία των αγοριών, η εμφανής διεύρυνση στην επιλογή σπουδών των φοιτητριών, η πίεση και αξιοποίηση στη συνέχεια των νέων ευκαιριών που παρέχονται, όπως η πρόσληψη τηλεφωνητριών στα τηλεγραφεία το 1908 και η εργασία στο δημόσιο τομέα,[3] επιβεβαιώνουν τη διαπίστωση του Δημήτρη Γληνού ότι η Ελληνίδα άνοιξε στις αρχές του 20ού αιώνα το δρόμο για σπουδές και εργασία.

Αναλυτικότερα, η πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα παρουσιάζει ενδιαφέρουσες εναλλαγές, με ρωγμές στις κοινωνικές προκαταλήψεις και αρκετές παλινδρομήσεις στα θέματα που σχετίζονται με την εκπαίδευση των γυναικών. Το Πρώτο Ελληνικό Εκπαιδευτικό Συνέδριο του 1904 φανερώνει ότι, παρά τις παρεμβάσεις των γυναικών που συμμετείχαν, συνεχίζουν να υπερισχύουν οι απόψεις των φυσιολογιστών, γιατρών και βιολόγων για τις διαφορετικές πνευματικές ικανότητες των γυναικών που οδηγούν σε υποβαθμισμένη εκπαίδευση και διαφορετικά σχολεία. Η ανάγκη ουσιαστικών παρεμβάσεων της πολιτείας για τη βελτίωση της γυναικείας εκπαίδευσης γίνεται σταδιακά εμφανέστερη, γεγονός που επιβεβαιώνεται με την υποβολή το 1908 νομοσχεδίων από τον υπουργό Σπυρίδωνα Στάη «Περί οργανώσεως της γυναικείας εκπαιδεύσεως» και «Περί ιδρύσεως διδασκαλείου θηλέων», με την υποστήριξη την ίδια χρονιά της υφηγεσίας της Αγγελικής Παναγιωτάτου στην ιατρική σχολή και, στο χώρο της εργασίας, με την πρόσληψη τηλεφωνητριών στα τηλεγραφεία. Η βαθύτερη ρωγμή όμως δημιουργείται με την έναρξη λειτουργίας το 1908 του Ανώτερου Παρθεναγωγείου Βόλου, στο οποίο ο Αλέξανδρος Δελμούζος επιχειρεί να υλοποιήσει στην εκπαιδευτική πράξη τις αρχές της Νέας Αγωγής και του Σχολείου Εργασίας. Η σύσταση του Εκπαιδευτικού Ομίλου το 1910 και ταυτόχρονα η έναρξη κυκλοφορίας του *Δελτίου* του υποδηλώνουν την έναρξη διάχυσης, μέσα στο νέο πολιτικό πλαίσιο, των αρχών του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού. Η πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, επομένως, κλείνει με σαφή αναπροσανατολισμό στη γενικότερη εκπαιδευτική φιλοσοφία, που περιλαμβάνει νέα στοιχεία, «καινοτομίες» για την εκπαίδευση και τον κοινωνικό ρόλο των γυναικών.

Την κατάσταση αυτή της γυναικείας εκπαίδευσης παραλαμβάνει η παράταξη του Ελευθερίου Βενιζέλου που καθορίζει με τις παρεμβάσεις της την εκπαιδευτική ιστορία των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα: Μετά την ήττα του 1897 και τη γενική κοινωνική δυσφορία που προκάλεσε ενισχύθηκαν τα ανερχόμενα φιλελεύθερα στοιχεία της ελληνικής κοινωνίας. Η εκπαίδευση, στο πλαίσιο της εθνικής κατάπτωσης, είχε να παίξει σημαντικό ρόλο με τη μόρφωση των νέων ανθρώπων και έτσι η φιλελεύθερη παράταξη αναλαμβάνει τη σκυτάλη να επιδιώξει, παράλληλα με μια νέα προοπτική για την πολιτική, και τη βαθειά μεταρρύθμιση της εκπαίδευσης. Ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός απηχούσε αυτήν ακριβώς την αντίληψη και τη βούληση για μια νέα εκπαιδευτική πραγματικότητα, και η εκπαιδευτική πολιτική των φιλελευθέρων υιοθέτησε τα αιτήματα του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού και στήριξε σε αυτά τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις από το 1913 έως το 1930. Στο ευρύτερο πολιτικο-κοινωνικό και οικονομικό πεδίο, το κίνημα στο Γουδί, η αλλαγή της πολιτικής κατεύθυνσης, οι Βαλκανικοί και ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος στη συνέχεια, η ένταξη των νέων χωρών και η διεύρυνση του ελληνικού κράτους, τα προσφυγικά ρεύματα που αυξάνονται συνεχώς έως το 1922 και οι οικονομικές συνθήκες που δημιουργούν είναι παράγοντες καθοριστικοί για τα ζητήματα των γυναικών τόσο

---

[1] Διαπίστωση του Δ. Γληνού. Βλ. Δημήτρης Γληνός, *Γυναικείος ανθρωπισμός* (Αθήνα: Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή, 1921), 24.

[2] Στο ίδιο. Κείμενα και αναλύσεις για τη δραστηριότητα των γυναικών, βλ. Έφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια ανθολογία* (Αθήνα: Γνώση, 1985).

[3] Συνολικά στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης πριν από το 1913 φοιτούν 1.250 μαθήτριες. Δημήτρης Γληνός, *Ένας άταφος νεκρός. Μελέτες για το εκπαιδευτικό μας σύστημα* (Αθήνα: Α. Ι. Ράλλη, 1925), 57. Το 1911 δημοσιεύεται ο νόμος «Υπέρ της εργασίας των γυναικών» και ανοίγει η πρόσληψη γυναικών δακτυλογράφων στο δημόσιο. Βλ. σχετικά Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955* (Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1990), 292.

στο θέμα της εκπαίδευσης όσο και στο θέμα της εργασίας και της κοινωνικής θέσης.

Στην εξέλιξη των θεμάτων που σχετίζονται με τη διάσταση του φύλου στο πλαίσιο αυτό εμφανίζονται «λόγοι–αντίλογοι» και πρακτικές που εναλλάσσονται. Ο ρυθμός βέβαια είναι αργός και οι βηματισμοί συχνά παλινδρομικοί: Ενδεικτικό και ιδιαίτερα αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι μετά τις θετικές ενδείξεις και πρακτικές της διετίας 1908-1910 ακολουθεί κάποια αναδίπλωση. Πιο συγκεκριμένα, μετά τη σαφή υποχώρηση («συμβιβασμός» χαρακτηρίζεται στη σχετική βιβλιογραφία) στο ζήτημα της γλώσσας στο Σύνταγμα του 1911, ακολουθεί η πρώτη νομοθετική απόπειρα του 1911 (Νομοσχέδια Απόστολου Αλεξανδρή), η οποία νομιμοποιεί σε γενικές γραμμές την πρακτική της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, και το κλείσιμο την ίδια χρονιά του Παρθεναγωγείου Βόλου. Ένδειξη της γενικότερης αναδίπλωσης στα γυναικεία θέματα συνιστά, κατά την εκτίμησή μας, και η στροφή της Καλλιρρόης Παρρέν, αφού το 1911 ιδρύει το *Λύκειον των Ελληνίδων*, δραστηριότητα που, παρά την απήχηση και τις ποικίλες δράσεις, διαφοροποιείται ουσιαστικά από τις πρακτικές και τα αιτήματα της *Εφημερίδας των Κυριών*. Τα υπομνήματα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και του Εκπαιδευτικού Ομίλου για την οργάνωση των παρθεναγωγείων και διδασκαλείων θηλέων το 1911 και 1912 αποτελούν επίσης σαφείς ενδείξεις αυτής της «υπαναχώρησης». Η σχετική διερεύνηση αναδεικνύει ότι η κατάσταση αλλάζει την επόμενη χρονιά, αφού αρχίζει να επιχειρείται μια γενικότερη αναμόρφωση, σε πρώτη φάση με τα γνωστά νομοσχέδια του 1913 και πρωτεργάτη το Δ. Γληνό και υπουργό τον Ι. Τσιριμώκο (που δεν ψηφίστηκαν) και ουσιαστικά με τις παρεμβάσεις των γυναικών τη δεκαετία του 1920 και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 και πρωτεργάτες τούς Αλέξανδρο Δελμούζο – Ευάγγελο Κακούρο και υπουργό τον Κωνσταντίνο Γόντικα. Η νέα εκπαιδευτική φιλοσοφία και οι πρακτικές των κυβερνήσεων Βενιζέλου, «*επαναστατικές καινοτομίες σε σχέση με την τότε ελληνική σχολική πραγματικότητα*»[4] κατά τον Αλέξη Δημαρά, προσέγγισαν με διαφορετικό τρόπο και το θέμα της εκπαίδευσης των κοριτσιών. Ο εισηγητής των νομοσχεδίων του 1913 επισημαίνει με σαφήνεια και ιδιαίτερη έμφαση την έως τότε αδιαφορία της πολιτείας για το σημαντικό αυτό θέμα, διαπιστώνει τη μονομέρεια στην κατεύθυνση των σπουδών (επάγγελμα δασκάλας) και η πρότασή του έχει σαφώς κοινωνική διάσταση: Από τη στιγμή που «*πάντα εις όλον τον κόσμον μετεβλήθησαν*» και «*η ανάγκη υγιούς ανωτέρας μορφώσεως υφίσταται ευτυχώς και έχει εκδηλωθή ευρύτατα εν τη ελληνική κοινωνία*» θεωρείται αυτονόητος και τίθεται ως στόχος ο «συγχρονισμός» και της γυναικείας εκπαίδευσης.[5]

Στο γενικότερο επίπεδο της παιδαγωγικής θεωρίας και εκπαιδευτικής πρακτικής, επομένως, και στο ειδικότερο της εκπαίδευσης των κοριτσιών την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα σφραγίζει η απόπειρα του Αλέξανδρου Δελμούζου να υλοποιήσει (1908-1911) στο Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο Βόλου βασικές αρχές της Νέας Αγωγής και ακολουθεί στη δεύτερη και τρίτη δεκαετία η ευρεία διάχυση των απόψεων του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού με τις παρεμβάσεις και ποικίλες δραστηριότητες μελών του Εκπαιδευτικού Ομίλου: νομοσχέδια, εκδόσεις-περιοδικά, σχολικά βιβλία, εκπαίδευση και επιμόρφωση εκπαιδευτικών. Τις βασικές τομές της εξέλιξης αυτής και τις σχετικές αντιστάσεις θα παρακολουθήσουμε πιο αναλυτικά στη συνέχεια.[6]

3.1.2 Νέα Αγωγή, Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός και Φύλο: καινοτομίες, αναστολές και αντιστάσεις

3.1.2.1 Βασικές αρχές και εφαρμογές στην εκπαιδευτική πράξη

Στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα διαχέονται στην Ελλάδα οι αρχές του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού που στηρίζονται στα βασικά κινήματα που κυριάρχησαν στην Ευρώπη και την Αμερική από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου και εξής, της Νέας Αγωγής-Προοδευτικής Εκπαίδευσης (στη Γαλλία και τον αγγλοσαξονικό χώρο), του Σχολείου Εργασίας και της Μεταρρυθμιστικής Παιδαγωγικής (στη Γερμανία).[7] Οι βασικές

---

[4] Αλέξης Δημαράς, «Ο Αλέξανδρος Δελμούζος και η ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης», στο *Τα Αθεϊκά του Βόλου και ο Δελμούζος*, *Ιστορικά-Ελευθεροτυπία*, 36 (22 Ιουνίου 2000): 10.

[5] Γληνός, *Ένας άταφος νεκρός*, 56.

[6] Σχετικά στο Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Διερευνώντας το φύλο: Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός στη γενική, επαγγελματική και συνεχιζόμενη εκπαίδευση* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2006), 171-232.

[7] Στο κεφάλαιο αυτό χρησιμοποιείται ένας όρος για την ευρεία αυτή παιδαγωγική κίνηση, ο γαλλόφωνος Éducation Nouvelle, Νέα Αγωγή, που είναι κυρίαρχος στην Ελλάδα. Ενδεικτικά αναφέρουμε (με χρονολογική σειρά έκδοσης από το 1916 έως το 1930) μεταφράσεις στα ελληνικά έργων βασικών εκπροσώπων των παιδαγωγικών αυτών ρευμάτων: Georg Kerschensteiner, *Έννοια του Σχολείου Εργασίας ή το σχολείον του μέλλοντος*, μτφρ. Δ. Μ. Γεωργακάκις (Αθήνα: Ι. Δ. Κολλάρος, 1916)· John Dewey, *Τα Σχολεία της Εργασίας*, μτφρ. Μιχαήλ Γ. Μιχαηλίδης (Αθήνα: Α. Ι. Ράλλη, 1924)· D. C. Fisher, *Η αυτοαγωγή κατά την Μοντεσσόρη*, μτφρ.-εισαγ. Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης (Αθήνα: Ελευθερουδάκης, 1924)· John Dewey, *Το σχολείο και το παιδί*, μτφρ. Κ. Δ. Σωτηρίου (Αθήνα: Α. Ι. Ράλλη, 1926)· Georg Kerschensteiner,

αρχές της Νέας Αγωγής αλλάζουν τον προσανατολισμό της εκπαίδευσης και την εσωτερική ζωή του σχολείου δίνοντας έμφαση στη σχέση σχολείου και κοινωνίας, στο σεβασμό της ατομικότητας και της μοναδικότητας του κάθε παιδιού, στην αντιμετώπιση του παιδιού ως ολοκληρωμένης προσωπικότητας και στην ελευθερία στις δραστηριότητες του παιδιού.

Σχετικά με τη διάσταση του φύλου, σύμφωνα με τις βασικές θεωρητικές αρχές καθώς και τις εκπαιδευτικές πρακτικές της Νέας Αγωγής, η συνεκπαίδευση αποτελεί βασική προϋπόθεση των «νέων» σχολείων, αφού θεωρούν τεχνητή τη διαφοροποίηση στα ενδιαφέροντα των δύο φύλων. Σύμφωνα με τον John Dewey:

> *Άρρενα και θήλεα δεικνύουν το ίδιον ενδιαφέρον εις όλας αυτάς τας ασχολίας, είτε είναι οικοδομική, είτε ραπτική, ξυλουργική, κατασκευή βώλων και περιποίησις της κούκλας. Η ιδέα ότι μερικαί παιδιαί και ενασχολήσεις είναι δια τα άρρενα και άλλαι δια τα θήλεα είναι τεχνητή, προερχομένη εξ υποβολής εκ των υπαρχουσών διαιρέσεων εν τη ζωή των ενηλίκων. Κανένα αγόρι δεν σκέπτεται ότι η κούκλα δεν είναι κατάλληλον και ελκυστικόν παιγνίδι εξ ίσου δι' αυτό όσον και διά την αδελφήν του, έως ότου κάποιος άλλος του ρίψη την αντίληψιν αυτήν εις την κεφαλήν του.*[8]

Στο επίπεδο της εκπαιδευτικής πράξης, το 1899 ιδρύεται στη Γενεύη από τον A. Ferriere το Διεθνές Γραφείο για τα Νέα Σχολεία. Συντάσσονται κατάλογοι χαρακτηριστικών του «νέου σχολείου», οι οποίοι σε ποικίλες μορφές αποτέλεσαν τη βάση όλων των σχετικών προσδιορισμών. Κατά τον Adolphe Ferriere ένα σχολείο για να χαρακτηριστεί «νέο» έπρεπε να ανταποκρίνεται σε είκοσι τουλάχιστον από τριάντα σημεία, τα πέντε πρώτα των οποίων είναι: «*1. Το σχολείο είναι εργαστήριο για την πειραματική παιδαγωγική, 2. Είναι οικοτροφείο […], 3. Βρίσκεται στην εξοχή, 4. Είναι χωρισμένο σε "οικογένειες" των δέκα ώς δεκαπέντε παιδιών […] 5. Είναι μεικτό*».[9] Το 1921 ιδρύεται ο Διεθνής Σύνδεσμος για τη Νέα Αγωγή με επτά βασικές αρχές. Η έκτη αρχή σχετίζεται άμεσα με τη διάσταση του φύλου:

> *Η συνεκπαίδευση, που ζητά ο Σύνδεσμος, συνεκπαίδευση που σημαίνει διδασκαλία και ανατροφή αγοριών και κοριτσιών μαζί, αποκλείει τον ίδιο τρόπο αγωγής και για τα δυο φύλα, αλλά επιβάλλει μια συνεργασία που επιτρέπει σε κάθε φύλο να εξασκή ελεύθερα επάνω στο άλλο μια σωτήρια επίδραση.*[10]

Η μεταφορά των απόψεων της Νέας Αγωγής στην Ελλάδα υλοποιείται από τα μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου, σημαντικότεροι εκπρόσωποι των οποίων είναι τόσο στο επίπεδο της θεωρίας όσο και της πρακτικής ο Δημήτρης Γληνός, ο Αλέξανδρος Δελμούζος, ο Μίλτος Κουντουράς, η Ρόζα Ιμβριώτη, η Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου κ.ά.[11] Η δράση και η προσφορά τόσο του Εκπαιδευτικού Ομίλου όσο και του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού γενικότερα έχουν αποτιμηθεί και προβληθεί στην ελληνική βιβλιογραφία ευρύτατα, αλλά η πολύπλευρη παρουσία και προσφορά των γυναικών εκπαιδευτικών θα αναλυθεί στο ειδικό κεφάλαιο αυτής της εργασίας (**κεφ. 5**). Σε μια γενική αποτίμηση, οι δημοτικιστές εμφανίζονται σύμμαχοι των γυναικών, ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός και το φεμινιστικό κίνημα συνδέονται στενά, τα μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου και του Συνδέσμου υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναικός συνεργάζονται και το κίνημα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης είναι κοντά στο κίνημα των γυναικών για τη διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων. Η ένταση, η ποιότητα και το ύφος βέβαια της υποστήριξης ποικίλλει ανάλογα με τις συγκυρίες, τις μεταβλητές και τα άτομα. Ο Γληνός για παράδειγμα αντιμετωπίζει με διαφορετικό (ως προς την καθαρότητα, την ευθύτητα, πληρότητα και σιγουριά) τρόπο τα γυναικεία θέματα σε σύγκριση με τους δύο άλλους βασικούς εκπροσώπους, Δελμούζο και Κουντουρά. Η ενεργός παρουσία των γυναικών στο κίνημα του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού

Η έννοια της Αγωγής του Πολίτη, μτφρ. Ευάγγελος Σ. Κακούρος (Αθήνα: Α. Ι. Ράλλη, 1926)· Σπυρίδων Μ. Καλλιάφας, *Θεωρία και πράξις του Σχολείου Εργασίας* (Αθήνα: Δ. Π. Δημητράκος, χ.χ.)· Gustav Wyneken, *Σχολείο και νεολαία*, μτφρ. Μ. Παπαμαύρος (Αθήνα: Α. Ι. Ράλλη, 1927)· John Dewey, *Πώς σκεπτόμεθα*, μτφρ. Γ. Σ. Κατσαμάς (Αθήνα: χ.έ., 1930).

[8] Dewey, *Τα Σχολεία της Εργασίας*, 118-119.

[9] Αλέξης Δημαράς, «Νέα Αγωγή», στο *Μ. Κουντουράς, Κλείστε τα σχολειά (Εκπαιδευτικά Άπαντα)*, επιμ.-σχόλια Αλέξης Δημαράς (Αθήνα: Γνώση 1985), ξ΄ και ξα΄. Βλ. σχετικά και την ειδική μελέτη: Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, *Η Νέα Αγωγή: Θεωρία και μέθοδοι* (Αθήνα: χ.έ., 1952).

[10] Δημαράς, *Μ. Κουντουράς*, ξστ΄.

[11] Για τη διάσταση του φύλου και τη συμμετοχή των γυναικών στην εκπαίδευση κατά το Μεσοπόλεμο, βλ. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, «Η διάσταση του φύλου στην παιδαγωγική θεωρία και εκπαιδευτική πράξη από το 1900 έως το 1930: Λόγος-αντίλογος στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων του Ελευθερίου Βενιζέλου», στο *Ζητήματα ιστορίας και ιστοριογραφίας της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας*, επιμ. Χρήστος Τζήκας (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2006), 143-183· Πασχαλίνα Χατζημπέη, «Οι πρωτεργάτριες του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού στην Ελλάδα: Συμμετοχή στο κίνημα, παιδαγωγικές απόψεις, εκπαιδευτική-κοινωνική δράση» (μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Α.Π.Θ., 2011).

είναι εμφανής. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το 1910 η Κατίνα Παπά συμπεριλαμβάνεται στα μέλη της Φοιτητικής Συντροφιάς και από τα 890 συνολικά μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου καταγράφονται 158 γυναίκες. Συμπεριλαμβάνονται δασκάλες, καθηγήτριες, λογοτέχνιδες, λόγιες, εκπρόσωποι συλλόγων, μέλη της ανώτερης αστικής τάξης. Αντιπροσωπευτικά ονόματα κατά περίπτωση: Πηνελόπη Δέλτα, Αύρα Θεοδωροπούλου, Γαλάτεια Καζαντζάκη, Ναταλία Μελά, Αγλαΐα Μεταλληνού, Ιωάννα Σεφεριάδου κ.ά.[12]

Καταληκτικά, εκπαιδευτικές εφαρμογές όπως το Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο του Βόλου, το Μαράσλειο, το Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης, η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή αποτελούν αντιπροσωπευτικά παραδείγματα για τις σχετικές με τα φύλα διερευνήσεις. Στο πλαίσιο του προβληματισμού αυτού, οι απόπειρες εφαρμογής αρχών του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού στην εκπαίδευση των γυναικών, οι βασικές αρχές και θέσεις των παιδαγωγών από τη μια και οι διάφορες αμφισβητήσεις και κοινωνικές αντιστάσεις από την άλλη, αποτελούν το σημείο αναφοράς στην επιχειρούμενη διερεύνηση/επισκόπηση με βασικές τομές τις παρακάτω.

3.1.2.2 Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο Βόλου (1908-1911)

Το στοιχείο που ενδιαφέρει ιδιαίτερα τη μελέτη αυτή είναι το γεγονός ότι η πρώτη πειραματική εφαρμογή των αρχών της Νέας Αγωγής επιχειρήθηκε από τον Αλέξανδρο Δελμούζο σε ένα σχολείο θηλέων, στο Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο του Βόλου (Α.Δ.Π.Β.) για μία τριετία (1908-1910). Όπως σημειώνει ο Αλέξης Δημαράς, το Παρθεναγωγείο του Βόλου αποτελεί «*το πρώτο – και ουσιαστικά το μόνο ως σήμερα – σχολείο με διαφορετικό παιδευτικό προσανατολισμό*».[13] Ιδρύθηκε το 1908 με πρωτοβουλία του Δημοτικού Συμβουλίου Παγασών και μετά από εισηγητική έκθεση που συνέταξε ο γιατρός Δημήτρης Σαράτσης. Σύμφωνα με την άποψη του Σαράτση, η λειτουργία του παρθεναγωγείου ήταν απαραίτητη «*καθόσον εκ της αναπτύξεως του ωραίου φύλου –των μητέρων του μέλλοντος– εξαρτάται η μόρφωσις αγαθών τέκνων, αρίστων πολιτών*» [**τεκμήριο 3.1**]. Η διάρκεια του σχολείου ήταν τριετής και το πρόγραμμά του ήταν αντίστοιχο με προγράμματα ελβετικών σχολείων, τα οποία συμβουλεύτηκε ο Σαράτσης. Το σχολείο άρχισε να λειτουργεί το Σεπτέμβριο του 1908 με διευθυντή τον Αλέξανδρο Δελμούζο. Βασικός στόχος του Δελμούζου ήταν να μεταδώσει στις μαθήτριες το πρακτικό και θετικό πνεύμα και να καταπολεμήσει τη «*σωματική και πνευματική καχεξία των μαθητριών*». Ο Δελμούζος διηύθυνε το Παρθεναγωγείο από το 1908 έως το 1911 που η λειτουργία του διακόπηκε μετά από βίαια επεισόδια και κατηγορίες για προσβολή της θρησκείας («αθεΐα») και της γλώσσας και αθωώθηκε από το Εφετείο Ναυπλίου το 1914.

Η προσφορά του Αλέξανδρου Δελμούζου στη νεοελληνική εκπαίδευση έχει μελετηθεί συστηματικά και έχει αποτιμηθεί πλέον από ειδικούς μελετητές.[14] Κατά τον Αλέξη Δημαρά, οι προτάσεις του Δελμούζου «*είναι όχι μόνο γενικά σχετικώς πρώιμες εφαρμογές των αρχών της δυτικο-ευρωπαϊκής "προοδευτικής" παιδαγωγικής (του κινήματος της Νέας Αγωγής) αλλά ιδίως επαναστατικές καινοτομίες σε σχέση με την τότε ελληνική σχολική πραγματικότητα*».[15] Η εκπαιδευτική αυτή πρακτική, επομένως, αποτελεί ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον πείραμα στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης γενικότερα αλλά και της εκπαίδευσης των κοριτσιών ειδικότερα. Αυτό γιατί απαντά, παράλληλα με τα γενικότερα θέματα, και στο ειδικό ερώτημα αν έγινε δηλαδή μεταφορά και σε ποιο βαθμό «καινοτομιών» που σχετίζονται με βασικές θέσεις και πρακτικές της Νέας Αγωγής σχετικά με την εκπαίδευση αρρένων και θηλέων. Από τα κείμενα του Δελμούζου, καθώς και από το φωτογραφικό υλικό που διασώθηκε γίνονται εμφανείς οι διαφορές στην εκπαιδευτική φιλοσοφία, αφού η οργάνωση της σχολικής ζωής στο σχολείο του Βόλου χαρακτηρίζεται αδιαμφισβήτητα από την αυτενέργεια των μαθητριών και τη βιωματική διδασκαλία, χαρακτηριστικά που έλειπαν από τα παρθεναγωγεία του 19ου αιώνα και το πρόγραμμα μαθημάτων έχει εμπλουτισθεί και διευρυνθεί αισθητά.[16]

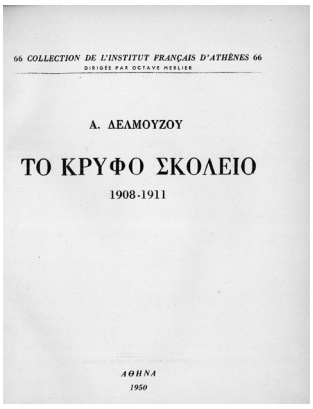
66 COLLECTION DE L'INSTITUT FRANÇAIS D'ATHÈNES 66
DIRIGÉE PAR OCTAVE MERLIER

Α. ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ

ΤΟ ΚΡΥΦΟ ΣΚΟΛΕΙΟ

1908-1911

ΑΘΗΝΑ
1950

Εικόνα 3.1 *Αλέξανδρος Δελμούζος, Το κρυφό σκολειό.*

[12] Αλέξης Δημαράς, *Εκπαιδευτικός Όμιλος. Κατάλογος μελών 1910-1927. Σύνθεση – Περιγραφή – Εκτιμήσεις* (Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1994).

[13] Αλέξης Δημαράς, επιμ., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε: Τεκμήρια ιστορίας, 1895-1967* (Αθήνα: Ερμής, 1974), 2: λγ΄.

[14] Βλ. Νικόλαος Τερζής, *Η παιδαγωγική του Αλέξανδρου Π. Δελμούζου. Συστηματική εξέταση του έργου και της δράσης του*, 2η έκδ. (Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2006)· Χαράλαμπος Χαρίτος, *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, τ. 1-2 (Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1989).

[15] Δημαράς, «Ο Αλέξανδρος Δελμούζος και η ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης», 10.

[16] Αλέξανδρος Δελμούζος, *Το κρυφό σκολειό 1908-1911* (Αθήνα: Collection de l'Institut Français d'Athènes 1950).

Εκείνο που κατέστησε το βολιώτικο σχολείο πρωτοποριακό υπήρξε το μεταρρυθμιστικό πνεύμα στις μεθόδους και το πρόγραμμα διδασκαλίας, καθώς και η οργάνωση της σχολικής ζωής σ' αυτό. [...] Κύριος στόχος της διδασκαλίας υπήρξε για τον Δελμούζο η διαμόρφωση «ηθικών και αυθύπαρκτων χαρακτήρων», με ανθρωπιστικό προσανατολισμό και επιμονή στην καλλιέργεια της αυτενέργειας των μαθητριών, στόχος στον οποίο κατέτειναν ο αναπροσανατολισμός του προγράμματος, η πλούσια σχολική ζωή, η βιωματική διδασκαλία και η συναισθηματική αγωγή.[17]

Οι βασικές αυτές αρχές της παιδαγωγικής του Δελμούζου όπως η αυτενέργεια, η ελευθερία, η συνεργατικότητα και η κοινοτική-μαθητική ζωή, «*το πνευματικό και ηθικό ξεσκλάβωμα*», η φυσική ανάπτυξη αποκτούν μια διαφορετική διάσταση όταν πρόκειται να εφαρμοστούν σε ανώτερο παρθεναγωγείο στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Αυτό γιατί αναφερόμαστε σε μια κοινωνική πραγματικότητα όπου οι ρόλοι των δύο φύλων είναι σαφώς προσδιορισμένοι και διαφορετικοί, και σε ένα δίκτυο σχολείων που λειτουργούν στο «περιθώριο» της δημόσιας εκπαίδευσης των αρρένων, ο βασικός κορμός του εκπροσωπείται από τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία και το ενδιαφέρον της πολιτείας περιορίζεται, όπως ήδη αναπτύχθηκε στο **κεφ. 2** αυτής της εργασίας, στη λειτουργία δημοτικών σχολείων θηλέων στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και σε εντελώς βασικές νομοθετικές ρυθμίσεις στη δευτεροβάθμια.[18] Παρόλο λοιπόν που το δίκτυο αυτό είναι αισθητά διαφορετικό και ως προς τη δομή και τη διάρκεια αλλά και ως προς το σκοπό, τους στόχους και το περιεχόμενο της παρεχόμενης εκπαίδευσης, ο Δελμούζος εφαρμόζει παιδαγωγικές πρακτικές που θεωρούνται για την εποχή του επαναστατικές εκπαιδευτικές καινοτομίες.

Εικόνα 3.2 *Η γυμναστική εν τω Αρσακείω. (Πηγή: Η Ελλάς κατά τους Ολυμπιακούς αγώνας του 1896. Πανελλήνιον Εικονογραφημένον Λεύκωμα, 1896, 246).*

Εικόνα 3.3 *Εργασία στο περιβόλι Α.Δ.Π.Β. (Πηγή: Χαράλαμπος Χαρίτος, Το Παρθεναγωγείο του Βόλου, τ. 1, 1980, 168).*

Εικόνα 3.4 *Το Διδασκαλείον της Ενώσεως των Ελληνίδων. Μάθημα χειροτεχνίας (Πηγή: Στατιστική της δημοσίας εκπαιδεύσεως 1910-1911).*

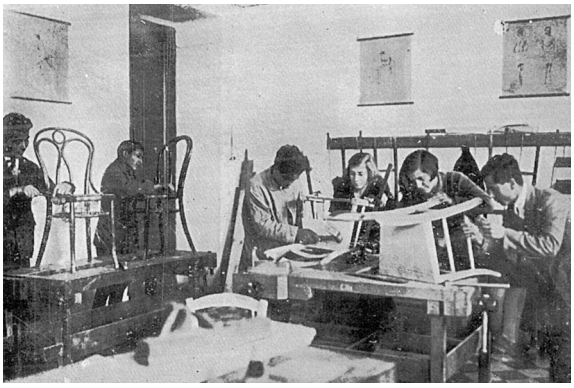

Εικόνα 3.5 *Μαράσλειο: Απόγευμα εργασίας. Ομάδα χειροτεχνίας (Πηγή: Αλέξανδρος Δελμούζος, Οι πρώτες προσπάθειες στο Μαράσλειο,1930).*

Παραθέτουμε μερικά μόνον αλλά ενδεικτικά, κατά την εκτίμησή μας, παραδείγματα από φωτογραφικά

[17] Χαρίτος, «Οι παιδαγωγικές καινοτομίες του Δελμούζου», στο *Τα Αθεϊκά του Βόλου και ο Δελμούζος*, 14, 16, 17.
[18] Βλ. σχετικά Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1890)* (Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1986).

ντοκουμέντα της εποχής, που αποτυπώνουν παραστατικά την έως τότε πραγματικότητα στα σχολεία θηλέων από τη μια και τις εκπαιδευτικές καινοτομίες του Δελμούζου από την άλλη: Η εικόνα με θέμα «Γυμναστική στο Αρσάκειο» αποτελεί ενδεικτικό παράδειγμα της φιλοσοφίας για τη γυναικεία εκπαίδευση κατά τον 19ο αιώνα (περιορισμοί στην κίνηση, την άθληση και τη φυσική ζωή), ενώ οι εικόνες με θέματα «Ομάδα χειροτεχνίας στο Μαράλειο» και «Σχολικός κήπος στο Α.Δ.Π.Β.» δείχνουν καθαρά την αλλαγή αυτής της φιλοσοφίας στις αρχές του 20ού αιώνα στο σχολείο του Δελμούζου (κίνηση, ελεύθερη-φυσική ζωή). Οι εικόνες με θέμα «Μαθήματα χειροτεχνίας στο Διδασκαλείο Νηπιαγωγών και στο Μαράσλειο», αποτυπώνουν επίσης τις αλλαγές στην κατεύθυνση της εκπαίδευσης, καθώς και στη συνεργασία σπουδαστών-σπουδαστριών στις χειροτεχνικές-πρακτικές εργασίες.

Κοντά στα θετικά αυτά στοιχεία, όμως, ερωτήματα που προκύπτουν για περαιτέρω έρευνα από το ιδιαίτερα ενδιαφέρον αυτό πείραμα στο Παρθεναγωγείο του Βόλου σχετίζονται α) με τη διερεύνηση της διάστασης του φύλου τόσο στην παιδαγωγική θεωρία όσο και τις εκπαιδευτικές εφαρμογές στην Ελλάδα (του Δελμούζου και άλλων εκπροσώπων του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού) και β) με την αποτίμηση του ρόλου που διαδραμάτισαν οι εκπρόσωποι αυτοί (άνδρες και γυναίκες) στην ιστορία της γυναικείας εκπαίδευσης στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Η διάσταση που αναδεικνύεται σήμερα, δηλαδή, σχετίζεται με τη διερεύνηση των θέσεων που υποστηρίζουν οι εκπρόσωποι του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού για τη διάσταση του φύλου στην εκπαίδευση και για τον προσανατολισμό της γυναικείας εκπαίδευσης που υποστηρίζουν. Σε ποιο βαθμό, για παράδειγμα, ταυτίζονται οι απόψεις του Δελμούζου και οι πρακτικές του με τις γενικές αρχές της Νέας Αγωγής και της Προοδευτικής Εκπαίδευσης ή προσανατολίζονται κυρίως προς τις αντιλήψεις του γερμανού παιδαγωγού Hugo Gaudig, τα σχολεία θηλέων του οποίου είχε επισκεφθεί στη Γερμανία. Από μια πρώτη προσέγγιση με βάση τα ιδρυτικά κείμενα του σχολείου και κυρίως τα έργα του Δελμούζου που καταγράφουν με αναλυτικό τρόπο τη σχολική ζωή και τις προτεραιότητές του, γίνεται εμφανές ότι σε γενικές γραμμές ο σκοπός του παρθεναγωγείου αυτού απέβλεπε στην προετοιμασία των μαθητριών για το μελλοντικό ρόλο τους στην οικογένεια, και δεν προβάλλει κανέναν αντίλογο στην κυρίαρχη αντίληψη για τον πρωταρχικό προορισμό των γυναικών. Οι επαναστατικές παιδαγωγικές μέθοδοι που εισήγαγε ο Δελμούζος έδωσαν έμφαση στην απελευθέρωση από τα δεσμά του ψευτοκλασικισμού και του αυταρχισμού των δασκάλων και από την τυραννία του προτύπου της κούκλας, αλλά δεν αμφισβήτησαν τη «φυσική» καταβολή του προορισμού των κοριτσιών. Η εκπαίδευση στο παρθεναγωγείο αυτό, δηλαδή, προσανατόλιζε τις μαθήτριες στις απαιτήσεις μιας σύγχρονης καλλιεργημένης και προοδευτικής οικογένειας.[19]

Στο πλαίσιο αυτό, τα ερωτήματα που διερευνώνται στη σύγχρονη έρευνα σχετίζονται τόσο με τις θεωρητικές προσεγγίσεις όσο και τις εκπαιδευτικές πρακτικές των ελλήνων παιδαγωγών που εκπροσωπούν τον Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό με βάση νομοθετικές ή εκπαιδευτικές πρακτικές που έχουν υλοποιηθεί από το 1910 έως το 1929. Υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου (με συντάκτη τον Αλέξανδρο Δελμούζο) που υποβλήθηκε το 1912 σχετίζεται με το επόμενο ερώτημα.

3.1.2.3 Υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου (1912)

Σχετικά με την υιοθέτηση αρχών της Νέας Αγωγής στην ελληνική παιδαγωγική θεωρία και εκπαιδευτική πράξη που σχετίζεται με την εκπαίδευση των κοριτσιών, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει κείμενο-πρόταση του Εκπαιδευτικού Ομίλου προς το Κεντρικό Εποπτικό Συμβούλιο της Δημοτικής Εκπαίδευσης για το πρόγραμμα μαθημάτων του ανώτερου παρθεναγωγείου (1912) η συγγραφή του οποίου αποδίδεται στον Αλέξανδρο Δελμούζο. Στην πρόταση αυτή επισημαίνονται τα εξής: Στη διδασκαλία των φυσιογνωστικών μαθημάτων στο ανώτερο παρθεναγωγείο πρέπει, κατά τον εισηγητή, «*να κρατηθούν τα ουσιώδη σύμφωνα με την πνευματική δύναμη των μαθητριών και το σκοπό του σχολείου*», ενώ στο ωρολόγιο πρόγραμμα του εξατάξιου δημοτικού σχολείου αλλά και του ανώτερου παρθεναγωγείου υπάρχει η ίδια ακριβώς αιτιολόγηση για τη μείωση των ωρών: «*Έτσι περιορίζονται οι ώρες της διδασκαλίας σε 30 και μένουν τρία απογέματα ελεύθερα, γιατί για λόγους φυσιολογικούς σ' αυτή την ηλικία αλλάζει και αδυνατίζει ο οργανισμός του κοριτσιού*». Για τη συνδιδασκαλία μαθητών-μαθητριών στα γυμνάσια σημειώνεται:

> *Διδάσκονται τα ίδια μαθήματα με τ' αγόρια, ενώ ξέρομε πόση διαφορά υπάρχει μεταξύ τους και στην αντίληψη και στην κρίση και στην αντοχή και στο ενδιαφέρον, μάλιστα σ' εποχή που τόσο διάφορο χρονικώς και φυσιολογικώς είναι το φανέρωμα της ήβης στα δύο γένη. Έτσι παπαγαλίζουν, παθαίνουν υπερκόπωση, καταστρέφουν και μυαλό και σώμα, και με τέτοιους όρους ούτε νοικοκυ-*

[19] Αλεξάνδρα Μπακαλάκη και Ελένη Ελεγμίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα* (Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1987), 166.

ρές, ούτε γυναίκες, ούτε άνθρωποι μπορούνε να μορφωθούν.[20]

Οι επισημάνσεις αυτές στο υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου αποκτούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αν παραλληλιστούν με δεδομένα της εκπαιδευτικής πράξης από τη μια και τη γενικότερη παιδαγωγική θεωρία από την άλλη. Επισημαίνουμε το γεγονός ότι οι προτάσεις αυτές εμφανίζουν πολλές ομοιότητες με αντίστοιχο πρόγραμμα που υποβλήθηκε από τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία το 1911 για το ίδιο θέμα, και η αιτιολόγηση των προτεινόμενων ρυθμίσεων φαίνεται ότι απηχεί και στηρίζεται περισσότερο σε απόψεις του φυσιολογισμού παρά στις αρχές της Νέας Αγωγής. Στην αναλυτική αποτύπωση της εκπαιδευτικής πράξης του Παρθεναγωγείου Βόλου, από την άλλη, δεν καταγράφεται από τον Αλ. Δελμούζο καμιά επιφύλαξη ή αρνητική διαπίστωση για τις πνευματικές ικανότητες των μαθητριών.

Παραμένει λοιπόν για διερεύνηση το ερώτημα για τους λόγους της «εφεκτικής» αυτής στάσης του Εκπαιδευτικού Ομίλου που να αιτιολογούν τις απόψεις που αποτυπώνονται το 1912 στο κείμενο του υπομνήματος. Σημειώνουμε το γεγονός ότι το 1911 υποβάλλονται και τα νομοσχέδια Αλεξανδρή με τα οποία νομιμοποιείται σε γενικές γραμμές η έως τότε πρακτική της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στα θέματα της γυναικείας εκπαίδευσης [**τεκμήριο 3.2.** Νομοσχέδια Αλεξανδρή].

Καταληκτικά, βασικό και ιδιαίτερα ενδιαφέρον ερώτημα που επανέρχεται στην ευρύτερη αυτή προσέγγιση σχετίζεται με το αν απασχόλησε τον Δελμούζο, σε ποιο βαθμό και με ποιον τρόπο το φύλο των εκπαιδευόμενων και οι ιδιαιτερότητες των σχολείων θηλέων στην ελληνική πραγματικότητα. Μια αναλυτική διερεύνηση των απόψεών του μέσα από τα εξαιρετικά κείμενα για το σχολείο του Βόλου και το Μαράσλειο ελπίζουμε να ρίξει φως στα ερωτήματα αυτά. Συμπληρωματικά, ο τρόπος που οργανώθηκε το Πειραματικό Σχολείο του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το 1934 –στο οποίο ο Δελμούζος είναι ο πρώτος επόπτης ως καθηγητής παιδαγωγικής– ως σχολείο αρρένων, ενώ τα πειραματικά σχολεία της Νέας Αγωγής ήταν όλα μικτά, συμπληρώνει το σχετικό προβληματισμό. Σε ειδικό κείμενό του για το σχολείο αυτό ο Δελμούζος καταγράφει το σκοπό χωρίς καμιά αναφορά στη διάσταση του φύλου: «*Ώστε αυτός θα είναι ο κύριος, ο βασικός σκοπός μας: να μορφώσωμε τα παιδιά του πειραματικού, όσο γίνεται πιο ουσιαστικά, πιο καλά.*» και «*Στο κλασικό γυμνάσιο του Πειραματικού θα φροντίσωμε [...] να παίρνωμε μονάχα εκείνα τα παιδιά που έχουν από το φυσικό τους την κλίση και όσες ικανότητες χρειάζονται για τέτοια ανώτερη μόρφωση*».[21] Σημειώνουμε τη συνεχή ταύτιση του όρου «παιδιά» με τα αγόρια στο κείμενο του Δελμούζου και το ερώτημα που προκύπτει είναι αν ο αποκλεισμός των μαθητριών από το Π.Σ.Π.Θ. απλώς δεν σχολιάζεται από τον παιδαγωγό Δελμούζο ή αν «δικαιολογείται», γιατί ίσως μόνον τα αγόρια έχουν «από το φυσικό τους κλίση για ανώτερη μόρφωση». Η στάση τέλος του Δελμούζου σε ιδιαίτερα ευαίσθητα θέματα, όπως ο αριθμός φοιτητών-φοιτητριών στη Φιλοσοφική Σχολή (Θεσσαλονίκης), όπου δεν παίρνει υποστηρικτική θέση για τον αριθμό των φοιτητριών ή η αρνητική επιχειρηματολογία του για την εκλογή υποψήφιας υφηγήτριας στην ίδια σχολή,[22] συμπληρώνουν το σχετικό με τη διάσταση του φύλου ερώτημα. Η μελλοντική έρευνα ελπίζουμε να εστιάσει και προς την κατεύθυνση αυτή.[23]

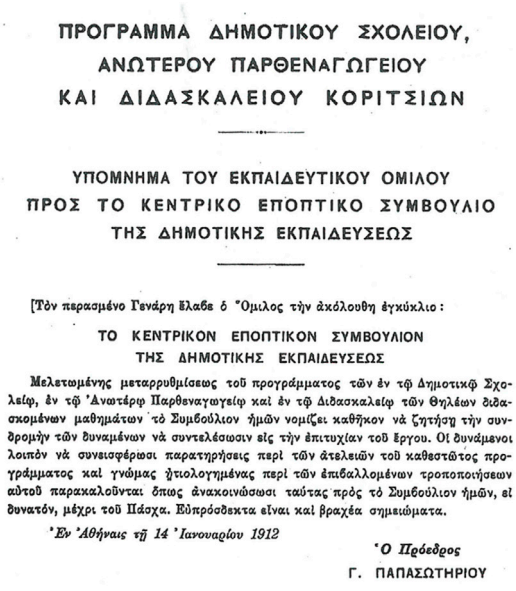

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ,
ΑΝΩΤΕΡΟΥ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟΥ
ΚΑΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟΥ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ

ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΟΜΙΛΟΥ
ΠΡΟΣ ΤΟ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΕΠΟΠΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ
ΤΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

[Τὸν περασμένο Γενάρη ἔλαβε ὁ Ὅμιλος τὴν ἀκόλουθη ἐγκύκλιο:

ΤΟ ΚΕΝΤΡΙΚΟΝ ΕΠΟΠΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

Μελετωμένης μεταρρυθμίσεως τοῦ προγράμματος τῶν ἐν τῷ Δημοτικῷ Σχολείῳ, ἐν τῷ Ἀνωτέρῳ Παρθεναγωγείῳ καὶ ἐν τῷ Διδασκαλείῳ τῶν Θηλέων διδασκομένων μαθημάτων τὸ Συμβούλιον ἡμῶν νομίζει καθῆκον νὰ ζητήσῃ τὴν συνδρομὴν τῶν δυναμένων νὰ συντελέσωσιν εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ἔργου. Οἱ δυνάμενοι λοιπὸν νὰ συνεισφέρωσι παρατηρήσεις περὶ τῶν ἀτελειῶν τοῦ καθεστῶτος προγράμματος καὶ γνώμας ὑτιολογημένας περὶ τῶν ἐπιβαλλομένων τροποποιήσεων αὐτοῦ παρακαλοῦνται ὅπως ἀνακοινώσωσι ταύτας πρὸς τὸ Συμβούλιον ἡμῶν, εἰ δυνατόν, μέχρι τοῦ Πάσχα. Εὐπρόσδεκτα εἶναι καὶ βραχέα σημειώματα.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 14 Ἰανουαρίου 1912

Ὁ Πρόεδρος
Γ. ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ

Εικόνα 3.6 *Υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου (1912). (Πηγή: Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, 2 (1912): 234-252).*

[20] «Πρόγραμμα δημοτικού σχολείου, ανώτερου παρθεναγωγείου και διδασκαλείου κοριτσιών – Υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου προς το Κεντρικό Εποπτικό Συμβούλιο της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 2 (1912): 234, 239, 250-252.

[21] Αλέξανδρος Δελμούζος, *Μελέτες και πάρεργα* (Αθήνα: χ.έ., 1958), 159 και 171.

[22] Βλ. σχετικά στο **κεφ. 4** αυτής της εργασίας.

[23] Μια πρώτη προσέγγιση στο Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, «Διερευνώντας κείμενα και πρακτικές του Αλέξανδρου Δελμούζου με τη διάσταση του φύλου», στο *Η επικαιρότητα του Αλέξανδρου Δελμούζου και η πρωτοπορία του βολιώτικου σχολείου*, επιμ. Χαράλαμπος Χαρίτος (Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας-Εργαστήριο Εκπαιδευτικής Ιστορίας, 2008), 41-50.

3.1.2.4 Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή (1921-1923) – Γυναικείος Ανθρωπισμός

Απόπειρες για μια «ανώτερη» γενικού περιεχομένου εκπαίδευση των γυναικών έχουν γίνει στο τέλος του 19ου αιώνα από το *Φιλολογικό Σύλλογο Παρνασσό* και το *Σύλλογο Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδεύσεως*: Το 1892 «Εβδομαδιαίες ομιλίες για κυρίες», το 1894 «Φιλολογικά μαθήματα για κυρίες» και το 1898 επίσης «Ανώτερα φιλολογικά και ιστορικά μαθήματα για κυρίες» στον Παρνασσό. Το 1898 ο *Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδεύσεως* ίδρυσε «*Ανωτέραν σχολήν κυριών και δεσποινίδων, λειτουργούσαν κατά τας εσπερινάς ώρας 5-7*» με άνδρες ομιλητές (καθηγητές του Πανεπιστημίου της Αθήνας) και μαθήματα μεσαιωνικής ιστορίας, ιστορίας της τέχνης, κλασικής φιλολογίας κ.ά.[24] Το 1911 στο πρόγραμμα διαλέξεων και λαϊκών μαθημάτων του Λυκείου Ελληνίδων η πρωτοτυπία είναι ότι όλες οι ομιλίες πραγματοποιούνται από γυναίκες, τις πρώτες πτυχιούχους του Πανεπιστημίου της Αθήνας[25] [**τεκμήριο 3.3.** Παρνασσός].

Ιδιαίτερης σημασίας για το θέμα που μας ενδιαφέρει εδώ θεωρείται το γεγονός ότι λειτούργησε από το 1921 έως το 1923 με πρωτοβουλία του Δημήτρη Γληνού, τη συνεργασία του *Συνδέσμου Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναικός* και τη συμμετοχή γνωστών λογίων (ανδρών και γυναικών) η *Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή* («Φροντιστήριο»).[26] Ως ιδρυτές της σχολής καταγράφονται ο Δημήτρης Γληνός, ο Κώστας Σωτηρίου, η Μυρσίνη Κλεάνθους και ο Χαράλαμπος Θεοδωρίδης. Το πλαίσιο του γενικού προβληματισμού για τη λειτουργία της Σχολής αναπτύσσεται με σαφήνεια και διορατικότητα στην εισαγωγική ομιλία του Δ. Γληνού με θέμα «Γυναικείος ανθρωπισμός», ένα άκρως διεισδυτικό, κατά την εκτίμησή μας, κείμενο για τα θέματα των γυναικών στην Ελλάδα γενικά και το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης ειδικότερα. «*Προβάλλομε*», τονίζει, «*ένα νέο ιδανικό παιδείας για τη γυναίκα, βγαλμένο από ένα νέο ιδανικό ζωής*»[27] [**τεκμήριο 3.4** Γυναικείος Ανθρωπισμός].

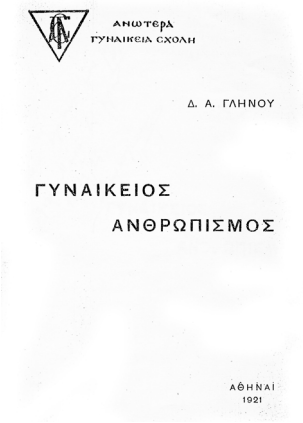
ΑΝΩΤΕΡΑ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΣΧΟΛΗ

Δ. Α. ΓΛΗΝΟΥ

ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ

ΑΘΗΝΑΙ 1921

Εικόνα 3.7 *Δ. Γληνός, Γυναικείος Ανθρωπισμός, 1921.*

Στο πλαίσιο αυτό, η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή με διετή κύκλο σπουδών έχει σκοπό «*να δώση ανώτερη ιστορική, καλλιτεχνική, φιλοσοφική και κοινωνιολογική μόρφωση στις γυναίκες που θέλουν να κατανοούν και να υποβοηθούν τις τάσεις του συγχρόνου πολιτισμού και προ πάντων του νεοελληνικού και να μετέχουν συνειδητά στη σύγχρονη προοδευτική κίνηση*».[28] Μέλη από τα διοικητικά συμβούλια του Εκπαιδευτικού Ομίλου και του Συνδέσμου Ελληνίδων για τα Δικαιώματα της Γυναίκας συγκροτούσαν την εφορευτική επιτροπή και το πρώτο συμβούλιο της σχολής απαρτίζουν οι Δ. Γληνός, Κ. Σωτηρίου και Μ. Κλεάνθους, με διευθυντή και ταμία τον Δ. Γληνό. Το πρόγραμμα σπουδών της Σχολής, καινοτόμο για την εποχή του, υιοθετούσε πολλά στοιχεία από το πρόγραμμα του Ελευθέρου Πανεπιστημίου που είχαν εισηγηθεί ο Γληνός και ο Δελμούζος στον Ελευθέριο Βενιζέλο.

Στη Σχολή εγγράφονται νέες που διαθέτουν «*τη γενική εγκυκλοπαιδική μόρφωση που δίνουν τ' Ανώτερα Παρθεναγωγεία και το Αρσάκειο*», γεγονός που πιστοποιεί ότι η Σχολή αποτελούσε μεταδευτεροβάθμιο μορφωτικό ίδρυμα με αρκετά υψηλά για την εποχή δίδακτρα (100-120 δραχμές το μήνα). Ο κύκλος σπουδών προβλέπεται διετής και περιλαμβάνει μαθήματα παγκόσμιας ιστορίας, ιστορίας εικαστικών τεχνών, λογοτεχνίας, ψυχολογίας, φιλοσοφίας και κοινωνιολογίας. Για την πρώτη χρονιά είχαν προγραμματιστεί διαλέξεις για την κοινωνική θέση της γυναίκας στις διάφορες εποχές, με εισηγήτριες τη Μαρία Νεγραπόντη και την Αύρα Θεοδωροπούλου, και τη νεοελληνική λογοτεχνία με εισηγήτρια την Ελένη Κορύλλου (Άλκη Θρύλο), αλλά υλοποιήθηκε τελικά μόνο η διάλεξη της Μυρσίνης Κλεάνθους για την αρχαία ελληνική λογοτεχνία. Τον πρώτο χρόνο (1921-1922) φοίτησαν συνολικά 170 μαθήτριες (τακτικές 81, ακροάτριες 89) από τις οποίες καταγράφονται ως εργαζόμενες οι 42 (δασκάλες 22 και υπάλληλοι οι υπόλοιπες). Μαθήματα της Σχολής παρακολούθησαν γνωστές λόγιες γυναίκες της εποχής όπως η Πηνελόπη Δέλτα (φιλοσοφία, ψυχολογία), σύμ-

---

[24] «Αγωγή-Εκπαίδευσις. Ανωτέρα Σχολή Κυριών και Δεσποινίδων», *Δελτίον της Εθνικής Αγωγής* 2 (15 Μαρτίου 1898): [2] και 18 (1 Νοεμβρίου 1898): [3].

[25] Καλλιρρόη Παρρέν, «Ομιλίαι του Λυκείου των Ελληνίδων», *Εφημερίς των Κυριών*, 1001 (1-15 Μαρτίου 1911)· 1012 (15-31 Οκτωβρίου 1911)· 1018 (15-29 Φεβρουαρίου 1912), και στο **κεφ. 6.3.2.2** αυτής της εργασίας. Το 1916 καταγράφεται αγγελία «*Ακαδημίας της γυναικείας παιδεύσεως διά κυρίας και δεσποινίδας*» του Η. Κωνσταντινίδη, αλλά δεν έχουμε πρόσθετες πληροφορίες για το θέμα αυτό. Βλ. σχετικά *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 6 (1916): 218.

[26] Για το χρονικό της ίδρυσης και λειτουργίας της σχολής, βλ. Μαριάνθη Μπέλλα, «Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή του Δημήτρη Γληνού (1921-1923) και η εκπαίδευση των γυναικών στην Ελλάδα» (μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Ε.Κ.Π.Α., 2011).

[27] Γληνός, *Γυναικείος ανθρωπισμός*, 6.

[28] Στο ίδιο, 29.

φωνα με τη γνώμη της οποίας η Σχολή ήταν «*η πρώτη και μοναδική πνευματική κίνηση στα τελευταία χρόνια της ιστορίας*» και «*ένα μεγάλο βήμα προς το ελεύθερο πανεπιστήμιο*». Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι αντιδράσεις για τη λειτουργία της Σχολής προέρχονται από το Λύκειο Ελληνίδων και την Καλλιρρόη Παρρέν, πράγμα που αποκαλύπτει τις ουσιαστικές διαφορές που χωρίζουν γυναικεία σωματεία κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Τη δεύτερη χρονιά (1922-1923) μέσα στη γενικότερη δυσμενή συγκυρία της Μικρασιατικής Καταστροφής, γράφτηκαν συνολικά στο Α΄ και Β΄ έτος της Σχολής 146 άτομα, αλλά η λειτουργία της διακόπτεται γιατί «*άλλα καθήκοντα σπουδαιότερα καλούσαν το Γληνό και τους συνεργάτες του*».[29]

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ 1921-1922
(Μαθήματα Πρώτου έτους)

Α' ΤΑΚΤΙΚΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ

1. Εισαγωγή στη φιλοσοφία
(ώρες 2)
Δ. ΓΛΥΝΟΣ

2. Ψυχολογία και ιδιαιτέρως του Παιδιού με εφαρμογές στην Αγωγή
(ώρες 2)
Κ.Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

3. Ιστορία του Πολιτισμού
(ώρες 2)
Σ. ΚΟΥΓΕΑΣ

4. Αρχαία Ελληνική Λογοτεχνία
(ώρες 2)
Μ. ΚΛΕΑΝΘΟΥΣ

5. Ιστορία της τέχνης και Αισθητική
(ώρα 1)
Ζ. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ

Β' ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ

Σειρά Α'
1. Η γυναίκα στο σύγχρονο αστικό δίκαιο
(4 διαλέξεις)
Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
τέως καθηγητής του αστικού δικαίου

2. Στοιχεία πολιτικής πικονομίας
(8 διαλέξεις)
Κ. ΒΑΡΒΑΡΕΣΟΣ
τέως έκτακτος καθηγητής πολιτικής οικονομίας

3. Πολιτιακή Αγωγή
(8 διαλέξεις)
ΑΛ. ΣΒΩΛΟΣ
εισηγητής της πολιτειολογίας

Σειρά Β'
1. Οι σύγχρονες κοσμολογικες θεωρίες
(5 διαλέξεις)
Α. ΧΟΝΔΡΟΣ
καθηγητής πανεπιστημίου

Εικόνα 3.8 *Πρόγραμμα Ανωτέρας Γυναικείας Σχολής (1921-1922) (Πηγή: Δ. Γληνός, Γυναικείος Ανθρωπισμός, 30-32).*

Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή συνιστά εφαρμογή τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη του ιδανικού του «γυναικείου ανθρωπισμού», αφού στη λειτουργία της συμμετείχαν ενεργά οι γυναίκες τόσο με τα συλλογικά του όργανα όσο και ως άτομα. Ως ενδεικτικό παράδειγμα, η γνωστή παιδαγωγός Μυρσίνη Κλεάνθους είναι από τα ιδρυτικά μέλη και συμμετέχει ενεργά στη διοίκηση και στη λειτουργία της Σχολής.

3.1.2.5 «Μαρασλειακά» (1925-1927) – «Διδασκαλειακά» (1927-1930)

Με τον όρο «Μαρασλειακά» έχουν καταγραφεί οι αντιδράσεις που ξεκίνησαν το Μάρτιο του 1925 και ως στόχο είχαν συνολικά το Μαράσλειο Διδασκαλείο ως εκπαιδευτικό ίδρυμα και την «γλωσσο-εκπαιδευτική» μεταρρύθμιση που προωθούσε. Από τη διάσταση της γυναικείας εκπαίδευσης επισημαίνεται ότι το Μαράσλειο είναι το πρώτο διδασκαλείο αρρένων στο οποίο επιτράπηκε η φοίτηση μαθητριών. Η σταδιακή καθιέρωση της συμφοίτησης στα διδασκαλεία του κράτους μετά το 1923 φέρνει στην επιφάνεια τις ισχυρές κοινωνικές αντιστάσεις στο θέμα της συνεκπαίδευσης, αφού μία από τις βασικές κατηγορίες στα Μαρασλειακά, ήταν η «*καλλιέργεια ηθικής εκλύσεως*».[30] Τα γεγονότα εκδηλώθηκαν μετά από μια ομιλία για τη διδασκαλία της ιστορίας από τη νεαρή καθηγήτρια Ρόζα Ιωάννου-Ιμβριώτη. Στο κείμενο αυτό μάς ενδιαφέρει η εμπλοκή της διάστασης του φύλου, αφού η Ρόζα Ιωάννου είναι από τις πρώτες πτυχιούχους της Φιλοσοφικής Σχολής με έντονη εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα. Μέλος του Εκπαιδευτικού Ομίλου, πρωτεργάτρια στη δράση του Συνδέσμου υπέρ των Δικαιωμάτων των Γυναικών, συνεργάτιδα του Δελμούζου στο Μαράσλειο Διδασκαλείο όπου έχει αναλάβει τη διδασκαλία της ιστορίας στους μελλοντικούς εκπαιδευτικούς. Με τα Μαρασλειακά θα τεθεί, κατά τη Μαρία Ρεπούση, και το ζήτημα της ασυμβατότητας του γυναικείου φύλου με τη διδασκαλία της ιστορίας. Το σχετικό παράθεμα είναι ενδεικτικό για την επιχειρηματολογία: «*Η κ. Ιμβριώτου καθηγήτρια. Αυτή προσελήφθη, διά να διδάξη ιστορίαν, μάθημα εξόχως φρονηματιστικόν και απαιτούν άνδρα υπό ζωηράς φιλοπατρίας κατεχόμενον*». Το φύλο της Ιμβριώτη ως ασύμβατο με το επάγγελμά της, επανέρχεται

[29] Μπέλλα, «Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή», 51-54, 65-66, 136-137, 141, 153, 188, 193.
[30] Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, 2: 147.

στη διάρκεια των Μαρασλειακών με διάφορους τρόπους. Αμφισβητείται, για παράδειγμα, και η επιστημονική της κατάρτιση, ενώ είναι πτυχιούχος της φιλοσοφικής με σημαντικές δημοσιεύσεις, γεγονός που ενισχύει το επιχείρημα ότι τα Μαρασλειακά αναπτύσσονται μέσα σε ένα ιδιαιτέρως έμφυλο περιβάλλον[31] [**Τεκμήριο 3.5** «Μαρασλειακά»].

Με τον όρο «Διδασκαλειακά» χαρακτηρίστηκαν τα επεισόδια που δημιουργήθηκαν στο Διδασκαλείο Θηλέων της Θεσσαλονίκης το 1928, όταν διευθυντής ήταν ο γνωστός παιδαγωγός Μίλτος Κουντουράς. Ο Μ. Κουντουράς εφάρμοσε στο Διδασκαλείο Θηλέων της Θεσσαλονίκης (κατά την «ιερή τριετία» 1927-1930) τα παιδαγωγικά συστήματα που είχε σπουδάσει στη Γερμανία αλλά, σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία, ο γλωσσικός διχασμός και η δυσπιστία απέναντι σε εκπαιδευτικούς νεοτερισμούς προκαλούν ακρότητες και δημιουργούν τα γνωστά «Διδασκαλειακά»[32] [**Τεκμήριο 3.6** «Διδασκαλειακά»]. Οι εφημερίδες της πόλης αποτυπώνουν τα γεγονότα και καταγράφουν το σχετικό προβληματισμό από τη μεριά του αντίπαλου ή του υπέρμαχου. Γίνεται λόγος για «*σκάνδαλα*», για «*ανισόρροπα παιδαγωγικά συστήματα*», για «*αθεΐα*», για «*καθηγήτρια καπνίζουσα προ των μαθητριών*», για «*νοσηρούς και ανισόρροπους νεωτεριστές*». Η υπεράσπιση του παιδαγωγού, που οι αντίπαλοι αποκαλούν «δασκαλάκο», από τις μαθήτριές του με ανακοινώσεις στον τύπο χαρακτηρίζεται ως «*αποκαρδιωτικόν θέαμα*»: «*Το πρωτοφανές σκάνδαλον του Διδασκαλείου θηλέων. Εφαρμογή ανισορρόπων παιδαγωγικών συστημάτων*», «*Πρωτάκουστα σκάνδαλα εις το Διδασκαλείον θηλέων*», «*Τα χάλια του Διδασκαλείου θηλέων. Καθηγήτρια καπνίζουσα προ των μαθητριών*», «*Το πρωτότυπον πρότυπον. Πώς διδάσκεται η αθεΐα*»,[33] «*Τι απαντούν αι μαθήτριαι του Διδασκαλείου*», «*Θεωρούμε τον εαυτό μας ευτυχισμένο που έχουμε ένα τέτοιο μεγάλο παιδαγωγό και εμείς οι τελειόφοιτες που έχουμε το ευτύχημα να τελειώσουμε επί των ημερών του*», «*Δεν αποκρύπτω πόσο αποκαρδιωτικόν υπήρξεν το θέαμα το οποίον ενεφάνισε το Διδασκαλείον δια των διαφόρων ιδιοτύπων των μαθητριών ανακοινώσεων*», «*Ένας δασκαλάκος*», «*νοσηροί και ανισόρροποι νεωτεριστaί*».[34]

Απαιτείται οπωσδήποτε συστηματική διερεύνηση των θέσεων και αντιθέσεων, των επιχειρημάτων που κατατίθενται από τις αντιμαχόμενες μερίδες, για να αποσαφηνιστεί ο ρόλος των εμπλεκομένων και να δοθούν απαντήσεις στα πολλά ερωτήματα που γεννήθηκαν από τα επεισόδια αυτά και σχετίζονται άμεσα με το θέμα των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων στη χώρα μας γενικά και της γυναικείας εκπαίδευσης ειδικότερα. Οι μαθήτριες του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης μιλούν για την εμπειρία της «ιερής τριετίας» με θερμά λόγια. Σε ειδική έκδοση-αφιέρωμα στη μνήμη του Κουντουρά τονίζουν: «*Γίνανε για μας τις δασκάλες όλ' αυτά γερές καταβολάδες, που ρίζωσαν και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην κατοπινή μας εκπαιδευτική σταδιοδρομία και την ατομική μας ζωή*».[35]

Στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης, επομένως, καταγράφονται τρεις περιπτώσεις κοινωνικής αντίστασης και αντίδρασης από τη μεριά της κοινωνίας και μιας μερίδας εκπαιδευτικών στην εφαρμογή των αρχών της Νέας Αγωγής και του Σχολείου Εργασίας που συνδέονται άμεσα με τη διάσταση του φύλου. Η επικέντρωση της πολεμικής κατευθύνεται σε σχολεία θηλέων (παρθεναγωγείο – διδασκαλεία), η στόχευση σε παρωχημένα θέματα του 19ου αι. όπως είναι τα περιεχόμενα διδασκαλίας και κυρίως θέματα συμπεριφοράς ή «συγχρονικά» όπως η αθεΐα, το γλωσσικό κ.ά. Το 1910 τα γνωστά ως «αθεϊκά» επεισόδια που οδήγησαν στο κλείσιμο του Ανώτερου Δημοτικού Παρθεναγωγείου στο Βόλο, το 1925 τα γνωστά ως «Μαρασλειακά» στο Μαράσλειο Διδασκαλείο της Αθήνας και τέλος το 1927 τα «Διδασκαλειακά» στο Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης. Ως προς τα πρόσωπα τα δύο πρώτα σχετίζονται με τον Αλέξανδρο Δελμούζο και το τρίτο με τον Μίλτο Κουντουρά.[36]

Συνοψίζοντας: Για την ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης, η παρουσίαση διαστάσεων της εκπαιδευτικής πραγματικότητας και η αναλυτική μελέτη των κειμένων των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα μέσα στο ευρύτερο φιλοσοφικό-παιδαγωγικό πλαίσιο της Νέας Αγωγής και της κοινωνικο-οικονομικής περιρρέουσας ατμόσφαιρας της εποχής φανερώνει ότι παραμένουν ανοιχτά για διερεύνηση σειρά ερωτημάτων σχετικά με

---

[31] Μαρία Ρεπούση, *Τα Μαρασλειακά 1925-1927* (Αθήνα: Πόλις, 2012), 83-84.

[32] Φιλομήλα Λοάρη, «Ο Μίλτος Κουντουράς και η παιδαγωγική του σκέψη και δράση κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα: Η "ιερή τριετία" στο Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης (1927-1930)» (μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Δ.Μ.Π.Σ., Α.Π.Θ., 2008).

[33] [Συντακτική Επιτροπή Μαθητριών], *Μίλτος Κουντουράς. Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης 1927-1930* (Αθήνα: Gutenberg, 1976), 217-224.

[34] *Μακεδονικά Νέα*, 21 Απριλίου 1928, 22 Απριλίου 1928, 23 Απριλίου 1928, 24 Απριλίου 1928.

[35] *Μίλτος Κουντουράς. Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης*, 109 και *Μίλτος Κουντουράς. Εκατό χρόνια από τη γέννησή του* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1991), 95.

[36] Αλέξης Δημαράς, «Η αποτελεσματικότητα της αντίδρασης και το τέλος ενός πάθους», στο *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα. Προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές*, επιμ. Ανδρέας Καζαμίας και Μιχάλης Κασσωτάκης (Ρέθυμνο: χ.έ., 1986), 79-88.

τον παράγοντα φύλο στην εκπαίδευση κατά την ιδιαίτερα σημαντική περίοδο του Μεσοπολέμου:

- Διερεύνηση θέσεων παιδαγωγικών και εκπαιδευτικών προτάσεων της Νέας Αγωγής που θεωρούνται «φιλικά» προς τον παράγοντα φύλο. Τέτοια είναι τα στοιχεία που συνδέονται με την εμπειρία, τα καθημερινά προβλήματα, την προτεραιότητα των ανθρώπινων σχέσεων. Το ζητούμενο είναι δηλαδή με ποιόν τρόπο αξιοποιήθηκαν τέτοιου είδους στοιχεία από τους έλληνες και τις ελληνίδες εκπροσώπους της Προοδευτικής Εκπαίδευσης και για ποιούς λόγους οι απόπειρες για εκπαιδευτικές καινοτομίες οδήγησαν στη χώρα μας στα γνωστά αποτελέσματα στο Ανώτερο Παρθεναγωγείο Βόλου (1908), στο Μαράσλειο (1922-1923) και στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης (1927-1928).
- Διερεύνηση στοιχείων της ρεαλιστικής ανθρωπολογίας, της ανθρωπολογικής δηλαδή διάστασης της θεωρίας του John Dewey και κυρίως της κεντρικής θέσης που χαρακτηρίζεται ως «μονισμός», αφού ο J. Dewey απορρίπτει κάθε οντολογικό διαχωρισμό ανάμεσα στον άνθρωπο και στη φύση, στο σώμα και στο πνεύμα, στο μυαλό και στην ύλη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το ερώτημα για τις επιπτώσεις που είχε η προσέγγιση αυτή στα σχολεία θηλέων, αφού σκέψη, επομένως συναίσθημα, στοργή, δεξιότητες και ηθική ανάπτυξη συνδέονται κατά τη ρεαλιστική παιδαγωγική πρακτική, ενώ διαχωρίζονται αυστηρά στον 19ο αιώνα.
- Διερεύνηση της «επικοινωνιακής» διάστασης της παιδαγωγικής που στηρίζεται στην κατανόηση της ανθρώπινης υποκειμενικότητας. Η παιδαγωγική του Πραγματισμού προσδιορίζεται ως «επικοινωνιακή παιδαγωγική» ή «παιδαγωγική επικοινωνιακής δράσης». Το ερώτημα που προκύπτει για τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα είναι με ποιον τρόπο οι μαθήτριες ειδικά θα εξασφάλιζαν τις κοινωνικές και γνωστικές ικανότητες που είναι απαραίτητες στην επικοινωνία αυτή. Ο Δελμούζος αποφεύγει συνήθως να αναφέρεται στο φύλο των μαθητών/τριών (η συνηθισμένη επίκληση/αναφορά είναι «τα παιδιά»), πρακτική που είναι εμφανής στο έργο του Dewey, τα σχολεία του οποίου όμως ήταν μικτά, χωρίς καμιά διαφοροποίηση στην εκπαιδευτική πράξη (μαθήματα, δραστηριότητες κ.ά.).
- Διερεύνηση θεμάτων που συνδέονται με το σχολικό πρόγραμμα. Ο J. Dewey ενώνει το σχολείο με το σπίτι εισάγοντας στο σχολικό πρόγραμμα δραστηριότητες που εντοπίζονται στο χώρο του σπιτιού, αλλά και χαρακτηριστικά και ιδιότητες που θεωρούνται παραδοσιακά «γυναικεία», όπως η φροντίδα, το ενδιαφέρον και η στοργή. Στις παραπάνω δραστηριότητες συμμετέχουν αγόρια και κορίτσια, και επομένως στο «νέο σχολείο» δεν υφίσταται διάκριση που θεωρείται τεχνητή, κοινωνική κατασκευή. Το ερώτημα για την ελληνική πραγματικότητα σχετίζεται με τις απόψεις παιδαγωγών και τις μεταρρυθμιστικές προτάσεις των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα σχετικά με τα είδη των σχολείων θηλέων και τη φιλοσοφία που διέπει την εκπαίδευση των κοριτσιών.
- Διερεύνηση, τέλος, ερωτημάτων που έχουν σχέση με τη μικτή εκπαίδευση/συνεκπαίδευση, που προϋποθέτει μια διαφορετική αντίληψη της επικοινωνίας των δύο φύλων. Ο σχετικός προβληματισμός ανοίγει στην Ελλάδα με τη μεταρρύθμιση του 1929 για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, και η ελληνική κοινωνία απαντά θετικά στο ερώτημα αυτό πενήντα χρόνια αργότερα, το 1979. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι τα Πειραματικά Σχολεία των Πανεπιστημίων Αθηνών και Θεσσαλονίκης που ιδρύονται το 1932 είναι αρρένων, ενώ θεωρούμε ότι θα ήταν θετική πρόκληση να γίνει ο πειραματισμός για τη μικτή εκπαίδευση στα σχολεία αυτά (με το δεδομένο μάλιστα ότι τα Πειραματικά Σχολεία του Dewey ήταν από την έναρξη λειτουργίας τους, δεκαετία του 1890, μικτά). Συμπληρωματικά, οι γυναικείοι σύλλογοι επισημαίνουν και διεκδικούν, όπως θα καταγραφεί στη συνέχεια, κάτι τέτοιο, και το ένα από τα σχολεία αυτά (της Θεσσαλονίκης) το εποπτεύει ο βασικός εκπρόσωπος της Νέας Αγωγής στην Ελλάδα, ο Αλέξανδρος Δελμούζος.[37]

[37] Σχετικά με το διεθνή χώρο, στη σύγχρονη βιβλιογραφία για τη διάσταση του φύλου στο κίνημα της Νέας Αγωγής διαγράφεται επίσης κάποια διστακτικότητα στην υιοθέτηση των νέων φιλοσοφικών αντιλήψεων των αρχών του 20ού αιώνα και την προώθηση αντίστοιχων εκπαιδευτικών πρακτικών. Σύμφωνα με εκπροσώπους της φεμινιστικής προσέγγισης, η επιφυλακτικότητα της πλειονότητας των κοινωνικών (προοδευτικών) αναδομιστών να αμφισβητήσουν τη διάκριση των δύο φύλων δεν καταγράφεται μόνον ως μια θεωρητική αδυναμία αλλά και πρακτική, καθώς σπάνια ή ελάχιστοι μόνον από αυτούς αναγνώριζαν τη σημασία του γεγονότος ότι το 1/3 (την εποχή αυτή) των εκπαιδευτικών που έπρεπε να υλοποιήσουν την αιτούμενη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ήταν γυναίκες. Βλ. σχετικά Frances Maher, "John Dewey, Progressive Education and Feminist Pedagogies: Issues in Gender and Authority", στο *Feminist Engagements: Reading, Resisting, and Revisioning Male Theorists in Education and Cultural Studies*, επιμ. Kathleen Weiler (New York and London: Routledge, 2001), 13-32.

3.1.3 Από τα παρθεναγωγεία στα γυμνάσια θηλέων: Εκπαιδευτική πολιτική και μεταρρυθμίσεις (1913-1929)[38]

Η περίοδος 1913-1929 είναι καθοριστικής σημασίας για την ιστορία της γυναικείας εκπαίδευσης επειδή τα νομοσχέδια του 1913 και η μεταρρύθμιση του 1929 αποτελούν, αδιαμφισβήτητα, σταθμούς στην εκπαιδετική ιστορία της χώρας.[39] Κατά την περίοδο αυτή, στο γενικότερο πνευματικό κλίμα επισημαίνεται ο έντονος προβληματισμός στο επίπεδο της παιδαγωγικής θεωρίας – στο πλαίσιο του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού με την ευρεία και πολυδιάστατη δραστηριότητα κυρίως του Εκπαιδευτικού Ομίλου, την έκδοση πολλών παιδαγωγικών και εκπαιδευτικών περιοδικών, τη δημοσίευση ειδικών μελετών και ποικίλης σχετικής αρθρογραφίας και κυρίως τις μεταφράσεις βιβλίων γνωστών εκπροσώπων της Νέας Αγωγής: John Dewey, Georg Kerschensteiner, Gustav Wyneken, Hugo Gaudig κ.ά.[40] Παράλληλα βέβαια κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί ότι προς το τέλος της δεκαετίας του 1920 προβάλλονται ιδιαίτερα οι θέσεις του γερμανού φιλοσόφου, ψυχολόγου και παιδαγωγού Eduard Spranger, ο οποίος εκπροσωπεί τις αρχές του νεοανθρωπιστικού ρεύματος. Το 1931 ο Spranger έρχεται στην Αθήνα μετά από πρόσκληση της Ο.Λ.Μ.Ε. για μια σειρά διαλέξεων τις οποίες μάλιστα μεταφράζει η Ρόζα Ιμβριώτη.[41] Η συμμετοχή και ενεργή παρουσία των γυναικών κατά το διάστημα αυτό στις δραστηριότητες του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού, οι πολυσχιδείς συλλογικές δραστηριότητες και οι συστηματικές παρεμβάσεις στα εκπαιδευτικά δρώμενα προωθούν αισθητά τα σχετικά θέματα και παρεμβαίνουν δυναμικά στις εξελίξεις.

Έως τη μεταρρύθμιση του 1929 είναι εμφανής η σταδιακή αύξηση του αριθμού και των κατευθύνσεων των δευτεροβάθμιων σχολείων θηλέων (το 1929 λειτουργούν 23 ελληνικά σχολεία, 7 γυμνάσια, 16 αστικά σχολεία, 4 Αρσάκεια, 2 εμπορικές σχολές), η αισθητή αύξηση του αριθμού των μαθητριών και η αύξηση του αριθμού των φοιτητριών στα δύο πλέον πανεπιστήμια (Αθηνών και Θεσσαλονίκης).[42]

Κατά τη δεκαετία 1920-1930 καταγράφονται, όπως και στην πρώτη δεκαετία, αντιστάσεις στις πιο συστηματικές απόπειρες διάχυσης των αρχών της Νέας Αγωγής και εφαρμογής βασικών παραμέτρων της στην εκπαιδευτική πράξη: το 1925 στην Αθήνα με τα επεισόδια στο Μαράσλειο Διδασκαλείο (εναντίον του Αλέξανδρου Δελμούζου και της Ρόζας Ιμβριώτη) και στη Θεσσαλονίκη, 1927-1930, με τα επεισόδια στο Διδασκαλείο θηλέων (εναντίον του Μίλτου Κουντουρά).[43] Η διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου το 1927 αποτελεί, επίσης, ιδιαίτερα σημαντικό γεγονός για την εξέλιξη των εκπαιδευτικών πραγμάτων, αφού η πρόταση του Δημήτρη Γληνού εκφράζει πτυχές του κοινωνικού δημοτικισμού και συνθέτει, παράλληλα με τα νομοσχέδια του 1913, το πρόπλασμα για τη συγκρότηση της αριστερής θεώρησης για την εκπαίδευση.[44]

Σε γενικές γραμμές, το ευρύτερο και το ειδικότερο πλαίσιο, επομένως, διαφοροποιείται αισθητά πριν από τη μεταρρύθμιση του 1929 σε σχέση με την περίοδο που προηγείται των νομοσχεδίων του 1913. Στη δεύτερη περίοδο έχουν δημιουργηθεί ιδιαίτερα ευνοϊκές για τη γυναικεία εκπαίδευση συνθήκες, πολλά θέματα έχουν ωριμάσει, και το γεγονός αυτό οδηγεί στην υπόθεση ότι και οι προτάσεις του νομοθέτη θα εξελίσσονταν παράλληλα και αναλογικά. Παρατίθεται για το λόγο αυτό συγκριτική προσέγγιση των δύο κειμένων για σχετικές εκτιμήσεις και διαπιστώσεις.

3.1.3.1 Νομοσχέδια Ιωάννη Τσιριμώκου (1913) και Κωνσταντίνου Γόντικα (1929)

Για να αποτυπωθούν με σαφήνεια οι βασικές προτάσεις και η σημασία των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων του 1913 και της μεταρρύθμισης του 1929 από τη μια, και να δοθεί η δυνατότητα συγκρίσεων από την άλλη, κρί-

---

[38] Σχετικά Ζιώγου-Καραστεργίου, *Διερευνώντας το φύλο*, 171-197.

[39] Αλέξης Δημαράς, «Προθέσεις των πρώτων κυβερνήσεων Βενιζέλου (1910-1913) στα εκπαιδευτικά - Ενδείξεις από νομοθετικά κείμενα», στο *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, επιμ. Θάνος Βερέμης και Οδυσσέας Δημητρακόπουλος (Αθήνα: Φιλιππότης, 1980), 21-47· του ίδιου, «Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων Βενιζέλου», στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χατζηιωσήφ, 2η έκδ. (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1992), 21-32.

[40] Σχετική καταγραφή μεταφράσεων έργων βασικών εκπροσώπων, βλ. υποσημ. 7 αυτού του κεφαλαίου.

[41] Eduard Spranger, *Ψυχολογία της εφηβικής ηλικίας*, μτφρ. Ν. Ι. Λούβαρις (Αθήνα: χ.έ., 1924) και *Δελτίον Ο.Λ.Μ.Ε.*, 63 (Σεπτέμβριος 1931): 13· 65 (Νοέμβριος 1931): 134 και 66 (Δεκέμβριος 1931): 185, όπου αναφέρονται τα σχετικά με την επίσκεψή του στην Αθήνα.

[42] Λίζα Κόττου, «Η εκπαίδευση των Ελληνίδων από το 1830 έως σήμερα», στο *Γύρω από το παιδί*, επιμ. Ζωή Φράγκου (Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1930), 376.

[43] Δημαράς, «Η αποτελεσματικότητα της αντίδρασης και το τέλος ενός πάθους».

[44] Παντελής Κυπριανός, *Συγκριτική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2004), 199, 207 (για την επισκόπηση της περιόδου 1910-1940, βλ. σελίδες 183-233).

θηκε σκόπιμο να μελετηθούν σε σχέση με την εκπαίδευση των γυναικών: α) οι δομικές προτάσεις και ρυθμίσεις του 1913 και του 1929 και β) η φιλοσοφία και οι βασικές αρχές των δύο κειμένων.

α. Δομικές προτάσεις και ρυθμίσεις στα νομοσχέδια του 1913 και του 1929

Νομοσχέδια 1913: Βασικές προτάσεις:
1. Εξάχρονα δημοτικά σχολεία μικτά.
2. Αστικά σχολεία (τρίχρονα) μετά το δημοτικό, με πρακτικό προσανατολισμό (σε αντικατάσταση των ανώτερων παρθεναγωγείων).[45]
3. Γυμνάσια θηλέων και αρρένων.
4. Διδασκαλεία θηλέων και αρρένων.[46]

Νομοσχέδια 1929: Βασικές ρυθμίσεις:
1. Εξάχρονα δημοτικά σχολεία μικτά.
2. Οικοκυρικά σχολεία (κατώτερα επαγγελματικά).
3. Ανώτερα παρθεναγωγεία (στη θέση των αστικών του 1913).
4. Γυμνάσια θηλέων και αρρένων στα αστικά κέντρα – Μικτά στις επαρχίες.[47]
5. Διδασκαλεία αρρένων, θηλέων και μικτά.
6. Νυκτερινά σχολεία (εκπαίδευση ενηλίκων/αναλφάβητων γυναικών).

Κοινές προτάσεις των δύο νομοσχεδίων είναι τα μικτά εξάχρονα δημοτικά σχολεία και τα γυμνάσια και διδασκαλεία θηλέων και αρρένων. Το 1913 δηλαδή γίνεται αποδεκτή η συνεκπαίδευση μόνο στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, ενώ το 1929 διευρύνεται η αποδοχή της συνεκπαίδευσης (στις επαρχίες μόνον) και στο επίπεδο της δευτεροβάθμιας (γυμνάσια και διδασκαλεία) για οικονομικούς, κυρίως, λόγους. Διαφορετικές προσεγγίσεις εντοπίζονται στην αντιμετώπιση της ειδικής-πρακτικής κατεύθυνσης των δευτεροβάθμιων σχολείων θηλέων, αφού το 1913 καταργούνται τα ανώτερα παρθεναγωγεία – αντικαθίστανται με τα αστικά σχολεία με πρακτικό προσανατολισμό, ενώ το 1929 η μεταρρύθμιση επαναφέρει τον τύπο αυτόν των σχολείων του 19ου αιώνα και παράλληλα ιδρύει κατώτερα επαγγελματικά οικοκυρικά σχολεία. Αποδέχεται δηλαδή η μεταρρύθμιση του 1929 την «ειδική» και κοινωνικά προσδιορισμένη εκπαίδευση, επαναφέρει τα ανώτερα παρθεναγωγεία για να καλύψει τις ανάγκες της ανώτερης τάξης και θεσμοθετεί οικοκυρικά και νυχτερινά σχολεία για τις κατώτερες τάξεις της κοινωνίας.

β. Τα κείμενα στα νομοσχέδια 1913 και 1929: Φιλοσοφία – Βασικές αρχές και προτάσεις

Νομοσχέδια 1913: Εντυπωσιακή είναι η έκταση που καταλαμβάνει το θέμα της γυναικείας εκπαίδευσης. Ο Δ. Γληνός παρουσιάζει μια εμπεριστατωμένη και ολοκληρωμένη μελέτη στο κεφάλαιο «Εκπαίδευσις των θηλέων»,[48] όπου προτείνει ομοιόμορφη και ισότιμη εκπαίδευση για τα δύο φύλα. Οι βασικές προτάσεις επικεντρώνονται στα εξής:

1. Πρόδηλη, «*καταφανεστάτη*», η ανάγκη μεταρρύθμισης της εκπαίδευσης κοριτσιών και ιδιαίτερα θετική η στάση του συντάκτη και, συνεκδοχικά, του νομοθέτη. Έμφαση στο δημόσιο χαρακτήρα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και στην ευθύνη της πολιτείας: «*Όπως την εκπαίδευσιν των αρρένων, ούτω και των θηλέων οφείλει να αναλάβη αυτή η πολιτεία*». Και σε άλλο σημείο:

> *Την εκπαίδευσιν των θηλέων εξετάζει η εισηγητική έκθεσις διά μακρών. Καταδεικνύει πόσον εις το σημείον τούτο υπήρξεν αμελής η Πολιτεία, την μεν δημοτικήν εκπαίδευσιν των θηλέων και ποιοτικώς και εκτατικώς εις πολύ χειροτέραν θέσιν της των αρρένων τηρήσασα, την δε θεωρουμένην μέσην, δηλαδή κυρίως την επαγγελματικήν των διδασκαλισσών εις την ιδιωτικήν πρωτοβουλίαν και μέριμναν αφροντίστως εμπιστευθείσα.*[49]

2. Αναγνώριση και έμφαση στην εξομοίωση/αντιστοιχία εκπαίδευσης αγοριών-κοριτσιών σε όλα τα επί-

[45] Β.Δ. «Περί χορηγίας αδείας εις την Φιλεκπαιδευτικήν Εταιρείαν ιδρύσεως αστικών σχολείων θηλέων», *Φ.Ε.Κ.* 255, 11 Σεπτεμβρίου 1914.
[46] Ν.Δ. 26 Αυγούστου 1914 «Περί ιδρύσεως διδασκαλείων εκατέρου των φύλων προς μόρφωσιν διδασκάλων της δημοτικής εκπαιδεύσεως», *Φ.Ε.Κ.* 335, 19 Νοεμβρίου 1914.
[47] Ν. 4373/13 Αυγούστου 1929 «Περί διαρρυθμίσεως των σχολείων της μέσης εκπαιδεύσεως», *Φ.Ε.Κ.* 297, 20 Αυγούστου 1929, και διάταγμα 18 Νοεμβρίου 1931 «Περί αναλυτικού προγράμματος διδακτέων μαθημάτων σχολείων μέσης εκπαιδεύσεως διά το σχολικόν έτος 1931-1932», *Φ.Ε.Κ.* 12, 13 Ιανουαρίου 1932.
[48] Γληνός, *Ένας άταφος νεκρός*, 41-99.
[49] Στο ίδιο, 97, 200

πεδα: «*Ομοίως δε παραμένει κατ' αρχήν αδιάσειστος και η ανάγκη της αναγνωρίσεως δύο βαθμών ανωτέρας εκπαιδεύσεως των θηλέων, όπως συμβαίνει τούτο και περί των αρρένων*». Επίσης:

> *Κατά την γενικήν αρχήν της εξομοιώσεως της εκπαιδεύσεως αρρένων και θηλέων ήν απεδέχθημεν εν τη γενική εκθέσει, τα αυτά είδη σχολείων της Μ.Ε. ιδρύονται και δια τα άρρενα και δια τα θήλεα. Επομένως το αστικόν σχολείον θηλέων έρχεται να αντικαταστήση το σημερινόν οκτατάξιον ανώτερον Παρθεναγωγείον, όπως το των αρρένων αντικαθιστά το ελληνικόν σχολείον.*[50]

3. Θεωρητική υποστήριξη της άποψης ότι μαθητές και μαθήτριες έχουν τις ίδιες μορφωτικές ανάγκες στη βάση ότι δεν «*υφίσταται διαφορά μεταξύ της κοινωνικής θέσεως και των μορφωτικών αναγκών του ανδρός προς την ανάλογον θέσιν και τας μορφωτικάς ανάγκας της γυναικός*».[51]

> *Όπως η εκπαίδευσις των αρρένων, ούτω και η των θηλέων ανάγκη να γίνη τριμερής, ίνα εξυπηρετεί τας διαφόρους πνευματικάς, κοινωνικάς και οικονομικάς ανάγκας των κορασίων και εν γένει να εξομοιωθή προς την των αρρένων, πλήν, όπου ειδικοί λόγοι επιβάλλωσι διαφοράς τινας.*[52]

Συνέπεια αρχών και προτάσεων σε όλο το πολυσέλιδο κείμενο των νομοσχεδίων του 1913 παρόλη την αρνητική κριτική και τις αντιστάσεις. Ο Γληνός παραπονείται για τη μη αναγνώριση της προσπάθειας αυτής από τους συγχρόνους του:

> *Το οπισθοδρομικόν πνεύμα αφήνει την Ελληνίδα γυναίκα εις το σκότος και εις την ψυχικήν νηπιότητα. Και είνε και αυτό ζυμωμένον με το αίμα μας, ώστε, ενώ η νέα νομοθεσία οργανώνει την γυναικείαν εκπαίδευσιν καθ' όλους τους βαθμούς, δεν ευρέθη ούτε ένας από τους προστάτας της παιδείας να εξάρη το γεγονός τούτο, να προσέξη εις αυτό, να είπη δύο λέξεις, δύο κρίσεις. Αναγνώσατε όσα εγράφησαν περί των νομοσχεδίων από τους ειδικούς. Είναι απίστευτον και όμως αληθές.*[53]

Τα νομοσχέδια του 1913 δεν ψηφίστηκαν, η γυναικεία εκπαίδευση όμως αναβαθμίζεται αισθητά τα επόμενα χρόνια με την ίδρυση αστικών σχολείων και διδασκαλείων θηλέων το 1914,[54] αυτοτελών ελληνικών σχολείων και γυμνασίων θηλέων από το 1917 και εξής, και με τη νομοθετική κατοχύρωση το 1918 των πρακτικών σχολών θηλέων.[55]

Νομοσχέδια 1929: Μικρότερη είναι αισθητά η έκταση των κειμένων σε σύγκριση με τα αντίστοιχα της εισηγητικής έκθεσης του 1913. Το περιεχόμενο της έκθεσης αυτής και οι θέσεις που καταγράφονται προκάλεσαν ισχυρές αντιδράσεις και δημιουργούν αρκετά ερωτήματα και σήμερα. Από την αρχή των κειμένων η έμφαση δίνεται στις εξής διαστάσεις:

1. Επισήμανση ανάγκης διαφοροποιήσεων στα σχολεία θηλέων από την πρώτη παράγραφο. Τονίζεται η έλλειψη/απουσία («*παντελής ανυπαρξία*») σχολείων θηλέων «*λειτουργούντων συμφώνως προς τας* ***ιδίας ανάγκας*** *και τον* ***ιδιαίτερον προορισμόν*** *αυτών*». Η έμφαση δίνεται στον ιδιαίτερο προορισμό και το ρόλο της γυναίκας στην κοινωνία: «*Πρωτίστως η Ελληνίς προορίζεται να γίνει καλή μήτηρ και οικοκυρά*». Με βάση τη φιλοσοφία αυτή καταργούνται τα αστικά σχολεία και επανέρχονται τα ανώτερα παρθεναγωγεία, «*εις ά η μεν φοίτησις θα είναι τετραετής, το δε πρόγραμμα εστερημένον της διδασκαλίας αρχαίων γλωσσών θα χαρακτηρίζεται δια των μαθημάτων των προσιδιαζόντων εις την γυναικείαν φύσιν και τον προορισμόν της γυναικός ως μητρός*». Η κατάργηση των αστικών σχολείων υποστηρίζεται με ιδιαίτερη έμφαση ως διαπιστωμένη κοινωνική ανάγκη: «*Νομίζομεν ότι η μετατροπή των λειτουργούντων ήδη αστικών σχολείων εις νεωτέρου τύπου Παρθεναγωγεία θ' ανταποκριθή εις πανθομολογουμένην μεγίστην ανάγκην της ελληνικής κοινωνίας*».[56]

2. Επισήμανση «κινδύνων» με έμφαση στη σαφή διαφοροποίηση του κοινωνικού προορισμού των Ελληνίδων: «*Τα επαγγελματικά των γυναικών ενδιαφέροντα* ***κινδυνεύουν*** *να απορροφήσωσι τελείως την γυναίκα, εις τρόπον ώστε αύτη να λησμονήση και τον προορισμόν και τα έργα της μητρός, ά εν τη κοινωνία είναι προωρισμέ-*

---

[50] Στο ίδιο, 58.

[51] Στο ίδιο.

[52] Στο ίδιο, 97.

[53] Στο ίδιο, 189.

[54] Βλ. στη συνέχεια του κειμένου τα σχετικά με τα αστικά σχολεία και τα διδασκαλεία θηλέων.

[55] Β.Δ. 2 Σεπτεμβρίου 1917 «Περί ονομασίας ελληνικών σχολείων και γυμνασίων Αθηνών ως τοιούτων των θηλέων», *Φ.Ε.Κ.* 189, 5 Σεπτεμβρίου 1917 και Ν. 1329/16 Απριλίου 1918 «Περί πρακτικών σχολών θηλέων», *Φ.Ε.Κ.* 89, 16 Απριλίου 1918.

[56] Σήφης Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα: Πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια, γενική και τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση - Μεταρρυθμιστικές προσπάθειες 19ος αιώνας, 1913, 1929*, 3η έκδ. (Αθήνα: Gutenberg 2002), 1: 678, 682.

νη να εκτελή». Έμφαση και συνεχής υπόμνηση στον ιδιαίτερο ρόλο των γυναικών, που προβάλλεται μάλιστα ως πανθομολογούμενη κοινωνική ανάγκη: «*Η ανάγκη αύτη* ***υγιούς,*** *θετικής, ανωτέρας μορφώσεως είναι τόσον έκδηλος εν τη ημετέρα κοινωνία και υφίσταται ήδη τοιαύτην* ***εκτροπήν****, ώστε νομίζομεν χρέος της Πολιτείας την άμεσον επέμβασίν της και την επί το ηθικώτερον και ανθρωπιστικώτερον ρύθμισιν της μορφώσεως και του μεγάλου τούτου τμήματος της Ελληνικής κοινωνίας*». Αρνητικοί χαρακτηρισμοί στις διεκδικήσεις των Ελληνίδων: «*Τοιαύτας βλέπομεν τας κατευθύνσεις προς τας οποίας στρέφεται σήμερον η Ελληνίς παρ' ημίν και στρέφεται μετά οσημέραι αυξανομένης* ***ορμητικότητος*** *ήν της παρέχει η πληρεστέρα συνείδησις των δικαιωμάτων αυτής*» και «*δεν λησμονώμεν ότι παράλληλα προς οιονδήποτε έργον της γυναικός ίσταται αεί πρωτεύων ο ρόλος αύτης ως μητρός και φυσικής παιδαγωγού*». Η προτεινόμενη μεταρρύθμιση, επομένως, στοχεύει στο να παράσχει «***θετικήν*** *και* ***υγιά*** *εκπαίδευσιν*».[57]

3. Οι γενικότερες θέσεις για τη γυναικεία εκπαίδευση και την εργασία που διατυπώνονται στις εισηγητικές εκθέσεις παραπέμπουν στην ευρύτερη αντινομία/διπολικότητα θέσεων Πραγματισμού/Ανθρωπισμού. Οι παιδαγωγοί που υποστηρίζουν φιλοσοφικά-παιδαγωγικά τη μεταρρύθμιση είναι κυρίως ο Ευάγγελος Κακούρος (στο επίπεδο των νομοσχεδίων) και οι Αλέξανδρος Δελμούζος και Μίλτος Κουντουράς (στο επίπεδο της υλοποίησης, ως μέλη του Ανώτατου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου). Η στροφή της παιδαγωγικής θεωρίας και προς τις νεοανθρωπιστικές απόψεις του Eduard Spranger αποτελεί το σημείο αιχμής για τη γενικότερη κριτική της μεταρρύθμισης αφού, ενώ προβάλλεται το ανθρωπιστικό ιδεώδες της αγωγής και του ρόλου των εκπαιδευτικών,[58] οι στόχοι, από την άλλη, της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης δίνουν εμφανώς προτεραιότητα στην πρακτική και επαγγελματική εκπαίδευση με τη σαφή πρόταση, και επιδίωξη μάλιστα κατάργησης γυμνασίων και ημιγυμνασίων για την ενίσχυση των πρακτικών λυκείων. Για την εκπαίδευση των θηλέων ειδικότερα, η γενικότερη φιλοσοφία αλλά και οι ειδικότερες θέσεις για τη συνεκπαίδευση επηρεάζονται οπωσδήποτε από τις σχετικές απόψεις του γερμανού παιδαγωγού για την εφηβική ηλικία. Σημείο αιχμής αποτελεί οπωσδήποτε στο σημείο αυτό και η κατάργηση των αστικών σχολών και η αντικατάστασή τους με τα ανώτερα παρθεναγωγεία.[59]

Συμπερασματικά: Ως ιδιαιτέρως θετικά στοιχεία καταγράφονται:

α) η νομοθετική κατοχύρωση και στις δύο περιπτώσεις (1913 και 1929) της μικτής εξάχρονης υποχρεωτικής φοίτησης. Οι γυναικείοι σύλλογοι δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στη διάσταση αυτή, γιατί συνδέουν τον παράγοντα αυτό με την αναβάθμιση της κοινωνικής θέσης και τη διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων:

> *Μία άλλη άποψις του ζητήματος της δημοτικής εκπαιδεύσεως είναι και εκείνη, η οποία μας ενδιαφέρει επίσης ζωτικά ως γυναίκας αγωνιζομένας υπέρ της κοινωνικής ανυψώσεως της Ελληνίδος και της πολιτικής της εξισώσεως με τον άνδρα. Η μεταρρύθμισις της δημοτικής εκπαιδεύσεως τελειοποιουμένη και συμπληρουμένη θα εξησφάλιζε την εξάπλωσιν της μορφώσεως εις τας εργατικάς ιδίως τάξεις, και πολύ γρήγορα η Ελληνίς θα καθίστατο ικανή να διεκδικήση τα πολιτικά και κοινωνικά της δικαιώματα και να τα εξασκήση ευσυνειδήτως και επωφελώς.*[60]

β) η καθιέρωση ισότιμης και ομοιόμορφης δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για τους μαθητές και μαθήτριες, με τη λειτουργία γυμνασίων θηλέων στις πόλεις, και μικτών στις επαρχίες, γ) η επαγγελματική διάσταση και στην εκπαίδευση των κοριτσιών, που συναρτάται άμεσα με την κοινωνικο-οικονομική πραγματικότητα της χώρας και τις ανάγκες των Ελληνίδων.

Ως σημεία κριτικής επισημαίνονται: Τα δύο κείμενα αποπνέουν διαφορετική αύρα σχετικά με το θέμα της γυναικείας εκπαίδευσης. Στα κείμενα του 1929 λείπει εμφανώς η θετική στάση και η ευρύτερη κοινωνική ανάλυση της εισηγητικής έκθεσης του 1913. Οι προτάσεις του Δ. Γληνού «εξομοιώνουν», η μεταρρύθμιση του 1929 δίνει έμφαση και σε διαφοροποιήσεις, με σαφή χροιά υποβάθμισης. Η ανησυχία διάχυτη, έκδηλη και ρητά διατυπωμένη σε όλο το κείμενο του 1929. Καταγράφεται, στην καλύτερη περίπτωση, απόπειρα ισορρο-

---

[57] Στο ίδιο, κεφ. Γ΄ «Μόρφωσις των θηλέων», 715, 678-680.

[58] Επισημαίνεται ειδική αναφορά του Γ. Παπανδρέου στις απόψεις του γερμανού παιδαγωγού για το ρόλο του εκπαιδευτικού σε ομιλία του στο Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο στις 24 Οκτωβρίου 1931. Γ. Παπανδρέου, «Τα ιδανικά της δημοκρατικής παιδείας», στο Σήφης Μπουζάκης, *Γεώργιος Α. Παπανδρέου 1886-1968. Ο πολιτικός της παιδείας. 1888-1932* (Αθήνα: Gutenberg, 1997), 1: 363.

[59] Spranger, *Ψυχολογία της εφηβικής ηλικίας*, 28 και 110, όπου επισημαίνεται, ανάμεσα στα άλλα, ότι: «*Ει και δεν στερούμαι παρατηρήσεων αναφερομένων εις το θήλυ γένος, οφείλω όμως να εξάρω ότι η πραγματεία μου έχει προ οφθαλμών το άρρεν προ πάντων γένος*».

[60] «Υπόμνημα για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Ο Σύλλογος [Σύνδεσμος] Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναικός προς την εθνική συνέλευση και την κυβέρνηση», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 9 (1921): 340. Το απολυτήριο του δημοτικού σχολείου αποτελεί προϋπόθεση για το δικαίωμα ψήφου στις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές του 1930.

πίας ανάμεσα στους δύο ρόλους των γυναικών. Θεμελιώνεται όμως και η υπόθεση απόπειρας να δοθεί έμφαση στο ρόλο της μητέρας και συζύγου, ίσως ως αντιστάθμισμα της διείσδυσης των Ελληνίδων στην ανώτατη εκπαίδευση και στις έντονες διεκδικήσεις και πιέσεις για την κατάκτηση πολιτικών δικαιωμάτων. Το αποτέλεσμα αυτής της στρατηγικής θα ήταν, σύμφωνα με την κριτική που ακολούθησε, να ανακόπτεται σταδιακά η ανάπτυξη μεγάλων επαγγελματικών και κοινωνικών προσδοκιών στις γυναίκες και να διατηρηθούν οι κοινωνικές ισορροπίες. Τα νομοσχέδια του 1929 υποστηρίζει παιδαγωγικά ο Ευάγγελος Κακούρος, ενώ ως προς τις επιδράσεις δίνεται έμφαση, στο τέλος της δεκαετίας, παράλληλα με τις θέσεις των εκπροσώπων της Νέας Αγωγής και στις απόψεις του Eduard Spranger, γερμανού παιδαγωγού που εκπροσωπεί το Νεοανθρωπισμό και εκφράζει επιφυλακτικές θέσεις ως προς τη γυναικεία εκπαίδευση.

Σχετικά με το είδος της επαγγελματικής κατεύθυνσης της γυναικείας εκπαίδευσης, στα νομοσχέδια του 1913 δεν γίνεται καμιά αναφορά σε οικοκυρικές σχολές, ενώ το 1929 η διάσταση αυτή αποτελεί κεντρικό άξονα και θεμελιώδες στοιχείο αναφοράς. Το αστικό σχολείο έρχεται να αντικαταστήσει («διαβρώσει») το ανώτερο παρθεναγωγείο το 1913, ενώ το 1929 καταργούνται τα αστικά και στη θέση τους «επανέρχονται» τα ανώτερα παρθεναγωγεία. Πρόκειται για επιστροφή, πισωγύρισμα, αναδίπλωση; Διάβρωση το 1913, επαναφορά το 1929.

Τα νομοσχέδια του 1929 θα πυροδοτήσουν την αντίδραση κυρίως των γυναικείων οργανώσεων και ομάδων εκπαιδευτικών, καθηγητριών κυρίως, με ειδικά υπομνήματα και έντονη επιχειρηματολογία.[61] Ο Δ. Γληνός ασκεί έντονη κριτική στο θέμα των ανώτερων παρθεναγωγείων: «*Ο νομοθέτης όμως ανακαλύπτει*», γράφει, «*ότι υπάρχει και μια ιδιαίτερη κατηγορία κοριτσιών, που αυτά πρέπει να μορφωθούν σύμφωνα "με την γυναικείαν φύσιν και τον προορισμόν της Ελληνίδος μητρός"*». Στη συνέχεια όμως εύλογα αναρωτιέται: «*Ώστε όλα τα άλλα, τα απείρως περισσότερα κορίτσια που θα πάνε στα δημοτικά σχολεία και στα γυμνάσια, δεν θα μορφωθούν σύμφωνα με την "γυναικείαν φύσιν και τον προορισμόν της Ελληνίδος μητρός;"*», και καταλήγει: «*Αν υπάρχουν τέτοια κορίτσια και βέβαια υπάρχουν, μιά θα έπρεπε να είναι η πολιτική μας, να τα εφοδιάσωμε σοβαρά για τον αγώνα της ζωής και να τα υποβοηθήσουμε να βγούν με την εργασία τους από το τέλμα του μυρωμένου υπανθρωπισμού των*».[62] Ενδιαφέρουσα συζήτηση γίνεται και στη Βουλή, όπου ο Ελευθέριος Βενιζέλος απαντάει στις ενστάσεις του Αλέξανδρου Παπαναστασίου και του βουλευτή Α. Παπά για τα ανώτερα παρθεναγωγεία. Η συζήτηση αυτή είναι ιδιαιτέρως διαφωτιστική. Ο Α. Παπάς διερωτάται γιατί σύμφωνα με τη φιλοσοφία αυτή δεν ιδρύει η κυβέρνηση και αρρεναγωγεία ανώτερα και η απάντηση του Βενιζέλου είναι: «*Δι' εμέ, κ. συνάδελφε, το σχολείον αυτό των θηλέων είναι σχολείον επαγγελματικόν, και τούτο διότι ένα από τα επαγγέλματα, το σπουδαιότερον διά μίαν γυναίκα, είναι να είναι μητέρα και νοικοκυρά του σπητιού της… Τι θέλετε να το κάμω δια τον άνδρα; δια να τον μάθω να είναι άνδρας;*».[63]

Καταληκτικά, παρόλο που καταγράφονται αρκετές διαφοροποιήσεις στις προτάσεις του αστικού χώρου για την εκπαίδευση των γυναικών (από το 1911 έως το 1929), είναι αδιαμφισβήτητο το γεγονός ότι η εκπαίδευση των θηλέων έρχεται στο προσκήνιο και αποτελεί κεντρικό άξονα μεταρρυθμιστικών προτάσεων. Οι κυβερνήσεις του Ελ. Βενιζέλου, επομένως, προσδιορίζουν με ευαισθησία, καθορίζουν με διορατικότητα το νέο σκηνικό για τις Ελληνίδες, παρεμβαίνουν, επηρεάζουν αλλά και υπηρετούν τις νέες κοινωνικές και εκπαιδευτικές ανάγκες και απαιτήσεις.

3.1.3.2 Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις κατά τον Μεσοπόλεμο

Η σχετική προσέγγιση περιλαμβάνει θέματα εσωτερικής και εξωτερικής μεταρρύθμισης της εκπαίδευσης των κοριτσιών. Πιο συγκεκριμένα αναφέρεται στη δομή των σχολείων, στο πρόγραμμα μαθημάτων, τα σχολικά βιβλία, το μαθητικό δυναμικό και το διδακτικό προσωπικό (καθηγήτριες/γυμνασιάρχες). Οι μεταρρυθμίσεις του Μεσοπολέμου κλείνουν μια μακρά περίοδο «στασιμότητας» ή «βραδυπορίας» στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης που ως σημείο αφετηρίας έχει τη βαυαρική νομοθεσία 1834-1837 και κύρια χαρακτηριστικά της είναι οι αμφισβητήσεις, οι ενστάσεις και οι αναστολές σχετικά με τη δομή και το περιεχόμενο της γυναικείας εκπαίδευσης. Τα «πρώιμα» αιτήματα των Ελληνίδων του 19ου αιώνα βρίσκουν απήχηση και συμπαράσταση στους εκπροσώπους των νέων κοινωνικών θεωριών και παιδαγωγικών προσεγγίσεων, στις πολιτικές δυνάμεις που αναπτύχθηκαν μετά το κίνημα στο Γουδί και ενισχύονται από τη διαμόρφωση νέων κοινωνικο-οικονο-

[61] Κόττου, «Η εκπαίδευση των Ελληνίδων», 389-395 και Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, 1: 727, όπου σχόλια του Γ. Παπανδρέου στη Βουλή σχετικά με τις αντιδράσεις αυτές και τα υπομνήματα των γυναικείων συλλόγων.

[62] Δημήτρης Γληνός, «Η παιδεία εν Ελλάδι. Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια. Στη μοδίστρα, στον κουρέα και στο καζινό», *Ακρόπολις*, 18 Ιουνίου 1929: 2.

[63] Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, 1: 783.

μικών δεδομένων για τις γυναίκες μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι μεταρρυθμίσεις του Μεσοπολέμου σχετίζονται με γενικές αλλαγές (δομής και περιεχομένου) του εκπαιδευτικού συστήματος γενικότερα και της γυναικείας εκπαίδευσης ειδικότερα.

3.1.3.2.1 Αστικά σχολεία, διδασκαλεία, ελληνικά σχολεία, γυμνάσια και πρακτικές σχολές θηλέων (1914-1918)

Ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός απηχεί στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα την αντίληψη και τη βούληση για μια νέα εκπαιδευτική πραγματικότητα και η εκπαιδευτική πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου, εκφραστή του φιλελευθερισμού, αφομοιώνει τα αιτήματα του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού και μετουσιώνει, πολλά από αυτά, σε νομοθετική πραγματικότητα: Με το διάταγμα της 8ης Σεπτεμβρίου 1914 νομοθετείται η ίδρυση των αστικών σχολείων που αντικαθιστούν τα ανώτερα παρθεναγωγεία και τα ελληνικά σχολεία θηλέων, αποκτούν αυτοτέλεια, έχουν διάρκεια τριών ετών φοίτησης μετά την αποφοίτηση από το εξάχρονο δημοτικό σχολείο και, παρά το γεγονός ότι δεν αίρεται ο ανθρωπιστικός τους χαρακτήρας, ενισχύεται ο πρακτικός τους προσανατολισμός. Τα μαθήματα που διδάσκονται είναι: «*θρησκευτικά, νέα και αρχαία ελληνική γλώσσα, γαλλική γλώσσα, ιστορία, γεωγραφία, πρακτική αριθμητική μετά λογιστικής και καταστιχογραφίας, πρακτική γεωμετρία, φυσική ιστορία, φυσική και χημεία μετ' εφαρμογής εις την γεωργίαν, το εμπόριον και την βιομηχανίαν, οικιακή οικονομία και οικιακά έργα, οικιακή παιδαγωγική, υγιεινή και νοσηλευτική, χειροτεχνία, καλλιγραφία και ιχνογραφία, μουσική και γυμναστική και ελληνικοί χοροί*».[64] Το πρόγραμμα μαθημάτων φανερώνει ότι διατηρούνται στοιχεία από το περιεχόμενο των παρθεναγωγείων, η έμφαση, δηλαδή, στα «ειδικά», «γυναικεία» μαθήματα (γαλλικά, μουσική, οικιακή οικονομία, οικιακή παιδαγωγική, υγιεινή) και επιπρόσθετα δίνεται πρακτική κατεύθυνση στην αριθμητική με εφαρμογές στη λογιστική και καταστιχογραφία, στη γεωμετρία, στη φυσική και τη χημεία με εφαρμογές στη γεωργία, το εμπόριο και τη βιομηχανία. Πρόκειται, σαφώς, για προσπάθεια κάλυψης των αναγκών των μεσαίων και χαμηλότερων κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων με ευνοϊκές προοπτικές εργασίας.

Η πρώτη νομική κάλυψη των καθηγητριών, φιλολόγων, φυσικών και μαθηματικών, είναι η σχετική πρόβλεψη στο διάταγμα της 8ης Σεπτεμβρίου 1914 για την ίδρυση αστικών σχολείων, όπου στο άρθρο 5 αναφέρεται ότι «*το διδακτικόν προσωπικόν των σχολείων τούτων, λαμβανόμενον κατά προτίμησιν εκ του θήλεος φύλου [...] απαρτίζεται δε εκ της διευθυντρίας και αναλόγου αριθμού διδακτόρων του ημετέρου ή αλλοδαπού πανεπιστημίου*» και ότι «*διευθύντρια διορίζεται πτυχιούχος της φιλοσοφικής σχολής ή της των φυσικών και μαθηματικών επιστημών σχολής του ημετέρου ή αλλοδαπού πανεπιστημίου*».[65] Σύμφωνα με το νόμο 402 του 1914, η Αγγελική Χαλκιοπούλου και η Ευφροσύνη Αντωνιάδου, πτυχιούχοι του Πολυτεχνείου, διορίζονται στο Διδασκαλείο Θηλέων Αθηνών ως διδασκάλισσες ιχνογραφίας και η Μαρία Ζερβού, πτυχιούχος της Σχολής Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών διορίζεται στο Αστικό Σχολείο Ιωαννίνων ως «Γ΄ δευτεροβάθμιος διδάσκαλος».[66] Η νομοθεσία του 1914 ευνοεί επίσης και τις απόφοιτες της Ιατρικής Σχολής, γιατί έχουν τη δυνατότητα να διοριστούν ως σχολίατροι, παράλληλα με τη δυνατότητα διδασκαλίας του μαθήματος της σχολικής υγιεινής. Η ευρεία διάχυση στις αρχές του 20ού αιώνα κοινωνιοβιολογικών και ιατρικών απόψεων για την προστασία της υγείας, αλλά παράλληλα και η δυνατότητα πρόσβασης γιατρών στην εκπαίδευση με τη νομοθεσία του 1914 για τα αστικά σχολεία ευνοεί την κυκλοφορία σχετικών εκδόσεων όπως της Μαρίας Καλαποθάκη το 1904 με τίτλο *Υγιεινή*, της Αγγελικής Παναγιωτάτου το 1914 *Μαθήματα Υγιεινής* και της Αννας Κατσίγρα-Μελά *Υγιεινή*.[67]

Το 1914 με το Ν.Δ. της 26ης Αυγούστου ιδρύονται και τα πρώτα δημόσια διδασκαλεία θηλέων στις νέες χώρες (στη Θεσσαλονίκη αρχικά και τις Σέρρες, και στην Κοζάνη αργότερα). Με τη νομοθετική αυτή ρύθμιση χάνεται η αποκλειστικότητα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην εκπαίδευση της δασκάλας, αλλά παράλληλα συνεχίζουν να λειτουργούν τα διδασκαλεία της στην Αθήνα, Πάτρα, Κέρκυρα και Λάρισα.[68] Επισημαίνεται

---

[64] Χριστόδουλος Λέφας, *Εκπαιδευτικός Κώδιξ* (Αθήνα: Ι. Δ. Κολλάρος, 1924), 2: 6-7.

[65] Β.Δ. 8 Σεπτεμβρίου 1914 «Περί χορηγίας αδείας εις την Φιλεκπαιδευτικήν Εταιρείαν ιδρύσεως αστικών σχολείων θηλέων», *Φ.Ε.Κ.* 255, 11 Σεπτεμβρίου 1914.

[66] *Φ.Ε.Κ.* 303, 18 Δεκεμβρίου 1914· *Φ.Ε.Κ.* 309, 27 Δεκεμβρίου 1914.

[67] Βλ. αναλυτικά **κεφ. 4.2.5** και **4.3.3**..

[68] Ν.Δ. 26 Αυγούστου 1914 «Περί ιδρύσεως διδασκαλείων εκατέρου των φύλων προς μόρφωσιν διδασκάλων της δημοτικής εκπαιδεύσεως», *Φ.Ε.Κ.* 335, 19 Νοεμβρίου 1914 και Β.Δ. 8 Σεπτεμβρίου 1914 «Περί χορηγίας αδείας εις την Φιλεκπαιδευτικήν Εταιρείαν». Τα δημόσια διδασκαλεία θηλέων λειτούργησαν έως το 1931, οπότε το μεν της Θεσσαλονίκης καταργήθηκε, το δε των Σερρών μετατράπηκε σε μικτό. Από το 1931 όλα τα δημόσια διδασκαλεία λειτουργούν ως μικτά, και εγγράφονται σ' αυτά 2/3 σπουδαστές και 1/3 σπουδάστριες. Στις παιδαγωγικές ακαδημίες που ιδρύθηκαν το 1933 ο αριθμός των σπουδαστών προσδιορίζεται στους 40, από τους οποίους οι 14 μπορούσαν να είναι σπουδάστριες

το γεγονός ότι δεν καθιερώνεται η συνεκπαίδευση δασκάλων-διδασκαλισσών, ρύθμιση που επιχειρείται για πρώτη φορά το 1923 στο Μαράσλειο Διδασκαλείο και καθιερώνεται στις ακαδημίες το 1933.

Στο πλαίσιο της μεταρρύθμισης 1917-1920 άμεση συνάφεια με τη διάσταση του φύλου έχει η ανανέωση των αναγνωστικών βιβλίων του δημοτικού σχολείου, γιατί στα νέα βιβλία η εικόνα των παιδιών (αγοριών και κοριτσιών) είναι διαφορετική, συγκρινόμενη με τα αναγνωστικά της προηγούμενης περιόδου. Στο πεδίο αυτό, βέβαια, παραμένει ανοιχτό το θέμα της σχετικής διερεύνησης, αλλά επισημαίνεται η παρουσία δύο γυναικών, της Γαλάτειας Αλεξίου-Καζαντζάκη και της Μυρσίνης Κλεάνθους, γιατί συμμετέχουν με τα αναγνωστικά βιβλία που δημοσιεύουν.[69]

Σχετικά με την ίδρυση γυμνασίων θηλέων, οι αντιστάσεις του φορέα που ήταν υπεύθυνος ολόκληρο τον 19ο αιώνα για τη γυναικεία εκπαίδευση συνεχίζονται. Το 1911 αναγνωρίζεται από τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία με ειδικό υπόμνημα προς το υπουργείο παιδείας η ανάγκη ίδρυσης γυμνασίου θηλέων προπαρασκευαστικού των πανεπιστημιακών σπουδών με πρόγραμμα όμοιο προς το αντίστοιχο του γυμνασίου αρρένων, αλλά διατυπώνονται σαφείς επιφυλάξεις του συμβουλίου σχετικά με την αμεσότητα (το επείγον) της ανάγκης αυτής: «*σκεπτέον δε μόνον εάν η στιγμή της αποδοχής και υιοθετήσεως του νεωτερισμού εκ μέρους της Πολιτείας επέστη και προπάντων εάν η σύγχρονος των πάντων ανακαίνισις και αναδιοργάνωσις είνε πρακτικώς εφικτή και σκόπιμος*». Οι επιφυλάξεις του διοικητικού συμβουλίου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας για τη σκοπιμότητα της ισότιμης δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των θηλέων είναι εμφανείς. Παράλληλα, στον κανονισμό των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του 1911 υπάρχει ο εξής περιορισμός «αγαμίας» για τις δασκάλες:

> *Διδασκάλισσαι διορίζονται αι τυχούσαι κατά τας απολυτηρίους εξετάσεις του βαθμού «άριστα» και διακριθείσαι δε καθ' άπαντα τα έτη της εν τω Διδασκαλείων φοιτήσεως αυτών αποφοιτήσασαι προ έτους τουλάχιστον, άγαμοι και ηλικίας 18-25 ετών, ή και μέχρις της ηλικίας των 30 ετών, εάν εδίδαξαν επαρκή χρόνον ως διδασκάλισσαι.*[70]

Η ίδρυση στα 1917 των πρώτων ελληνικών σχολείων και του πρώτου γυμνασίου θηλέων στην Αθήνα και το 1919 η ίδρυση γυμνασίου θηλέων στη Θεσσαλονίκη και στη συνέχεια σε άλλα αστικά κέντρα διευρύνει την πρόσβαση των κοριτσιών, της επαρχίας κυρίως, και παράλληλα προωθεί τις δυνατότητες εργασίας των γυναικών,[71] ενώ πρόσθετη δυνατότητα αποτέλεσε και η διδασκαλία στις εμπορικές σχολές.[72]

Οι πρώτες φιλόλογοι αξιοποιούνται σταδιακά για τη διδασκαλία φιλολογικών μαθημάτων. Η ΄Αννα Σταματελλάτου στην Εμπορική Σχολή Αθηνών και η Ρόζα Ιμβριώτη στο Μαράσλειο διδάσκουν ιστορία. Η περίοδος κλείνει με την *Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή* (1921) και την παρουσία της Μυρσίνης Κλεάνθους στο πρόγραμμα μαθημάτων.

Η νομοθετική ρύθμιση για τις πρακτικές σχολές θηλέων το 1918 φανερώνει ότι η πολιτεία δείχνει ενδιαφέρον και για την πρακτική κατεύθυνση σπουδών, για να καλύψει τις ανάγκες των χαμηλότερων στρωμάτων στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Καλύπτονται με τον τρόπο αυτό στη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα σημαντικά κενά της εκπαίδευσης των γυναικών στη γενική και επαγγελματική εκπαίδευση.

3.1.3.2.2 Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση 1929: Τα γυμνάσια θηλέων και ο ρόλος των γυναικών εκπαιδευτικών

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 (Ν. 4373/1929) αποτελεί την πρώτη ολοκληρωμένη μεταρρύθμιση στη νεοελληνική εκπαίδευση, η οποία ουσιαστικά βάζει και τα θεμέλια του αστικού σχολείου. Αποτελεί παράλληλα τομή για την ιστορία της γυναικείας εκπαίδευσης, αφού εξασφαλίζει ίσες ευκαιρίες εκπαίδευσης στους μαθητές και στις μαθήτριες: Εξομοιώνεται η εξατάξια δημοτική εκπαίδευση των κοριτσιών με την αντίστοιχη των αγοριών και καθιερώνονται γυμνάσια θηλέων και αρρένων στις πόλεις και μικτά στις επαρχίες.[73]

(βλ. σχετικά στο **κεφ. 5**).

[69] Γαλάτεια Καζαντζάκη, *Οι τρείς φίλοι. Αναγνωστικό Β΄ δημοτικού*, 6η έκδ. (Αθήνα: Δ. και Π. Δημητράκος 1923) και Μυρσίνη Κλεάνθους και Μιχάλης Παπαμαύρος, *Τα παιδιά. Αναγνωστικό Β΄ δημοτικού* (Αθήνα: Δ. και Π. Δημητράκος, 1925).

[70] Αρχείο Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας 1911, 24· *Κανονισμός λειτουργίας των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας* (Αθήνα: χ.έ., 1911).

[71] Β.Δ. 2 Σεπτεμβρίου 1917 «Περί ονομασίας ελληνικών σχολείων και γυμνασίων Αθηνών ως τοιούτων των θηλέων», *Φ.Ε.Κ*. 189, 5 Σεπτεμβρίου 1917.

[72] Η Άννα Σταματελλάτου διδάσκει ιστορία στην εμπορική σχολή Αθηνών. Βλ. «Γράμματα και τέχναι», *Πινακοθήκη*, 229-230 (Μάρτιος-Απρίλιος 1920): 16.

[73] Κατά τον Παντελή Κυπριανό «Η συνεκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών στο γυμνάσιο και το πρακτικό λύκειο παραμένει ακόμη αδιανόητη», Κυπριανός, *Συγκριτική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*, 209.

Παράλληλα όμως η νομοθεσία προβλέπει για τελευταία φορά και τον τύπο των ανώτερων παρθεναγωγείων, τα οποία και συνεχίζουν να λειτουργούν για να καλύψουν τις ανάγκες των κοριτσιών εκείνων που δεν ενδιαφέρονται για ανώτερες σπουδές. Η μεταρρύθμιση του 1929 που σχεδιάστηκε και ολοκληρώθηκε κάτω από νέες, κρίσιμες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες φιλοδοξούσε να κάνει πραγματικότητα το ιδεώδες προς το οποίο έτεινε η «υγιής» αστική κοινωνία, εξομοίωσε τη γυναικεία εκπαίδευση με την εκπαίδευση των αγοριών, προχώρησε στην ίδρυση γυμνασίων θηλέων, που είχαν σε γενικές γραμμές το ίδιο πρόγραμμα με τα γυμνάσια των αρρένων, αλλά είναι εμφανής, παράλληλα, η προσπάθεια του νομοθέτη να ικανοποιήσει και τις απαιτήσεις των γονέων, που ήθελαν μια «ειδική» εκπαίδευση για τα κορίτσια τους. Στο άρθρο 27 του Ν. 4373 υπάρχει η εξής πρόβλεψη: «*Προτάσει του εκπαιδευτικού συμβουλίου δια Π.Δ. το αναλυτικό πρόγραμμα στα γυμνάσια θηλέων μεταρρυθμίζεται συμφώνως προς την φύσιν και τον προορισμό των μαθητριών*». Παρουσιάζει ενδιαφέρον πράγματι η διαφοροποίηση που έχει σχέση με την προσθήκη για τα κορίτσια του μαθήματος της υγιεινής και της οικιακής οικονομίας, σκοπός του οποίου είναι: «*η ανάπτυξις του διαφέροντος των μαθητριών δια την καλήν διοίκησιν του οίκου και τας σχετικάς προς ταύτην εργασίας*».[74] Σε γενικές γραμμές, όμως, ιδιαίτερα θετικό στοιχείο θεωρείται το γεγονός ότι στο πρόγραμμα μαθημάτων που δημοσιεύθηκε το 1931 εντάχθηκε για πρώτη φορά και η διδασκαλία του μαθήματος της αγωγής του πολίτη για τους μαθητές και τις μαθήτριες των γυμνασίων. Καθιερώνεται, επομένως, στις αρχές της τρίτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, η αγωγή των πολιτών και των δύο φύλων, στο επίπεδο των προθέσεων του νομοθέτη τουλάχιστον. Είναι η πρώτη φορά που η διαπαιδαγώγηση των πολιτών και των δύο φύλων θεωρείται από το νομοθέτη ως κοινός εκπαιδευτικός στόχος.[75]

Κατά το σχολικό έτος 1931-1932 καταγράφεται μια εκπαιδευτική πραγματικότητα που αποτυπώνει με σαφήνεια τις εκπαιδευτικές αλλαγές μετά τη μεταρρύθμιση του 1929: Λειτουργούν ήδη 7 δημόσια γυμνάσια θηλέων, 14 αρρένων, 121 μικτά, και 19 ανώτερα παρθεναγωγεία. Λειτουργούν, παράλληλα, 13 πρακτικά λύκεια και 228 ημιγυμνάσια, όλα σχεδόν μικτά. Τα εφτά γυμνάσια θηλέων κατανέμονται γεωγραφικά στα εξής αστικά κέντρα: Δύο στην Αθήνα, Πειραιά, Θεσσαλονίκη, Βόλο, Πάτρα και Χανιά. Η εσωτερική κατανομή των μαθητριών στους διάφορους τύπους των σχολείων αποτελεί οπωσδήποτε ασφαλές κριτήριο για τις προτεραιότητες των γυναικών αλλά και επιχείρημα για τις επιλογές των μεταρρυθμιστών. Κατά τη συζήτηση των νομοσχεδίων στη Βουλή ο Γ. Παπανδρέου δήλωσε ότι οι επιλογές των μαθητριών θα κρίνουν την ορθότητα των προτάσεων για τα ανώτερα παρθεναγωγεία και θα καταδείξουν την αναγκαιότητα τροποποιήσεων: «*Και αν μεν εν τη πράξει ευδοκιμήσει τον διατηρούμεν, εάν πάλιν από την πράξιν διαπιστωθή ότι περισσότερον ενδείκνυται η προτίμησις του τύπου του Real Γυμνασίου, τότε εφαρμόζομεν αυτόν*».[76]

Η εικόνα που διαμορφώνεται ως προς τα αριθμητικά δεδομένα, στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών αμέσως μετά τη μεταρρύθμιση του 1929 δίνεται με σαφήνεια στον παρακάτω πίνακα:

Σχολεία	**Φοιτήσαντες**		
	Σύνολο	**Άρρενες**	**Θήλεις**
Ημιγυμνάσια	6.872	5.954	918
Γυμνάσια	43.834	32.079	11.755
Πρακτικά Λύκεια	2.234	2.097	137
Σχολαί Μέσης Εκπαιδεύσεως	2.007	1.579	428
Ανώτερα Παρθεναγωγεία	1.517		1.517
Διδασκαλεία Δημοτικής Εκπαιδεύσεως	3.875	1.641	2.234
Διδασκαλείο Νηπιαγωγών	402		402
Διδασκαλείο Γυμναστικής	206	135	71
Διδασκαλείο Μέσης Εκπαιδεύσεως [επιμόρφωση εκπαιδευτικών]	45	45	
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ	60.992	43.530	17.462

Πίνακας 3.1 *Στατιστική μέσης εκπαιδεύσεως σχολικού έτους 1931-1932 (Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε.).*

[74] Ν. 4373/1929 «Περί διαρρυθμίσεως των σχολείων μέσης εκπαιδεύσεως», *Φ.Ε.Κ.* 297, 20 Αυγούστου 1929.
[75] Ζιώγου-Καραστεργίου, *Διερευνώντας το φύλο*, 426.
[76] Στο ίδιο, 194 και Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, 1: 728.

Η εσωτερική κατανομή των μαθητριών στους διάφορους τύπους των σχολείων αποτελεί οπωσδήποτε ασφαλές κριτήριο για τις προτεραιότητες των γυναικών αλλά και επιχείρημα για τις επιλογές των μεταρρυθμιστών. Σύμφωνα με στοιχεία του επόμενου σχολικού έτους (1932-1933), η κατανομή μαθητών-μαθητριών είναι η εξής:[77]

- *Γυμνάσια*: μαθητές 35.201 – μαθήτριες 13.416.
- *Ημιγυμνάσια*: μαθητές 5.268 – μαθήτριες 3.284.
- *Πρακτικά λύκεια*: μαθητές 2.257 – μαθήτριες 187.
- *Ανώτερα παρθεναγωγεία*: μαθήτριες 1.171.
- *Διδασκαλεία*: μαθητές 1.332 – μαθήτριες 796.
- *Διδασκαλεία νηπιαγωγών*: μαθήτριες 362.

Η προτίμηση των μαθητριών στρέφεται καθαρά προς τα γυμνάσια και ημιγυμνάσια, ενώ θετικά καταγράφεται και η στροφή προς τα πρακτικά λύκεια. Σαφώς υποβαθμισμένη παρουσιάζεται η εικόνα των ανώτερων παρθεναγωγείων, γεγονός που δικαιολογεί τις αντιστάσεις που είχε προκαλέσει η σχετική πρόταση. Τα δεδομένα της πράξης φανερώνουν επίσης ότι η συνεκπαίδευση δεν αποτελεί ανυπέρβλητο εμπόδιο και η συμφοίτηση αγοριών-κοριτσιών γίνεται πλέον αποδεκτή.

Εικόνα 3.9 *Μαθήτριες γυμνασίου θηλέων με ποδιά (Πηγή: Ιδιωτικό αρχείο Β. Βαρμάζη).*

Η μεταρρύθμιση του 1929 ρυθμίζει επίσης θέματα που σχετίζονται με τη λειτουργία των διδασκαλείων νηπιαγωγών και δημοτικής εκπαίδευσης, καθώς και την ίδρυση διδασκαλείου οικοκυρικής εκπαίδευσης. Από το 1931 όλα τα δημόσια διδασκαλεία λειτουργούν ως μικτά και εγγράφονται σ' αυτά 2/3 σπουδαστές και 1/3 σπουδάστριες. Στις παιδαγωγικές ακαδημίες που ιδρύθηκαν το 1933 ο αριθμός των σπουδαστών προσδιορίζεται στους 40, από τους οποίους οι 14 μπορούσαν να είναι σπουδάστριες.[78]

Στο επίπεδο της εκπαιδευτικής πράξης ιδιαίτερα θετικό στοιχείο αποτελεί, παράλληλα με την ίδρυση γυμνασίων θηλέων, και ο διορισμός γυναικών φιλολόγων και άλλων ειδικοτήτων καθηγητριών, οι οποίες δεν είχαν τη δυνατότητα να εργαστούν σε γυμνάσια αρρένων.

Καθηγήτριες στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση – Ένταξη και παρουσία: Η γυναικεία εκπαίδευση αναβαθμίζεται αισθητά με την ίδρυση στο επίπεδο της γενικής και επαγγελματικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, όπως ήδη αναφέρθηκε, αστικών σχολείων και διδασκαλείων θηλέων το 1914, αυτοτελών ελληνικών σχολείων και γυμνασίων θηλέων από το 1917 και τη νομοθετική κατοχύρωση (το 1918) των πρακτικών σχολών θηλέων. Οι θετικές αυτές νομοθετικές ρυθμίσεις αλλάζουν αισθητά την εκπαιδευτική πραγματικότητα της γυναικείας εκπαίδευσης γενικά, αλλά η σημασία τους είναι καθοριστική στην απασχόληση των πτυχιούχων πολλών επιστημονικών κλάδων. Για την ιστορία της γυναικείας εκπαίδευσης το 1914 αποτελεί σημαντική τομή, γιατί ο κλάδος των γυναικών εκπαιδευτικών που περιλάμβανε μόνον τις δασκάλες ανοίγει πλέον και στις καθηγήτριες. Μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο επομένως, η διδασκαλία αποτελούσε μία ανανεωμένη και εμφανώς διευρυμένη μορφή εργασίας. Στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα στον επαγγελματικό χώρο της εκπαίδευσης η ομάδα των διδασκαλισσών του 19ου αιώνα διευρύνεται σταδιακά με τις πτυχιούχους του πανεπιστημί-

[77] «Εγγραφέντες μαθηταί εις σχολεία μέσης εκπαιδεύσεως κατά το 1932-1933», *Δελτίον Ο.Λ.Μ.Ε.*, 79-80 (Μάρτιος-Απρίλιος 1933): 680.

[78] Βλ. σχετικά **κεφ. 5**.

ου, τις καθηγήτριες κυρίως, οι οποίες πρωτοστατούν παίρνοντας συχνά τη σκυτάλη από τις δασκάλες, στους εκπαιδευτικούς και ευρύτερους κοινωνικούς αγώνες. Διευρύνουν τα αιτήματα για τη βελτίωση της θέσης των γυναικών εκπαιδευτικών, διεκδικούν νέες δυνατότητες εργασίας, ισότητα εκπαιδευτικών ευκαιριών για τα δύο φύλα, και τολμούν να θέσουν με επιτακτικό τρόπο το θέμα των πολιτικών δικαιωμάτων. Οι γυναίκες καθηγήτριες της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης συνδέονται περισσότερο με τις πνευματικές διαστάσεις του επαγγέλματος από ό,τι οι γυναίκες εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, παρόλο που και οι δύο κατηγορίες επέλεγαν τη διδασκαλία, λόγω των πνευματικών της στοιχείων. Οι πρώτες φοιτήτριες υποστηρίζονται θερμά από την Καλλιρρόη Παρρέν που πίστευε ότι το επάγγελμα για τις γυναίκες αποτελούσε το πιο θετικό μέσο για να κερδίσουν την οικονομική και προσωπική τους ανεξαρτησία. Η διδασκαλία ως καριέρα προαπαιτούσε από τις γυναίκες να επεκτείνουν και να αξιοποιήσουν τις πνευματικές τους δυνατότητες, καθώς και την ευκαιρία για κατάληψη *ηγετικών θέσεων*. Ο συνδυασμός αυτός της ηγεσίας με τις *πνευματικές διαστάσεις* της διδασκαλίας σχετίζονται περισσότερο με τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, η οποία συνήθως προϋποθέτει πτυχίο πανεπιστημίου. Αισθητή διαφοροποίηση παρουσιάζεται στις απόψεις και την πρακτική εκπαιδευτικών που ακολουθούν στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα τις αρχές της Νέας Αγωγής. Στα κείμενα των εκπαιδευτικών αυτών, αυτοβιογραφικά και λογοτεχνικά, είναι εμφανής η θεωρητική τεκμηρίωση, ο προβληματισμός και η συνειδητή επιδίωξη αλλαγών σε όλες τις διαστάσεις της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Από τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα γίνεται έντονη κριτική στο ρόλο και την παρουσία των εκπαιδευτικών και αναδεικνύεται ο θεωρητικός προβληματισμός για τη φιλοσοφία της παιδείας και το ρόλο του σχολείου και των εκπαιδευτικών (ανδρών και γυναικών). Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη συζήτηση για την κοινωνική θέση, το ρόλο και τις διεκδικήσεις των γυναικών σε σχέση με το σχολείο και την εκπαίδευση. Αποτυπώνεται σε γενικές γραμμές μια πιο αισιόδοξη αντίληψη για το ρόλο και τις δυνατότητες παρέμβασης των εκπαιδευτικών γενικά και των γυναικών εκπαιδευτικών ειδικότερα. Η εικόνα και αυτο-αντίληψη των τελευταίων μάλιστα, ιδιαίτερα καθώς συνδέεται σταδιακά με τις εμπειρίες των καθηγητριών της μέσης εκπαίδευσης, διευρύνεται αισθητά και παρουσιάζεται εμφανώς ενισχυμένη και σαφέστερα προσδιορισμένη.[79] Ενδεικτικά παραδείγματα: Μία από τις πρώτες φιλολόγους, η Σταυρούλα Μαρκέτου, σημειώνει συγκρίνοντας τις παιδαγωγικές της αντιλήψεις με εκείνες των διδασκαλισσών της προηγούμενης γενιάς: «*Οι γριούλες που αποτελούσαν το προσωπικό του [παρθεναγωγείου] μου ήταν πολύ συμπαθητικές και σεβαστές, ώστε να μη θέλω να τις πικράνω με αντιρρήσεις. Από την άλλη μεριά όμως οι παιδαγωγικές τους αντιλήψεις απείχαν παρασάγγες από τις δικές μου*». Παράλληλα όμως καταγράφει την αντιμετώπισή της από άνδρες εκπροσώπους της εκπαιδευτικής ιεραρχίας: «*Τι είν' αυτά που κάνει ο κ. Υπουργός; Μας καλεί για σύσκεψη και καλεί μαζί και την δευτεροβάθμια καθηγήτρια;*».[80] Η αποδοχή ή μη και η σχέση γενικότερα των γυναικών καθηγητριών με τους άνδρες συναδέλφους της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης παρουσιάζει επίσης ενδιαφέρουσες διαστάσεις, ιδιαίτερα όταν άπτεται θεμάτων εκπαιδευτικής ιεραρχίας. Η Κατίνα Παπά αποτυπώνει με σαφήνεια και ευαισθησία την κατάσταση που διαμορφώθηκε στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση με την παρουσία των πρώτων γυναικών: «*Μερικοί καθηγητές δυσαρεστήθηκαν. Τούς φάνηκε βαρύ στην αρχή να υπηρετούν σε σχολείο που διευθύνεται από γυναίκα. Ένας μάλιστα διαμαρτυρήθηκε και απείλησε πως θ' άλλαζε Γυμνάσιο: Εγώ, υπό γυναίκα… Όμως δεν έφυγε*»[81] [**τεκμήριο 3.8**].

3.2 Από τη δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά έως τη Μεταπολίτευση (1936-1977)

3.2.1 Μεταρρυθμίσεις 1964, 1976/77: Εκδημοκρατισμός – Θεσμοθέτηση της συνεκπαίδευσης

Μετά το 1929 επιτυγχάνεται σταδιακά ισοκατανομή μαθητών-μαθητριών στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, τα ποσοστά πρόσβασης των γυναικών στα πανεπιστήμια αυξάνονται, επίσης με γρήγορους ρυθμούς, γυναίκες εκπαιδευτικοί διορίζονται σε γυμνάσια θηλέων και γενικότερα στο επίπεδο της δευτεροβάθμιας την εκπαιδευτική σκέψη απασχολεί έντονα η προβληματική της συνεκπαίδευσης, ένα θέμα που παραμένει ανοιχτό πενήντα ολόκληρα χρόνια, αφού η συνεκπαίδευση καθιερώνεται σε όλα τα σχολεία της χώρας μόλις το 1979.

Κατά την περίοδο της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου 1936 του Μεταξά τα θέματα της γυναικείας εκπαίδευσης παρουσιάζουν αισθητή οπισθοδρόμηση, αφού οι βασικές αξίες του καθεστώτος προσδιορίζουν αρκετά στενά και περιορισμένα τα πλαίσια του γυναικείου ρόλου στο σπίτι και την οικογένεια. Στη σχετική νομοθεσία

[79] Αναλυτική προσέγγιση των σχετικών θεμάτων στο **κεφ. 5** αυτής της εργασίας.
[80] Σταυρούλα Μαρκέτου, *Στα θρανία και στην έδρα* (Αθήνα: Χ. Συνοδινός, 1959), 113-114, 119.
[81] Κατίνα Παπά, *Σ' ένα γυμνάσιο θηλέων*, 4η έκδ. (Αθήνα: Εστία, 1980), 283.

παρατηρείται μια σημαντική συντηρητική στροφή στα εκπαιδευτικά πράγματα. Με βάση τον Α.Ν. 770 «Περί των σχολείων της μέσης εκπαίδευσης», σχολεία μέσης εκπαίδευσης είναι: α) τα γυμνάσια και τα πρακτικά λύκεια αρρένων και θηλέων, τα οποία είναι οκτατάξια και στα οποία εγγράφονται όσοι έχουν ενδεικτικό Δ΄ τάξης δημοτικού, β) τα αστικά σχολεία αρρένων και θηλέων τα οποία είναι 4 ή 5 τάξεων και εγγράφονται σε αυτά όσοι έχουν επίσης ενδεικτικό Δ΄ τάξης δημοτικού. Τα αστικά σχολεία έρχονται να αντικαταστήσουν τα ημιγυμνάσια, που καταργούνται με σκοπό να συντελέσουν στη μείωση του αριθμού των γυμνασίων για να εμποδιστεί η μεγάλη στροφή προς την κλασική εκπαίδευση, γ) οι κατώτεροι κύκλοι γυμνασίων και πρακτικών λυκείων, οι οποίοι περιλαμβάνουν τις πέντε κατώτερες τάξεις, δ) οι ιερατικές σχολές, ε) οι εμπορικές σχολές και στ) τα κατώτερα επαγγελματικά σχολεία. Να σημειώσουμε εδώ ότι καμία αναφορά δεν γίνεται στα ανώτερα παρθεναγωγεία ως σχολεία μέσης εκπαίδευσης. Με βάση τον Α.Ν. 770 απαγορεύεται η συμφοίτηση στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης και, παράλληλα, στα αστικά σχολεία, στα γυμνάσια και στα πρακτικά λύκεια θηλέων το διδακτικό προσωπικό αποτελείται αποκλειστικά από γυναίκες.[82]

Όσον αφορά στο περιεχόμενο της μέσης εκπαίδευσης των κοριτσιών, σε διάταγμα του 1937 με το οποίο τροποποιείται το αναλυτικό πρόγραμμα των γυμνασίων θηλέων βλέπουμε ότι για πρώτη φορά γίνεται συστηματική αναφορά στο γυναικείο φύλο στη διδακτέα ύλη του κάθε μαθήματος. Παρατίθενται μερικά ενδεικτικά σημεία του διατάγματος: Στα γυμνάσια θηλέων στην ύλη του μαθήματος των θρησκευτικών στη ΣΤ΄ τάξη διδάσκεται η χριστιανική ηθική «*εξαιρομένων ιδίως των καθηκόντων και δικαιωμάτων της γυναικός εν τη οικογενεία και τη κοινωνία*». Στο μάθημα των αρχαίων ως σκοπός της διδασκαλίας τίθεται η εξέταση «*της εν τω οικογενειακώ και κοινωνικώ βίω θέσεως της γυναικός εν τω αρχαίω ελληνικώ κόσμω*». Στο πρόγραμμα του μαθήματος των νέων ελληνικών προβλέπεται η ανάγνωση κειμένων «*αναφερομένων εις την οικογενειακήν, την θρησκευτικήν, την κοινοτικήν και την κοινωνική νεοελληνικήν ζωήν και τα εν αυταίς κρατούντα ήθη και έθιμα και σχετιζόμενων ιδίως προς τα γυναικεία διαφέροντα και την γυναικείαν φύσιν*». Και τέλος το μάθημα της αγωγής του πολίτη διαγράφεται από το πρόγραμμα μαθημάτων των γυμνασίων θηλέων ως «*μη αρμόζον εις τα γυναικεία διαφέροντα και την γυναικείαν φύσιν*».[83] Από τα παραπάνω, καθώς και από σχετικό λόγο που εκφώνησε ο Μεταξάς προς τη φοιτητική νεολαία γίνεται φανερό πως τα κορίτσια που φοιτούν στη μέση εκπαίδευση διδάσκονται «*ό,τι χρειάζεται η Ελληνίς δια να γίνη καλή οικοκυρά, αρίστη σύζυγος και μήτηρ και εκλεκτό μέλος της κοινωνίας εις την οποία θα ζήσει*»[84] [**τεκμήριο 3.9** Περίοδος Μεταξά].

Ο Α.Ν. 1849 του 1939 «Περί των σχολείων μέσης εκπαίδευσης» και ο Α.Ν. 1800 «Περί αστικών σχολείων αμφοτέρων των φύλων» έρχονται να τροποποιήσουν ξανά τη δομή των σχολείων. Έτσι λοιπόν σχολεία μέσης εκπαίδευσης είναι τα εξατάξια γυμνάσια, τα διτάξια λύκεια, τα τριτάξια αστικά σχολεία, οι ιερατικές σχολές, το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών Καλλιθέας και η Χαροκόπειος Ανώτερη Οικοκυρική Σχολή. Τα ανώτερα παρθεναγωγεία και πάλι δεν αναφέρονται, αν και θα συνεχίσουν να υφίστανται και να λειτουργούν. Με τον Α.Ν. 1849 φυσικά, η συμφοίτηση αρρένων και θηλέων συνεχίζει να απαγορεύεται, και το διδακτικό προσωπικό στα σχολεία θηλέων να αποτελείται μόνο από γυναίκες.[85] Οι διαρθρωτικές μεταβολές στην εκπαίδευση που επιχείρησε το δικτατορικό καθεστώς εγκαταλείπονται αναγκαστικά με τη γερμανική κατοχή του 1941 και επανέρχεται το εκπαιδευτικό καθεστώς του 1929.[86]

Δύο δεκαετίες περίπου αργότερα από τις εκπαιδευτικές αλλαγές του δικτατορικού καθεστώτος (στα 1957), η κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή θα συστήσει ειδική επιτροπή παιδείας για να μελετήσει τα προβλήματα της εκπαίδευσης. Με βάση τα πορίσματα της επιτροπής –η οποία θα τονίσει κυρίως την ανάγκη

---

[82] Α.Ν. 770/1937 «Περί των σχολείων της μέσης εκπαιδεύσεως», *Φ.Ε.Κ.* 263, 13 Ιουλίου 1937· Χαράλαμπος Νούτσος, *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931-1973)* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1979), 261 και Σήφης Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα: Πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια, γενική και τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση. Μεταρρυθμιστικές προσπάθειες 1959, 1964, 1976-77, 1985* (Αθήνα: Gutenberg, 1999), 2: 82.

[83] Διάταγμα «Περί τροποποιήσεως του αναλυτικού προγράμματος των μαθημάτων του γυμνασίου ως προς τα γυμνάσια θηλέων», *Φ.Ε.Κ.* 24, 25 Ιανουαρίου 1937. Κατά τα εξήντα χρόνια που ακολούθησαν, οι περιπέτειες του μαθήματος της αγωγής του πολίτη αντανακλούν την ταραχώδη πορεία της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Τις επόμενες τρεις δεκαετίες (1931-1964), κατά τις οποίες η Ελλάδα έζησε μια δικτατορία (1936-1941), έναν παγκόσμιο πόλεμο, μια κατοχή (1941-1944) και έναν εμφύλιο πόλεμο (1944-1949), το μάθημα, παρόλο που συμπεριλαμβανόταν στα προγράμματα διδασκαλίας, δεν διδάχθηκε ποτέ συστηματικά παρά μόνο ευκαιριακά και στο περιθώριο άλλων μαθημάτων όπως η ιστορία, η γεωγραφία, τα αρχαία ελληνικά (Νούτσος, *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης*).

[84] Ιωάννης Μεταξάς, *Η εκπαίδευσις μετά την 4η Αυγούστου: Αι νέαι κατευθύνσεις*, τ. 6 (Αθήνα: Εκδόσεις 4ης Αυγούστου, 1937), 26.

[85] Α.Ν. 1800/1939 «Περί αστικών σχολείων αμφοτέρων των φύλων» (17 Ιουνίου 1939)· Α.Ν. 1849/1939 «Περί των σχολείων της μέσης εκπαιδεύσεως», *Φ.Ε.Κ.* 300, 25 Ιουλίου 1939 και Νούτσος, *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης*, 261-262.

[86] Στο ίδιο, 265.

σύνδεσης οικονομίας και εκπαίδευσης, αναθεώρησης της οργάνωσης και του προγράμματος των μαθημάτων, καθώς και την ανάγκη διδασκαλίας της δημοτικής γλώσσας– θα συνταχθεί το Ν.Δ. 3971 της 2ας Σεπτεμβρίου 1959. Με το β΄ κεφάλαιο του διατάγματος αυτού θεσπίζονται μέτρα αναδιοργάνωσης της μέσης εκπαίδευσης, η οποία ορίζεται πως θα παρέχεται μέσα από εξατάξια γυμνάσια (κάποια από τα οποία θα διαφοροποιούνται από τη Δ΄ τάξη προς την τεχνική, αγροτική, οικονομική ή ναυτική κατεύθυνση).[87]

Την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1959 θα ακολουθήσει αυτή του 1964. Σύμφωνα με το Ν.Δ. 4379 του 1964 «Περί οργανώσεως και διοικήσεως της γενικής (στοιχειώδους και μέσης) εκπαίδευσης» η μέση εκπαίδευση παρέχεται μέσα από δύο κύκλους, το τριτάξιο γυμνάσιο και το τριτάξιο λύκειο, ενώ η υποχρεωτική φοίτηση αυξάνεται κατά 3 χρόνια και για τα δύο φύλα (δηλαδή έως και το γυμνάσιο). Στις δύο τελευταίες τάξεις του λυκείου έχουμε δύο κύκλους, έναν με ενισχυμένα φιλολογικά μαθήματα και έναν με ενισχυμένα μαθηματικά και φυσικά μαθήματα.[88]

Στα δύο προαναφερθέντα Ν.Δ. δεν υπάρχουν βασικές διαφοροποιήσεις ως προς την εκπαίδευση των δύο φύλων, καθώς η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών παρέχεται στα σχολεία που κι όταν ακόμη στεγάζονται σε διαφορετικούς χώρους με αμιγή μαθητικό και διδακτικό πληθυσμό, έχουν την ίδια δομή και οργάνωση και παρόμοιο αναλυτικό πρόγραμμα με τα αντίστοιχα των αγοριών, με σημεία διαφοροποίησης τα εξής: Το μάθημα της οικιακής οικονομίας, νοσηλευτικής και παιδοκομίας συνεχίζει να διδάσκεται αποκλειστικά στις μαθήτριες, το μάθημα της άλγεβρας δεν διδάσκεται στα αμιγή γυμνάσια θηλέων, το μάθημα των μαθηματικών διδάσκεται μία ώρα λιγότερο,[89] ενώ η πολιτεία με εγκυκλίους της ορίζει ότι η σωματική αγωγή αρρένων και θηλέων των μικτών σχολείων είναι ανάγκη να γίνεται σε ξεχωριστές για το κάθε φύλο ώρες. Ταυτόχρονα επιτρέπει να διδάσκουν άρρενες καθηγητές της φυσικής αγωγής σε σχολεία θηλέων σε περίπτωση έλλειψης καθηγήτριας, ενώ απαγορεύει το αντίστροφο. Με ειδική εγκύκλιο, τέλος, καθορίζεται ειδική στολή των μαθητριών για το μάθημα της γυμναστικής.[90]

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση το 1964 σηματοδότησε στο πλαίσιο της μετεμφυλιακής περιόδου μια νέα εποχή στην εκπαίδευση, δίνοντας έμφαση στη δημοκρατική ιδεολογία ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό του εκπαιδευτικού συστήματος.[91] Στο πλαίσιο αυτό σχεδιάστηκαν κοινά προγράμματα σπουδών για τα σχολεία αρρένων και θηλέων, στα οποία συμπεριλήφθηκαν δύο νέα μαθήματα που στόχευαν στην εκπαίδευση των μελλοντικών πολιτών. Τα μαθήματα αυτά είχαν τίτλο: «Στοιχεία του δημοκρατικού πολιτεύματος και των νόμων» για τους μαθητές και τις μαθήτριες της Γ΄ λυκείου και σηματοδοτούσαν το νέο παιδαγωγικό προσανατολισμό και τους στόχους της νέας εκπαιδευτικής πολιτικής. Αυτή η δεύτερη προσπάθεια πάντως δεν υπήρξε περισσότερο επιτυχής από την προηγούμενη: Η δικτατορία του 1967 κατήργησε και πάλι τα μαθήματα αυτά το 1969 και τα αντικατέστησε με μαθήματα που είχαν τον τίτλο: «Η αγωγή του πολίτη». Η μεταρρύθμιση του 1964 δυστυχώς ανακόπτεται και η εκπαίδευση αναβιώνει κατά τη Μεταπολίτευση. Με το καθεστώς της 21ης Απριλίου 1967 και τον Α.Ν. 129/1967 καταργούνται οι δύο επάλληλοι κύκλοι της μέσης εκπαίδευσης και επιβάλλεται το οργανωτικό καθεστώς που ίσχυε στην εκπαίδευση πριν από το 1964, τα τριτάξια γυμνάσια και λύκεια δηλαδή αντικαθίστανται από τα εξατάξια γυμνάσια αποτελούμενα από τον κατώτερο κύκλο (δηλαδή τις τρείς πρώτες τάξεις) και τον ανώτερο κύκλο ανθρωπιστικής και θετικής κατεύθυνσης.[92]

Οι βασικές προβλέψεις και καινοτομίες της μεταρρύθμισης του 1964 επανέρχονται και υλοποιούνται στην περίοδο της Μεταπολίτευσης, με βασικότερη ρύθμιση εκείνη της συνεκπαίδευσης σε όλα τα δευτεροβάθμια σχολεία. Το τέλος της δικτατορίας το 1974 σηματοδότησε την αρχή μιας νέας περιόδου μεταρρυθμίσεων σε

---

[87] Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, 2: 15-21, 41-45· Νούτσος, *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης*, 268-269.

[88] Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, 2: 21-26, 79-98· Ν.Δ. 4379/1964 «Περί οργανώσεως και διοικήσεως της γενικής (στοιχειώδους και μέσης) εκπαιδεύσεως, *Φ.Ε.Κ.* 182, 24 Οκτωβρίου 1964.

[89] Εγκύκλιος Υπουργείου Παιδείας, αρ. πρωτ. 156898/27-12-1957 «Περί διδασκαλίας του μαθήματος της άλγεβρας εις την 8ην τάξιν των γυμνασίων θηλέων», *Εκπαιδευτική Νομοθεσία*, 2-3 (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1958):35· Εγκύκλιος Υπουργείου Παιδείας, αρ. πρωτ. 118193/6-10-60, «Αναμόρφωσις ωρολογίου προγράμματος εις το μάθημα των μαθηματικών», *Εκπαιδευτική Νομοθεσία*, 11 (Νοέμβριος 1960): 171.

[90] Εγκύκλιος Υπουργείου Παιδείας, αρ. πρωτ. 134951/11-11-1965 «Περί της σπουδαιότητος και του τρόπου διδασκαλίας του μαθήματος της γυμναστικής», *Εκπαιδευτική Νομοθεσία*, 1-2 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1966): 26· Εγκύκλιος Υπουργείου Παιδείας, αρ. πρωτ. 16897/30-3-1965, «Περί σημασίας του μαθήματος της σωματικής αγωγής», *Εκπαιδευτική Νομοθεσία*, 5-6 (Μάϊος-Ιούνιος1967): 116· Εγκύκλιος Υπουργείου Παιδείας, αρ. πρωτ. 47132/10-4-1958 «Περί γυμναστικής στολής μαθητριών σχολείων μέσης εκπαιδεύσεως», *Εκπαιδευτική Νομοθεσία*, 4 (Απρίλιος 1958): 59.

[91] Βλ. σχετικές αναλύσεις στο Δημήτρης Χαραλάμπους, «Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στη μεταπολεμική Ελλάδα (1950-1974)» (διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., 1990).

[92] Νούτσος, *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης*, 284-287.

όλα τα επίπεδα, συμπεριλαμβανομένης και της εκπαίδευσης. Στο πλαίσιο αυτό και ανάμεσα σε άλλες καινοτομίες, ένα μάθημα με τίτλο «Στοιχεία του δημοκρατικού πολιτεύματος» απευθύνεται από το 1978 και εξής στους μαθητές και στις μαθήτριες της τελευταίας τάξης του γυμνασίου. Στους μαθητές και τις μαθήτριες του λυκείου προσφέρεται το μάθημα «Αρχές της πολιτικής επιστήμης και στοιχεία του δημοκρατικού πολιτεύματος». Με τη μεταρρύθμιση του 1976 και το Ν. 309 «Περί οργανώσεως και διοικήσεως της γενικής εκπαιδεύσεως» το εξατάξιο γυμνάσιο χωρίζεται για μία ακόμη φορά σε δύο διαδοχικούς κύκλους τριετούς φοίτησης, το γυμνάσιο και το λύκειο (στις δύο τελευταίες τάξεις του οποίου έχουμε δύο κατευθύνσεις, μία φιλολογική και μία θετική), η υποχρεωτική φοίτηση αυξάνεται –και για τα δύο φύλα– από έξι σε εννέα χρόνια, και οι εισαγωγικές εξετάσεις που ίσχυαν έως τότε για την εισαγωγή στο εξατάξιο γυμνάσιο μετατοπίζονται για την εισαγωγή στο λύκειο.[93] Στα ωρολόγια και αναλυτικά προγράμματα του ημερησίου γυμνασίου και λυκείου γενικής κατεύθυνσης δεν παρατηρούνται σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα σχολεία αρρένων και θηλέων, παρά μόνο ότι: α) στο γυμνάσιο το μάθημα των τεχνολογικών διδάσκεται στα αγόρια δύο ώρες την εβδομάδα σε κάθε τάξη, ενώ στα κορίτσια μία ώρα μόνο στη Β΄ τάξη και δύο ώρες στη Γ΄ τάξη και β) το μάθημα των οικοκυρικών συνεχίζει να διδάσκεται σταθερά μόνο στα κορίτσια.[94] Το σημαντικότερο σημείο της μεταρρύθμισης όσον αφορά τη γυναικεία εκπαίδευση είναι πως στο πλαίσιο αυτής καθιερώνεται επίσημα η συνεκπαίδευση σε όλα τα σχολεία της χώρας. Με τηλεγραφική υπουργική διαταγή ζητά η πολιτεία από τους επόπτες και τους γενικούς επιθεωρητές μέσης εκπαίδευσης να υποβάλουν το συντομότερο δυνατό προτάσεις για μετατροπή των γυμνασίων και των λυκείων των περιφερειών τους σε μικτά. Ζητά επίσης στις προτάσεις τους να σημειωθεί εάν συμφωνούν ή όχι οι σύλλογοι γονέων και κηδεμόνων για κάθε περίπτωση. Έτσι το νόμο 309 του 1976 ακολουθούν στα 1979 έξι υπουργικές αποφάσεις με τις οποίες μετατρέπονται σε μικτά τα αμιγή γυμνάσια και λύκεια της χώρας.[95]

3.2.2 Ο προβληματισμός για τη μικτή εκπαίδευση στα δευτεροβάθμια σχολεία

Η συζήτηση για τη συνεκπαίδευση αγοριών-κοριτσιών στο πλαίσιο της ιστορίας της νεοελληνικής εκπαίδευσης θεωρούμε πως έχει ιδιαίτερη σημασία για τους εξής, κυρίως λόγους: α) συνδέεται άμεσα με το θέμα της ανισότητας εκπαιδευτικών ευκαιριών ανάμεσα στους μαθητές και τις μαθήτριες και β) θίγει ευρύτερα ζητήματα σχετικά με τη δυνατότητα του εκπαιδευτικού μηχανισμού να επανορθώσει ώς ένα σημείο αυτήν την ανισότητα. Η σχετική βιβλιογραφία αναφέρεται στην προέλευση και εξέλιξη του προβληματισμού για τα μικτά και αμιγή σχολεία στο επίπεδο της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, στις ιστορικές συνθήκες στις οποίες εμφανίστηκε ο σχετικός προβληματισμός, στα επιχειρήματα που προβλήθηκαν στη σχετική συζήτηση και, τέλος, στις πρακτικές που συνδέθηκαν με τον προβληματισμό αυτό.[96]

Στο επίπεδο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης η πρακτική της συνεκπαίδευσης αγοριών-κοριτσιών άρχισε να καθιερώνεται, με ανεπίσημο τρόπο και χωρίς προηγούμενη νομοθετική ρύθμιση, από τις αρχές του 20ού αιώνα και αποτέλεσε πρόκληση στις ήδη υπάρχουσες πρακτικές, με αποτέλεσμα να παρατηρούνται και αρκετές αντιστάσεις, ιδιαίτερα στην επαρχία. Αναφέρεται η περίπτωση της Κύμης, όπου οι γονείς αντιδρούν στα 1904 στη φοίτηση μαθητριών στο ελληνικό σχολείο επισείοντας τον κίνδυνο «*ηθικών πειρασμών*».[97] Παρά τις αντιστάσεις όμως, συνεκπαιδεύονται τη σχολική χρονιά 1910-1911 στα δευτεροβάθμια σχολεία αρρένων 1.221 μαθήτριες με 30.178 μαθητές[98] και η σταδιακή αύξηση του αριθμού των μαθητριών οδηγεί την πολιτεία στην ίδρυση ξεχωριστών ελληνικών σχολείων και γυμνασίων θηλέων στις μεγάλες πόλεις (τα πρώτα ιδρύθηκαν το 1917 στην Αθήνα) και στην απαγόρευση από το 1923 συμφοίτησης μαθητών και μαθητριών στις πόλεις όπου λειτουργούσαν ήδη σχολεία θηλέων.

Κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα (1920-1930) αρχίζει να διαγράφεται ένας διευρυμένος προβληματισμός για τη συνεκπαίδευση, αποτέλεσμα πολλών παραγόντων, οι σημαντικότεροι από τους οποίους

---

[93] Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, 2: 26-31, 167-172, 180-181· Ν. 309/1976 «Περί οργανώσεως και διοικήσεως της γενικής εκπαιδεύσεως», *Φ.Ε.Κ.* 100, 30 Απριλίου 1976.

[94] Π.Δ. 831/1977 «Περί ωρολογίου προγράμματος του ημερησίου γυμνασίου και αναλυτικού προγράμματος των Α΄ και Β΄ τάξεων αυτού», *Φ.Ε.Κ.* 270, 15/20 Σεπτεμβρίου 1977· Π.Δ. 908/1978 «Περί τροποποιήσεως του ωρολογίου και αναλυτικού προγράμματος διδασκαλίας του μαθήματος οικιακής οικονομίας στα σχολεία γενικής εκπαιδεύσεως», *Εκπαιδευτική Νομοθεσία*, 12 (Δεκέμβριος 1978): 354 και *Φ.Ε.Κ.* 219 (14 Δεκεμβρίου 1978), 2054-2056.

[95] Υπ. Απ. 28515/28-7-79 «Περί μετονομασίας σχολείων μέσης εκπαιδεύσεως», *Φ.Ε.Κ.* Β/734, 31 Αυγούστου 1979.

[96] Για το σχετικό προβληματισμό στον 19ο αιώνα, βλ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση*, 281-286.

[97] [Καλλιρρόη Παρρέν], «Ο αγών της μικτής εκπαιδεύσεως εις Κύμην», *Εφημερίς των Κυριών*, 788 (11 Απριλίου 1904): 5-6.

[98] Υπουργείον των εκκλησιαστικών και της δημοσίας εκπαιδεύσεως, *Στατιστική της δημοσίας εκπαιδεύσεως 1910-1911* (Αθήνα: χ.έ., 1912).

θεωρούνται οι εξής: Η διάχυση των ιδεών της Νέας Αγωγής από έλληνες παιδαγωγούς που είχαν σπουδάσει σε ευρωπαϊκές χώρες, κυρίως στη Γερμανία, τα αποτελέσματα της μικτής εκπαίδευσης που είχε ήδη καθιερωθεί στην Αμερική και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες και ο συντονισμένος αγώνας των Ελληνίδων κατά το Μεσοπόλεμο με συγκεκριμένα αιτήματα για την ισότητα εκπαιδευτικών ευκαιριών ανδρών και γυναικών.

Στο περιοδικό *Εργασία* του γνωστού παιδαγωγού Μ. Παπαμαύρου δημοσιεύονται το 1923 και 1924 οι απαντήσεις εκπαιδευτικών στο ερώτημα: «*Τι γνώμη έχετε για τη συνεκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών*»; Οι συνηγορούντες επικαλούνται επιχειρήματα οικονομικά (εξοικονόμηση πόρων από τη λειτουργία ενός σχολείου) και παιδαγωγικά, όπου η έμφαση δίνεται στα πλεονεκτήματα είτε για το ένα είτε για το άλλο φύλο. Σύμφωνα με την άποψη ορισμένων εκπαιδευτικών, η μικτή εκπαίδευση αποτελεί μια στρατηγική για τη διεύρυνση των εκπαιδευτικών και των επαγγελματικών δυνατοτήτων της γυναίκας. Το προσωπικό κέρδος που θα προκύψει όμως φαίνεται πως έχει ιδιαίτερη βαρύτητα για τα αγόρια: «*Η καρδιά του άνδρα από τίποτε άλλο δε δαμάζεται περισσότερο παρά από την επαφή του με τη γυναίκα*», διαπιστώνει κάποιος εκπαιδευτικός, ενώ ένας άλλος αποφαίνεται: «*τα κορίτσια επιδρούν στην διαγωγή και στη συμπεριφορά και καθόλου στο ήθος των αγοριών*». Οι πολέμιοι επισημαίνουν κινδύνους που έχουν σχέση επίσης με τα αγόρια «*διότι διασπάται η προσοχή, γιατί τότε αρχίζει η γυναίκα να απασχολεί την προσοχή του άνδρα*», και επιμένουν σε μια διαφοροποιημένη εκπαίδευση αγοριών-κοριτσιών, με το επιχείρημα ότι «*ο προορισμός της γυναίκας απαιτεί διαφορετική ύλη διδασκαλίας*».[99] Από τη μελέτη των απαντήσεων φαίνεται πως για ένα μέρος του εκπαιδευτικού κόσμου υπερτερούν τα πλεονεκτήματα των μικτών σχολείων, η πρακτική της συνεκπαίδευσης όμως γίνεται αποδεκτή μόνον για το επίπεδο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Τα δευτεροβάθμια σχολεία, επειδή συμπίπτουν με την εφηβική ηλικία, πιστεύεται γενικά πως πρέπει να είναι αμιγή. Η σταδιακή καθιέρωση της συμφοίτησης στα διδασκαλεία του κράτους από το 1923 φέρνει στην επιφάνεια αυτές τις ισχυρές κοινωνικές αντιστάσεις, αφού μία από τις βασικές κατηγορίες στα «Μαρασλειακά» (1925-1926), ήταν η «*καλλιέργεια ηθικής εκλύσεως*». Σημειώνουμε εδώ ότι το Μαράσλειο είναι το πρώτο διδασκαλείο αρρένων στο οποίο επιτράπηκε η φοίτηση μαθητριών. Από το 1931 όλα τα δημόσια διδασκαλεία λειτουργούν ως μικτά, και εγγράφονται σ' αυτά δύο τρίτα σπουδαστές και ένα τρίτο σπουδάστριες. Στις παιδαγωγικές ακαδημίες που ιδρύθηκαν το 1933 ο αριθμός των σπουδαστών προσδιορίζεται στους 40 από τους οποίους οι 14 μπορούσαν να είναι σπουδάστριες.[100]

Οι ενδεικτικές αυτές θέσεις αλλά και οι επιφυλάξεις του εκπαιδευτικού κόσμου και του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου γενικότερα για την κοινή φοίτηση αγοριών και κοριτσιών επηρεάζουν οπωσδήποτε την πολιτική βούληση και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 να προχωρήσει, λαμβάνοντας υπόψη την ηλικία των μαθητών και μαθητριών, καθώς και τις ιδιαίτερες κλιματολογικές συνθήκες της χώρας, στα εξής μέτρα: α) στην καθιέρωση της συνεκπαίδευσης στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, β) στην ίδρυση ξεχωριστών γυμνασίων θηλέων και αρρένων στις πόλεις και γ) στην ίδρυση μικτών σχολείων στην επαρχία μόνον όπου, όπως αναφέρθηκε ήδη, για οικονομικούς λόγους δεν ήταν δυνατή η λειτουργία δύο χωριστών σχολείων για τους μαθητές και τις μαθήτριες.[101] Αν κρίνουμε από τις αντιδράσεις που ακολούθησαν, φαίνεται πως οι νομοθετικές ρυθμίσεις του 1929, παρά το σταδιακό χαρακτήρα τους, ήταν αρκετά προωθημένες για τη χώρα μας. Οι ρυθμίσεις αυτές έδωσαν το έναυσμα για πολλές σχετικές συζητήσεις και δημοσιεύσεις, το πάθος και η οξύτητα των οποίων φανερώνουν καθαρά ότι οι κοινωνικές αντιδράσεις στο θέμα της συνεκπαίδευσης ήταν την εποχή αυτή έντονες, παρά το γεγονός, όπως τονίζει η γνωστή φιλόλογος Λίζα Κόττου, ότι η συνεκπαίδευση αποτελούσε μια πραγματικότητα, αφού η αναλογία των μαθητριών που συνεκπαιδεύονταν με τα αγόρια έφτανε το 20% στα δευτεροβάθμια σχολεία της επαρχίας.[102]

Η παρέμβαση των γυναικών είναι μετά τη μεταρρύθμιση του 1929 ουσιαστική. Στο Συνέδριο Προστασίας Μητρότητος και Παιδικής Ηλικίας το 1930 συμμετέχουν πολλές μορφωμένες γυναίκες (Μαρία Αμαριώτου και η Μαρία Σβώλου, για παράδειγμα, ενδεικτικά) και στα πορίσματα του συνεδρίου αυτού συμπεριλαμβάνεται πρόταση για το θέμα της συνεκπαίδευσης που αφορά «*Την ίδρυσιν προτύπων πειραματικών σχολείων προς ακριβή έρευναν παρ' ημίν του ζητήματος της συνεκπαιδεύσεως εν τη Μέση Εκπαιδεύσει μετά καταλλήλων προγραμμάτων και ειδικώς μορφωμένου προσωπικού*».[103]

Ο Σύλλογος Γονέων Αθηνών που αριθμεί την εποχή αυτή 500 μέλη και έχει πρόεδρο τη γνωστή παιδαγωγό Ζωή Φράγκου, αφιερώνει τη συνεδρίαση της 20ής Δεκεμβρίου 1930 στο θέμα της συνεκπαίδευσης «*κατόπιν*

---

[99] «Ο διαγωνισμός μας», *Εργασία*, 2 (30 Σεπτεμβρίου 1923): 39-40· 11-12 (15-30 Φεβρουαρίου 1924): 262-266, 273 και 17-18 (15-30 Μαΐου 1924): 421.

[100] Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, 2: 147 και υποσημ. 68.

[101] Ν. 4373, *Φ.Ε.Κ.* 297, 20 Αυγούστου 1929.

[102] Κόττου, «Η εκπαίδευση των Ελληνίδων από το 1830 έως σήμερον», 384.

[103] Εμμανουήλ Λαμπαδάριος, «Το Συνέδριον προστασίας μητρότητος και παιδικής ηλικίας», *Δελτίον Ο.Λ.Μ.Ε.* 55 (Νοέμβριος 1930): 98, 100.

αιτήσεως γονέων, ιδίως μητέρων, αι οποίαι ήσαν κεκηρυγμέναι εναντίον της συνεκπαιδεύσεως».[104] Στη σχετική συζήτηση παρουσιάστηκαν οι απόψεις του γνωστού πολέμιου της συνεκπαίδευσης αμερικανού ψυχολόγου Granville Stanley-Hall (1846-1924), αλλά ακούστηκαν παράλληλα πολλές και ενδιαφέρουσες απόψεις γονέων. Σταχυολογούμε μερικές, ενδεικτικά:

> *– Φοβούμαι τους ηθικούς κινδύνους που διατρέχουν τα κορίτσια από την συνεκπαίδευση.*
> *– Έχω δύο κορίτσια, που φοιτούσαν πέρυσι εις το μικτό Γερμανικό Σχολείο Αθηνών. Τα κορίτσια μου έγιναν σοβαρώτερα και απέβαλαν τις μικροπονηριές και τις υποκρισίες τους.*[105]

Στον περιοδικό τύπο της εποχής δημοσιεύονται αρκετά άρθρα παιδαγωγών και εκπαιδευτικών, που είτε μεταφέρουν τις απόψεις ξένων παιδαγωγών, υπέρμαχων και πολέμιων της κοινής εκπαίδευσης των δύο φύλων, είτε αναφέρονται σε εμπειρίες από την εφαρμογή της συνεκπαίδευσης σε άλλες χώρες είτε παίρνουν θέση και προτείνουν μέτρα για την ελληνική πραγματικότητα.[106] Στην τελευταία κατηγορία ανήκουν α) εκείνοι που ως πολέμιοι του θεσμού προτείνουν την κατάργηση της συνεκπαίδευσης (κυριότεροι εκπρόσωποι ο Γεώργιος Παλαιολόγος και ο Βασίλειος Έξαρχος)[107] και β) εκείνοι που υποστηρίζουν την καθιέρωση των μικτών σχολείων είτε χωρίς επιφυλάξεις είτε με κάποιους όρους και περιορισμούς (κυριότεροι εκπρόσωποι οι Ρόζα Ιμβριώτη και Δημήτρης Μωραΐτης[108] στην πρώτη κατηγορία, και ο Δημήτριος Μισυρλής και Νικόλαος Καραχρίστος[109] στη δεύτερη). Ο Καραχρίστος απευθύνθηκε το 1931 σε 100 γονείς και εκπαιδευτικούς με το ερώτημα αν οι πρώτοι θα έστελναν τις θυγατέρες τους σε μικτά σχολεία και αν οι δεύτεροι θα δέχονταν μαθήτριες στα σχολεία αρρένων. Σύμφωνα με την έρευνα αυτή, η στάση των γονέων και των εκπαιδευτικών ήταν αρνητική, αφού μόνο το 0,04% υποστήριξε τη συνεκπαίδευση και το 0,96% την απέρριπτε με κύριο επιχείρημα τις «*ολέθριες συνέπειες*» «*εκ της προώρου διεγέρσεως των αφροδισιακών τάσεων των νέων*».[110] Μερικές ενδεικτικές απαντήσεις: *«Δια τούτο από πνευματικής απόψεως εγώ δεν θα είχα κανένα λόγον να είμαι κατά της εισαγωγής της συνεκπαιδεύσεως εις τα Γυμνάσια. Τάσσομαι όμως εναντίον της εισαγωγής αυτής εις τα σχολεία αυτά εξ ηθικών λόγων»* (Π. Ν., καθηγητής μαθηματικών). *– «Εις περίπτωσιν εφαρμογής της συμφοιτήσεως ημείς θα αποστείλωμεν προθύμως την θυγατέρα μας Ελένη εις το μεικτόν Γυμνάσιον, μολονότι πιστεύωμεν, ότι νοητικώς τα θήλεα υστερούσιν των αρρένων, ότε και η Ελένη θα δυσκολευθεί κομματάκι»* (Δ. Λ., ιατρός). *– «Τι είναι πάλιν αυτή η νέα θρησκεία την οποίαν θέλετε να μας εισαγάγητε; Εσκέφθητε καλώς, τι ζητείτε;»* (Ν. Θ., δικηγόρος).[111]

Στον τομέα της κρατικής εκπαιδευτικής πολιτικής οι επιφυλάξεις αυτές φαίνεται πως εκπροσωπούνται από τις νομοθετικές ρυθμίσεις της δικτατορίας του Μεταξά, αφού με τη νομοθεσία του 1939 το μάθημα των οικοκυρικών γίνεται υποχρεωτικό για τις μαθήτριες, στο μάθημα της πολιτικής αγωγής προστίθεται η οικιακή οικονομία, στο μάθημα της υγιεινής στοιχεία βρεφονηπιοκομίας στα γυμνάσια θηλέων, και δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο και τη λειτουργία των αστικών σχολείων οικοκυρικής κατεύθυνσης.[112]

Στις δεκαετίες που ακολουθούν, έως το 1979, ο θεσμός της συνεκπαίδευσης λειτουργεί στο πλαίσιο των ρυθμίσεων του 1929, μικτά σχολεία δηλαδή στις επαρχίες και αμιγή στις πόλεις. Στα σχολεία θηλέων διορίζονται επίσης «*κατά προτίμησιν*» καθηγήτριες. Με εγκύκλιο του 1966 εγκρίνεται η συμφοίτηση αρρένων και θηλέων στη Β΄ και Γ΄ τάξη του γυμνασίου.[113]

Το πλαίσιο αυτό είναι έως το 1979 σε γενικές γραμμές αποδεκτό. Ενστάσεις διατυπώνονται από μια μερίδα εκπαιδευτικών που υποστηρίζουν ότι η μικτή εκπαίδευση α) δεν είναι προσαρμοσμένη «*προς την γυναικείαν*

---

[104] Απόσπασμα από τα πρακτικά της συνεδρίασης δημοσιεύονται στο βιβλίο του Νικολάου Καραχρίστου, *Η κοινωνία μας, τα σχολεία της και η συνεκπαίδευσις* (Αθήνα: χ.έ., 1934), 10.
[105] Στο ίδιο, 10-12.
[106] Helse Hildebrandt, «Η κοινή αγωγή των δύο φύλων», μτφρ. Δημήτριος Μισυρλής, *Δελτίον Ο.Λ.Μ.Ε.*, 56-58 (1930-1931): 121-129, 179-189 και 235-247: Ρόζα Ιμβριώτη, «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμισις εν Γερμανία», *Δελτίον Ο.Λ.Μ.Ε.*, 59-61 (1930-1931): 265-271, 323-330 και 376-384. Βλ. επίσης Elisabeth Huguenin, *Η συνεκπαίδευσις των δύο φύλων*, μτφρ. Κ. Αραπόπουλος (Αθήναι: χ.έ., 1931).
[107] Γεώργιος Παλαιολόγος, «Η μόρφωσις των θηλέων και η συνεκπαίδευσις», *Εκπαιδευτικά – Κοινωνικά προβλήματα* (Αθήνα: χ.έ. 1938), 154-215· Βασίλειος Έξαρχος, *Το πρόβλημα της συνεκπαιδεύσεως εξ απόψεως ελληνικής χριστιανικής* (Αθήνα: χ.έ., 1935).
[108] Ιμβριώτη, «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμισις εν Γερμανία» και Δημήτριος Μωραΐτης, «Το πρόβλημα της συνεκπαιδεύσεως και μορφώσεως των θηλέων», *Δελτίον Ο.Λ.Μ.Ε.*, 45-46 (1929-1930): 126-130.
[109] Δημήτριος Μισυρλής, «Η συνεκπαίδευσις των δύο φύλων εν Ελλάδι», *Δελτίον Ο.Λ.Μ.Ε.*, 60-61 (1930-1931): 353-360· Καραχρίστος, *Η κοινωνία μας, τα σχολεία της και η συνεκπαίδευσις*.
[110] Καραχρίστος, *Η κοινωνία μας, τα σχολεία της και η συνεκπαίδευσις*, 45.
[111] Στο ίδιο, 38, 44, 45.
[112] Α.Ν. 1849, *Φ.Ε.Κ.* 300, 25 Ιουλίου 1939 και Α.Ν. 1800, *Φ.Ε.Κ.* 244, 17 Ιουλίου 1939.
[113] Εγκύκλιος Υπουργείου Παιδείας, αρ. πρωτ. 124024/22-9-1966, *Εκπαιδευτική Νομοθεσία*, 11 (Νοέμβριος 1966): 199..

φύσιν» που την χαρακτηρίζει «*η σεμνότης, η καλαισθησία και η ευγένεια*» και β) δεν ανταποκρίνεται στο ρόλο και τον προορισμό της γυναίκας στη ζωή, που, κατά την άποψή τους, έχει άμεση σχέση κυρίως με τα καθήκοντα της συζύγου και της μητέρας.[114]

Τα συλλογικά όργανα των εκπαιδευτικών όμως, η Ο.Λ.Μ.Ε. και η Ο.Ι.Ε.Λ.Ε., καταδικάζουν το 1976 την αμιγή εκπαίδευση ως «*θεσμό αναχρονιστικό*» και υποστηρίζουν την καθιέρωση της συνεκπαίδευσης με το επιχείρημα ότι «*το μικτό σχολείο αποτελεί βήμα πολιτιστικής προόδου και πράξη δημοκρατική*». Το Κ.Ε.Μ.Ε. αναλαμβάνει με εντολή του υπουργείου παιδείας να γνωματεύσει, μετά από συστηματική διερεύνηση του θέματος, σχετικά, αλλά ο Γεώργιος Ράλλης, υπουργός προεδρίας και παιδείας, συμφωνεί με δήλωσή του στην εφημερίδα *Καθημερινή* ότι «*τα αμιγή σχολεία είναι ξεπερασμένα*».[115] Το 1979 το υπουργείο παιδείας φέρνει στην επικαιρότητα το θέμα της συνεκπαίδευσης στα δευτεροβάθμια σχολεία. Ζητάει από τους επόπτες και τους γενικούς επιθεωρητές της μέσης εκπαίδευσης να υποβάλουν προτάσεις για τη μετατροπή των γυμνασίων και λυκείων των περιφερειών τους σε μικτά, επισημαίνοντας ότι στις προτάσεις αυτές θα πρέπει να συνυπολογιστεί και η γνώμη των συλλόγων γονέων και κηδεμόνων.[116]

Όπως αναγνωρίζεται από τον τύπο της εποχής, στην ανακίνηση του όλου θέματος της συνεκπαίδευσης ιδιαίτερο ρόλο διαδραμάτισαν οι διάφοροι γυναικείοι σύλλογοι και οργανώσεις που τοποθετούσαν τη συνεκπαίδευση των δύο φύλων μέσα στη γενικότερη επιδίωξή τους για την εξίσωση των δύο φύλων. Γενικά η προσέγγιση του θέματος εντάσσεται στο πλαίσιο της γενικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης των ετών 1976-1979, που τη χαρακτηρίζει ένα πνεύμα εκδημοκρατισμού του εκπαιδευτικού συστήματος.

Επισημαίνεται όμως το γεγονός ότι πολλοί γονείς φαίνεται πως προτιμούν, και το 1979, τα χωριστά σχολεία. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με σχετική έρευνα του Μιχάλη Κασσωτάκη, από τους 100 γονείς που ρωτήθηκαν οι 68 προτιμούν τα αμιγή σχολεία, οι 28 δέχονται τα μικτά και οι 4 απάντησαν ότι δεν έχουν γνώμη. Οι θέσεις των γονέων έχουν άμεση σχέση με παράγοντες όπως ο τόπος διαμονής και το μορφωτικό επίπεδο. Πιο συγκεκριμένα τα μικτά σχολεία τα δέχονται από τους 100 γονείς οι 16 της υπαίθρου, 29 από όσους κατοικούν σε πρωτεύουσες νομών, οι 32 από τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης και οι 42 από τους κατοίκους της Αθήνας. Από τους γονείς που τελείωσαν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση δέχονται τη συνεκπαίδευση ένα ποσοστό 20%, ενώ το ποσοστό αυτό ανεβαίνει στο 44% για τους απόφοιτους της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και στο 63% για όσους φοίτησαν στο πανεπιστήμιο.[117] Σύμφωνα με κάποια άλλη πρόχειρη σφυγμομέτρηση συλλόγων γονέων σε περιοχή των Αθηνών, διατυπώθηκε ότι το 80% των γονέων των αγοριών είπαν ναι στη συνεκπαίδευση, ενώ αντίστοιχο ποσοστό των γονέων των κοριτσιών είπαν όχι στη συνεκπαίδευση.[118] Ο τύπος της εποχής θεωρεί σε γενικές γραμμές θετικές τις προσπάθειες του υπουργείου για μικτοποίηση των σχολείων. Η σχετική επιχειρηματολογία είναι περιορισμένη και οι περισσότερες εφημερίδες περιορίζονται σε ενημερωτική αρθρογραφία.[119] Υπάρχει βέβαια και η μερίδα εκείνη του θρησκευτικού τύπου που θεωρεί τη μικτή φοίτηση ως «*απειλή που επικρέμεται*» και καλεί τους γονείς και τους εκπαιδευτικούς να κλείσουν τα αυτιά των «*εις τας σειρήνας του συγχρόνου μοντερνισμού*».[120]

Στο επίπεδο της εκπαιδευτικής πρακτικής, από την έναρξη της σχολικής χρονιάς 1979-1980 άρχισε η σταδιακή μικτοποίηση των γυμνασίων και των λυκείων σύμφωνα με τις προτάσεις των γενικών επιθεωρήσεων και των συλλόγων γονέων, που επικαλούνται συνήθως πρακτικούς λόγους για τη σταδιακή εφαρμογή.[121] Πιο συγκεκριμένα, από τα 317 αμιγή γυμνάσια που υπήρχαν στη χώρα γίνονται μικτά για όλες τις τάξεις τα 154, γίνονται μικτά προοδευτικά από την Α΄ τάξη τα 99 και παραμένουν στην προηγούμενη μορφή τους (αμιγή) τα

---

[114] Χριστίνα Παπαδιονυσίου, «Η σημερινή θέσις εν τω σχολείω της μαθητρίας και η ενδεδειγμένη μόρφωσις και μεταχείρισις αυτής», στα *Πρακτικά του Δ΄ εκπαιδευτικού συνεδρίου εν Πάτραις 5-8 Ιουνίου 1960* (Πάτρα: Γενική Επιθεώρησις Μέσης Εκπαιδεύσεως Ι.Ε., 1960), 365· Αριστείδης Ασπιώτης, «Το κορίτσι και η μορφωτική αγωγή του», *Ψυχολογία και Ζωή*, 41 (Αθήνα: Ινστιτούτο Ιατρικής Ψυχολογίας και Ψυχικής Υγιεινής, 1960).

[115] «Αρρένων και Θηλέων; Ως πότε», *Η Καθημερινή,* 11 και 13 Ιουλίου 1976. .

[116] ΥΠ.Ε.Π.Θ., Εγκύκλιος 11039/17 Μαρτίου 1979, «Προτάσεις για μετατροπή γυμνασίων και λυκείων σε μικτά», *Εκπαιδευτική Νομοθεσία*, 12 (Δεκέμβριος 1979): 37..

[117] Μιχάλης Κασσωτάκης, «Πρέπει να γίνουν μικτά σχολεία στη μέση παιδεία;», *Το Βήμα*, 21 Απριλίου 1979.

[118] Κ. Β. Σακελλαρίου, «Ναι των γονέων στη μεταρρύθμιση», *Το Βήμα*, 17 Ιουλίου 1979.

[119] Βλ. σχετικά *Μακεδονία*, 27 Ιουλίου 1979· *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 29 Ιουλίου 1979· *Μακεδονία*, 17 Σεπτεμβρίου 1979· *Ακρόπολη*, 23 Φεβρουαρίου 1980· *Μακεδονία*, 8 Αυγούστου 1980· *Μεσημβρινή*, 26 Αυγούστου 1980 και *Θεσσαλονίκη*, 25 Ιουνίου 1981.

[120] «Απειλή που επικρέμαται. Η μικτή φοίτησις», *Ελληνοχριστιανική Αγωγή*, 274 (1979): 161-164. (Σύμφωνα με εισαγωγικό σημείωμα του περιοδικού, το άρθρο αναδημοσιεύεται από το φυλλάδιο *Ζωή* με ημερομηνία 12 Απριλίου 1979).

[121] Αρχείο Β΄ Γυμνασίου-Λυκείου Αρρένων Θεσσαλονίκης, Βιβλίο Πρακτικών Συνεδριάσεων του Δ.Σ. του Συλλόγου Γονέων και Κηδεμόνων, αρ. συνεδρίασης 7, 6 Σεπτεμβρίου 1979.

79. Σημειώνουμε εδώ ότι, πέρα από αυτά τα σχολεία, την ίδια χρονιά λειτουργούν ως μικτά από την ίδρυσή τους 883 γυμνάσια και 409 λύκεια σε όλη τη χώρα. Την επόμενη σχολική χρονιά (1980-1981) έγιναν μικτά άλλα 53 γυμνάσια της χώρας, από τα οποία 47 λειτούργησαν ως μικτά για τις τρεις τάξεις.[122] Καθολική εφαρμογή της συνεκπαίδευσης έχουμε με το νόμο 1566/1985, όπου καθορίζεται (άρθρο 2, εδάφ. 5) ότι «*στα σχολεία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης φοιτούν μαζί αγόρια και κορίτσια*».[123] Επισημαίνουμε το γεγονός ότι από τα σχολεία του δημόσιου τομέα τελευταία καθιέρωσαν τη συνεκπαίδευση τα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, που από τον 19ο αιώνα (1837) είχαν ως αποκλειστικό έργο την εκπαίδευση των γυναικών. Το τέλος της δεκαετίας του 1970 επομένως σηματοδοτεί, σε επίπεδο εκπαιδευτικής πολιτικής, η κατάργηση της αμιγούς εκπαίδευσης και η υποχρεωτική, σταδιακή καθιέρωση της συνεκπαίδευσης σε όλα τα σχολεία του κράτους (δημόσια και ιδιωτικά). Με τη γενίκευση της συνεκπαίδευσης σε όλα τα σχολεία της χώρας επικράτησε μια γενική ευφορία για την κατάκτηση του δικαιώματος των εκπαιδευτικών ευκαιριών και από τα δύο φύλα.

3.2.3 Μαθητικός πληθυσμός

Διαχρονικά, η πρόσβαση των μαθητριών στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση διευρύνεται σταδιακά κατά τον 20ό αιώνα με άμεσες, θετικές, επιπτώσεις και στο επίπεδο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Τα ποσοστά φοίτησης των μαθητριών στα πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση παρουσιάζουν από το 1910 έως το 1960 εντυπωσιακή εξέλιξη (βλ. πίνακα 3.2).

Βαθμίδες Εκπαίδευσης	1910-1911	1927-1928	1936-1937	1956-1957	1960-1961
Α. ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ					
Α. Μαθητές	174.400	344.183	486.625	457.751	461.809
Β. Μαθήτριες	115.679	249.057	397.734	419.543	422.213
Β. ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ					
Α. Μαθητές	30.178	70.629	48.548	104.905	168.269
Β. Μαθήτριες	1.221	20.595	22.649	71.193	123.320

Πίνακας 3.2 *Εξέλιξη του μαθητικού πληθυσμού στη δημοτική και μέση εκπαίδευση (1910-1911 έως 1960-1961) (Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε.).*

Βαθμίδα εκπαιδεύσεως Φύλο	1976/77	1977/78	1978/79	1979/80	1980/81	1981/82
Όλες οι βαθμίδες						
Σύνολο	1.873.766	1.887.878	1.896.257	1.885.682	1.907.739	1.945.872
Θήλεις	851.598	864.150	873.418	872.382	894.193	917.906
1. Προσχολική εκπαίδευση (νηπιαγωγεία)						
Σύνολο	118.120	126.415	137.146	142.441	145.924	151.666
Θήλεις	57.365	61.339	66.432	68.976	71.173	73.975
2. Πρωτοβάθμια (δημοτική) εκπαίδευση						
Σύνολο	938.597	933.535	922.698	899.546	900.641	891.488
Θήλεις	452.284	450.617	444.677	433.069	435.000	430.386
3. Δευτεροβάθμια (μέση) γενική εκπαίδευση (γυμνάσια και λύκεια)						
Σύνολο	562.695	579.771	585.130	618.688	639.633	669.812
Θήλεις	276.682	284.185	286.565	305.124	317.863	333.537
4. Δευτεροβάθμια τεχνική - επαγγελματική και εκκλησιαστική εκπαίδευση						
Σύνολο	131.521	124.728	125.039	106.575	100.425	108.212
Θήλεις	18.876	21.423	26.207	19.889	19.953	26.632
5. Τριτοβάθμια εκπαίδευση πανεπιστημιακού επιπέδου (ανωτάτη εκπαίδευση)						
Σύνολο	95.017	96.650	95.899	84.510	85.718	7.253
Θήλεις	36.696	37.423	38.452	33.051	36.335	3.923
6. Τριτοβάθμια εκπαίδευση, μη πανεπιστημιακού επιπέδου — Ανωτέρα εκπαίδευση, διδακτικού προσωπικού της γενικής εκπαιδεύσεως						
Σύνολο	3.587	3.063	4.426	5.782	6.588	29.965
Θήλεις	2.242	1.766	2.375	3.185	3.586	11.793
7. Τριτοβάθμια εκπαίδευση, μη πανεπιστημιακού επιπέδου — Ανωτέρα τεχνική - επαγγελματική και εκκλησιαστική εκπαίδευση						
Σύνολο	24.229	23.716	25.919	28.140	28.810	87.476
Θήλεις	7.453	7.397	8.710	9.088	10.283	37.660

Πίνακας 3.3 *Εξέλιξη του μαθητικού πληθυσμού κατά βαθμίδα εκπαίδευσης (1976-1977 έως 1981-1982) (Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε.).*

[122] *Μακεδονία*, 27 Ιουλίου 1979· *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 29 Ιουλίου 79 και *Μεσημβρινή*, 26 Αυγούστου 1980.
[123] Ν. 1566/1985, *Φ.Ε.Κ.* 16, 30 Σεπτεμβρίου 1985.

Η ανάπτυξη της συμμετοχής των μαθητριών σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης (προσχολικής – πρωτοβάθμιας – δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας) γίνεται εμφανής αμέσως μετά τη Μεταπολίτευση. Τα δεδομένα των σχολικών ετών 1976-1977 έως 1981-1982 φανερώνουν την εξέλιξη αυτή και τις εμφανείς διαφοροποιήσεις στην τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση.[124] (βλ. πίνακα 3.3)

3.2.4 Κινητικότητα γυναικών εκπαιδευτικών όλων των ειδικοτήτων – Οι πρώτες γυναίκες γυμνασιάρχες

Μετά τη μεταρρύθμιση του 1929 και τις ευνοϊκές συνθήκες που δημιουργήθηκαν για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, οι διορισμοί γυναικών εκπαιδευτικών αυξάνονται με αριθμητική πρόοδο. Σύμφωνα με σχετική έρευνα,[125] η εξέλιξη αυτή παρουσιάζει την εξής εικόνα: Το 1930 διορίζονται στην εκπαίδευση 201 άνδρες και 31 γυναίκες (ποσοστό 13,36%). Την επόμενη χρονιά το ποσοστό των γυναικών είναι 26,28% και μετά από μία περίοδο ύφεσης λόγω της οικονομικής κρίσης, το 1939 το ποσοστό διαμορφώνεται στο 22,88%. Στο τέλος της δεκαετίας του 1930 ο αριθμός των γυναικών εκπαιδευτικών που διορίστηκαν ανέρχεται στις 523 από τους 1.826 εκπαιδευτικούς που διορίστηκαν συνολικά στη μέση εκπαίδευση. Έτσι, το συνολικό ποσοστό γυναικών εκπαιδευτικών που διορίστηκε σε αυτά τα δέκα χρόνια παραμένει εξαιρετικά μικρό (22,26%) συγκριτικά με το αντίστοιχο των ανδρών (77,73%). Στην επόμενη δεκαετία, μέσα στο ευρύτερο ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο –παγκόσμιος πόλεμος, κατοχή, εμφύλιος– υπάρχει μια μικρή μείωση των διορισμών, μιας και από το 1941 έως το 1950 διορίζονται συνολικά 2.115 εκπαιδευτικοί έναντι 2.349 εκπαιδευτικών που διορίστηκαν κατά τη διάρκεια της προηγούμενης δεκαετίας, 1.416 άνδρες και 699 γυναίκες (33,04%). Οι αριθμοί των διορισμών κορυφώνονται το 1945 και 1946, οπότε και διορίζονται οι περισσότερες γυναίκες καθηγήτριες, 154 και 181 αντίστοιχα. Στην εικοσαετία 1954-1955 έως 1975-1976 οι αριθμοί διορισμών διαμορφώνονται όπως στον πίνακα 3.4 (βλέπε παρακάτω).

Έτη	Σύνολο	Άνδρες		Γυναίκες	
		N	%	N	%
1954-1955	5.432	3.795	69,86	1.637	30,13
1961-1962	6.873	4.482	65,21	2.391	34,78
1965-1966	10.130	5.825	57,50	4.305	42,49
1970-1971	11.406	5.738	50,30	5.623	49,29
1975-1976	17.179	7.958	46,32	9.221	53,67

Πίνακας 3.4 *Κατανομή των εκπαιδευτικών κατά φύλο στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (1954-1955 έως 1975-1976) (Πηγή: Αλ Αράτζ, «Γυναίκες εκπαιδευτικοί στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση από το 1930 έως το 1976», 60).*

Κατά την περίοδο αυτή και κυρίως στη δεκαετία 1965-1975 οι γυναίκες αποτελούν πλέον το 53,67% του συνόλου των εκπαιδευτικών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. (Βλ. σχετική αναπαράσταση στο γράφημα 3.1). Η αύξηση του αριθμού των καθηγητριών που διορίζονται στη γενική μέση εκπαίδευση συνδέεται οπωσδήποτε άρρηκτα με την αύξηση του αριθμού των φοιτητριών στις λεγόμενες καθηγητικές σχολές. Το σχολικό έτος 1970-1971 ο αριθμός των φοιτητριών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών συνιστά πλέον το 38,35% περίπου του συνολικού φοιτητικού πληθυσμού. Επιπρόσθετα, η θεσμική κατοχύρωση της δωρεάν ανώτατης εκπαίδευσης στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964[126] συνέβαλε καθοριστικά στην αύξηση του αριθμού γυναικών εκπαιδευτικών, εφόσον εξασφάλισε τη δυνατότητα πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση σε πολλά κορίτσια από μη προνομιούχα κοινωνικά στρώματα. Στο πλαίσιο αυτό μπορεί να ερμηνευτεί ο διπλασιασμός σχεδόν του αριθμού των γυναικών εκπαιδευτικών που υπηρετούν στη γενική μέση εκπαίδευση μέσα

[124] Το 1981 όμως τα ποσοστά αναλφαβητισμού των γυναικών στις αστικές περιοχές είναι 7,89%, στις ημιαστικές 15,5% και στις αγροτικές 23,20%. Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, *Συνδιάσκεψη για την αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού* (Αθήνα: χ.έ., 1985).

[125] Τα δεδομένα που ακολουθούν στηρίζονται στην εξής έρευνα: Βασιλική Αλ Αράτζ, «Γυναίκες εκπαιδευτικοί στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση από το 1930 έως το 1976: Πρόσβαση, επαγγελματική εξέλιξη και προσωπικά βιώματα» (μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Α.Π.Θ., 2012), 65-95.

[126] Ν. 4379/1964 «Περί οργανώσεως και διοικήσεως της γενικής (στοιχειώδους και μέσης) εκπαιδεύσεως», *Φ.Ε.Κ.* 182, 24 Οκτωβρίου 1964.

σε μια δεκαετία (1966-1976), αλλά και ο τριπλασιασμός του αριθμού των φοιτητριών στην ανώτατη εκπαίδευση[127] (γράφημα 3.1).

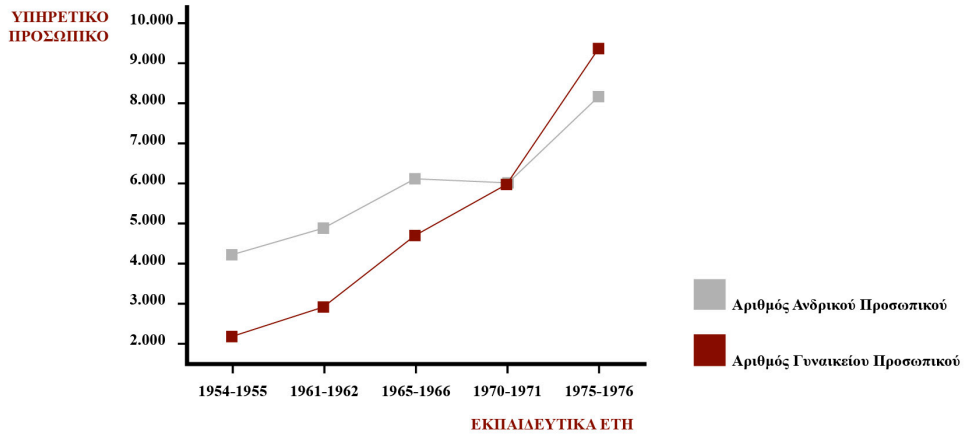

Γράφημα 3.1 *Διορισμοί εκπαιδευτικών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (1964-1965 έως 1975-1976) (Πηγή: Αλ Αράτζ, «Γυναίκες εκπαιδευτικοί στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση από το 1930 έως το 1976», 61).*

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναλυτική παρουσίαση της κατανομής των καθηγητών-καθηγητριών στις βασικές ειδικότητες (φιλόλογοι, μαθηματικοί, φυσικοί) αλλά και στις ξένες φιλολογίες. Η επιλογή υπαγορεύτηκε από το γεγονός ότι οι ειδικότητες αυτές συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο αριθμό εκπαιδευτικών και συνεπώς μας παρέχουν αντιπροσωπευτικά αποτελέσματα, εφόσον τα φιλολογικά μαθήματα συνολικά καθώς και η διδασκαλία των μαθηματικών και των φυσιογνωστικών (φυσικές επιστήμες) καλύπτουν το μεγαλύτερο ποσοστό του συνολικού χρόνου των ωρολογίων προγραμμάτων από το 1931 και έπειτα.[128] Με βάση τα δεδομένα στο γράφημα 3.2 καταλήγουμε στη διαπίστωση ότι ο αριθμός των γυναικών φιλολόγων που υπηρετούν στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης διαγράφει μια συνεχή αυξητική τάση, με παράλληλη μείωση του αντιστοίχου των ανδρών φιλολόγων. Ειδικότερα, παρατηρούμε ότι το σχολικό έτος 1954-1955 οι καθηγήτριες φιλόλογοι που υπηρετούν ανέρχονται στις 913, συνιστώντας το 38,78% του συνόλου των φιλολόγων. Μία δεκαετία αργότερα, το σχολικό έτος 1965-1966 έχουν φτάσει στις 2.321, ενώ το 1975-1976 σε σύνολο 7.492 οι 4.990, δηλαδή ποσοστό περίπου 66,60%, είναι γυναίκες. Αντίστροφη είναι η εικόνα στον τομέα των μαθηματικών όπου οι αριθμοί των καθηγητριών κατά τη περίοδο 1930-1950 είναι κατά έτος μονοψήφιοι (10 σημειώνονται μόνο τη χρονιά 1945), ενώ δεν παρατηρείται καμία αξιόλογη αύξηση του αριθμού τους με το πέρασμα των ετών (Γράφημα 3.2).

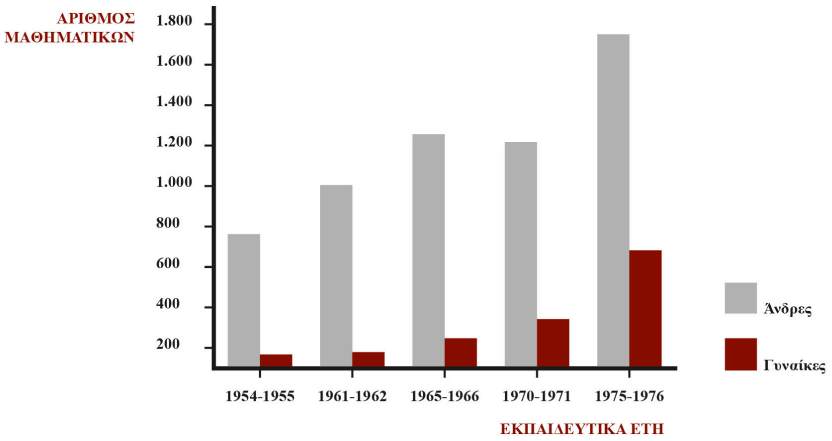

Γράφημα 3.2 *Φιλόλογοι κατά φύλο στη γενική δευτεροβάθμια εκπαίδευση(1954-1955 έως 1975-1976) (Πηγή: Αλ Αράτζ, «Γυναίκες εκπαιδευτικοί στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση από το 1930 έως το 1976», 68).*

Αντίστροφη ακριβώς εικόνα με αυτή των φιλολόγων μάς δίνουν τα δεδομένα των μαθηματικών για την

[127] Τα σχετικά με την ανώτατη εκπαίδευση δεδομένα στο **κεφάλαιο 4** αυτής της εργασίας.
[128] Νούτσος, *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης*, 59-63.

περίοδο 1954-1955 έως το 1975-1976. Στο γράφημα 3.3 καταγράφεται σταδιακή αύξηση των γυναικών μαθηματικών που εργάζονται στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης. Το σχολικό έτος 1954-1955 ο αριθμός των καθηγητριών που υπηρετούν είναι 70 (9,18%), ενώ μια δεκαετία αργότερα ανέρχεται στις 153 (11,15%). Το σχολικό έτος 1975-1976 οι γυναίκες μαθηματικοί έχουν φτάσει στις 604 (25,76%).

Τα δεδομένα των υπόλοιπων ειδικοτήτων φανερώνουν ότι στην κατανομή των φιλολόγων πλησιάζουν τα δεδομένα των ξένων φιλολογιών, και σε εκείνα των μαθηματικών πλησιάζουν τα ποσοστά των φυσικών και χημικών με κάποιες διαφοροποιήσεις (Γράφημα 3.3.).

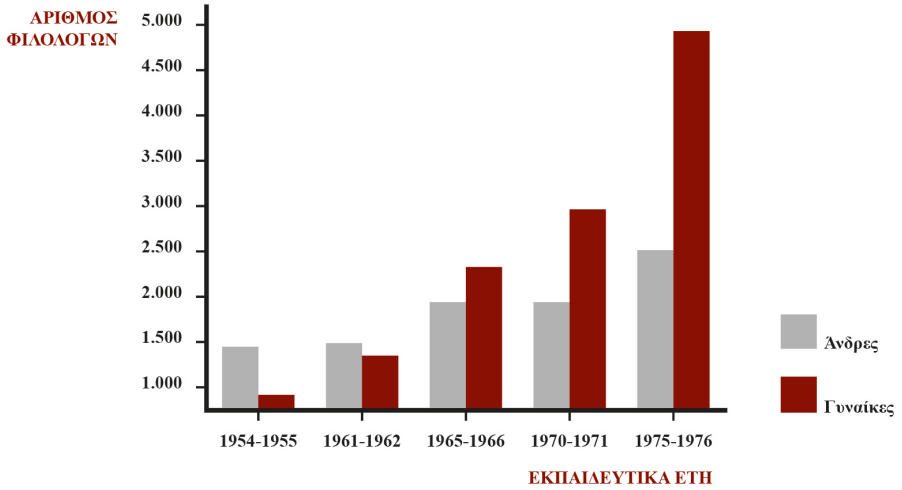

Γράφημα 3.3 *Μαθηματικοί κατά φύλο στη γενική δευτεροβάθμια εκπαίδευση (1954-1955 έως 1975-1976) (Πηγή: Αλ Αράτζ, «Γυναίκες εκπαιδευτικοί στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση από το 1930 έως το 1976», 73).*

Στο ευρύτερο κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο, μετά τις δύσκολες περιόδους της γερμανικής κατοχής και του εμφυλίου στις οποίες οι γυναίκες συμμετέχουν ενεργά, το 1952 παραχωρείται το δικαίωμα ψήφου στις Ελληνίδες, αλλά η συμμετοχή τους στα κοινωνικά και εκπαιδευτικά δρώμενα χαρακτηρίζεται ως υποτονική μέσα στις γενικότερες δύσκολες συνθήκες του μετεμφυλιακού κράτους. Η δημοσίευση του τρίτομου έργου της Μυρσίνης Κλεάνθους-Παπαδημητρίου το 1952 με τίτλο *Η Νέα Αγωγή* αποτελεί μια ενδιαφέρουσα συνέχεια της παραγωγής του Μεσοπολέμου. Στις δεκαετίες του 1960 και 1970 αναβιώνουν αισθητά οι διεκδικήσεις των γυναικών, εκλέγονται στα δύο πανεπιστήμια αρκετές γυναίκες καθηγήτριες, στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση πληθαίνουν οι γυναίκες εκπαιδευτικοί όλων των ειδικοτήτων, αρκετές καταλαμβάνουν θέσεις γυμνασιαρχών και η ανωτατοποίηση των παιδαγωγικών ακαδημιών στη δεκαετία του 1980 αποτελεί σημαντική καμπή στην ιστορία των γυναικών εκπαιδευτικών, γιατί το πτυχίο ανώτατης σχολής αναβαθμίζει, οπωσδήποτε, το επίπεδο των γυναικών εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Οι πρώτες γυναίκες γυμνασιάρχες. Το ζήτημα της επαγγελματικής εξέλιξης των γυναικών εκπαιδευτικών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Αμέσως μετά τη μεταρρύθμιση του 1929, μέσα στο γενικότερο ευνοϊκό-ανανεωτικό πνεύμα και την ίδρυση γυμνασίων θηλέων, καταγράφονται το 1930 τρεις γυναίκες υποδιευθύντριες γυμνασίων σε σύνολο 115 εκπαιδευτικών που κατέχουν τη θέση αυτή. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τη Μαρία Πολυμενάκου στο Β΄ Γυμνάσιο Θηλέων Αθηνών, την Αικατερίνη Σταμπόγλη στο Α΄ Γυμνάσιο Θηλέων Αθηνών και την Αλεξάνδρα Δενάρδου στο Γυμνάσιο Θηλέων Πειραιώς.[129]

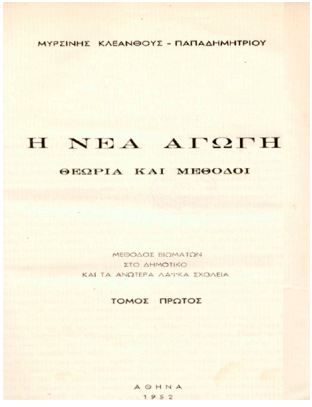

Εικόνα 3.10 *Η Νέα Αγωγή.*

Τα σχετικά με την κατανομή των γυμνασιαρχών-λυκειαρχών με βάση το φύλο στοιχεία που μας παρέχει η Ε.Σ.Υ.Ε. αφορούν μόνο τα έτη 1954-1955 και 1961-1966. Κατά την περίοδο αυτή οι αριθμοί των γυναικών γυμνασιαρχών είναι μονοψήφιοι (3-9) και μόνον μετά τη μεταρρύθμιση του 1964 οι αριθμοί αυξάνονται σε 11 και 21 αντίστοιχα για τα χρόνια 1964-1965 και 1965-1966, γιατί συμπεριλαμβάνουν και τις λυκειάρχες. Οι αριθμοί αυτοί αυξάνονται στις θέσεις βοηθών γυμνασιαρχών και οπωσδήποτε μετά τη Μεταπολίτευση.

[129] [Διορισμοί εκπαιδευτικών], *Φ.Ε.Κ.*, Γ/30, 6 Φεβρουαρίου 1930.

Κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, με τη μαζική προσέλευση γυναικών εκπαιδευτικών κυρίως στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση αρχίζει σταδιακά να μην θεωρείται τόσο ιδιαίτερο και ξεχωριστό το επάγγελμα της γυναίκας εκπαιδευτικού. Η πρόσβαση στο επάγγελμα της διδασκαλίας, δεν ήταν τόσο δύσκολη για τις γυναίκες μετά το 1930 και η επέκταση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης μετά τον πόλεμο σήμαινε ότι οι γυναίκες εκπαιδευτικοί δεν αποτελούσαν πλέον την εκλεκτή ομάδα των πνευματικών ανθρώπων. Μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, παρόλο που οι μισθοί και οι συνθήκες παρέμεναν σχετικά καλοί για τις γυναίκες, η διδασκαλία αποτελούσε μία ακόμη επαγγελματική επιλογή μεταξύ πολλών ισάξιων επαγγελμάτων.

Από το 1950 η κυρίαρχη εικόνα της γυναίκας εκπαιδευτικού ταυτίστηκε με την εικόνα της παντρεμένης γυναίκας, με αρνητικές επιπτώσεις στην επαγγελματική θέση των γυναικών εκπαιδευτικών, αφού είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένα έμφυλο σύστημα διαμόρφωσης καριέρας. Οι άνδρες εκπαιδευτικοί είχαν περισσότερες πιθανότητες να ακολουθήσουν μια επιτυχημένη επαγγελματική πορεία, ενώ από την άλλη πλευρά η επαγγελματική εμπειρία των γυναικών θεωρείται ως διακοπτόμενη εμπειρία, με περιόδους μερικής απασχόλησης εργασίας, καθώς εξακολουθούσαν να διδάσκουν στις ίδιες σχολικές τάξεις, γεγονός που τις αποσπούσε από τον επαγγελματισμό τους. Η αναδόμηση του σχολικού συστήματος μετά την καθιέρωση της συνεκπαίδευσης όξυνε το παραπάνω πρόβλημα. Το γεγονός ότι αυξήθηκαν τα μικτά σχολεία και μειώθηκαν τα σχολεία θηλέων και αρρένων είχε ως αποτέλεσμα οι γυναίκες να μην απολαμβάνουν πλέον την εξουσία στα σχολεία θηλέων, καθώς καταλάμβαναν λιγότερες διευθυντικές θέσεις στα σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο. Ο διαχωρισμός των δύο φύλων στον τομέα της εκπαίδευσης έγινε παρόμοιος με αυτόν που υπήρχε και σε άλλα επαγγέλματα όπου εργάζονταν οι γυναίκες, και η απουσία των γυναικών από τις ηγετικές θέσεις τόσο στα σχολεία όσο και στους συλλόγους εκπαιδευτικών αποτελούσε σημαντικό θέμα της ανισότητας των γυναικών εκπαιδευτικών.

Η αύξηση του διδακτικού προσωπικού της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης από το σχολικό έτος 1974-1975 έως το 1999-2000 είναι εμφανής και η υπεροχή των γυναικών εκπαιδευτικών δεδομένη και αύξουσα ολόκληρη τη χρονική περίοδο. Επισημαίνονται όμως οι διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται κατά ειδικότητα με υπερεκπροσώπηση των γυναικών στους φιλολόγους και την αντίθετη εικόνα στους μαθηματικούς, παρά τη σταδιακή αύξηση των γυναικών στον κλάδο αυτό και τη μείωση της διαφοράς. Το φύλο εξακολουθεί να παραμένει ένας βασικός παράγοντας διαφοροποίησης της κατανομής των εκπαιδευτικών τόσο ως προς τη βαθμίδα εκπαίδευσης όσο και ως προς τις διάφορες ειδικότητες (βλ. **πίνακα 3.5**).

Σύμφωνα με σχετική έρευνα της Ελένης Μαραγκουδάκη για το διδακτικό προσωπικό δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, στο πλαίσιο της οποίας διερευνήθηκε η σύνθεση του διδακτικού προσωπικού της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης με βάση το φύλο από το 1974 έως το 1997, η εισροή των γυναικών καθηγητριών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση δείχνει μία συνεχή αυξητική τάση κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Ενώ όμως οι γυναίκες εκπαιδευτικοί συνιστούν πλειονότητα στο χώρο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, αποτελούν «αποκλεισμένη πλειοψηφία» τόσο σε θέσεις διοικητικών στελεχών σε νομαρχιακό επίπεδο όσο και σε θέσεις διοικητικής ευθύνης σε επίπεδο σχολικών μονάδων, δηλαδή στη διεύθυνση και την υποδιεύθυνση των σχολείων, διαπίστωση η οποία επιβεβαιώνεται και από άλλες έρευνες. Έτσι, σε ένα γυναικοκρατούμενο επάγγελμα όπως αυτό του/της εκπαιδευτικού, υπάρχει χαμηλή εκπροσώπηση των γυναικών σε θέσεις στελεχών της εκπαίδευσης.[130]

Καταληκτικά, τα σύγχρονα δεδομένα φανερώνουν καθαρά ότι, παρά την αύξηση που σημειώνεται στην παρουσία των γυναικών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση από το 1974 και εξής, η θέση τους με όρους κύρους, γοήτρου και εξουσίας στο χώρο της εργασίας είναι υποδεέστερη συγκριτικά με εκείνη των ανδρών. Πρόκειται λοιπόν για μια ποσοτική μεταβολή και όχι ποιοτική διαφοροποίηση στον τομέα της εκπαίδευσης; Οι γυναίκες εκπαιδευτικοί αποτελούν την πολυπληθέστερη ομάδα στο χώρο της εκπαίδευσης, αλλά υστερούν στη διεκδίκηση και κατοχή ανώτερων θέσεων στη διοίκηση καίτοι δεν στερούνται τυπικών προσόντων και δεν υπάρχουν θεσμικοί περιορισμοί για την πρόσβασή τους στις θέσεις αυτές. Ο συγκεκριμένος αποκλεισμός συνιστά οπωσδήποτε ένα ζήτημα με πολλές προεκτάσεις τόσο για τις ίδιες τις γυναίκες εκπαιδευτικούς όσο και για τις μαθήτριες των σχολείων, αφού επηρεάζει τη διαμόρφωση των μελλοντικών τους σχεδίων.[131]

---

[130] Ελένη Μαραγκουδάκη, «Η σύνθεση του διδακτικού προσωπικού και ο καταμερισμός εργασίας με βάση τον παράγοντα φύλο στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση κατά το χρονικό διάστημα 1974-1997. Μέρος Α΄», *Δωδώνη - Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Φ.Π.Ψ.*, 2000, 291-305· της ίδιας, «Οι γυναίκες διδάσκουν, οι άνδρες διοικούν», στο *Φύλο και σχολική πράξη*, επιμ. Βασιλική Δεληγιάννη και Σιδηρούλα Ζιώγου (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1997), 258-292.

[131] Στο ίδιο. Για την αναλυτική διερεύνηση των σχετικών θεμάτων στην ανώτατη εκπαίδευση βλ. **κεφ. 4** αυτής της εργασίας.

Έτη	Διδακτικό προσωπικό		Θεολόγοι		Φιλόλογοι		Μαθηματικοί		Φυσικοί	
	Άνδ.	Γυν.	Άνδ.	Γυν.	Άνδ.	Γυν.	Άνδ.	Γυν.	Άνδ.	Γυν.
1974-1975	12.758	8.228	1.082	360	330	4.659	1.641	546	1.261	747
1977-1978	12.030	16.207	1.409	503	3.126	10.757	2.350	863	1.936	1.206
1980-1981	15.867	16.548	1.723	704	3.733	9.249	3.334	1.230	2.797	1.610
1983-1984	17.616	19.250	1.797	872	3.999	10.999	4.196	1.325	2.099	726
1986-1987	19.691	21.776	1.962	1.087	4.135	12.318	4.726	1.597	2.358	815
1989-1990	21.326	23.909	2.080	1.218	4.123	13.017	5.049	1.843	2.649	936
1992-1993	22.281	25.803	2.003	1.454	3.900	13.987	5.387	2.021	2.940	1.042
1997-1998	21.068	30.507								
1999-2000	31.133	40.604	1.587	1.938	4.101	14.507	6.381	2.283	5.736	2.713

Πίνακας 3.5 *Διδακτικό προσωπικό δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (1974-1975 έως 1999-2000) (Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε., Κ.Ε.Θ.Ι.).*

3.3 Επιλογικά

Από τη σύντομη αυτή επισκόπηση γίνεται φανερό ότι η σχέση εκπαίδευσης και φύλου έχει διαγράψει στη χώρα μας μια ενδιαφέρουσα πορεία κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα. Οι αλλαγές που συντελούνται στην εκπαίδευση σχετίζονται άμεσα με τις εξελίξεις στην ελληνική κοινωνία κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου και της Μεταπολίτευσης και αποτελούν σταδιακά προτεραιότητα στις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις. Η ισότητα εκπαιδευτικών ευκαιριών, η ισοκατανομή μαθητών-μαθητριών στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση και φοιτητών-φοιτητριών στην τριτοβάθμια αποτελεί σταδιακά μια πραγματικότητα, αλλά ο αναλφαβητισμός των γυναικών είναι έως τη δεκαετία του 1980 σχετικά υψηλός, και διαπιστώνονται διαφορές τόσο ως προς τις επιλογές σπουδών και τις επαγγελματικές επιλογές αγοριών-κοριτσιών όσο και ως προς την πρόσβαση των γυναικών στις ανώτερες βαθμίδες της εκπαιδευτικής ιεραρχίας. Συζήτηση γίνεται επίσης στη σχετική βιβλιογραφία για τα θέματα βασικής εκπαίδευσης, επιμόρφωσης και ευαισθητοποίησης των εκπαιδευτικών, επειδή έγινε εμφανές ότι η προώθηση του εκδημοκρατισμού και της μεταρρύθμισης των εκπαιδευτικών συστημάτων εξαρτάται άμεσα από την ποιότητα της εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών. Η σύγχρονη έρευνα για θέματα φύλου και εκπαίδευσης έχει διευρυνθεί σε θεματικές που σχετίζονται με τις ταυτότητες φύλου, τις επαγγελματικές επιλογές αγοριών και κοριτσιών, τη διαφοροποίηση στη σχολική επίδοση, τη σχέση των δύο φύλων με τις νέες τεχνολογίες κ.ά. Οι στρατηγικές που υιοθετήθηκαν έως σήμερα για την επίτευξη της ισότητας στην εκπαίδευση περιλαμβάνουν πολλές και ποικίλες προσεγγίσεις: διαμόρφωση νέων εκπαιδευτικών στόχων, σχηματισμό ομάδων πίεσης, ευαισθητοποίηση και άσκηση των εκπαιδευτικών, δημιουργία νέου εκπαιδευτικού υλικού με σαφή διεπιστημονική και σε ορισμένες περιπτώσεις πολυεπιστημονική προσέγγιση των σχετικών θεματικών.

Βιβλιογραφία/Αναφορές

Πρωτογενείς πηγές

Νόμοι, διατάγματα, εγκύκλιοι

«Περί οργανώσεως και διοικήσεως της γενικής (στοιχειώδους και μέσης) εκπαιδεύσεως», *Φ.Ε.Κ.* 182, 24 Οκτωβρίου 1964.

«Υπόμνημα για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Ο Σύλλογος [Σύνδεσμος] Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναικός προς την εθνική συνέλευση και την κυβέρνηση», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 9 (1921): 340.

Α.Ν. 1800/1939 «Περί αστικών σχολείων αμφοτέρων των φύλων», *Φ.Ε.Κ.* 244, 17 Ιουνίου 1939.

Α.Ν. 1849/1939 «Περί των σχολείων της μέσης εκπαιδεύσεως», *Φ.Ε.Κ.* 300, 25 Ιουλίου 1939.

Α.Ν. 770/1937 «Περί των σχολείων της μέσης εκπαιδεύσεως», *Φ.Ε.Κ.* 263, 13 Ιουλίου 1937.

Αρχείο Β΄ Γυμνασίου-Λυκείου Αρρένων Θεσσαλονίκης, Βιβλίο Πρακτικών Συνεδριάσεων Δ.Σ. Συλλόγου Γονέων και Κηδεμόνων, αρ. συνεδρίασης 7, 6 Σεπτεμβρίου 1979.

Αρχείο Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, 1911.

Β.Δ. 18 Νοεμβρίου 1931 «Περί αναλυτικού προγράμματος διδακτέων μαθημάτων σχολείων μέσης εκπαιδεύσεως διά το σχολικόν έτος 1931-1932», *Φ.Ε.Κ.* 12, 13 Ιανουαρίου 1932.

Β.Δ. «Περί τροποποιήσεως του αναλυτικού προγράμματος των μαθημάτων του γυμνασίου ως προς τα γυμνάσια θηλέων», *Φ.Ε.Κ.* 24, 25 Ιανουαρίου 1937.

Β.Δ. «Περί χορηγίας αδείας εις την Φιλεκπαιδευτικήν Εταιρείαν ιδρύσεως αστικών σχολείων θηλέων», *Φ.Ε.Κ.* 255, 11 Σεπτεμβρίου 1914.

Β.Δ. 2 Σεπτεμβρίου 1917 «Περί ονομασίας ελληνικών σχολείων και γυμνασίων Αθηνών ως τοιούτων των θηλέων», *Φ.Ε.Κ.* 189, 5 Σεπτεμβρίου 1917.

Β.Δ. 8 Σεπτεμβρίου 1914 «Περί χορηγίας αδείας εις την Φιλεκπαιδευτικήν Εταιρείαν ιδρύσεως αστικών σχολείων θηλέων», *Φ.Ε.Κ.* 255, 11 Σεπτεμβρίου 1914.

[Διορισμοί εκπαιδευτικών], *Φ.Ε.Κ.*, Γ/30, 6 Φεβρουαρίου 1930.

Εγκύκλιος Υπουργείου Παιδείας, αρ. πρωτ. 16897/30-3-1965, «Περί σημασίας του μαθήματος της σωματικής αγωγής». *Εκπαιδευτική Νομοθεσία*, 5-6 (Μάιος-Ιούνιος 1967): 116.

Εγκύκλιος Υπουργείου Παιδείας, αρ. πρωτ. 124024/22-9-1966, *Εκπαιδευτική Νομοθεσία*, 11 (Νοέμβριος 1966): 199.

Εγκύκλιος Υπουργείου Παιδείας, αρ. πρωτ. 134951/11-11-1965 «Περί της σπουδαιότητος και του τρόπου διδασκαλίας του μαθήματος της γυμναστικής». *Εκπαιδευτική Νομοθεσία*, 1-2 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1966): 26-27.

Εγκύκλιος Υπουργείου Παιδείας, αρ. πρωτ. 118193/6-10-60, «Αναμόρφωσις ωρολογίου προγράμματος εις το μάθημα των μαθηματικών», *Εκπαιδευτική Νομοθεσία*, 11 (Νοέμβριος 1960): 171.

Εγκύκλιος Υπουργείου Παιδείας, αρ. πρωτ. 156898/27-12-1957 «Περί διδασκαλίας του μαθήματος της άλγεβρας εις την 8ην τάξιν των γυμνασίων θηλέων». *Εκπαιδευτική Νομοθεσία*, 2-3 (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1958): 35.

Εγκύκλιος Υπουργείου Παιδείας, αρ. πρωτ. 47132/10-4-1958 «Περί γυμναστικής στολής μαθητριών σχολείων μέσης εκπαιδεύσεως». *Εκπαιδευτική Νομοθεσία*, 4 (Απρίλιος 1958): 59.

Ν. 1329/16 Απριλίου 1918 «Περί πρακτικών σχολών θηλέων», *Φ.Ε.Κ.* 89, 16 Απριλίου 1918.

Ν. 309/1976 «Περί οργανώσεως και διοικήσεως της γενικής εκπαιδεύσεως», *Φ.Ε.Κ.* 100, 30 Απριλίου 1976.

Ν. 4373/13 Αυγούστου 1929 «Περί διαρρυθμίσεως των σχολείων της μέσης εκπαιδεύσεως», *Φ.Ε.Κ.* 297, 20 Αυγούστου 1929.

Ν. 4379/1964 «Περί οργανώσεως και διοικήσεως της γενικής (στοιχειώδους και μέσης) εκπαιδεύσεως», *Φ.Ε.Κ.* 182, 24 Οκτωβρίου 1964.

Ν.Δ. 26 Αυγούστου 1914 «Περί ιδρύσεως διδασκαλείων εκατέρου των φύλων προς μόρφωσιν διδασκάλων της δημοτικής εκπαιδεύσεως», *Φ.Ε.Κ.* 335, 19 Νοεμβρίου 1914.

Π.Δ. 908/1978 «Περί τροποποιήσεως του ωρολογίου και αναλυτικού προγράμματος διδασκαλίας του μαθήματος οικιακής οικονομίας στα σχολεία γενικής εκπαιδεύσεως». *Εκπαιδευτική Νομοθεσία* 12 (Δεκέμβριος

1978): 354.
Π.Δ. 831/1977 «Περί ωρολογίου προγράμματος του ημερησίου γυμνασίου και αναλυτικού προγράμματος των Α΄ και Β΄ τάξεων αυτού», *Φ.Ε.Κ.* 270, 15/20 Σεπτεμβρίου 1977.
Υπ. Απ. 28515/28-7-79 «Περί μετονομασίας σχολείων μέσης εκπαιδεύσεως», *Φ.Ε.Κ.* Β/734, 31 Αυγούστου 1979.
ΥΠ.Ε.Π.Θ., Εγκύκλιος 11039/17 Μαρτίου 1979, «Προτάσεις για μετατροπή γυμνασίων και λυκείων σε μικτά». *Εκπαιδευτική Νομοθεσία* 12 (Δεκέμβριος 1979): 37.
Υπουργείον των εκκλησιαστικών και της δημοσίας εκπαιδεύσεως. *Στατιστική της δημοσίας εκπαιδεύσεως 1910-1911*. Αθήνα: Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, 1912.

Προγράμματα, κανονισμοί, αναγνωστικά

Καζαντζάκη, Γαλάτεια. *Οι τρείς φίλοι. Αναγνωστικό Β΄ δημοτικού*, 6η έκδ. Αθήνα: Δ. και Π. Δημητράκος 1923.
Κλεάνθους Μυρσίνη και Μιχάλης Παπαμαύρος. *Τα παιδιά. Αναγνωστικό Β΄ δημοτικού*. Αθήνα: Δ. και Π. Δημητράκος, 1925.
Κανονισμός λειτουργίας των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Αθήνα: [χ.έ.], 1911.
«Πρόγραμμα δημοτικού σχολείου, ανώτερου παρθεναγωγείου και διδασκαλείου κοριτσιών – Υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου προς το Κεντρικό Εποπτικό Συμβούλιο της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως». *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 2 (1912): 234, 239, 250-252.

Δευτερογενείς πηγές - Βιβλιογραφία

Αβδελά, Έφη. *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1990.
Αβδελά, Έφη και Αγγέλικα Ψαρρά. *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Μια ανθολογία*. Αθήνα: Γνώση, 1985.
«Αγωγή-Εκπαίδευσις. Ανωτέρα Σχολή Κυριών και Δεσποινίδων». *Δελτίον της Εθνικής Αγωγής* 2 (15 Μαρτίου 1898): [1-2] και 18 (1 Νοεμβρίου 1898): [1-4].
Αλ Αράτζ, Βασιλική. «Γυναίκες εκπαιδευτικοί στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση από το 1930 έως το 1976: Πρόσβαση, επαγγελματική εξέλιξη και προσωπικά βιώματα». Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Α.Π.Θ., 2012.
«Απειλή που επικρέμαται: Η μικτή φοίτησις». *Ελληνοχριστιανική Αγωγή*, 274 (1979): 161-164.
«Αρρένων και Θηλέων; Ως πότε.». *Η Καθημερινή*, 11 και 13 Ιουλίου 1976.
Ασπιώτης, Αριστείδης. *Το κορίτσι και η μορφωτική αγωγή του*. Αθήνα: Ινστιτούτο Ιατρικής Ψυχολογίας και Ψυχικής Υγιεινής, 1960.
Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης. *Συνδιάσκεψη για την αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού*. Αθήνα: [χ.έ.], 1985.
Γληνός, Δημήτρης. «Η παιδεία εν Ελλάδι. Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια. Στη μοδίστρα, στον κουρέα και στο καζινό». *Ακρόπολις*, 18 Ιουνίου 1929.
Γληνός, Δημήτρης. *Ένας άταφος νεκρός. Μελέτες για το εκπαιδευτικό μας σύστημα*. Αθήνα: Α. Ι. Ράλλης, 1925.
Γληνός, Δημήτρης. *Γυναικείος ανθρωπισμός*. Αθήνα: Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή, 1921.
«Γράμματα και τέχναι». *Πινακοθήκη*, 229-230 (Μάρτιος-Απρίλιος 1920): 16.
Δελμούζος, Αλέξανδρος. *Μελέτες και πάρεργα*. Αθήνα: [χ.έ.], 1958.
Δελμούζος, Αλέξανδρος. *Το κρυφό σκολειό 1908-1911*. Αθήνα: Collection de l'Institut Français d'Athènes, 1950.
Δημαράς, Αλέξης. «Ο Αλέξανδρος Δελμούζος και η ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης». *Ιστορικά-Ελευθεροτυπία*, 36 (22 Ιουνίου 2000): 6-10.
Δημαράς, Αλέξης. *Εκπαιδευτικός Όμιλος. Κατάλογος μελών 1910-1927. Σύνθεση – Περιγραφή – Εκτιμήσεις*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1994.
Δημαράς, Αλέξης. «Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων Βενιζέλου». Στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμέλεια Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χατζηιωσήφ, 21-32. 2η έκδ. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1992.
Δημαράς, Αλέξης. «Η αποτελεσματικότητα της αντίδρασης και το τέλος ενός πάθους». Στο *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα: Προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές*, επιμέλεια Ανδρέας Καζαμίας και Μιχάλης Κασσωτάκης, 79-88. Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τομέας Παιδαγωγικών Σπουδών, 1986.
Δημαράς, Αλέξης. «Νέα Αγωγή». Στο *Μίλτος Κουντουράς, Κλείστε τα σχολειά (Εκπαιδευτικά Άπαντα)*, επιμέ-

λεια – σχόλια Αλέξης Δημαράς, λη΄-ξζ΄. Αθήνα: Γνώση, 1985.
Δημαράς, Αλέξης. «Προθέσεις των πρώτων κυβερνήσεων Βενιζέλου (1910-1913) στα εκπαιδευτικά – Ενδείξεις από νομοθετικά κείμενα». Στο *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, επιμέλεια Θάνος Βερέμης και Οδυσσέας Δημητρακόπουλος, 21-47. Αθήνα: Φιλιππότης, 1980.
Δημαράς, Αλέξης, επιμ. *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια ιστορίας, 1895-1967*, τ. 2. Αθήνα: Ερμής, 1974.
«Εγγραφέντες μαθηταί εις σχολεία μέσης εκπαιδεύσεως κατά το 1932-1933». *Δελτίον Ο.Λ.Μ.Ε.*, 79-80 (Μάρτιος-Απρίλιος 1933): 680.
Έξαρχος, Βασίλειος. *Το πρόβλημα της συνεκπαιδεύσεως εξ απόψεως ελληνικής χριστιανικής*. Αθήνα: [χ.έ.], 1935.
Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. «Διερευνώντας κείμενα και πρακτικές του Αλέξανδρου Δελμούζου με τη διάσταση του φύλου». Στο *Η επικαιρότητα του Αλέξανδρου Δελμούζου και η πρωτοπορία του Βολιώτικου σχολείου*, επιμέλεια Χαράλαμπος Χαρίτος, 41-50. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας-Εργαστήριο Εκπαιδευτικής Ιστορίας, 2008.
Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. «Η διάσταση του φύλου στην παιδαγωγική θεωρία και εκπαιδευτική πράξη από το 1900 έως το 1930: Λόγος-αντίλογος στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων του Ελευθερίου Βενιζέλου». Στο *Ζητήματα ιστορίας και ιστοριογραφίας της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας*, επιμέλεια Χρήστος Τζήκας, 143-183. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2006.
Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. *Διερευνώντας το φύλο: Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός στη γενική, επαγγελματική και συνεχιζόμενη εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2006.
Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1890)*. Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1986.
Ιμβριώτη, Ρόζα. «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμισις εν Γερμανία». *Δελτίον Ο.Λ.Μ.Ε.*, 59-61 (1930-1931): 265-271, 323-330 και 376-384.
Καλλιάφας, Μ. Σπυρίδων. *Θεωρία και πράξις του Σχολείου Εργασίας*. Αθήνα: Δ. Π. Δημητράκος, [χ.χ.].
Καραχρίστος, Νικόλαος. *Η κοινωνία μας, τα σχολεία της και η συνεκπαίδευσις*. Αθήνα: [χ.έ.], 1934.
Κασσωτάκης, Μιχάλης. «Πρέπει να γίνουν μικτά σχολεία στη μέση παιδεία;». *Το Βήμα*, 21 Απριλίου 1979.
Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, Μυρσίνη. *Η Νέα Αγωγή: Θεωρία και μέθοδοι*. Αθήνα: [χ.έ.], 1952.
Κόττου, Λίζα. «Η εκπαίδευσις των Ελληνίδων από το 1830 έως σήμερα». Στο *Γύρω από το παιδί*, επιμέλεια Ζωή Φράγκου, 359-404. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1930.
Κυπριανός, Παντελής. *Συγκριτική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2004.
Λαμπαδάριος, Εμμανουήλ. «Το Συνέδριον προστασίας μητρότητος και παιδικής ηλικίας». *Δελτίον Ο.Λ.Μ.Ε.* 55 (Νοέμβριος 1930): 98-100.
Λέφας, Χριστόδουλος. *Εκπαιδευτικός Κώδιξ*, τ. 2. Αθήνα: Ι. Δ. Κολλάρος, 1924.
Λοάρη, Φιλομήλα. «Ο Μίλτος Κουντουράς και η παιδαγωγική του σκέψη και δράση κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα: Η "ιερή τριετία" στο Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης (1927-1930)». Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Δ.Μ.Π.Σ., Α.Π.Θ., 2008.
Μαραγκουδάκη, Ελένη. «Η σύνθεση του διδακτικού προσωπικού και ο καταμερισμός εργασίας με βάση τον παράγοντα φύλο στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση κατά το χρονικό διάστημα 1974-1997. Μέρος Α΄». *Δωδώνη - Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Φ.Π.Ψ. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 2000, 291-305.
Μαραγκουδάκη, Ελένη. «Οι γυναίκες διδάσκουν, οι άνδρες διοικούν». Στο *Φύλο και σχολική πράξη*, επιμέλεια Βασιλική Δεληγιάννη και Σιδηρούλα Ζιώγου, 258-292. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1997.
Μαρκέτου, Σταυρούλα. *Στα θρανία και στην έδρα*. Αθήνα: Χ. Συνοδινός, 1959.
Μεταξάς, Ιωάννης. *Η εκπαίδευσις μετά την 4η Αυγούστου: Αι νέαι κατευθύνσεις*, τ. 6. Αθήνα: Εκδόσεις 4ης Αυγούστου, 1937.
Μίλτος Κουντουράς. Εκατό χρόνια από τη γέννησή του. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1991.
Μισυρλής, Δημήτριος. «Η συνεκπαίδευσις των δύο φύλων εν Ελλάδι». *Δελτίον Ο.Λ.Μ.Ε.*, 60-61 (1930-1931): 353-360.
Μπακαλάκη, Αλεξάνδρα και Ελένη Ελεγμίτου. *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα: Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως τη μεταρρύθμιση του 1929*. Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ/Γ.Ν.Γ., 1987.
Μπέλλα, Μαριάνθη. «Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή του Δημήτρη Γληνού (1921-1923) και η εκπαίδευση των γυναικών στην Ελλάδα». Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Ε.Κ.Π.Α., 2011.
Μπουζάκης, Σήφης. *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα: Πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια, γενική και τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση*, τ. 1-2. Αθήνα: Gutenberg, 1999-2002.
Μπουζάκης, Σήφης. *Γεώργιος Α. Παπανδρέου 1886-1968. Ο πολιτικός της παιδείας. 1888-1932*, τ. 1. Αθήνα:

Gutenberg, 1997.
Μωραΐτης, Δημήτρης. «Το πρόβλημα της συνεκπαιδεύσεως και μορφώσεως των θηλέων». *Δελτίον Ο.Λ.Μ.Ε.*, 45-46 (1929-1930): 126-130.
Νούτσος, Χαράλαμπος. *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931-1973)*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1979.
«Ο διαγωνισμός μας». *Εργασία*, 2 (30 Σεπτεμβρίου 1923): 39-40· 11-12 (15-30 Φεβρουαρίου 1924): 262-266, 273· 17-18 (15-30 Μαΐου 1924): 421.
Παλαιολόγος, Γεώργιος. *Εκπαιδευτικά – Κοινωνικά προβλήματα*. Αθήνα: [χ.έ.], 1938.
Παπά, Κατίνα. *Σ' ένα γυμνάσιο θηλέων*, 4η έκδ. Αθήνα: Εστία, 1980.
Παπαδιονυσίου, Χριστίνα. «Η σημερινή θέσις εν τω σχολείω της μαθητρίας και η ενδεδειγμένη μόρφωσις και μεταχείρισις αυτής». Στο *Πρακτικά του Δ΄ Εκπαιδευτικού Συνεδρίου εν Πάτραις 5-8 Ιουνίου 1960*, 354-365. Πάτρα: Γενική Επιθεώρησις Μέσης Εκπαιδεύσεως Ι.Ε., 1960.
[Παρρέν, Καλλιρρόη]. «Ο αγών της μικτής εκπαιδεύσεως εις Κύμην». *Εφημερίς των Κυριών*, 788 (11 Απριλίου 1904): 5-6.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Ομιλίαι του Λυκείου των Ελληνίδων». *Εφημερίς των Κυριών*, 1001 (1-15 Μαρτίου 1911): 1532-1534· 1012 (15-31 Οκτωβρίου 1911): 1782· 1018 (15-29 Φεβρουαρίου 1912): 1919.
Ρεπούση, Μαρία. *Τα Μαρασλειακά 1925-1927*. Αθήνα: Πόλις, 2012.
Σακελλαρίου, Β. Κ. «Ναι των γονέων στη μεταρρύθμιση: Πώς είδαν οι Έλληνες τις αλλαγές στην παιδεία». *Το Βήμα*, 17 Ιουλίου 1979.
[Συντακτική Επιτροπή Μαθητριών]. *Μίλτος Κουντουράς. Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης 1927-1930*. Αθήνα: Gutenberg, 1976.
Τερζής, Νικόλαος. *Η παιδαγωγική του Αλέξανδρου Π. Δελμούζου. Συστηματική εξέταση του έργου και της δράσης του*, 2η έκδ. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2006.
Χαραλάμπους, Δημήτρης. «Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στη μεταπολεμική Ελλάδα (1950-1974)». Διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., 1990.
Χαρίτος, Χαράλαμπος. *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, τ. 1-2. Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν., 1989.
Χατζημπέη, Πασχαλίνα. «Οι πρωτεργάτριες του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού στην Ελλάδα: Συμμετοχή στο κίνημα, παιδαγωγικές απόψεις, εκπαιδευτική-κοινωνική δράση». Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Α.Π.Θ., 2011.
Dewey, John. *Πώς σκεπτόμεθα*. Μετάφραση Γ. Σ. Κατσαμάς. Αθήνα: [χ.έ.], 1930.
Dewey, John. *Το σχολείο και το παιδί*. Μετάφραση Κ. Δ. Σωτηρίου. Αθήνα: Α. Ι. Ράλλη, 1926.
Dewey, John. *Τα Σχολεία της Εργασίας*. Μετάφραση Μιχαήλ Γ. Μιχαηλίδης. Αθήνα: Α. Ι. Ράλλη, 1924.
Kerschensteiner, Georg. *Η έννοια της Αγωγής του Πολίτη*. Μετάφραση Ευάγγελος Σ. Κακούρος. Αθήνα: Α. Ι. Ράλλη, 1926.
Kerschensteiner, Georg. *Έννοια του Σχολείου Εργασίας ή το σχολείον του μέλλοντος*. Μετάφραση Δ. Μ. Γεωργακάκις. Αθήνα: Ι. Δ. Κολλάρος, 1916.
Fisher, C. Dorothy. *Η αυτοαγωγή κατά την Μοντεσσόρη*. Μετάφραση – εισαγωγή Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης. Αθήνα: Ελευθερουδάκης, 1924.
Hildebrandt, Helse. «Η κοινή αγωγή των δύο φύλων». Μετάφραση Δημήτριος Μισυρλής. *Δελτίον Ο.Λ.Μ.Ε.*, 56-58 (1930-1931): 121-129, 179-189 και 235-247.
Huguenin, Elisabeth. *Η συνεκπαίδευσις των δύο φύλων*. Μετάφραση Κ. Αραπόπουλος. Αθήνα: [χ.έ.], 1931.
Maher, Frances. "John Dewey, Progressive Education and Feminist Pedagogies: Issues in Gender and Authority". Στο *Feminist Engagements: Reading, Resisting, and Revisioning Male Theorists in Education and Cultural Studies*, επιμέλεια Kathleen Weiler, 13-32. New York and London: Routledge, 2001.
Spranger, Eduard. *Ψυχολογία της εφηβικής ηλικίας*. Μετάφραση Ν. Ι. Λούβαρις. Αθήνα: [χ.έ.], 1924.
Wyneken, Gustav. *Σχολείο και νεολαία*. Μετάφραση Μιχάλης Παπαμαύρος. Αθήνα: Α. Ι. Ράλλη, 1927.

Παράρτημα Ι - Τεκμήρια

Τεκμήριο 3.1.

Πηγή: Αρχείο Δήμου Παγασών.

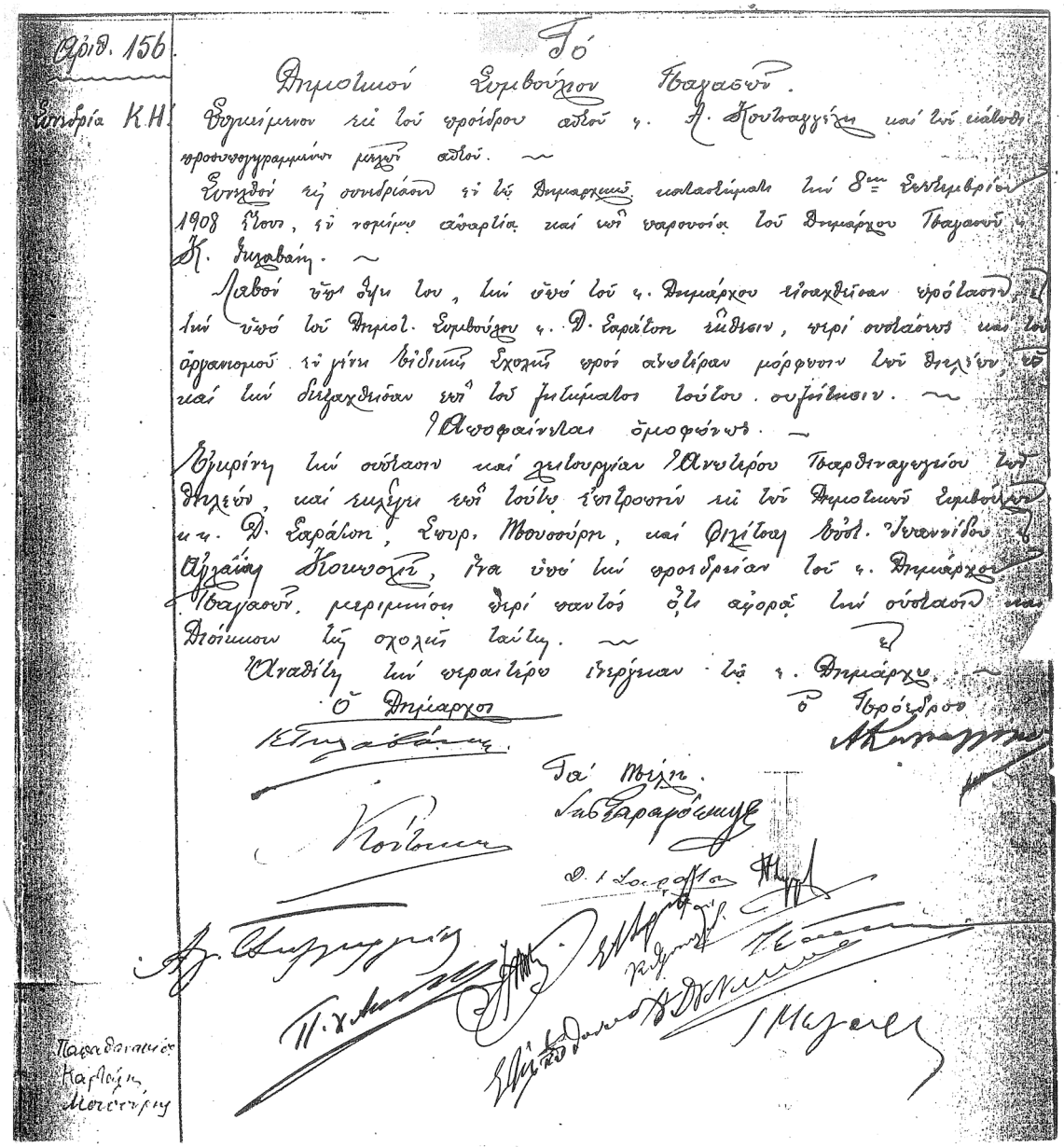

Τεκμήριο 3.2.

Πηγή: *Εφημερίς των Κυριών*, 1013 (1-30 Νοεμβρίου 1911).

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΝ

ΕΚΔΙΔΕΤΑΙ ΔΙΣ ΤΟΥ ΜΗΝΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΡΙΑ · ΚΑΛΛΙΡΡΟΗ ΠΑΡΡΕΝ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β' ΕΤΟΣ 25ον—ΑΘΗΝΑΙ 1—30 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1911 | ΑΡΙΘΜΟΣ 1013

ΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΝΟΜΟΣΧΕΔΙΑ
ΚΑΙ Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ

Κυβερνήσεις ἔρχονται καὶ περνοῦν. Ὑπουργοὶ τῆς Παιδείας ἁρμόδιοι καὶ μή, ὅλοι ἀνεγνώρισαν ἕως τώρα τὴν ἀνάγκην τῆς μεταρρυθμίσεως τῆς Παιδείας, ὑπεβλήθησαν δὲ καὶ νομοσχέδια μεταρρυθμιστικά, τῶν ὁποίων δι' ἕνα λόγον ἢ δι' ἄλλον ἐματαιώθη ἡ ψήφισις.

Ὁ κ. Ἀλεξανδρῆς, ὑπέβαλε νομοσχέδια, τὰ ὁποῖα ἠδύναντο νὰ εἶναι σκοπιμώτερα καὶ πρακτικώτερα ἀπὸ ὅσα ὑπεβλήθησαν ἕως τώρα.

Σκόπιμα ἐν τούτοις εἶναι τὰ ἀκολουθοῦντα τὴν διαίρεσιν ὅλων τῶν σχολικῶν προγραμμάτων τοῦ κόσμου εἰς τὴν κατωτέραν καὶ μέσην ἐκπαίδευσιν μὲ δημοτικὰ σχολεῖα καὶ Γυμνάσια, χωρὶς τὴν παρεμβολὴν τῶν Ἑλληνικῶν. Σκόπιμον ἐπίσης τὸ ἀφομοιόνον, κατὰ τοῦτο μόνον, τὸ διδάσκον προσωπικὸν εἰς μισθοδοσίαν καὶ προαγωγὴν ἀνάλογον πρὸς τὴν ἐξ ἴσου παρεχομένην ἐργασίαν καὶ τὰ αὐτὰ ἐφόδια, ὡς καὶ τὸ μόνον προνοοῦν περὶ ἱδρύσεως τεχνικοῦ διδασκαλείου, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ καταρτίζωνται δημοδιδάσκαλοι καὶ διδασκάλισσαι εἰς τὴν πρακτικὴν βιοτεχνίαν, ἡ ὁποία ἔχει ἤδη εἰσαχθῇ, ἀνάλογος μὲ τὰς τοπικὰς ἀνάγκας, εἰς ὅλα τὰ δημοτικὰ σχολεῖα τοῦ κόσμου.

Ἀλλὰ τὰ σχέδια ταῦτα δὲν ἐπροχώρησαν ἕως τώρα, διότι ἐφοβήθησαν ἴσως ὅτι ἐπρόκειτο νὰ ἐπιβάλουν ἀμέσως τὴν ἐφαρμογὴν τῶν ἀρχῶν των. Ἐν τούτοις ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῶν ἐπιβάλλεται ἐπὶ τέλους, ἐὰν θέλωμεν νὰ ἔχωμεν ἐπιτέλους ἐκπαίδευσιν ἀνάλογον πρὸς τὰς ἀνάγκας τοῦ τόπου καὶ τῆς ἐποχῆς.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως ἐπιβάλλεται ἡ ἀνάγκη νὰ ἐπιδιορθωθοῦν τὰ ὑπάρχοντα νομοσχέδια, ἐὰν δὲν θέλωμεν νὰ ἐπιβαρύνωμεν τὸν προϋπολογισμὸν μὲ νέας δαπάνας, ἐπὶ τῶν ὁποίων

Τεκμήριο 3.3.

Πηγή: «Αγωγή-Εκπαίδευσις. Ανωτέρα Σχολή Κυριών και Δεσποινίδων», *Δελτίον της Εθνικής Αγωγής* 2 (15 Μαρτίου 1898): [2] και 18 (1 Νοεμβρίου 1898): [3].

'Ανωτέρα Σχολή Κυριών και Δεσποινίδων'
Συλλόγου Κυριών υπερ της Γυναικείας Παιδεύσεως

Ο υπέρ της Γυναικείας Παιδεύσεως Σύλλογος Κυριών ίδρυσεν ανωτέραν σχολήν κυριών και δεσποινίδων, λειτουργούσαν κατά τας εσπερινάς ώρας 5-7. Τα μαθήματα της σχολής ταύτης εγκαταστάσης εν τη ευρεία αιθούση του Αρσακείου Νηπιαγωγείου ήρξαντο από της 3ης Μαρτίου είνε δε τα εξής:

-
- Καθ' εκάστην Τρίτην 5-6 μ.μ. υπό Χαρισίου Παπαμάρκου, *Ανάγνωσις και Ερμηνεια της Ηλέκτρας του Σοφοκλέους.*
- Καθ εκάστην Τρίτην 6-7 μ.μ. υπό Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, *Μεσαιωνική ιστορία των Αθηνών.*
- Καθ' εκάστην Πέμπτην 5-6 μ.μ. υπό Γεωργίου Σωτηριάδου, *Ανάγνωσις και Ερμηνεία ποιημάτων του Κάλβου κλπ.*
- Καθ' εκάστην Πέμπτην 6-7 μ.μ. υπό Παντελή Κριεζή Αρχιμανδρίτου, *Ερμηνεια των επιστολών του αποστόλου Παύλου.*
- Καθ' έκαστον Σάββατον 5-6 μ.μ. υπό Βλασίου Σκορδέλη, *Ανάγνωσις και Ερμηνεία του Οικονομικού του Ξενοφώντος.*
- Καθ' έκαστον Σάββατον 6-7 μ.μ. υπό Σπυρίδωνος Μηλιαράκη, *Βοτανική εφηρμοσμένη επί των φυτών του καλλωπισμού.*
- Κατά Κυριακάς και εορτάς καθ' εκάστοτε ορισθησομένας ημέρας και ώρας υπό Δημητρίου Φίλιου, *Ιστορία της τέχνης εν Μουσείοις και ενώπιον των μνημείων.*
- Εκτάκτως καθ' ημέρας και ώρας ορισθησομένας υπό Σπυρίδωνος Μαγγίνα, πρυτάνεως του Εθνικού Πανεπιστημίου, *Υγιεινή επί τη βάσει ανθρωπολογικών και ψυχολογικών παρατηρήσεων και των οικείων πορισμάτων.*

Πηγή: *Δελτίον της Εθνικής Αγωγής*, αρ.2 (15-3-1898), αρ. 18 (1-11-1898)

- Από του μηνός Νοεμβρίου επαναλαμβάνονται τα μαθήματα της κατά το παρελθόν έτος συσταθείσης «Ανωτέρας Σχολής Κυριών» υπό του Συλλόγου των Κυριών. Κατά την εφετινήν πεντάμηνον σχολικήν περίοδον θα διδάξωσιν :

Ο κ. Σπ. Λάμπρος, *Μεσαιωνικήν ιστορίαν των Αθηνών, περιλαμβανομένης της Ελληνικής επαναστάσεως.*

Ο κ. Γ. Σωτηριάδης, *Ιστορίαν της μεσαιωνικής και νεωτέρας Ελληνικής φιλολογίας, μετ' αναγνώσεως εκλεκτών σελίδων.*

Ο κ. Δ. Φίλιος, *Ιστορίαν της Ελληνικής τέχνης* .

Ο κ. Χ. Παπαμάρκου, *Ερμηνείαν αρχαίων συγγραφέων από του Ομήρου και εφεξής*

Δια το τελευταίον τούτο μάθημα διδαχθησόμενον τακτικώς δις της εβδομάδος εν τη αιθούση του Προτύπου Παρθεναγωγείου επιβάλλεται και η τακτική φοίτησις των εγγραφησομένων.

Πηγή: *Δελτίον της Εθνικής Αγωγής*,Αρ. 18 (1-11-1898)

ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ, Οδός Οφθαλμοϊατρίου αριθ. 1
Δια πάσαν περί εγγραφής πληροφορίαν απευθυντέον προς την κ. Κεφαλά και Πάλμερ - Αθήνας

Τεκμήριο 3.4.

Πηγή: Δημήτρης Γληνός, «Γυναικείος Ανθρωπισμός. Ένας λόγος για την αρχή ενός έργου», *Εκλεκτές Σελίδες*, τ. 1 (Αθήνα: Στοχαστής, 1971), 35 και 49-50.

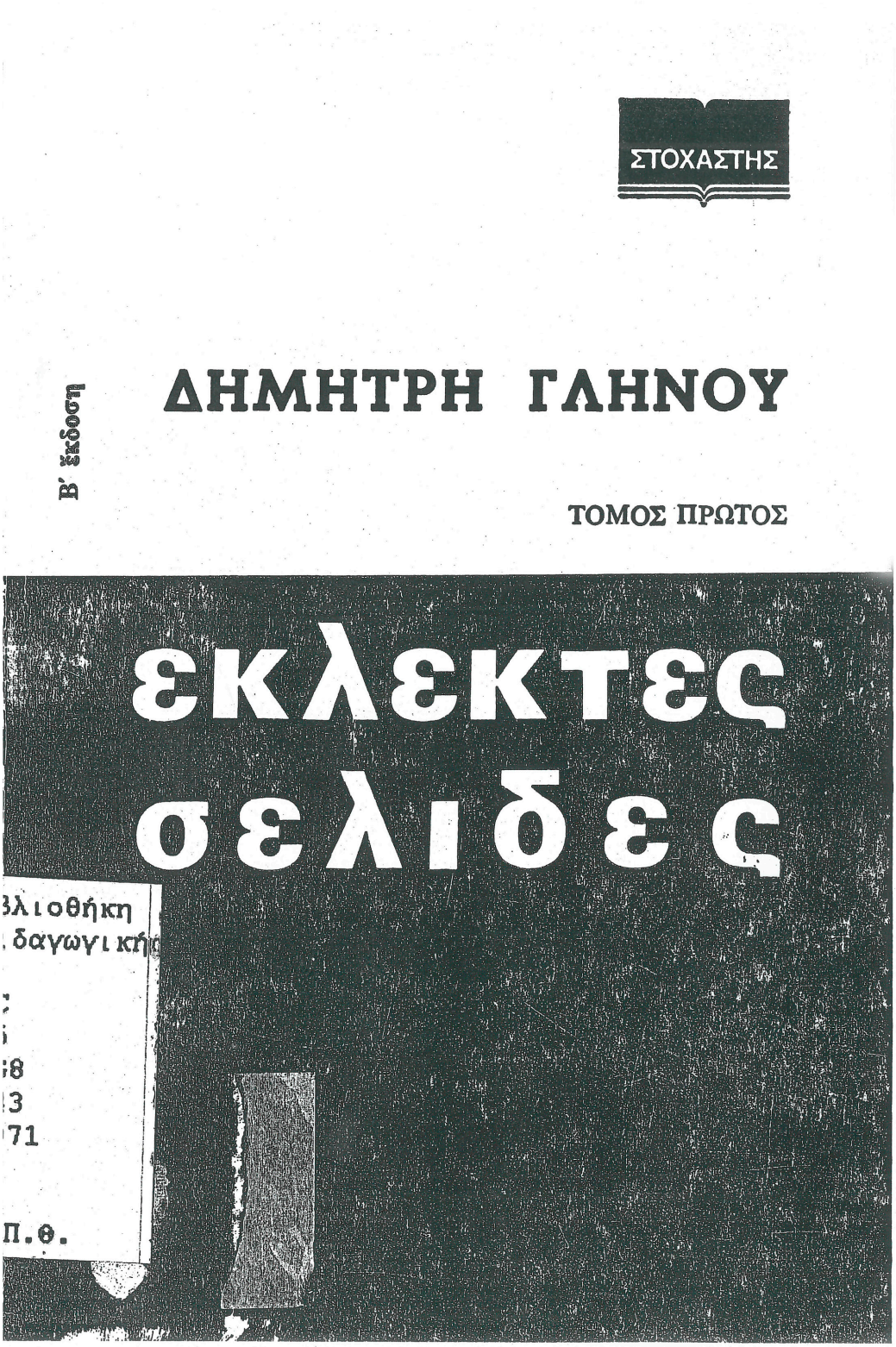

ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ *

(ΕΝΑΣ ΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΗ ΕΝΟΣ ΕΡΓΟΥ)

Κ υ ρ ί ε ς κ α ὶ Κ ύ ρ ι ο ι

Ἂν ἤθελα ν' ἀκολουθήσω τὴ μέθοδο τῶν σιγηλῶν ἐκείνων σοφῶν τῆς Ἀνατολῆς, ποὺ μ' ἕνα νεῦμα τους ἢ μὲ μιὰ λέξη τους ἐκφράζουν κόσμους ὁλοκλήρους στοχασμῶν, θὰ μποροῦσα ἴσως σήμερα νὰ σᾶς παραστήσω ἀρκετὰ ἐκφραστικὰ τὸ σκοπὸ τῆς «Ἀνωτέρας Γυναικείας Σχολῆς»** χωρὶς νὰ πῶ οὔτε μιὰ λέξη.

Θὰ ἦταν ἴσως ἀρκετὸ νἀνεβῶ στὸ βῆμα καὶ νὰ σᾶς δείξω μὲ φωτεινά, ἂν ἦταν δυνατό, γράμματα ὄχι τὸ πρόγραμμα καὶ τὰ μαθήματα, ποὺ θὰ διδαχθοῦν ἐκεῖ, ὄχι κἂν τὰ ὀνόματα ἐκείνων, ποὺ θὰ διδάξουν, παρὰ μόνο τὶς κα-

---

* Σ.Σ. : Εἰπώθηκε στὸν Παρνασσὸ στὶς 11 Ὀκτωβρίου 1921.

* Σ.Ε. : Ὁμιλία στὰ ἐγκαίνια τῆς «Ἀνωτ. Γυναικ. Σχολῆς». Ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ φυλλάδιο τοῦ 1921 μὲ τίτλο Δ. Α. Γ λ η ν ο ῦ, «Γυναικεῖος Ἀνθρωπισμός», ἐκδ. «Ἀνωτέρας Γυναικείας Σχολῆ», Ἀθήνα 1921 σχ. 8ο σελ. 26.

** Σ.Ε.: Ἡ «Ἀνωτέρα Γυναικεία Σχολὴ» εἶδος λαϊκοῦ πανεπιστήμιου, ἱδρύθηκε στὰ 1921 ἀπ' τὸ Δ. Γ λ η ν ό. Σκοπός της «νὰ δώση ἀνώτερη ἱστορική, καλλιτεχνική, φιλοσοφικὴ καὶ κοινωνιολογικὴ μόρφωση στὶς γυναῖκες ποὺ θέλουν νὰ κατανοοῦν καὶ νὰ ὑποβοηθοῦν τὶς τάσεις τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ καὶ πρὸ πάντων τοῦ νεοελληνικοῦ καὶ νὰ μετέχουν συνειδητὰ στὴ σύγχρονη προοδευτικὴ κίνηση». (Βλ. «Ἀνωτέρα Γυναικεία Σχολὴ» στὸ φυλλάδιο Δ. Γ λ η ν ο ῦ Γυναικεῖος Ἀνθρωπισμός, Ἀθήνα 1921, σ. 29).

Ἡ γυναικεία ἐκπαίδευση εἶχε διαμορφωθῆ πρὸ πάντων μὲ τὴν ἐπίδραση τοῦ διακοσμητικοῦ ἰδανικοῦ τῆς ζωῆς της. Τὰ νεώτερα κράτη, τὰ ἀστικά, εἶχαν θεωρήσει τὴ μόρφωση τῆς γυναίκας πέραν ἀπὸ τὸ δημοτικὸ σχολεῖο, γιὰ ὑπόθεση ἰδιωτική. Ἡ κατάσταση αὐτὴ ἀρχίζει ν' ἀλλάζῃ ἀπότομα στὰ τέλη τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος. Στὴν Ἀμερική, στὴ Γαλλία, Ἀγγλία, Γερμανία διατυπώνονται μὲ μιᾶς καὶ σὲ διάφορες παραλλαγὲς καὶ διαβαθμίσεις ἀρχίζουν καὶ νὰ ἐφαρμόζωνται τὰ νέα αἰτήματα τῆς γυναικείας παιδείας. Ὄχι πιὰ ἐκπαίδευση χωρὶς σοβαρὸ σκοπό, μ' ἕνα μωσαϊκὸ ἀπὸ γνώσεις, ἕνα λίγο ἀπ' ὅλα γιὰ ἐπίδειξη, μιὰ προσποίηση καλλιτεχνικῶν διαθέσεων καὶ φιλολογικῶν κλίσεων, μ' ἕναν παπαγαλλισμὸ ξένων γλωσσῶν καὶ τὸ πολὺ πολὺ καὶ λίγα ἐργόχειρα καὶ οἰκιακὴ οἰκονομία γιὰ δόση τάχα πραχτικότητας, σὰν προετοιμασία τάχα γιὰ τὰ ἔργα τῆς οἰκοδέσποινας καὶ μητέρας. Τώρα χρειάζεται ἐκπαίδευση μὲ σοβαρὸ τέρμα, ἀνάλογη ἢ ὅμοια ἢ καὶ ἀπαράλλαχτη ὅπως ἡ ἀνδρική, μὲ σχολεῖα μέσης ἐκπαιδεύσεως ἰσοδύναμα, μὲ δικαιώματα στὸ τέλος τῶν σπουδῶν τὰ ἴδια μὲ τῶν ἀνδρῶν, μὲ ἐπαγγελματικὰ σχολεῖα σοβαρὰ παρόμοια μὲ τὰ ἀνδρικὰ ἢ καὶ μὲ τὴ ριζικώτερη ἀκόμη λύση τῆς συνεκπαιδεύσεως (coeducation) σ' ὅλους τοὺς βαθμοὺς τῶν σχολείων. Κι' αὐτὰ τὰ οἰκιακὰ ἔργα, ἡ ἐπιστήμη τοῦ σπιτιοῦ, παίρνουν ξεχωριστὴ σοβαρώτατη θέση στὸ συνολικὸ σύστημα τῆς γυναικείας ἀνατροφῆς. Εἰδικὰ σχολεῖα προετοιμάζουν τὸ κατάλληλο προσωπικό, εἰδικὰ σχολεῖα μορφώνουν κορίτσια ὅλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ σ̈λα τ̈λλα σχολεῖα τὰ μαθήματα αὐτὰ γίνονται οὐσιαστικώτερα καὶ πλουτίζονται καὶ μὲ ἄλλα σχετικὰ μὲ τὰ καθήκοντα τῆς μητρότητας (παιδοκομία, ὑγιεινὴ κτλ.). Κι' ἔτσι δείχνεται ὁλοφάνερα, ὅτι ἡ νέα κίνηση αὐτὴ ἀντὶ νὰ εἶναι ἐχθρικὴ πρὸς τὴν οἰκογένεια ὅπως κατηγορεῖται, τοὐναντίον προσπαθεῖ νὰ προετοιμάσῃ τὴ γυναῖκα πολὺ ἀληθινώτερα καὶ σοβαρώτερα ἀπὸ πρὶν γιὰ τὰ καθήκοντά της ὡς μητέρας καὶ οἰκοδέσποινας.

Καὶ τέλος μπαίνει ἡ γυναῖκα ὁρμητικὰ στ̈νώτατα ἐκ-

παιδευτικὰ ἱδρύματα. Τὰ Πανεπιστήμια καὶ οἱ Σχολὲς τῶν Καλῶν Τεχνῶν γεμίζουν ἀπὸ γυναῖκες, ἀρχίζουν καὶ τὰ Πολυτεχνεῖα νὰ ἔχουν πολλὲς φοιτήτριες, καθὼς καὶ τἄλλα ἀνώτερα ἐπαγγελματικὰ σχολεῖα, ἀκόμη καὶ οἱ γεωργικὲς σχολές.

Ἡ γυναῖκα ζητάει τὴν ἀνώτατη παιδεία, ποὺ θὰ τὴν εἰσαγάγῃ στὸν κύκλο τῆς ἀνώτατης διανοητικῆς καὶ κοινωνικῆς ἐνέργειας, στὴν καλλιέργεια τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν, τὴ δημιουργικὴ ἔρευνα, τὴν ἐλεύθερη καὶ ὑπεύθυνη δράση μέσα στὶς πειὸ σημαντικὲς κοινωνικὲς καὶ πολιτειακὲς λειτουργίες. Κι' ἔτσι βλέπουμε τὴ γυναῖκα νὰ συναισθάνεται βαθιά, πὼς ἡ ἐλευθερία μὲ ὅλα τὰ παρεπόμενά της, ἡ ἀνύψωση καὶ ἡ ἀπολύτρωση δὲν εἶναι τόσο δικαίωμα, ὅσο καθῆκον. Βαρειὰ χρέη ἠθικὰ παίρνει ἐπάνω της ἡ γυναῖκα. Ἡ ψυχή της πρέπει νὰ καλλιεργηθῇ καὶ πρὸς τὸ διανοητικὸ καὶ πρὸς τὸ συναισθηματικὸ καὶ πρὸς τὸ ἠθικό της μέρος γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ σταθῇ ἄξια δίπλα στὸν ἄνδρα, νὰ γίνῃ καὶ αὐτὴ ἐνεργητικὸς συντελεστὴς τοῦ πολιτισμοῦ καὶ νὰ κάμῃ τὴν κοινωνία ὑγιέστερη, δημιουργικώτερη, εὐτυχέστερη. Καὶ γιὰ τὴν κοινωνία πάλι ἡ μόνη ἐγγύηση πὼς ἡ μοιραία καὶ ἀναγκαστικὴ ἀπολύτρωση τῆς γυναίκας δὲν θὰ τῆς εἶναι πηγὴ ἀδυναμίας καὶ ἀναρχίας, χαλάρωση τῆς συνοχῆς της καὶ κλονισμός, παρέχεται ἀπὸ τὴ σοβαρὴ καὶ οὐσιαστικὴ ἐκπαίδευση τῆς γυναίκας. Τὸ ξαναλέω αὐτό. Ἡ σοβαρὴ καὶ βαθιὰ μόρφωση τῆς γυναίκας ἀποτελεῖ τὴν ἀσφαλέστερη ἐγγύηση γιὰ τὸ μέλλον τῆς κοινωνίας σχετικὰ μὲ τὸ γυναικεῖο ζήτημα.

***

Καὶ τώρα ἂς ἔλθωμε στὴν Ἑλλάδα. Θυμηθῆτε τὸ ἀρχικό μας ἐρώτημα. Καὶ ἂν ἀκόμη ἡ ἀνάγκη νὰ πάρῃ ἀνώτερη μόρφωση ἡ γυναῖκα εἶναι ἀληθινὴ στὶς πολιτισμέ-

Τεκμήριο 3.5.

Πηγή: «Η πέτρα του σκανδάλου», στο Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, 1895-1967*, τ. 2 (Αθήνα: Ερμής, 1974), 146-147.

1926

144α. *Η ΠΕΤΡΑ ΤΟΥ ΣΚΑΝΔΑΛΟΥ*

Ἀπὸ τὴν ἔκθεση τοῦ Ἀρεοπαγίτη Γ. Ἀντωνακάκη

Γενικὸν πόρισμα

[...] Αἱ κατηγορίαι κατὰ τοῦ Μαρασλείου Διδασκαλείου καὶ τῶν εἰς αὐτὸ προσηρτημένων δημοτικῶν σχολείων, δηλαδὴ αἱ κατηγορίαι κατὰ τοῦ κ. Α. Δελμούζου καὶ τῶν συνεργατῶν του, ἀνάγονται εἰς κεφάλαια 1) Ἀντεθνικῆς διδασκαλίας, 2) Καταργήσεως ἢ περιφρονήσεως τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν καὶ 3) Καλλιεργείας ἠθικῆς ἐκλύσεως. Τὰ εἰς στήριξιν τῶν κατηγοριῶν τούτων προβαλλόμενα γεγονότα ἐξητάσθησαν ὅλα ἓν πρὸς ἓν καὶ ἀπεδείχθη ὅτι τινὰ μὲν εἶναι ὅλως ἀνύπαρκτα, ὅλα δὲ τὰ ἄλλα εἰσὶν ἠλλοιωμένα καὶ παραποιημένα, ἔχοντα πράγματι οὐσιωδῶς διάφορον μορφὴν ἀπὸ ἐκείνην, ἥτις ὑπὸ τῶν κατηγορούντων προὐβλήθη. Εἶναι ἀληθῶς περίεργον ὅτι κανέν, ἀπολύτως κανέν, ἐκ τῶν προβαλλομένων ὑπὸ τῶν κατηγόρων περιστατικῶν δὲν ἔμεινεν εἰς τὴν θέσιν του. [...]

Τὸ τελικόν μου πόρισμα εἶναι:

Πρῶτον, ὅτι καὶ τὸ ὅλον ζήτημα τῶν «Μαρασλειακῶν» ἀνήκει εἰς τὴν σειρὰν τῆς γνωστῆς διαμάχης τῶν δύο γλωσσικῶν ἰδεολογιῶν· ἡ δημοτικὴ γλῶσσα, ἥτις εἶχεν εἰσαχθῆ καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς τὸ Μαράσλειον Διδασκαλεῖον καὶ εἰς τὴν Παιδαγωγικὴν Ἀκαδημίαν, αὐτὴ ἦτον ἡ πέτρα τοῦ σκανδάλου. Ὅλα τὰ ἄλλα, ἀντιθρησκευτικότητες, ἀντεθνικότητες καὶ ἀνηθικότητες ἦσαν ἐπιθέσεως μέσα, θεμιτὰ λογιζόμενα, κατὰ τοῦ κυρίως ἐχθροῦ, τῆς δημοτικῆς, καὶ ἐχρησιμοποιήθησαν διότι ἦτο γνωστὸν ὅτι αὐτὰ κυρίως θὰ ἔκαμνον ἐντύπωσιν, ὅτι δι' αὐτῶν θὰ συνεκινεῖτο, ὡς καὶ συνεκινήθη, ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία ὁλόκληρος.

Καὶ δεύτερον ὅτι ἡ ἐν τῷ Μαρασλείῳ Διδασκαλείῳ τελουμένη ἐργασία ἦτο σπουδαιοτάτη. [...] Καὶ ἦτο τὸ ἔργον τοῦτο [τοῦ Α. Δελμούζου, ὅπως ἐξεικονίζεται στὴν δικογραφία] εἷς πολύμοχθος πελώριος πειραματισμός, πρὸς δημιουργίαν καλυτέρου σχολείου τῆς αὔριον διὰ τὰ παιδιὰ τῆς Ἑλλάδος. Ἦτον ἔργον πλῆρες ἀπὸ παλλόμενον θρησκευτικὸν αἴσθημα, ἀπὸ ζωντανὸν αἰσιόδοξον πατριωτικὸν ἐνθουσιασμόν, ἔργον τὸ ὁποῖον, καὶ διὰ τὸν ἔχοντα ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὴν χρησιμοποιηθεῖσαν ἀκράτως δημοτικὴν γλῶσσαν, ἦτο ἄξιον καλυτέρας τύχης. Κατέκτησεν ὅλην τὴν ἐκτίμησίν μου.

Ἐν Ἀθήναις, τῇ 6 Νοεμβρίου 1926

→

Τεκμήριο 3.6.

Πηγή: *Μίλτος Κουντουράς, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1991), 59-61

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ
ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΜΙΛΤΟΣ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΣ

ΕΚΑΤΟ ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΟΥ

Εκδόσεις ΒΑΝΙΑΣ

Θεσσαλονίκη 1991

Δ. Αγγελίδου

Πώς λειτούργησε το Διδασκαλείο Θηλέων Θεσ/νίκης, όταν το διηύθυνε ο Μίλτος Κουντουράς

Θέμα: Ομάδες εργασίας τάξεων
Ομάδες ειδικοτήτων

Πώς τον γνωρίσαμε.

Τον είδαμε πρώτη φορά πανύψηλο να στέκεται στην πόρτα του γραφείου του, που από τότε, επί τρία χρόνια, δεν έκλεισε ποτέ. Σιγά-σιγά, απλά και αθόρυβα σκόρπισε κάτι πρωτόγνωρο, σκόρπισε μιαν άλλη πνοή στη ζωή του σχολείου. Τον είδαμε την ώρα που παίζαμε να μαζεύει μόνος του τις πέτρες της αυλής. Τον μιμηθήκαμε και πλύναμε κι εμείς, όπως εκείνος, τα χέρια μας στη βρύση. Ήταν η πρώτη έκπληξη. Αργότερα, στον ανθόκηπο του σχολείου που είχε δημιουργήσει, με τη στέρνα, τον πίδακα, τα κλαράκια και τα υδρόβια φυτά, με ένα μεγεθυντικό φακό στο χέρι, παρακολουθήσαμε την ανάπτυξη των φυτών, τα είδη κ.ά. Αρχίσαμε μαζί του να μαθαίνουμε πως είμασταν δέκτες ενός κόσμου που μας στέλνει χίλια δυο μηνύματα. Μας έμαθε να βλέπουμε, να ακούμε, να αισθανόμαστε. Μάθαμε να ξεκινάμε από τη ζωή, για να φθάσουμε στο άλλο μεγάλο αγαθό: στη σοφία του βιβλίου.

Όταν ο Μίλτος Κουντουράς ανέλαβε τη διεύθυνση του σχολείου μας είχε να αντιμετωπίσει πολλά και δύσκολα προβλή-

ματα:

α) Οργανωτικά: Να διευθύνει εξατάξιο Διδασκαλείο, εξαθέσιο Πρότυπο Δημοτικό, Μονοθέσιο Πρότυπο Δημοτικό και Οικοτροφείο.

β) Δύσκολα ήταν τα ουσιαστικά προβλήματα. Το σχολείο είχε καλή φήμη στην κοινωνία της πόλης. Λειτουργούσε όπως όλα τα άλλα σχολεία. Κέντρο της σχολικής ζωής ήταν ο δάσκαλος, μέσο διαπαιδαγώγησης η απόλυτη πειθαρχία και επιδιωκόμενος σκοπός η γνώση. Αντίθετες παιδαγωγικές αρχές είχε ο νέος Διευθυντής. Βάση και προϋπόθεση της λειτουργίας του σχολείου θεωρούσε την εργασία, χειρωνακτική είτε πνευματική. Εργασία χωρίς καταναγκασμό, με σκοπό τη μόρφωση, μία μόρφωση πλατιά, που να ξεφεύγει από τη χρησιμοθηρική μετάδοση γνώσεων, και με μέσο διαπαιδαγώγησης τη μητρική γλώσσα των παιδιών.

Όλοι όσοι τον γνώρισαν και, τα τελευταία χρόνια, όσοι μελέτησαν το έργο του, συμφωνούν σε τούτο το σημείο: ο Μίλτος Κουντουράς γνήσιος ποιητής-δημιουργός είχε ένα όνειρο: να οργανώσει ένα σύστημα αγωγής που να δημιουργεί ελεύθερους ανθρώπους. Κι εμείς οι μαθήτριές του μπορούμε να προσθέσουμε τούτο: προσπάθησε να υλοποιήσει τη λαχτάρα που είχε να δημιουργήσει σωστή σχολική ζωή και υψηλής στάθμης παιδεία με λογισμό, όχι μόνο με όνειρο. Κυνήγησε τα χνάρια των οραματισμών του μεθοδικά. Έκανε τη μετάβαση από το σχολείο των γνώσεων σε σχολείο αγωγής, χωρίς να δημιουργήσει χάος. Εύστοχα κατόρθωσε να λειτουργήσει το σχολείο με βάση τις δικές του παιδαγωγικές αρχές, αλλά και σύμφωνα με το επίσημο αναλυτικό και ωρολόγιο πρόγραμμα της εκπαιδευτικής νομοθεσίας, μόνο με μια μικρή φαινομενικά αλλά ουσιαστική παρέκκλιση. Ορισμένα μαθήματα αντί να διδάσκονται δύο ή τρεις φορές την εβδομάδα τα συνέπτυξε σε συνεχή δίωρα ή τρίωρα. Η

σύμπτυξη αυτή έδινε τη δυνατότητα στον καθηγητή να αναπτύξει το διδακτέο θέμα στο σύνολό του, σύμφωνα με την αρχή της ένιαίας συγκεντρωτικής διδασκαλίας. Πέτυχε έτσι να μην κατακερματίζεται η γνώση και να υπάρχει χρόνος, ώστε να ακολουθεί, ανάμεσα στον καθηγητή και τις μαθήτριές του, εποικοδομητική συζήτηση. Η σύμπτυξη αυτή ήταν χρήσιμη και όταν εφαρμόστηκε η αλλαγή τρόπου εργασίας στις τάξεις, όπως θα δούμε παρακάτω.

Ο Μίλτος Κουντουράς οργάνωσε τη ζωή του σχολείου εφαρμόζοντας την παιδαγωγική αρχή «αγωγή δια της εργασίας» και τη διδακτική «ομάδες εργασίας τάξεων». Συνδύασε την ελεύθερη από το ωρολόγιο πρόγραμμα εργασία των ομάδων, που γινόταν το απόγευμα, με το επίσημο ωρολόγιο πρόγραμμα, με το οποίο λειτουργούσε το σχολείο το πρωί.

Πώς έγινε ο συνδυασμός και πώς λειτούργησαν οι ομάδες εργασίας;

α) Κάθε τάξη χωριζόταν σε ομάδες. Κάθε ομάδα είχε 5-6 μέλη. Τα μέλη της ομάδας εξέλεγαν μεταξύ τους την αρχηγό, που έπαιρνε ορισμένες πρωτοβουλίες: να ορίζει την ώρα και την ημερομηνία για τη συνεργασία των μελών και να αναθέτει σε κάθε μαθήτρια τμήμα της εργασίας που όριζε ο καθηγητής, για να προετοιμάσει. Ο ειδικός καθηγητής ανέθετε σε κάθε ομάδα της τάξης να προετοιμάσει θέμα είτε της ύλης που όριζε το αναλυτικό πρόγραμμα του Υπουργείου είτε θέμα σχετικό με τα γεγονότα της καθημερινής ζωής που προκαλούσαν το ενδιαφέρον μας, όπως έγινε με την επίσκεψη του Κωστή Παλαμά στην πόλη μας το 1929, το θάνατο του Γιάννη Ψυχάρη, τις εφευρέσεις του Ιταλού φυσικού Μαρκόνι, το έργο της Αγγελικής Χατζημιχάλη κ.ά.

β) Η συνεργασία των μελών της ομάδας: Η αρχηγός όριζε την ημέρα και την ώρα της συνεδρίας. Ξέραμε το θέμα που

Τεκμήριο 3.7.

Πηγή: *Η Διάπλασις των Παίδων*, 14 (7 Μαρτίου 1920), 108.

ΑΘΗΝΑ·Ι·ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ

ΑΠ ΕΞΩ ΑΠΟ ΜΙΑ ΤΡΑΠΕΖΑ

Ἀ γ α π η τ ο ί μ ο υ,

ΤΗΝ ἴδια ἡμέρα, ποὺ σᾶς ἔγραφα τὴν ἐπιστολή μου γιὰ τὶς φοιτήτριες, περνῶντας τὸ δεῖλι ἀπέξω ἀπὸ μιὰ Τράπεζα, εἶδα μιὰ γνωστή μου κυρία, ποὺ εἶχα νὰ τὴν ἰδῶ καιρό, σταματισμένη ἐκεῖ σὰ νὰ περίμενε κάποιον. Τὴ χαιρέτισα, στάθηκα, κι' ἀρχίσαμε νὰ μιλᾶμε.

— Κι' ἡ κόρη σας ; τὴ ρώτησα σὲ λίγο. Τί κάνει ;... Θὰ μεγάλωσε βέβαια....

— Πολύ, μοῦ ἀποκρίθηκε. Ἂν θέλετε νὰ τὴν ἰδῆτε, σταθῆτε. Τώρα θὰ βγῇ ἀπὸ τὴν Τράπεζα.

— Καὶ τί γυρεύει στὴν Τράπεζα ; Κανένα Ἐντοκο Γραμμάτιο ;

— Ἄ, δὲν τὸ ξέρετε λοιπόν ; Εἶνε ὑπάλληλος ! Φέτος μπῆκε μὲ διαγωνισμό. Κι' οἱ προϊστάμενοί της εἶνε πολὺ εὐχαριστημένοι....

— Δὲν ἀμφιβάλλω. Ἡ καϋμένη, ἡ Κατίνα εἶνε τόσο καλή...

— Μὰ δὲν εἶνε μονάχα ἡ καλωσύνη, εἶνε κι' ἡ ἱκανότης. Νὰ ἰδῆτε τί ὡραῖα γαλλικὰ ποὺ ἔμαθε καὶ τί δακτυλογραφία.... Καὶ λογιστικὴ ξέρει, κι' ἀπ' ὅλα.

Ἐνῶ μιλούσαμε ἔτσι μὲ τὴ μητέρα, νά κι' ἡ Κατίνα, πηδηκτή, γελαστή καὶ χαράμενη, ἂν καὶ χλωμὴ λιγάκι, ἴσως ἀπὸ τὴν πεῖνα, ἴσως ἀπὸ τὴν κούραση τῆς ἐργασίας.

— Τὰ ἔμαθα ὅλα, τῆς εἶπα, ὅλα ! Σᾶς συγχαίρω, κι' εἰς ἀνώτερα.

— Εὐχαριστῶ πολύ, μοῦ ἀποκρίθηκε. Ἀλλὰ τί ἀνώτερα; Νομίζετε πὼς πηγαίνω γιὰ Διευθύντρια Τραπέζης ;

— Ὄχι βέβ, ἀλλὰ μιὰ προαγωγή, μιὰ αὔξησις μισθοῦ....

— Ἄ, ναί! ἔκαμε ζωηρά. Ἀπὸ τὸν ἄλλο μῆνα θὰ μαὐξήσουν. Θὰ πάρω διακόσιες !

Καὶ τὰ μάτια της ἄστραψαν ἀπὸ εὐχαρίστηση.

Ξεκινήσαμε κι' οἱ τρεῖς, νὰ τὶς συνοδεύσω ὡς τὸ τράμ.

— Ἔτσθε λοιπὸν εὐχαριστημένη ; ρώτησα τὴν Κατίνα.

— Πολύ ! Ἔχω μιὰ ἐργασία.... περνᾷ ἡ ὥρα μου.... ἔχω κάθε μῆνα κι' ἕνα χαρτζιλίκι, ὥστε νὰ μὴ γυρεύω πιὰ τῆς μαμᾶς... Δὲν ἀρκεῖ αὐτό ;

— Βεβαιότατα ! Μακάρι κάθε κορίτσι νὰ μποροῦσε....

— Ὢ, τώρα μποροῦν πολλά! μὲ διέκοψε ἡ Κατίνα. Ξέρετε πόσα κορίτσια εἶναι στὴν Τράπεζά μας ; Δέκα ! Καὶ στὶς ἄλλες Τράπεζες, καὶ στὰ ὑπουργεῖα, καὶ σ' Ἑταιρίες, καὶ σ' ἐμπορικὰ γραφεῖα, παντοῦ! Δὲν ὑπάρχει πιά στὰς Ἀθήνας οἰκογένεια πού νὰ μὴν ἔχῃ ἕνα τοὐλάχιστο κορίτσι νὰ ἐργάζεται σὰν κι' ἐμένα. Καὶ πολλὰ χωρὶς κἄχουν ἀπόλυτη ἀνάγκη. Ἔτσι, σὰν κι' ἐμένα, γιὰ ἀπασχόληση καὶ γιὰ εὐχαρίστηση.

— Γιὰ διασκέδαση, ἔ ;

— Γιατὶ ὄχι ; Κι' ἡ ἐργασία δὲν εἶνε διασκέδαση ; Δὲν σᾶς λέγω, εἶνε κάποτε βαριετὰ καὶ βαρετή. Σᾶς βεβαιῶ ὅμως, ὅτι περισσότερο διασκεδάζω στὴν Τράπεζα, ποὺ ἐργάζουμαι, παρὰ στὸ σπίτι μου, ποὺ κάθουμαι ἀργή. Δὲν σᾶς λέω τὶς γιορτές, ἀλλὰ τὶς ἄλλες ἡμέρες, ποὺ τυχαίνει κάποτε νὰ μὴν πάω. Πλήττω, πλήττω φοβερά ! Καὶ δὲν βλέπω τὴν ὥρα νὰ ξαναπάω στὸ γραφεῖό μου, νὰ καθήσω στὸ τραπεζάκι μου, νὰ ξαναπιάσω τὴ μηχανή μου...

— Καὶ τὴν κουβεντοῦλα ἴσως μὲ τὰ κορίτσια....

— Ἔ, καμμιὰ φορὰ καὶ αὐτό. Γιατὶ ὄχι;

Τὸ τράμ ἐπλησίαζε κι' ἡ Κατίνα βιαζόθηκε νὰ μὲ χαιρετήσῃ, γιὰ νὰ μὴν τὸ χάσῃ...

— Πεινᾶτε ; τῆς εἶπα..

— Φοβερά, μοῦ ἀποκρίθηκε. Ἄ ἡ ἐργασία ἀνοίγει τὴν ὄρεξη. Δὲν εἶναι σὰν πρῶτα, ἕνα καιρό, ποὺ δὲν ἔβρωγα παρὰ γλυκίσματα !... Ὀρεβουάρ! γάρηκα ποὺ σᾶς εἶδα !

Καὶ σπρώχνοντας, ἔβαλε μπροστά τὴ μητέρα της, γιὰ νὰ πάρουν σειρὰ καὶ ν' ἀνεβοῦν στὸ τράμ ποὺ ἐστασε τύχῃ.

Ἐξηκολούθησα τὸν δρόμο μου, συλλογιζόμενος τὰ χαρούμενα λόγια ποὺ εἶχ' ἀκούσῃ.

Ἀλήθεια, ἡ Κατίνα δὲν εἶχε ἀπόλυτη ἀνάγκη νὰ μπῇ σ' ἐργασία. Ὁ πατέρας της τῆς ἄφησε κάποια περιουσία, — ἕνα σπιτάκι, ἕνα οἰκόπεδο λίγα μετρητά, —καὶ θὰ μποροῦσε νὰ ζήσῃ μὲ τὴν μητέρα ὥσπου νὰ παντρευθῇ.

Καὶ ὅμως νά! Ἐχρησιμοποίησε τὶς γνώσεις ποὺ εἶχε ἀπὸ τὴν ἀνατροφή της, ἐκοπίασε νὰποκτήσῃ καὶ μερικές ἄλλες πιὸ εἰδικές, κι' ἔγεινε ὑπάλληλος σὲ μιὰ Τράπεζα. Κι' ἀληθεια, κὼ τὸ κάνουν πολλὰ πάρα πολλὰ κορίτσια. Δὲν γίνονται μόνο βασκάλισσες ἢ δασκάλες, παρ' ἀκολουθοῦν κι' ἄλλα πιὸ πρακτικά. Ἂν πῆγε δὰ καὶ γιὰ τἄλλα. τὰ καλλιτεχνικά, ὦ πόσα κορίτσια τάκολουθοῦν μὲ ζῆλο καὶ μὲ κέρδος! Χίλιες σχεδὸν μαθήτριες ἔχουν σήμερα τὰ δυὸ Ὠδεῖα τῶν Ἀθηνῶν, καὶ πόσες ἀπ' αὐτὲς δὲν κερδίζουν ἀπὸ τώρα, ἢ θὰ κερδίσουν ἀργότερα μὲ τὸ πιάνο, μὲ τὸ βιολί, μὲ τὸ τραγούδι. Στὰ θέατρα, στὰ λυρικὰ πρὸ πάντων, ἔχουν μπῇ ἕνα πλῆθος κορίτσια. Ἀρκετὰ ἐπίσης σπουδάζουν στὸ Πολυτεχνεῖο ζωγραφικὴ καὶ γλυπτική.

Γιὰ τὶς ἐργάτριες δὲν λέγω. Εἶνε φτωχοκόριτσα, ἀπὸ τὴν τάξι ἐκείνη πού οἱ γυναῖκες ἐργαζόνταν πάντα ὅσο κι' οἱ ἄνδρες. Μιλῶ μόνο γιὰ τὴ μεσαία τάξη, ποὺ ὡς πρὸ ὀλίγου εἶχε τὴν ἰδέα πὼς δὲν πρέπει νὰ ἐργάζεται ἡ γυναίκα. Φαίνεται λοιπὸν πὼς ἡ ἰδέα αὐτή ἀνήκει πιὰ στὶς προλήψεις τοῦ παρελθόντος. Ἡ νέα γενεὰ δὲν ἀκούει. Κι' ὁλοένα χάνεται ὁ τύπος τοῦ παληοῦ κοριτσιοῦ, ποὺ μάθαινε λίγα γράμματα ὅσο ποὺ νὰ διαβάζῃ τὸ μυθιστόρημά του, ἢ λίγο πιάνο, ὅσο ποὺ νὰ παίζῃ μιὰ καντρίλια στὸ ἀπρεμπτί, καὶ ζοῦσε αἰωνίως στὴ ράχη τοῦ πατέρα, τοῦ ἀδελφοῦ, τοῦ θείου καὶ ὕστερα τοῦ συζύγου. Σήμερα, κι' ὅταν ἀλόμη ἡ οἰκογένεια ἔχει τὰ μέσα. — δὲν λέγω πάλι κι' ἐκατομμύρια, — τὸ κορίτσι τῆς ἐνοεῖ νὰ ἐργασθῇ εἴτε γιὰ νὰ συνεισφέρῃ, εἴτε γιὰ νἄχῃ τὸ χαρτζιλίκι του καὶ τὴ διακοσάρα του. Γιατὶ ἄρχισε νὰ ἐννοῆται καλά, βαθειά, ἀληθινά, πὼς ἡ ἐργασία εἶναι διασκέδαση, ἐλευθερία, ἀνεξαρτησία, πλοῦτος, ζωή, ἀρετή, — δῶρο Θεοῦ τέλος πάντων, ποὺ δὲν ἦταν καθόλου δίκαιο νὰ ἀποτελῇ ἀποκλειστικὸ προνόμιο τῶν ἀνδρῶν.

Σᾶς ἀσπάζομαι. ΦΑΙΔΩΝ

ΧΩΡΙΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Μυθιστόρημα τοῦ Hector Malot

[Βραβευμένο ἀπὸ τὴν Γαλ. Ἀκαδημία]

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΒ'. (Συνέχεια)

Καὶ τὸ πίστεψε τόσο πολύ, ὥστε μὲ τὸ χεράκι της ἔκαμε σὰν νὰ μαστιγώνῃ ἄλογα· ἔβλεπε κι' αὐτὴ τ' ἀμάξι ἀπαράλλακτα, ὅπως τό 'βλεπα κι' ἐγώ.

Ὡς τόσο, πρὶν νὰ κάμω τὸ βῆμα μὲ ἀμάξι ἀπὸ τὸ Παρίσι στὸ Δρεζῆ, ἔπρεπε νὰ τὸν κάμω μὲ τὰ πόδια ἀπὸ τὸ Δρεζὸ στὸ Παρίσι. Ἂν δὲν εἶχα τὸ Ματτία, δὲν θὰ κύτταζα παρὰ πῶς νὰ τρέχω, χωρὶς νὰ στέκωμαι πουθενά, παρὰ ὅπου ἦταν ἀπόλυτη ἀνάγκη νὰ κερδίσω λίγα χρήματα γιὰ τὸ ψωμί μου. Τί μᾶς χρειαζόταν τώρα τὰ πιραπανιστά ; Οὔτε ἀγελάδα πιὰ εἴχαμε ν' ἀγοράσουμε, οὔτε κούκλα, κι' οὔτε βέβαια ἦταν καμμιὰ ἀνάγκη νὰ κάνω μὲ χρήματα στοὺς γονεῖς μου. Ἔφθα-

Τεκμήριο 3.8.

Πηγή: Κατίνα Παπά, *Σ' ένα γυμνάσιο θηλέων* (Αθήνα: Εστία, 1980), 68 και 85.

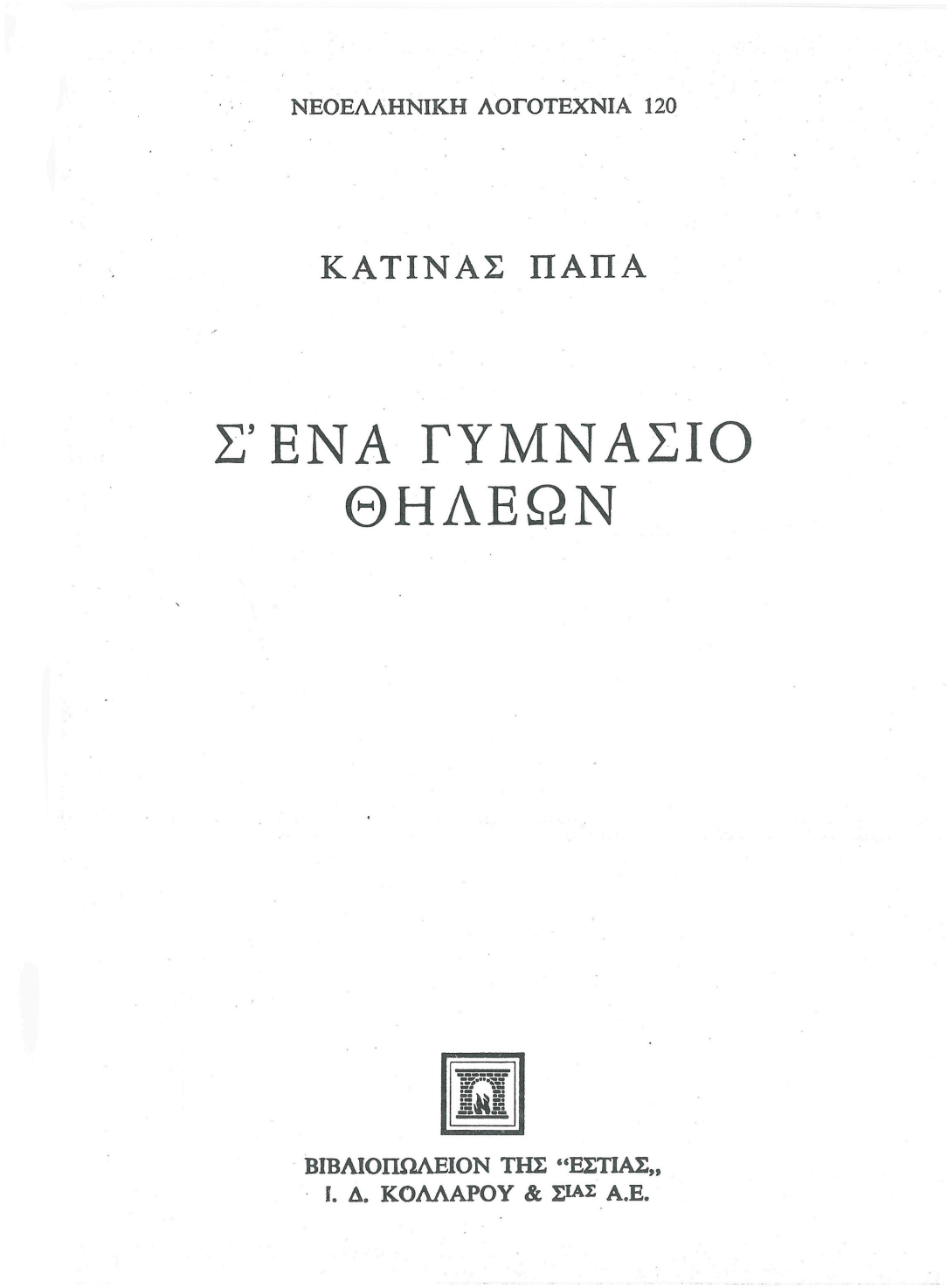

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ 120

ΚΑΤΙΝΑΣ ΠΑΠΑ

Σ' ΕΝΑ ΓΥΜΝΑΣΙΟ ΘΗΛΕΩΝ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ,,
Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.

θὰ πάθαιναν τίποτα χωρὶς αὐτήν. Ὥσπου νὰ καλοκαταλάβουν πὼς ἔφυγε, νά τὸ καλοκαίρι, καὶ νά την πάλι στὸ νησί της κοντά τους. Τί εὐτυχία ! Ἡ καρδιά της ξεσφίχτηκε, τὸ μεγάλο βάρος σηκώθηκε, καὶ τῆς ἔμεινε ἡ χαρὰ τοῦ διορισμοῦ.

Εἴκοσι χρονῶ καὶ ἔμπαινε στὰ εἰκοσιένα. Τὸν Ἰούλιο τέλειωσε τὸ Πανεπιστήμιο καὶ στὶς 19 τοῦ Νοέμβρη τὴ διόριζαν στὴν Ἀθήνα. Τί ἄλλο ἤθελε ; Θὰ δίδασκε σὲ παιδιὰ μὲ μαλλιὰ ἀληθινὰ πού, ὅσο θὰ περνοῦσε ἀπὸ τὸ χέρι της, κανένας δὲ θὰ τοὺς τὰ τραβοῦσε.

Τὸ χεράκι τῆς ἀδελφούλας ἦρθε πάλι στὸ νοῦ της μικρό, ἁπαλό, μὲ πλῆθος τριχίτσες σφιγμένες ἀνάμεσα στὰ παχουλὰ δαχτυλάκια, καὶ χαμογέλασε.

Ἐκοίταξε τὰ τριαντάφυλλα πού τῆς ἔδωσε ἡ μητέρα της. Χάιδεψε ἁπαλὰ τὰ βελουδένια κεφάλια τους καὶ ρούφηξε τὴ μυρωδιά τους, μιὰ ζεστὴ γλυκιὰ μυρωδιὰ πού τῆς θύμισε τὴν ἀγκαλιὰ τῆς μητέρας της.

Κατέβηκε στὴν καμπίνα της καὶ κοιμήθηκε ὡς τὸ πρωί.

Ὅταν μπῆκε στὸ Γυμνάσιο σφίχτηκε ἡ καρδιά της.

Μιὰ δυσάρεστη μυρωδιά, σκόνη, γδαρμένοι τοῖχοι, φαγωμένα πατώματα, ἀκάθαρτες σκάλες, καὶ καθηγητὲς κακοντυμένοι, χλωμοὶ καὶ ἄκεφοι. Ὁ Γυμνασιάρχης, ψηλός, εὔρωστος, μὲ γαλανὰ μάτια, τὴν ἐκοίταξε περίεργα :

ἡ δεσποινὶς Μαρίνα τὸ εἶδε τὸ « κουλό » της τὸ χέρι καὶ δὲ θὰ τὴ συμπαθοῦσε.

Μὰ νὰ ποὺ ἡ καθηγήτρια ξαναβγῆκε ἀπὸ τὸ Γραφεῖο, γελαστὴ καὶ χαρούμενη ὅπως πάντα :

—Ἀκόμα αὐτοῦ στέκεσαι, Μαρία ; Γιατί, παιδί μου, δὲν κατέβηκες νὰ πάρεις λίγο ἀέρα στὴν αὐλή ; Ἐμπρός, τρέξε νὰ προκάμεις νὰ παίξεις λίγο πρὶν χτυπήσει τὸ κουδούνι !

Καὶ τὴν ἔσπρωξε τόσο φιλικὰ καὶ μὲ τόση γλύκα ποὺ ἡ Μαρία ἔνιωσε φτερὰ στὰ πόδια της καὶ στὴν ψυχή της.

Ὕστερα ἀπὸ λίγες μέρες ὁ κ. Γυμνασιάρχης κάλεσε τὴ νέα καθηγήτρια στὸ Γραφεῖο.

Ἤθελε νὰ τὴν κατατοπίσει σὲ πολλὰ ζητήματα καὶ νὰ τῆς δώσει « μερικὰς νουθεσίας ». Δὲν ἤτανε τοῦ γούστου του αὐτὴ ἡ καθηγήτρια. Κάθε ἄλλο· ἀλλὰ τί νὰ κάμει ; Δὲν ἤτανε δυστυχῶς στὸ χέρι του νὰ κανονίζει τὸ προσωπικὸ τοῦ Γυμνασίου του ὅπως ἤθελε. « Ὅλα αὐτὰ ἐκανονίζοντο ἄνωθεν· ἐὰν ἐξηρτᾶτο ἐξ αὐτοῦ, οὐδεμία γυνὴ θὰ εἰσήρχετο εἰς Γυμνάσιον! Πρῶτον, αἱ γυναῖκες δὲν εἶναι δι' ἐπιστήμας : αἱ ἐπιστῆμαι ἀπαιτοῦσι νοῦν, καὶ αἱ γυναῖκες δὲν ἔχουσι νοῦν· οὐδὲ τὸν κοινόν. Παράδειγμα ἡ καθηγήτρια τῶν Γαλλικῶν.

» Ποῦ νομίζετε, ὅτι ἠθέλησε νὰ τοποθετήσει τὸ « καπέλον » της ; Παραπλεύρως τοῦ ἰδικοῦ του ! Καὶ μόνον ποὺ τὸ ἀναλογίζεται τρέμει ἀπὸ ἀγανάκτησιν.

Τεκμήριο 3.9.

Πηγή: Κ. Κατσάρας, *Αι Ελληνίδες μας* (Αθήνα: χ.έ., 1937).

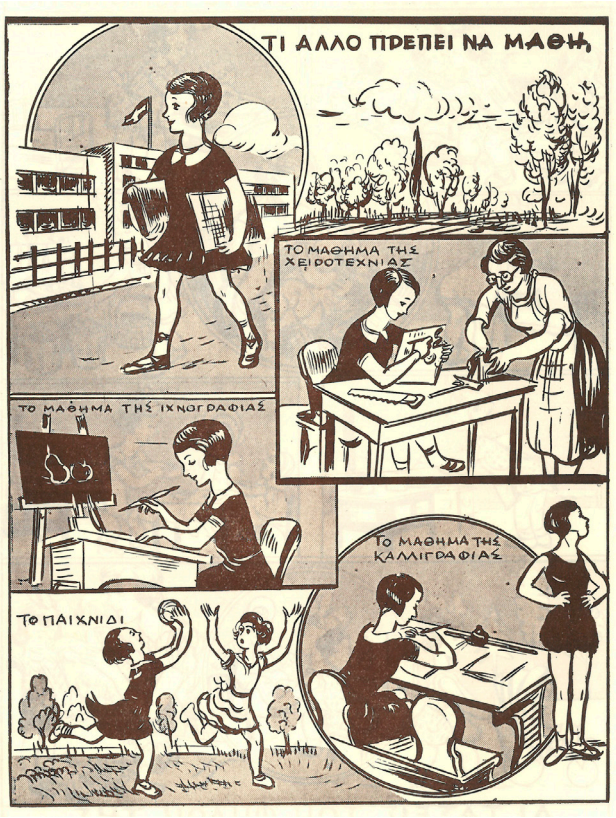

Κεφάλαιο 4

Πανεπιστημιακή εκπαίδευση - Γυναίκες και επιστήμη στην Ελλάδα (1890-1976)

Σύνοψη

Το κεφάλαιο αυτό αναφέρεται στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση των γυναικών. Αναπτύσσεται ο διάλογος για την πρόσβαση των γυναικών στο πανεπιστήμιο (λόγοι και αντίλογοι), η φοίτηση κατά σχολές και οι δυνατότητες που πρόσφερε η πρόσβαση αυτή για να διαπραγματευτούν οι γυναίκες με νέους όρους τη θέση τους στην οικογένεια, την εκπαίδευση και την κοινωνία. Συζητείται η αριθμητική τους παρουσία, οι επιλογές σπουδών/σχολών, η νέα τους ιδιότητα ως επιστήμονες, και αναδεικνύεται το ζήτημα των γυναικείων επαγγελμάτων αλλά και των γυναικείων διεκδικήσεων που αποκτούν νέο περιεχόμενο, καθώς συνδέονται άμεσα με τους ευρύτερους μετασχηματισμούς που σχετίζονται με το χώρο της εκπαίδευσης και της εργασίας. Το 1890, χρονιά που το Πανεπιστήμιο της Αθήνας δέχτηκε την πρώτη φοιτήτρια στη Φιλοσοφική Σχολή αποτελεί την αφετηρία, και η δεκαετία του 1980 οπότε άρχισαν να θεσμοθετούνται οι γυναικείες σπουδές στην ανώτατη εκπαίδευση κλείνει τη σχετική διερεύνηση.

Προαπαιτούμενη γνώση

α) Κεφάλαια 1, 2 και 3 του βιβλίου αυτού.
β) Γενικές γνώσεις αναφορικά με την εξέλιξη της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης στην Ελλάδα και διεθνώς:
Ι. Κώστας Γαβρόγλου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης και Χάιδω Μπάρκουλα, Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η ιστορία του (1837-1937) (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2014).
ΙΙ. Ιωάννης Χασιώτης και Δημήτρης Αραβαντινός, επιμ., Το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης στην αυγή του νέου αιώνα: Διαχρονική πορεία εβδομήντα πέντε χρόνων (Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ., 2002).

4.1 Εισαγωγικά: Η εξέλιξη της εκπαίδευσης των κοριτσιών έως το 1890

Στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα η απήχηση των ιδεών του Διαφωτισμού για τα δικαιώματα των ανθρώπων, το ευνοϊκό κλίμα στις λατινοκρατούμενες περιοχές (νησιά Ιονίου, Αιγαίου, Κρήτη, παράλια Πελοποννήσου), η παρουσία και η εκπαιδευτική δραστηριότητα ξένων ιεραποστόλων, και κυρίως η σχετική πρακτική σε ευρωπαϊκες χώρες οδήγησαν στη θεσμική κατοχύρωση του δικαιώματος συμμετοχής των κοριτσιών στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση με την πρώτη νομοθεσία του κράτους (1834). Η πρόσβαση μαθητριών στα δημοτικά σχολεία της χώρας, με σταδιακή αύξηση των ποσοστών στα αστικά κέντρα αρχικά, και στις αγροτικές περιοχές στη συνέχεια, αποτέλεσε τη βάση για τη διάχυση νέων απόψεων σχετικά με τον κοινωνικό ρόλο των γυναικών και συνετέλεσε στη σταδιακή αποδοχή της σημασίας που έχει η εκπαίδευση για τα κορίτσια. Στο πλαίσιο αυτό καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισαν, οπωσδήποτε, οι πρώτες γυναίκες εκπαιδευτικοί, οι δασκάλες, με την παρουσία και το πολυδιάστατο έργο τους. Αποτέλεσαν το θετικό πρότυπο αξιοποίησης της μόρφωσης από νέες κοπέλες για την έξοδο και αποδοχή τους στο χώρο της εργασίας. Η κοινωνική, παράλληλα με την εκπαιδευτική, παρουσία των πρώτων διδασκαλισσών διαμόρφωσε σταδιακά ένα θετικό κλίμα για τις πρώτες γυναίκες εργαζόμενες και έκανε ευρύτερα κοινωνικά αποδεκτό το επάγγελμα της δασκάλας. Η αναγνώριση από το κράτος του διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας το 1861, η βελτίωση της εκπαίδευσης των διδασκαλισσών με την εποπτεία και επιχορήγηση της πολιτείας, η αύξηση του αριθμού των δημοτικών (δημόσιων και ιδιωτικών) σχολείων θηλέων είναι από τους σημαντικούς παράγοντες που συνετέλεσαν στο να ξεπεραστούν σταδιακά κοινωνικές προκαταλήψεις και παγιωμένες αντιλήψεις για το ρόλο των γυναικών. Θα πρέπει να επισημανθεί ιδιαίτερα ο ρόλος που διαδραμάτισε ο εκτός συνόρων ελληνισμός με τις πρακτικές που υλοποιήθηκαν από τις ελληνικές κοινότητες των μεγάλων αστικών κέντρων όπως η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη και πολλά άλλα. Οι επιρροές από την επικοινωνία και τις πολυδιάστατες επαφές των δύο ελληνικών κόσμων είναι στην περίπτωση της γυναικείας εκπαίδευσης εμφανείς και αδιαμφισβήτητες. Η αύξηση του αριθμού των σχολείων θηλέων (των παρθεναγωγείων) και η δημιουργία ανώτερων παρθεναγωγείων (δημοτικών και κυρίως ιδιωτικών), με τάξεις ανώτερες των δημοτικών σχολείων και ειδικό περιεχόμενο, εναρμονισμένο με τον κοινωνικό ρόλο των γυναικών, αποτελούν ενδείξεις των τάσεων αυτών, της αποδοχής δηλαδή της σημασίας της εκπαίδευσης για τα νέα κορίτσια. Είναι γεγονός που φανερώνει ότι η σημασία της εκπαίδευσης γίνεται πλατιά αποδεκτή, και όλο και περισσότεροι γονείς στέλνουν τα κορίτσια τους στα εκπαιδευτικά αυτά ιδρύματα, δαπανώντας μάλιστα αρκετά χρήματα. Από τη δεκαετία του 1870 και εξής στα θετικά χαρακτηριστικά της εκπαίδευσης των κοριτσιών προστίθενται και εκείνα που σχετίζονται με την εθνική διάσταση και το ρόλο που μπορούν να διαδραματίσουν οι μορφωμένες κοπέλες είτε ως νηπιαγωγοί και δασκάλες είτε ως μητέρες. Παράλληλα, οι γυναικείοι σύλλογοι, τα γυναικεία περιοδικά που κυκλοφόρησαν, τα βιβλία που εκδόθηκαν, η κοινωνική και φιλανθρωπική δραστηριότητα των πρώτων μορφωμένων γυναικών εμπλούτιζαν το πλαίσιο με θετικές δράσεις και ερεθίσματα που λειτουργούσαν θετικά και έκαναν πιο εύκολες τις εκπαιδευτικές επιλογές των νέων κοριτσιών, αφού προωθούσαν την κοινωνική αποδοχή των επιλογών αυτών.

Τα θέματα αυτά προωθήθηκαν αισθητά στη δεκαετία του 1880 μέσα στο νέο πολιτικο-οικονομικό-κοινωνικό πλαίσιο και τις νέες εκπαιδευτικές συνθήκες (εκθέσεις επιθεωρητών, νομοσχέδια 1889). Τα νέα δεδομένα δημιούργησαν ιδιαίτερα ευνοϊκές συνθήκες για την εκπαίδευση των κοριτσιών, που οδήγησαν στη διεύρυνση και αναβάθμιση των σχετικών διεκδικήσεων. Το βασικό αίτημα που άρχισε να μορφοποιείται σχετίζεται με τη διεύρυνση των εκπαιδευτικών ευκαιριών και οδηγεί στην ενσωμάτωση γυμνασιακών τάξεων στα ανώτερα παρθεναγωγεία που ήδη λειτουργούσαν. Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση και η επαγγελματική μόρφωση της δασκάλας άρχισε να μην ικανοποιεί και να αναζητούνται λύσεις για μια ουσιαστική δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών, αντίστοιχη με εκείνη των αγοριών. Στη δεκαετία του 1880 λοιπόν παίρνει μορφή το αίτημα για μέση εκπαίδευση των κοριτσιών, ανάγκη που αρχίζει να καλύπτεται από ορισμένα ιδιωτικά ανώτερα παρθεναγωγεία που λειτουργούν στα αστικά κέντρα της χώρας. Παράλληλα, ακούγονται τη δεκαετία αυτή και οι πρώτες μεμονωμένες φωνές γυναικών για ανώτερη, πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Το αίτημα για μέση εκπαίδευση, εναρμονισμένη όμως με το ρόλο των γυναικών στην κοινωνία, συζητείται και φαίνεται να γίνεται αποδεκτό μετά την είσοδο φοιτητριών στο πανεπιστήμιο το 1890, αφού από την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα μαθήτριες εγγράφονται και φοιτούν στα ελληνικά σχολεία και στα γυμνάσια αρρένων. Συνεχίζουν να υπερισχύουν όμως τα αρνητικά επιχειρήματα στο λόγο για τη συμμετοχή των γυναικών στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση, και οι σχετικές αναφορές παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί συνδέεται άμεσα πλέον η εκπαίδευση με το χώρο της εργασίας. Αποτέλεσμα των ζυμώσεων αυτών είναι να φοιτούν στην τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα αρκετές μαθήτριες στις γυμνασιακές τάξεις των παρθεναγωγείων, αλλά οι πρώτες ενδιαφερόμενες για την ανώτερη να βρίσκουν διέξοδο μόνο στο εξωτερικό.

Από το 1890 και εξής οι γυναίκες αξιοποιούν, με πολλούς αγώνες και συνεχείς διεκδικήσεις, την πρόσβασή τους στο χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης πολυδιάστατα: για την προσωπική τους ανάπτυξη, την κοινωνική

παρουσία, την επαγγελματική ζωή και τη μελέτη των ζητημάτων που σχετίζονται με το φύλο τους.[1] Η διερεύνηση των σχετικών θεμάτων στο κεφάλαιο περιλαμβάνει την προσέγγιση των εξής θεματικών:

- Πρόσβαση στην επιστημονική γνώση – αντιστάσεις – απόδειξη πνευματικών ικανοτήτων.
- Διεύρυνση επαγγελματικού χώρου – διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων στο Μεσοπόλεμο.
- Κατοχύρωση επαγγελματικού χώρου στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση – ποσοστά γυναικών εκπαιδευτικών κατά το Μεσοπόλεμο και τη Μεταπολίτευση.
- Εξέλιξη των γυναικών στην ανώτατη εκπαίδευση και συμμετοχή στην ακαδημαϊκή ζωή κατά το Μεσοπόλεμο και τη Μεταπολίτευση – έρευνα γυναικείων θεμάτων – γυναικείες σπουδές.

4.2 Η «*λογία δεσποινίς*»[2]: Πρόσβαση στην επιστημονική γνώση

4.2.1 Ο διάλογος για την πρόσβαση των γυναικών στο πανεπιστήμιο. Λόγοι και αντίλογοι

Όπως έγινε σαφές στο προηγούμενο κεφάλαιο, η εξέλιξη της εκπαίδευσης των κοριτσιών έως την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα φανερώνει την αμφίδρομη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην εκπαίδευση και τις κοινωνικές συνθήκες και αλλαγές. Στον αγώνα για την εργασία διαπιστώθηκε η σημασία της μόρφωσης, ενώ παράλληλα η εκπαίδευση έδωσε τη δυνατότητα στην Ελληνίδα να αποκτήσει οικονομική ανεξαρτησία με την εργασία και να χρησιμοποιήσει τη γνώση της για να διεκδικήσει την παροχή παραπέρα εκπαιδευτικών ευκαιριών και τη βελτίωση της κοινωνικής της θέσης. Η εκπαίδευση βοήθησε τη σταδιακή έξοδο της γυναίκας στη δημόσια ζωή και αποτέλεσε τον κατεξοχήν χώρο όπου έγιναν οι πρώτες ρωγμές στις αντιλήψεις για το ρόλο των δύο φύλων. Χρόνο με το χρόνο οι μορφωμένες γυναίκες πληθαίνουν και κάνουν αισθητή την παρουσία τους σε διάφορους τομείς: στο χώρο της εργασίας (δασκάλες, νηπιαγωγοί, δασκάλες εργοχείρων, παιδαγωγοί μετεκπαιδευμένες σε ευρωπαϊκές χώρες, διευθύντριες ιδιωτικών και δημοτικών παρθεναγωγείων), στο χώρο της πνευματικής ζωής (δημοσίευση παιδαγωγικών και λογοτεχνικών μελετών και άρθρων, ομιλίες σε πολιτιστικούς και φιλολογικούς συλλόγους) και στον κοινωνικό χώρο με τη δημιουργία γυναικείων συλλόγων και την έκδοση των πρώτων γυναικείων περιοδικών. Η εμφάνιση στη δημόσια ζωή της μορφωμένης και εργαζόμενης γυναίκας προκαλεί κατά το β΄ μισό του 19ου αιώνα έντονη συζήτηση για το νέο αυτό κοινωνικό φαινόμενο. Έως το 1890 ο μοναδικός κλάδος που άφηνε περιθώρια για βασικές επαγγελματικές και κάποιες ευρύτερες σπουδές είναι το επάγγελμα της δασκάλας. Ο σύντομος υπερκορεσμός του κλάδου αυτού όμως δημιουργεί στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα οξύ κοινωνικό και εκπαιδευτικό πρόβλημα, γιατί κλείνει τη μοναδική επαγγελματική διέξοδο κυρίως για τις κοπέλες με περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες που αντιμετωπίζουν το δίπλωμα του διδασκαλείου ως μέσον βιοπορισμού.[3] Παράλληλα, δεν υπάρχει καμιά διέξοδος για τις μαθήτριες εκείνες, των προνομιούχων κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων κυρίως, που ενδιαφέρονται για μια ανώτερη εκπαίδευση (η ίδρυση «γυμνασιακών» τμημάτων σε ιδιωτικά παρθεναγωγεία ήδη από το 1863 αποτελεί σαφή ένδειξη αυτής της τάσης) και που θεωρούν το επάγγελμα της δασκάλας «υποδεέστερο», κατάλληλο μόνον για τα «πτωχά και ορφανά κορίτσια».[4] Η πίεση και των δύο αυτών ομάδων κατευθύνεται προς τη διεύρυνση των επαγγελματικών διεξόδων και την εξασφάλιση δυνατοτήτων για ανώτερες σπουδές. Κοινός παράγοντας όμως για τις γυναίκες όλων των τάξεων είναι την εποχή αυτή η έλλειψη δύναμης. Ο αγώνας της Ελληνίδας για τη διεκδίκηση πανεπιστημιακής εκπαίδευσης χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι στηρίζεται σε ατομικές προσπάθειες, ενώ λείπει σχεδόν τελείως η συλλογική πίεση. Ο κύκλος της *Εφημερίδος των Κυριών* αποτελεί τον πρώτο οργανωτικό πόλο για τις διεκδικήσεις των γυναικών για είσοδο στο πανεπιστήμιο και διεύρυνση των επαγγελματικών δυνατοτήτων.[5]

---

[1] Βλ. σχετικά Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Γυναίκες και ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα. Οι πρώτες φοιτήτριες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών 1890-1920* (Θεσσαλονίκη: 1988)· της ίδιας, *Διερευνώντας το φύλο: Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός στη γενική, επαγγελματική και συνεχιζόμενη εκπαίδευση* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2006), 233-336.

[2] Κωνσταντίνος Φ. Σκόκος, «Η λογία δεσποινίς», *Εθνικόν Ημερολόγιον Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν του έτους 1906,* 1905, 37.

[3] Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα: 1830-1893* (Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν., 1986), 170-172.

[4] Ζιώγου-Καραστεργίου, *Διερευνώντας το φύλο*, 142-143.

[5] Βλ. σχετικά Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα: 1833-1907* (Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας, 1987). Ο υπουργός παιδείας Αχιλλέας Γεροκωστόπουλος εξομολογείται το 1892 στην Παρρέν ότι αδυνατεί να προωθήσει αιτήματά της που έχουν σχέση με τη γυναικεία εκπαίδευση, γιατί οι Ελληνίδες δεν ψηφίζουν: «*Αποκτήσατε και σεις αι γυναίκες ψήφον, δια να υποστηρίζωνται εις την*

Στην αρχή της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αιώνα όμως η αύξηση του αριθμού και η ανεργία των διδασκαλισσών κάνουν έντονα αισθητή την αναγκαιότητα για διεύρυνση της επαγγελματικής δραστηριότητας της Ελληνίδας, ενώ οι πιο συστηματικές και διευρυμένες διεκδικήσεις των γυναικών μέσα από την *Εφημερίδα των Κυριών*, οι συγκεκριμένες τάσεις και πρακτικές ιδιωτικών παρθεναγωγείων τεκμηριώνουν την άποψη για ουσιαστικές αλλαγές στον προσανατολισμό της εκπαίδευσης των κοριτσιών και κυρίως τη διεύρυνση των σπουδών και την είσοδο της Ελληνίδας στο πανεπιστήμιο. Τα δεδομένα αυτά της ελληνικής πραγματικότητας σε συνάρτηση με την προσπάθεια για ευρύτερες εκπαιδευτικές αλλαγές και σε συνδυασμό με τις πρακτικές των άλλων χωρών, είναι οι βασικότερες αιτίες που αναζωπυρώνουν τη συζήτηση που είχε αρχίσει κάπως αποσπασματικά τις προηγούμενες δεκαετίες για το ρόλο της γυναίκας στην κοινωνία και το είδος της εκπαίδευσης που ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του ρόλου αυτού. Η υπογράμμιση του κινδύνου για την έμφυλη τάξη και τους διακριτούς κοινωνικούς ρόλους των φύλων αποτελεί βασικό επιχείρημα του αντίλογου που συνδέεται άμεσα με βιολογικά χαρακτηριστικά ως προς τις πνευματικές ικανότητες των γυναικών, επισείει τους κινδύνους που συνεπάγεται η πνευματική εργασία για την υγεία των μαθητριών και τεκμηριώνει τις απόψεις αυτές με τα δεδομένα των φυσιολογιστών. Επειδή μάλιστα η πανεπιστημιακή εκπαίδευση είναι καταρχήν επαγγελματική, η συζήτηση βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την αναγκαιότητα και τη δυνατότητα της γυναίκας για συμμετοχή στα διάφορα επαγγέλματα. Από τη σχετική συζήτηση φαίνεται καθαρά ότι γίνεται αποδεκτή κάποια σχετική διεύρυνση των επαγγελματικών δραστηριοτήτων της γυναίκας και προτείνεται η πρόσβαση κυρίως στην επαγγελματική εκπαίδευση, ενώ διατυπώνονται αρκετές επιφυλάξεις για τους περισσότερους κλάδους της ανώτατης εκπαίδευσης. Το θέμα των ικανοτήτων και της έμφυλης τάξης, του κύρους των επαγγελμάτων και της ανεργίας των ανδρών προβάλλονται ως οι κυριότεροι λόγοι του περιορισμού αυτού. Μια μειονότητα λογίων, που αυξάνεται σε αριθμό όσο προχωρούμε στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, αρχίζει από την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα να συζητά την ουσιαστική διεύρυνση των πλαισίων του γυναικείου ρόλου και να υποστηρίζει την πρόσβαση της Ελληνίδας στα ανώτερα επαγγέλματα και τις επιστήμες. Τη συζήτηση αυτή θα πρέπει να την εντάξουμε στο πλαίσιο της ευρύτερης «κοινωνικής κριτικής», της ζύμωσης που παρατηρείται στην ελληνική κοινωνία κατά την περίοδο αυτή. Τα δεδομένα όμως της ελληνικής εκπαιδευτικής πραγματικότητας, κυρίως όσα έχουν σχέση με την έλλειψη επαγγελματικών διεξόδων, την υπερπληθώρα των διδασκαλισσών και τον ειδικό περιθωριακό και υποβαθμισμένο χαρακτήρα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών, σε συνάρτηση με σχετικά πρώιμα αιτήματα, την προσπάθεια για ευρύτερες εκπαιδευτικές αλλαγές και σε συνδυασμό με τις πρακτικές των άλλων χωρών συντελούν ώστε να αρχίσουν οι προσπάθειες των Ελληνίδων για εγγραφή στο πανεπιστήμιο.[6] Η είσοδος επομένως στο πανεπιστήμιο της πρώτης φοιτήτριας το 1890 αποτελεί σταθμό, γιατί έπρεπε να ξεπεραστούν πρακτικά εμπόδια, όπως η απουσία γυμνασιακής βαθμίδας ισότιμης, και κυρίως επειδή εδώ πλέον οι ιδεολογικές συγκρούσεις και λόγοι είναι έντονοι, γιατί η πανεπιστημιακή εκπαίδευση συνδέεται με ακαδημαική επαγγελματική απασχόληση. Κύρια επιχειρήματα του αντιχειραφετικού λόγου: αντίθεση στον κύριο ρόλο, αντίφαση προς τη γυναικεία φύση, ανεργία των ανδρών, κοινωνική αποδόμηση – «αφύσικη οργάνωση». Η *Εφημερίς των Κυριών* και ο κύκλος της όμως υπερασπίζεται με συνεχή αρθρογραφία ως «*ειρηνική επανάσταση*» το δικαίωμα των γυναικών στην εργασία και στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση.

Η συζήτηση για τη συμμετοχή των γυναικών στα επιστημονικά επαγγέλματα έχει σχέση κυρίως με δύο διαστάσεις του θέματος: α) τις απόψεις για το ρόλο της γυναίκας στην κοινωνία και τις σφαίρες δραστηριότητας των δύο φύλων και β) τις απόψεις για το εύρος και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης των κοριτσιών, που βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με τις ικανότητες της γυναίκας για ανώτερες σπουδές. Μια πρώτη ανάγνωση των πηγών δείχνει ότι έως το 1890 οι αναφορές στα θέματα αυτά είναι λίγες ως προς τον αριθμό και πιο γενικές ως προς το περιεχόμενο – συνήθως «*περί γυναικός*»,[7] ενώ από την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα και εξής η συζήτηση αφορά «*το γυναικείον ζήτημα*», το «*φεμινισμό*» και τη «*χειραφέτηση*» με συγκεκριμένα σημεία αναφοράς το εύρος και την ποιότητα της γυναικείας εκπαίδευσης και εργασίας αρχικά, και τη διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων στη συνέχεια. Το ενδιαφέρον για τα θέματα αυτά φαίνεται πως είναι ευρύ και

Βουλήν αι δικαιόταται απαιτήσεις σας», επισημαίνει. Καλλιρρόη Παρρέν, «Η πληγή του ελληνικού σχολείου», *Εφημερίς των Κυριών*, 963 (1-15 Μαρτίου 1909): 586-587· της ίδιας, «Καθημεριναί εντυπώσεις», *Εφημερίς των Κυριών*, 470 (22 Δεκεμβρίου 1896): 1-6.

[6] Στοιχεία για τη σχετική συζήτηση σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, βλ. Katharina Rowold, *The Educated Woman. Minds, Bodies and Women's Higher Education in Britain, Germany and Spain, 1865-1914* (London: Routledge, 2010).

[7] Βλ. ενδεικτικά Γρηγόριος Γ. Παππαδόπουλος, *Λόγος περί γυναικός και Ελληνίδος* (Αθήνα: Λ.Δ. Βιλλαράς, 1866)· Γεώργιος Φιλάρετος, «Ολίγα περί γυναικών», *Παρθενών*, 3 (1873): 371-376 και 398-402· Καλλιόπη Κεχαγιά, «Η θέσις της γυναικός εν τη κοινωνία», *Αττικόν Ημερολόγιον Ειρηναίου Ασωπίου* 1882, 305-327· Σαπφώ Λεοντιάς, «Περί κλήσεως της γυναικός», *Ευρυδίκη*, 1 (1870-1871): 62-64 και 77-80.

αποτελεί «*πρόκλησιν*». Οι διαλέξεις και τα δημόσια μαθήματα στους γνωστούς φιλολογικούς συλλόγους, τα άρθρα στις εφημερίδες, τα περιοδικά (φιλολογικά, καλλιτεχνικά, γυναικεία, θρησκευτικά, παιδαγωγικά) και τα ημερολόγια της εποχής, οι μεταφράσεις ξένων βιβλίων και άρθρων χρόνο με το χρόνο πληθαίνουν. Το 1897 επισημαίνεται: «*Άρθρα επί άρθρων αδιακόπως δημοσιεύονται θίγοντα το γυναικείον ζήτημα, όπερ γυναίκες και άνδρες μετά ζωηρότητος τιμώσης τον ζήλον αυτών συζητούσι*»,[8] το 1898 αναφέρεται ότι «*τας στήλας δύο μεγάλων αθηναϊκών εφημερίδων πληρούσιν από τινος άρθρα και γνώμαι περί της εμπρεπούσης θέσεως της γυναικός εν τη συγχρόνω κοινωνία*»[9] και το 1900 η Καλλιρρόη Παρρέν διαπιστώνει: «*Και επειδή αι γυναίκες ήρχισαν να ζουν, όχι μόνον γίνεται λόγος δι' αυτάς, αλλά και γίνεται πολύς λόγος και το ζήτημά των απασχολεί την μεγαλυτέραν μερίδα των σοφών*».[10]

Στη σχετική συζήτηση διαμορφώνονται τρεις βασικές τάσεις με διαφορετικές η κάθε μια προεκτάσεις και συνέπειες για την εκπαίδευση και την εργασία της Ελληνίδας. Η πρώτη (των παραδοσιακών) δίνει έμφαση στις χωριστές σφαίρες δραστηριότητας των δύο φύλων με καθορισμένα όρια και αρμοδιότητες, η δεύτερη (των μετριοπαθών) προτείνει συμβιβαστικές λύσεις για μια κάποια σχετική με τη γυναικεία φύση διεύρυνση του γυναικείου ρόλου και η τρίτη (των αναμορφωτών, ιδεολόγων, ριζοσπαστών) προχωρά στην αμφισβήτηση των προηγούμενων απόψεων και στον επαναπροσδιορισμό του γυναικείου ρόλου με ουσιαστική διεύρυνση των πλαισίων του.

Όσοι υποστηρίζουν την πρώτη άποψη θεωρούν ότι η ιδανική θέση για τις γυναίκες απεικονίζεται στην ιδιωτική σφαίρα του σπιτιού και της οικογένειας, ενώ οι άνδρες τοποθετούνται στο δημόσιο χώρο της εργασίας. Η άποψη για τις χωριστές σφαίρες δραστηριότητας των δύο φύλων στηρίζεται με βιολογικούς όρους, θεωρείται «φυσική διαίρεση». «*Αλλ' η φύσις δεν ενεργεί τυφλώς*», τονίζει ο παιδαγωγός Βλάσιος Σκορδέλης σε διάλεξή του στην *Εταιρεία των Φίλων του Λαού*. «*Αύτη και την πολυμερή εργασίαν του ανθρώπου προς επιτυχίαν του προορισμού αυτού κατένειμεν εις τα δύο γένη, τον άνδρα και την γυναίκα, και επροίκισεν εκάτερον δια των καταλλήλων προσόντων, σωματικών και πνευματικών*», συνεχίζει.[11] Για να τεκμηριώσουν τα επιχειρήματα για τους διαφορετικούς ρόλους των δύο φύλων οι έλληνες λόγιοι επικαλούνται συχνά τις απόψεις ξένων επιστημόνων, κοινωνιολόγων, φυσιολόγων και βιολόγων. Οι νεότερες βιολογικές μελέτες στηρίζουν την άποψη, για τον Αναστάσιο Χρηστίδη, ότι στη φύση βρίσκεται «*η ρίζα του λεγομένου αποκλεισμού της γυναικός από του δημοσίου βίου των επιστημών και τεχνών και ο προορισμός αυτής εν τω οίκω και τη οικογενεία*».[12] Στο θέμα της αξιολόγησης των ρόλων στη σχετική αρθρογραφία καταβάλλεται προσπάθεια να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο της γυναίκας και ανυψώνεται κυρίως η εθνική της αποστολή. Ο προορισμός των γυναικών χαρακτηρίζεται ως «*ο ευγενέστερος*», «*ο υψηλότερος*», οι ίδιες αποκαλούνται συχνά «*ιέρειαι*» και «*βασίλισσαι*», ενώ «*ειμί γυνή*» για τον διδάκτορα του δικαίου Αύγουστο Ζωγράφο σημαίνει «*ειμί η βάσις της ευδαιμονίας του έθνους, ειμί αυτή η πατρίς*».[13] Η έμφαση στα προκαθορισμένα όρια των δραστηριοτήτων ανδρών και γυναικών ενισχύεται με την επισήμανση των συνεπειών που έχει η παραβίαση των ορίων αυτών. Ως παραβίαση της σφαίρας δραστηριότητας θεωρείται την εποχή αυτή ο αγώνας για τη συμμετοχή της γυναίκας στα διάφορα επαγγέλματα και την εξασφάλιση πολιτικών δικαιωμάτων. Στην αρθρογραφία της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αιώνα γίνεται λόγος κυρίως για το πρώτο, ενώ από τις αρχές του 20ού αιώνα η έμφαση αρχίζει να μεταφέρεται στο δεύτερο. Η συμμετοχή της γυναίκας στη δημόσια ζωή με την εξασφάλιση επαγγελματικών δικαιωμάτων πιστεύεται ότι θα προκαλέσει την ηθική κατάπτωση, θα έχει καταστρεπτικές συνέπειες για την οικογενειακή ζωή, θα προκαλέσει πόλεμο υπεροχής ανάμεσα στα δύο φύλα και, τέλος, θα οδηγήσει σε επικίνδυνη ανατροπή της κοινωνικής τάξης. Επικαλούμενος απόψεις του J. Simon ο Αναστάσιος Χρηστίδης επισημαίνει τη δημιουργία «*κοινωνικού κυκεώνα*», και χαρακτηρίζει «*εκτροχιασμόν της γυναικός*» και «*κοινωνικήν πλάνην*» την εγγραφή ελληνίδων φοιτητριών σε πανεπιστήμια της Γαλλίας.[14] Ο Μ. Γαλανός καταλογίζει στην Καλλιρρόη Παρρέν την ευθύνη για τη δημιουργία «πολεμικού κλίματος» ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες, «*πόλε-*

[8] Δεσποινίς Βελόνη, «Αθηναϊκαί στιγμαί», *Οικογένεια*, 3 (18 Ιανουαρίου 1897): 21.

[9] Γ., «Το γυναικείον ζήτημα», *Εθνική Αγωγή*, 17 (15 Οκτωβρίου 1898): 270.

[10] Καλλιρρόη Παρρέν, «Το γυναικείον ζήτημα. Α. Οι δύο αιώνιοι αντίπαλοι», *Εφημερίς των Κυριών*, 642 (3 Δεκεμβρίου 1900): 1-2. Το γνωστό θρησκευτικό περιοδικό *Ανάπλασις* συμμετέχει στη σχετική συζήτηση: «*Εις σειράν άρθρων εν τη "Αναπλάσει" θέλομεν εξετάση το γυναικείον ζήτημα καθ' όλας αυτού τας απόψεις*»· Μ. Γαλανός, «Άνδρες και γυναίκες», *Ανάπλασις*, 147 (4 Ιουνίου 1894): 2146.

[11] Βλάσιος Σκορδέλης «Περί της γυναικός και ιδία της Ελληνίδος ως μητρός και οικοδεσποίνης», *Ανάπλασις*, 99 (1 Ιουνίου 1892): 1378.

[12] Αναστάσιος Χρηστίδης, «Περί της κλήσεως και του προορισμού της γυναικός εν τη κοινωνία», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος – Σύγγραμμα Περιοδικόν* 23 (1891-1892): 100.

[13] Αύγουστος Ζωγράφος, «Η γυνή εν τω παρελθόντι και εν τω ενεστώτι», *Οικογένεια*, 15 (12 Απριλίου 1897): 115.

[14] Χρηστίδης, «Περί της κλήσεως», 100.

μον περί υπεροχής» τον ονομάζει, ενώ άλλοι συγγραφείς δίνουν έμφαση στον «εκτροχιασμό» και την «ηθική κατάπτωση» που θα προκύψει από την ανάμιξη των φύλων στους χώρους εργασίας, τονίζοντας ότι μια τέτοια κίνηση θα οδηγήσει σε «*διάρρηξι τας οικογενειακάς σχέσεις*», «*θα μαράνη τα πνευματικά και ηθικά ρωστήρια κέντρα του έθνους και θα χαλαρώση τας ελπιδοφόρους ηθικάς και εθνικάς αυτού δυνάμεις*».[15] Ο τομέας που απασχολεί ιδιαίτερα όμως τους λογίους είναι ο κοινωνικός και οι συνέπειες που θα έχει για την τάξη των πραγμάτων στην κοινωνία η συμμετοχή των γυναικών στο δημόσιο χώρο και τα επαγγέλματα. «*Σοφώς και λελογισμένως βαίνουσα η πρόοδος τίθησιν τα άνω κάτω και τα κάτω άνω, επιθυμούσα την γυναίκα ιατρόν, δικηγόρον, φιλόλογον, χειρούργον*»,[16] κατά τον Αύγουστο Ζωγράφο, ενώ για δημοσιογράφο του *Εμπρός* στα 1908 υπάρχει κίνδυνος ανατροπής της φυσικής τάξης των πραγμάτων: «*Όταν δε θα κατορθώσουν [οι γυναίκες] να γίνωνται στρατηγοί και πολιτικοί και να εισέλθουν εις όλα τα επαγγέλματα τα οποία σήμερον θεωρούνται αρμόζοντα μόνον εις τους άνδρας, βεβαίως η ανθρωπότης δεν θα ευρίσκεται πλέον εις τον φυσικόν της δρόμον*».[17] Έτσι άρθρο του Maurice de Gasté, που μεταφράζει στα 1910 ο Παύλος Νιρβάνας γιατί πιστεύει «*ότι θα είναι χρήσιμον εις τους συζητούντας και μεταξύ μας το γυναικείον ζήτημα από ιδεολογικής απόψεως, βουλευτάς και δημοσιογράφους*», καταλήγει ότι, σύμφωνα με επιστημονικές απόψεις, η γυναίκα «*προς το ίδιον συμφέρον και προς το συμφέρον της φυλής δεν πρέπει να ζητή να υπερβή τα όρια της προσαρμογής του φύλου της*», με το επιχείρημα ότι «*υπό διανοητικήν, φυσικήν και οικονομικήν άποψιν ο ρόλος της ειναι μηδαμινός*».[18]

Σύμφωνα με τις απόψεις που παρουσιάστηκαν παραπάνω, φαίνεται πως υπερισχύει η θέση ότι ο χώρος της γυναίκας είναι «*ο οίκος*» και θεωρείται «*φυσικός*» ο αποκλεισμός από το «*δημόσιο βίο*» τις επιστήμες και τις τέχνες, γιατί σχετίζεται με «*την διάφορον αυτής φυσικήν και πνευματικήν ικανότητα*».[19] Ενισχύεται έτσι το συμπέρασμα ότι «*ο μέγας προορισμός της γυναικός δεν έγκειται εν ταις σπουδαίς, τη επιστήμη και τη άλλη πολιτική κινήσει*»,[20] και διαφαίνεται η άμεση σχέση που έχει όλη αυτή η συζήτηση με την πρόσβαση της Ελληνίδας στην ανώτατη εκπαίδευση που ενδιαφέρει τη μελέτη αυτή.

Οι παραπάνω θέσεις συγκλίνουν σε προτάσεις για εκπαίδευση οικιακή που να προετοιμάζει τη γυναίκα για τα συγκεκριμένα καθήκοντα και αντιμετωπίζουν με αρκετές επιφυλάξεις ή απορρίπτουν κάθε ανώτερη πνευματική ενασχόληση. Η εγγραφή φοιτητριών στο πανεπιστήμιο χαρακτηρίζεται «κοινωνική πλάνη»,[21] ενώ για τον γιατρό Μ. Μωϋσείδη «*η νεαρά κόρη [...] ήτις εγεύθη του καρπού του δένδρου της νεωτέρας επιστήμης δεν γοητεύεται πλέον από τα καθήκοντα της οικιακής ζωής, του γάμου τουτέστι και της μητρότητος*».[22]

Με τις απόψεις των μετριοπαθών καταβάλλεται προσπάθεια να υιοθετηθεί μια συμβιβαστική λύση. Γίνεται αποδεκτή κάποια διεύρυνση των επαγγελματικών διεξόδων για τις γυναίκες, χωρίς όμως να τίθεται σε αμφισβήτηση η κατανομή των ρόλων. Η εργασία της γυναίκας θα πρέπει όμως να εναρμονίζεται με την αποστολή της και να λαμβάνει υπόψη τα όρια των δυνατοτήτων του φύλου της. Με το σκεπτικό αυτό η επέκταση της επαγγελματικής δράσης της γυναίκας θα πρέπει να γίνει πολύ προσεκτικά και μέσα σε «λογικά όρια». Η καλλιτεχνία, η φιλολογία, η ιατρική και το εμπόριο είναι οι τομείς που θεωρούνται ως «*προέκτασις*» της γυναικείας φύσης και επομένως η παρουσία και ενασχόληση των γυναικών με σχετικά θέματα είναι ευρύτερα αποδεκτή, μια και η δράση της βρίσκεται στον «*αρμόζοντα δι' αυτήν κύκλον*».[23] Αντίθετα θεωρούνται «*αξιώσεις χιμαιρικαί*» ή «*ανόητοι ουτοπίαι*» προτάσεις που έχουν στόχο «*να χωρήσωμεν περαιτέρω και να καταρρίψωμεν τους φραγμούς ούς αυτή η φύσις έθετο μεταξύ των φύλων, κηρύττοντες ότι, εξίσου προικισμένη με διάνοιαν ως ο ανήρ, έχει και η γυνή δικαίωμα εις τας αυτάς κοινωνικάς και πολιτικάς λειτουργίας*».[24] Οι απόψεις βέβαια για

---

[15] Ζωγράφος, «Η γυνή εν τω παρελθόντι και εν τω ενεστώτι», 114. Η ανεργία των ανδρών και τα ελληνικά ήθη αποτελούν τα κυριότερα επιχειρήματά τους: «*Αι υπέρ ευρείας εργασίας των γυναικών φωναί σας*», λέει ο Μ. Γαλανός στην Καλλιρρόη Παρρέν, «*είναι περιτταί και άσκοποι επί του παρόντος εις χώραν, εις την οποίαν αι εργασίαι δεν αφθονούσιν ούτε δια τους άνδρας, και όπου αυτοί, ως έχουν τα ήθη –και έχουν αρκετά καλώς– ευνοούν με πάσαν θυσίαν των να συντηρήσουν τας μητέρας των, τας γυναίκας των, τας κόρας των, τας αδελφάς των*»· Γαλανός, «Άνδρες και γυναίκες», 2148.

[16] Ζωγράφος, «Η γυνή εν τω παρελθόντι και εν τω ενεστώτι», 114.

[17] Διαβάτης, «Υπό το μικροσκόπιον», *Εμπρός*, 23 Ιουνίου 1908.

[18] Παύλος Νιρβάνας, «Η Ψυχολογία της γυναικός», *Πινακοθήκη*, 10 (1910-1911): 3. Βλ. σχετικά και Π. Νβ. [Παύλος Νιρβάνας], «Το θηλυκόν ζήτημα», *Παναθήναια*, 169 (15 Οκτωβρίου 1907): 25-26.

[19] Χρηστίδης, «Περί της κλήσεως», 100.

[20] Ευάγγελος Παπαχατζής, «Το ζήτημα της χειραφετήσεως της γυναικός», *Οικογένεια*, 12 (22 Μαρτίου 1897): 90.

[21] Χρηστίδης, «Περί της κλήσεως», 100.

[22] Μ. Μωϋσείδης, Ο *χαρακτήρ και η μόρφωσις της Ελληνίδος (*Κωνσταντινούπολις 1913), 13-14, όπου καταλήγει ότι «*Η μόνη καλή και ποθητή διανοητική χειραφέτησις είναι εκείνη, ήτις συνίσταται εις απόκτησιν των απαιτουμένων γνώσεων, δι' ων η γυνή θα δυνηθή να βοηθήση, συμβουλεύση ή να διευθύνη εις την καλήν οδόν το ισχυρόν φύλον, τον συνεταίρον της*». Επίσης, Μ. Μωυσείδου, «Η φυσική μόρφωσις της γυναικός», *Αθήναι*, 7 (Μάιος 1908): 55-58.

[23] Δ. Ι. Καλογερόπουλος, «Αι Ελληνίδες», *Οικογένεια*, 2 (11 Ιανουαρίου 1897): 14.

[24] Σταμάτιος Θεοχάρης, «Η επαγγελματική δράσις της γυναικός. Η γυνή εκτός του οίκου», *Οικογενειακόν Ημερολόγιον*

τις ικανότητες των γυναικών ποικίλλουν και φτάνουν για ορισμένους ώς τη διαπίστωση ότι «*η διάνοια δεν έχει φύλον*».[25] Οι κυριότεροι παράγοντες που κάνουν απαραίτητη τη διεύρυνση των πλαισίων της επαγγελματικής δραστηριότητας της Ελληνίδας είναι, σύμφωνα με τις σχετικές απόψεις, «*η εξέλιξις του νεωτέρου βίου*», «*αι κοινωνικαί ανάγκαι*», διαπιστώσεις γενικά της πραγματικότητας που οδηγούν στην αναγκαιότητα να ανοιχτούν «*έντιμα στάδια*» εργασίας για τις γυναίκες του λαού, και να δοθεί με το γράψιμο και την καλλιτεχνία κάποια διέξοδος στην αξιοποίηση του χρόνου των υπόλοιπων γυναικών, γιατί ομολογείται ότι «*αι δεσποινίδες μας σήμερον είναι καταδεδικασμέναι εις αργίας*».[26]

Φαίνεται λοιπόν καθαρά ότι, σύμφωνα με τις παραπάνω απόψεις, γίνεται αποδεκτή κάποια σχετική διεύρυνση των επαγγελματικών δραστηριοτήτων της γυναίκας και προτείνεται η πρόσβαση κυρίως στην επαγγελματική εκπαίδευση, ενώ διατυπώνονται αρκετές επιφυλάξεις για τους περισσότερους κλάδους της ανώτατης εκπαίδευσης. Το θέμα των ικανοτήτων, του κύρους των επαγγελμάτων και της ανεργίας των ανδρών προβάλλονται ως οι κυριότεροι λόγοι του περιορισμού αυτού. «*Είναι ανάγκη να γίνητε ιατροί και δικηγόροι, βουλευταί και δικασταί, ίνα εύρητε εργασίαν;*» ρωτά ο Αλέξανδρος Φιλαδελφεύς. «*Αλλ' αν κρίνωμεν από τους άνδρας*», συνεχίζει, «*αυτά ακριβώς τα επαγγέλματα εν Αθήναις είναι και τα αριθμούντα τους πλείστους αέργους*».[27]

Μια μειονότητα λογίων, που αυξάνεται σε αριθμό όσο προχωρούμε στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, αρχίζει από την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα να συζητά την ουσιαστική διεύρυνση των πλαισίων του γυναικείου ρόλου και να υποστηρίζει την πρόσβαση της Ελληνίδας στα ανώτερα επαγγέλματα και τις επιστήμες. Τη συζήτηση αυτή θα πρέπει να την εντάξουμε στα πλαίσια της ευρύτερης «κοινωνικής κριτικής», της ζύμωσης που παρατηρείται στην ελληνική κοινωνία κατά την περίοδο αυτή. Από το 1892 έως το 1894 μεταφράζονται στα ελληνικά από τα «Καταστήματα Ακροπόλεως» τρία βιβλία που μεταφέρουν το σχετικό προβληματισμό από άλλες χώρες (Γερμανία, Γαλλία, Αμερική). Στην πρώτη έκδοση ο Αύγουστος Βέβελ (αρχηγός των κοινωνιστών στο γερμανικό κοινοβούλιο) υποστηρίζει ότι «*η γυνή ουχί μόνον απέναντι του νόμου να είναι ίση προς τον άνδρα, αλλ' ότι και οικονομικώς δέον να είναι ελευθέρα και ανεξάρτητος απ' αυτόν, καθισταμένη κατά την πνευματικήν διαμόρφωσιν ισαξία αυτώ*», ενώ η Μαγδαληνή Δελογγύ «*εξανίσταται μετά σφοδρότητος και αγανακτήσεως κατά των αδικημάτων των περιστοιχιζόντων την γυναίκα*».[28] Η τρίτη μετάφραση αποτελεί εγχειρίδιο γυμναστικής για τα σχολεία, και έχει ως στόχο «*υγιή και εύρωστα*» σώματα για αγόρια και κορίτσια.[29] Παράλληλα με τις μεταφράσεις αυτές, και άλλες εκδόσεις του Γαβριηλίδη μεταφέρουν απόψεις των κοινωνιστών που αναφέρονται στην «*πνευματική ανάπτυξη αμφοτέρων των φύλων*», στο θέμα της συνεκπαίδευσης μαθητών και μαθητριών και στον ευρύτερο προβληματισμό για τα δικαιώματα και τις διεκδικήσεις των γυναικών. Στο πλαίσιο αυτό έλληνες λόγιοι προχωρούν στην αμφισβήτηση των απόψεων που υποστηρίζουν ότι τα φυσικά χαρακτηριστικά προσδιορίζουν το χώρο δράσης των δύο φύλων και τις επαγγελματικές ενασχολήσεις. Στους φόβους για την «ακεραιότητα του οίκου» αντιπαρατίθεται η άποψη ότι η πνευματική ανάπτυξη και η επαγγελματική δραστηριότητα της γυναίκας είναι δυνατή, με το επιχείρημα ότι η σταδιακή συμμετοχή των Ελληνίδων στο χώρο της εκπαίδευσης και της εργασίας αποδεικνύει ότι «*η οικογένεια αντί να σαλευθή, ασφαλέστερον θεμελιούται*».[30] Στις επισημάνσεις, τέλος, για τους ηθικούς κινδύνους από το συγχρωτισμό των δύο φύλων στους χώρους εργασίας πιστεύεται ότι δίνεται η απάντηση επίσης από τους χώρους της εκπαίδευσης, της βιοτεχνίας και της βιομηχανίας, όπου η παρουσία της δασκάλας και της εργάτριας δεν επαληθεύει τους σχετικούς φόβους.

Μεγαλύτερη συζήτηση γίνεται στο πλαίσιο της τρίτης τάσης που αναφέρεται στη «*φυσική αδυναμία της γυναίκας*», καθώς το «αίτιο» μεταφέρεται από τη φύση στην κοινωνία. «*Κλείομεν την γυναίκα –εννοώ την πλειονότητα– εν τη οικία*», γράφει ο δικηγόρος Ι. Λαμπρίδης, «*περιορίζομεν τον νουν αυτής μεταξύ των τεσσάρων τοίχων του δωματίου της, τη προσφέρομεν προς απασχόλησιν των δυνάμεών της μικρά τινα οικιακά εργόχειρα [...]*», και όλες αυτές οι συνθήκες δεν λαμβάνονται υπόψη όταν αξιολογείται η παρουσία και η προσφορά

Άννης Σερουΐου 4 (1902): 24-25.

[25] Σπυρίδων Δε Βιάζης, «Η αποστολή της γυναικός», *Οικογένεια*, 4 (25 Ιανουαρίου 1897): 29· του ίδιου, «Το βασίλειον μιας πνευματώδους γυναικός», *Πλειάς*, 1 (1899): 146.

[26] Καλογερόπουλος, «Αι Ελληνίδες», 14· Θεοχάρης, «Η επαγγελματική δράσις της γυναικός», 22.

[27] Αλέξανδρος Φιλαδελφεύς, «Η καλλιτεχνία εν τω κοινωνικώ βίω», *Πλειάς*, 4 (15 Μαρτίου 1901): 54.

[28] Αύγουστος Βέβελ, *Η γυνή και ο κοινωνισμός. Η γυνή εν τω παρελθόντι,* τω *παρόντι και τω μέλλοντι*, μτφρ. Σ. Οικονόμος (Αθήνα: Καταστήματα «Ακροπόλεως» Β. Γαβριηλίδου, 1892), 8· Μαγδαληνή Δελογγύ, Ο *ανήρ και η γυνή ή αι ανθρώπινοι αδικίαι*, μτφρ. Π. Ν. Β. [Παύλος Νιρβάνας] (Αθήνα: Καταστήματα «Ακροπόλεως» Β. Γαβριηλίδου, 1893), 3.

[29] Ουίλλιαμ Μπλαίκη, *Γερά σώματα δια τα αγόρια και* τα *κορίτσια μας*, μτφρ. Α. Παπαδιαμάντης (Αθήνα: Καταστήματα «Ακροπόλεως» Β. Γαβριηλίδου, 1894).

[30] Ι. Λαμπρίδης, «Η γυνή ως δικηγόρος», *Παρνασσός* 14 (1891-1892): 297.

της.[31] Οι υποστηρικτές των απόψεων αυτών έδωσαν έμφαση στην ατομική επιλογή τονίζοντας ότι οι άνθρωποι, άνδρες και γυναίκες, μπορούσαν να αναλάβουν οποιαδήποτε απασχόληση επέλεγαν. Ο Κωστής Παλαμάς, ο Δημήτριος Καμπούρογλου και ο Βλάσης Γαβριηλίδης δηλώνουν σε σχετική συνέντευξή τους στην Καλλιρρόη Παρρέν ότι είναι «*υπέρ της ελευθέρας εξελίξεως των ατόμων εις τον κόσμον αυτόν*»[32] και υποστηρίζουν ότι για την κατάσταση των γυναικών ευθύνεται «*η επί αιώνας ήδη διδομένη εις την γυναίκα ανατροφή*», «*ο τρόπος της ζωής, της μορφώσεως, της εξαρτήσεως*».[33] Από την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα αρχίζει να γίνεται φανερό ότι το θέμα της γυναικείας εργασίας δεν είναι πια «ζήτημα ιδεών» αλλά «ζήτημα του επιουσίου άρτου». Δεν αποτελεί «*φιλοσοφικήν ένστασιν*» αλλά «*ανάγκην*» που «*ήδη επιβάλλεται*», αφού στα 1909 διαπιστώνεται ότι «*η Ελληνίς κατά το διάστημα της τελευταίας δεκαετίας, ακολουθούσα την γενικήν εξέλιξιν και τους αγράφους κοινωνικούς νόμους κατέστη κατ' ανάγκην βιοπαλαίστρια*»,[34] και το 1920 ο Γρηγόριος Ξενόπουλος καταλήγει ότι «*άρχισε να εννοήται καλά, βαθιά, αληθινά πως η εργασία είναι διασκέδαση, ελευθερία, ανεξαρτησία, πλούτος, ζωή, αρετή –δώρο Θεού τέλος πάντων– που δεν ήταν καθόλου δίκαιο να αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο των ανδρών*».[35]

Σχετικά με την πρόσβαση των γυναικών στην ανώτατη εκπαίδευση οι παραπάνω απόψεις συγκλίνουν στη θέση ότι θα πρέπει να επιτραπεί η φοίτηση «*εις πάντα τα ανώτερα εκπαιδευτήρια, ιδίως τα Πανεπιστήμια, άτινα μέχρι τούδε είναι κεκλεισμένα δια τας γυναίκας*».[36] Για την ελληνική πραγματικότητα ο Σπυρίδων Λάμπρος θεωρεί στα 1894 αποτέλεσμα των «νέων αναγκών» το ότι «*η Ελληνίς απαιτεί νυν ανωτέραν παίδευσιν [...] εισορμά εις το Πανεπιστήμιον, εις το Πολυτεχνείον, εις τον Παρνασσόν, εις το Ωδείον*»,[37] ο Βλάσης Γαβριηλίδης ενθαρρύνει στα 1897 τις Ελληνίδες «*να ζητήσουν την ισότητα προς τον άνδρα, εις την απόκτησιν των γνώσεων και την καλλιέργειαν της επιστήμης*»,[38] αρθρογράφος της *Πινακοθήκης* χαρακτηρίζει ως «*τερατώδη*», «*αντικαλλιτεχνική*» και «*παράλογο*» την απόφαση καθηγητών του Πολυτεχνείου να προτείνουν το 1904 την απαγόρευση φοίτησης γυναικών στη σχολή καλών τεχνών, και υποστηρίζει στα 1908 την πρώτη ελληνίδα υφηγήτρια,[39] ενώ σε σχόλιο του *Νουμά* επισημαίνεται: «*Υπάρχουν επιστήμες που ώς τα προχτές δύσκολα κανείς θα μπορούσε να στοχαστεί πως είτανε βολετό σε γυναίκες να καταγίνουν και να προκόψουν σ' αυτές*».[40] Ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν, οπωσδήποτε, οι θέσεις του φορέα που είχε ολόκληρο τον 19ο αιώνα την ευθύνη για τη διαμόρφωση της γυναικείας εκπαίδευσης. Το 1911 σε ειδικό υπόμνημα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας αναγνωρίζεται η ανάγκη ίδρυσης γυμνασίου θηλέων προπαρασκευαστικού των πανεπιστημιακών σπουδών, με πρόγραμμα όμοιο προς το αντίστοιχο του γυμνασίου αρρένων, αλλά διατυπώνονται κάποιες επιφυλάξεις του συμβουλίου σχετικά με την αμεσότητα (το επείγον) της ανάγκης αυτής: «*[...] σκεπτέον δε μόνον εάν η στιγμή της αποδοχής και υιοθετήσεως του νεωτερισμού εκ μέρους της Πολιτείας επέστη και προπάντων εάν η σύγχρονος των πάντων ανακαίνισις και αναδιοργάνωσις είνε πρακτικώς εφικτή και σκόπιμος*». Οι προτεραιότητες του διοικητικού συμβουλίου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας είναι εμφανείς.[41]

Στις σχετικές συζητήσεις ιδιαίτερη βαρύτητα έχουν, όπως είναι φυσικό, οι παρεμβάσεις των ίδιων των γυναικών. Το θέμα έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και απαιτεί οπωσδήποτε ειδικές μονογραφίες. Από την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα αρχίζουν να διαμορφώνονται στο χώρο αυτό με αρκετή σαφήνεια κάποιες διαφορετικές κατευθύνσεις και τάσεις. Η κυκλοφορία της *Εφημερίδος των Κυριών* από το 1887 και η διάχυση των απόψεων του κύκλου της Καλλιρρόης Παρρέν είχε ως συνέπεια να μορφοποιηθεί και η αντίθετη άποψη με δημοσιογραφικό όργανο το περιοδικό *Οικογένεια* (1897-1898) και πόλο συσπείρωσης τον κύκλο της Άννας Σερουΐου.[42] Ανάμεσα στις δύο αυτές απόψεις αναπτύσσεται ο κάπως μετριοπαθής, για την εποχή, κύκλος της

---

[31] Στο ίδιο, 302.

[32] Καλλιρρόη Παρρέν, «Καθημεριναί εντυπώσεις – Ο κ. Δημήτριος Καμπούρογλους», *Εφημερίς των Κυριών*, 468 (8 Δεκεμβρίου 1896): 2-3.

[33] Καλλιρρόη Παρρέν, «Καθημεριναί εντυπώσεις – Ο κ. Γαβριηλίδης», *Εφημερίς των Κυριών*, 470 (22 Δεκεμβρίου 1896): 3-4. Η Καλ. Παρρέν συζητάει το θέμα των διεκδικήσεων της ελληνίδας με γνωστούς λογοτέχνες, δημοσιογράφους και πολιτικούς της εποχής.

[34] Ν. Ο., «*Η εκλογή επαγγέλματος*», *Δελτίον των Ελληνίδων*, 1-2 (Μάιος-Ιούνιος 1909): 12 και Ν. Ο. «Προς τας Ελληνίδας» *Δελτίον των Ελληνίδων*, 1-2 (Μάιος-Ιούνιος 1909): 2.

[35] Φαίδων [Γρ. Ξενόπουλος], «Απ' έξω από μία τράπεζα», *Η Διάπλασις των Παίδων*, 14 (7 Μαρτίου 1920): 108.

[36] Βέβελ, *Η γυνή και ο κοινωνισμός*, 6.

[37] Σπυρίδων Λάμπρος, «Γυναικεία παίδευσις», στο *Λόγοι και άρθρα* (Αθήνα: χ.έ., 1902), 646.

[38] Βλάσης Γαβριηλίδης, *Αι γυναίκες* (Αθήνα: Ελευθερουδάκης, 1921), 75.

[39] Δάφνις, «Τέχνη και ηθική», *Πινακοθήκη*, 4 (Νοέμβριος 1904): 176 στη στήλη «Σημειώσεις»· και της ίδιας «Ο Κινηματογράφος του μηνός», *Πινακοθήκη*, 8 (Ιούνιος-Ιούλιος 1908): 94.

[40] Ο πάντα δικός σου, «Γράμματα σε μια γυναίκα», *Ο Νουμάς*, 131 (16 Ιανουαρίου 1905):4

[41] *Πρακτικά των συνεδριάσεων του διοικητικού συμβουλίου της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας* (Αθήνα, 1911), 24.

[42] Αγγέλικα Ψαρρά, «Γυναικεία περιοδικά του 19ου αιώνα», *Σκούπα*, 2 (Ιούνιος 1979): 10-13. Η Άννα Σερουΐου εκδίδει

Καλλιόπης Κεχαγιά, της Σωτηρίας Αλιμπέρτη και της Σεβαστής Καλλισπέρη με όργανο έκφρασης το περιοδικό *Πλειάς* (1899-1902).[43] Προς το τέλος της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα η κατάσταση εμφανίζεται αισθητά διαφοροποιημένη, με κύριο χαρακτηριστικό το συμφυρμό των προηγούμενων τάσεων σε ένα αρκετά ενιαίο σύνολο στο οποίο κυριαρχεί ο εθνικισμός. Η *Εφημερίς των Κυριών* με τη νέα μορφή και το διαφοροποιημένο από το 1908 και εξής πρόγραμμα, και η *Ελληνική Επιθεώρησις* (1907-1919) της Ευγενίας Ζωγράφου εμφανίζονται ως οι κύριοι εκφραστές των νέων αντιλήψεων. Η διαμόρφωση των γυναικείων συλλόγων, παράλληλα, μαρτυρεί αυτές ακριβώς τις ζυμώσεις, καθώς έχουμε έμφαση στη φιλανθρωπία από τη μια μεριά με την ίδρυση πολλών φιλανθρωπικών σωματείων, και από την άλλη προσπάθεια να διευρυνθεί το πλαίσιο αυτό και να δοθεί μια νέα, προληπτική κυρίως, διάσταση στην κοινωνική παρέμβαση των γυναικών με έμφαση στην ίδρυση βιοτεχνικών εργαστηρίων και επαγγελματικών σχολών, θερινών εξοχών και συσσιτίων για τα άπορα παιδιά και βασικών μαθημάτων για τις γυναίκες του λαού.[44] Η *Ένωσις των Ελληνίδων* (1896) είναι ο σύλλογος που εκφράζει αρχικά αυτές τις τάσεις οι οποίες όμως παίρνουν πιο συγκροτημένη και ολοκληρωμένη μορφή με την ίδρυση του *Λυκείου των Ελληνίδων* (1911) κύριου εκφραστή του «νέου», «ωραίου» –κατά την έκφραση της Παρρέν– αυτού φεμινισμού που σταδιακά εστιάζει τις δραστηριότητές του σε «εθνικά» κυρίως θέματα (ενδυμασία, μουσική, χορός).[45] Στο πλαίσιο αυτό θα πρέπει να εντάξουμε τη συζήτηση των γυναικών για το ρόλο της γυναίκας στην κοινωνία και τη συμμετοχή της στην εργασία και την εκπαίδευση.

Στόχος του κύκλου της Άννας Σερουΐου «*η προστασία των δικαιωμάτων της Ελληνίδος γυναικός εν τη οικογενεία*». Δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο φυσικό προσδιορισμό της γυναικείας σφαίρας και «*του είδους της ενεργείας αυτής*» και υποστηρίζεται ότι «*η απομάκρυνσις της γυναικός εκ του ιερού κύκλου του οίκου*» ενέχει πολλούς κινδύνους και οδηγεί σε «*ανατροπή των όρων*».[46] Καταδικάζεται έτσι *«η προς τα ξένα έθιμα και συνηθείας απαδούσας προς τας εθνικάς του φύλου μας παραδόσεις ροπή και τάσις μιμήσεως των συγχρόνων νεωτεριζουσών»*[47] και δίνεται έμφαση στη γυναικεία δράση που περιορίζεται «εντός των ορίων», «*εις έργα προς τα οποία δεν αντιστρατεύεται η φύσις και οι κατά φύσιν τεθειμένοι κοινωνικοί νόμοι*».[48] Σχετικά με τη συμμετοχή της Ελληνίδας στα επιστημονικά επαγγέλματα και την πανεπιστημιακή εκπαίδευση η Άννα Σερουΐου καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η μόρφωση της Ελληνίδας θα πρέπει να εναρμονίζεται με τη «*φύση και την αποστολή της γυναικός*». Τα επιχειρήματα που επικαλείται έχουν σχέση με τα φυσικά χαρακτηριστικά και την αδυναμία της γυναίκας από τη μια, και την «*ανεπάρκεια των επιστημονικών θέσεων, δια τους εν Ελλάδι επιστήμονας*» από την άλλη.[49]

Ο κύκλος που εκπροσωπείται κυρίως από τη γνωστή παιδαγωγό Καλλιόπη Κεχαγιά «*θέλει την γυναίκα δρώσαν εντός του οίκου αυτής και εκτεινομένην εντός της σφαίρας της γυναικείας φύσεως*»,[50] αλλά αποδέχεται μια σχετική διεύρυνση της γυναικείας δραστηριότητας στις περιοχές της καλλιτεχνίας και της βιοτεχνίας. Οι τομείς αυτοί προβάλλονται και προωθούνται αισθητά με τις πανελλήνιες εκθέσεις που διοργανώνει ο σύλλογος *Εργάνη Αθηνά* (1896).[51] Γενικά όμως οι νέες αντιλήψεις θεωρείται ότι αντιστρατεύονται την «*φύσιν*» της γυναίκας, «*μάς έρχονται έξωθεν*» και οδηγούν σε «*εκτροχίασιν*».[52]

Η Καλλιρρόη Παρρέν αρχίζει να αγωνίζεται από το 1887 «*δια της γυναικείας δημοσιογραφίας*» με στόχο

στην Αθήνα από το 1899 έως το 1902 το *Ημερολόγιον Οικογενειακόν Εικονογραφημένον, τη συνεργασία λογίων Ελλήνων και Ελληνίδων*.

[43] Βλ. σχετικά Ψαρρά, «Γυναικεία περιοδικά του 19ου αιώνα», 13.

[44] Την εποχή αυτή ιδρύονται φιλανθρωπικά σωματεία στην Αθήνα και σε πολλές επαρχιακές πόλεις. Η φιλανθρωπία είναι ευρύτατα αποδεκτός κύκλος γυναικείας δραστηριότητας που προσφέρει δυνατότητες για κοινωνική παρουσία σε ένα μεγάλο αριθμό γυναικών. «Φιλανθρωπικό φεμινισμό» ονομάζει τη σχετική κίνηση η Παρρέν. Βλ. Παρρέν, *Φεμινισταί και φεμινίστριαι. Ομιλία της κ. Κ. Παρρέν εις το Λύκειον των Ελληνίδων* (Αθήνα: [1916], χ.έ.), 28-31. Αναλυτικά στοιχεία στο **κεφ. 6**.

[45] Β.Δ. «Περί εγκρίσεως του καταστατικού του Λυκείου των Ελληνίδων», *Φ.Ε.Κ* 51 (2 Μαρτίου 1911), 197-198.

[46] Άννα Σερουΐου, «Το πρόγραμμά μας», *Οικογένεια*, 1 (4 Ιανουαρίου 1897): 1-2· της ίδιας, «Πότε άρχεται ο 20ός αιών», *Ημερολόγιον Οικογενειακόν* 1900: 4.

[47] Αλκμήνη Κούκου, «Δηλώσεις συνεργασίας», *Οικογένεια*, 1 (4 Ιανουαρίου 1897): 6.

[48] Πιπίνα Βαλλώση, «Η γυνή εν τη οικογενεία», *Οικογένεια*, 1 (4 Ιανουαρίου 1897): 3·.

[49] Άννα Σερουΐου, «Η δράσις της γυναικός εκτός του οίκου ΙΙ», *Οικογένεια*, 5 (1 Φεβρουαρίου 1897): 1-3. Παρόμοιες απόψεις για τα καθήκοντα των γυναικών, βλ. και Ειρήνη Φαρμακίδου, «Ο προορισμός της γυναικός και τα καθήκοντα αυτής», *Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών «Η ΛΕΣΒΟΣ»* 1 (1912): 57. Για τη Χαρίκλεια Μελανδινού «*η γυνή φύσει είναι πεπλασμένη δια τον οίκον, ο δε οίκος δι' αυτήν*». Χαρίκλεια Μελανδινού, «Η αποστολή της γυναικός και ο οίκος», *Οικογένεια*, 13 (29 Μαρτίου 1897): 99.

[50] Χρ. Τραπεζούντιος, «Διάλεξις κ. Καλλιόπης Κεχαγιά», *Πλειάς*, 7 (30 Απριλίου 1901): 97-98.

[51] «Αγγελία. Απόσπασμα εκ του Καταστατικού του Συλλόγου», *Πλειάς*, 1 (1 Ιανουαρίου 1899): 2.

[52] Συνεργάτις, «Το περί γυναικός ζήτημα», *Πλειάς*, 2-3 (15-31 Ιανουαρίου 1899): 80-82.

την «*δια της εργασίας*» αναγέννηση της Ελληνίδας, καθώς και τη διεύρυνση των επαγγελματικών δυνατοτήτων «*εις κύκλους ανωτέρους, εις ορίζοντας ευρυτέρους*».[53] Μέσα από τον κύκλο της *Εφημερίδας των Κυριών* σταδιακά ένας μικρός αριθμός γυναικών συνειδητοποιεί και στη χώρα μας τη στενότητα της «γυναικείας σφαίρας» και αμφισβητεί τα όριά της, μετατοπίζει το βάρος της επιχειρηματολογίας από τη διαφορά στην ισότητα και μεταφέρει το «γυναικείο ζήτημα» από το πεδίο της φύσης στο πεδίο των δικαιωμάτων του ανθρώπου.[54] Η ουσιαστική συμβολή της Παρρέν στη διεκδίκηση και κατάκτηση της ανώτερης εκπαίδευσης, καθώς και στην πρόσβαση της Ελληνίδας στους διάφορους επιστημονικούς κλάδους φαίνεται καθαρά στη συνέχεια της εργασίας αυτής.

Οι παρεμβάσεις και άλλων επώνυμων ή μη Ελληνίδων της εποχής αυτής παρουσιάζουν επίσης ενδιαφέρον. Η Σαπφώ Λεοντιάς υποστηρίζει με κάποιες επιφυλάξεις «*την εισαγωγή της γυναικός εις το επαγγελματικό στάδιον*» και την προετοιμασία της για κάποιον τεχνικό, καλλιτεχνικό ή επιστημονικό κλάδο.[55] Σύμφωνα με αρθρογράφο της *Πινακοθήκης* η συμμετοχή στα επαγγέλματα θα προσθέσει «*εις την ψυχήν της Ελληνίδος ένα ωραίο στολίδι το οποίον της έλειπεν έως τώρα, την αξιοπρέπεια της εργασίας, η οποία θα της δίδει ελευθερίαν και αρχοντιάν*».[56] Για την Άννα Σταματελλάτου, με την εκπαίδευση η Ελληνίδα θα μάθει να είναι γυναίκα-άνθρωπος και όχι γυναίκα-κούκλα, ενώ η έως τότε πρακτική αποδεικνύει ότι «*η Ελληνίς δημοσιογράφος, μυθιστοριογράφος, ιατρός, φιλόλογος, παιδαγωγός κ.λ.π. δεν εγκαταλείπει το σπίτι της αλλά το ανυψώνει*».[57] Για την Πολύμνια Λασκάρεως, παρά τις κάποιες επιφυλάξεις για τις γυναίκες-δικηγόρους, «*το πτυχίον είναι τύπος αντιπροσωπεύων ουσίαν ωφελιμωτάτην, γνώσεις απαραιτήτους*».[58] Στο *Νουμά* δημοσιεύονται άρθρα που υποστηρίζουν «τη χειραφέτηση» και τη συμμετοχή των γυναικών στην εκπαίδευση και την εργασία, αλλά υπάρχουν και ορισμένα που θεωρούν ότι «*στη γυναίκα τα γράμματα σε τίποτε δε φελούνε*» και προτρέπουν όλη η προσοχή και η αγάπη της γυναίκας να στραφεί στο σπίτι και όχι στις σπουδές και τα επαγγέλματα.[59] Η Ευγενία Ζωγράφου πιστεύει ότι η μορφωμένη Ελληνίδα θα ανυψώσει το οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον, και γι' αυτό ακριβώς στόχος του περιοδικού της *Ελληνική Επιθεώρησις* είναι να ενθαρρύνει «*προς την επιτυχίαν και την δράσιν πάσαν γυναικείαν φιλοδοξίαν*».[60] Η Αγγελική Παναγιωτάτου διαπιστώνει ότι «*η Νέα Γυναίκα με όλην την δύναμιν των νεωτέρων ιδεών διεκδικεί την αρμόζουσαν εν τη κοινωνία θέσιν της*» και υποστηρίζει ότι «*η γυνή η ανωτέρα δια της μορφώσεως και του πνεύματός της [...] δύναται να καταστεί θαυμασία δύναμις κοινωνικής δράσεως*».[61]

Σύμφωνα με τις απόψεις που αναπτύχθηκαν παραπάνω φαίνεται καθαρά ότι έως τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα η ιδανική θέση για τη γυναίκα απεικονίζεται κυρίως στο ρόλο της συζύγου και μητέρας, καθώς οι απόψεις για τις χωριστές σφαίρες δραστηριότητας των δύο φύλων υποστηρίζονται από άνδρες αλλά και γυναίκες συγγραφείς. Παρά την παρουσία μιας αξιόλογης αλλά ολιγομελούς ομάδας που αμφισβήτησε τις απόψεις αυτές, η κοινωνική παρουσία της γυναίκας ταυτιζόταν στον 19ο αιώνα με το σπίτι και την οικογένεια, και η έμφαση δινόταν στην «οικιακή» και όχι στην «ανώτερη πνευματική» εκπαίδευση.

Από τις αρχές του 20ού αιώνα παρατηρείται μια σταδιακή και ουσιαστική διαφοροποίηση των απόψεων αυτών, αποτέλεσμα παραγόντων όπως: α) οι διεκδικήσεις μιας μερίδας γυναικών για μεγαλύτερη οικονομική, πολιτική και κοινωνική ελευθερία, β) δημογραφικοί λόγοι όπως ο μεγάλος αριθμός των ανύπαντρων, οικονομικά εξαρτημένων γυναικών, και κυρίως γ) οι ευρύτερες πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές της εποχής όπως είναι η δημιουργία νέων τύπων απασχόλησης, τα κενά που δημιουργήθηκαν στη διάρκεια των πολέμων και η διαδικασία πολιτικής δημοκρατικοποίησης που έδινε μεγαλύτερη έμφαση στην ατομικότητα.

---

[53] Παρρέν, *Φεμινισταί και φεμινίστριαι*, 29. Σχετική ανάλυση στο **κεφ. 6.**

[54] Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, 203 και κυρίως το κεφ. 4 με τίτλο «Ο φεμινισμός της *Εφημερίδος των Κυριών* (1887-1907)», όπου γίνεται διεξοδική και εμπεριστατωμένη ανάλυση.

[55] Καλλιρρόη Παρρέν, «Η κ. Σαπφώ Λεοντιάς περί του γυναικείου ζητήματος», *Εφημερίς των Κυριών*, 400 (28 Μαΐου 1895): 2-3, όπου παρατίθεται ομιλία της Σ. Λεοντιάδος. Βλ. σχετικές απόψεις και στο Σαπφώ Λεοντιάς, Ο *ανήρ και η γυνή (Διαλέξεις τρεις)* (Κωνσταντινούπολις: Αφοί Γεράρδοι, 1899).

[56] Δέσποινα Θαλασσινή, «Ένα γράμμα», *Πινακοθήκη*, 6 (Αύγουστος 1901): 142-143.

[57] Άννα Σταματελλάτου, «Το γυναικείον ζήτημα», *Ελληνική Επιθεώρησις*, 31 (Μάιος 1910): 977-978.

[58] Πολύμνια Λασκάρεως, «Η θέσις της γυναικός εν τη σημερινή κοινωνία», *Ελληνική Επιθεώρησις*, 37 (Νοέμβριος 1910): 1132.

[59] Η Αροδαφνούσα, «Ο γυναικόκοσμος. Κυρίαι που δουλεύουν», *Ο Νουμάς*, 100 (13 Ιουνίου 1904): 3· Λιγεία, «Κάτι για τη χειραφέτηση», *Ο Νουμάς*, 330 (8 Φεβρουαρίου 1909): 3-4, όπου υποστηρίζεται με θέρμη η συμμετοχή της Ελληνίδας στην εργασία και την ανώτατη εκπαίδευση, ενώ αντίθετες απόψεις εκφράζονται στο Πανώρια, «Γράμματα στην ξαδέρφη μου. Α΄», *Ο Νουμάς*, 338 (5 Απριλίου 1909): 4-5.

[60] Ευγενία Ζωγράφου, «Πρός τας Ελληνίδας», *Ελληνική Επιθεώρησις*, 25 (1 Νοεμβρίου 1909): 774 .

[61] Αγγελική Παναγιωτάτου, «Φεμινισμός», *Πινακοθήκη*, 99 (Μάιος 1909): 44 και 100 (Ιούνιος-Ιούλιος 1909): 73.

4.2.2 Οι πρώτες φοιτήτριες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1890-1920): Δημογραφικά χαρακτηριστικά – κοινωνική προέλευση – επιλογές σπουδών

Οι πρώτες απόπειρες: Γύρω στα 1879 έχουμε τις πρώτες απόπειρες μαθητριών για εγγραφή στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Οι αιτήσεις, σύμφωνα με τις μαρτυρίες της εποχής απορρίπτονται, αλλά γίνονται αφορμή να συζητηθεί το θέμα στη Βουλή. Στη συνεδρίαση της 22ας Δεκεμβρίου 1879 ο βουλευτής Θ. Ζερβός, επειδή απόφοιτες του Αρσακείου δεν γίνονται δεκτές στο Πανεπιστήμιο με το αιτιολογικό ότι το σχολείο αυτό δεν είναι αναγνωρισμένο γυμνάσιο, προτείνει στη Βουλή σχέδιο νόμου με το οποίο το Αρσάκειο θεωρείται «*ως Γυμνάσιον Θηλέων και καθ' ό τοιούτον, αι αποφοιτήσασαι νέαι δύνανται να εισαχθώσι και εν τω Εθνικώ Πανεπιστήμιω προς εκμάθησιν οιασδήποτε επιστήμης*».[62] Η πρόταση αυτή δεν ψηφίζεται, παρότι γίνεται δεκτή με χειροκροτήματα, αλλά είναι σημαντική, γιατί φέρνει στην επιφάνεια τα τυπικά εμπόδια της εγγραφής των γυναικών στο πανεπιστήμιο, εμπόδια που έχουν σχέση με το χαρακτήρα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών και την αποτελεσματικότητα των διπλωμάτων που παρέχουν τα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και τα άλλα ιδιωτικά παρθεναγωγεία.

Λίγα χρόνια αργότερα, στα 1884, το ελληνικό κοινοβούλιο απασχολεί και πάλι το θέμα της ανώτερης εκπαίδευσης των γυναικών, αλλά ο υποστηρικτής της άποψης αυτής χαρακτηρίζεται, σύμφωνα με το Σουρή, «*τρελλός*», επειδή κατά τη γνώμη του ίδιου συγγραφέα, «*κατ' επιφάνειαν*» εξετάζεται η υπόθεση και δεν λαμβάνεται υπόψη η πρόοδος που έχει γίνει σχετικά με το θέμα αυτό στις άλλες χώρες.[63]

Το δρόμο των Ελληνίδων για ανώτερες σπουδές ανοίγει στα 1885 η Σεβαστή Καλλισπέρη. Η περίπτωσή της δείχνει πολύ καθαρά τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι πρωτοπόρες της ανώτατης εκπαίδευσης προκειμένου να ξεπεράσουν τα τυπικά εμπόδια και κυρίως την αντίσταση της κοινής γνώμης.

Κόρη ανώτερου δικαστικού η Καλλισπέρη, μετά την αποφοίτησή της από τη Σχολή Χιλλ είχε αφιερώσει το χρόνο της «*εις ιδιαιτέραν μελέτην*» αλλά, όπως εξομολογείται η ίδια, «*δύο αισθήματα με κατέλαβον ζωηρώς· αφ' ενός αηδία, διότι της μελέτης μου δεν έβλεπα τελικόν σκοπόν, αφ' ετέρου δε τρόμος, διότι προέβλεπα την στιγμήν καθ' ήν η εκ του κόσμου αναχώρησις του πατρός μου, τον οποίο ελάτρευα, θα καθίστα αφόρητον την ζωήν μου άνευ εργασίας*». Για τους λόγους αυτούς, συνεχίζει, «*απεφάσισα ν' αναζητήσω εμβριθή παιδείαν δι' επιστημονικής παιδεύσεως και δυνηθώ ούτω λαμβάνουσα αρμόζουσαν θέσιν και εις την κοινωνικήν περιωπήν του πατρός μου και εις το δίπλωμα προς ό ωρμώμην, να εμπνεύσω εις Ελληνίδας [...] υψηλά φρονήματα και αισθήματα ευγενή [...] άμα δε δια του παραδείγματός μου πείσω και άλλας νέας*». Η απόφαση αυτή όμως της μικρής απόφοιτης του παρθεναγωγείου που είχε στόχο να δώσει νόημα στην προσωπική της ζωή και να αποτελέσει μήνυμα για τις υπόλοιπες συνομήλικές της δεν ήταν εύκολο να υλοποιηθεί. «*Επι έν ολόκληρον έτος ηγωνιζόμην*», γράφει, «*να νικήσω τα εκάστοτε δια την αναχώρησίν μου επιπροσθούντα κωλύματα, άτινα ως επι το πλείστον απέρρεον εξ αποτροπών τινων λεγομένων φίλων, οίτινες παρίστων το υπ' εμού μελετώμενον επιχείρημα ως ναυάγιον ασφαλές και εκλόνιζον κατά στιγμάς τους γονείς μου*». Μετά την αντίσταση της κοινής γνώμης, τα τυπικά εμπόδια και οι δεσμεύσεις της πολιτείας: «*Δι' όχι ολιγώτερων αγώνων κατώρθωσα δια του πατρός μου να πεισθώσι δέκα καθηγηταί του Πανεπιστημίου και των γυμνασίων υπό την προεδρίαν ενός γυμνασιάρχου να με δοκιμάσωσιν εις τα γυμνασιακά μαθήματα και μοι δώσωσιν είδος γυμνασιακού απολυτηρίου*»,[64] γράφει η Καλλισπέρη. Ακόμα και μετά τις απολυτήριες εξετάσεις όμως, «*ο τότε γενικός γραμματεύς του υπουργείου της Παιδείας προέβαλε νέον φραγμόν: ηρνείτο να επικυρώση τας υπογραφάς δέκα καθηγητών του Εθνικού Πανεπιστημίου και των Γυμνασίων*». Τη λύση έδωσε με την υπογραφή του ο δήμαρχος Αθηνών, και έτσι η Καλλισπέ-

Εικόνα 4.1 *Σεβαστή Καλλισπέρη (Πηγή: Εφημερίς των Κυριών, 227 (22 Σεπτεμβρίου 1891):1).*

[62] Θεόδωρος Ζερβός, «Πρότασις Νόμου», *Παράρτημα της Εφημερίδος των Συζητήσεων της Βουλής*, περίοδος Η΄, συν. Α΄ (20 Οκτωβρίου 1879 - 17 Απριλίου 1880): ρα΄.

[63] Γεώργιος Σουρής, «Παντοία και ειδήσεις και θέατρα επίσης», *Ο Ρωμηός*, 7 Ιουλίου 1884. [«Σταμούλη είχες δίκαιον που είπες στη Βουλή / εις το Πανεπιστήμιον γυναίκες να σπουδάζουν, / και για τρελλό σε πέρασαν, μα είν' αυτοί τρελλοί / οπού κατ' επιφάνειαν το πράγμα εξετάζουν»].

[64] Σεβαστή Καλλισπέρη, «Σκέψεις επί της θηλείας εκπαιδεύσεως. Δεν εκπατρίζομαι», *Εφημερίς των Κυριών*, 233 (3 Νοεμβρίου 1891): 1-4. Η περίπτωση της Σ. Καλλισπέρη παραλληλίζεται από την D. C. Fisher με τη Μ. Μοντεσσόρι. Βλ. Dorothy C. Fisher, *Η αυτοαγωγή κατά την Μοντεσσόρη*, μτφρ.-εισαγ. Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης (Αθήνα: χ.έ., 1924), 9-10.

ρη γράφτηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου των Παρισίων. Για να καλυφθεί μέρος των εξόδων που απαιτούσαν οι σπουδές στη Σορβόνη, η Καλλισπέρη απευθύνθηκε στο συμβούλιο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας «*αποφανθέν ότι δεν συμφέρει εις το Αρσάκειον να φορτωθεί επί των ώμων του διδάκτορας Κυρίας, επαρουσιάσθη πρός τε τον βασιλέα και την βασίλισσαν, επαρουσιάσθη προς τον κ. Τρικούπην εξαιτουμένη μικράν υποτροφίαν, πλήν τη εδόθη η ξηρά απάντησις "η κυβέρνησις δεν έχει χρήματα δια μόρφωσιν βεβαίως γυναικών"*», όπως σχολιάζει η Καλλιρρόη Παρρέν, «*αφού εύποροι νέοι αποστέλλονται καθ' εκάστην δαπάναις της κυβερνήσεως προς τελειοποίησιν των σπουδών των"*».[65] Στα 1891 η Καλλισπέρη παίρνει το δίπλωμα της φιλολογίας, γεγονός που κάνει την Καλλιρρόη Παρρέν να πανηγυρίζει, γιατί θεωρεί ότι «*ολόκληρος ο γυναικείος κόσμος, ιδία δε αι Ελληνίδες, δια του γεγονότος τούτου έκαμον έν έτι βήμα προς τα πρόσω*».[66] Ένα χρόνο μετά την εγγραφή της Καλλισπέρη στη Φιλοσοφική Σχολή, γράφεται στην Ιατρική Σχολή των Παρισίων αυτή τη φορά η Μαρία Καλαποθάκη και αργότερα η Ζαχαρούλα Ναυπλιώτου.[67]

Εικόνα 4.2 *Ιωάννα Στεφανόπολι. (Πηγή: Εφημερίς των Κυριών, 184 (21 Οκτωβρίου 1890): 1).*

Παράλληλα με τις εγγραφές στα πανεπιστήμια της Γαλλίας, οι περιπτώσεις των μαθητριών που επιδιώκουν την είσοδό τους στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας αυξάνονται χρόνο με το χρόνο. Σύμφωνα με μαρτυρίες της εποχής που δεν επιβεβαιώνεται από τις πηγές, το 1886 γράφτηκε η πρώτη φοιτήτρια στην Ιατρική Σχολή. Πρόκειται για μια ακόμα «απόπειρα», αφού ένα χρόνο αργότερα, στα 1887, απορρίπτεται και πάλι αίτηση απόφοιτης του Αρσακείου με το αιτιολογικό ότι το παρθεναγωγείο αυτό δεν είναι αναγνωρισμένο από το κράτος ως γυμνάσιο. Στην απόφαση των πανεπιστημιακών αρχών τονίζεται πως παίζει ρόλο και το γεγονός ότι θεωρείται κάπως πρόωρη για τη χώρα μας η συμφοίτηση φοιτητών και φοιτητριών. Μια ομάδα από φοιτητές όμως («*πλείστοι φοιτηταί*») διαφωνούν ανοιχτά με την άποψη αυτή και διατυπώνουν τις «θέσεις» τους σε αγγελία που δημοσιεύεται στις εφημερίδες της εποχής, δυστυχώς χωρίς τις υπογραφές τους. Οι φοιτητές θεωρούν την ενέργεια της νέας αυτής «*ως απαρχήν σπουδαίας κοινωνικής προόδου*» και δηλώνουν ότι «*μετ' εθνικής όντως υπερηφανείας και ανεκλαλήτου χαράς θα δεχθώσιν εν τω μέσω αυτών την υψηλόφρονα νέαν, ήτις θ' ανυψώση την σημαίαν της πνευματικής χειραφετήσεως της Ελληνίδας, θα την σεβασθώσιν ως αδελφήν των, προωρισμένη να συναγωνισθή μετ' αυτών τον μέγαν και επίμοχθον αγώνα της εθνικής και κοινωνικής διαπλάσεως*». Ο αρθρογράφος της *Νέας Εφημερίδος* συμφωνεί με τους φοιτητές και εκφράζει την ελπίδα ότι θα συζητηθεί το θέμα σύμφωνα με τις απαιτήσεις του «*νεωτέρου πολιτισμού*».[68]

Οι πρώτες αποτυχημένες προσπάθειες των Ελληνίδων για εγγραφή στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας φέρνουν στην επιφάνεια και κάνουν ορατά τα κυριότερα αίτια αλλά και τα τυπικά εμπόδια του εγχειρήματος αυτού. Στην πρώτη θέση η αντίσταση της κοινής γνώμης που έχει σχέση με τις αντιλήψεις για το ρόλο και τη σφαίρα δραστηριότητας των δύο φύλων και αμέσως μετά «γραφειοκρατικά» εμπόδια που σχετίζονται με το περιεχόμενο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών και τις προτεραιότητες της πολιτείας. Επειδή η συζήτηση για τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία και την αναγκαιότητα ή μή ανώτερης εκπαίδευσης αναφέρεται διεξοδικά σε άλλο τμήμα της εργασίας αυτής, εδώ θα αποσαφηνίσουμε κάπως τους τομείς που έχουν σχέση με τους τίτλους σπουδών και της προτεραιότητες της πολιτείας.

Στο διάταγμα της 14ης (26ης) Απριλίου 1837 «Περί προσωρινού κανονισμού του εν Αθήναις συστηθησομένου πανεπιστημίου», στο κεφ. Δ΄ «Περί φοιτητών», άρθρ. 12 καθορίζεται ότι:

> *Έκαστος μαθητής ιθαγενής χρεωστεί, προ της εισόδου του εις το πανεπιστήμιον, να εμφανίση το απολυτήριόν του από έν των εντός του κράτους γυμνασίων, ή αν εσπούδασεν εις ιδιαίτερον διδα-*

---

[65] Καλλιρρόη Παρρέν, «Ελληνίς τακτική φοιτήτρια της Σορβόνης», *Εφημερίς των Κυριών*, 48 (7 Φεβρουαρίου 1888): 3-4.
[66] Καλλιρρόη Παρρέν, «Ελληνίς προλύτις της φιλολογίας», *Εφημερίς των Κυριών*, 221 (11 Αυγούστου 1891): 6-7 και της ίδιας, «Μία Ελληνίς πτυχιούχος της Σορβόνης», *Εφημερίς των Κυριών*, 223 (25 Αυγούστου 1891): 3-4. Βλ. και της ίδιας, «Η πρώτη ελληνίς διδάκτωρ», *Εθνικόν Ημερολόγιον Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν του έτους 1893,* 1892, 97-101, όπου αναφέρεται: «*[...] μεθ' όλα τα μεγάλα κράτη έμελλε και η μικρά Ελλάς να διεκδικήση αξιόλογον μέρος γυναικείας δόξης, επιτυγχάνουσα μίαν κόρην Διδάκτορα της φιλολογίας*», 98.
[67] Καλλιρρόη Παρρέν, «Ελληνίδες επιστήμονες», *Εφημερίς των Κυριών*, 246 (9 Φεβρουαρίου 1892): 4 και Σεβαστή Καλλισπέρη, «Αι ελληνίδες φοιτήτριαι», *Η Ελλάς κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνας του 1896. Πανελλήνιον Εικονογραφημένον Λεύκωμα* (Αθήνα: Καταστήματα «Ακροπόλεως» Β. Γαβριηλίδου, 1896), 202-204.
[68] «Διαμαρτύρησις των φοιτητών», *Νέα Εφημερίς*, 272 (29 Σεπτεμβρίου 1887)· Καλλιρρόη Παρρέν, «Διατί δεν την δέχονται εις το Πανεπιστήμιον», *Εφημερίς των Κυριών*, 29 (20 Σεπτεμβρίου 1887): 1-2 και της ίδιας, «Οι φοιτηταί μας υψούντες την σημαίαν της πνευματικής χειραφετήσεως της γυναικός», *Εφημερίς των Κυριών*, 31 (4 Οκτωβρίου 1887): 3-4 (δημοσιεύεται το πλήρες κείμενο της «διαμαρτύρησης» των φοιτητών).

σκαλείον, ή κατ' οίκον, να καθυποβληθή εις εξέτασιν εντός ενός γυμνασίου, ορισθησομένου από την Γραμματείαν της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως, και να εμφανίση το αποδεικτικόν της τοιαύτης εξετάσεως.[69]

Αν λάβουμε υπόψη μας τη διαφορά που υπήρχε ανάμεσα στο πρόγραμμα μαθημάτων των παρθεναγωγείων και των γυμνασίων την εποχή αυτή, διαπιστώνουμε ότι η υποψήφια φοιτήτρια χρειαζόταν μια πολύ μεγάλη προετοιμασία α) για να συμπληρώσει τα κενά στα μαθήματα που διδασκόταν «*επι το απλούστερον*» ή με τρόπο που να αναλογεί «*προς την γυναικείαν φύσιν*» και τον προορισμό της στη ζωή και β) να διδαχθεί κλάδους που δεν συμπεριλαμβάνονταν στα προγράμματα των παρθεναγωγείων όπως λατινικά και ανώτερα μαθηματικά, γιατί τα σχολεία αυτά δεν προετοίμαζαν (όπως τα γυμνάσια) τις μαθήτριές τους για το πανεπιστήμιο. Η προετοιμασία αυτή με ιδιωτικά μαθήματα απαιτούσε οπωσδήποτε πολύ χρόνο και επιπλέον μια πολύ μεγάλη οικονομική επιβάρυνση για τις υποψήφιες φοιτήτριες. Παρόλα αυτά όμως παρατηρούμε ότι από την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα αυξάνεται σταδιακά ο αριθμός των μαθητριών που προσέρχονται στις εξετάσεις και παίρνουν απολυτήριο γυμνασίου με στόχο, οι περισσότερες, να τα χρησιμοποιήσουν για την εγγραφή τους στο πανεπιστήμιο.

Φοίτηση μαθητριών σε δημόσια ελληνικά σχολεία και γυμνάσια αρρένων: Στην τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα η συζήτηση για την πρόσβαση των Ελληνίδων στην ανώτατη εκπαίδευση επηρεάζει άμεσα την εξέλιξη της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών, αφού η εγγραφή στο πανεπιστήμιο προϋποθέτει, σύμφωνα με τις σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις, την κατοχή απολυτηρίου γυμνασίου. Οι υποψήφιες φοιτήτριες έπρεπε να εξοπλιστούν με ανάλογα εφόδια και γι' αυτό προβάλλει όλο και πιο άμεσα η ανάγκη για την αντιμετώπιση των θεμάτων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών, έτσι ώστε να ανταποκρίνεται ικανοποιητικά στις νέες απαιτήσεις. Η ειδική προετοιμασία με ιδιωτικά μαθήματα για την κάλυψη των κενών (κυρίως στα λατινικά, που έλειπαν από το πρόγραμμα των παρθεναγωγείων και στα μαθηματικά, στα οποία υστερούσαν κατά πολύ) απαιτούσε οπωσδήποτε πολύ χρόνο και μεγάλη οικονομική επιβάρυνση για τις υποψήφιες φοιτήτριες. Σύμφωνα με τα σχετικά στοιχεία, από την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα αυξάνεται σταδιακά ο αριθμός των μαθητριών που προσέρχονται στις εξετάσεις και αποκτούν απολυτήριο γυμνασίου με στόχο, οι περισσότερες, να το χρησιμοποιήσουν για την εγγραφή τους στο πανεπιστήμιο. Το ενδιαφέρον αυτό και η παρουσία των υποψηφίων φοιτητριών στις απολυτήριες εξετάσεις του γυμνασίου, καθώς και ο δημοσιογραφικός αγώνας της Καλλιρρόης Παρρέν υποχρεώνει το νομοθέτη να λάβει υπόψη του το γυναικείο φύλο και έτσι στο Νόμο ΒΤΒ΄ της 12ης Ιουλίου 1895 «Περί εξετάσεων εν τοις γυμνασίοις και ελληνικοίς σχολείοις» έχουμε την πρώτη σχετική αναφορά:

Της διατάξεως ταύτης απαλλάσσονται αι μαθήτριαι αι κατ' ιδίαν παρ' ανεγνωρισμένων καθηγητών γυμνασίων διδαχθείσαι μεμαρτυρημένως τα εν Γυμνασίω διδασκόμενα μαθήματα και προαιρούμεναι να υποστώσι την απολυτήριον εξέτασιν. Δια Β. διατάγματος θέλουσι κανονισθή τα καθ' έκαστον των εξετάσεων τούτων.[70]

Η απάλειψη της ειδικής διάταξης που αναφέρεται στις μαθήτριες από το μεταγενέστερο Β.Δ. της 3ης Απριλίου 1907 αποτελεί σαφή ένδειξη για την εγγραφή και τη φοίτηση πλέον των μαθητριών στα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των αγοριών, χωρίς σχετική νομοθετική ρύθμιση. Με την πίεση αυτή έγινε ανεκτή η συνεκπαίδευση, η φοίτηση δηλαδή μαθητριών στα δημόσια ελληνικά σχολεία και γυμνάσια αρρένων, και τα σχετικά δεδομένα φανερώνουν ότι σταδιακά ο αριθμός των μαθητριών που ενδιαφέρεται για την απόκτηση γυμνασιακού απολυτηρίου αυξάνεται. Κατά το σχολικό έτος 1910-1911 φοιτούν 1.106 μαθήτριες στα ελληνικά σχολεία και 115 μαθήτριες στα γυμνάσια αρρένων της χώρας.[71]

4.2.2.1 Η φοίτηση διαχρονικά

Το 1890 εγγράφεται, μετά από ισχυρές αντιστάσεις και ακαδημαϊκές συζητήσεις, στη Φιλοσοφική Σχολή η πρώτη φοιτήτρια, η Ιωάννα Στεφανόπολι και την αμέσως επόμενη χρονιά οι δύο αδελφές, Αλεξάνδρα και Αγγελική Παναγιωτάτου στην Ιατρική Σχολή.

Η εγγραφή φοιτητριών στο πανεπιστήμιο συνεχίστηκε με αυξανόμενο ρυθμό. Η εξέλιξη της διαχρονικής συμμετοχής των γυναικών στο φοιτητικό πληθυσμό από το 1890 έως το 1919 και η αύξουσα πορεία του αριθ-

---

[69] Αλέξης Δημαράς, επιμ., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια ιστορίας 1821-1894,* τ. 1 (Αθήνα: Ερμής, 1973), 77.
[70] *Φ.Ε.Κ.* 14 (14 Ιουλίου 1895), 49. Την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα πήραν απολυτήριο γυμνασίου 25 μαθήτριες συμμετέχοντας στις απολυτήριες εξετάσεις .
[71] *Επετηρίς του υπουργείου εκκλησιαστικών και δημοσίας εκπαιδεύσεως 1910-1911* (Αθήνα: Υπουργείον Εκκλησιαστικών, 1912).

μού των φοιτητριών καταγράφεται στον πίνακα που παρατίθεται αμέσως παρακάτω.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα 4.1, ο αριθμός των φοιτητριών στην τριακονταετία 1890-1920 είναι πολύ μικρός σε σχέση με το συνολικό φοιτητικό πληθυσμό· αντιπροσωπεύει μόλις το 1,4%. Στο διάστημα αυτό όμως η εγγραφή των γυναικών στο πανεπιστήμιο συνεχίστηκε με αυξανόμενο ρυθμό, αφού από τη μοναδική φοιτήτρια του 1890-1891 φτάνουμε στις 22 φοιτήτριες το 1914-1915, και στις 77 το 1919-1920. Σε σύγκριση με τον αντίστοιχο αριθμό των φοιτητών τα ποσοστά των φοιτητριών αντιπροσωπεύουν το 0,1% το 1890-1891, το 0,27% το 1901-1902, το 1,09% το 1909-1910, το 2,6% το 1914-1915 και το 4,6% το 1919-1920.

Η σημασία της σταδιακής αύξησης του αριθμού των φοιτητριών και οι πραγματικές της διαστάσεις φαίνονται καθαρά μόνο αν λάβουμε υπόψη μας τις γενικότερες αντιλήψεις της εποχής. «*Τι πόλεμος*», θυμάται η Καλλιρρόη Παρρέν, «*και πόσαι προσπάθειαι και πόσαι ειρωνείαι και σαρκασμοί και αντεγκλήσεις και αντιδράσεις και δημοσιογραφικοί αγώνες έως ότου φθάσωμεν με τον φεμινιστήν κ. Μιστριώτην, ως Πρύτανιν του Πανεπιστημίου, εις την εγγραφήν των πρώτων Ελληνίδων εις το Πανεπιστήμιον*».[72] Στο πλαίσιο αυτό η εγγραφή της πρώτης φοιτήτριας στη φιλοσοφική σχολή αποτελεί γεγονός αμφιλεγόμενο. Η πανεπιστημιακή σύγκλητος «*έδειξεν διάθεσιν απαγορευτικήν*» ενώ μέρος του αθηναϊκού τύπου παρουσίασε την επιτυχία της Στεφανόπολι «*εν υψηλώ τόνω ενθουσιασμού*» και η Καλλιρρόη Παρρέν χαρακτήρισε το γεγονός «*ειρηνική επανάσταση*».[73] Ένας συμφοιτητής της Αγγελικής Παναγιωτάτου, ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου, θυμάται σχετικά με τις συνθήκες φοίτησης των πρώτων φοιτητριών της Ιατρικής Σχολής:

> *Με την δεσποινίδα Παναγιωτάτου ήμουν συμφοιτητής. Ενθυμούμαι ότι προς αποφυγήν ταραχών έμπαινεν εις το μάθημα ταυτοχρόνως με τον καθηγητήν. Αλλά οι φοιτηταί ήτο αδύνατον να κρατηθούν και το δαιμόνιον της ελληνικής βαρβαρότητος προκαλούσε πάντοτε μίαν στιγμιαίαν συμφωνίαν μπαστουνοκρουσίας. Η κόρη αυτή εν τούτοις είχε την ανδρείαν να σπουδάση ποδοκροτουμένη επί τέσσερα χρόνια.*[74]

Παράλληλα, η εγγραφή της πρώτης φοιτήτριας στη Σχολή Καλών Τεχνών το 1894 αποτελεί «*επιβλαβείς νεωτερισμούς*» για τον αρθρογράφο της *Εστίας* και «*επωφελείς νεωτερισμούς*» για την Παρρέν.[75] Η αμφισβήτηση της σημασίας του γεγονότος αυτού συνεχίζεται ώς τις αρχές του 20ού αιώνα. Ο Αναστάσιος Χρηστίδης σε διάλεξή του στο Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως το 1892 χαρακτηρίζει «κοινωνική πλάνη» την εξασφάλιση του δικαιώματος για πανεπιστημιακή μόρφωση, ο Σπυρίδων Δε Βιάζης προτείνει στα 1897 «*επί του παρόντος το Πανεπιστήμιον ας κλείση τας θύρας δια τας γυναίκας, το πολύ πολύ, αν έχη ιδιοφυίαν τις, να γίνη φιλόλογος*»,[76] ενώ η Καλλιρρόη Παρρέν παρουσιάζει ως «θρίαμβο» της Ελληνίδας το κάθε βήμα που γίνεται, και αφιερώνει στο θέμα αυτό πολλά άρθρα στην *Εφημερίδα των Κυριών*. Ακόμα και στις αρχές του 20ού αιώνα όμως, στα 1908, δημοσιογράφος της εφημερίδας *Εμπρός* διατυπώνει την άποψη ότι «*αν επρόκειτο να γείνουν ή να μην γείνουν δεκταί γυναίκες να σπουδάσουν επιστήμας, οι κύριοι καθηγηταί θα είχον πολλούς συμφώνους εις την εναντίωσίν των*».[77] Οι πρώτες φοιτήτριες όμως έπρεπε να έχουν το θάρρος να «υπερβούν τα εσκαμμένα» θυσιάζοντας την «αβρότητα» και τη γυναικεία ευγένεια και, το σημαντικότερο, να αντιμετωπίσουν το δίλημμα παιδιά και οικογενειακός βίος ή κονίστρα του δημοσίου βίου. Η καθοριστική σημασία των διλημμάτων αυτών είναι που δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στα πολύ μικρά, από αντικειμενική άποψη, ποσοστά των πρώτων φοιτητριών.

Βέβαια ο ιστορικός δυσκολεύεται να εξακριβώσει αν οι πρώτες φοιτήτριες αντιλαμβάνονταν τους εαυτούς τους ως μέρος μιας κίνησης για τον επαναπροσδιορισμό του ρόλου όλων των γυναικών ή απλώς σαν

---

[72] Παρρέν, *Φεμινισταί και φεμινίστριαι*, 29.

[73] *Τα κατά την πρυτανείαν Γεωργίου Μιστριώτου τακτικού καθηγητού των ελληνικών γραμμάτων, πρυτανεύοντος κατά το ακαδημαϊκό έτος 1890-1891* (Αθήνα: Τυπογραφείο 'Παλιγγενεσία' Ι. Αγγελόπουλου, 1892), 53· Αν. Κωνσταντινίδης, «Σπάνιον φαινόμενον της παρ' ημίν γυναικείας εκπαιδεύσεως», *Εθνικόν Ημερολόγιον Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν του έτους 1891,* 1890,194· Καλλιρρόη Παρρέν, «Η δεσποινίς Στεφανόπολι φοιτήτρια της Φιλοσοφικής Σχολής», *Εφημερίς των Κυριών*, 181 (30 Σεπτεμβρίου 1890): 3-5· της ίδιας, «Η δεσποινίς Στεφανόπολι γενομένη δεκτή εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω», *Εφημερίς των Κυριών*, 183 (14 Οκτωβρίου 1890): 2-3· της ίδιας, «Ιωάννα Στεφανόπολι», *Εφημερίς των Κυριών*, 184 (21 Οκτωβρίου 1890): 1-2.

[74] Ζαχαρίας Παπαντωνίου, «Υφηγήτρια», *Εφημερίς των Κυριών*, 1004-1005 (15 Απριλίου – 15 Μαΐου 1911): 1614-1615. (Ο Παπαντωνίου θυμάται τα σχετικά με την Παναγιωτάτου αναφερόμενος στην υφηγεσία της ΄Αννας Κατσίγρα-Μελά). Σχετικά και Καλλιρρόη Παρρέν, «Η νέα υφηγήτρια», *Εφημερίς των Κυριών*, 1004-1005 (15 Απριλίου – 15 Μαΐου 1911): 1613-1614.

[75] Φαίαξ, «Επιβλαβείς νεωτερισμοί», *Εστία*, 34 (8 Απριλίου 1894) 1· Καλλιρρόη Παρρέν, «Επωφελείς νεωτερισμοί. (Απάντησις προς τον 'Φαίακα' της Εστίας)», *Εφημερίς των Κυριών*, 349 (24 Απριλίου 1894): 1-3.

[76] Χρηστίδης, *Η γυνή και η αποστολή αυτής*, 100· Δε Βιάζης, «Η αποστολή της γυναικός», 29.

[77] Διαβάτης, «Υφηγήτριαι», *Εμπρός*, 25 Μαΐου 1908.

έναρξη καινούργιων δικαιωμάτων επιλογής για ορισμένες και σαν «παρεκτροπή» για κάποιες άλλες. Οι πανεπιστημιακές σπουδές είχαν οπωσδήποτε για πολλές διακοσμητικό χαρακτήρα ή αποτελούσαν ένα επιπλέον προσόν για το γάμο, αλλά τη μελέτη αυτή ενδιαφέρει το μικρότερο εκείνο ποσοστό των πρώτων φοιτητριών που αγωνίστηκε για την απόκτηση του πτυχίου και άνοιξε για την Ελληνίδα το δρόμο της επιστημονικής και επαγγελματικής ζωής.

Ακαδ. έτος	Φοιτήτριες	Σύνολο εγγραφέντων	Ακαδ. έτος	Φοιτήτριες	Σύνολο εγγραφέντων
1890-1891	1	987	1905-1906	2	901
1891-1892	;	1.023	1906-1907	5	911
1892-1893	(4)	665	1907-1908	7	1.004
1893-1894	;	956	1908-1909	6	1.103
1894-1895	(1)	919	1909-1910	12	1.121
1895-1896	7	1.058	1910-1911	7	1.271
1896-1897	2	888	1911-1912	12	839
1897-1898	1	628	1912-1913	11	803
1898-1899	6	669	1913-1914	20	892
1899-1900	---	697	1914-1915	22	823
1900-1901	---	602	1915-1916	22	1.129
1901-1902	2	702	1916-1917	37	1.402
1902-1903	3	769	1917-1918	43	1.904
1903-1904	6	756	1918-1919	72	1.727
1904-1905	4	788	1919-1920	77	1.759
ΣΥΝΟΛΟ				**392**	**29.696**

Πίνακας 4.1 *Αριθμός φοιτητριών και φοιτητών (1890-1891 έως 1919-1920).* (Πηγή: Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Γυναίκες και ανώτατη εκπαίδευση*, 50).

Στην καμπή του 20ού αιώνα δημιουργούνται ευνοϊκότερες προοπτικές για την πανεπιστημιακή μόρφωση των γυναικών. Το ευρύτερο ενδιαφέρον για αλλαγές στο εκπαιδευτικό σύστημα και οι ειδικότερες προτάσεις για μεταρρυθμίσεις στη δομή και τον προσανατολισμό της εκπαίδευσης των κοριτσιών (Νομοσχέδια Ευταξία 1899, Στάη 1908)[78] συναρτώνται άμεσα με την εξέλιξη της κοινωνίας και του οικονομικού συστήματος της χώρας. Οι απαιτήσεις για μια εκσυγχρονισμένη οικονομία και ορθολογική ανάπτυξη της χώρας εξασφαλίζουν την πρόσβαση των γυναικών σε νέους τομείς εργασίας με ουσιαστικό αποτέλεσμα τη μερική έστω, αποσυμφόρηση του κλάδου των διδασκαλισσών. Στο χώρο της εκπαίδευσης η νομιμοποίηση του δικαιώματος των μαθητριών για λήψη απολυτηρίου γυμνασίου στα 1895 με ειδικές εξετάσεις, η εξασφάλιση του δικαιώματος για λήψη υποτροφίας και μετεκπαίδευση στην Ευρώπη στα 1904, έστω και σε περιορισμένο πλαίσιο[79] και η σταδιακή αποδοχή του δικαιώματος των μαθητριών για φοίτηση στα δημόσια ελληνικά σχολεία και γυμνάσια μετά το 1907, καθιστούν την πανεπιστημιακή μόρφωση δυνατότητα για έναν πολύ μεγαλύτερο αριθμό μαθητριών από τα μεσαία και χαμηλότερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα.

Στη δεκαετία 1910-1920 η συγκριτικά μεγάλη αύξηση του αριθμού των φοιτητριών, καθώς και η εμφανής διεύρυνση των επιλογών αποτελούν συνάρτηση πολλών παραγόντων. Σε επίπεδο προβληματισμού η παρουσία παιδαγωγών (ανδρών και γυναικών) εκπροσώπων του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού και σωματείων, όπως η Φοιτητική Συντροφιά και ο Εκπαιδευτικός Όμιλος, διευκολύνουν τη διάχυση ιδεών που έχουν σχέση με τον κοινωνικό ρόλο και την παρουσία της γυναίκας στην εκπαιδευτική διαδικασία, είτε στο ρόλο της μαθήτριας και φοιτήτριας είτε στο ρόλο της καθηγήτριας και δασκάλας. Στον ευρύτερο πνευματικό χώρο οι προσπάθειες

[78] Σχετικά στο **κεφ. 3** αυτής της εργασίας.

[79] Νόμος ΒΤΒ΄ 12 Απριλίου 1895, *Φ.Ε.Κ.* 14 (14 Ιουλίου 1895), 49· Β.Δ. 26 Απριλίου 1904 «Περί μεταρρυθμίσεως του Β. διατάγματος της 28 Σεπτεμβρίου 1900 περί διαγωνισμού υποτρόφων εν τη Εσπερία», *Φ.Ε.Κ.* 88 (28 Απριλίου 1904).

των πρώτων φοιτητριών και οι διεκδικήσεις στον επιστημονικό και επαγγελματικό χώρο των πρώτων επιστημόνων γυναικών βρίσκουν σταδιακά επιβεβαίωση και ενίσχυση.

4.2.2.2 Δημογραφικά χαρακτηριστικά

Από τα σχετικά δεδομένα γίνεται φανερό ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των φοιτητριών εγγράφονται στο πανεπιστήμιο 16-17 χρόνων, στάδιο αρκετά πρώιμο για επαγγελματική επιλογή σε συνάρτηση μάλιστα με τις κοινωνικές αντιλήψεις της εποχής για το ρόλο της γυναίκας και τη σημασία της εκπαίδευσης των κοριτσιών. Συσχέτιση των παραγόντων αυτών οδηγεί στη σκέψη ότι η επιλογή αυτή των πρώτων φοιτητριών πρέπει να διαμορφώθηκε μέσα σε ειδικές συνθήκες και κυρίως σε ευνοϊκό οικογενειακό περιβάλλον. Από τα μέσα του 19ου αιώνα η σημασία της γυναικείας εκπαίδευσης αρχίζει να αναγνωρίζεται και να γίνεται αποδεκτός ο λειτουργικός χαρακτήρας της. Εκπαιδευτικοί, παιδαγωγοί, διανοούμενοι, καθώς και φωτισμένοι έμποροι και επαγγελματίες, αναγνωρίζουν την αξία της γυναικείας εκπαίδευσης και δημιουργούν έτσι ευνοϊκό περιβάλλον για να αναπτύξουν οι θυγατέρες, αδελφές ή και συγγενείς, φιλοδοξίες για πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Η Αγγελική Παναγιωτάτου γράφει:

> *Είπαμε πως ο πατέρας μου ήτο προύχοντας. Πολυταξειδεμένος έμπορος εγνώρισε τον κόσμο, μελέτησε πλατειά τους ανθρώπους κι' απέκτησε τέτοια πείρα ώστε μπόρεσε να ευρύνη τον πνευματικό του ορίζοντα, να σταθή πάνω από προλήψεις, να γίνη προοδευτικός. Για τον λόγο αυτό δεν εδίστασε να επιτρέψη στα κορίτσια του να φοιτήσουν στο Πανεπιστήμιο.*[80]

Ένα σημαντικό ποσοστό φοιτητριών έχει ηλικία μεγαλύτερη των 17 χρόνων (153 φοιτήτριες), γεγονός που μπορεί να ερμηνευτεί από τη γενικότερη επιφυλακτική στάση της κοινωνίας απέναντι στις ανώτερες σπουδές της γυναίκας. Η στάση αυτή δηλαδή αποτελούσε ανασταλτικό παράγοντα για μια νέα μετά την αποφοίτηση του παρθεναγωγείου, που ήταν 16 ή 17 χρόνων, ενώ την ξεπερνούσε είτε από συνειδητοποίηση είτε από ανάγκη η νέα των 18, 20 ή 30 χρόνων. Ένας άλλος λόγος που εξηγεί την προχωρημένη ηλικία εγγραφής φοιτητριών είναι και η ανάγκη για εργασία που δημιούργησαν δύσκολες οικογενειακές καταστάσεις, ανάγκη που αποτέλεσε ισχυρό κίνητρο για να ξεπεράσει η νέα τα εμπόδια και τις αντιστάσεις και να εγγραφεί στο πανεπιστήμιο. Το γεγονός ότι αρκετές από τις φοιτήτριες που έχουν ηλικία πάνω από 18 χρόνια είναι ορφανές υποδηλώνει ότι η απουσία του πατέρα, που είχε την ευθύνη για τη συντήρηση και την αποκατάσταση της κόρης υποχρεώνει την νέα να αναζητήσει το δρόμο των ανώτερων σπουδών που προσφέρουν κάποιες δυνατότητες για εργασία και οικονομική ανεξαρτησία.

Οι περιπτώσεις των φοιτητριών που έχουν ηλικία μικρότερη από 16 χρόνια δικαιολογείται από το γεγονός ότι την εποχή αυτή δεν επιτρέπεται η φοίτηση μαθητριών σε δημόσια σχολεία μέσης εκπαίδευσης, και έτσι οι μαθήτριες, αφού αποφοιτήσουν από τα παρθεναγωγεία, συμπληρώνουν με ιδιωτικά μαθήματα τις γνώσεις τους και δίνουν απλώς εξετάσεις στο γυμνάσιο για την απόκτηση απολυτηρίου. Ο κύκλος αυτός των ιδιωτικών μαθημάτων δεν έχει ομοιομορφία γιατί εξαρτάται από προσωπικούς παράγοντες και από τις οικονομικές δυνατότητες της μαθήτριας. Έτσι δικαιολογείται και το γεγονός ότι η πιο μικρή φοιτήτρια, 13 μόλις χρόνων, είναι κόρη βιομήχανου.

Σχετικά με τη γεωγραφική προέλευση των πρώτων φοιτητριών παρατηρούμε ότι υπάρχει μια υπεραντιπροσώπευση της περιφέρειας των Αθηνών στο γυναικείο φοιτητικό πληθυσμό της εποχής (84 φοιτήτριες) της Πελοποννήσου (84 φοιτήτριες) και των νησιών του Ιονίου στη συνέχεια (πρώτη η Κεφαλληνία με 30 Φοιτήτριες, η Κέρκυρα με 13, η Λευκάδα με 7 και η Ζάκυνθος με 6). Το καθένα από τα υπόλοιπα γεωγραφικά διαμερίσματα υποαντιπροσωπεύονται με ακραία περίπτωση τη Μακεδονία. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη και το γεγονός ότι σε πολλές περιπτώσεις δηλώνεται διαφορετικός τόπος καταγωγής, ενώ η Αθήνα αποτελεί τη μόνιμη κατοικία της οικογένειας, τότε το ποσοστό της περιφέρειας Πρωτευούσης είναι ακόμα πιο υψηλό.

Ο ελληνισμός της διασποράς ενισχύει με ένα αξιόλογο ποσοστό τον αριθμό των φοιτητριών, ενώ η γενική εντύπωση που μας δίνουν τα σχετικά δεδομένα είναι ότι η πλειονότητα των φοιτητριών κατάγεται από τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα της εποχής. Η διαδικασία πρόσβασης επομένως των γυναικών στην ανώτατη εκπαίδευση συναρτάται άμεσα με τη διαδικασία αστικής συγκέντρωσης του πληθυσμού, ενώ η πολιτιστική ανάπτυξη μιας περιοχής φαίνεται πως επηρεάζει άμεσα την κοινωνική εξέλιξη της γυναίκας. Το περιβάλλον του χωριού και της επαρχίας είναι κατά τον 19ο αιώνα ιδιαίτερα ανασταλτικό για την επιστημονική πρόοδο της γυναίκας ενώ πρακτικοί λόγοι, όπως η μετακίνηση και η διαμονή μιας νέας στην Αθήνα μακριά από την οικογένεια, καθιστούν αδιανόητο ένα τέτοιο εγχείρημα. Ας μην ξεχνούμε ότι βρισκόμαστε στην εποχή όπου ακόμα και ο Βλάσης Γαβριηλίδης θεωρεί «αξιοσημείωτο» το γεγονός ότι κάποια νέα ταξιδεύει ασυνόδευτη

[80] Αλεξάνδρα Παναγιωτάτου, *Ο αγών της ζωής μου* (Αλεξάνδρεια: χ.έ., 1951), 3-4.

από την Κηφισιά στην Αθήνα.[81] Για το λόγο αυτό είναι εμφανές ότι, άσχετα με τον τόπο καταγωγής, οι περισσότερες φοιτήτριες έχουν τόπο διαμονής την Αθήνα όπου εγκαταστάθηκαν οι οικογένειές τους για διάφορους λόγους επαγγελματικούς (επιχειρήσεις, μεταθέσεις) ή και σε μερικές περιπτώσεις, όπως φαίνεται πως είναι η περίπτωση των αδελφών Παναγιωτάτου, αποκλειστικά και μόνο για τις σπουδές των κοριτσιών.

Η περίπτωση των Επτανήσων, όπου έχει παρατηρηθεί πολύ χαμηλή πρόσβαση στο σχολικό δίκτυο της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης,[82] δείχνει με σαφήνεια ότι οι πλούσιες οικογένειες του τόπου φροντίζουν με ιδιωτικά μαθήματα και οικοδιδασκαλία την εκπαίδευση των κοριτσιών μέχρι την ανώτατη βαθμίδα.

Καταλήγοντας μπορούμε να πούμε ότι σχετικά με τις ευκαιρίες πρόσβασης στην ανώτατη παιδεία οι κοπέλες που προέρχονται από την επαρχία έχουν αρχικά ελάχιστες πιθανότητες να σπουδάσουν στο πανεπιστήμιο, ενώ σταδιακά, όσο προχωρούμε προς τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, τα ποσοστά αυξάνονται.

Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγούμαστε και από τη διερεύνηση ενός άλλου κριτηρίου, του γυμνασίου αποφοίτησης. Με βάση το κριτήριο αυτό φαίνεται καθαρά ότι τα γυμνάσια της περιφέρειας πρωτευούσης χορηγούν τους περισσότερους τίτλους αποφοίτησης (193 σε σύνολο 389) και ακολουθούν τα επαρχιακά γυμνάσια των μεγάλων πόλεων και κέντρων της διασποράς. Τα σχετικά δεδομένα όμως δείχνουν καθαρά τη σταδιακή γεωγραφική επέκταση, αφού στην τρίτη δεκαετία της περιόδου που εξετάζουμε έχει αυξηθεί αισθητά ο αριθμός των επαρχιακών γυμνασίων που χορηγούν απολυτήρια σε μαθήτριες, στοιχείο που φανερώνει καθαρά ότι η ζήτηση για πανεπιστημιακή εκπαίδευση επεκτείνεται σταδιακά από τα μεγάλα αστικά κέντρα προς τις επαρχίες.

4.2.2.3 Κοινωνικο-οικονομικό υπόβαθρο

Για την κοινωνικοοικονομική προέλευση των φοιτητριών κύριο κριτήριο θεωρήθηκε το επάγγελμα του πατέρα. Με βάση το κριτήριο αυτό παρατηρούμε ότι για τη χρονική περίοδο που εξετάζουμε οι φοιτήτριες με πατέρα έμπορο ή κτηματία έχουν τις μεγαλύτερες ευκαιρίες πρόσβασης στην ανώτατη εκπαίδευση, και ακολουθούν οι φοιτήτριες με πατέρα από τους κλάδους της υπαλληλίας (του δημοσίου τομέα κυρίως) και από τις ανερχόμενες επαγγελματικές ομάδες της εποχής, όπως από γιατρούς, δικηγόρους, φαρμακοποιούς, μηχανικούς, εκπαιδευτικούς. Αν μάλιστα υπολογίσουμε συνολικά τους εκπροσώπους των ομάδων αυτών, βλέπουμε ότι παίρνουν την πρώτη θέση (124).

Από τα στοιχεία του πίνακα 4.2 φαίνεται καθαρά ότι οι πρώτες φοιτήτριες ανήκουν σε προνομιούχες ομάδες από οικονομική και κοινωνική άποψη. Η αντιπροσώπευση από ευρύτερα λαϊκά στρώματα είναι ελάχιστη.[83] Από τον ίδιο πίνακα γίνεται επίσης φανερό ότι το επίπεδο εκπαίδευσης του πατέρα αποτελεί σημαντικό παράγοντα στις πιθανότητες που έχει η νέα να ακολουθήσει ανώτατες σπουδές. Οι πρώτες φοιτήτριες, στην πλειονότητά τους, ανήκουν σε προνομιούχο από άποψη πολιτιστική περιβάλλον. Η μορφωτική στάθμη των γονέων, του πατέρα κυρίως αλλά και της μητέρας στις ελάχιστες περιπτώσεις για την εποχή, αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα στην πορεία για μορφωτική άνοδο των κοριτσιών, και έτσι ερμηνεύεται και το γεγονός ότι ένας μεγάλος αριθμός φοιτητριών ανήκει στην ίδια οικογένεια. Σαράντα από τις 385 φοιτήτριες είναι αδελφές, ενώ αρκετές φαίνεται πως συνδέονται με στενή συγγένεια.

Αν λάβουμε υπόψη μας δύο παράγοντες: α) τη μικρή ηλικία των περισσότερων φοιτητριών (εγγράφονται στα πανεπιστήμιο σε ηλικία 16-17 χρόνων) και β) την αντίσταση της κοινής γνώμης στο θέμα της ανώτερης εκπαίδευσης των κοριτσιών, καταλήγουμε ότι ο παράγοντας που πρέπει να επηρέασε καθοριστικά στην απόφαση των πρώτων φοιτητριών στο θέμα της επαγγελματικής τους επιλογής είναι το οικογενειακό περιβάλλον, που προσδιορίζεται κυρίως από το μορφωτικό επίπεδο των γονέων. Ο πολιτιστικός παράγοντας λοιπόν έπαιξε καθοριστικό ρόλο και οι εμπειρίες των μαθητριών σ' ένα τέτοιο περιβάλλον βοήθησαν ώστε να επιδιώξουν την ανώτατη εκπαίδευση, ξεπερνώντας τα τυπικά εμπόδια και τις αντιστάσεις της κοινής γνώμης. Η Καλλιρρόη Παρρέν γράφει για τον πατέρα της πρώτης φοιτήτριας, της Ιωάννας Στεφανόπολι:

---

[81] Γαβριηλίδης**,** *Αι γυναίκες*, 47, όπου γράφει: «*Πόσον δε ηυφράνθην προχθές ιδών δεκαπενταέτιδα περίπου δεσποινίδα από τας παρθενικωτέρας και λευκοτέρας των Αθηνών και οικογενείας όντως πατριαρχικής, ταξειδεύουσαν κατάμονην από Κηφισσιάς εις Αθήνας και διαλεγομένην ελεύθερα μετά των εν τω βαγονίω γνωστών της κυρίων*».

[82] Βλ. σχετικά ποσοστό μαθητριών στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση στο Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση*, 230-242.

[83] Διαφορετικές είναι οι εκτιμήσεις για την κοινωνικο-οικονομική προέλευση των φοιτητών. Βλ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1987), 438-448.

Είμεθα εις θέσιν να γνωρίζωμεν οποία προσκόμματα εδέησε να εξομαλύνη, οποίους φραγμούς να καταρρίψη ο αξιότιμος κ. Στεφανόπολις, όπως η θυγάτηρ του γένηται δεκτή εις γυμνασιακάς εξετάσεις και λάβη την τιμήν να ανοίξη την οδόν τής εν Ελλάδι επιστημονικής μορφώσεως της γυναικός.[84]

Κατανομή φοιτητριών με βάση το επάγγελμα και το μορφωτικό επίπεδο του πατέρα (1890/91 -1919/20)	
Επάγγελμα πατέρα	**Αριθμός φοιτητριών***
αποβιώσας	78
έμποροι	52
υπάλληλοι (δημόσιοι και ιδιωτικοί)	37
επιτηδευματίες	37
κτηματίες	33
δικηγόροι - δικαστικοί - συμβολαιογράφοι	32
εκπαιδευτικοί (δημοδιδάσκαλοι, καθηγητές μέσης εκπαίδευσης, καθηγητές πανεπιστημίου)	31
γιατροί - φαρμακοποιοί	28
μηχανικοί	18
αξιωματικοί	15
συνταξιούχοι	7
βιομήχανοι - εφοπλιστές	3
Σύνολο	**371**
*Για 21 περιπτώσεις φοιτητριών δεν υπάρχει σχετική ένδειξη	

Πίνακας 4.2 *Κατανομή των φοιτητριών. (Πηγή: Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, Γυναίκες και ανώτατη εκπαίδευση, 72).*

Η επίδραση του οικογενειακού περιβάλλοντος φαίνεται καθαρά και από τις επιλογές των φοιτητριών. Οι φοιτήτριες των κλάδων ιατρικής, οδοντιατρικής και φαρμακευτικής, για παράδειγμα, προέρχονται σ' ένα μεγάλο ποσοστό από οικογένειες γιατρών και φαρμακοποιών: Από τους 28 γιατρούς και φαρμακοποιούς οι 21 έστειλαν τις κόρες τους σε αντίστοιχους κλάδους και μόνον 5 επέλεξαν τη φιλοσοφική, 1 τη νομική και 1 το τμήμα φυσικών επιστημών.

Η ομάδα των εκπαιδευτικών είναι εκείνη που φαίνεται να δείχνει τη μεγαλύτερη προτίμηση στη φιλοσοφική, αφού είναι η μόνη ομάδα που έχει 50% προτιμήσεις για τις θεωρητικές και 50% για τις θετικές επιστήμες (16:16, ή πιο αναλυτικά: 13 φιλοσοφική, 3 νομική, 12 ιατρική, 4 φυσικομαθηματική).

Οι προτιμήσεις των άλλων επαγγελματιών ευνοούν τις θετικές επιστήμες και κυρίως τους κλάδους της ιατρικής. Πιο συγκεκριμένα, από τις θυγατέρες των νομικών (δικηγόρων, συμβολαιογράφων, δικαστικών) οι 22 προτιμούν τις θετικές επιστήμες (20 κλάδους ιατρικής, 2 φυσικομαθηματικής) και οι 10 τις θεωρητικές (9 φιλοσοφική, 1 νομική). Από τους μηχανικούς οι 11 προτιμούν την ιατρική, οι 5 τη φιλοσοφική και 2 τη φυσικομαθηματική και από τους κτηματίες οι 22 επιλέγουν κλάδους ιατρικής, οι 10 τη φιλοσοφική και 1 τη φυσικομαθηματική.

Η έλλειψη του πατέρα φαίνεται πως αποτελεί ένα πολύ ισχυρό κίνητρο για επιδίωξη ανώτερων σπουδών και επαγγελματικής αποκατάστασης των κοριτσιών, αφού ένα σημαντικό ποσοστό (78 από τις 292) από τις πρώτες φοιτήτριες είναι ορφανές. Η απουσία του κύριου φορέα της ανδρικής ιδεολογίας σε θεωρητικό επίπεδο, η ανάγκη για εργασία και συντήρηση της ίδιας και μελών τής οικογένειας σε πρακτικό επίπεδο,[85] παράλληλα με την κρατική μέριμνα και ενίσχυση των ορφανών των διαφόρων πολέμων,[86] αποτελούν, πιστεύω, τους

[84] Παρρέν, «Η δεσποινίς Στεφανόπολι». Για τις δυσκολίες της Καλλισπέρη, βλ. σχετικά υποσ. 64 και 65.

[85] Η Αγγελική Παναγιωτάτου αναλαμβάνει τα έξοδα για τις σπουδές του αδελφού της και βοηθάει οικονομικά την οικογένειά της. Βλ. Παναγιωτάτου, *Ο αγών της ζωής μου*, 5 και Καλλιρρόη Παρρέν, «Η πρώτη υφηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Εφημερίς των Κυριών*, 949 (1-15 Ιουνίου 1908): 251, όπου αναφέρει ότι η Παναγιωτάτου είναι «*στηλοβάτης ολοκλήρου αναξιοπαθούς οικογενείας, ής μένει σήμερον η μόνη χαρά και το μόνον στήριγμα*».

[86] Στον 19ο αιώνα πριν ακόμα δημοσιευτεί το διάταγμα για την οργάνωση της δημοτικής εκπαίδευσης, η κυβέρνηση ορίζει με το Διάταγμα 12/24 Ιανουαρίου 1834 δώδεκα υποτροφίες στο σχολείο της G. Volmerange για θυγατέρες αγωνιστών

κυριότερους παράγοντες που δικαιολογούν το μεγάλο αριθμό των ορφανών φοιτητριών. Ένδειξη του ότι η απουσία του πατέρα ευνοεί την εποχή αυτή τη λήψη πιο ριζοσπαστικών αποφάσεων μπορεί να αποτελέσει η περίπτωση της νομικής σχολής, όπου από τις 17 φοιτήτριες οι έξι (το 1/3 περίπου) είναι ορφανές. Το ποσοστό αυτό είναι το μεγαλύτερο, αφού στους κλάδους της ιατρικής οι ορφανές αντιπροσωπεύουν τα 1/5 περίπου (45 σε σύνολο 233), στη φιλοσοφική επίσης το 1/5 περίπου (22 σε σύνολο 113) και στη φυσικομαθηματική το 1/6 περίπου (4 σε σύνολο 26).

Ως προς την κοινωνική προέλευση των πρώτων φοιτητριών όμως, από τα δεδομένα γίνεται εμφανές ότι οι πρώτες φοιτήτριες ανήκουν σε προνομιούχες ομάδες από οικονομική και κοινωνική άποψη. Η αντιπροσώπευση από ευρύτερα λαϊκά στρώματα είναι ελάχιστη. Η πορεία επομένως της νέας από το παρθεναγωγείο προς το πανεπιστήμιο υπόκειται την εποχή αυτή σε πολύ αυστηρή κοινωνική επιλογή. Οι νέες από την αγροτική και εργατική τάξη έχουν ελάχιστες πιθανότητες για πανεπιστημιακές σπουδές, ενώ εκείνες που έχουν γονείς με υψηλές εισοδηματικές απολαβές και υψηλό μορφωτικό επίπεδο έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες πρόσβασης στην ανώτατη βαθμίδα του εκπαιδευτικού συστήματος. Το επίπεδο εκπαίδευσης του πατέρα αποτελεί σημαντικό παράγοντα στις πιθανότητες που έχει η νέα να ακολουθήσει ανώτατες σπουδές. Οι πρώτες φοιτήτριες, στην πλειονότητά τους, ανήκουν σε προνομιούχο από άποψη πολιτιστική περιβάλλον. Η μορφωτική στάθμη των γονέων, του πατέρα κυρίως αλλά και της μητέρας στις ελάχιστες περιπτώσεις για την εποχή, αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα στην πορεία για μορφωτική άνοδο των κοριτσιών.

4.2.3 Εμπειρίες των πρώτων φοιτητριών και αντιστάσεις στο χώρο του πανεπιστημίου

Παράλληλα με την αντίσταση της κοινής γνώμης οι πρώτες φοιτήτριες αντιμετωπίζουν μια «ιδιαίτερη» κατάσταση και στον ίδιο τον πανεπιστημιακό χώρο. Όταν το 1890 το Πανεπιστήμιο της Αθήνας δέχεται την πρώτη φοιτήτρια ο τότε πρύτανης του πανεπιστημίου Γεώργιος Μιστριώτης εκθέτει με λεπτομέρειες το σχετικό προβληματισμό των πανεπιστημιακών αρχών. Η Φιλοσοφική Σχολή παραπέμπει το θέμα στην ακαδημαϊκή σύγκλητο, η οποία, μετά από την ανάλυση της νομικής, κοινωνικής και πρακτικής πλευράς τού θέματος, θεωρεί ότι κάτι τέτοιο ήταν ακόμα πρόωρο για την Ελλάδα, αλλά «*εν απορία ευρισκομένη*» ζητάει τη γνώμη του υπουργείου, που εγκρίνει τελικά την εγγραφή.[87] Ωστόσο φόβοι για διατάραξη «*της τάξεως και ευκοσμίας του ανωτάτου του έθνους εκπαιδευτηρίου*» διακρίνονται ξεκάθαρα στο σχολιασμό που κάνει ο Μιστριώτης, ο οποίος προσπαθώντας να μετριάσει τους φόβους αυτούς, αναφέρει ότι οι γυναίκες δεν αποκτούν εύκολα το γυμνασιακό απολυτήριο, γιατί συναντούν δυσκολίες στη μελέτη της λατινικής γλώσσας και των μαθηματικών. Αυτές οι δυσκολίες θα περιορίσουν, σύμφωνα με το συλλογισμό του Μιστριώτη, τον αριθμό των γυναικών που θα εγγράφονται στο πανεπιστήμιο, πράγμα που φαίνεται πως είναι και επιθυμητό και αποδεκτό από τις πανεπιστημιακές αρχές. Μελετώντας τα πεπραγμένα των πρυτάνεων διαβλέπει κανείς μια αρκετά επιφυλακτική στάση στο θέμα της συμμετοχής των γυναικών στην ανώτατη εκπαίδευση. Δημιουργείται η εντύπωση ότι αντιμετώπιζαν ως αναγκαίο κακό την είσοδο της Ελληνίδας στο πανεπιστήμιο, ως ξενόφερτη μόδα, που αναγκαστικά θα ακολουθήσει και η χώρα μας. Ο Αναστάσιος Χρηστομάνος, πρύτανης στο πανεπιστημιακό έτος 1896-1897, θεωρεί «*συρμό*» τον αγώνα της γυναίκας για χειραφέτηση και προτείνει «*να ανεχώμεθα αυτάς και να μη παρακωλύωμεν την επιστημονικήν ανάπτυξιν του γυναικείου φύλου, αλλά και να μη ενισχύωμεν αυτάς δι' υπερβολικής ενθαρρύνσεως*». Η τάση για ανώτερη εκπαίδευση δείχνει να αντιμετωπίζεται από τον Χρηστομάνο με προσοχή και επαγρύπνιση, γιατί «*από του σημείου της υψίστης τελειότητος, ήν δύναται να φθάση η γυνή, μέχρι του εκφυλισμού είναι έν μόνο βήμα*»[88] [**τεκμήριο 4.1** Λόγοι.].

Βλέπουμε λοιπόν ότι η όποια μη αρνητική στάση για την είσοδο των γυναικών στο πανεπιστήμιο, όπως φαινομενικά εμφανίζεται, από πλευράς πανεπιστημιακών αρχών, στην ουσία είναι ανοχή και αποδοχή μιας

της επανάστασης κυρίως. Βλ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση*, 67. Η κρατική μέριμνα για τις οικογένειες (χήρες και ορφανά) των αγωνιστών συνεχίζεται με σύσταση ειδικού *Ταμείου προς Περίθαλψιν των Χηρών και Ορφανών* και πολλές διατάξεις «Περί προικίσεως ορφανών και θυγατέρων αγωνιστών». Βλ. σχετικά Ηλίας Λιακόπουλος, *Ευρετήριον των ουσιωδών περιεχομένων εν τη Εφημερίδι της Κυβερνήσεως από του 1833 μέχρι τέλους 1889* (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1890), 37-43 στις στήλες «Προικοδοτήσεις» και «Συντάξεις»· «Αναλυτικοί πίνακες του προϋπολογισμού των εξόδων του υπουργείου των οικονομικών δια την χρήσιν του έτους 1900», *Φ.Ε.Κ.* 63 (22 Μαρτίου 1900).

[87] «*Επειδή δε το ζήτημα της εγγραφής νεανίδων εν τω μητρώω είναι σπουδαίον*», γράφει ο Γ. Μιστριώτης, «*εισηγάγομεν τούτον εις την Ακαδημαϊκήν Σύγκλητον. Η πλειοψηφία ταύτης είχε την γνώμην, ότι εν Ελλάδι τούτο είναι πρόωρον, αλλά δεν ηδυνήθη να κωλύση την εγγραφήν. Το ζήτημα έχει τρεις όψεις, δηλαδή την Νομικήν, την κοινωνικήν και την της τάξεως και ευκοσμίας του ανωτάτου του έθνους εκπαιδευτηρίου [...]. Δια τούτο εν απορία ευρισκομένη, ήτησε την γνώμην της Κυβερνήσεως, ήτις επέτρεψε την εγγραφήν*». *Τα κατά την πρυτανείαν Γ. Μιστριώτου*, 53.

[88] *Λόγοι και ευθύναι Αναστασίου Κ. Χρηστομάνου, καθηγητού χημείας, πρυτάνεως του Εθνικού Πανεπιστημίου κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1896-97* (Αθήνα: Ανέστης Κωνστανίδης, 1898), 49. Βλ. **τεκμήριο 4.1**.

κατάστασης και όχι συνειδητή παραδοχή του δικαιώματος της γυναίκας στη μόρφωση και την εργασία. Για τον Αναστάσιο Κυριακό, πρύτανη την πανεπιστημιακή χρονιά 1895-1896, «*το ημέτερον Πανεπιστήμιον δεν ήτο δυνατόν, ουδέ έπρεπε να κλείση τας πύλας του προς τας ολίγας εκείνας Ελληνίδας, αίτινες του κανόνος ποιούσαι εξαίρεσιν πονούσιν να επιδοθώσιν εις επιστημονικά στάδια, δι' ά η φύσις έπλασεν κυρίως τους άνδρας*». Η ανώτερη μόρφωση των γυναικών φαίνεται να είναι απλά μια παραχώρηση και όχι υποχρέωση της πολιτείας και ανθρώπινο δικαίωμα. Εξάλλου δεν παραλείπεται η επισήμανση για τον «*πρώτιστο*» σκοπό και προορισμό της γυναίκας: «*Η γυνή είναι βεβαίως πεπλασμένη δια τον οίκον*», καταλήγει ο Α. Κυριακός,[89] ενώ ο Α. Χρηστομάνος υπενθυμίζει: «*Ας αναπτύσσονται και διανοητικώς αι Ελληνίδες, ας μη λησμονώσιν όμως ότι το Έθνος παρ' αυτών αναμένει αρίστας μητέρας υιών υγιών και ρωμαλέων*».[90] Οι απόψεις του Χρηστομάνου αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι διατυπώνονται στα πεπραγμένα του πανεπιστημιακού έτους 1896-1897, οπότε αποφοιτούν με «Άριστα» από την Ιατρική Σχολή οι πρώτες γυναίκες «διδάκτορες» του πανεπιστημίου, οι αδερφές Αγγελική και Αλεξάνδρα Παναγιωτάτου. Το γεγονός αυτό «*προκαλεί*» τις παραπάνω απόψεις του Χρηστομάνου, ενώ θεωρείται «*γυναικείος θρίαμβος*» από την Καλλιρρόη Παρρέν, «*αφετηρία νέας κοινωνικής εξελίξεως*» από τον Κ.Φ. Σκόκο[91] και γεγονός με ιδιαίτερη σημασία από τον κοσμήτορα της Ιατρικής Σχολής Γεώργιος Βάφα, ο οποίος στη σχετική «προσλαλιά» αναφέρει:

> *Δεσποινίδες, δια των σημερινών εξετάσεών σας η θέσις της γυναικός κατά πολύ ανυψούται και αποδεικνύεται ότι η γυνή, την οποίαν ο ανήρ δια των ισχυρών αυτού μυών ων εζήτησε να υποτάξη και να κρατή υποδεεστέραν του, έχει την αυτήν δύναμιν πνεύματος, δύναται να δώση τους αυτούς επιστημονικούς καρπούς και να τύχη των αυτών επιστημονικών τίτλων.*[92]

Γεγονότα όμως με τέτοια καθοριστική σημασία για την κοινωνική παρουσία της γυναίκας –όπως είναι η αποφοίτηση από το πανεπιστήμιο και αργότερα η κατάληψη θέσης υφηγητρίας– υποβαθμίζονται στα πεπραγμένα των πρυτάνεων, όπου γενικά υπάρχουν ελάχιστες αναφορές στην παρουσία των γυναικών στο πανεπιστήμιο. Ενώ το θέμα της αναγόρευσης της πρώτης υφηγήτριας απασχόλησε και προβλημάτισε αρκετά την πανεπιστημιακή κοινότητα, στα πεπραγμένα του έτους 1908-1909 (πρύτανης ο Στέφανος Κυπάρισσος) δεν γίνεται καμία αναφορά στο σχετικό προβληματισμό, και παρατίθεται απλώς το όνομα της Αγγελικής Παναγιωτάτου στον κατάλογο των νέων υφηγητών χωρίς κανέναν απολύτως σχολιασμό.[93]

Στο σημείο αυτό ενδιαφέρει να δούμε ποια στάση κράτησαν οι φοιτητές στα θέματα αυτά. Μετά τη «διαμαρτύρησή» τους στα 1887 για την απόρριψη της αίτησης υποψήφιας φοιτήτριας, όταν πια η φοίτηση των γυναικών στο Πανεπιστήμιο αποτελεί μια πραγματικότητα, έχουμε μαρτυρίες για κάποιες διαφορετικές εκτιμήσεις και στάσεις των φοιτητών, με τα επεισόδια του 1895 εξαιτίας της αύξησης του αριθμού των φοιτητριών[94] και του 1908 εξαιτίας των επιδιώξεων των γυναικών για ένταξή τους στην ακαδημαϊκή κοινότητα.[95] Σύμφωνα με εκτιμήσεις του Α. Κυριακού, πρύτανη το 1895-1896, «*οι φοιτητές ημών εν συνόλω φέρονται ευγενώς και ιπποτικώτατα προς τας ολίγας φοιτητρίας ημών*», ενώ ο κοσμήτωρ της Ιατρικής Σχολής θυμίζει στις αδελφές Παναγιωτάτου κατά την αποφοίτησή τους ότι «*οι υμέτεροι συνάδελφοι κ. φοιτηταί καθ' όλον το διάστημα της εν τω Πανεπιστημίω φοιτήσεώς σας σάς υπεστήριζαν, παραχωρούντες υμίν τας καλλιτέρας και προσφορωτέρας θέσεις προς ευχερεστέραν ακρόασιν και αντίληψιν των διδασκομένων*».[96] Σύμφωνα με μαρτυρία της ίδιας της Παναγιωτάτου όμως για τις εμπειρίες της αυτές, ο πατέρας της «*τα κατάφερνε με το πρυτανείο, ώστε να εισερχώμεθα στο Πανεπιστήμιο από την είσοδο των καθηγητών και να πάρωμε θέση στην πρώτη σειρά, κοντά στην*

---

[89] *Τα κατά την πρυτανείαν Α. Δ. Κυριακού, τακτικού καθηγητού της εκκλησιαστικής ιστορίας και της συμβολικής, πρυτανεύσαντος κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1895-1896* (Αθήνα: Π. Δ. Σακελλάριος 1898), 37.

[90] *Λόγοι και Ευθύναι Α. Χρηστομάνου*, 50.

[91] Καλλιρρόη Παρρέν, «Αι πρώται διδάκτορές μας. Γυναικείος θρίαμβος», *Εφημερίς των Κυριών*, 470 (22 Δεκεμβρίου 1896): 5· Κωνσταντίνος Σκόκος, «Αι πρώται Ελληνίδες διδάκτορες του Εθνικού Πανεπιστημίου. Αδελφαί Παναγιωτάτου», *Εθνικόν Ημερολόγιον Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν του έτους 1898*, 1897, 273.

[92] Η «προσλαλιά» αυτή του Γ. Βάφα αναφέρεται στο Παρρέν, «Αι πρώται διδάκτορές μας», στο Σκόκος, «Αι πρώται Ελληνίδες διδάκτορες», 274-275 και στο Ι. Βρετός, «Η πρώτη υφηγήτρια του ελληνικού πανεπιστημίου», *Ημερολόγιον Εγκυκλοπαιδικόν Ι. Α. Βρετού του έτους 1910*, 1909, 299-300.

[93] *Τα κατά την πρυτανείαν Κυπαρίσσου Στεφάνου, τακτικού καθηγητού των μαθηματικών, πρυτανεύσαντος κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1908-1909* (Αθήνα: Π. Δ. Σακελλάριος, 1911), 36.

[94] Η Παρρέν σχολιάζει: «*Ευρισκόμεθα αίφνης προ της ακατανοήτου, προ της εκτρόπου, προ της βαρβάρου τών φοιτητριών καταδιώξεως*». Καλλιρρόη Παρρέν, «Φοιτηταί και φοιτήτριαι», *Εφημερίς των Κυριών*, 416 (29 Οκτωβρίου 1895): 1-2. Σκίτσο που δημοσιεύτηκε το 1895 είναι ενδεικτικό του πνεύματος: «Ο διωγμός των φοιτητριών», *Τα Ολύμπια* 1 (11 Νοεμβρίου 1895): 8. (Βλ. **τεκμήριο 4.3**).

[95] Πρόκειται για τα επεισόδια που σημειώθηκαν κατά τη δοκιμασία της πρώτης υφηγήτριας Αγγελικής Παναγιωτάτου.

[96] *Τα κατά την πρυτανείαν Α. Δ. Κυριακού*, 37.

έδρα», και ο συμφοιτητής της Ζαχαρίας Παπαντωνίου θυμάται «*ότι προς αποφυγήν ταραχών έμπαινεν εις το μάθημα ταυτοχρόνως με τον καθηγητήν*».[97] Η Καλλιρρόη Παρρέν μάς δίνει την ατμόσφαιρα που επικρατούσε στην κρίση της Παναγιωτάτου για την υφηγεσία: «*Έμεινεν εις τα χρονικά των Πανεπιστημίων του κόσμου η θαυμαστή ψυχραιμία της εις την διδασκαλίαν, μεθ' όλον το πανδαιμόνιον και τας υβριστικάς και χυδαίας επιθέσεις αι οποίαι την διέκοπταν, χωρίς όμως να την εμποδίσουν να επιμείνη μέχρι τέλους*».[98] Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, φίλος της οικογένειας Παναγιωτάτου, γράφει το 1920:

> *Και θυμούμαι ακόμη τα γέλια που εκάναμε ή και το θυμό που μας έπιανε καμμιά φορά, όταν οι δυο φοιτήτριες διηγούντο τ' ατελείωτα επεισόδια που εξ αιτίας τους συνέβαιναν στη Σχολή. Αξέχαστο μάλιστα μου μένει από τις διηγήσεις αυτές, ότι οι φοιτηταί όταν τις έβλεπαν να μπαίνουν στο μάθημα τους εφώναζαν: Στην κουζίνα!, στην κουζίνα! Είχαν, βλέπετε, κι' αυτοί τις ιδέες της κοινωνίας του καιρού τους. Μόνη Επιστήμη για τη γυναίκα η Μαγειρική!... Οι πρώτες φοιτήτριες, και οι γονείς τους μαζί, ετράβηξαν πολλά, υπέφεραν, εμαρτύρησαν, για ν'ανοίξουν το δρόμο στις σημερινές που περνούν με τόση ευκολία στο Πανεπιστήμιο, χωρίς πια ν'ακούνε από κανένα «Στην κουζίνα», (τώρα μάλιστα, που σε λίγο οι γυναίκες θάχουν και ψήφο).*[99]

Η κατάσταση διαφοροποιείται αισθητά από την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Η Κατίνα Ηλιακοπούλου, φοιτήτρια της Φιλοσοφικής Σχολής από το 1903-1904, θυμάται πως μεταβλήθηκαν οι εμπειρίες της κατά τη διάρκεια της φοιτητικής της ζωής: Στο πρώτο έτος «*εισηρχόμουν εις το Πανεπιστήμιον με προσποιητόν θάρρος έως την πόρταν της αιθούσης. Εκεί τα έχανα. Προυχώρουν κάπως δια να καθήσω, αλλά τα πόδια μου εκόβοντο και εκαθήμην στο τελευταίο πάντοτε θρανίο, έως ότου έλθη καμμία συνάδελφος και προχωρήσωμεν και οι δύο μαζί πιο μπροστά*». Οι διαπιστώσεις της όμως διαφοροποιούνται αισθητά κατά τα επόμενα χρόνια: «*Φοιτηταί και φοιτήτριαι ίσοι εν τω αγώνι, αμιλλώνται, συνεργάζονται, ανταλλάσσουν σημειώσεις, συμπαρακαθήμενοι αδιακρίτως*»[100] [**Τεκμήριο 4.2** Σκίτσο — Ο διωγμός των φοιτητριών].

Αν λάβουμε υπόψη την κοινωνική θέση της Ελληνίδας στον 19ο αιώνα και την εικόνα που είχαν αποδεχθεί οι ίδιες οι γυναίκες για το φύλο τους, καταλήγουμε ότι ένα βασικό θέμα που σχετίζεται με την ανώτατη εκπαίδευση των γυναικών και τις εμπειρίες των πρώτων φοιτητριών είναι αυτό που αποδίδεται με τον όρο «διπλή προσαρμογή».[101] Με την ενσωμάτωσή τους στην ανώτατη ανδρική εκπαίδευση οι πρώτες φοιτήτριες έπρεπε να προσδιορίσουν τι σημαίνει «γυναικεία συμπεριφορά» και πώς αυτή εκφράζεται μέσα στο ανδρικό σύστημα εκπαίδευσης. Πρώτα απ' όλα έπρεπε να είναι «*συνετές και μετρημένες*» στην εκλογή του επιστημονικού σταδίου, στη συνέχεια αυστηρές στη συμπεριφορά τους με έμφαση στην ευπρέπεια και την αξιοπρέπεια, και τέλος ιδιαίτερα απαιτητικές στις επιδόσεις τους. Το πρότυπο της φοιτήτριας που προβάλλει η Παρρέν εκφράζει το μέτρο χωρίς να θυμίζει την άσχημη, «*λογία δεσποινίδα*», διατηρεί τη θηλυκότητά της, αλλά δεν ταυτίζεται με την προωθημένη εικόνα της φοιτήτριας των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων. «*Η δις Άννα Αποστολάκη*», γράφει, «*είναι νέα, αφελής, χαριτωμένη, πολύ νόστιμη, χωρίς γυαλιά και κομμένα μαλλιά, όπως είναι συνήθως αι ξέναι διδακτόρισσαι*». Για το θέμα της συμπεριφοράς σχολιάζει: «*Όλαι διεκρίθησαν και ως φοιτήτριαι και ως επιστήμονες*», «*κανέν σκάνδαλον, καμμία ταραχή, καμμία αντίδρασις*»,[102] συνεχίζει. Σε άλλο σημείο δίνει ιδιαίτερη – υπερβολική θα τη χαρακτηρίζαμε σήμερα– έμφαση στις επιδόσεις των πρώτων φοιτητριών, τις οποίες θεωρεί «*θρίαμβο του γυναικείου ζητήματος*».[103]

---

[97] Παναγιωτάτου, *Ο αγών της ζωής μου*, 4 και Παπαντωνίου, «Υφηγήτρια».

[98] Καλλιρρόη Παρρέν, «Αι Ελληνίδες και αι πολιτικαί επιστήμαι», *Εφημερίς των Κυριών*, 1045 (1-15 Νοεμβρίου 1913): 2457-2458 (επαινεί την Αντωνοπούλου και τη Νικολαίδου που σπουδάζουν Πολιτικές Επιστήμες στις Βρυξέλλες και τη Δρέσδη αντίστοιχα επισημαίνοντας τις δυσκολίες της Παναγιωτάτου). της ίδιας «Προτείνω ψηφοφορίαν των φοιτητών», *Εφημερίς των Κυριών*, 1001 (1-15 Μαρτίου 1911): 1526-1527.

[99] Φαίδων [Γρηγόριος Ξενόπουλος], «Στην κουζίνα», *Η Διάπλασις των παίδων*, 13 (29 Φεβρουαρίου 1920): 100.

[100] Κατίνα Γ. Ηλιακοπούλου, «Από τας αναμνήσεις μου. Από την ζωήν των ονείρων. Α΄», *Εφημερίς των Κυριών*, 975 (1-15 Νοεμβρίου 1909): 869.

[101] Sara Delamont και Lorna Duffin, επιμ., *The Nineteenth Century Woman* (London: Croom Helm, 1978), 140-141.

[102] Καλλιρρόη Παρρέν, «Αι Ελληνίδες και η εθνική ζωή», *Εφημερίς των Κυριών*, 739 (2 Μαρτίου 1903): 1-2, όπου προσθέτει: «*Τίποτε το έκτροπον, τίποτε το ανόητον και γελοίον. Ούτε κομμένα μαλλιά, ούτε ματογιάλλια κυανά, ούτε κοντά φορέματα, ούτε φρασεολόγιαι αηδείς, ούτε ιδεώδη απρόσιτα και παρακινδυνευμένα*». Για την αποφοίτηση της Άννας Αποστολάκη, βλ. Καλλιρρόη Παρρέν, «Αριστούχος διδακτόρισσα», *Εφημερίς των Κυριών*, 964 (15-31 Μαρτίου 1909): 623.

[103] Καλλιρρόη Παρρέν, «Αι αριστεύσασαι φοιτήτριαι», *Εφημερίς των Κυριών*, 372 (6 Νοεμβρίου 1894): 1-2. Βλ. επίσης της ίδιας, «Αι αριστεύσασαι νέαι φοιτήτραί μας», *Εφημερίς των Κυριών*, 597 (28 Νοεμβρίου 1899): 6 (αναφορά στην ΄Αννα Κατσίγρα και Ελένη Αντωνιάδου που τελείωσαν με άριστα την Ιατρική Σχολή), καθώς και «Γυναικείος καλλιτεχνικός θρίαμβος», *Εφημερίς των Κυριών*, 1001 (1-15 Μαρτίου 1911): 1534 (όπου γίνεται αναφορά στις επιτυχίες σπουδαστριών του Πολυτεχνείου).

Ο συγχρωτισμός των δυο φύλων στις πανεπιστημιακές αίθουσες απαιτούσε ιδιαίτερη προσοχή από τη μεριά των φοιτητριών. Η πρώτη φοιτήτρια Ιωάννα Στεφανόπολι «*συνοδεύεται εκάστοτε υπό του πατρός αυτής*», ενώ ο πατέρας των αδελφών Παναγιωτάτου συχνά έπρεπε να απαντάει στο ερώτημα «*Πώς, κύριε Παναγιωτάτε, αφήνεις τις κόρες σου να σπουδάζουν στο Πανεπιστήμιο μαζί με τ' αγόρια;*». «*Ποσάκις δεν ηρωτήθην*», θυμάται επίσης η Κ. Ηλιακοπούλου, «*όταν ήμην φοιτήτρια: Κάθεσθε μαζί με τους φοιτητάς; Και ως να με προσέβαλλεν η ερώτησις, έσπευδαν να διορθώσουν: Δηλαδή βεβαίως όχι μαζί, αλλά εις την αυτήν αίθουσαν; Πόσον διαστρέφουν την λογικήν αι κακαί παραδόσεις!*».[104] Οι αδελφές Παναγιωτάτου γράφτηκαν στην ίδια σχολή, καίτοι η μία ήθελε να σπουδάσει μαθηματικός, «*επειδή*», όπως μας πληροφορεί ο Γρ. Ξενόπουλος, «*θάταν αρκετά δύσκολο να πηγαίνουν χωριστά σε δυο διάφορες σχολές, τη στιγμή που έπρεπε να τις συνοδεύη για το ασκανδάλιστο κι ο πατέρας τους*».[105] Η Αγγελική Παναγιωτάτου μάλιστα και αργότερα, διακεκριμένη επιστήμων πια, «*τηρούσα την σεμνότητα των ελληνικών εθίμων, συνοδεύεται παντού και πάντοτε εις την κοσμικήν ζωήν και παράστασίν της από τον πατέρα της*».[106]

Στο Σχολείο των Καλών Τεχνών «*η αναμίξ φοίτησις νέων και νεανίδων*» επιτράπηκε από το 1901,[107] αλλά πολύ γρήγορα δημιούργησε προβλήματα. Η Σοφία Λασκαρίδου γράφει για το εχθρικό κλίμα που αντιμετώπισε το 1903 από τους φοιτητές και τους καθηγητές, γιατί θεωρούσαν «*απρεπή για τα κορίτσια τέτοια χειραφέτηση*».[108] Το 1904 οι καθηγητές του Πολυτεχνείου υπέβαλαν στον πρωθυπουργό έγγραφο με το οποίο ζητούσαν να απαγορευθεί επισήμως η φοίτηση των μαθητριών στην καλλιτεχνική σχολή του Πολυτεχνείου, ισχυριζόμενοι «*εν αρχή του Κ΄ αιώνος*» ότι «*επιτρέπεται μεν η φοίτησις μαθητριών εις το Πανεπιστήμιον, αλλ' ενεργεί ο νους μόνον, η σκέψις· ενώ εις το Πολυτεχνείον επενεργούν και αι αισθήσεις δια θεαμάτων ασέμνων μεν, απαραιτήτων όμως δια την Σχολήν*».[109] Η αίτηση αυτή των καθηγητών του Πολυτεχνείου απορρίπτεται από τον πρωθυπουργό, έγκριτοι φιλόλογοι αρθρογραφούν σε γνωστά περιοδικά «*πατάσσοντες την σεμνοτυφίαν ταύτην*», μετά από πρόταση του Ιακωβίδη χρησιμοποιούνται γυναίκες ως μοντέλα στο Πολυτεχνείο από το 1905, αλλά παρόλα αυτά «*κατά Ιούνιον του 1908 εσπερινή Αθηναϊκή εφημερίς σεμνότυφος και οπισθοδρομική μετέδιδεν εις το κοινόν ως αποκάλυψιν νέαν την εν τω Πολυτεχνείω διδασκαλίαν του γυμνού στιγματίζουσα τούτο. Ευρέθη μάλιστα και καθηγητής, αξιών φήμην εκλεκτού καλλιτέχνου, όστις ενεθάρρυνε τον κατά του γυμνού εν τη Τέχνη αγώνα*» και «*ηγέρθη σταυροφορία κατά των ατυχών μαθητριών*».[110]

Αυστηρές στη συμπεριφορά τους επομένως, ευπρεπείς, αξιοπρεπείς, πολύ απαιτητικές στις επιδόσεις τους οι πρώτες φοιτήτριες έπρεπε να αποδεικνύουν συνέχεια σε όλους τη θηλυκότητά τους μέσα στη «μη θηλυκή», για τους άλλους, φύση των προσπαθειών τους. Αλλαγή στους κανόνες συμπεριφοράς μπορούσε να προκαλέσει δυσμενή σχόλια και από την πλευρά των ίδιων των γυναικών. Η Παρρέν καταδικάζει το 1895 τη συμμετοχή της φοιτήτριας Θηρεσίας Ροκά σε διαδηλώσεις της σχολής της, θεωρεί τη συμπεριφορά αυτή «παρεκτροπή» επικίνδυνη για το φύλο της,[111] την ίδια στιγμή που ο Σουρής αναρωτιέται στο *Ρωμηό*: «*Κι όλοι παραξενεύονται πως συ κορίτσι πράμμα με φοιτητάς αρσενικούς δημηγορείς αντάμα*»,[112] και διατυπώνει υπαινιγμούς ότι τέτοια γεγονότα τείνουν να οδηγούν στην ανατροπή των νόμων της φύσης [**τεκμήριο 4.3** Φοιτήτρια Ροκά].

---

[104] Καλλιρρόη Παρρέν, «Ιωάννα Στεφανόπολι», *Εφημερίς των Κυριών*, 184 (21 Οκτωβρίου 1890): 1-2· Παναγιωτάτου, *Ο αγών της ζωής μου*, 4· Κατίνα Π. Ηλιακοπούλου, «Από τας αναμνήσεις μου, Β΄», *Εφημερίς των Κυριών*, 976 (15-30 Νοεμβρίου 1909): 899.

[105] Φαίδων, «Στην κουζίνα».

[106] Καλλιρρόη Παρρέν, «Η πρώτη υφηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Εφημερίς των Κυριών*, 949 (1-15 Ιουνίου 1908): 251.

[107] Από το 1894 οι σπουδάστριες φοιτούσαν στη σχολή καλών τεχνών σε χωριστά τμήματα.

[108] Σοφία Λασκαρίδου, *Από το Ημερολόγιό μου. Θύμησες και στοχασμοί* (Αθήνα: χ.έ., 1956), 7.

[109] Δάφνις, «Τέχνη και ηθική», *Πινακοθήκη*, 4 (Νοέμβριος 1904): 176 (στη στήλη «Σημειώσεις»). Η Παρρέν διαμαρτύρεται έντονα για τη στάση αυτή των καθηγητών του πολυτεχνείου. Καλλιρρόη Παρρέν, «Αι καλλιτέχνιδές μας εν διωγμώ», *Εφημερίς των Κυριών*, 806 (10 Οκτωβρίου 1904): 1-2. Σε αίσθημα «*ακαίρου και υπερβολικής σεμνοτυφίας*» αποδίδει τη σχετική ενέργεια η Αθηνά Π. Γαϊτανοπούλου (Σίβυλλα) στο, «Η Ελληνίς εν τη καλλιτεχνία», *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον Ελένης Σβορώνου,* 1910, 97-98.

[110] Δάφνις, «Ο κινηματογράφος του μηνός», *Πινακοθήκη*, 8 (Ιούνιος-Ιούλιος 1908): 94 και Γαϊτανοπούλου (Σίβυλλα), «Η Ελληνίς εν τη καλλιτεχνία»: 98-99.

[111] «*[…] μέχρι πρό τινος το όνομα των φοιτητριών ανεγράφετο εις τας εφημερίδας μόνον οσάκις επρόκειτο να απονεμηθώσιν εις αυτάς έπαινοι των καθηγητών των δια τας μετά τόσης επιμελείας διεξαγομένας σπουδάς των. Από τινός όμως καιρού τα πράγματα ήρχισαν να μεταβάλλουν όψιν και τινες των φοιτητριών να λησμονώσι το φύλον των. Εις δύο στάσεις – πολύ δικαιολογημένας άλλως τε εκ μέρους των φοιτητών – ενεργόν μέρος έλαβε και μία φοιτήτρια, κατ' επανάληψιν δε εγράφη ότι επί κεφαλής των φοιτητών αύτη μετέβη εδώ και εκεί, ίνα διατυπώση παράπονα και διαμαρτυρίας*». Καλλιρρόη Παρρέν, «Φοιτήτρια στασιάζουσα», *Εφημερίς των Κυριών*, 386 (19 Φεβρουαρίου 1895): 1-2.

[112] Γεώργιος Σουρής «Πανεπιστημιακά κι η φοιτήτρια Ροκά», *Ο Ρωμηός*, 25 Φεβρουαρίου 1895. (Βλ. **τεκμήριο 4.3**).

Σταδιακά όμως τα πράγματα μεταβάλλονται. Φοιτήτριες εκλέγονται σε πανεπιστημιακά σωματεία, συμμετέχουν σε πρωτοποριακές φοιτητικές ομάδες και κάνουν αισθητή την παρουσία τους στην κοινωνική ζωή της πόλης. Πιο συγκεκριμένα, το 1897 η Θηρεσία Ροκά εκλέγεται πρόεδρος του Φιλοσοφικού Σπουδαστηρίου στη Λέσχη των Φοιτητών, το 1901 ελληνίδες «διδάκτορες και φοιτήτριες» υποδέχονται και ξεναγούν συναδέλφους τους από τη Ρουμανία, και το 1910 η Κατίνα Παπά συμμετέχει στη Φοιτητική Συντροφιά.[113]

4.2.4 Παρουσία και διεκδικήσεις των πρώτων πτυχιούχων στο χώρο εργασίας

Κύκλοι σπουδών – Επαγγελματικές προσδοκίες και προοπτικές

Κατά την περίοδο 1890 έως 1920, η αναλογία των φοιτητριών στο σπουδαστικό πληθυσμό όλων των επιστημονικών κλάδων, όπως έγινε σαφές παραπάνω, παρουσίασε αξιόλογη αύξηση. Οι σχολές που κερδίζουν την προτίμηση των πρώτων φοιτητριών είναι η ιατρική (134 φοιτήτριες) και η φιλοσοφική (115 φοιτήτριες). Στη δεύτερη θέση έρχονται το φαρμακευτικό σχολείο με 64 φοιτήτριες, το οδοντιατρικό σχολείο με 35 φοιτήτριες, η σχολή φυσικών και μαθηματικών επιστημών με 26 συνολικά φοιτήτριες, η νομική με την πρώτη φοιτήτρια το 1912-1913 και 17 φοιτήτριες έως το 1919-1920 και τέλος η θεολογική με τη μοναδική φοιτήτρια το 1919-1920. Στο οδοντιατρικό σχολείο η πρώτη φοιτήτρια εγγράφεται το ακαδημαϊκό έτος 1916-1917 και στο χημικό τμήμα το 1918-1919, γιατί τις χρονιές αυτές άρχισε η λειτουργία των αντίστοιχων τμημάτων.

Η προτίμηση στους κλάδους της ιατρικής είναι φανερή: 233 συνολικά φοιτήτριες, γεγονός που συνδέεται, οπωσδήποτε, άμεσα με τις ευρύτερες επαγγελματικές δυνατότητες στις περιοχές αυτές και προσφέρει στη γυναίκα δυνατότητες για εργασία σε ένα πεδίο που έχει άμεση σχέση με τη φύση και τον προορισμό της: «*Ευτυχώς αι πλείσται*», γράφει η Καλλιρρόη Παρρέν, «*επεδόθησαν εις την ιατρικήν και εις κλάδους, εις τους οποίους η δράσις των αποβαίνει εντελώς ευεργετική. Μαιευτήρες, γυναικολόγοι και παιδίατροι, ιδού αι γυναίκες ιατροί της Ελλάδος, αι προσφέρουσαι σήμερον την ιατρικήν συνδρομήν των πάλιν εις γυναίκας και εις* παιδία, *μοιράζουσαι εις αυτά μεν μαζή με τα πικρά φάρμακα και γλυκείας και τρυφεράς θωπείας*». Είναι εμφανές ότι εκτός από τη νομική οι υπόλοιπες σχολές που κερδίζουν την προτίμηση των φοιτητριών οδηγούν σε επαγγέλματα που προϋποθέτουν ορισμένα «γυναικεία» χαρακτηριστικά και ιδιότητες όπως η διδασκαλία παιδιών και η φροντίδα και περίθαλψη αρρώστων: «*Εις την εκλογήν του επιστημονικού σταδίου των και εδώ συνεταί και μετρημέναι*» υποστηρίζει η Παρρέν.[114]

Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση και η απόκτηση του πτυχίου έχει για τις πρώτες φοιτήτριες διπλή λειτουργία: απαλλάσσει από την αβεβαιότητα της οικονομικής εξάρτησης και την αγωνία, ενώ παράλληλα δίνει περιεχόμενο στην προσωπική ζωή –«η ανία» και «η αργία» αναφέρονται ως τα κύρια χαρακτηριστικά της– και διευρύνει τα ενδιαφέροντα των γυναικών των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων της εποχής. Για τις κοπέλες με περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες η λειτουργία του πτυχίου έχει άμεση σχέση με το χώρο εργασίας, και η επαγγελματική εξέλιξη αποτελεί κύριο μέλημα. Η έμφυλη διάσταση όμως συνεχίζει να αποτελεί βασικό επιχείρημα για πολλούς λογίους δίνοντας έμφαση κυρίως στην υπέρβαση των ορίων του ρόλου και στην αμφισβήτηση της θηλυκότητας ακόμα και για το επάγγελμα της δασκάλας.[115] Το 1909 η παρουσία της Γαλάτειας Αλεξίου «*προξενεί σκάνταλο στου αγαθούς αστούς*», γιατί, σύμφωνα με σχόλιο αρθρογράφου του *Νουμά*, «*ξεπετιέται έτσι ανυπόταχτα στους φυσιολογικούς της νόμους και μιλεί τόσο θαρρετά και με τόση τρομαχτική ειλικρίνεια*»[116] και η «*λογία δεσποινίς*» ορίζεται ως «*ολίγον μύωψ, ολίγον διοπτροφόρος ενίοτε, αφηρημένη συνήθως, έστιν ότε ολίγον κυφή, ολίγον νευροπαθής, ολίγον έξαλλος*».[117]

Οι διεκδικήσεις των πτυχιούχων γυναικών για διεύρυνση του επαγγελματικού χώρου αυξάνονται σταδιακά και διευρύνονται αισθητά από τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα και οι τομείς που αφήνουν τα μεγαλύτε-

---

[113] «*Τόσον ετίμησαν την γυναίκα εν τη φοιτητρία, ώστε και πρόεδρον του φιλοσοφικού τμήματος των εν τη Λέσχη να εκλέξωσι την δα. Ροκάν*». Παρρέν, «Φοιτηταί και φοιτήτριαι», και Θηρεσία Μ. Ευαγγελίδου, «Πνευματική συναδέλφωσις. Υποδοχή – προσφώνησις προς τας ρωμανίδας διδάκτορας και φοιτητρίας», *Πλειάς*, 11-12 (1-15 Σεπτεμβρίου 1901): 162-166. Για την Κατίνα Παπά, βλ. **κεφ. 3** και **κεφ. 6**.

[114] Καλλιρρόη Παρρέν, «Αι επιστήμονές μας και το Μαιευτήριον Αθηνών», *Εφημερίς των Κυριών*, 728 (8 Δεκεμβρίου 1902): 1-2· Καλλιρρόη Παρρέν, «Ελληνίδες επιστήμονες», *Εφημερίς των Κυριών*, 950 (15-30 Ιουνίου 1908): 275, της ίδιας, «Αι Ελληνίδες και η εθνική ζωή».

[115] Βλ. Εγώ, «Χίλιαι και μία δημοσιογραφικαί ημέραι. Εικόνες, περιγραφαί, συνεντεύξεις με όλους τους κατοίκους των Αθηνών. Εικών διδασκαλίσσης, εκτός του τοίχου», *Εμπρός*, 8 Μαΐου 1903.

[116] Κάρμα Νιρβάμη [Νίκος Καζαντζάκης], «Γαλάτεια Αλεξίου. (Αφορμή από το *Ridi Pagliaccio* της)», *Ο Νουμάς*, 348 (14 Ιουλίου 1909): 1-3.

[117] Κωνσταντίνος Φ. Σκόκος, «Η λογία δεσποινίς», 37· Γεώργιος Σουρής, «Η λογία δεσποινίς», *Εθνικόν Ημερολόγιον Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν του έτους έτους 1911*, 1910, 124: «*Οσο πάει και ζαρώνει…/ κρίμα! πέταξαν οι χρόνοι / και της άφησαν υγεία…/ Τώρα κάθεται στο ράφι / κ'έγινε κι αυτή λογία , / κ'εις επίμετρον συγγράφει…*».

ρα περιθώρια στις γυναίκες για επαγγελματική δραστηριότητα και εξέλιξη είναι εκείνοι που έχουν σχέση με την ιατρική, την καλλιτεχνία και τη φιλολογία. Απέδειξαν λοιπόν οι πρώτες επιστήμονες τις δυνατότητες της γυναίκας για ανώτερες σπουδές και επιτυχία στις επαγγελματικές δραστηριότητες. Συνδυάζοντας μάλιστα αρκετές από αυτές γάμο και οικογένεια με το επάγγελμα συνετέλεσαν στη σταδιακή υποχώρηση της αντίληψης που επικρατούσε την εποχή αυτή και θεωρούσε ότι οικογένεια και εργασία είναι ιδιότητες ασυμβίβαστες για τη γυναίκα.

4.2.5 Οι πρώτες υφηγήτριες στην Ιατρική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών

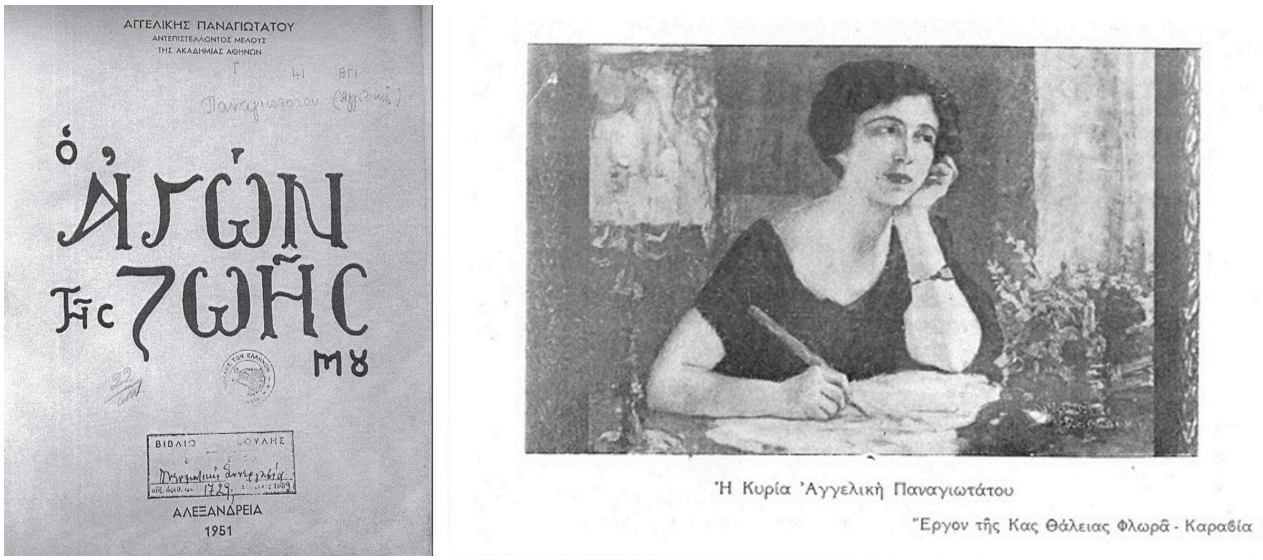

Εικόνα 4.3 *Αγγελική Παναγιωτάτου. (Πηγή: Αγγελική Παναγιωτάτου, Ο αγών της ζωής μου, Αλεξάνδρεια 1951).*

Η Ιατρική κατέχει την πρώτη θέση στην ιστορία της ανώτατης εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα και για έναν άλλο λόγο: έχει να παρουσιάσει τις πρώτες γυναίκες που διεκδικούν τον επιστημονικό τίτλο της υφηγεσίας. Η Αγγελική Παναγιωτάτου και η Άννα Κατσίγρα είναι οι πρώτες Ελληνίδες που ανακηρύχτηκαν υφηγήτριες, η πρώτη το 1908 και η δεύτερη το 1911.[118] Η Καλλιρρόη Παρρέν μάς δίνει την ατμόσφαιρα που επικρατούσε στην κρίση της Παναγιωτάτου για την υφηγεσία: «*έμεινεν εις τα χρονικά των Πανεπιστημίων του κόσμου η θαυμαστή ψυχραιμία της εις την διδασκαλίαν, μεθ' όλον το πανδαιμόνιον και τας υβριστικάς και χυδαίας επιθέσεις αι οποίαι την διέκοπταν, χωρίς όμως να την εμποδίσουν να επιμείνη μέχρι τέλους*».[119]

Η διεκδίκηση από την Αγγελική Παναγιωτάτου του τίτλου της υφηγήτριας στα 1908 αποτέλεσε πεδίο αμφισβητήσεων: Συναντά την αντίδρασή μιας μερίδας φοιτητών («*αποδοκιμάζεται η Παναγιωτάτου, η επιστημονικά μορφωμένη γυναίκα, από τους φοιτητές του Πανεπιστημίου μας*»),[120] ενώ η σύγκλητος του Πανεπιστημίου, μετά από κάποιους προβληματισμούς που θεωρούσαν «*υπερβολικήν την απαίτησιν*» αναγνώρισε «*δια μεγάλης πλειοψηφίας το δικαίωμα της υφηγεσίας των γυναικών*», θέτοντας όμως συγκεκριμένους περιορισμούς.[121] «*Αλλά φεύ*», σχολιάζει αρθρογράφος της *Πινακοθήκης*, «*από τούδε, προεξοφλούντες το μέλλον, εδήλωσαν οι καθηγηταί ότι με την απονομήν της υφηγεσίας, δεν εννοούν ότι είνε δυνατόν αύται να καθέξουν και καθηγητικήν έδραν*».[122] Τα σχόλια αυτά είναι ενδεικτικά του κλίματος μέσα στο οποίο διεκδίκησαν επιστημονική εξέλιξη και επαγγελματική σταδιοδρομία οι γυναίκες. Βέβαια, δεν πρέπει να παραλείψουμε το γεγονός ότι υπάρχουν και οι «σύμμαχοι», οι «υποστηρικτές» που χαρακτηρίζουν τη σχετική κίνηση «πρόοδο» και «εξέλιξη». «*Αι*

[118] Παρρέν, «Η πρώτη υφηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών»· της ίδιας, «Η νέα υφηγήτρια»· Παπαντωνίου, «Υφηγήτρια».

[119] Παρρέν, «Αι Ελληνίδες και αι πολιτικαί επιστήμαι».

[120] Λιγεία, «Κάτι για τη χειραφέτηση».

[121] Διαβάτης, «Η χθεσινή συνεδρίασις της πανεπιστημιακής συγκλήτου. Αι γυναίκες υφηγήτριαι», *Εμπρός*, 25 Μαΐου 1908, όπου αναφέρονται τα εξής: «*Η χθεσινή συνεδρίασις της Πανεπιστημιακής Συγκλήτου. Αι γυναίκες Υφηγήτριαι. Όχι και καθηγήτριαι. Κατά πληροφορίας τας οποίας ελάβωμεν παρά των κ.κ. Καθηγητών δεν δύνανται αι υφηγήτριαι να διορισθώσι καθηγήτριαι διότι αντίκειται εις την γενικήν διάταξιν του Νόμου απαγορεύουσαν να καταλάβωσιν αι γυναίκες δημοσίας θέσεις, γνωστού όντως ότι η υφηγεσία δεν είναι δημοσία θέσις αλλά τίτλος απονεμόμενος υπό της Ακαδημαϊκής Αρχής*».

[122] Δάφνις, «Ο κινηματογράφος του μηνός», *Πινακοθήκη*, 8 (Ιούνιος-Ιούλιος 1908): 94.

ελληνίδες δεν αστειεύονται», σχολιάζει αρθρογράφος της *Πινακοθήκης*. «*Εισήλθον ως φοιτήτριαι εις το Πανεπιστήμιον, εξήλθον δοκτορέσσαι και τώρα ζητούν να εισέλθουν πάλιν, ως υφηγήτριαι όμως*», ενώ αρθρογράφος του *Νουμά* αναρωτιέται: «*Τόσον λοιπόν μισητή και άδικη είναι η φωνή η βγαλμένη απ'τα κατάβαθα της γυναικείας συνείδησης, ώστε να αποδοκιμάζεται και γιουχαρίζεται το πρώτο βήμα της κ. Παναγιωτάτου, βήμα προς την πρόοδο και τον πολιτισμό;*».[123] Ιδιαίτερη βαρύτητα έχει η γνωμάτευση στα 1908 ειδικού νομικού σύμφωνα με την οποία «*εφ'όσον ειδικός νόμος δεν απαγορεύει εις τας γυναίκας το δικηγορείν ή το εν τω Πανεπιστημίω καθηγείσθαι, το δε Σύνταγμα δεν λύει το ζήτημα, η απόφασις της Συγκλήτου ας μη τας πτοήση· ας προσπαθήση η κ. Παναγιωτάτου να επιβληθή μεταξύ των αρρένων συναδέλφων της ως επιστήμων*».[124]

Σύμφωνα με διαπίστωση της Παρρέν, «*η νίκη αυτή η ειρηνική της ελληνίδος γυναικός εις το στάδιον των επιστημών έχει μεγάλην σημασίαν και αποτελεί έν σπουδαίον βήμα προς την πρόοδον*».[125]

Επιλογικά: Η πορεία των Ελληνίδων για την κατάκτηση των επιστημών από το 1890 έως το 1920 παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Μέσα σε τρείς δεκαετίες αγωνίζονται, διεκδικούν και κατακτούν σταδιακά όλους τους επιστημονικούς χώρους, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον τους κυρίως στο χώρο της ιατρικής, της φιλολογίας και των τεχνών. Με την παρουσία τους στην πνευματική, κοινωνική και οικονομική ζωή του τόπου ανατρέπουν παγιωμένες κοινωνικές αντιλήψεις και αναδεικνύουν τις δυνατότητες των γυναικών, τόσο τις πνευματικές όσο και τις κοινωνικές. Οι πρώτες φοιτήτριες κλήθηκαν να αποδείξουν τις πνευματικές ικανότητες του γυναικείου μυαλού, διευρύνοντας παράλληλα τον επαγγελματικό χώρο των γυναικών εκπαιδευτικών. Οι φοιτήτριες στο πανεπιστήμιο, παρακολουθούσαν τα ίδια μαθήματα με τους άνδρες συμφοιτητές τους (ενώ οι δασκάλες όχι, αφού τα διδασκαλεία ήταν αρρένων και θηλέων) και αντιμετωπίζονταν και αυτές ως υπεύθυνοι ενήλικες. Η φοίτηση στο πανεπιστήμιο επομένως οδήγησε σταδιακά στην ανατροπή κοινωνιοβιολογικών επιχειρημάτων για τις αρνητικές επιπτώσεις της πνευματικής εργασίας στην υγεία των φοιτητριών και ανέτρεψαν το δίλημμα παιδαγωγών της εποχής: «*Γερές μητέρες ή ασθενικές διανοούμενες*». Αποτυπώνεται, σε γενικές γραμμές, μια αισιόδοξη αντίληψη για το ρόλο και τις δυνατότητες παρέμβασης των επιστημόνων γυναικών και των γυναικών εκπαιδευτικών ειδικότερα. Η εικόνα και αυτοαντίληψη των τελευταίων, μάλιστα, καθώς συνδέεται σταδιακά με τις εμπειρίες των καθηγητριών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, διευρύνεται αισθητά και παρουσιάζεται εμφανώς ενισχυμένη και σαφέστερα προσδιορισμένη. Η παρουσία των γυναικών στο πανεπιστήμιο και η ενασχόληση με ανώτερους επιστημονικούς κλάδους έκανε αποδεκτή μια διευρυμένη εικόνα για το ρόλο που μπορούν να διαδραματίσουν οι γυναίκες στην κοινωνία και την πολιτεία.

4.3 «*Συνεταί και μετρημέναι*»: Διεύρυνση επαγγελματικού χώρου – ακαδημαϊκή εξέλιξη (1920-1976)

4.3.1 Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: Οι πρώτες φοιτήτριες

Η ίδρυση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης συνέβαλε οπωσδήποτε ουσιαστικά στο θέμα της ανώτατης εκπαίδευσης, γιατί έδωσε την ευκαιρία φοίτησης σε γυναίκες που αντιμετώπιζαν ιδιαίτερες δυσκολίες πρόσβασης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Η έναρξη λειτουργίας της Φιλοσοφικής Σχολής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης το ακαδημαϊκό έτος 1926-1927 αποτελεί σημαντικό σταθμό για την εκπαιδευτική και κοινωνική ιστορία των γυναικών της Θεσσαλονίκης και της Βόρειας Ελλάδας γενικότερα.[126] Ο αριθμός των φοιτητριών αυξάνεται χρόνο με το χρόνο και έτσι κατά την περίοδο (1926-1939) σε σύνολο 1.568 φοιτητών/τριών οι 633 είναι γυναίκες και οι 935 άνδρες.

Η κοινωνική προέλευση των φοιτητριών παρουσιάζει ενδιαφέρον. Τα μεγαλύτερα ποσοστά προέρχονται από οικογένειες εμπόρων ή υπαλλήλων. Ο προσφυγικός πληθυσμός της πόλης επίσης έχει έντονη παρουσία. Κατά το πανεπιστημιακό έτος 1929-1930 και οι έξι πτυχιούχοι της Φιλοσοφικής Σχολής προέρχονται από οικογένειες προσφύγων. Τα γυμνάσια θηλέων της πόλης διοχετεύουν στη φιλοσοφική σχολή το μεγαλύτερο αριθμό των φοιτητριών. Τα ποσοστά των φοιτητριών στο σύνολο του φοιτητικού πληθυσμού είναι τα πρώτα χρόνια 1:3 έως 1:5, αλλά στη συνέχεια αυξάνονται αισθητά. Σταδιακά οι αναλογίες εξισορροπούνται και στο

---

[123] Στο ίδιο και· Λιγεία, «Κάτι για τη χειραφέτηση».

[124] Αλέξανδρος Βαμβέτσος, «Γυναίκες καθηγήτριαι-δικηγόροι», *Μικραί Νομικαί Μελέται*, 1 (Αθήνα: Εστία, 1917), 5-6.

[125] Καλλιρρόη Παρρέν, «Αι Ελληνίδες ιατροί εις το ιατρικόν συνέδριον», *Εφημερίς των Κυριών*, 749 (12 Μαΐου 1903): 1-2 (με αναφορά στην παρουσία της Μαρίας Καλαποθάκη και της Ανθής Βασιλειάδου)· της ίδιας, «Θρίαμβοι του Λυκείου των Ελληνίδων», *Εφημερίς των Κυριών*, 1020 (1-15 Απριλίου 1912): 1970-1972.

[126] Βλ. αναλυτικά Βασίλειος Φούκας, *Η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: Σπουδές, σπουδαστές και σπουδάστριες κατά την περίοδο του μεσοπολέμου (1926-1940)* (Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη 2009).

τέλος της πρώτης εικοσαετίας του Πανεπιστημίου τα ποσοστά στη Φιλοσοφική Σχολή αντιστρέφονται αισθητά υπέρ των φοιτητριών.[127]

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την αύξηση του αριθμού των φοιτητριών παρουσιάζει η συζήτηση σε συνεδρίαση της Φιλοσοφικής Σχολής, γιατί το θέμα αυτό συνδέεται άμεσα με τον εργασιακό χώρο και τους «*κινδύνους*» που δημιουργεί για τους εκπαιδευτικούς της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης «*η αύξησις του θήλεος προσωπικού*». Η συζήτηση αποκτά τις πραγματικές της διαστάσεις αν συνδεθεί με το χαρακτήρα της Φιλοσοφικής Σχολής και το νεοτερικό πνεύμα που ευαγγελίζεται την εποχή αυτή, αφού αρκετοί καθηγητές ακολουθούν τις αρχές του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού. Υποστηρίζεται στη συνεδρίαση η άποψη ότι «*ο περιορισμός του αριθμού των εισακτέων είναι ανελεύθερον μέτρον, ο δε καθορισμός εισακτέων αρρένων και θηλέων είναι περισσότερον ανελεύθερον μέτρον*», αλλά διατυπώνεται παράλληλα και ο φόβος ότι «*η αύξησις του θήλεος προσωπικού διδακτικού της μέσης εκπαιδεύσεως δημιουργεί κινδύνους*» που οδηγούν στη διατύπωση της υπόθεσης ότι «*υπάρχει κίνδυνος οι μαθηταί της μέσης εκπαιδεύσεως να θηλυκοποιηθούν αντί να αρρενοποιηθούν*».[128] Οι απόψεις αυτές, διατυπωμένες σε μια φιλοσοφική σχολή με νεοτερικό πνεύμα, έχει οπωσδήποτε ειδικό βάρος και αιτιολογεί ως ένα σημείο τις αντιστάσεις της κοινωνίας στην είσοδο των γυναικών στο χώρο των επιστημών και της εργασίας. Όταν καθηγητές της Φιλοσοφικής έχουν αποδεχτεί την άποψη ότι η αύξηση του αριθμού των καθηγητριών στα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης «*δημιουργεί κινδύνους*» που φτάνουν ως το «*φόβο θηλυκοποίησης των μαθητών*», οι δυσκολίες που συνάντησαν οι πρώτες καθηγήτριες και τα εμπόδια που ορθώθηκαν μπροστά τους αποκτούν τις πραγματικές τους διαστάσεις. Αποτυπώνονται δηλαδή με σαφήνεια οι περιοριστικές συνθήκες που υπάρχουν ακόμα κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου για τις μαθήτριες που επιδιώκουν την πανεπιστημιακή εκπαίδευση και για τις καθηγήτριες που θέλουν να εργαστούν στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης και αποκαλύπτεται το πραγματικό μέγεθος των δυσκολιών που συνάντησαν [**τεκμήριο 4.4** Φιλοσοφική Σχολή].

Εικόνα 4.4 *Πρώτες πτυχιούχες Φιλοσοφικής Σχολής Παν/μίου Θεσσαλονίκης. (Πηγή: Αρχείο Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης).*

[127] Ζιώγου-Καραστεργίου, *Διερευνώντας το φύλο*, 291-295.

[128] Αρχείο Α.Π.Θ., Πρακτικά συνεδριών της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Συνεδρία 434 (18 Οκτωβρίου 1945), 600-700. Βλ. ολόκληρο το σχετικό κείμενο στο **τεκμήριο 4.4**.

4.3.2 Διαχρονική εξέλιξη του φοιτητικού πληθυσμού (1926-1922)

Η παρουσία των φοιτητριών στα πανεπιστήμια Αθηνών και Θεσσαλονίκης κατά τη δεκαετία 1926-1927 έως 1936-1937 αποτυπώνεται στον παρακάτω πίνακα.

	Πανεπιστήμιο Αθηνών		Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης	
Ακαδημαϊκό έτος	**Σύνολο**	**Φοιτήτριες**	**Σύνολο**	**Φοιτήτριες**
1926-1927	8.385	633	65	13
1927-1928	6.910	588	163	34
1928-1929	1.050	115	372	35
1931-1932	6.814	582	967	90
1932-1933	7.567	698	1.065	118
1933-1934	7.425	711	1.196	139
1934-1935	7.786	819	1.383	137
1935-1936	6.733	666	1.512	160
1936-1937	6.912	735	1.495	160
1937-1938	5.748	679	1.582	166
Γενικό Σύνολο	**65.336**	**6.226**	**9.640**	**892**
Ποσοστό %	**90,5%**	**9,5%**	**90,7%**	**9,3%**

Πίνακας 4.3 *Φοιτήτριες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και Θεσσαλονίκης (1926-1927 έως 1937-1938) (Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε.).*

Μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η πρόσβαση των γυναικών στα Α.Ε.Ι. της χώρας ακολούθησε μια αύξουσα, ιδιαίτερα ανοδική, πορεία, με αποτέλεσμα να υπερβαίνει στην τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα, το 50% στα Τ.Ε.Ι. και να ανέρχεται στο 53,6% στα Α.Ε.Ι.

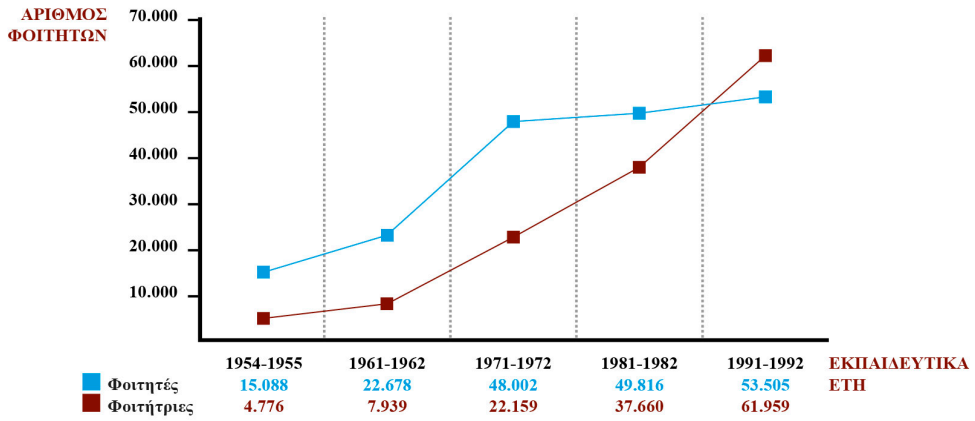

Διάγραμμα 4.1 *Φοιτητικός πληθυσμός 1956-1957 έως 1991-1992 (Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε.).*

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει όμως η εσωτερική κατανομή του φοιτητικού πληθυσμού στις διάφορες σχολές, αφού οι φοιτήτριες συγκεντρώνονται σε μεγαλύτερα ποσοστά στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες. Καταγράφονται δεδομένα από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, Θεσσαλονίκης και το Μετσόβειο Πολυτεχνείο, για να γίνουν εμφανείς οι εσωτερικές αυτές διαφοροποιήσεις (βλ. δεδομένα **πίνακα 4.4** και **πίνακα 4.5**).

	1956-1957	1961-1962	1971-1972	1981-1982	1991-1992
Εκπαιδευτικόν Ίδρυμα - Σχολή	**Σύνολον (Θήλεις)**	**Σύνολον (Θήλεις)**	**Σύνολον (Θήλεις)**	**Σύνολον (Θήλεις)**	**Σύνολον (Θήλεις)**
Σύνολον (Θήλεις)	**19.864 (4.776)**	**30.617 (7.939)**	**70.161 (22.159)**	**87.476 (37.660)**	**115.464 (61.959)**
1. Πανεπιστημίου Αθηνών	**6.723 (1.884)**	**9.527 (3.202)**	**22.029 (8.403)**	**28.312 (14.749)**	**32.843 (20.581)**
α) Θεολογικής Σχολής	545 (91)	476 (63)	360 (33)	1.318 (498)	2.275 (1.098)
β) Νομικής Σχολής	1.235 (234)	2.386 (797)	5.820 (2.216)	8.706 (5.080)	7.309 (4.412)
γ) Ιατρικής Σχολής	1.501 (205)	2.063 (401)	4.971 (1.195)	3.144 (1.029)	2.522 (1.119)
δ) Οδοντιατρικής Σχολής	611 (261)	721 (315)	1.396 (587)	1.013 (452)	736 (404)
ε) Φιλοσοφικής Σχολής	1.283 (780)	1.729 (1.166)	3.930 (2.907)	5.163 (4.461)	8.492 (7.221)
στ) Φυσικομαθηματικής Σχολής	1.548 (313)	2.152 (460)	5.552 (1.465)	5.959 (2.129)	4.302 (1.659)
ζ) Σχολή Οικονομικών Επιστημών				3.009 (1.100)	
Ανεξάρτητο Τμήμα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού					2.854 (1.170)
Ανεξάρτητο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης					1.571 (1.229)
Ανεξάρτητο Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών					1.489 (1.417)
Ανεξάρτητο Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων Μαζικής Ενημερώσεως					271 (208)
Ανεξάρτητο Τμήμα Θεάτρου					147 (128)
Ανεξάρτητο Τμήμα Μουσικών Σπουδών					48 (32)
Ανεξάρτητο Τμήμα Φαρμακευτικής					539 (293)
Ανεξάρτητο Τμήμα Νοσηλευτικής					303 (191)
2. Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης	**3.924 (910)**	**8.054 (1.988)**	**21.949 (6.791)**	**22.472 (9.289)**	**34.359 (17.776)**
α) Θεολογικής Σχολής	243 (75)	239 (73)	301 (42)	1.001 (359)	1.772 (958)
β) Νομικής Σχολής	1.392 (249)	2.441 (588)	6.583 (2.126)	4.967 (2.125)	4.547 (2.699)
γ) Ιατρικής Σχολής	816 (90)	1.935 (378)	3.238 (641)	2.312 (684)	4.508 (1.454)
δ) Οδοντιατρικής Σχολής			1.230 (401)	899 (354)	
ε) Φιλοσοφικής Σχολής	562 (376)	808 (557)	2.799 (2.123)	3.348 (2.855)	5.497 (4.756)
στ) Φυσικομαθηματικής Σχολής	571 (113)	1.229 (246)	3.645 (818)	4.655 (1.604)	3.342 (1.400)
ζ) Κτηνιατρικής Σχολής	107 (--)	175 (11)	565 (102)	574 (167)	
η) Γεωπονικής (και Δασολογικής) Σχολής	196 (7)	687 (54)	1.634 (224)	683 (207)	2.893 (953)
θ) Δασολογίας και Φυσ. Περιβάλλοντος				448 (127)	
ι) Πολυτεχνικής Σχολής	37 (---)	540 (81)	1.954 (314)	3.585 (807)	5.596 (1500)
Καλών Τεχνών					443 (282)

Ανεξάρτητο Τμήμα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού					2.398 (1.032)
Σχολή Παιδαγωγική					2.783 (2.433)
Ανεξάρτητο Τμήμα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού (Σέρρες)					414 (188)
Ανεξάρτητο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης (Φλώρινα)					166 (121)
Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου	1.272 (84)	2.144 (253)	3.813 (443)	5.157 (968)	6.519 (1.889)
α) Σχολής Πολιτικών Μηχανικών	511 (5)	735 (38)	1.204 (89)	1.591 (347)	
β) Σχολής Μηχανολόγων – Ηλεκτρολόγων (Σχολής Μηχανολόγων Μηχανικών – 1981)	332 (1)	588 (2)	1.022 (12)	1.012 (28)	
γ) Σχολής Ηλεκτρολόγων Μηχανικών				847 (73)	
δ) Σχολής Αρχιτεκτόνων	187 (60)	364 (199)	687 (269)	590 (290)	
ε) Σχολής Χημικών Μηχανικών	200 (17)	254 (8)	463 (29)	433 (103)	
Στ) Σχολής Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών	42 (1)	203 (6)	437 (44)	407 (74)	
ζ) Σχολής Μηχανικών Μεταλλείων – Μεταλλουργών				278 (53)	

Πίνακας 4.4 *Κατανομή φοιτητικού πληθυσμού κατά φύλο, εκπαιδευτικό ίδρυμα, σχολή και τμήμα (Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε.).*

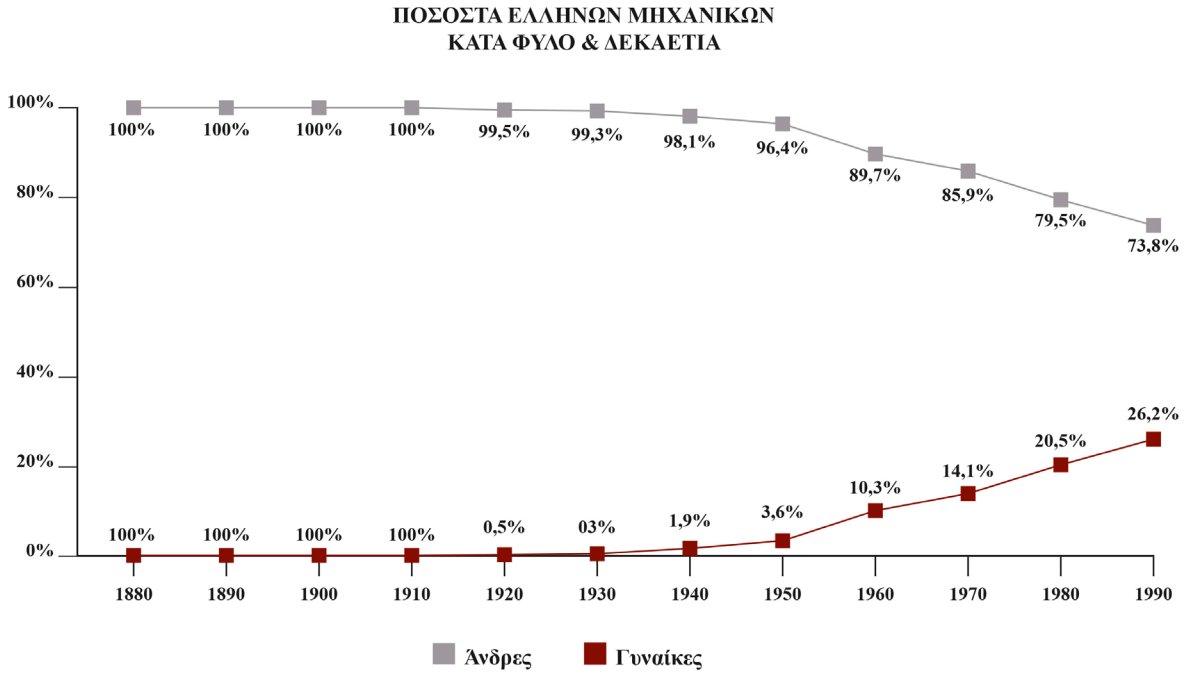

Πίνακας 4.5 *Ποσοστό ελλήνων μηχανικών κατά φύλο και δεκαετία (1880-1990) (Πηγή: Οι πρώτες ελληνίδες μηχανικοί (Αθήνα: Ένωση Διπλωματούχων Ελληνίδων Μηχανικών ΕΔΕΜ, 2001), 42).*

4.3.3. Ακαδημαϊκή εξέλιξη: Οι πρώτες υφηγήτριες και καθηγήτριες στα πανεπιστήμια Αθηνών και Θεσσαλονίκης

Στη νέα εκπαιδευτική πραγματικότητα γίνεται παράλληλα εμφανής η διαφοροποίηση στο προφίλ των γυναικών εκπαιδευτικών στα παρθεναγωγεία και τα γυμνάσια θηλέων, καθώς και οι αντιστάσεις των ανδρών εκπαιδευτικών. Στα αυτοβιογραφικά κείμενα που έχουν σωθεί αποτυπώνεται καθαρά αυτή η διαφοροποίηση, αφού οι καθηγήτριες διαθέτουν, πέρα από την ανώτατη εκπαίδευση και εξειδίκευση, ειδική παιδαγωγική κατάρτιση και ευαισθησίες.

Η παρουσία των γυναικών εκπαιδευτικών καταγράφεται κατά το Μεσοπόλεμο πολυδιάστατη, και η συμμετοχή τους στην εκπαιδευτική ιεραρχία βελτιώνεται σταδιακά. Οι πρώτες γυναίκες γυμνασιάρχες εμφανίζονται στη δεκαετία του 1930, και μετά το 1950 οι αριθμοί αυξάνονται και περιλαμβάνουν καθηγήτριες όλων των ειδικοτήτων.[129]

Το 1933, δύο δεκαετίες μετά τη διεκδίκηση υφηγεσίας από την Αγγελική Παναγιωτάτου το 1908, αναδεικνύεται παράλληλος προβληματισμός και στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Τη χρονιά αυτή υποβάλλει υποψηφιότητα για δοκιμασία επί υφηγεσία στο μάθημα του δημοσίου και ιδιωτικού βίου των Βυζαντινών μια γυναίκα. Πρόκειται για τη Βενετία Κώττα, διδάκτορα της φιλολογίας του Πανεπιστημίου των Παρισίων. Μετά από πρόταση του κοσμήτορα Στ. Πελεκίδη, η σχολή έπρεπε να αποφανθεί αν επιτρεπόταν καταρχήν σε γυναίκα να γίνει υφηγήτρια («*Περί επαναφοράς της συζητήσεως του περί φύλου ζητήματος*») και στη συνέχεια αν επιτρεπόταν να ανατεθεί στην υποψήφια η διδασκαλία του συγκεκριμένου μαθήματος. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι κατά τη διαδικασία αυτή και προοδευτικοί καθηγητές της σχολής συμφώνησαν, με το επιχείρημα ότι εφόσον είχε καταργηθεί η έδρα, έπρεπε να απορριφθεί (κατά πλειοψηφία) η αίτηση της υποψήφιας: «*Ούτω κατά πλειοψηφίαν η σχολή αποφαίνεται υπέρ της μη χρησιμότητος και μη χρησιμοποιήσεως του μαθήματος της καταργηθείσης υπό αυτής έδρας του Δημοσίου και Ιδιωτικού Βίου των Βυζαντινών και απορρίπτεται η αίτησις της κ. Β. Κώττα περί δοκιμασίας επί υφηγεσία δια το ως άνω μάθημα*».[130] Σημειώνουμε ότι στη Φιλοσοφική Σχολή Θεσσαλονίκης οι γυναίκες συμμετέχουν ως εκλεγμένα μέλη διδακτικού προσωπικού μετά τη Μεταπολίτευση, παρά την παρουσία μεγαλύτερου ποσοστού φοιτητριών. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών προηγείται στο θέμα αυτό, αφού στη δεκαετία του 1930 έχουμε δύο εκλογές. Στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών η Σοφία Γεδεών εκλέγεται υφηγήτρια της παιδαγωγικής για το ακαδημαϊκό έτος 1937-1938. Στις 29 Μαρτίου 1938 στην Ιατρική Σχολή εκλέγεται ως έκτακτη καθηγήτρια τροπικών νόσων η Αγγελική Παναγιωτάτου. Τέλος, στα τέλη της δεκαετίας του ’40, το ακαδημαϊκό έτος 1949-1950, ορίζεται μεταξύ των άλλων έκτακτων άμισθων καθηγητών και η Έλλη Σωτηριάδου, καθηγήτρια φαρμακολογίας.

Εικόνα 4.5 *Σοφία Γεδεών-Καρανικόλα. (Πηγή: http://www.europeana.eu/portal/record/09411/306BE245AA81E08793D0624F22829E3AD986A40C.html).*

Στο Τμήμα Φυσικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης εκλέγεται το 1948 σε έκτακτη θέση καθηγήτριας, η Μαρία Μαρκέτου-Πυλαρινού. Το 1954 είναι η πρώτη τακτική καθηγήτρια της Σχολής και τη χρονιά 1958-1959 έχει τη θέση της κοσμήτορος της Σχολής Θετικών Επιστημών. Κατά την επόμενη δεκαετία, η Ελένη Παπαδημητράκη-Χλίλια το 1965 εκλέγεται υφηγήτρια και το 1969 έκτακτη καθηγήτρια.[131]

Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η συζήτηση στο Φυσικό Τμήμα για την εκλογή της Μαρίας Μαρκέτου-Πυλαρινού (6/12/1947) και ο τρόπος αντιμετώπισης του φύλου της υποψήφιας. Η ιδιαίτερα θετική αποδοχή και υποστήριξη της υποψηφιότητας της πρώτης γυναίκας καθηγήτριας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης ξεπερνά οπωσδήποτε την ευνοϊκή θέση μιας γυναίκας καθηγητού του τμήματος και παρουσιάζει ευρύτερες διαστάσεις, αφού επισημαίνεται με έμφαση η σημασία του εγχειρήματος αυτού για τον αγώνα των γυναικών στο πεδίο της πνευματικής ισότητας. Ο Β. Κυριαζόπουλος κάνει με την ευκαιρία της εκλογής αυτής μία επισκόπηση της πορείας των γυναικών στην Ελλάδα σημειώνοντας:

---

[129] Αναλυτικά στοιχεία στο **κεφ. 3** αυτής της εργασίας.

[130] Αρχείο Α.Π.Θ. Πρακτικά συνεδριών της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκη, Συνεδρία 213 (3 Ιουνίου 1933): 307-308 και Συνεδρία 217 (16 Νοεμβρίου 1933): 318.

[131] Ευαγγελία Βαρέλλα, «Η Σχολή Θετικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», στο *75 χρόνια Φυσικομαθηματικής Σχολής Α.Π.Θ.* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2003): 27-49.

Από της απόψεως αυτής πρέπει να είμεθα υπερήφανοι διότι εις την σημερινήν Ελλάδα η γυναίκα συναγωνίζεται αρκετά επιτυχώς τον άνδρα εις όλας σχεδόν τας ειδικότητας του πνευματικού εργάτου […]. Μετά την εκ Πειραιώς Σοφίαν Αντωνιάδου, ήτις από 15ετίας και πλέον είναι τακτική καθηγήτρια της Νεοελληνικής Φιλολογίας εις το Ολλανδικόν Πανεπιστήμιον του Leyden […] και η εξ Αιγύπτου ιατρός Αγγελική Παναγιωτάτου εκλέγεται επίτιμος καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών […]. Εξ όσων γνωρίζομεν ουδεμία άλλη Ελληνίς μέχρι σήμερον ανήλθεν μέχρι του καθηγητικού αξιώματος. Έκρινα αναγκαίαν την σύντομον ταύτην ανασκόπησιν δια να επισύρω την προσοχήν της Σχολής επί της γενικωτέρας σημασίας της παρούσης κρίσεως, ως εκ του γεγονότος ότι σήμερον πρόκειται να αποφανθώμεν περί της εκλογής της πρώτης Ελληνίδος, η οποία πραγματικώς θα καταλάβη έδραν εις Ελληνικόν Πανεπιστήμιον.

Ο Γ. Βάρβογλης επισημαίνει αιτιολογώντας τη θετική ψήφο του: «*Χαίρω ακόμη ιδιαιτέρως διότι το Πανεπιστήμιόν μας, πρωτοπόρον εν προκειμένω και προοδευτικώτερον λόγω ηλικίας, αναδεικνύει εν τω προσώπω της κ. Μ. Μαρκέτου-Πυλαρινού, την* ***πρώτην Ελληνίδα Καθηγήτριαν***». Ο Κ. Καββασιάδης καταλήγει: «*Είμαι δε βέβαιος ότι η κ. Μ. Μαρκέτου-Πυλαρινού, η πρώτη καθηγήτρια Πανεπιστημίου εν Ελλάδι, θα δικαιώση όχι μόνον την γνώμην της Σχολής αλλά και τα επιχειρήματα του γυναικείου φύλου* ***περί της πνευματικής ισότητος των φύο φύλων***».[132]

Η παρουσία των γυναικών στο διδακτικό προσωπικό των Α.Ε.Ι. της χώρας διευρύνεται σταδιακά αλλά με αργούς ρυθμούς για τις επόμενες δεκαετίες. Μετά τη Μεταπολίτευση οι συνθήκες βελτιώνονται και οι αριθμοί γυναικών πανεπιστημιακών αυξάνονται με γρήγορους ρυθμούς σε όλα τα Α.Ε.Ι. Στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, για παράδειγμα, εκλέγονται μετά το 1976 στην έδρα της λαογραφίας η Αλκη Κυριακίδου-Νέστορος, στην έδρα της ψυχολογίας η Μίκα Χαρίτου-Φατούρου και στην έδρα της φιλοσοφίας η Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά.[133]

Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου οι πτυχιούχοι των διαφόρων σχολών του πανεπιστημίου έχουν ιδιαίτερα σημαντική παρουσία στα γράμματα και τις επιστήμες. Η Μυρσίνη Κλεάνθους, η Ρόζα Ιμβριώτη, η Κατίνα Παπά, η Λίζα Κόττου, η Σταυρούλα Μαρκέτου μερικά μόνον ονόματα με σημαντική αρθρογραφία στα περιοδικά του Μεσοπολέμου όπως *Ο Αγώνας της γυναίκας*, *Εργασία*, *Αναγέννηση*, *Δελτίον Ο.Λ.Μ.Ε.*, *Παιδεία*. Στη δεκαετία του 1940 νέες επιστήμονες που άρχισαν πρώτες ακαδημαϊκή καριέρα όπως η Σοφία Γεδεών, η Αικατερίνη Στριφτού-Κριαρά και η Σοφία Αντωνιάδη αρθρογραφούν στο περιοδικό *Παιδεία* και η Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου εκδίδει το 1952 το τρίτομο έργο της για τη Νέα Αγωγή.[134]

Εικόνα 4.6 *Μαρία Μαρκέτου (Πηγή: Βιβλιοθήκη Τμήματος Φυσικής, Α.Π.Θ.).*

Στη δεκαετία του 1970 η περίοδος της γενικότερης αμφισβήτησης και του κοινωνικού προβληματισμού που ακολούθησε την πτώση της δικτατορίας είχε αντίκτυπο και στη βιβλιογραφία για τα γυναικεία θέματα. Στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας δημοσιεύονται εργασίες που αναφέρονται σε ιστορικά κυρίως θέματα ή είναι πολύ γενικές –απογραφικού κυρίως χαρακτήρα– για τη θέση της Ελληνίδας. Στα τελευταία χρόνια της δεκαετίας αυτής όμως αρχίζουν να δημοσιεύονται εργασίες που αντιμετωπίζουν από μια νέα οπτική (θεματική και μεθοδολογική) τα γυναικεία θέματα: Έχουν σχέση κυρίως με το νομικό πλαίσιο στις εργασιακές σχέσεις ή επιχειρούν τις πρώτες ανθρωπολογικές προσεγγίσεις του γυναικείου ζητήματος.

Το τέλος της δεκαετίας του 1970 σηματοδοτεί σε επίπεδο εκπαιδευτικής πολιτικής η κατάργηση το 1979 της αμιγούς εκπαίδευσης και η υποχρεωτική, σταδιακή καθιέρωση της συνεκπαίδευσης σε όλα τα σχολεία του κράτους (δημόσια και ιδιωτικά). Σε επίπεδο διάχυσης νέων ιδεών η περίοδος αυτή σηματοδοτείται, κατά την εκτίμησή μας, από την έκδοση του φεμινιστικού περιοδικού *Σκούπα για το γυναικείο ζήτημα* (1979), τη συντακτική επιτροπή του οποίου αποτελούσαν νέες επιστήμονες που μόλις είχαν επιστρέψει από μεταπτυχιακές σπουδές στη Γαλλία. Καίτοι η κυκλοφορία του περιοδικού ήταν περιορισμένη και η εμβέλειά του περιλάμβανε

[132] Αρχείο Α.Π.Θ. Πρακτικά εκλογών Φυσικομαθηματικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Πρακτικά συνεδρίας 459, 6 Δεκεμβρίου 1947, 113-115. Οι υπογραμμίσεις στο κείμενο δικές μας.

[133] Σχετική έρευνα βρίσκεται σε εξέλιξη. Η εικόνα σήμερα είναι αποσπασματική και τα δεδομένα ενδεικτικά.

[134] Αναλυτική παρουσίαση στα **κεφ. 3** και **κεφ. 6** αυτής της εργασίας.

ένα μικρό, ειδικό αναγνωστικό κοινό, θεωρούμε ότι η σημασία του είναι μεγάλη, γιατί εισήγαγε τον φεμινιστικό προβληματισμό στην Ελλάδα.

4.4 Πανεπιστήμιο - Έρευνα και διδασκαλία γυναικείων θεμάτων (1980 και εξής)

4.4.1 Ομάδες γυναικείων σπουδών

Η συγκρότηση παιδαγωγικής-κοινωνιολογικής θεωρίας για τη διάσταση του φύλου στην εκπαίδευση αποτελεί έναν αναδυόμενο, στο β΄ μισό του 20ού αιώνα, επιστημονικό χώρο διεθνώς. Από τη δεκαετία του 1960 η έρευνα για το φύλο στο χώρο της εκπαίδευσης παρουσιάζει ιδιαίτερη ανάπτυξη, καθώς οι πολιτικοί σε όλες τις χώρες ανταποκρίθηκαν στο αίτημα για την καλύτερη εκπαίδευση των γυναικών. Οι βασικότερες σχετικές παρεμβάσεις στηρίχθηκαν σε έναν ακαδημαϊκό φεμινιστικό λόγο ποικίλων κατευθύνσεων (Liberal, Radical and Maternal, Post-Structural, Critical) και η σχετική γνώση περιλαμβάνει πλήθος ερευνητικών εργασιών για τα θέματα φύλου και εκπαίδευσης.[135]

Στην Ελλάδα, μέσα σε ένα γενικότερα ευνοϊκό κλίμα –η σοσιαλιστική κυβέρνηση που ανήλθε στην εξουσία το 1981 είχε δηλώσει προγραμματικά ευαισθησία στα γυναικεία θέματα– καταγράφεται κατά τη δεκαετία αυτή πληθώρα δραστηριοτήτων: Το 1982 (Ν. 1288) ιδρύεται το Συμβούλιο Ισότητας των δύο Φύλων, το 1985 (Ν. 1558) η Γενική Γραμματεία Ισότητας (Γ.Γ.Ι.), το 1989 το Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (Κ.Ε.Θ.Ι.) (Ν. 1835).

Εικόνα 4.7 *Περιοδικό Δίνη (1986).*

Οι δημοσιεύσεις στη δεκαετία του 1980 είναι πολλές, η θεματική ευρεία και η σχετική αρθρογραφία αρχίζει να εμφανίζεται σε ένα ευρύ φάσμα εκπαιδευτικών, παιδαγωγικών, κοινωνιολογικών και γενικότερου περιεχομένου περιοδικών.[136] Μόνο προς τα τέλη της δεκαετίας του 1980 όμως μπορούμε να πούμε ότι στην Ελλάδα μορφοποιείται μια ευκρινής εικόνα στόχων, προβληματισμού και ενδιαφερόντων. Τούτο δηλώνεται, κατά την άποψή μας, κυρίως με την έκδοση το Δεκέμβριο του 1986 του φεμινιστικού περιοδικού *Δίνη*,[137] που καλύπτει μια ευρεία θεματική γυναικείων θεμάτων και τις δραστηριότητες της Ομάδας Γυναικείων Σπουδών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης που εκτείνονται από τον ετήσιο κύκλο μαθημάτων έως τη διοργάνωση ημερίδας το 1989, η οποία αναφέρεται στην αντικειμενικότητα της επιστημονικής γνώσης.

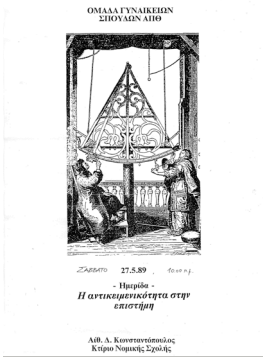

Εικόνα 4.8 *Ομάδα Γυναικείων Σπουδών Α.Π.Θ. (1989).*

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 το ενδιαφέρον για τα γυναικεία θέματα διευρύνεται, συστηματοποιείται και εμφανίζεται πλέον στον πανεπιστημιακό χώρο, είτε ως αντικείμενο διδασκαλίας είτε ως θεματική έρευνας. Δημοσιεύονται σχετικές μελέτες (διδακτορικές διατριβές, μονογραφίες) και εμφανίζονται και αναγνωρίζονται θεσμικά οι πρώτες Ομάδες Γυναικείων Σπουδών. Η σύσταση και λειτουργία από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 της Ομάδας Γυναικείων Σπουδών στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης έπαιξε οπωσδήποτε πολύ μεγάλο ρόλο στις εξελίξεις αυτές, στην ανάπτυξη δηλαδή και σταδιακή διεύρυνση του σχετικού προβληματισμού.[138]

Στον τομέα των γυναικείων σπουδών ο σχετικός προβληματισμός σταδιακά διευρύνεται τα τελευταία χρόνια, συμπεριλαμβάνοντας πλέον μέλη διδακτικού προσωπικού από τα περισσότερα πανεπιστήμια της χώρας και συστηματοποιείται, αφού αρχίζουν να γίνονται συζητήσεις και να αναζητούνται λύσεις για τους τρόπους θεσμοθέτησης των

---

[135] Σχετικά Madeleine Arnot, *Reproducing Gender; Essays on Educational Theory and Feminist Politics* (London: Routledge-Falmer, 2002) και στα ελληνικά: *Διαδικασίες αναπαραγωγής του φύλου: Εκπαιδευτική θεωρία και φεμινιστικές πολιτικές*, μτφρ. Χριστίνα Αθανασιάδου και Κατερίνα Δαλακούρα (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2006).

[136] Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα προσέγγιση στο Μαρία Ηλιού, «Οι γυναίκες πανεπιστημιακοί. Εξέλιξη της θέσης τους ή στασιμότητα;», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 70 (1988): 3-24.

[137] Η *Δίνη* ξεκινά της πορεία της το Δεκέμβριο του 1986 ως φεμινιστικό περιοδικό που διευθύνεται από 17μελή συντακτική επιτροπή, στην οποία συμμετέχουν και μέλη από την έκδοση της *Σκούπας*. Ο αρχικός του προσανατολισμός είναι πολιτικός και κινηματικός, μετά το 1993 όμως μετατρέπεται σε επιστημονικό περιοδικό για τα ζητήματα του φύλου.

[138] Το 1993 οργανώθηκε από την Ομάδα Γυναικείων Σπουδών του Α.Π.Θ. συνέδριο για την αποτύπωση του σχετικού προβληματισμού. Βλ. την έκδοση *Οι γυναικείες σπουδές στην Ελλάδα και η ευρωπαϊκή εμπειρία* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1996).

γυναικείων σπουδών στα ελληνικά πανεπιστήμια με βάση τις ευρωπαϊκές εμπειρίες.

4.4.2 Φοιτητικός πληθυσμός – Επιλογές σπουδών

Στο πλαίσιο αυτό, κατά τη δεκαετία του 1990 αρχίζουν να γίνονται φανερά τα αποτελέσματα και οι καρποί των διεργασιών και ζυμώσεων της προηγούμενης δεκαετίας που επηρεάζουν την εκπαίδευση γενικότερα. Σύμφωνα με τα δεδομένα που ήδη εκτέθηκαν (πίνακας 4.2, 4.3, 4.4 και διάγραμμα 1), τα ποσοστά των φοιτητριών σε όλες τις σχολές των Α.Ε.Ι. αυξάνονται θεαματικά. Από το 9,3 % της δεκαετίας 1926-1936, ξεπερνούν κατά τη δεκαετία του 1990 το 50% του φοιτητικού πληθυσμού, αλλά οι διαφοροποιήσεις στις επιλογές σπουδών συνεχίζουν να καταγράφονται. Τα ποσοστά των ελλήνων μηχανικών από το 1880 έως το 1990 (**πίνακας 4.5**) παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς τη διάσταση του φύλου στο συγκεκριμένο επάγγελμα.

4.4.3 Η συμμετοχή των γυναικών στην ακαδημαϊκή ιεραρχία και έρευνα

4.4.3.1 Γυναίκες πανεπιστημιακοί στην Ευρωπαϊκή Ένωση[139]

Η έκθεση ETAN (Ευρωπαϊκό Δίκτυο Αξιολόγησης της Τεχνολογίας) του 1999 (με ελληνική μετάφραση το 2001) της Ομάδας Εργασίας «Γυναίκες και Επιστήμες» περιγράφει την κατάσταση των γυναικών επιστημόνων στα πανεπιστήμια των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τα ερευνητικά κέντρα και τις ακαδημίες και δείχνει ότι σήμερα, όπως και στο παρελθόν, οι γυναίκες διαδραματίζουν μικρό ρόλο στον καθορισμό των επιστημονικών πολιτικών και προτεραιοτήτων και ότι σχετικά λίγες ακολουθούν επιστημονική σταδιοδρομία. Αυτό ισχύει παρά το γεγονός ότι αποτελούν πλέον του μισού του φοιτητικού πληθυσμού και συνεισφέρουν σημαντικά στην ανάπτυξη της επιστήμης και τεχνολογίας. Επισημαίνεται ότι παρατηρείται συνεχής μείωση του αριθμού των γυναικών σε κάθε βαθμίδα ακαδημαϊκής σταδιοδρομίας, με αποτέλεσμα πολλές γυναίκες με υψηλή εξειδίκευση να εξαφανίζονται από την επιστημονική κοινότητα. Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία του Δικτύου ETAN, οι γυναίκες αποτελούν το 50% των πρωτοετών φοιτητών σε πολλές χώρες, αλλά η συμμετοχή τους μειώνεται σταδιακά στο χώρο των μελών του διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού.

Η σύγχρονη ακαδημαϊκή εξέλιξη των γυναικών πανεπιστημιακών στην Ελλάδα ακολουθεί επίσης την πορεία που καταγράφεται και σε άλλες χώρες της Ε.Ε., με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση δηλαδή στις χαμηλότερες βαθμίδες της ακαδημαϊκής ιεραρχίας.

Στο θέμα του διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού των πανεπιστημίων όμως τα δεδομένα της ελληνικής πραγματικότητας συμβαδίζουν με εκείνα των ευρωπαϊκών χωρών, αφού οι επιμέρους μεταβλητές οδηγούν σε υποεκπροσώπηση των γυναικών στις ανώτερες βαθμίδες της ακαδημαϊκής ιεραρχίας. Σύμφωνα με πρόσφατες ειδικές έρευνες, κατά τα πανεπιστημιακά έτη 2003-2004 και 2004-2005 τα δεδομένα των ελληνικών πανεπιστημίων φανερώνουν την ανισοκατανομή των μελών ΔΕΠ ως προς το φύλο, την προφανή συγκέντρωση των γυναικών στα τμήματα των ανθρωπιστικών επιστημών και την απουσία από το χώρο των θετικών επιστημών.[140]

Σύμφωνα με τις σχετικές έρευνες, η απουσία των γυναικών από θέσεις-κλειδιά δεν είναι μόνον ζήτημα ισότητας και ίσης μεταχείρισης των δύο φύλων. Η πρόοδος προς την ισότητα των φύλων στον επιστημονικό τομέα παραμένει για την Ε.Ε ουσιαστικής σημασίας προκειμένου να αξιοποιηθεί το δυναμικό των γυναικών επιστημόνων, να βελτιωθεί η ποιότητα και η καινοτομία και να επέλθει μεγαλύτερη προσέγγιση επιστήμης και κοινωνίας.

---

[139] Έκθεση της Ομάδας Εργασίας «Γυναίκες και Επιστήμες» του Δικτύου ETAN (Ευρωπαϊκό Δίκτυο Αξιολόγησης της Τεχνολογίας) (1999) με τίτλο: *Επιστημονικές πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Προωθώντας την αριστεία μέσα από την ενσωμάτωση της διάστασης της ισότητας των φύλων στις επιστημονικές πολιτικές*, 2001 [**European Commission, Etan Report. Promoting excellence through mainstreaming gender equality. A Report from the ETAN Expert Working Group on Women and Science**].

[140] Ελένη Μαραγκουδάκη, «Γυναίκες πανεπιστημιακοί: Εξελίξεις και σταθερότητες της θέσης τους στον ακαδημαϊκό χώρο», στο *Πρακτικά Συνεδρίου Καλλιρρόη «Από την εφηβεία στην ενήλικη ζωή»* (Θεσσαλονίκη: Έργο 'Καλλιρρόη' 2008), 239-270· Στέλλα Βοσνιάδου και Λυδία Βαΐου, «Η θέση των γυναικών στο ακαδημαϊκό προσωπικό των ελληνικών πανεπιστημίων», στο *Σπουδές Φύλου*, επιμ. Θεοδοσία Παυλίδου (Θεσσαλονίκη: Ζήτη, 2006), 45-49.

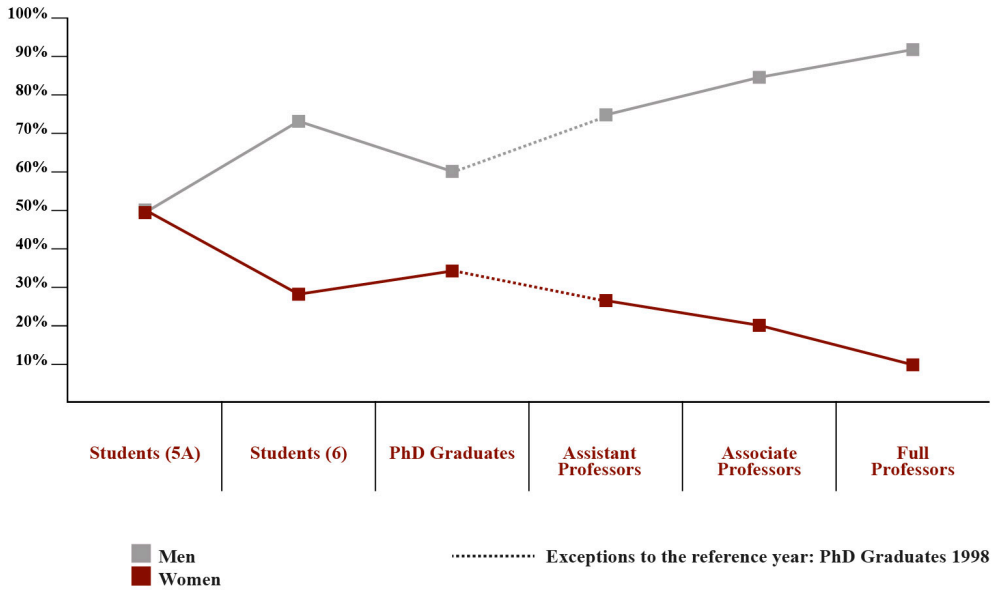

Διάγραμμα 4.2 *Συγκριτική παρουσίαση ανδρών και γυναικών στην ακαδημαϊκή εξέλιξη στην Ελλάδα (1997) (Πηγή: European Commission, The Helsinki Group on Women and Science, National Policies on Women and Science in Europe, 2002, 102).*

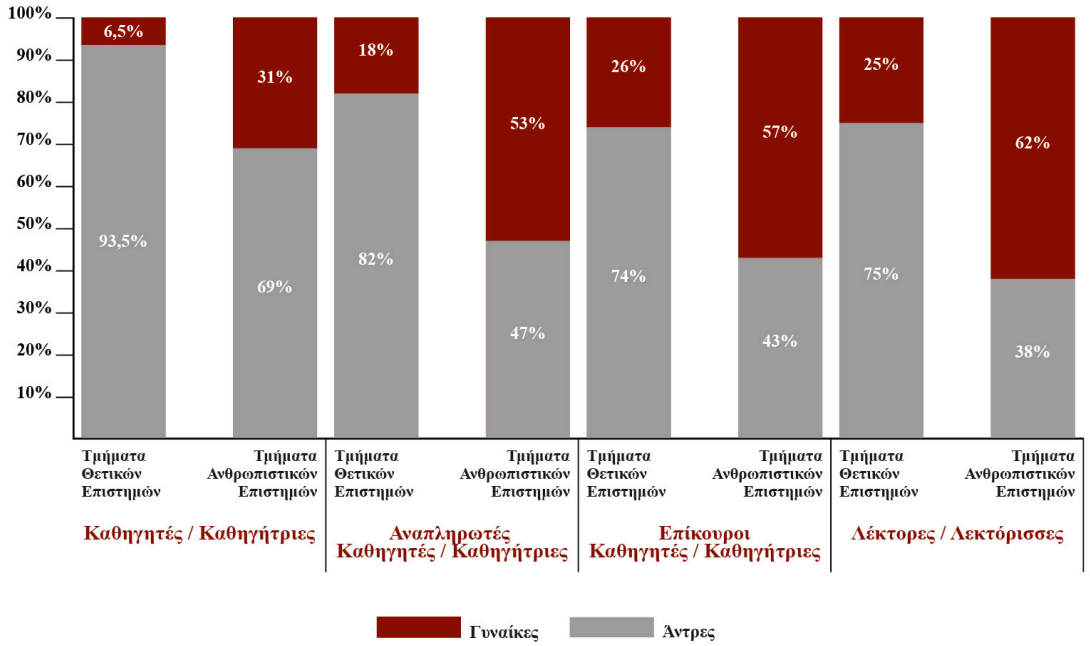

Διάγραμμα 4.3 *Μέλη ΔΕΠ ανά φύλο και βαθμίδα στα τμήματα Θετικών και Ανθρωπιστικών Επιστημών (Πανεπιστημιακό έτος 2003-2004) (Πηγή: Στ. Βοσνιάδου και Λ. Βαϊου, «Η θέση των γυναικών…», 47).*

4.4.3.2 Ερευνητικά και παρεμβατικά προγράμματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Στο β΄ μισό του 20ού αιώνα τη σκυτάλη για τα θέματα φύλου και εκπαίδευσης παίρνουν τα πανεπιστήμια με συστηματική συγκρότηση της παιδαγωγικής-κοινωνιολογικής θεωρίας για τη διάσταση του φύλου στην εκπαίδευση και τη σταδιακή ανάπτυξη των γυναικείων σπουδών στον επιστημονικό χώρο διεθνώς. Στην ελληνική πραγματικότητα η θεματική αυτή δεν γνώρισε την άνθηση που παρατηρείται κυρίως στον αγγλοσαξονικό χώρο, αλλά τηρουμένων των αναλογιών θεωρείται ιδιαίτερα αξιόλογη και θετική η σχετική παραγωγή, αν ληφθεί μάλιστα υπόψη το γεγονός ότι απαιτήθηκε αγώνας και θάρρος για να τολμήσουν οι επιστήμονες, κυρίως γυναίκες, να εμφανισθούν στον ακαδημαϊκό χώρο και να στηρίξουν την καριέρα τους με ένα έργο τόσο «αιρετικό» από επιστημονική άποψη και ριζοσπαστικό από ιδεολογική. Η δεκαετία του 1970 σηματοδοτεί

για τη χώρα μας την απαρχή του σχετικού προβληματισμού με την άμεση συνδρομή πολλών επιστημονικών χώρων (ανθρωπολογία, κοινωνιολογία, ιστορία, παιδαγωγική, ψυχολογία). Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 το ενδιαφέρον για τα γυναικεία θέματα διευρύνεται, συστηματοποιείται και εμφανίζεται πλέον στον πανεπιστημιακό χώρο, είτε ως αντικείμενο διδασκαλίας είτε ως θεματική έρευνας. Σε πρώτο στάδιο η σχετική με την εκπαίδευση και το φύλο έρευνα στην Ελλάδα συνδέθηκε με τον τομέα της ιστορίας της εκπαίδευσης, όπου εμφανίστηκαν και οι πρώτες σχετικές διδακτορικές διατριβές. Στο επίπεδο της σχολικής παιδαγωγικής η έρευνα ασχολήθηκε με τη διερεύνηση των στερεοτύπων σε μια σειρά από τομείς, από τους οποίους τα διδακτικά εγχειρίδια, και κυρίως τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου, είναι αυτός που μελετήθηκε συστηματικότερα. Από μεθοδολογική άποψη, η μελέτη των σχολικών βιβλίων, οι πεποιθήσεις των εκπαιδευτικών για τα φύλα, οι αντιλήψεις και επιλογές των μαθητών και μαθητριών, με κυρίαρχο εργαλείο αυτό της ανίχνευσης στερεοτύπων για τα φύλα ή της γυναικείας παρουσίας αποτελούν σε πρώτο στάδιο το επίκεντρο της ελληνικής βιβλιογραφίας. Σταδιακά νέες συνθήκες έχουν δημιουργήσει νέα ερωτήματα και καινούργιους προβληματισμούς. Τα τελευταία χρόνια, με τη συνδρομή της ψυχολογίας κυρίως, τίθενται σε συζήτηση θέματα που αφορούν τη γυναικεία εργασία και την κατανομή της φροντίδας στην οικογένεια, και αυξάνονται σταδιακά οι έρευνες που ασχολούνται με την κοινωνική κατασκευή των ταυτοτήτων φύλου στην εφηβεία και τον τρόπο με τον οποίο αυτές συνδέονται με τις επιλογές ζωής και τις συγκρούσεις των νέων μέσα στις αλληλοσυγκρουόμενες απαιτήσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος. Καταγράφεται επίσης ευρεία συζήτηση για την ιδιότητα του πολίτη, τις σχετικές απόψεις των εκπαιδευτικών και των μαθητών-μαθητριών, και μελετώνται οι αντιδράσεις των εκπαιδευτικών σε διαδικασίες αλλαγής (π.χ. χώρος νέων τεχνολογιών). Μέσα στο πλαίσιο αυτό γίνεται όλο και περισσότερο συνείδηση σε όσους και όσες ασχολούνται επιστημονικά με το όλο θέμα ότι οποιαδήποτε μεταρρυθμιστική προσπάθεια με στόχο την ισότητα των φύλων στην εκπαίδευση πρέπει να λαμβάνει υπόψη τη βασική εκπαίδευση και την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών που θα την υλοποιήσουν. Η σύγχρονη έρευνα δίνει ιδιαίτερη έμφαση και προβάλλει τη βασική εκπαίδευση, καθώς και την πρακτική άσκηση και ευαισθητοποίηση των εκπαιδευτικών, ως δύο από τα πιο κομβικά και ευαίσθητα σημεία για την προώθηση του εκδημοκρατισμού στην εκπαίδευση. Ο ρόλος των εκπαιδευτικών αναβαθμίζεται συνεχώς, και η μεταρρύθμιση της βασικής εκπαίδευσης και επιμόρφωσής τους θεωρείται σήμερα αντικείμενο ιδιαίτερα σημαντικό τόσο για την προσωπική και επαγγελματική τους ανάπτυξη όσο και για το ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει το σχολείο στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες. Με δεδομένη λοιπόν την πεποίθηση ότι τα προγράμματα σπουδών βρίσκονται στο επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος, προκειμένου να θέσουν τις βάσεις εκείνες για ένα μελλοντικό προβληματισμό και τη διαμόρφωση ενός κλίματος κατάλληλου, ώστε κάθε εκπαιδευτικός να είναι πιο ανοιχτός στην αναθεώρηση παραδοσιακών προσεγγίσεων για το ρόλο των φύλων στο πλαίσιο του σχολείου, η σχετική έρευνα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι πρέπει να επανεξεταστούν όλα τα στοιχεία ενός προγράμματος σπουδών, από τη φιλοσοφία και τη στοχοθεσία που τα διακρίνει μέχρι και τις συγκεκριμένες μεθοδολογίες και πρακτικές που εφαρμόζονται στην πράξη. Το ενδιαφέρον στρέφεται πλέον πέρα από το *τι* διδάσκεται, το περιεχόμενο δηλαδή των προγραμμάτων σπουδών, και στο *πώς*, προκειμένου να εισαχθεί και η φεμινιστική οπτική, καθιστώντας τις/τους εκπαιδευτικούς επαρκώς προετοιμασμένες/ους να εφαρμόσουν συγκεκριμένες μεθοδολογίες κατά τη διάρκεια της διδακτικής τους πράξης. Αυτό γιατί διαπιστώθηκε ότι είναι ελλιπής η κατάρτιση των εκπαιδευτικών σε στρατηγικές διδασκαλίας οι οποίες να μπορούν να προωθούν πρακτικά την ισότητα κατά τη διάρκεια της διδακτικής πράξης, να εφαρμόζεται δηλαδή εμπράκτως η ισότητα των ευκαιριών.

Η προετοιμασία και η υλοποίηση των δραστηριοτήτων αυτών φανερώνουν οπωσδήποτε ότι ο διεπιστημονικός διάλογος βρίσκεται σε εξέλιξη, οι διατμηματικές συνεργασίες επίσης, τα κοινά ερευνητικά προγράμματα και τα δίκτυα έρευνας αυξάνονται συνεχώς στα πανεπιστήμια της χώρας, και τέλος οι διακρατικές ανταλλαγές και επαφές εμπλουτίζουν συνεχώς την εμπειρία μας. Η εκπαίδευση εντάσσεται στον ευρύτερο προβληματισμό για το φύλο που προσεγγίζεται ως «τόπος συνάντησης των επιστημών», και νέες διαστάσεις της έμφυλης πραγματικότητας αποκτούν προτεραιότητα. Ανάμεσα σ' αυτές οι νέες τεχνολογίες, τα μαθηματικά, οι φυσικές επιστήμες παρουσιάζουν για το χώρο της εκπαίδευσης ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Επιλογικά, ανατρέχοντας κανείς στην πορεία της ακαδημαϊκής έρευνας στο χώρο της μελέτης και διερεύνησης του παράγοντα «φύλο» στην εκπαίδευση κατά τα τελευταία 30 χρόνια διαπιστώνει μια συνεχή ανοδική πορεία και πλούσια, σε ποσότητα και ποιότητα, παραγωγή. Η έρευνα που σχετίζεται με τις σπουδές φύλου εμπλουτίζεται διαρκώς (ταυτότητες φύλου στην εφηβεία, απόψεις εκπαιδευτικών και μαθητών/τριών για την ιδιότητα του πολίτη), νέες ερευνήτριες και ερευνητές κάνουν την είσοδό τους δυναμικά στο χώρο με διδακτορικές διατριβές, η εκπόνηση και δημοσίευση σχετικού εκπαιδευτικού υλικού, καθώς και τα προγράμματα ευαισθητοποίησης των εκπαιδευτικών βελτιώνονται συνεχώς (Προγράμματα Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας, Πρόγραμμα Συμβούλων Επαγγελματικού Προσανατολισμού του τμήματος Ψυχολογίας Α.Π.Θ. και

πολλά άλλα). Τα γυναικεία θέματα προσεγγίζονται με μεγαλύτερη ή μικρότερη ευρύτητα και πληρότητα σε όλα σχεδόν τα πανεπιστήμια της χώρας και αρχίζουν να αποτελούν αντικείμενα συστηματικών ερευνητικών προγραμμάτων με εμφανή μεθοδολογική και θεματική διεύρυνση των σχετικών προσεγγίσεων. Σαφής εικόνα της κινητικότητας αυτής καταγράφεται κυρίως στα προγράμματα συλλογικών εκδηλώσεων αλλά και ατομικών δραστηριοτήτων. Επισημαίνεται σαφής πολυεπιστημονική και σε ορισμένες περιπτώσεις διεπιστημονική προσέγγιση των σχετικών θεματικών, και καθιερώνεται η έμφυλη διάσταση στη μεθοδολογία πολλών ερευνητικών προγραμμάτων. Η οργάνωση των σπουδών φύλου όμως προϋποθέτει αλλαγές σε πολλαπλά επίπεδα: θεωρίας, μεθόδου, οργάνωσης, εκπαιδευτικής πρακτικής, σχέσεων διδασκόντων-διδασκομένων, αξιολόγησης των πανεπιστημίων.

4.4.3.3 Προγράμματα φύλου στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα

Μετά το 1980, η παρέμβαση του ελληνικού κράτους διαφοροποιείται αισθητά προς την κατεύθυνση προώθησης δικαιότερων μορφών κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των φύλων, αξιοποιώντας προτάσεις και ενισχύσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στο πλαίσιο αυτό, ο σχεδιασμός προπτυχιακών και μεταπτυχιακών προγραμμάτων σπουδών για το φύλο διεύρυνε το σχετικό θεωρητικό προβληματισμό, αξιοποίησε τη διεθνή θεωρία και πρακτική, συστηματοποίησε τις μεμονωμένες ατομικές προσπάθειες και πίεσε για αλλαγές τόσο την ακαδημαϊκή κοινότητα όσο και την πολιτεία.

Εικόνα 4.9 *Διατμηματικό Προπτυχιακό και Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Α.Π.Θ. – Οδηγοί Σπουδών.*

Συστηματική μελέτη των οδηγών σπουδών των ελληνικών πανεπιστημίων, στην εξέλιξή τους από τη δεκαετία του 1990 και εξής, φανερώνει σταδιακή ανάπτυξη των σχετικών με το φύλο μαθημάτων στα πανεπιστήμια και αισθητή διεύρυνση των σχετικών προσεγγίσεων. Ως προς τον τρόπο διάχυσης, το εύρος δηλαδή, είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι αρχίζουν να καταγράφονται μαθήματα για το φύλο από τη δεκαετία του 1980 στα προγράμματα των φιλοσοφικών σχολών της χώρας αρχικά. Από το ακαδημαϊκό έτος 2000-2001 σε όλες τις φιλοσοφικές σχολές υπάρχουν ένα, δύο ή τρία είτε αυτοτελή μαθήματα είτε ενότητες διδακτικές κάποιων γενικών μαθημάτων, και στη συνέχεια σε πολλά από τα παιδαγωγικά τμήματα της πρωτοβάθμιας και της προσχολικής εκπαίδευσης. Ως προς το περιεχόμενο, τώρα, είναι εμφανές ότι η ψυχολογία, η ανθρωπολογία και η κοινωνιολογία ενισχύουν το σχετικό προβληματισμό και έτσι από τα θέματα φύλου σε ένα αρχικό στάδιο, σήμερα περνάμε στις σπουδές φύλου, στις σχέσεις των φύλων στην εκπαίδευση. Γίνεται δηλαδή εμφανής σταδιακά η τάση να συνδεθεί η θεωρία των διαφυλικών σχέσεων τόσο με την εκπαιδευτική πολιτική σε επίπεδο θεωρίας όσο και με τις εφαρμογές στο σχολείο, σε επίπεδο πράξης. Σε ένα τελευταίο και πιο πρόσφατο επίπεδο, ο ευρύτερος μεταμοντέρνος προβληματισμός διαμόρφωσε ή άρχισε να διαμορφώνει και στη χώρα μας τη συζήτηση για τον κλάδο της φεμινιστικής παιδαγωγικής. Ο σχετικός προβληματισμός άρχισε να αναπτύσσεται στους μεταπτυχιακούς κύκλους σπουδών των Α.Ε.Ι. με έμφαση στη φιλοσοφία, την ειδική ορολογία, το περιεχόμενο και τις εφαρμογές της φεμινιστικής παιδαγωγικής στην εκπαιδευτική πράξη, κυρίως στην ανώτατη εκπαίδευση. Τα συνέδρια, επίσης, και οι ημερίδες που διοργανώθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες στα ελληνικά

Α.Ε.Ι., στο πλαίσιο των προπτυχιακών και μεταπτυχιακών προγραμμάτων για το φύλο, αποτέλεσαν μια πολύ καλή ευκαιρία συζήτησης, προβληματισμού και διαλόγου ανάμεσα στα μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας και του ευρύτερου ακαδημαϊκού και κοινωνικού χώρου. Οι τίτλοι των εκδηλώσεων αυτών είναι ενδεικτικοί για το εύρος των θεμάτων που συζητήθηκαν και της ευκαιρίας που δόθηκε να αναδειχθούν πολλές νέες και ενδιαφέρουσες διαστάσεις.[141]

Ως προς τον τρόπο διάχυσης των σχετικών με το φύλο θεμάτων στην εκπαιδευτική πράξη όμως είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι αρχίζουν να καταγράφονται μαθήματα για το φύλο από τη δεκαετία του 1980 στα προγράμματα πολλών Α.Ε.Ι. και να υλοποιούνται προγράμματα επιμόρφωσης εκπαιδευτικών όλων των βαθμίδων. Η έναρξη λειτουργίας, τέλος, των διατμηματικών προπτυχιακών και μεταπτυχιακών προγραμμάτων σπουδών από το πανεπιστημιακό έτος 2002-2003 αποτελεί κομβικό σημείο, το σημαντικότερο, κατά την εκτίμησή μας, βήμα για την προώθηση σπουδών φύλου στην ελληνική πραγματικότητα. Τα ποικίλα αντικείμενα διδασκαλίας, οι διδακτικές σημειώσεις και τα σεμινάρια εμπλούτισαν αισθητά την πανεπιστημιακή πραγματικότητα από τη μια, και οι ημερίδες, οι διαλέξεις τα συμπόσια και τα διεθνή συνέδρια από την άλλη άνοιξαν το διεπιστημονικό διάλογο και εμπλούτισαν ήδη αισθητά την ερευνητική δραστηριότητα και τις σχετικές δημοσιεύσεις. Η παρέμβαση των πανεπιστημίων όμως στη γενικότερη εξέλιξη των σχετικών θεμάτων στη χώρα μας είναι ουσιαστική και διαμορφώνει σε πολλά σημεία την εκπαιδευτική πολιτική.

4.5 Επιλογικά: Αποτιμήσεις – Προοπτικές

Η επισκόπηση που προηγήθηκε για την εξέλιξη της ανώτατης εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα περιλάμβανε σχηματικά την πρόσβαση στην επιστημονική γνώση, τη σταδιακή διεύρυνση του επαγγελματικού χώρου και την ακαδημαϊκή εξέλιξη των γυναικών στον πανεπιστημιακό χώρο. Από την εξέλιξη αυτή έγινε φανερό ότι η σχέση εκπαίδευσης και φύλου έχει διαγράψει στη χώρα μας μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα πορεία. Από τον προβληματισμό για τη σχέση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης με τον κοινωνικό ρόλο των γυναικών των πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα, η σχετική συζήτηση επικεντρώνεται στη συνέχεια στη δυνατότητα των γυναικών να συμμετέχουν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και μετατοπίζεται στις τελευταίες δεκαετίες στο δικαίωμα πρόσβασης της Ελληνίδας στην ανώτατη εκπαίδευση και στο χώρο της εργασίας.

Αποτιμήσεις – προοπτικές για το μέλλον: Επειδή ο ρόλος των πανεπιστημίων είναι ουσιαστικός, αφού επηρεάζει, προωθεί και διαμορφώνει σε πολλά σημεία την εκπαιδευτική πολιτική, σήμερα αποτελεί κρίσιμο στοιχείο η διαμόρφωση δομών, θεσμών και νομοθεσίας που θα ενισχύουν νέες κοινωνικές σχέσεις των φύλων στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και θα θεμελιώνουν ευοίωνες προοπτικές στην ακαδημαϊκή έρευνα και πρακτική με νέες οπτικές-προτεραιότητες-θεωρητικούς προσανατολισμούς και, συνεκδοχικά, νέες πολιτικές ισότητας στην έρευνα και τη διδασκαλία. Αυτοτελής, δηλαδή ακαδημαϊκή πρακτική, μια ολοκληρωμένη εκπαιδευτική πολιτική που να συμπεριλαμβάνει στη φιλοσοφία της τον προβληματισμό για την ισότητα των φύλων στην εκπαίδευση, ερευνητικά δίκτυα, μακροπρόθεσμος προγραμματισμός και ειδικές δομές σε όλα τα Α.Ε.Ι.

[141] Βλέπε τη σχετική επισκόπηση στο Ζιώγου-Καραστεργίου, *Διερευνώντας το φύλο*, 67-98. Σχετικά με απόπειρες νέων προσεγγίσεων βλ. ενδεικτικά . Όλγα Παντούλη, *Αφηγήσεις ζωής ελληνίδων επιστημόνων: Η εξέλιξή τους στους τομείς της φυσικής, των μαθηματικών, της μηχανικής και της τεχνολογίας* (Θεσσαλονίκη: Ρώμη, 2015).

Βιβλιογραφία/Αναφορές

Πρωτογενείς πηγές

Νομοθεσία

«Αναλυτικοί πίνακες του προϋπολογισμού των εξόδων του υπουργείου των οικονομικών δια την χρήσιν του έτους 1900», *Φ.Ε.Κ.* 63, 22 Μαρτίου 1900.

Β.Δ. «Περί εγκρίσεως του καταστατικού του Λυκείου των Ελληνίδων», *Φ.Ε.Κ* 51, 2 Μαρτίου 1911, 197-198.

Β.Δ. 26 Απριλίου 1904 «Περί μεταρρυθμίσεως του Β. διατάγματος της 28 Σεπτεμβρίου 1900 περί διαγωνισμού υποτρόφων εν τη Εσπερία», *Φ.Ε.Κ.* 88, 28 Απριλίου 1904, 247.

Διάταγμα της 14/26 Απριλίου 1837 «Περί προσωρινού κανονισμού του εν Αθήναις συστηθησομένου πανεπιστημίου», *Φ.Ε.Κ.* 16, 24 Απριλίου 1837, 62-69.

Ζερβός, Θεόδωρος. «Πρότασις Νόμου». *Παράρτημα της Εφημερίδος των Συζητήσεων της Βουλής*, περίοδος 8η, συν. Α΄ (20 Οκτωβρίου 1879 – 17 Απριλίου 1880): ρα΄.

Λιακόπουλος, Ηλίας. *Ευρετήριον των ουσιωδών περιεχομένων εν τη Εφημερίδι της Κυβερνήσεως από του 1833 μέχρι τέλους 1889*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1890.

Νόμος ΒΤΒ΄ 12 Ιουλίου 1895 «Περί εξετάσεων εν τοις γυμνασίοις και ελληνικοίς σχολείοις», *Φ.Ε.Κ.* 14, 14 Ιουλίου 1895, 49.

Αρχεία

Αρχείο Α.Π.Θ. Πρακτικά εκλογών Φυσικομαθηματικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Αρχείο Α.Π.Θ. Πρακτικά συνεδριών της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Συνεδρία 213, 3 Ιουνίου 1933 και Συνεδρία 217, 16 Νοεμβρίου 1933.

Αρχείο Α.Π.Θ., Πρακτικά συνεδριών της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Συνεδρία 434, 18 Οκτωβρίου 1945.

Πρακτικά-Εκθέσεις-Λόγοι

Επετηρίς του υπουργείου εκκλησιαστικών και δημοσίας εκπαιδεύσεως 1910-1911. Αθήνα: Υπουργείον Εκκλησιαστικών, 1912.

Λόγοι και ευθύναι Αναστασίου Κ. Χρηστομάνου, καθηγητού χημείας, πρυτάνεως του Εθνικού Πανεπιστημίου κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1896-97. Αθήνα: Ανέστης Κωνστανίδης, 1898.

Πρακτικά των συνεδριάσεων του διοικητικού συμβουλίου της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας. Αθήνα, 1911.

Τα κατά την πρυτανείαν Α. Δ. Κυριακού, τακτικού καθηγητού της εκκλησιαστικής ιστορίας και της συμβολικής, πρυτανεύσαντος κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1895-1896. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλάριος 1898.

Τα κατά την πρυτανείαν Γεωργίου Μιστριώτου τακτικού καθηγητού των ελληνικών γραμμάτων, πρυτανεύοντος κατά το ακαδημαϊκό έτος 1890-1891. Αθήνα: Παλιγγενεσία Ι. Αγγελόπουλου, 1892.·

Δευτερογενείς πηγές - Βιβλιογραφία

«Αγγελία: Απόσπασμα εκ του Καταστατικού του Συλλόγου». *Πλειάς*, 1 (1 Ιανουαρίου 1899): 2.

Βαλλώση, Πιπίνα. «Η γυνή εν τη οικογενεία». *Οικογένεια*, 1 (4 Ιανουαρίου 1897): 3.

Βαμβέτσος, Αλέξανδρος. *Μικραί Νομικαί Μελέται*, Αθήνα: Εστία, 1917.

Βαρέλλα, Ευαγγελία. «Η Σχολή Θετικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης». Στο *75 χρόνια Φυσικομαθηματικής Σχολής Α.Π.Θ.*, 27-49. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2003.

Βαρίκα, Ελένη. *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα: 1833-1907*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας, 1987.

Βέβελ, Αύγουστος. *Η γυνή και ο κοινωνισμός. Η γυνή εν τω παρελθόντι, τω παρόντι και τω μέλλοντι*. Μετάφραση Σ. Οικονόμος. Αθήνα: Καταστήματα «Ακροπόλεως» Β. Γαβριηλίδου, 1892.

Βοσνιάδου Στέλλα και Λυδία Βαΐου. «Η θέση των γυναικών στο ακαδημαϊκό προσωπικό των ελληνικών πανεπιστημίων». Στο *Σπουδές Φύλου*, επιμέλεια Θεοδοσία Παυλίδου, 45-49. Θεσσαλονίκη: Ζήτη, 2006.

Βρετός, Ι. «Η πρώτη υφηγήτρια του ελληνικού πανεπιστημίου». *Ημερολόγιον Εγκυκλοπαιδικόν Ι. Α. Βρετού*

του έτους 1910, 1909, 299-300.
Γ. «Το γυναικείον ζήτημα». *Εθνική Αγωγή*, 17 (15 Οκτωβρίου 1898): 270.
Γαβριηλίδης, Βλάσης. *Αι γυναίκες*. Αθήνα: Ελευθερουδάκης, 1921.
Γαϊτανοπούλου, Αθηνά Π. [Σίβυλλα]. «Η Ελληνίς εν τη καλλιτεχνία». *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον Ελένης Σβορώνου*, 1910, 93-106.
Γαλανός, Μ. «Άνδρες και γυναίκες». *Ανάπλασις*, 147 (4 Ιουνίου 1894): 2145-2148.
Δάφνις. «Ο Κινηματογράφος του μηνός». *Πινακοθήκη*, 8 (Ιούνιος-Ιούλιος 1908): 94.
Δάφνις. «Τέχνη και ηθική». *Πινακοθήκη*, 4 (Νοέμβριος 1904): 176.
Δε Βιάζης, Σπυρίδων. «Το βασίλειον μιας πνευματώδους γυναικός». *Πλειάς*, 1 (1899): 146.
Δε Βιάζης, Σπυρίδων. «Η αποστολή της γυναικός». *Οικογένεια*, 4 (25 Ιανουαρίου 1897): 29-30.
Δελογγύ, Μαγδαληνή. *Ο ανήρ και η γυνή ή αι ανθρώπινοι αδικίαι*. Μετάφραση Π. Ν. Β. [Παύλος Νιρβάνας]. Αθήνα: Καταστήματα «Ακροπόλεως» Β. Γαβριηλίδου, 1893.
Δεσποινίς Βελόνη. «Αθηναϊκαί στιγμαί». *Οικογένεια*, 3 (18 Ιανουαρίου 1897): 21.
Δημαράς, Αλέξης, επιμ. *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια ιστορίας, 1821-1894*, τ. 1. Αθήνα: Ερμής, 1973.
Διαβάτης. «Υπό το μικροσκόπιον». *Εμπρός*, 23 Ιουνίου 1908.
Εγώ. «Χίλιαι και μία δημοσιογραφικαί ημέραι. Εικόνες, περιγραφαί, συνεντεύξεις με όλους τους κατοίκους των Αθηνών. Εικών διδασκαλίσσης, εκτός του τοίχου». *Εμπρός*, 8 Μαΐου 1903.
Ομάδα Εργασίας «Γυναίκες και Επιστήμες» του Δικτύου ETAN (Ευρωπαϊκό Δίκτυο Αξιολόγησης της Τεχνολογίας). «Έκθεση με τίτλο Επιστημονικές πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Προωθώντας την αριστεία μέσα από την ενσωμάτωση της διάστασης της ισότητας των φύλων στις επιστημονικές πολιτικές», 2001. [European Commission, Etan Report. Promoting excellence through mainstreaming gender equality. A Report from the ETAN Expert Working Group on Women and Science]. ftp://ftp.cordis.europa.eu/pub/improving/docs/g_wo_etan_en_200101.pdf .
Ευαγγελίδου, Θηρεσία Μ. «Πνευματική συναδέλφωσις. Υποδοχή – προσφώνησις προς τας ρωμανίδας διδάκτορας και φοιτητρίας». *Πλειάς*, 11-12 (1-15 Σεπτεμβρίου 1901): 162-166.
Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. *Διερευνώντας το φύλο: Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός στη γενική, επαγγελματική και συνεχιζόμενη εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2006.
Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. *Γυναίκες και ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα. Οι πρώτες φοιτήτριες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών 1890-1920*. Θεσσαλονίκη: [χ.έ], 1988.
Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα, 1830-1893*. Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1986.
Ζωγράφος, Αύγουστος, «Η γυνή εν τω παρελθόντι και εν τω ενεστώτι». *Οικογένεια*, 15 (12 Απριλίου 1897): 114-115.
Ζωγράφου, Ευγενία. «Πρός τας Ελληνίδας». *Ελληνική Επιθεώρησις*, 25 (1 Νοεμβρίου Ι909): 774 .
Η Αροδαφνούσα. «Ο γυναικόκοσμος. Κυρίαι που δουλεύουν». *Ο Νουμάς*, 100 (13 Ιουνίου 1904): 3.
Ηλιακοπούλου, Κατίνα Π. «Από τας αναμνήσεις μου. Από την ζωήν των ονείρων. Α΄». *Εφημερίς των Κυριών*, 975 (1-15 Νοεμβρίου 1909): 869-871.
Ηλιακοπούλου, Κατίνα Π. «Από τας αναμνήσεις μου, Β΄». *Εφημερίς των Κυριών*, 976 (15-30 Νοεμβρίου 1909): 899-901.
Ηλιού, Μαρία. «Οι γυναίκες πανεπιστημιακοί. Εξέλιξη της θέσης τους ή στασιμότητα;». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 70 (1988): 3-24.
Θαλασσινή, Δέσποινα. «Ένα γράμμα». *Πινακοθήκη*, 6 (Αύγουστος 1901): 142-143.
Θεοχάρης, Σταμάτιος. «Η επαγγελματική δράσις της γυναικός. Η γυνή εκτός του οίκου». *Οικογενειακόν Ημερολόγιον Άννης Σερουΐου* 4 (1902): 21-25.
Καλλισπέρη, Σεβαστή. «Αι ελληνίδες φοιτήτριαι». *Η Ελλάς κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνας του 1896. Πανελλήνιον Εικονογραφημένον Λεύκωμα*, 202-204. Αθήνα: Καταστήματα «Ακροπόλεως» Β. Γαβριηλίδου, 1896.
Καλλισπέρη, Σεβαστή. «Σκέψεις επί της θηλείας εκπαιδεύσεως. Δεν εκπατρίζομαι». *Εφημερίς των Κυριών*, 233 (3 Νοεμβρίου 1891): 1-4.
Καλογερόπουλος, Ι. Δ. «Αι Ελληνίδες». *Οικογένεια*, 2 (11 Ιανουαρίου 1897): 14.
Κάρμα Νιρβάμη [Νίκος Καζαντζάκης]. «Γαλάτεια Αλεξίου. (Αφορμή από το Ridi Pagliaccio της)». *Ο Νουμάς*, 348 (14 Ιουλίου 1909): 1-3.
Κούκου, Αλκμήνη. «Δηλώσεις συνεργασίας». *Οικογένεια*, 1 (4 Ιανουαρίου 1897): 6.
Κωνσταντινίδης, Ανέστης «Σπάνιον φαινόμενον της παρ' ημίν γυναικείας εκπαιδεύσεως». *Εθνικόν Ημερολό-*

γιον Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν του έτους 1891, 1890, 193-198.
Λαμπρίδης, Ι. «Η γυνή ως δικηγόρος». *Παρνασσός* 14 (1891-1892): 290-305.
Λάμπρος, Σπυρίδων. *Λόγοι και άρθρα*. Αθήνα: [χ.έ.], 1902.
Λασκάρεως, Πολύμνια. «Η θέσις της γυναικός εν τη σημερινή κοινωνία». *Ελληνική Επιθεώρησις*, 37 (Νοέμβριος 1910): 1132-1133.
Λασκαρίδου, Σοφία. *Από το Ημερολόγιό μου. Θύμησες και στοχασμοί*. Αθήνα: [χ.έ.], 1956.
Λεοντιάς, Σαπφώ. *Ο ανήρ και η γυνή (Διαλέξεις τρεις)*. Κωνσταντινούπολις: Αφοί Γεράρδοι, 1899.
Λεοντιάς, Σαπφώ. «Περί κλήσεως της γυναικός». *Ευρυδίκη*, 1 (1870-1871): 62-64 και 77-80.
Λιγεία. «Κάτι για τη χειραφέτηση». *Ο Νουμάς*, 330 (8 Φεβρουαρίου 1909): 3-4.
Μαραγκουδάκη, Ελένη. «Γυναίκες πανεπιστημιακοί: Εξελίξεις και σταθερότητες της θέσης τους στον ακαδημαϊκό χώρο». Στο *Από την εφηβεία στην ενήλικη ζωή, Πρακτικά Συνεδρίου Καλλιρρόη*, 239-270. Θεσσαλονίκη: Έργο «Καλλιρρόη», 2008.
Μελανδινού, Χαρίκλεια. «Η αποστολή της γυναικός και ο οίκος». *Οικογένεια*, 13 (29 Μαρτίου 1897): 99-100.
Μπλαίκη, Ουΐλλιαμ. *Γερά σώματα δια τα αγόρια και τα κορίτσια μας*. Μετάφραση Α. Παπαδιαμάντης. Αθήνα: Καταστήματα «Ακροπόλεως» Β. Γαβριηλίδου, 1894.
Μωυσείδης, Μ. *Ο χαρακτήρ και η μόρφωσις της Ελληνίδος*. Κωνσταντινούπολις: [χ.έ.], 1913.
Μωυσείδης, Μ. «Η φυσική μόρφωσις της γυναικός». *Αθήναι*, 7 (Μάιος 1908): 55-58.
Ν. Ο. «Προς τας Ελληνίδας». *Δελτίον των Ελληνίδων*, 1-2 (Μάιος-Ιούνιος 1909): 2-3.
Ν. Ο. «Η εκλογή επαγγέλματος». *Δελτίον των Ελληνίδων*, 1-2 (Μάιος-Ιούνιος 1909): 10-12.
Νβ. Π. [Παύλος Νιρβάνας]. «Το θηλυκόν ζήτημα». *Παναθήναια*, 169 (15 Οκτωβρίου 1907): 25-26.
«Ο διωγμός των φοιτητριών». *Τα Ολύμπια,* 1 (11 Νοεμβρίου 1895): 8.
Ο πάντα δικός σου. «Γράμματα σε μια γυναίκα». *Ο Νουμάς*, 131 (16 Ιανουαρίου 1905): 4
Οι γυναικείες σπουδές στην Ελλάδα και η ευρωπαϊκή εμπειρία. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1996.
Παναγιωτάτου, Αγγελική. «Φεμινισμός». *Πινακοθήκη*, 99 (Μάιος 1909): 44-45 και 100 (Ιούνιος-Ιούλιος 1909): 73-74.
Παναγιωτάτου, Αλεξάνδρα. *Ο αγών της ζωής μου*. Αλεξάνδρεια: [χ.έ.], 1951.
Παντούλη, Όλγα. *Αφηγήσεις ζωής ελληνίδων επιστημόνων: Η εξέλιξή τους στους τομείς της φυσικής, των μαθηματικών, της μηχανικής και της τεχνολογίας*. Θεσσαλονίκη: Ρώμη, 2015.
Πανώρια. «Γράμματα στην ξαδέρφη μου. Α΄». *Ο Νουμάς*, 338 (5 Απριλίου 1909): 4-5.
Παπαντωνίου, Ζαχαρίας. «Υφηγήτρια». *Εφημερίς των Κυριών*, 1004-1005 (15 Απριλίου – 15 Μαΐου 1911): 1614-1615.
Παπαχατζής, Ευάγγελος. «Το ζήτημα της χειραφετήσεως της γυναικός». *Οικογένεια*, 12 (22 Μαρτίου 1897): 90-91.
Παππαδόπουλος, Γρηγόριος, Γ. *Λόγος περί γυναικός και Ελληνίδος*. Αθήνα: Λ. Δ. Βιλλαράς, 1866.
Παρρέν, Καλλιρρόη. *Φεμινισταί και φεμινίστριαι. Ομιλία της κ. Κ. Παρρέν εις το Λύκειον των Ελληνίδων*. Αθήνα: [χ.έ], χ.χ.[1916].
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Αι Ελληνίδες και αι πολιτικαί επιστήμαι». *Εφημερίς των Κυριών*, 1045 (1-15 Νοεμβρίου 1913): 2457-2458.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Θρίαμβοι του Λυκείου των Ελληνίδων», *Εφημερίς των Κυριών*, 1020 (1-15 Απριλίου 1912): 1970-1972.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Η νέα υφηγήτρια». *Εφημερίς των Κυριών*, 1004-1005 (15 Απριλίου – 15 Μαΐου 1911): 1613-1614.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Γυναικείος καλλιτεχνικός θρίαμβος». *Εφημερίς των Κυριών*, 1001 (1-15 Μαρτίου 1911): 1534.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Προτείνω ψηφοφορίαν των φοιτητών». *Εφημερίς των Κυριών*, 1001 (1-15 Μαρτίου 1911): 1526-1527.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Η πληγή του ελληνικού σχολείου». *Εφημερίς των Κυριών*, 963 (1-15 Μαρτίου 1909): 586-587.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Αριστούχος διδακτόρισσα». *Εφημερίς των Κυριών*, 964 (15-31 Μαρτίου 1909): 623.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Η πρώτη υφηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών». *Εφημερίς των Κυριών*, 949 (1-15 Ιουνίου 1908): 251.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Ελληνίδες επιστήμονες». *Εφημερίς των Κυριών*, 950 (15-30 Ιουνίου 1908): 275.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Αι καλλιτέχνιδές μας εν διωγμώ». *Εφημερίς των Κυριών*, 806 (10 Οκτωβρίου 1904): 1-2.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Αι Ελληνίδες ιατροί εις το ιατρικόν συνέδριον». *Εφημερίς των Κυριών*, 749 (12 Μαΐου

1903): 1-2.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Αι Ελληνίδες και η εθνική ζωή». *Εφημερίς των Κυριών*, 739 (2 Μαρτίου 1903): 1-2.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Αι επιστήμονές μας και το Μαιευτήριον Αθηνών». *Εφημερίς των Κυριών*, 728 (8 Δεκεμβρίου 1902): 1-2.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Το γυναικείον ζήτημα. Α. Οι δύο αιώνιοι αντίπαλοι». *Εφημερίς των Κυριών*, 642 (3 Δεκεμβρίου 1900): 1-2.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Αι αριστεύσασαι νέαι φοιτήτραί μας». *Εφημερίς των Κυριών*, 597 (28 Νοεμβρίου 1899): 6.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Καθημεριναί εντυπώσεις». *Εφημερίς των Κυριών*, 470 (22 Δεκεμβρίου 1896): 1-6.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Αι πρώται διδάκτορές μας. Γυναικείος θρίαμβος», *Εφημερίς των Κυριών*, 470 (22 Δεκεμβρίου 1896): 5.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Φοιτήτρια στασιάζουσα». *Εφημερίς των Κυριών*, 386 (19 Φεβρουαρίου 1895): 1-2.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Φοιτηταί και φοιτήτριαι». *Εφημερίς των Κυριών*, 416 (29 Οκτωβρίου 1895): 1-2.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Η κ. Σαπφώ Λεοντιάς περί του γυναικείου ζητήματος». *Εφημερίς των Κυριών*, 400 (28 Μαΐου 1895): 2-3.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Αι αριστεύσασαι φοιτήτριαι». *Εφημερίς των Κυριών*, 372 (6 Νοεμβρίου 1894): 1-2.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Επωφελείς νεωτερισμοί. (Απάντησις προς τον "Φαίακα" της Εστίας)». *Εφημερίς των Κυριών*, 349 (24 Απριλίου 1894): 1-3.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Η πρώτη ελληνίς διδάκτωρ». *Εθνικόν Ημερολόγιον Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν του έτους 1893*, 1892, 97-101.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Ελληνίδες επιστήμονες». *Εφημερίς των Κυριών*, 246 (9 Φεβρουαρίου 1892): 4.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Ελληνίς προλύτις της φιλολογίας». *Εφημερίς των Κυριών*, 221 (11 Αυγούστου 1891): 6-7.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Μία Ελληνίς πτυχιούχος της Σορβόνης». *Εφημερίς των Κυριών*, 223 (25 Αυγούστου 1891): 3-4.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Η δεσποινίς Στεφανόπολι γενομένη δεκτή εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω». *Εφημερίς των Κυριών*, 183 (14 Οκτωβρίου 1890): 2-3.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Ιωάννα Στεφανόπολι». *Εφημερίς των Κυριών*, 184 (21 Οκτωβρίου 1890): 1-2.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Η δεσποινίς Στεφανόπολι φοιτήτρια της Φιλοσοφικής Σχολής». *Εφημερίς των Κυριών*, 181 (30 Σεπτεμβρίου 1890): 3-5.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Ελληνίς τακτική φοιτήτρια της Σορβόνης». *Εφημερίς των Κυριών*, 48 (7 Φεβρουαρίου 1888): 3-4.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Οι φοιτηταί μας υψούντες την σημαίαν της πνευματικής χειραφετήσεως της γυναικός». *Εφημερίς των Κυριών*, 31 (4 Οκτωβρίου 1887): 3-4.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Διατί δεν την δέχονται εις το Πανεπιστήμιον». *Εφημερίς των Κυριών*, 29 (20 Σεπτεμβρίου 1887):1-2.
Παυλίδου, Θεοδοσία, επιμ. *Σπουδές Φύλου*. Θεσσαλονίκη: Ζήτη, 2006.
Σερουΐου, Άννα. «Πότε άρχεται ο 20ός αιών». *Ημερολόγιον Οικογενειακόν*, 1900, 3-4.
Σερουΐου, Άννα. «Η δράσις της γυναικός εκτός του οίκου ΙΙ». *Οικογένεια*, 5 (1 Φεβρουαρίου 1897): 1-3.
Σερουΐου, Άννα. «Το πρόγραμμά μας». *Οικογένεια*, 1 (4 Ιανουαρίου 1897): 1-2.
Σκόκος, Κωνσταντίνος. «Αι πρώται Ελληνίδες διδάκτορες του Εθνικού Πανεπιστημίου. Αδελφαί Παναγιωτάτου». *Εθνικόν Ημερολόγιον Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν του έτους 1898*, 1897, 273.
Σκόκος, Κωνσταντίνος Φ. «Η λογία δεσποινίς», *Εθνικόν Ημερολόγιον Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν του έτους 1906*, 1905, 37.
Σκορδέλης Βλάσιος. «Περί της γυναικός και ιδία της Ελληνίδος ως μητρός και οικοδεσποίνης». *Ανάπλασις*, 99 (1 Ιουνίου 1892): 1377-1383.
Σουρής, Γεώργιος. «Η λογία δεσποινίς». *Εθνικόν Ημερολόγιον Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν του έτους έτους 1911*, 1910, 124.
Σουρής, Γεώργιος. «Πανεπιστημιακά κι η φοιτήτρια Ροκά». *Ο Ρωμηός*, 25 Φεβρουαρίου 1895.
Σουρής, Γεώργιος. «Παντοία και ειδήσεις και θέατρα επίσης». *Ο Ρωμηός*, 7 Ιουλίου 1884.
Σταματελλάτου, Άννα. «Το γυναικείον ζήτημα». *Ελληνική Επιθεώρησις*, 31 (Μάιος 1910): 977-978.
Συνεργάτις. «Το περί γυναικός ζήτημα». *Πλειάς*, 2-3 (15-31 Ιανουαρίου 1899): 80-82.
Τα κατά την πρυτανείαν Κυπαρίσσου Στεφάνου, τακτικού καθηγητού των μαθηματικών, πρυτανεύσαντος κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1908-1909. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλάριος, 1911.

Τραπεζούντιος, Χρ. «Διάλεξις κ. Καλλιόπης Κεχαγιά». *Πλειάς*, 7 (30 Απριλίου 1901): 97-98.
Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος. *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1987.
Φαίαξ. «Επιβλαβείς νεωτερισμοί». *Εστία*, 8 Απριλίου 1894.
Φαίδων [Γρ. Ξενόπουλος]. «Απ' έξω από μία τράπεζα». *Η Διάπλασις των Παίδων*, 14 (7 Μαρτίου 1920): 108.
Φαίδων [Γρηγόριος Ξενόπουλος]. «Στην κουζίνα». *Η Διάπλασις των παίδων*, 13 (29 Φεβρουαρίου 1920): 100.
Φαρμακίδου, Ειρήνη. «Ο προορισμός της γυναικός και τα καθήκοντα αυτής». *Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών Η ΛΕΣΒΟΣ Χαρίκλειας Π. Μελανδινού* 1 (1912): 57.
Φιλαδελφεύς, Αλέξανδρος. «Η καλλιτεχνία εν τω κοινωνικώ βίω». *Πλειάς*, 4 (15 Μαρτίου 1901): 51-55.
Φιλάρετος, Γεώργιος. «Ολίγα περί γυναικών». *Παρθενών*, 3 (1873): 371-376 και 398-402.
Κεχαγιά, Καλλιόπη. «Η θέσις της γυναικός εν τη κοινωνία». *Αττικόν Ημερολόγιον Ειρηναίου Ασωπίου*, 1882, 305-327.
Φούκας, Βασίλειος. *Η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: Σπουδές, σπουδαστές και σπουδάστριες κατά την περίοδο του μεσοπολέμου (1926-1940)*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2009.
Χρηστίδης, Αναστάσιος. «Περί της κλήσεως και του προορισμού της γυναικός εν τη κοινωνία». *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος* 23 (1891-1892): 96-101.
Arnot, Madeleine. *Reproducing Gender; Essays on Educational Theory and Feminist Politics*. London: Routledge-Falmer, 2002. [ελληνικά: *Διαδικασίες αναπαραγωγής του φύλου: Εκπαιδευτική θεωρία και φεμινιστικές πολιτικές*. Μετάφραση Χριστίνα Αθανασιάδου και Κατερίνα Δαλακούρα. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2006.
Delamont, Sara και Lorna Duffin, επιμ. *The Nineteenth Century Woman*. London: Croom Helm, 1978.
Fisher, Dorothy C. *Η αυτοαγωγή κατά την Μοντεσσόρη*. Μετάφραση – εισαγωγή Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης. Αθήνα: [χ.έ.], 1924.
Rowold, Katharina. *The Educated Woman. Minds, Bodies and Women's Higher Education in Britain, Germany and Spain, 1865-1914*. London: Routledge, 2010.

Παράρτημα Ι - Τεκμήρια

Τεκμήριο 4.1.

Πηγή: *Λόγοι και ευθύναι Αναστασίου Κ. Χρηστομάνου, καθηγητού χημείας, πρυτάνεως του Εθνικού Πανεπιστημίου κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1896-97* (Αθήνα: Ανέστης Κωνστανίδης, 1898), 49.

«*Φοιτήτριαι εφοίτων κατά το έτος τούτο 8 εν όλων, όσαι δηλαδή και κατά το προηγούμενον έτος, ουδεμιάς νέας εγγραφής γενομένης διαρκούντος του έτους 1896/97, ήτοι: 2 εις το φιλολογικόν τμήμα της Φιλοσοφικής Σχολής*
1 εις το μαθηματικόν τμήμα
1 εις το φυσικόν τμήμα
3 εις την Ιατρικήν Σχολήν και
1 εις το Φαρμακευτικόν Σχολείον,
Εάν δε συγκαταλέξωμεν και δύο εκ Κεφαλληνίας δεσποινίδας, ευδοκιμησάσας ως οι άριστοι των αρρένων αυτών συναδέλφων εις τας ενώπιον της Ιατρικής Σχολής εξετάσεις και τιμηθείσας δια του ιατρικού διπλώματος, το πρώτων ήδη απονεμηθέντος υπό του ημετέρου Πανεπιστημίου εις θήλεις μύστας των επιστημών και επαξίως μάλιστα, τότε ανέρχεται εις 10 ο αριθμός των νέων Ελληνίδων, αίτινες εγκύψασαι εις τας γυμνασιακάς σπουδάς και ευδοκιμήσασαι κατά τας απολυτηρίους αυτών εξετάσεις, συναισθάνομαι δε ότι και τας δυσχερείας των πανεπιστημιακών σπουδών ευθαρσώς ηδύνατο να κατανικήσωσι, σταθερά θελήσει απεφάσισαν κατά το παράδειγμα τόσων άλλων ομοφύλων να εγκαταλείψωσι τας τρίβους της πατροπαραδότου γυναικείας αγωγής και να επιδιώξωσι το ανέκαθεν εις το άρρεν φύλον επιπεφυλαγμένον στάδιον της ειδικής επιστημονικής τελειοποιήσεως. Η χειραφέτησις της γυναικός εγένετο ήδη συρμός και θα ήτο μάταιος αναχρονισμός να καταπολεμήται παρ' ημίν η τάσις αυτή, εφ' όσον μάλιστα δεν υπερακοντίζει τα εσκαμμένα. Αλλ' ιδίως εκεί ευδοκιμεί, ένθα αδρανεί ο ανήρ και αποτυγχάνει ως φορεύς των επιστημονικών σταδίων. Ουδείς αρνείται ότι γυναίκες έξοχοι υπερέχουσι τους άνδρας εν τη εγκαρτερήσει πόνων και μόχθων, ότι διάνοια υψιπετής, συνδυαζομένη μετ' επιμόνου βουλήσεως και αυταπαρνήσεως, δύναται να υπερνικήση τας πολυειδείς της φύσεως αδυναμίας και ότι αγωγή κατάλληλος του πνεύματος και του σώματος, παρεχομένη εις πλάσμα τοσούτον ευγενές και φιλότιμον, οίον η γυνή, δύναται ν' αγάγη, εις αποτέλεσμα απροσδοκήτως μέγα. Η ιστορία μαρτυρεί ότι καθ' όλας τας εποχάς ανεφάνησαν και γυναίκες υπέροχοι τον νουν και την καρδίαν, διαπρέψασαι εν τη ενασκήσει υψηλών ανδρικών αρετών.

Αλλ' είναι εξαιρέσεις μόνον αι ταύται εμφανίσεις. <u>Διό φρονώ ότι οφείλομεν μεν να ανεχώμεθα αυτάς και να μη παρακωλύωμεν την επιστημονικήν ανάπτυξιν του γυναικείου φύλου, αλλά και να μη ενισχύωμεν αυτάς δι' υπερβολικής ενθαρρύνσεως</u>. Από του σημείου της υψίστης τελειότητος, ην δύναται να φθάση η γυνή, μέχρι του εκφυλισμού είναι εν μόνον βήμα, και εάν δεν συντελέσωσιν έκτακται κοινωνικαί, βιωτικαί και πολιτικαί περιστάσεις, θα ήναι δύσκολον να φαντασθώμεν τας ολίγας εκείνας εξόχους εξαιρέσεις δρώσας εν τη πάλη υπέρ της υπάρξεως επωφελώς προς ανύψωσιν της κοινωνίας και της επιστήμης και υπερακοντιζούσης το άρρεν φύλον εν αυτή. Το στοιχείον της γυναικός είναι ο οίκος και η οικογένεια. Εν τω σταδίω τούτω μενέτω, διότι εν τούτω ουδείς ανήρ δύναται να την υποκαταστήση. Εάν αι δύο ή τρεις μεταξύ μυριάδων γυναικών και επιδεκτικαί εξόχου μορφώσεως, το μικρόν τούτο κέρδος δεν διακιολογεί την ανυπολόγιστον ζημίαν, ήτις θα προκύψη, εάν προτιμηθή η αθρόα διαμόρφωσις ημιτελών και χωλαινουσών μετριοτήτων ή ασημοτήτων, αντί της ενισχύσεως του πρωτίστου προορισμού της γυναικός, εις ον ουδείς ανήρ δύναται ν' ανταγωνισθή προς αυτήν. Ας αναπτύσσωνται και διανοητικώς αι Ελληνίδες, ας μη λησμονώσιν όμως ότι το Έθνος παρ' αυτών αναμένει αρίστας μητέρας υιών και ρωμαλέων, ούς η έμπνευσις της μητρικής ανατροφής να καθιστά πολίτας θαρραλέους, εντίμους και φιλανθρώπους, φιλοπροόδους και φιλονόμους και φιλοπάτριδας».

Τεκμήριο 4.2.

Σκίτσο, 1895, « Ο Διωγμός των φοιτητριών».
Πηγή: *Τα Ολύμπια,* 1 (11 Νοεμβρίου 1895):8.

Τεκμήριο 4.3.

Φοιτήτρια Ροκά.
Πηγή: Γεώργιος Σουρής, «Πανεπιστημιακά κι η φοιτήτρια Ροκά», *Ο Ρωμηός*, 25 Φεβρουαρίου 1895.

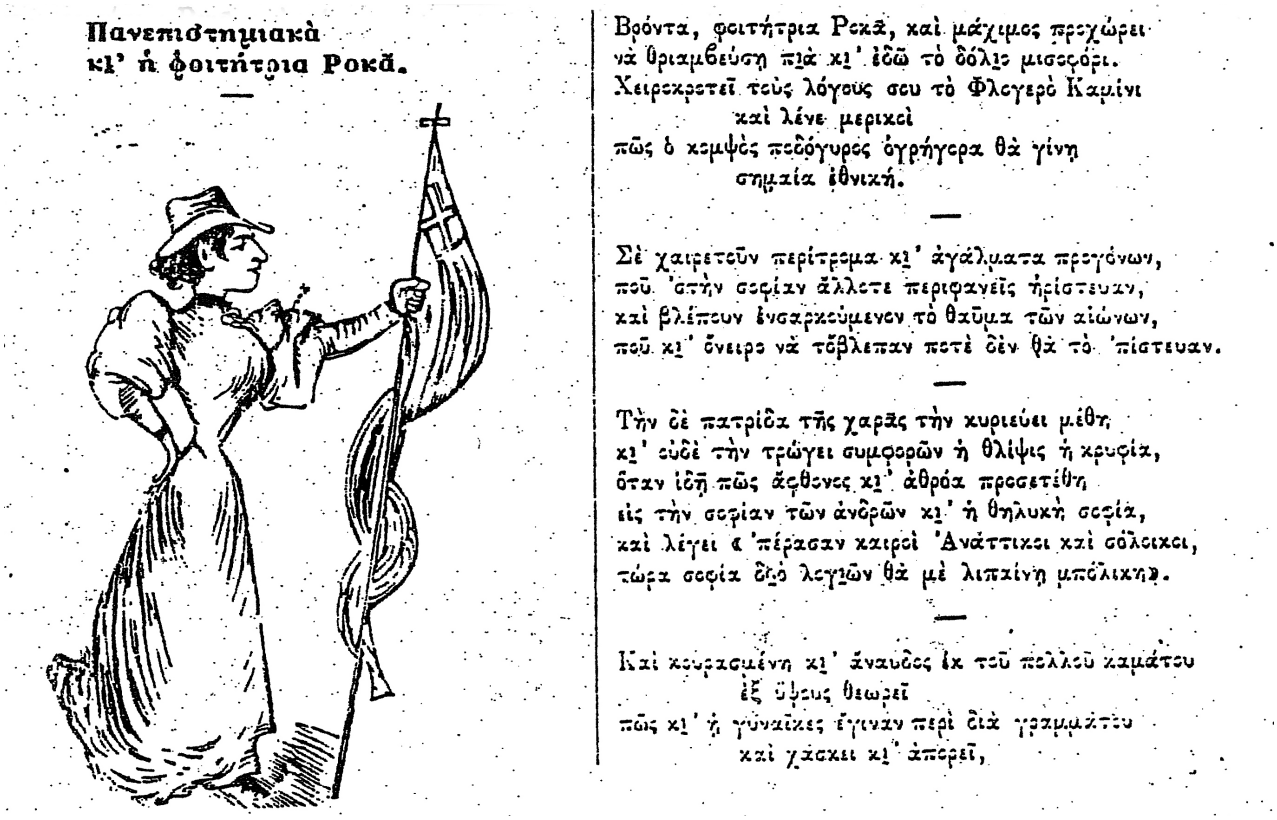

Τεκμήριο 4.4.

Πηγή: Συνεδρίαση Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (18-10-1945). Θέμα: Αριθμός των εισακτέων φοιτητών.

«...Ο κ. Κοσμήτωρ[Ι.Σταματάκος] ανακοινοί ότι η Σύγκλητος κατά πλειοψηφίαν απεφάσισε να ορισθή ο αριθμός των εισακτέων φοιτητών. Εις την Φιλοσοφικήν Σχολήν του Πανεπιστημίου Αθηνών ο αριθμός των εισακτέων φοιτητών ωρίσθη εις 80 εξ ών 55 άρρενες και 25 θήλεις.

Ο κ. Κυριακίδης λέγει ότι το Σύνταγμα απαγορεύει τον περιορισμόν. Η φοίτησις εις την ανωτάτην εκπαίδευσιν είναι ελευθέρα. Η ανάγκη του περιορισμού των εισακτέων φοιτητών υπηγορεύθη εκ της περιορισμένης ικανότητος των Σχολών να μορφώσουν μέγαν αριθμόν επιστημόνων. Ο περιορισμός όμως των εισακτέων κατά φύλον δεν έχει ως βάσιν την περιορισμένην ταύτην ικανότητα της Σχολής να μορφώση μέγαν αριθμόν επιστημόνων. Αναγνωρίζει ότι ***η αύξησις του θήλεος προσωπικού διδακτικού της μέσης εκπαιδεύσεως δημιουργεί κινδύνους*** *και πρέπει να περιορισθή πλην όμως τούτο είναι έργον του υπουργείου το οποίον πρέπει να τηρήση κάποιαν αναλογίαν κατά τους διορισμούς μεταξύ θηλέων και αρρένων.*

Ο κ. Βογιατζίδης λέγει ότι υπάρχει κίνδυνος οι μαθηταί της μέσης εκπαιδεύσεως να ***θηλυκοποιηθούν αντί να αρρενοποιηθούν.***

Ο κ. Κυριακίδης συμφωνεί με τον κ. Βογιατζίδη και πρέπει το ζήτημα τούτο να το προσέξει το Υπουργείον Παιδείας.

Ο κ. Κοσμήτωρ λέγει ότι ο κίνδυνος είναι πολύ μεγαλύτερος και σοβαρότερος και πρέπει αι ενδιαφερόμεναι Σχολαί να ωθήσουν το Υπουργείον να προσέξη το ζήτημα αυτό και να λάβη διάφορα μέτρα π.χ. χορήγησιν υποτροφιών, αύξησιν των αποδοχών κ.λπ. Διευκρινίζει ότι την άποψιν καθορισμού ποσοστού θηλέων και αρρένων την φέρει προς συζήτησιν εις την Σχολήν κατά σύστασιν της Συγκλήτου. Την ελευθερίαν της επιστημονικής μορφώσεως την αναγνωρίζει κι αυτός ως και πάντες οι άλλοι. Και το ιδεώδες θα ήτο να προβλέπονται και πτυχία ελεύθερα μη παρέχοντα προσόντα και δικαιώματα εν τοις σχολείοις της μέσης εκπαιδεύσεως τότε ας ηκολουθούν φιλολογικάς σπουδάς οσαδήποτε θήλεα. Εφ' όσον όμως τοιούτον τι δεν ισχύει αλλ' αντιθέτως αι υπερτριπλάσιαι των αρρένων πτυχιούχοι διορίζονται εις την Μ. Εκπαίδευσιν ο ***κίνδυνος είναι εξώφθαλμος*** *και η λήψις προληπτικών μέτρων απαραίτητος.*

Ο κ. Ξυγγόπουλος προτείνει να ορισθή ποσοστόν θηλέων επί του όλου αριθμού των εισακτέων. Ο κ. Ιμβριώτης διαφωνεί με τον κ. Βογιατζίδην και λέγει ότι ανεξαρτήτως της συνταγματικής διατάξεως νομίζει ότι δεν δύναται η Σχολή να εμποδίση εγγραφήν. Το Υπουργείον Παιδείας κατά τους διορισμούς μπορεί να διορίζη μόνον τους άρρενας ή και θήλεις κατά ποσοστά. Υπάρχουν πολλά κορίτσια που δεν θέλουν να διορισθούν αλλ' απλώς να μορφωθούν...

Ο κ. Πελεκίδης λέγει. Ο περιορισμός του αριθμού των εισακτέων είναι ανελεύθερον μέτρον, ***ο δε καθορισμός εισακτέων αρρένων και θηλέων είναι περισσότερον ανελεύθερον μέτρον.*** *Πώς μπορούμε να εμποδίσωμε τας γυναίκας να μορφωθούν και μάλιστα εδώ που οι άνδρες δεν θέλουν να πάρουν φιλολογικήν μόρφωσιν;...*

Ο κ. Βουρβέρης λέγει το ζήτημα του καθορισμού εισακτέων αρρένων και θηλέων είναι μεγάλο ζήτημα. ***Είναι ζήτημα κοινωνικόν και πολιτικόν ισοτιμίας μεταξύ αρρένων και θηλέων.*** *Εκτός της πολιτικοκοικωνικής αυτής πλευράς είναι και το ζήτημα των αποτελεσμάτων εις την μέσην εκπαίδευσιν.»*[55]

---

[55] *Πρακτικά Συνεδριάσεων Φιλοσοφικής Σχολής, Συνεδρία 434 (18 Οκτωβρίου 1945),699-700.*
Σημ.:Οι υπογραμμίσεις στο κείμενο δικές μας.

Μέρος Β

Γυναικεία εγγραμματοσύνη και δημόσιος χώρος

Ατομική παρουσία και συλλογικές παρεμβάσεις

Κεφάλαιο 5

«*Περίεργον τι τέρας: η διδασκάλισσα*»: παραδοξότητες, αντιφάσεις, διλήμματα και υπερβάσεις[1]

Σύνοψη

Στο κεφάλαιο παρουσιάζεται ο ρόλος των γυναικών εκπαιδευτικών ως φορέων υλοποίησης και διάχυσης των στόχων της εκπαίδευσης και οι πολλαπλές αντιφάσεις και συγκρούσεις που απορρέουν από το ρόλο αυτό τόσο για τις ίδιες τις γυναίκες όσο και για το φαινόμενο της διδασκαλίας. Μέσα από την παρουσίαση αυτή αναδεικνύονται και αναλύονται κρίσιμες διχοτομίες (και αντινομίες για τη ζωή των ίδιων των διδασκαλισσών) όπως η σχέση δημόσιου και ιδιωτικού χώρου, οικογένειας-εργασίας, η σχέση φύλου-γνώσης, αποδοχής και «αποκλεισμών», κοινωνικών περιορισμών και υπερβάσεων, αλλά και οι κοινωνικές κατακτήσεις που συνδέονται με αυτό: η μετάβαση από τη διδασκαλία ως έκφανση της κοινωνικής μητρότητας στον επαγγελματισμό του τέλους του 19ου αιώνα και το συνδικαλισμό του 20ού, η πυκνότερη κοινωνική παρουσία, οι εργασιακές διεκδικήσεις. Παράλληλα παρουσιάζονται και οι προσλήψεις/απεικονίσεις του επαγγέλματος των διδασκαλισσών: οι αντιφατικές συλλογικές κοινωνικές αναπαραστάσεις της «διδασκάλισσας» και του διδασκαλικού επαγγέλματος, που αναδεικνύουν την αντιφατικότητα του ιδεολογικού περιβάλλοντος στο οποίο λειτουργούν. Η επαγγελματική εκπαίδευση των διδασκαλισσών και στους δυο χώρους του ελληνισμού (ελληνικό κράτος και ορθόδοξες κοινότητες) αναπτύσσεται στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου, καθώς συνδέεται τόσο με τη συγκρότηση και εξέλιξη της επαγγελματικής τους ταυτότητας όσο και με τις προσλήψεις και τις κοινωνικές αναπαραστάσεις του επαγγέλματός τους. Ειδικότερα αναπτύσσονται οι θεματικές: α) επαγγελματική εκπαίδευση των διδασκαλισσών, β) έμφυλες επαγγελματικές ταυτότητες, γ) οι αντιφάσεις επαγγελματικής και προσωπικής ζωής, δ) οι υπερβάσεις των επαγγελματικών περιορισμών και των αντιφάσεων της έμφυλης κοινωνικής ιδεολογίας, ε) συλλογικές κοινωνικές αναπαραστάσεις της «διδασκάλισσας»

Προαπαιτούμενη γνώση

Κεφάλαια 2 και 3 του βιβλίου αυτού.

[1] Το μέρος του τίτλου σε εισαγωγικά αποτελεί δάνειο από την Ελένη Βαρίκα, η οποία με τη φράση αυτή (αντλημένη από τον Εμμανουήλ Ροΐδη) τιτλοφορεί αντίστοιχο κεφάλαιο του έργου της: Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών: η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907* (Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1987), 179-195.

5.1 Εισαγωγικά

Η κοινωνική αποδοχή της αναγκαιότητας της εκπαίδευσης των κοριτσιών και η συγκρότηση ξεχωριστού σχολικού δικτύου για την εκπαίδευσή τους, μαζί με τις αντιλήψεις που αντιμετώπιζαν ως ακατάλληλη την παρουσία ανδρών (κληρικών αρχικά) εκπαιδευτικών στα σχολεία των κοριτσιών, αποτέλεσαν την αναγκαία συνθήκη για την εμφάνιση της επαγγελματικής κατηγορίας των γυναικών εκπαιδευτικών. Έτσι οι γυναίκες απέκτησαν πρόσβαση στην εργασία, ασκώντας το πρώτο αποδεκτό επάγγελμα για τις γυναίκες του αστικού χώρου και ειδικότερα τις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων (πέραν των χειρωνακτικών επαγγελμάτων που ασκούσαν οι γυναίκες των λαϊκών τάξεων).

Για την κοινωνική της νομιμοποίηση και την ιδεολογική της προώθηση, η διδασκαλία «φυσικοποιήθηκε» και «από-επαγγελματοποιήθηκε»· συνδέθηκε με τις «φυσικές» γυναικείες ιδιότητες της μητρότητας, της φροντίδας και της ανατροφής και προβλήθηκε ως προέκταση του οικιακού ρόλου της γυναίκας-μητέρας. Η ανάγκη όμως για μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα της εκπαίδευσης (για λόγους εθνοτικούς και πολιτισμικής υπεροχής ή εθνικής αποτελεσματικότητας) οδήγησε στην οργάνωση και συστηματοποίηση της εκπαίδευσης των διδασκαλισσών ως επαγγελματικής εκπαίδευσης. Έτσι από τη δασκάλα-μητέρα των αρχών του 19ου αιώνα περνάμε κατά την τελευταία 25ετία του ίδιου αιώνα στην επαγγελματοποίηση της διδασκαλίας, και σταδιακά στην επιστήμονα-καθηγήτρια στις αρχές του 20ού και στην πανεπιστημιακό-ερευνήτρια την ίδια περίπου περίοδο. Η εξέλιξη αυτή συντελείται μέσα σε μεταβαλλόμενα –αντίστοιχα με τις ιστορικές συνθήκες– και αντιφατικά ιδεολογικά περιβάλλοντα, τα οποία καθορίζουν τα χαρακτηριστικά του επαγγέλματος και τις κοινωνικές του προσλήψεις, επηρεάζοντας μέσα από τη διαλεκτική σχέση υποκειμένου-εμπειρίας/περιβάλλοντος, την αυτο-εικόνα, την υποκειμενικότητα και τη ζωή των διδασκαλισσών. Οι αντιφατικές και συχνά αλληλοαναιρούμενες κοινωνικές αναπαραστάσεις της δασκάλας και, κυρίως, η βίωση των συνθηκών του επαγγέλματος δημιούργησαν στις γυναίκες εκπαιδευτικούς διλήμματα και αμφισβητήσεις, αλλά συγχρόνως οδήγησαν στη διαμόρφωση στρατηγικών προσαρμογής ή και υπέρβασης των προβλημάτων.

Η μελέτη της ζωής και της δράσης των γυναικών εκπαιδευτικών έχει πολλαπλό ερευνητικό-ιστορικό ενδιαφέρον: Φωτίζει καταρχάς από μια άλλη οπτική προσέγγισης, την οπτική «της ιστορίας από τα κάτω», τη γνώση μας για την εκπαιδευτική ιστορία, και πιο συγκεκριμένα την ιστορία του διδασκαλικού επαγγέλματος. Στρέφοντας δηλαδή το ερευνητικό ενδιαφέρον στα ιστορικά υποκείμενα, κατανοούμε πώς βιώνεται σε ατομικό επίπεδο ή σε επίπεδο ομάδων η ιστορία των μακροδομών: οι θεσμοθετήσεις, οι αλλαγές, οι μηχανισμοί επιβολής και οι ιεραρχίες. Πώς δηλαδή ο/η ίδιος/α εκπαιδευτικός βιώνει την εμπειρία τού να είναι εκπαιδευτικός· πώς διαμορφώνονται οι υποκειμενικότητές τους βάσει της εμπειρίας αυτής και πώς διαμορφώνεται και εξελίσσεται η ταυτότητά του/της· ποιες είναι οι ηγεμονικές αναπαραστάσεις της επαγγελματικής τους ταυτότητας. Το ενδιαφέρον συνδέεται επίσης με τη θεμελιακή αντίφαση που βρίσκεται στην ιδεολογική βάση της παροχής του επαγγελματικού αυτού δικαιώματος στις γυναίκες και στις πρακτικές του συνέπειες για το «γυναικείο ζήτημα». Ενώ δηλαδή ορίστηκε ως προέκταση της γυναικείας φύσης και θεσμοθετήθηκε για την πρόσδεση των γυναικών στους ρόλους της ιδιωτικής σφαίρας, μετατράπηκε σε μέσο διεύρυνσης της πρόσβασής τους στο δημόσιο χώρο.[2] Οι δασκάλες εισχωρούν στο χώρο της μισθωτής εργασίας και αναπτύσσουν μηχανισμούς και πολιτικές προσαρμογής και αντίστασης σε έναν ανδροκρατούμενο δημόσιο κόσμο.

Σημαντικό στοιχείο που τροφοδοτεί τις παραδοξότητες αυτές και επηρεάζει τη διαμόρφωση της επαγγελματικής ταυτότητας των διδασκαλισσών αλλά και το περιεχόμενο των δημόσιων λόγων περί διδασκαλισσών αποτελεί η εκπαίδευσή τους, το περιεχόμενό της και οι διαβαθμίσεις των ιδρυμάτων κατάρτισης και των επαγγελματικών τους προσόντων. Έτσι στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου παρουσιάζεται η εξέλιξη της επαγγελματικής τους εκπαίδευσης και ακολουθεί στο δεύτερο μέρος η ανάλυση των χαρακτηριστικών της ζωής και της δράσης τους, των χαρακτηριστικών αυτών δηλαδή που οδήγησαν στο να παρουσιάζεται η δασκάλα με μια ακραία αμφιθυμία: από τον εκθειασμό έως τη διακωμώδηση και από την ηρωοποίηση έως τη γελοιογράφηση.

5.2 Η εκπαίδευση των διδασκαλισσών

Στο χώρο του ελληνικού κράτους και των ορθόδοξων/ελληνικών κοινοτήτων της οθωμανικής επικράτειας, η εκπαίδευση/κατάρτιση των γυναικών εκπαιδευτικών έχει ιστορικά συνδεθεί με την «ανώτερη» ή μέση εκπαίδευση των κοριτσιών. Έτσι η έναρξή της εκπαίδευσης των διδασκαλισσών συμπίπτει χρονικά με τη σύσταση και τη λειτουργία σχολείων για τα κορίτσια, ενώ η συστηματοποίησή της συνδέεται με τους τύπους των εκπαιδευτηρίων της «ανώτερης» ή μέσης εκπαίδευσης των γυναικών, όπως αυτοί διαμορφώνονται στη διάρκεια

[2] Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, 191.

του 19ου αιώνα έως και τις αρχές του 20ού.

Η εκπαίδευση και η κατάρτιση των γυναικών εκπαιδευτικών στους δύο προαναφερόμενους χώρους του ελληνισμού, παρότι παρουσιάζει πολλά κοινά χαρακτηριστικά στην πορεία της εξέλιξής της έως το 1922 –όταν παύει να υφίσταται ο θεσμός των κοινοτήτων–, εντούτοις στη θεσμική της μορφοποίηση διαφοροποιείται σε σημαντικό βαθμό, ως αποτέλεσμα των διαφορετικών παραμέτρων που υπεισέρχονται στην οργάνωσή της εκπαίδευσης και απορρέουν από τη διαφορετική κοινωνικο-πολιτική υπόσταση των δύο χώρων. Η λειτουργία δηλαδή της εκπαίδευσης μέσα στα διαφορετικά οργανωτικά δεδομένα των κοινοτήτων και της ελληνικής κρατικής υπόστασης (αποκεντρωτική δηλαδή λειτουργία της εκπαίδευσης και πλουραλισμός οργανωτικών φορέων, στην πρώτη περίπτωση, συγκεντρωτική δομή της εκπαίδευσης και κεντρικός ρόλος της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στη δεύτερη), τα διαφορετικά σημαινόμενα που λαμβάνουν οι «εθνικές» ανάγκες στους δυο χώρους, όπως και ο διαφορετικός βαθμός επικοινωνίας με το δυτικό κόσμο (και με διαφορετικές χώρες αυτού), διαμορφώνουν δυο δίκτυα επαγγελματικής εκπαίδευσης που διαφέρουν ως προς την πυκνότητα και την έκταση (πυκνότερο και πιο εκτεταμένο το δίκτυο στο χώρο των κοινοτήτων), τη διάρκεια σπουδών, το χρόνο εισαγωγής των εκπαιδευτικών καινοτομιών και –σε κάποιες περιπτώσεις– τα εκπαιδευτικά μοντέλα που υιοθετούνται.

5.2.1 Δασκάλες στις αρχές του 19ου αιώνα

Για τη χρονική περίοδο από τα τέλη του 18ου αιώνα έως την έναρξη της συστηματικής εκπαίδευσης των κοριτσιών (δεκαετία του 1840 για τις ορθόδοξες κοινότητες του οθωμανικού χώρου) δε θα μπορούσε να γίνει λόγος για εκπαίδευση διδασκαλισσών. Η εκπαίδευση κατά την πρώιμη αυτή περίοδο, αποτελεί προνόμιο των γυναικών των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων –της εμπορευματικής δηλαδή τάξης, της φαναριώτικης κοινωνίας και του κύκλου των λογίων του Διαφωτισμού– και περιορίζεται στον ιδιωτικό χώρο. Οι δάσκαλοι είναι άνδρες λόγιοι ή όταν πρόκειται για δασκάλες –μουσικής και ξένων γλωσσών– προέρχονται συνήθως από την Ευρώπη.[3] Στα ελάχιστα και βραχύβια ενοριακά σχολεία θηλέων, που φαίνεται να συστήνονται κάτω από την επίδραση των διαφωτιστικών ιδεών και να λειτουργούν στα μεγάλα αστικά κέντρα του οθωμανικού χώρου, οι διδάσκοντες είναι –συνήθως– και πάλι άνδρες, κληρικοί ή ψάλτες εκκλησιών.[4]

Αναφορές σε διδασκάλισσες απαντώνται στις πηγές και κατά την πρώιμη αυτή περίοδο για τη γυναικεία εκπαίδευση. Εκτός όμως από περιορισμένες αριθμητικά αναφορές σε κατάστιχα ενοριακών ναών, κυρίως της Κωνσταντινούπολης, σε «μισθό διδασκαλίσσης»,[5] την απλή μνημόνευση ονομάτων διδασκαλισσών ή σποραδικές αναφορές στο «διδακτικό» τους έργο, περισσότερα στοιχεία για τις γυναίκες εκπαιδευτικούς της περιόδου δεν είναι γνωστά. Για παράδειγμα, στις πηγές αναφέρεται η ύπαρξη δασκάλας κατά τα τέλη του 18ου αιώνα στη συνοικία Ξυλόπορτα της Κωνσταντινούπολης, με το όνομα «Ελέγκω», χωρίς άλλες πληροφορίες. Στην ενορία του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου στην ίδια πόλη αναφέρεται ότι δίδαξε κάποια δασκάλα (η «κυρία Βρεττώ»), η οποία φέρεται και ως ιδρύτρια ιδιωτικού σχολείου το 1844.[6] Οι δασκάλες δηλαδή την περίοδο αυτή, βάσει των εντοπισμένων πηγών, είναι ελάχιστες και «απροσδιόριστων» προσόντων· αναφορικά δε με τα αντικείμενα διδασκαλίας φαίνεται ότι διδάσκουν κυρίως «γυναικείες τέχνες», κέντημα, ράψιμο, εργόχειρα –στις περιπτώσεις αυτές απαντάται και ο όρος «μαστόρισσα» – και σπανιότερα ανάγνωση και γραφή ή και ανάγνωση/γραφή.[7] Θα πρέπει δε να σημειωθεί ότι ο όρος «διδασκάλισσα» ακόμη

[3] Ενδεικτικά για την εγγραμματοσύνη και την εκπαίδευση των γυναικών των κοινωνικών αυτών στρωμάτων βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, «Οι Φαναριώτες ως φορείς διοικητικής και πολιτικής εξουσίας», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1975), 11: 117-123· Ελένη Κούκκου, *Θεσμοί και προνόμια του ελληνισμού μετά την άλωση: Διαμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας κατά την τουρκοκρατία* (Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας, 1998), 153-175· Βάλτερ Πούχνερ (επιμ.), *Γυναίκες θεατρικοί συγγραφείς στα χρόνια της επανάστασης και το έργο τους* (Αθήνα: Θεατρική Βιβλιοθήκη/Ίδρυμα Κ. και Ε. Ουράνη, 2000), 15-38, 140-160.

[4] Για παράδειγμα, στην πόλη των Σερρών στα δυο σχολεία που λειτουργούν για τα κορίτσια στη δεκαετία του 1830, διδάσκουν ο ιερέας του μητροπολιτικού ναού, «Αζαρίας», στο ένα, και ο ψάλτης του ίδιου ναού, «Σταμούλης», στο άλλο· στο σχολείο για τα κορίτσια που λειτουργεί το 1828 στην περιοχή Βλαχ-Σεράι της Κωνσταντινούπολης διδάσκει άνδρας και πάλι δάσκαλος, ο «Βασίλειος». Βλ. Έλλη Αγγέλου-Βλάχου, *Η παιδεία εις τας τουρκοκρατουμένας Σέρρας* (Αθήνα: Κ. Λ. Κυριακούλη, 1935), 25, 41· Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)* (Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1986), 31-32.

[5] Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησις του γένους κατά τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα* (Αθήνα: Ερμής, 1976), 228-229.

[6] Βλ. Κούλα Ξηραδάκη, *Από τα Αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Παρθεναγωγεία και δασκάλες του υπόδουλου ελληνισμού* (Αθήνα: χ.έ.), 20· Αλέξανδρος Σ. Καρανικόλας, «Τα παρθεναγωγεία της Κωνσταντινουπόλεως», *Παρνασσός* 17, τχ. 2 (Απρίλιος-Ιούνιος 1975): 190-191, 194.

[7] Χρίστος Σ. Σολδάτος, *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μ. Ασίας (1800-1922)*, τ. 1 (Αθήνα: χ.έ.,

και την περίοδο αυτή –πολύ περισσότερο σε προγενέστερο χρόνο, κατά τον 18ο δηλαδή ή 17ο αιώνα κατά τους οποίους επίσης απαντάται ο όρος στις πηγές– χρειάζεται να αντιμετωπίζεται με αρκετό σκεπτικισμό, όταν επιχειρούμε να ανασυστήσουμε την ιστορία της γυναικείας διδασκαλίας. Και τούτο γιατί πιθανόν να αναφέρεται σε απλή παιδευτική λειτουργία εγγράμματων γυναικών στο χώρο του κοινωνικού τους περιγύρου ή σε περιπτώσεις γυναικών που διδάσκουν σε εθελοντική βάση ή και επί πληρωμή στο χώρο του σπιτιού τους,[8] και όχι σε επαγγελματική δραστηριοποίηση στο δημόσιο χώρο, καθώς μια τέτοια δραστηριοποίηση προϋποθέτει κοινωνικο-οικονομικούς και ιδεολογικούς μετασχηματισμούς, που δεν είχαν ακόμη συντελεστεί στις κοινωνίες όλης της έκτασης του γεωγραφικού χώρου που εξετάζεται εδώ.[9]

Στο γεωγραφικό χώρο όμως που θα συγκροτήσει την έκταση του πρώτου ελληνικού κράτους, καθώς η εκπαίδευση των κοριτσιών συστηματοποιείται ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1820, λόγω των ιδιαίτερων πολιτικών συνθηκών που διαμορφώνονται από το 1827 και εξής (περίοδος διακυβέρνησης του Ι. Καποδίστρια, 1827-1831), περισσότερα στοιχεία είναι γνωστά για τις δασκάλες που δραστηριοποιούνται στο χώρο αυτό. Δασκάλες γνωστές πλέον από την έρευνα (Ελένη Δανέζη, Ελένη Πιτταδάκη, Παναγιώτα Φανδρίδη, Α. Ζωντανού, Μ. Δημητρίου, αδελφές Ελευθερίου, η Πολυτίμη Κουσκούρη κ.ά.) εμφανίζονται να δραστηριοποιούνται ήδη στα χρόνια 1826-1831 στα αστικά κέντρα του χώρου (Ερμούπολη, Ναύπλιο, Άργος, Αθήνα, Πειραιάς), ιδρύοντας και διευθύνοντας ιδιωτικά σχολεία ή στελεχώνοντας τα πρώτα σχολεία κοριτσιών που συστήνονται από τους δήμους. Στην πλειονότητά τους φαίνεται να προέρχονται από τα λεγόμενα έκπτωτα μεσαία στρώματα (από οικογένειες αγωνιστών της επανάστασης που έχασαν την περιουσία τους, όπως π.χ. η Ελένη Κουσκούρη, από τις τάξεις των Κρητών προσφύγων που λόγω των συχνών επαναστάσεων στο νησί και των καταστροφών που τις ακολουθούσαν μεγάλο μέρος του πληθυσμού κατέφευγε στα νησιά του Αιγαίου και την Πελοπόννησο), πράγμα που αιτιολογεί τη στροφή τους προς το διδασκαλικό επάγγελμα, όταν βιοποριστικοί λόγοι το απαιτούν και οι συνθήκες (ανάγκη για οργάνωση της γυναικείας εκπαίδευσης) το επιτρέπουν. Παρότι ο αλφαβητισμός και πιθανόν μια μεγαλύτερη εγγραμματοσύνη σε κάποιες εξ αυτών, λόγω ίσως της κοινωνικής τους προέλευσης, φαίνεται να αποκτήθηκαν χωρίς τυπική φοίτηση σε σχολείο, αρκετές δασκάλες παρουσιάζονται να φοιτούν στα πρώτα αλληλοδιδακτικά σχολεία που συστήνονται ή να συμπληρώνουν τα επαγγελματικά τους προσόντα, αξιοποιώντας τις όποιες επαγγελματικές δομές πιστοποίησης επαγγελματικών προσόντων συστήνονται. Η Ελένη Δανέζη για παράδειγμα, οι αδελφές Ελένη και Αναστασία Ελευθερίου ή η γυναίκα (χήρα) του Γεώργιου Κλεόβουλου (ενός εκ των πρώτων εισηγητών της αλληλοδιδακτικής μεθόδου στην Ελλάδα), οι οποίες διδάσκουν, η πρώτη γύρω στο 1826 στα Κύθηρα, οι δεύτερες το 1829 στο σχολείο του δήμου Ερμούπολης και η τρίτη τα έτη 1830-1833 στο σχολείο που ίδρυσε η S. De Marbois στην Αίγινα, φαίνεται να ξεκινούν τη διδασκαλική τους πορεία με την εγγραμματοσύνη που απέκτησαν μάλλον στο οικογενειακό τους πλαίσιο, καθώς τα πρώτα σχολεία που συστήνονται είναι ουσιαστικά αυτά στα οποία οι ίδιες διδάσκουν. Η Μαρία Νικολάου Λαμπρίτη αντίθετα αποκτά μια πρώτη εγγραματοσύνη φοιτώντας στο σχολείο της Αίγινας που προαναφέρθηκε, όπου και ασκείται στην αλληλοδιδακτική μέθοδο, όταν λόγοι βιοπορισμού την οδηγούν στην ανάγκη να εργαστεί (διδάσκει από το 1832 στο αλληλοδιδακτικό σχολείο θηλέων της συνοικίας Πρόνοια του Ναυπλίου), ενώ η Ελένη Πιτταδάκη φοιτά στο αλληλοδιδακτικό αρχικά και στη συνέχεια στο ελληνικό σχολείο για κορίτσια του δήμου Ερμούπολης, που έχουν ήδη συσταθεί (1829 και 1830 αντίστοιχα).[10]

Αναφορικά με την επαγγελματική τους κατάρτιση, στο σύνολό τους φαίνεται ότι αποκτούν τα προσφερόμενα στην πρώιμη αυτή περίοδο «επαγγελματικά» προσόντα, γνώση και χρήση δηλαδή της αλληλοδιδακτικής μεθόδου και στη συνέχεια απόκτηση διαβαθμισμένου διδασκαλικού τίτλου (διδασκάλισσα Α΄, Β΄ ή Γ΄ βαθμού), είτε μαθητεύοντας δίπλα σε αλληλοδιδάκτες είτε φοιτώντας στα πρώτα ανώτερα σχολεία κοριτσιών/«σεμινάρια». Η Ελένη Δανέζη, για παράδειγμα, διδάσκεται την αλληλοδιδακτική μέθοδο την περίοδο που διδάσκει στα Κύθηρα, πιθανόν φοιτώντας στο ιδιωτικό σχολείο κοριτσιών που συστήνεται εκεί το 1826, στο πρόγραμμα του οποίου συμπεριλαμβάνεται και η «κατάρτιση/άσκηση διδασκαλισσών», είτε ασκούμενη δίπλα στη διευθύντρια του σχολείου την Αγγέλικα Στάη.[11] Η Ελένη Πιτταδάκη και οι αδελφές Ελευθερίου φοιτούν στο ανώτερο τμήμα (Seminary) του Φιλελληνικού Παιδαγωγείου του Freidrich Hildner στην Ερμούπολη το 1831 και 1832, η πρώτη, και το 1832-1833, οι δεύτερες. Μετά δε το 1834 αρκετές από τις

1989), 126· Μυρτίλος Αποστολίδης, «Τα ελληνικά εν Φιλιππουπόλει σχολεία επί τουρκοκρατίας και του βουλγαρικού καθεστώτος μέχρι της καταλύσεως της ελληνικής κοινότητος», *Θρακικά* 2 (1929), 102-103.

[8] Για το είδος αυτό των «οικοδιδασκαλείων», βλ. **υποκεφάλαιο 2.1.2** και υποσημείωση 11 στο ίδιο υποκεφάλαιο.

[9] Άλκης Αγγέλου, «Η εκπαίδευση», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους* (βλ. υποσημ. 3), 11: 319-320.

[10] Κατερίνα Δαλακούρα, «**Γυναίκες και εκπαίδευση (1828-1850): Διαπραγμάτευση των ορίων και υπέρβαση των φραγμών**», *Εκπαίδευση Ενηλίκων και Πολιτισμός στην Κοινότητα* 8 (Δεκέμβριος 2012).

[11] George N. Leontsinis, *The Island of Kythera (1700-1863)* (Athens: National and Kapodistrian University of Athens/S. Saripolos Library, 1987), 329-330.

δασκάλες που ήδη εργάζονται (π.χ. Ελ. Δανέζη, Ελ. Πιτταδάκη) προσέρχονται στην εξεταστική επιτροπή του Διδασκαλείου (το διδασκαλείο είχε συσταθεί το 1834 αλλά φοιτούσαν σε αυτό μόνο άνδρες) για την απόκτηση διδασκαλικού πτυχίου, που συνεπάγεται θεσμική αναγνώριση των επαγγελματικών τους προσόντων, αλλά και δικαιώματα –αντίστοιχα με τη διαβάθμισή του– στη μισθοδοσία και στο γεωγραφικό χώρο εργασίας (αστικό, ημιαστικό ή αγροτικό).[12]

5.2.2 Η γενική εκπαίδευση ως επαγγελματική εκπαίδευση (1840-τέλη δεκαετίας 1860): Εκπαίδευση στα «ανώτερα» σχολεία κοριτσιών

Από την έναρξη της συστηματικής εκπαίδευσης των γυναικών στον εξεταζόμενο χώρο (τέλη της δεκαετίας του 1820 για το ελληνικό κράτος, 1840 για τις ορθόδοξες κοινότητες της οθωμανικής επικράτειας), έως τα μέσα της δεκαετίας του 1870 η εκπαίδευση των διδασκαλισσών και στους δύο χώρους ταυτίζεται με την ανώτερη εκπαίδευση των κοριτσιών, με το ειδικότερο περιεχόμενο που λαμβάνει ο όρος στη διάρκεια των χρόνων αυτών. Ανάμεσα όμως στους δυο πολιτικούς χώρους παρατηρείται κατά την περίοδο αυτή μια βασική διαφορά, η οποία αναδεικνύει περισσότερο τη διαφορετική φιλοσοφία ή αλλιώς την κατεύθυνση της οργανωμένης κοινοτικής και αντίστοιχα κρατικής μέριμνας, παρά έχει σημαντικές ως προς το αποτέλεσμα αντανακλάσεις στο περιεχόμενο της κατάρτισης των διδασκαλισσών. Στις ορθόδοξες/ελληνικές κοινότητες δηλαδή η μέριμνα αφορά στην οργάνωση της εκπαίδευσης των κοριτσιών και στη σταδιακή ανάπτυξη της «ανώτερης»/μέσης εκπαίδευσης, και επομένως η εκπαίδευση των διδασκαλισσών ταυτίζεται απόλυτα κατά την εξεταζόμενη εδώ περίοδο με τη συγκεκριμένη εκπαιδευτική μέριμνα. Αντίθετα στο ελληνικό κράτος, το ενδιαφέρον εστιάζεται στην εκπαίδευση των διδασκαλισσών, προφανώς για την παραγωγή αλλά και τον ιδεολογικό έλεγχο του εκπαιδευτικού προσωπικού των πρωτοβάθμιων σχολείων για τα κορίτσια. Και τούτο γιατί λειτουργούν ήδη σχολεία μισιονάριων, τα οποία εκπαιδεύουν δασκάλες και προς τα οποία υπάρχει διάχυτη η καχυποψία προσηλυτισμού. Η εστίαση αυτή του ενδιαφέροντος στην εκπαίδευση των διδασκαλισσών (και όχι στην ανώτερη/μέση εκπαίδευση των κοριτσιών) αντανακλάται και στην επωνυμία του πρώτου ανώτερου σχολείου που ιδρύει η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία Αθηνών, το οποίο δεν ονομάζεται «ανώτερο παρθεναγωγείο» ή παρθεναγωγείο αλλά *Διδασκαλείον της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας* (1842), παρότι στην πράξη οργανώνεται –μετά το ενδιαφέρον που δείχνουν τα μεσαία στρώματα για τη φοίτηση των θυγατέρων τους σε αυτό– με βάση πρωτίστως τις ανάγκες των κοριτσιών των στρωμάτων αυτών.[13]

Στο χώρο των ορθόδοξων/ελληνικών κοινοτήτων καταρχάς, για την περίοδο αυτή, τα «ανώτερα» σχολεία θηλέων/παρθεναγωγεία είναι πρωτοβάθμια σχολεία με «ανώτερες» τάξεις, τα οποία έως το τέλος της δεκαετίας του 1860 διαμορφώνουν ξεχωριστό «ανώτερο τμήμα», επάλληλο του αλληλοδιδακτικού σχολείου, το οποίο διατηρούν στη διάρθρωσή τους. Το τμήμα αυτό τυπικά αντιστοιχεί, χωρίς όμως να υπάρχει ισοτιμία, στο ελληνικό σχολείο αρρένων, όπως έχει ήδη αναφερθεί (βλ. **υποκεφάλαιο 2.2.2**).

Τα «ανώτερα» αυτά σχολεία, τα οποία λειτουργούν σε μεγάλα αστικά κέντρα όπως Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Θεσσαλονίκη ή και μικρότερα όπως Φιλιππούπολη, Σέρρες, αποτελούν ταυτόχρονα τα ιδρύματα εκπαίδευσης των γυναικών εκπαιδευτικών, καθώς η αποφοίτηση από το «ανώτερο» τμήμα παρέχει τη δυνατότητα άσκησης του επαγγέλματος της δασκάλας. Η διάρκεια σπουδών στα σχολεία αυτά κυμαίνεται μεταξύ τριών και έξι χρόνων, μετά την αποφοίτηση από το αλληλοδιδακτικό σχολείο. Για παράδειγμα, το ανώτερο τμήμα του Παρθεναγωγείου Θεσσαλονίκης διαθέτει ήδη το 1868 τέσσερις συνδιδακτικές τάξεις· τα παρθεναγωγεία των Σερρών και της Φιλιππούπολης τρεις τάξεις το 1870· το Παρθεναγωγείο της Αγίας Φωτεινής και το ιδιωτικό Παρθεναγωγείο του Μεθόδιου Αρώνη στη Σμύρνη, έχουν έξι τάξεις το 1863 και το 1858, αντίστοιχα, ενώ το επίσης ιδιωτικό παρθεναγωγείο του Χαρίσιου Αθανασιάδη στην ίδια πόλη έχει τέσσερις τάξεις το 1864.[14]

Το περιεχόμενο των σπουδών είναι κοινό για όλες τις μαθήτριες του ανώτερου/ελληνικού τμήματος, ανεξάρτητα από τον κοινωνικό τους προορισμό. Έτσι, η εκπαίδευση των διδασκαλισσών ταυτίζεται απόλυτα με τη γενική «μέση» εκπαίδευση των κοριτσιών, καθώς στο πρόγραμμα μαθημάτων δεν εντάσσονται ειδικότερα γνωστικά αντικείμενα σχετικά με την άσκηση του συγκεκριμένου επαγγέλματος, πλην ελαχίστων περιπτώσεων σχολείων, στα οποία διδάσκεται το αντικείμενο της διδακτικής (*Οδηγίαι προς μόρφωσιν διδασκαλισσών*) στην τελευταία τάξη του ανώτερου τμήματος (βλ. **πίνακα 2.1**).

---

[12] Δαλακούρα, «**Γυναίκες και εκπαίδευση (1828-1850)**».

[13] *Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας* (Αθήνα: Η Μνημοσύνη, 1842).

[14] Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας: Κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού (19ος αιώνας – 1922)* (Αθήνα: Gutenberg, 2008), 44-98, 138-139, 151-152, 155-157· *Κανονισμός του Ελληνικού Παρθεναγωγείου Χαρ. Αναστασιάδη* (Σμύρνη: χ.έ., 1864), 1· *Κανονισμός του Παρθεναγωγείου της Αγίας Φωτεινής* (Σμύρνη: χ.έ., 1863), 3-4.

Η γνωστική παροχή στα ιδρύματα αυτά καθορίζεται με βάση τις εκπαιδευτικές ανάγκες των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων, στα οποία κατά κύριο λόγο απευθύνεται η σύσταση των ανώτερων σχολείων της περιόδου, όπως αυτές ορίζονται από το ευρύτερο διαφωτιστικό πλαίσιο και το αίτημα της συγκρότησης εθνοτικής συνείδησης· πεφωτισμένη δηλαδή, με την επίδραση της γνώσης, άσκηση των γυναικείων ρόλων στον ιδιωτικό οικογενειακό/κοινωνικό χώρο. Ο κοινός όμως αυτός στόχος ίδρυσης και λειτουργίας των ανώτερων σχολείων δεν διαμορφώνει ομοιόμορφα το περιεχόμενο και το πρόγραμμα σπουδών. Το πρόγραμμα των μαθημάτων δεν έχει το ίδιο εύρος ούτε τα ίδια γνωστικά αντικείμενα –πέραν των κοινών μαθημάτων: των ελληνικών, των ιερών και της κατήχησης, της αριθμητικής, της ιστορίας, της γεωγραφίας και των χειροτεχνημάτων– σε όλα τα ανώτερα σχολεία, καθώς στο πλαίσιο του πλήρως αποκεντρωτικού εκπαιδευτικού συστήματος των κοινοτήτων τα προγράμματα σπουδών συγκροτούνται από τους φορείς ίδρυσης και εποπτείας των εκπαιδευτηρίων –τις κατά τόπους δηλαδή σχολικές εφορείες σε συνεργασία με το διευθυντικό προσωπικό των σχολείων, στην περίπτωση των κοινοτικών σχολείων, ή τους ιδρυτές/διευθυντές στην περίπτωση των ιδιωτικών– και διαφοροποιούνται με βάση τον ταξικό τους προσανατολισμό και το ύψος των διαθέσιμων πόρων. Επιπλέον, η κουλτούρα και η ταυτότητα των φορέων ίδρυσης των σχολείων και οι διαφορετικές πολιτισμικές επιδράσεις και παραδόσεις των επιμέρους γεωγραφικών περιοχών εντείνουν την πλατιά ποικιλία στο περιεχόμενο των σπουδών (παρά τις τάσεις για «ομοιομορφία» στην εκπαίδευση από τις αρχές του 20ού αιώνα και εξής), με αποτέλεσμα η εκπαίδευση των διδασκαλισσών να παρουσιάζει αντίστοιχη ποικιλία ως προς το εύρος και το περιεχόμενό της (βλ. **πίνακα 2.2**).

Στο νεοσύστατο την περίοδο αυτή ελληνικό κράτος η νομοθεσία του 1834 έθεσε τις βασικές αρχές και προσδιόρισε το πλαίσιο των προθέσεων της πολιτείας σχετικά με την πρωτοβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών γενικότερα και την επαγγελματική εκπαίδευση των διδασκαλισσών ειδικότερα. Άμεσοι στόχοι δηλαδή ήταν να καλυφθούν οι προϋποθέσεις του Διατάγματος «Περί δημοτικών σχολείων» του 1834 που προέβλεπε α) φροντίδα του κράτους για την ίδρυση ξεχωριστών σχολείων θηλέων και την εκπαίδευση διδασκαλισσών (άρθρο 68) και β) ότι στα δημοτικά σχολεία θηλέων «*προϊστανται διδασκάλισσαι*» (άρθρο 58). Η αντίληψη επομένως ότι η εκπαίδευση των κοριτσιών έπρεπε να έχει διαφορετικούς στόχους από την εκπαίδευση των αγοριών, αφού τα προετοιμάζει όχι για τη δημόσια αλλά για την ιδιωτική ζωή, οδήγησε στο διαχωρισμό των δημοτικών σχολείων ως προς το φύλο με διαφοροποιήσεις στο πρόγραμμα μαθημάτων. Με βάση τις προβλέψεις αυτές, η δασκάλα μορφώνεται σε ιδιαίτερα ιδρύματα, όπως ο δάσκαλος, υπό την εποπτεία του κράτους,[15] αναλαμβάνει στη συνέχεια διδασκαλία ή και διευθύνει («*προϊσταται*») ένα σχολείο θηλέων ανώτερο ή κατώτερο, ασκώντας τον ίδιο ρόλο που ασκεί ο άνδρας συνάδελφός της. Το επάγγελμα της δασκάλας –και προς το τέλος του 19ου αιώνα της δασκάλας της γυμναστικής, των χειροτεχνημάτων και της νηπιαγωγού– αναδεικνύεται με τον τρόπο αυτό το πρώτο και μόνο μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα κοινωνικά αποδεκτό επάγγελμα. Οι γυναίκες εκπαιδευτικοί αποτέλεσαν την πρώτη κοινωνική κατηγορία γυναικών που συγκέντρωνε το ιδιαίτερα σημαντικό «κεφάλαιο», της εργασίας και της μόρφωσης.

Στο επίπεδο της εκπαιδευτικής πράξης όμως, οι κοινωνικές αντιλήψεις της εποχής αποτρέπουν τη φοίτηση των κοριτσιών στο δημόσιο διδασκαλείο αρρένων που συστήνεται το 1834 και οι οικονομικές δυνατότητες του νεοσύστατου κράτους δεν επιτρέπουν την ίδρυση και λειτουργία ξεχωριστού διδασκαλείου θηλέων, με αποτέλεσμα να αναζητηθεί μια άλλη λύση, καθώς η σταδιακή αφαίρεση από τα σχολεία των μισιονάριων του προνομίου της εκπαίδευσης διδασκαλισσών αποτελούσε πρωταρχική επιδίωξη της πολιτείας.[16] Πρόκειται για τη σύσταση το 1836 της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, η οποία με πρωτεργάτες τον παιδαγωγό Ιωάννη Κοκκώνη, τον λόγιο Γεώργιο Γεννάδιο και τον κληρικό Μισαήλ Αποστολίδη όρισε ως βασικό της στόχο την κάλυψη του κενού στη γυναικεία εκπαίδευση που σχετίζεται με την προετοιμασία διδασκαλισσών. Ο Ιωάννης Κοκκώνης, γνώστης των εκπαιδευτικών θεμάτων της περιόδου με καθοριστικές παρεμβάσεις τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη, ως υπεύθυνος της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στο νεοσύστατο κράτος έπαιξε καθοριστικό ρόλο στον ειδικό αυτό προσανατολισμό της Εταιρείας. Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, με τη συμμετοχή γνωστών λογίων της εποχής και εκπροσώπων της πολιτικής και θρησκευτικής ιεραρχίας, την οικονομική επιχορήγηση του κράτους και κυρίως πλούσιων ομογενών της διασποράς, αποτέλεσε ολόκληρο τον 19ο αιώνα τον κυριότερο φορέα της γυναικείας εκπαίδευσης στο κράτος με εμβέλεια και ουσιαστική προσφορά ευρύτερα

[15] Μέχρι το 1914 οι δασκάλες εκπαιδεύονται στα Διδασκαλεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, στη συνέχεια σε κρατικά ιδρύματα (διδασκαλεία θηλέων) ισότιμα με εκείνα των δασκάλων και από το 1933 στις μικτές Παιδαγωγικές Ακαδημίες. Βλ. σχετικά Χρήστος Τζήκας, «Η μόρφωση των δασκάλων, των διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στο ελληνικό κράτος κατά την περίοδο των διδασκαλείων (1834-1933)», στο *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης: Όψεις και απόψεις*, επιμ. Σήφης Μπουζάκης (Αθήνα: Gutenberg, 2011), 1: 787-836.

[16] Σχετικά, Θεόδωρος Μυλωνάς και Άννα Ασημάκη, «Άτυπες μορφές παραγωγής διδασκαλισσών κατά την οθωνική περίοδο στην Ελλάδα», στο *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης* (βλ. υποσημ. 15), 767-785.

στον ελληνισμό της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η παρουσία του κράτους, παρά τον περιορισμό του ρόλου του μόνο στην εποπτεία και στη μικρή σχετικά οικονομική ενίσχυση, έπαιξε κατά την εκτίμησή μας σημαντικό ρόλο στη θεμελίωση της Εταιρείας και στην ανάδειξη του έργου και της προσφοράς της στον τομέα της γυναικείας εκπαίδευσης γενικότερα και της εκπαίδευσης των διδασκαλισσών ειδικότερα. Παρότι το ελληνικό κράτος ουσιαστικά «παραχώρησε» την «ανώτερη» μόρφωση των κοριτσιών και την εκπαίδευση των διδασκαλισσών στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, οι θεσμοθετημένες υποχρεώσεις του απέναντί της (οικονομική ενίσχυση και εποπτικός ρόλος) εξασφάλισαν από τα πρώτα βήματα μια κάποια ομοιομορφία στην εκπαίδευση της δασκάλας και έδωσαν με το σύστημα των υποτροφιών τη δυνατότητα φοίτησης σε φτωχές μαθήτριες από την επαρχία. Οι λοιπές παρεμβάσεις της πολιτείας περιορίστηκαν στις σχετικές συζητήσεις στη Βουλή, σε εκθέσεις των διευθυντών της εκπαίδευσης και των επιθεωρητών με εστίαση στην ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης στο πλαίσιο της Εταιρείας.[17]

Το ανώτερο τμήμα του παρθεναγωγείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας ξεκίνησε τη λειτουργία του το 1837, και το 1839 αποφοίτησαν οι πρώτες επτά δασκάλες. Το 1840 η εταιρεία όρισε τριετή τη φοίτηση στο ανώτερο τμήμα του παρθεναγωγείου, το οποίο από το 1842 θα ονομασθεί «διδασκαλείο» αλλά θα συνεχίσει να δέχεται μαθήτριες που επιθυμούσαν γενική ανώτερη μόρφωση χωρίς επαγγελματική στόχευση, ενώ η διάρκεια σπουδών από το έτος αυτό θα ορισθεί στα τέσσερα χρόνια. Το πρόγραμμα μαθημάτων ορίζεται κοινό για όλα τα κορίτσια είτε προορίζονται για δασκάλες είτε όχι (βλ. σχετικά **κεφ. 2**). Οι υποψήφιες όμως δασκάλες διδάσκονται κατά το τελευταίο εξάμηνο τον Οδηγό της Αλληλοδιδακτικής Μεθόδου και ασκούνται στη διδασκαλία στο πρότυπο σχολείο της εταιρείας. Ως προς τη διάρκεια των σπουδών επισημαίνεται ότι και οι υποψήφιοι δάσκαλοι φοιτούσαν συνολικά τέσσερα χρόνια (δύο στο ελληνικό σχολείο και δύο στο διδασκαλείο). Στις εξετάσεις που διενεργούνταν από επιτροπή καθηγητών του Διδασκαλείου αρρένων (το οποίο φέρει τον τίτλο Βασιλικό Διδασκαλείο), εκτός από τις μαθήτριες του παρθεναγωγείου της εταιρείας προσέρχονταν απόφοιτες και άλλων ανώτερων παρθεναγωγείων. Το 1851 προσδιορίζεται ότι «*σκοπός του εν Αθήναις διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας είναι κυρίως η μόρφωσις διδασκαλισσών, είναι δε δεκτά εν αυτώ και έτερα κοράσια προς εκπαίδευσιν*», τα χρόνια σπουδών αυξάνονται σε πέντε και προστίθενται στον κατάλογο των μαθημάτων η οικιακή οικονομία και τα χειροτεχνήματα[18] [**τεκμήριο 5.1.** Μαθήματα του Ε΄ έτους]. Το παρθεναγωγείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας θα αναγνωριστεί το 1861 ως διδασκαλείο θηλέων, εφόσον σύμφωνα με το σχετικό διάταγμα «*παρέχει πλήρη εχέγγυα της εντελούς εκπληρώσεως του σκοπού του νόμου, καθόσον αφορά τας μελλούσας ν' αναλάβωσι την εκπαίδευσιν του γυναικείου φύλου διδασκαλίσσας*».[19] Οι πτυχιακές εξετάσεις διενεργούνται στη συνέχεια από τους καθηγητές του Αρσακείου (επωνυμία που εν τω μεταξύ έχει πάρει το σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας) που είχαν διδάξει τα σχετικά μαθήματα και από το διευθυντή του Βασιλικού Διδασκαλείου.[20] Το 1867 μετά την κατάργηση του Διδασκαλείου αρρένων το σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας αναγνωρίζεται ως αυτόνομο διδασκαλείο, εφόσον σύμφωνα με το διάταγμα «*Το εν Αθήναις Αρσάκειον Παρθεναγωγείον αναπληροί επί του παρόντος το πρώην Διδασκαλείον [αρρένων] όσον αφορά εις την μόρφωσιν και εξέτασιν των διδασκαλισσών*».[21] Η εταιρεία αναλαμβάνει την υποχρέωση να υποβάλει στο υπουργείο το πρόγραμμα των μαθημάτων και τα αντίστοιχα βιβλία προς έλεγχο και έγκριση.[22] Εν τω μεταξύ, επειδή ο αριθμός των μαθητριών είχε αυξηθεί αισθητά, από το 1860-1861 η εταιρεία λειτουργεί δύο σειρές σχολείων και δυο διδασκαλεία: Το εξωτερικό (Αρσάκειο) με πρότυπο το Τοσίτσειο και το εσωτερικό με πρότυπο το προκαταρτικό (στο πρώτο φοιτούν οι εξωτερικές μαθήτριες, ενώ το δεύτερο διαθέτει οικοτροφείο για τις εσωτερικές). Ο αριθμός των μαθητριών μειώνεται κυρίως από τη Δ΄ στην Ε΄ τάξη, γεγονός που δείχνει ότι την τελευταία τάξη παρακολουθούσαν κυρίως όσες μαθήτριες ενδιαφέρονταν για το δίπλωμα της δασκάλας. Πρόκειται για εσωτερικές κυρίως μαθήτριες, οι οποίες ήταν υπότροφες διαφόρων φορέων με σκοπό να εργαστούν μετά την αποφοίτησή τους ως δασκάλες.[23]

---

[17] Η ετήσια κρατική επιχορήγηση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας ανερχόταν (ενδεικτικά): Το σχολικό έτος 1855-1856 στις 10.000 δρχ., το 1882-1883 στις 30.000 δρχ. και το 1892-1893 στις 45.000· Τζήκας, «Η μόρφωση των δασκάλων, των διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών», 797.

[18] «Πρόγραμμα Διδασκαλείου Φ.Ε. 1851», στο Δαυίδ Αντωνίου, *Τα προγράμματα της μέσης εκπαιδεύσεως (1833-1929)* (Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1988), 2: 26.

[19] Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση*, 148.

[20] Για τη σύνθεση των επιτροπών εξελικτικά, βλ. Σήφης Μπουζάκης και Χρήστος Τζήκας, *Η κατάρτιση των δασκάλων-διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα: Η περίοδος των διδασκαλείων 1834-1933* (Αθήνα: Gutenberg, 1996), 1: 27-28, 40-41.

[21] Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση*, 149-150.

[22] Στο ίδιο, 384-389.

[23] Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση*, 182-185.

Το πρόγραμμα μαθημάτων του 1870 είχε τα χαρακτηριστικά της γενικής μόρφωσης, με μαθήματα ιερών, ιστορίας, ελληνικών, γαλλικών και μόνο στην Ε΄ τάξη προσφέρονταν μαθήματα επαγγελματικής κατάρτισης: παιδαγωγία, διδακτική με εφαρμογή στα προκαταρκτικά σχολεία, και «μέθοδος της νηπιαγωγίας» θεωρητικά και πρακτικά.[24] Στο πρόγραμμα της σχολικής χρονιάς 1876-1877 τα παιδαγωγικά μαθήματα εξακολουθούν να διδάσκονται μόνο στην Ε΄ τάξη [**τεκμήριο 5.2**], ενώ καταγράφονται και τα ονόματα όσων διδάσκουν τα αντικείμενα αυτά: την παιδαγωγική διδάσκει ο Αριστείδης Σπαθάκης, συγγραφέας πολλών παιδαγωγικών μελετών, ενώ τη διδακτική μέθοδο ο Γεώργιος Κωνσταντινίδης, δάσκαλος στο πρότυπο σχολείο του διδασκαλείου αρρένων.[25] Επειδή είναι όμως η περίοδος κατά την οποία αμφισβητείται πλέον έντονα η αλληλοδιδακτική μέθοδος και αρχίζει να εισάγεται σταδιακά η συνδιδακτική μέθοδος και το ερβαρτιανό σύστημα διδασκαλίας, μία ημέρα της εβδομάδας οι μαθήτριες της Ε΄ τάξης ασκούνται στο προκαταρτικό σχολείο και στις δύο μεθόδους (αλληλοδιδακτική και συνδιδακτική). Σύμφωνα με το πρόγραμμα μαθημάτων του Διδασκαλείου θηλέων όπως διαμορφώνεται το 1877 στις πέντε τάξεις επισημαίνουμε τα εξής: Είναι εμφανέστατος ο αρχαιογνωστικός προσανατολισμός σπουδών (41 ώρες) των υποψήφιων διδασκαλισσών, η ιδιαίτερη έμφαση που δίνεται στα γλωσσικά μαθήματα (γαλλικά 25 ώρες), η σχετική υποβάθμιση των μαθηματικών και φυσικών επιστημών (24 συνολικά ώρες) και κυρίως η υποβάθμιση της παιδαγωγικής κατάρτισης και πρακτικής άσκησης, αφού διατίθενται εννέα μόνον ώρες (2+7).

Με βάση τις παρεμβάσεις της πολιτείας, γίνεται εμφανές ότι μετά το 1861 επιχειρείται μια μορφή θεσμοποίησης της μόρφωσης των διδασκαλισσών, ενώ προσδιορίζεται σταδιακά το πλαίσιο της εποπτείας του κράτους, αλλά, στην πράξη, η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία είναι ο φορέας που ουσιαστικά ελέγχει τον τομέα αυτό της εκπαίδευσης και υφίσταται βέβαια την αντίστοιχη κριτική τόσο των ιδιωτικών όσο και των κρατικών φορέων (λογίων, παιδαγωγών, επιθεωρητών, εφημερίδων, κοινοτήτων κ.ά.).

5.2.3 Επαγγελματική εκπαίδευση (1870-1933): Εκπαίδευση στα ανώτερα παρθεναγωγεία και διδασκαλεία

Από τη δεκαετία του 1870 και εξής η εκπαίδευση των διδασκαλισσών αποκτά χαρακτηριστικά επαγγελματικής εκπαίδευσης και στους δυο πολιτικούς χώρους, καθώς είτε οργανώνεται συστηματικότερα στο πλαίσιο των ίδιων με την προηγούμενη περίοδο ιδρυμάτων, στα ανώτερα δηλαδή τμήματα των παρθεναγωγείων, είτε παρέχεται σε χωριστά τμήματα (τμήματα διδασκαλείου) ενταγμένα οργανικά στη δομή των παρθεναγωγείων είτε σε ξεχωριστά εκπαιδευτικά ιδρύματα (διδασκαλεία θηλέων), που συστήνονται με στόχο την επαγγελματική εκπαίδευση των γυναικών εκπαιδευτικών. Η ποικιλία αυτή των δομών επαγγελματικής κατάρτισης δεν απαντάται και στους δυο χώρους, ενώ οι δομές που είναι κοινές και στους δυο δεν οργανώνονται κατά τον ίδιο ακριβώς χρόνο. Πιο συγκεκριμένα, στο χώρο των ορθόδοξων/ελληνικών κοινοτήτων λειτουργεί το σύνολο των προαναφερόμενων δομών επαγγελματικής κατάρτισης, οι οποίες οργανώνονται και λειτουργούν παράλληλα από το 1874 και εξής με διασπορά στον ευρύ γεωγραφικό χώρο της οθωμανικής επικράτειας. Στο χώρο του ελληνικού κράτους η οργανωμένη επαγγελματική εκπαίδευση των διδασκαλισσών παρέχεται έως το 1914 αποκλειστικά στο γυμνασιακό/ανώτερο τμήμα των παρθεναγωγείων/διδασκαλείων (η επωνυμία ποικίλλει ανάλογα με την περίοδο) της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας αλλά –κατά περιόδους– και στα ίδια τμήματα των ξένων παρθεναγωγείων. Από το 1914 και εξής, παράλληλα με τα παρθεναγωγεία/διδασκαλεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, τα οποία συνεχίζουν να λειτουργούν ως ιδρύματα εκπαίδευσης διδασκαλισσών, συστήνονται από την πολιτεία τα πρώτα διδασκαλεία θηλέων, τα οποία λειτουργούν έως το 1933, οπότε υποκαθίστανται (όπως και τα αντίστοιχα διδασκαλεία αρρένων) από τις παιδαγωγικές ακαδημίες.

5.2.3.1 Η επαγγελματική εκπαίδευση στις ορθόδοξες ελληνικές κοινότητες

5.2.3.1.1 Η εκπαίδευση-κατάρτιση στα ανώτερα παρθεναγωγεία

Όπως έχει ήδη αναφερθεί αναλυτικότερα (βλ. και **υποκεφάλαιο 2.2.3.2**), από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 τα ανώτερα τμήματα των παρθεναγωγείων διαμορφώνονται σε ολοκληρωμένα τμήματα μέσης εκπαίδευσης –με όλους τους περιορισμούς που θέτει στον όρο «μέση εκπαίδευση» η χρονική διάρκεια των σπουδών, το πρόγραμμα μαθημάτων και η κατά μάθημα διδακτέα ύλη στα σχολεία των κοριτσιών–, ενώ συγχρόνως συστήνονται και νέα σχολεία με εξαρχής οργανωμένο τμήμα μέσης εκπαίδευσης (ανώτερο ή γυμνασιακό, η ορολογία ποικίλλει). Τα ανώτερα αυτά τμήματα στη νέα τους ολοκληρωμένη γυμνασιακή μορφή, και γενικό-

[24] *Κανονισμός των παρθεναγωγείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας*, (χ.τ., χ.έ., 1870).
[25] Τζήκας, «Η μόρφωση των δασκάλων, των διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών», 800.

τερα τα παρθεναγωγεία που συμπεριλαμβάνουν τα τμήματα αυτά, αποτελούν τα ιδρύματα εκπαίδευσης και κατάρτισης των διδασκαλισσών. Η αποφοίτηση από το ανώτερο τμήμα παρέχει το δικαίωμα άσκησης του διδασκαλικού επαγγέλματος μετά από ειδικές πτυχιακές εξετάσεις.

Ανώτερα παρθεναγωγεία –επωνυμία που φέρουν πλέον κατά την περίοδο αυτή στην πλειοψηφία τους τα ιδρύματα που παρέχουν δυνατότητες εκπαίδευσης διδασκαλισσών– λειτουργούν στις πρωτεύουσες βιλαετίων ή σαντζακιών σε όλο τον οθωμανικό χώρο, καλύπτοντας ανάλογα με το δυναμισμό του κάθε ιδρύματος τοπικές ή ευρύτερες γεωγραφικά ανάγκες εκπαίδευσης του γυναικείου εκπαιδευτικού δυναμικού (παράλληλα με την κάλυψη τη ανάγκης για μέση εκπαίδευση των κοριτσιών). Η διάρκεια σπουδών στα προαναφερόμενα τμήματα ποικίλλει, με βάση το διοικητικό τύπο των ιδρυμάτων αλλά και την ιδιαίτερη διάρθρωση του κάθε ιδρύματος ή την επιμέρους χρονική περίοδο της λειτουργίας του, από τρία έως πέντε έτη. Για παράδειγμα, στα κοινοτικά ανώτερα παρθεναγωγεία των Σερρών, του Μοναστηρίου, της Αδριανούπολης και της Κορυτσάς οι σπουδές στο ανώτερο τμήμα διαρκούν τρία έτη, ενώ στο επίσης κοινοτικό παρθεναγωγείο της Θεσσαλονίκης αρχικά τέσσερα και στη συνέχεια (από το σχολικό έτος 1881/1882) πέντε έτη. Στα παρθεναγωγεία της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης κατά την περίοδο της λειτουργίας των ανώτερων τμημάτων τους και ως διδασκαλείων –στα παρθεναγωγεία των πόλεων αυτών οργανώνονται στη συνέχεια και ξεχωριστά τμήματα διδασκαλείων–, η διάρκεια σπουδών είναι τέσσερα ή πέντε έτη στα ιδιοσυντήρητα παρθεναγωγεία (Ζάππειο Παρθεναγωγείο, Παρθεναγωγείο η Παλλάς και Ομήρειο Παρθεναγωγείο) και τρία ή τέσσερα έτη στα κοινοτικά ή πατριαρχικά ιδρύματα (Εθνικό Ιωακείμειο Παρθεναγωγείο, Κεντρικό Παρθεναγωγείο Σταυροδρομίου), πλην του κοινοτικού παρθεναγωγείου της Αγίας Φωτεινής της Σμύρνης, στο οποίο τα έτη σπουδών αυξάνονται από 4 σε 5 χρόνια το 1898.[26]

Στην περίπτωση των ιδρυμάτων αυτών και έως τη δημιουργία ξεχωριστού τμήματος διδασκαλείου –που τα περισσότερα ανώτερα παρθεναγωγεία αναπτύσσουν στο πλαίσιό τους–, οι σπουδές των διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών εξακολουθούν να ταυτίζονται με τη μέση εκπαίδευση των κοριτσιών. Στο πρόγραμμα μαθημάτων όμως των ανώτερων τμημάτων της περιόδου αυτής (πιο συγκεκριμένα, των δύο τελευταίων τάξεων ή της τελευταίας τάξης στην περίπτωση των τμημάτων με τριετείς σπουδές) έχουν ενταχθεί μαθήματα αναγκαία για την επαγγελματική κατάρτιση των μαθητριών που προορίζονται για το διδασκαλικό επάγγελμα, όπως η παιδαγωγική, η ιστορία παιδαγωγικής, η ψυχολογία, η διδακτική και οι διδακτικές ασκήσεις. Ο αριθμός των προαναφερόμενων μαθημάτων όσο και οι ώρες διδασκαλίας τους διαφοροποιούνται μεταξύ των ιδρυμάτων (βλ. **πίνακα 5.1**).

Μετά την αποφοίτηση από το ίδρυμα, οι απόφοιτες που στοχεύουν στο διδασκαλικό επάγγελμα υφίστανται ειδικότερες εξετάσεις για την απόκτηση του διδασκαλικού πτυχίου ενώπιον ειδικής εξεταστικής επιτροπής, η οποία συνήθως αποτελείται από μέλη της σχολικής εφορείας, το διευθυντή του γυμνασιακού ιδρύματος αρρένων της πόλης και τη διευθύντρια του παρθεναγωγείου.[27] Απασχολούνται δε αδιαφοροποίητα σε σχολεία της πρωτοβάθμιας και της προσχολικής εκπαίδευσης, καθώς ειδικότερες σπουδές για τις νηπιαγωγούς δεν οργανώνονται στο πλαίσιο των ανώτερων παρθεναγωγείων –έως τη δημιουργία τμημάτων διδασκαλείου νηπιαγωγών. Η μόνη εξειδίκευση για το επάγγελμα αυτό είναι η πρακτική άσκηση των μαθητριών στο νηπιαγωγείο των παρθεναγωγείων. Πιο συγκεκριμένα, μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1870 η άσκηση στο νηπιαγωγείο των παρθεναγωγείων αποτελεί μέρος της πρακτικής άσκησης όλων των μαθητριών/μελλοντικών εκπαιδευτικών· το μεγαλύτερο μέρος των ωρών της διδακτικής άσκησης γίνεται στο δημοτικό/αστική σχολή του ιδρύματος και το υπόλοιπο στο νηπιαγωγείο.[28]

5.2.3.1.2 Η εκπαίδευση-κατάρτιση στα διδασκαλεία

Κατά την ίδια περίοδο και ειδικότερα από τα μέσα της ίδιας δεκαετίας (1870) η εκπαίδευση των γυναικών εκπαιδευτικών διαχωρίζεται στο χώρο των κοινοτήτων από τη γενική μέση εκπαίδευση των κοριτσιών, γεγονός που συνιστά καινοτομία για τα εκπαιδευτικά δεδομένα του ελληνόφωνου χώρου και δίνει ως προς το στοιχείο αυτό την πρωτοπορία στο χώρο των κοινοτήτων, καθώς η εκπαίδευση των διδασκαλισσών στο ελληνικό κράτος, παρότι έλκει το ενδιαφέρον των πολιτειακών παραγόντων χρονικά πολύ νωρίτερα, παραμένει κοινή με αυτή των κοριτσιών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης έως το 1914, χρονολογία ίδρυσης των πρώτων διδασκαλείων θηλέων, όπως προαναφέρθηκε. Ο διαχωρισμός υλοποιείται: α) με τη δημιουργία ξεχωριστών τμημάτων

[26] Για περισσότερα, βλ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες*, 103-165· Σολδάτος, *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση*, 3: 55-56· Χρήστος Σ. Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σμύρνη* (Αθήνα: χ.έ., 1961), 244-245.
[27] Βλ. (ενδεικτικά) Εγχώρια, *Φάρος της Μακεδονίας*, 2 Μαΐου 1884, 1.
[28] Βλ. (ενδεικτικά) *Κανονισμός του γυμνασιακού τμήματος του Ελληνικού Παρθεναγωγείου Θεσσαλονίκης* (Λειψία: χ.έ., 1901), 36.

διδασκαλείου στο πλαίσιο των ανώτερων παρθεναγωγείων και β) με την ίδρυση αυτόνομων διδασκαλείων για την εκπαίδευση διδασκαλισσών ή/και νηπιαγωγών (βλ. και **υποκεφάλαιο 2.2.3.2**).

Ανώτερα παρθεναγωγεία					
	Κοινοτικά			**Ιδιοσυντήρητα**	
	Θεσσαλονίκης	**Μοναστηρίου**	**Κεντρικό Σταυροδρομίου**	**Ζάππειο Κων/πολης**	**Παλλάς**
Μαθήματα	**1884-1885***	**1883***	**1907***	**1879***	**1877-1878***
Ιερά	Κατήχηση, Ιστορία, Ηθική	Κατήχηση Ιστορία	Κατήχηση Ιστορία, Ηθική	Κατήχηση, Ιστορία, Ηθική	Κατήχηση, Ιστορία, Ηθική
Ελληνικά/συνθέσεις	+	+	+	+	+
Μαθηματικά	Αριθμητική Γεωμετρία	Αριθμητική	Αριθμητική Γεωμετρία	Αριθμητική Γεωμετρία	Αριθμητική Γεωμετρία
Φυσική Ιστορία	Ζωολογία		Βοτανική	Ζωολογία Βοτανική Ορυκτολογία	Ζωολογία
Φυσική/Φυσική Πειραματική	+		+	+	+
Χημεία			+	+	
Ανθρωπολογία	+		+	+	
Υγιεινή			+	+	+
Ιστορία	+	+	+	+	+
Γεωγραφία		+	+	+	+
Κοσμογραφία			+	+	
Καλλιγραφία	+	+		+	+
Ιχνογραφία	+	+	+	+	+
Ζωγραφική				+	
Ιστορία Τέχνης				+	Αρχαιολογία
Χειροτεχνήματα	+	+	+	+	+
Οικιακή οικονομία			+	Οικ. οικονομία Οικιακά, Καταστιχογραφ.	+
Μουσική	Ωδική	Ωδική	Ωδική	Φωνητική, Οργανική	Φωνητική, Οργανική
Γυμναστική			+	+	+
Χορός				+	+
Γαλλικά			+	+	+
Αγγλικά				+	+
Γερμανικά				+	+
Παιδαγωγικά	+			Παιδαγωγικά/ Ιστορία Παιδαγωγικής	+
Διδακτική	Πρακτική άσκηση	Πρακτική άσκηση	+	Παιδαγωγικές ασκήσεις	
Νηπιαγωγική	Πρακτική άσκηση			Παιδαγωγικές ασκήσεις	+
Φιλοσοφία			Λογική	Ηθική/Λογική	+
Ψυχολογία	+		+	+	

* Η χρονολογία αφορά στα προγράμματα μαθημάτων που συμπεριλαμβάνονται στον πίνακα.

Πίνακας 5.1 *Μαθήματα διδασκόμενα στα ανώτερα τμήματα των παρθεναγωγείων (1870-1922).*[29]

Στην πρώτη περίπτωση, τα τμήματα διδασκαλείου λειτουργούν υπό τη διεύθυνση του ανώτερου παρθεναγωγείου και συμπεριλαμβάνουν ένα ή δύο και σπανιότερα τρία έτη σπουδών·[30] συνήθως πρόκειται για τμήματα διδασκαλείου πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, οι απόφοιτες των οποίων ασκούν και το επάγγελμα της νηπιαγωγού, χωρίς όμως η γνωστική παροχή στα τμήματα αυτά να συμπεριλαμβάνει μαθήματα αντίστοιχα

[29] Πηγές για τα στοιχεία του πίνακα: Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες*, 414-443· *Έκθεσις της Πνευματικής και υλικής καταστάσεως των εν Θεσ/νίκη Ελλ. Εκπαιδευτηρίων κατά το σχολικόν έτος 1884-1885: Ήτοι Λογοδοσία της Εφορείας αναγνωσθείσα εν τη Ιερά Μητροπόλει τη 11η Νοεμβρίου 1885 υπό του εφόρου και ταμίου Δ Φιλίπποβιτς* (Αθήναι: Α. Ν. Καστριώτου, 1886), 35-37· Α.Υ.Ε., Φ/1883, Προξενεία Μακεδονίας, αρ. 44, Εκπαιδευτική Έκθεσις προξένου Μοναστηρίου Γ. Δοκού, 12/1/1883· «Παρθεναγωγείον Παλλάς», *Ανατολικός Αστήρ*, 23 Ιουνίου 1878.

[30] Τριετές είναι το τμήμα διδασκαλείου διδασκαλισσών του Παρθεναγωγείου της Αγίας Φωτεινής στη Σμύρνη. Με τρία έτη φοίτησης εμφανίζεται και το τμήμα διδασκαλείου του Ζαππείου Παρθεναγωγείου Κων/πολης στον κανονισμό του 1921, βλ. Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σμύρνη*, 245· *Κανονισμός Ζαππείου Εθνικού Παρθεναγωγείου* (Κωνσταντινούπολη: Α. Κ. Γεράδρου, 1921), 17.

του επαγγέλματος αυτού. Σπανιότερα οργανώνεται στο ίδιο ίδρυμα και τμήμα διδασκαλείου νηπιαγωγών, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του Ζαππείου Παρθεναγωγείου Κωνσταντινούπολης, το 1877/1878, και του Παρθεναγωγείου της Αγίας Φωτεινής στη Σμύρνη, στις αρχές του 20ού αιώνα, ενώ στο Παρθεναγωγείο της Παλλάδας οργανώνεται μόνον τμήμα διδασκαλείου νηπιαγωγών, το 1876/1877. Οι μαθήτριες των παρθεναγωγείων που στοχεύουν στην άσκηση του επαγγέλματος της δασκάλας ή της νηπιαγωγού συνεχίζουν τις σπουδές τους στα τμήματα αυτά, μετά τη φοίτηση για κάποια έτη (2-3) στα ανώτερα τμήματα των ιδρυμάτων ή μετά την αποφοίτηση από αυτά (στην περίπτωση της εκπαίδευσης των διδασκαλισσών). Τμήματα διδασκαλείου διδασκαλισσών διέθεταν τα τρία από τα τέσσερα ανώτερα παρθεναγωγεία της Κωνσταντινούπολης, το Ζάππειο (από το σχολικό έτος 1885/1886), το Ιωακείμειο (από το 1909/1910) και το Κεντρικό Σταυροδρομίου (από το 1913/1914), τα δύο «δημόσια» παρθεναγωγεία της Σμύρνης, το Ομήρειο (από το 1886) και το Κεντρικό Παρθεναγωγείο (πριν το 1908), ενώ στο Παρθεναγωγείο της Θεσσαλονίκης λειτουργούσε ένα είδος «τάξης διδασκαλείου»· από το 1877/1878 δηλαδή λειτούργησε πέραν των πέντε τάξεων του ανώτερου τμήματος και ΣΤ΄ τάξη, στην οποία φοιτούσαν μόνον οι μαθήτριες που στόχευαν στην άσκηση του επαγγέλματος της εκπαιδευτικού, μετά την ολοκλήρωση των πενταετών σπουδών τους στο ανώτερο τμήμα του ιδρύματος.[31]

Στη δεύτερη περίπτωση, έχουμε την ίδρυση ενός μικρού αριθμού εκπαιδευτήριων εξαρχής προορισμένων για την εκπαίδευση διδασκαλισσών ή/και νηπιαγωγών: Το Ζαρίφειο Διδασκαλείο Θηλέων στη Φιλιππούπολη (1875-1906), το Ζωγράφειο Διδασκαλείο Θηλέων στο Κεστοράτι της Ηπείρου (1874-1891) (και τα δυο ιδρύματα διαθέτουν δύο τμήματα διδασκαλείου, ένα αρρένων και ένα θηλέων, με ιδιαίτερη διεύθυνση το καθένα), το Υποδιδασκαλείο Θηλέων στη Θεσσαλονίκη (1907/08-1912/13) και το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών στο Ζιντζί-Ντερέ (Φλαβιανά) της Καππαδοκίας (1911/12-1915/1916). Οι σπουδές στα ιδρύματα αυτά διαρκούν τέσσερα χρόνια στα δυο πρώτα (στο Ζαρίφειο Διδασκαλείο τα έτη σπουδών μειώνονται σε τρία από το 1900 και εξής), τρία χρόνια στο Υποδιδασκαλείο και δύο στο Διδασκαλείο Νηπιαγωγών. Στο διδασκαλείο νηπιαγωγών του Ζιντζί-Ντερέ από το δεύτερο χρόνο της ίδρυσής του και έως το 1914/1915 προστίθεται και τρίτη τάξη, ως προπαρασκευαστική για τις μαθήτριες που δεν έχουν τις προαπαιτούμενες γνώσεις για την εγγραφή τους. Προϋπόθεση εγγραφής στα ιδρύματα αυτά αποτελεί η αποφοίτηση από εξατάξια αστική σχολή (π.χ. στο Ζαρίφειο Διδασκαλείο) ή η προαγωγή από τη Β΄ τάξη ελληνικών σχολείων (Ζωγράφειο Διδασκαλείο, Διδασκαλείο Ζιντζί-Ντερέ/Φλαβιανών).[32] Γενικά, οι προβλεπόμενες σπουδές των διδασκαλισσών είναι διαρκέστερες συγκριτικά με αυτές των νηπιαγωγών. Συνήθως διαρκούν δύο έτη στα τμήματα διδασκαλείου διδασκαλισσών και ένα στα τμήματα διδασκαλείου νηπιαγωγών –στο Παρθεναγωγείο της Αγίας Φωτεινής/Κεντρικού Παρθεναγωγείου Σμύρνης, τρία και δύο έτη, αντίστοιχα–, ενώ τέσσερα έτη στα ανεξάρτητα διδασκαλεία διδασκαλισσών και δύο έτη στο διδασκαλείο νηπιαγωγών. Ακόμη όμως και στις περιπτώσεις φοίτησης σε κοινά ιδρύματα κατάρτισης (όπως συμβαίνει στα τμήματα διδασκαλείων διδασκαλισσών) τα λιγότερα έτη προαπαιτούμενων σπουδών που ορίζονται για την εγγραφή των μελλουσών νηπιαγωγών σε αυτά είναι αποτέλεσμα της ίδιας εκπαιδευτικής αντίληψης (βλ. **πίνακα 5.2**).

Τα περιεχόμενα σπουδών στα τμήματα ή ιδρύματα κατάρτισης των γυναικών εκπαιδευτικών φαίνεται να εστιάζουν αφενός στην παροχή παιδαγωγικής κατάρτισης και αφετέρου στην καλλιέργεια δεξιοτήτων αναγκαίων για τη διδασκαλία των γνωστικών αντικειμένων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών. Για παράδειγμα, το 1/3 έως και το 1/2 σχεδόν των ωρών διδασκαλίας του όλου προγράμματος σπουδών καταλαμβάνουν τα μαθήματα για την παιδαγωγική κατάρτιση και τη διδακτική άσκηση/επάρκεια των μελλουσών εκπαιδευτικών. Πιο συγκεκριμένα, στο τμήμα διδασκαλείου του Ζαππείου Παρθεναγωγείου, για παράδειγμα, σε σύνολο 84 ωρών 41 ώρες διδασκαλίας αφορούν στη διδασκαλία των προαναφερόμενων αντικειμένων, στην «τάξη διδασκαλείου» του Παρθεναγωγείου Θεσσαλονίκης 14 ώρες σε σύνολο 34 ωρών και στο Διδασκαλείο Νηπιαγωγών του Ζιντζί-Ντερέ 29 ώρες σε σύνολο 85 εβδομαδιαίων ωρών. Το λοιπό του ωρολογίου προγράμματος περιλαμβάνει γνωστικά αντικείμενα που διδάσκονται στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση με κατα-

[31] Β. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες*, 103-154· Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σμύρνη*, 245· *Κανονισμός του Ομηρείου Ανωτάτου Ελληνικού Παρθεναγωγείου μετ' Οικοτροφείου* (Σμύρνη: χ.έ., 1895), 5-6, 8.

[32] Βλ. Α.Υ.Ε., Α.Α., Φ/Καισάρειας Β/1919, Έκθεσις των πεπραγμένων από της ιδρύσεως του διδασκαλείου έως της ανωτέρας διαταγής αναστολής των εργασιών αυτού, 3 Νοεμβρίου 1919· Α.Υ.Ε., Α.Α., Φ/ Καισάρειας Β΄/1912, Έκθεσις της διευθύνσεως του εν Ζιντζί-Δερε διδασκαλείου Νηπιαγωγών, 14 Ιουλίου 1912· Α.Υ.Ε., Φ/Καισάρειας Β/1912, Κανονισμός του εν Ζιντζί-Δερε της Καισαρείας Διδασκαλείου Νηπιαγωγών «Ανατολή», 3· Κωνσταντίνος Ι. Κίτσος, *Τα Ζωγράφεια Διδασκαλεία (Κεστοράτι Αργυροκάστου 1874-1891)* (Ιωάννινα: Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Μελετών, 1985), 41· Ο εν Κωνσταντινουπόλει Θρακικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος, *Κανονισμός των εν Φιλιππουπόλει Ζαριφείων διδασκαλείων* (Κωνσταντινούπολη: Φιλοκαλία, 1883), 12-14· Κατερίνα Ι. Δαλακούρα, *Το Κεντρικό Παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης (1854-1914): Μια πρώτη προσέγγιση της εκπαίδευσης των θηλέων στη Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας* (Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης/Ι.Α.Ν.Ε., 2000), 63.

νομή περισσότερων ωρών στα αντικείμενα που απαιτούν ειδικότερες δεξιότητες για τη διδασκαλία τους (βλ. **πίνακα 5.3**).

Ίδρυμα	Έτος ίδρυσης		Προϋποθέσεις φοίτησης		Διάρκεια φοίτησης		Έτη σπουδών*	
Ανώτερα Παρθεναγωγεία	**ΤΔ**	**ΤΔΝ**	**ΤΔ**	**ΤΔΝ**	**ΤΔ**	**ΤΔΝ**	**ΤΔ**	**ΤΔΝ**
Ζάππειο	1885	1877/ 1878	4 γυμνασιακές τάξεις (1885)	2 γυμνασιακές τάξεις (1879)	2 (1885)	1	11/12	8
			5 γυμνασιακές τάξεις (1921)	3 γυμνασιακές (1900)	3 (1921)		14	9/10
Παλλάς	----	1876/ 1877	-----	3 γυμνασιακές τάξεις	-----	1	-----	8/9
Ομήρειο	1886	-----	4 γυμνασιακές τάξεις	-----	1	----	10	----
Κεντρικό Σμύρνης	1η δεκ 20ού		2 γυμνασιακές τάξεις	2 γυμνασιακές τάξεις	3	2	11	10
Θεσσαλονίκης	1878	-----	5 γυμνασιακές τάξεις	-----	(1)	----	(12)	----
Διδασκαλεία								
Ζωγράφειο	1874	----	Β΄ ελληνικού σχολείου	----	4	----	10	----
Ζαρίφειο	1875	----	5 τάξεις αστικού (1875)	----	4 (1875)	----	9	----
			6 τάξεις αστικού (1877)		3 (1900)		10	
							9	
Ζιντζί-Ντερέ	----	1911/2	----	Β΄ ελληνικού σχολείου	----	2	-----	10
Υποδιδασκαλείο	1907	-----		----	3	----		----

ΤΔ = τμήμα διδασκαλείου, ΤΔΝ = τμήμα διδασκαλείου νηπιαγωγών. *Συνυπολογίζονται και τα έτη φοίτησης στο δημοτικό/αστική σχολή. Τα σύνολα των ετών με κάθετο μεταξύ τους προκύπτουν από την αλλαγή στον αριθμό των τάξεων της αστικής σχολής.

Πίνακας 5.2 *Χαρακτηριστικά φοίτησης στα τμήματα διδασκαλείων και στα διδασκαλεία.*

Προσανατολισμός της γνωστικής παροχής προς την εκπαιδευτική πράξη παρατηρείται σε μεγαλύτερο βαθμό στα προγράμματα σπουδών των τμημάτων διδασκαλείου· παρατηρείται δηλαδή στα εν λόγω προγράμματα μικρότερος αριθμός μαθημάτων γενικής παιδείας, όπως και μικρότερος αριθμός ωρών διδασκαλίας για αυτά. Και τούτο γιατί οι σπουδές στα τμήματα διδασκαλείου αποτελούν συνέχεια και εξειδίκευση της γενικής παιδείας που παρέχεται στα ανώτερα τμήματα των παρθεναγωγείων. Αντίθετα, στα ανεξάρτητα διδασκαλεία οργανώνεται τόσο ο κύκλος των μαθημάτων επαγγελματικής κατάρτισης όσο και μιας –περιορισμένου εύρους– γενικής παιδείας, με αποτέλεσμα τα μαθήματα γενικής παιδείας ή/και οι ώρες διδασκαλίας τους να είναι συγκριτικά περισσότερα (βλ. **πίνακα 5.3**). Γενικότερα, όμως, το προφίλ των σπουδών για το διδασκαλικό επάγγελμα θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι συγκροτείται ως περισσότερο ακαδημαϊκό στο συνδυασμό ανώτερου τμήματος και τμήματος διδασκαλείου και περισσότερο πρακτικά προσανατολισμένο στα ανεξάρτητα διδασκαλεία.

Έτσι, το εκπαιδευτικό και μορφωτικό status των εκπαιδευτικών διαφοροποιείται ανάλογα με το είδος του ιδρύματος αποφοίτησης (ανώτερο παρθεναγωγείο, τμήμα διδασκαλείου ή διδασκαλείο) και επίσης ανάλογα με το συγκεκριμένο ίδρυμα αποφοίτησης, καθώς στο εκπαιδευτικό σύστημα των κοινοτήτων το κάθε ίδρυμα συγκροτεί τη δική του εκπαιδευτική φυσιογνωμία και διαμορφώνει το ιδιαίτερο εκπαιδευτικό του status. Η διαφοροποίηση αυτή αποτυπώνεται τόσο στη ζήτηση και απορρόφηση των διδασκαλισσών στην εκπαιδευτική αγορά εργασίας (οι απόφοιτες π.χ. των μεγάλων και επώνυμων παρθεναγωγείων/διδασκαλείων αποκαθίστανται επαγγελματικά ευκολότερα, προσλαμβάνονται σε σχολεία των αστικών κέντρων, έχουν υψηλότερες αποδοχές) όσο και στη θεσμική διαβάθμιση των διδασκαλισσών, η οποία καθορίζεται από το πατριαρχείο – μετά το 1891 τυπικά η διαβάθμιση αφορά μόνον στην αρχιεπισκοπή Κων/πολης.[33] Πιο συγκεκριμένα, η θεσμική

[33] *Κανονισμός διαβάθμισης του διδασκαλικού προσωπικού της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως* (Κωνσταντινούπολη: Πατριαρχικό Τυπογραφείο, 1908), 6-8· Ι.Α.Ν.Ε., Α.Π.Θ., Πρακτικά Π.Κ.Ε.Ε., Κώδιξ Β/Αύγουστος 1874 - Ιούνιος 1892,

διαβάθμιση διαφοροποιεί τα επαγγελματικά δικαιώματα των διδασκαλισσών όχι μόνο βάσει του βαθμού τους (πρωτοβάθμιες, δευτεροβάθμιες και τριτοβάθμιες δασκάλες) αλλά και βάσει του ιδρύματος αποφοίτησης, αναδεικνύοντας ισοτιμίες ανάμεσα σε διαφορετικούς βαθμούς πτυχίων. Οι πρωτοβάθμιες, για παράδειγμα, απόφοιτες του τμήματος διδασκαλείου του Ζαππείου Παρθεναγωγείου Κωνσταντινούπολης –και του Αρσακείου Παρθεναγωγείου/Διδασκαλείου Αθηνών– καταλαμβάνουν την πρώτη κατηγορία σε κάθε βαθμίδα επαγγελματικών δικαιωμάτων, ενώ οι δευτεροβάθμιες ή τριτοβάθμιες απόφοιτές τους έχουν τα ίδια επαγγελματικά δικαιώματα με τις πρωτοβάθμιες των λοιπών ιδρυμάτων. Έτσι, η κατηγοριοποίηση των διδασκαλικών επαγγελματικών δικαιωμάτων διαφοροποιείται στο χώρο των κοινοτήτων από αυτήν του ελλαδικού χώρου, στον οποίο όλα τα ανώτερα παρθεναγωγεία/διδασκαλεία (όταν το δικαίωμα προετοιμασίας διδασκαλισσών παραχωρείται από την πολιτεία και στα λοιπά ιδιωτικά –και όχι μόνον στο Αρσάκειο) αντιμετωπίζονται ως ισότιμα και η διαβάθμιση των διδασκαλισσών και των αντίστοιχων επαγγελματικών δικαιωμάτων στηρίζεται αποκλειστικά στον τίτλο της πρωτοβάθμιας, δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας δασκάλας που φέρει το πτυχίο τους. Οι διαβαθμίσεις δε αυτές και ιεραρχήσεις εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και επαγγελματικών προσόντων ορίζουν τη διαμόρφωση των όρων της επαγγελματικής (και εμμέσως της προσωπικής) ζωής των διδασκαλισσών, ενώ έχουν ευθεία αντανάκλαση στη συγκρότηση της υποκειμενικότητάς τους και της ατομικής επαγγελματικής τους ταυτότητας.

5.2.3.2 Η επαγγελματική εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος

5.2.3.2.1 Η εκπαίδευση-κατάρτιση στα διδασκαλεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας

Μετά την επανασύσταση του Διδασκαλείου αρρένων το 1878, την κατάργηση της αλληλοδιδακτικής και τη σταδιακή καθιέρωση της συνδιδακτικής, από το 1881 η παρέμβαση του κράτους στα προγράμματα και στις πτυχιακές εξετάσεις των υποψηφίων διδασκαλισσών γίνεται πιο συστηματική, αφού λόγω των αυξημένων αναγκών σε προσωπικό στα σχολεία θηλέων το υπουργείο προχώρησε σε μια σειρά αποφάσεων ώστε να αυξήσει τον αριθμό των πτυχιούχων διδασκαλισσών και να προσαρμόσει τη μόρφωσή τους σε εκείνη των δασκάλων. Με το Β.Δ. της 22ας Απριλίου 1881 εκτός από τα δύο διδασκαλεία της Αθήνας (εσωτερικό Αρσάκειο και εξωτερικό) αναγνωρίζεται ως διδασκαλείο και το ανώτερο σχολείο θηλέων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Κέρκυρα, το οποίο λειτουργούσε ως ελληνικό σχολείο από το 1866. Με το ίδιο διάταγμα ορίζεται ως σκοπός των τριών διδασκαλείων της εταιρείας «*η ηθική μόρφωσις των νεανίδων και η προπαρασκευή αυτών εις το διδασκαλικόν έργον*», γιατί με βάση αρνητικές κριτικές για τη μονομερή θεωρητική μόρφωση των διδασκαλισσών, το πρόγραμμα γίνεται πιο πρακτικό και στις ανώτερες τάξεις (Δ΄ και Ε΄) διδάσκονται υποχρεωτικά τα παιδαγωγικά μαθήματα που διδάσκονται στα κρατικά διδασκαλεία των αρρένων: «*Εμπειρική ψυχολογία μετά στοιχειώδους Λογικής*, *παιδαγωγική*, *διδακτική και μεθοδική μετ' ασκήσεων*».[34] Τα πρότυπα σχολεία των διδασκαλείων της Εταιρείας, επίσης, οργανώνονται σύμφωνα με τις διατάξεις που ισχύουν για τα πρότυπα των κρατικών διδασκαλείων. Στην πράξη βέβαια δεν υλοποιούνται όλες οι προβλέψεις του νόμου, αλλά οπωσδήποτε τα πράγματα βελτιώνονται κατά τη δεκαετία 1880 κυρίως στο θέμα των διδακτικών ασκήσεων και των πρακτικών εφαρμογών.

Στις επί πτυχίω εξετάσεις, τις οποίες διενεργεί επταμελής επιτροπή αποτελούμενη από το γενικό επιθεωρητή των δημοτικών σχολείων, τρείς καθηγητές του κρατικού διδασκαλείου και τρείς καθηγητές του Αρσακείου Παρθεναγωγείου, οι υποψήφιες δασκάλες εξετάζονται στα μαθήματα: θρησκευτικά, παιδαγωγικά, μεθοδολογία και πρακτική διδασκαλία, ελληνική γλώσσα, φυσικομαθηματικά, ιστορία και γεωγραφία, τεχνικά. Οι συμμετέχουσες στις πτυχιακές εξετάσεις πρέπει να έχουν φοιτήσει τουλάχιστον στις δύο τελευταίες τάξεις του Αρσακείου, στις οποίες προσφέρονται τα παιδαγωγικά μαθήματα, ενώ ο χρόνος σπουδών της δασκάλας ανέρχεται την περίοδο αυτή συνολικά σε δέκα έτη. Το 1888 τροποποιείται η επιτροπή των επί πτυχίω εξετάσεων των υποψηφίων διδασκαλισσών, στην οποία συμμετέχουν πλέον και καθηγητές του πανεπιστημίου, ενώ δίνεται το δικαίωμα συμμετοχής, εκτός από τις απόφοιτες των ανώτερων παρθεναγωγείων της εταιρείας, και σε απόφοιτες παρθεναγωγείων της αλλοδαπής και ιδιωτικών παρθεναγωγείων της ημεδαπής, στα οποία η διδασκαλία γίνεται σύμφωνα με το εγκριμένο από το υπουργείο πρόγραμμα μαθημάτων και εφόσον και οι υποψήφιες των σχολείων αυτών έχουν φοιτήσει στις δύο τελευταίες τάξεις. Στην επέκταση του δικαιώματος εκπαίδευσης διδασκαλισσών και σε άλλα ανώτερα παρθεναγωγεία αντέδρασε η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, η οποία κατόρθωσε να επιφέρει προσωρινή αναστολή του μέτρου, αλλά το γεγονός ότι διάταγμα του 1890 για

Συνεδρίασις ΣΙΒ, 8 Μαρτίου1891.

[34] Β.Δ. 22 Απριλίου 1881 «Περί διδασκαλίας παιδαγωγικών μαθημάτων και των εξετάσεων των υποψηφίων διδασκαλισσών εν τοις παρθεναγωγείοις της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», *Φ.Ε.Κ.* 41, 11 Μαΐου 1881.

τις πτυχιακές εξετάσεις των διδασκαλισσών αναφέρεται σε «*ομοταγή της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας επισήμως αναγνωρισμένα λοιπά παρθεναγωγεία*», δείχνει ότι το υπουργείο συνέχισε να αναγνωρίζει ως διδασκαλεία τουλάχιστον το Ζάππειο και το Ομήρειο.[35]

	Τμήματα διδασκαλείου		Διδασκαλεία		
Μαθήματα	**Ζάππειο** 2 τάξεις (1885)*	**Θες/ νίκης** 1τάξη (1901)	**Ζωγράφειο** 4 τάξεις (1874)	**Ζαρίφειο** 4 τάξεις 1883	**Ζιντζί-Ντερέ** 2 τάξεις 1911/12
Ελληνικά (εκθέσεις, απαγγελία)	12	6	38	34	11
Θρησκευτικά	2		8	8	2
Ιστορία	4		5	9	3
Γεωγραφία			6	4	
Μαθηματικά	5		8	11	4
Φυσικά			6 (φυσική, χημεία, φυσική ιστορία)	2	3
Ιστορία Παιδαγωγίας	4				
Παιδαγωγική	4		4		6
Διδακτική ειδική		2		3	
Διδακτικές ασκήσεις	9	12	+	6 μήνες	10
Παιδαγωγικές ασκήσεις	19		2	6 μήνες	
Οικιακή οικονομία, Οικιακά			4		2
Θεωρία Froebel					5
Διοίκηση παιδικού κήπου					2
Ψυχολογία	3		1		2
Λογική	2	1	1		
Υγιεινή	2			2	2
Ανθρωπολογία				2	2
Γαλλικά	6	5	9	8	4
Ωδική	2	2	12	9	4
Γυμναστική		1	6	8	4
Ρυθμικά παιχνίδια					1
Τεχνικές εργασίες					5
Κηπουρική, αγρονομία, ανθοκομία			7		2
Πλαστική					2
Ιχνογραφία	4	2	10	8	4 (& ζωγραφική)
Καλλιγραφία			4	2	1
Εργόχειρο (& κοπτική)	6	3	18	22	4
Σύνολο	17/84**	9/34	19/149+	17/132+	23/85

* Η χρονολογία αφορά στα προγράμματα μαθημάτων που συμπεριλαμβάνονται στον πίνακα. ** Ο πρώτος αριθμός αναφέρεται στο σύνολο των διδασκόμενων μαθημάτων και ο δεύτερος στο σύνολο των εβδομαδιαίων ωρών διδασκαλίας.

Πίνακας 5.3 *Μαθήματα διδασκόμενα στα τμήματα διδασκαλείου & διδασκαλεία.*[36]

Απόπειρα ίδρυσης κρατικού διδασκαλείου θηλέων εκδηλώθηκε το 1889, στο πλαίσιο του γενικότερου αστικού εκσυγχρονισμού της εκπαίδευσης, με τα νομοσχέδια του υπουργού παιδείας Γεώργιου Θεοτόκη. Ει-

[35] Τζήκας, «Η μόρφωση δασκάλων, διδασκαλισσών και νηπιαγωγών», 812.

[36] Πηγές: *Κανονισμός του Ζαππείου Εθνικού Παρθεναγωγείου* ιδρυθέντος τω 1875 (Κωνσταντινούπολη: Σ. Ι. Βουτυρά, 1885), 40-4· *Κανονισμός του γυμνασιακού τμήματος του Ελληνικού Παρθεναγωγείου Θεσσαλονίκης* (Λειψία, 1901), 36· Κίτσος, *Τα Ζωγράφεια Διδασκαλεία*, 52-56· Α.Υ.Ε., Α.Α., Φ/Καισάρειας Β, Αναλυτικόν Πρόγραμμα Διδασκαλείου Νηπιαγωγών «Ανατολή» 1911/12· Α.Υ.Ε., Α.Α. Φ/Καισάρειας Β, Ωρολόγιον του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών 1912/13· Ο Θρακικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος, *Κανονισμός των εν Φιλιππουπόλει*, 12-14.

σηγητής των νομοσχεδίων ήταν ο παιδαγωγός Χαρίσιος Παπαμάρκου, ο οποίος υποστήριζε μεν την κρατική μόρφωση των διδασκαλισσών, αλλά θεωρούσε ότι στόχος του κρατικού διδασκαλείου θηλέων θα έπρεπε να είναι η ελληνοπρεπής αγωγή και η επιδίωξη να φοιτήσουν σε αυτό κορίτσια της μεσαίας τάξης και «*όχι των καθαριστριών, των υπηρετριών κ.λ.π.*». Προτείνεται ως έδρα του διδασκαλείου θηλέων το Μεσολόγγι και τριετής φοίτηση, αλλά αφαιρούνται τα μαθήματα των αρχαίων ελληνικών (επειδή ο εισηγητής Χ. Παπαμάρκου θεωρούσε ότι δεν υπάρχουν κείμενα αρχαίων ελλήνων συγγραφέων που να έχουν μορφωτική αξία για τις γυναίκες), η φυσική, η χημεία, η ψυχολογία, η ηθική και η παγκόσμια ιστορία.[37] Τα νομοσχέδια του 1889 δεν ψηφίστηκαν, προκάλεσαν μεγάλες συζητήσεις μέσα και έξω από τη Βουλή και το κράτος συνέχισε να ελέγχει τον τομέα της μόρφωσης των διδασκαλισσών μόνο μέσω της έγκρισης του προγράμματος και των πτυχιακών εξετάσεων. Από τη σχετική συζήτηση όμως έγινε φανερό ότι η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία είχε ισχυρούς υποστηρικτές στην ελληνική κοινωνία και ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς και τους συλλογικούς φορείς των εκπαιδευτικών. Ο ρυθμός παραγωγής διδασκαλισσών από τα ιδρύματα της εταιρείας ακολούθησε ρυθμό αύξησης αντίστοιχο της αύξησης του μαθητικού της δυναμικού: τη δεκαετία του 1840 από το παρθεναγωγείο της εταιρείας είχαν αποφοιτήσει 90 κορίτσια με δίπλωμα δασκάλας και τη δεκαετία του 1880 είχαν αποφοιτήσει 750. Συνολικά μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1880 από όλα της ιδρύματα της εταιρείας είχαν αποφοιτήσει 2.004 δασκάλες, περισσότερες δηλαδή από όσες χρειάζονταν για την κάλυψη των αναγκών σε διδακτικό προσωπικό στα δημοτικά σχολεία των κοριτσιών στο κράτος, γεγονός που οδήγησε το υπουργείο να επιτρέψει από το 1886 το διορισμό διδασκαλισσών σε σχολεία αρρένων. Βέβαια, η απασχόληση των αποφοίτων της εταιρείας δεν περιοριζόταν στα σχολεία του κράτους, αλλά απλωνόταν από τα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή μέχρι τις ελληνικές παροικίες στην Ευρώπη, όπως και σε σπίτια πλούσιων ομογενών ως οικοδιδασκάλισσες.[38]

Το διάταγμα της 27ης Οκτωβρίου 1892 ορίζει με πολλές λεπτομέρειες τον τρόπο εξέτασης, τα εξεταζόμενα μαθήματα και τις απαιτούμενες γνώσεις που έπρεπε να έχουν οι υποψήφιες δασκάλες, επεκτείνοντας συγχρόνως το δικαίωμα προετοιμασίας διδασκαλισσών και σε άλλα ιδιωτικά παρθεναγωγεία, εφόσον προσδιόριζε ότι: «*Εις τας επί πτυχίω εξετάσεις επιτρέπεται να καθυποβάλλονται μόνο νεάνιδες υγιείς διακούσασαι τα μαθήματα τα προς μόρφωσιν διδασκαλισσών ωρισμένα εν τινι των ανωτέρων Παρθεναγωγείων και έχουσαι συμπεπληρωμένον το 18ο έτος της ηλικίας αυτών*».[39] Η εξασφάλιση με το επάγγελμα της δασκάλας εργασίας και οικονομικής ανεξαρτησίας στις γυναίκες ωθούσε τα ιδιωτικά παρθεναγωγεία να ασκούν πίεση προς την κυβέρνηση ώστε να εξασφαλίσουν τη δυνατότητα να εκπαιδεύουν δασκάλες. Για το λόγο αυτό το διάταγμα του 1892 έδινε το δικαίωμα σε όλα τα παρθεναγωγεία, συντηρούμενα από ιδιώτες ή εταιρείες, να μορφώνουν δασκάλες, εφόσον τηρούσαν όλες τις διατάξεις που αφορούσαν στη μόρφωση των διδασκαλισσών και πρόσφεραν τα προβλεπόμενα μαθήματα με καθηγητές που είχαν τα απαιτούμενα προσόντα. Το γεγονός αυτό σχολιάστηκε αρνητικά από τους υποστηρικτές της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, γιατί θεωρήθηκε ότι η απόφαση αυτή συνιστούσε πολεμική κατά των διδασκαλείων της εταιρείας. Το δικαίωμα των ιδιωτικών παρθεναγωγείων να μορφώνουν δασκάλες δεν θα διαρκέσει πολύ, αφού το 1895 η κυβέρνηση Δηλιγιάννη θα ακυρώσει το διάταγμα της 27ης Οκτωβρίου 1892. Φαίνεται όμως ότι επιτρέπει τη συμμετοχή στις εξετάσεις και μαθητριών άλλων παρθεναγωγείων, εφόσον η υποψήφια ενημερώσει το υπουργείο πριν από την έναρξη των εξετάσεων και υποβάλει πιστοποιητικό του εκπαιδευτηρίου στο οποίο φοίτησε, το οποίο αποδεικνύει ότι διδάχθηκε τα σχετικά μαθήματα και ότι η διαγωγή της υπήρξε ανεπίληπτη. Την επόμενη χρονιά (1896) ορίζονται ως διδασκαλεία μέχρι να ιδρυθούν κρατικά μόνο τα τέσσερα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (Αρσάκειο και εξωτερικό Αθήνας, Πάτρας και Κέρκυρας), τα οποία λειτουργούν υπό την εποπτεία του κράτους (γενικού επιθεωρητή) και οι υποψήφιες δασκάλες πρέπει να έχουν φοιτήσει στις δύο ανώτερες τάξεις ενός των παρθεναγωγείων αυτών και να έχουν ασκηθεί στα πρότυπά τους. Από το 1897 οι διδασκαλικές τάξεις των παρθεναγωγείων θα αυξηθούν σε τρεις και έτσι θα λειτουργούν στο εξής, ενώ από το 1898 οι μαθήτριες-υποψήφιες δασκάλες θα εισέρχονται στο διδασκαλικό τμήμα με εισιτήριες εξετάσεις ενώπιον επιτροπών που όριζε το υπουργείο.[40]

Ως προς το περιεχόμενο των σπουδών, με το πρόγραμμα του 1893 (βλ. σχετικά στο **κεφ. 2**) στο διδασκαλείο το μάθημα των ελληνικών κατέχει την πρώτη θέση με 15 ώρες διδασκαλίας και αμέσως μετά η έμφαση δίνεται στην προετοιμασία της δασκάλας για το μελλοντικό της επάγγελμα (διδακτικές ασκήσεις, 14 ώρες). Οι ώρες της αριθμητικής και γεωμετρίας μειώνονται όσο προχωρούμε στις ανώτερες τάξεις του παρθεναγωγείου από 3, σε 2 και 1 και δεν διδάσκονται καθόλου στην τελευταία (Θ΄) τάξη. Εντυπωσιακά υποβαθμισμένη στην

[37] Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση*, 291-292.
[38] Στο ίδιο, 168.
[39] Β.Δ. 27 Οκτωβρίου 1892 «Περί των επί πτυχίω εξετάσεων των υποψηφίων διδασκαλισσών», *Φ.Ε.Κ.* 391, 31 Οκτωβρίου 1892.
[40] Τζήκας, «Η μόρφωση των δασκάλων, των διδασκαλισσών και νηπιαγωγών», 815.

εκπαίδευση της δασκάλας είναι η διδασκαλία των μαθηματικών, που περιλαμβάνει μία μόνον ώρα αριθμητικής και μία γεωμετρίας. Ως γενική παρατήρηση επισημαίνεται η αύξηση των ωρών διδασκαλίας στα μαθήματα που αφορούν στην υγιεινή και η μείωση αυτών στα μαθήματα που θεωρείται ότι προσθέτουν «διανοητικό φόρτο», όπως π.χ. τα μαθηματικά.

Με το επόμενο πρόγραμμα του 1897 (Β.Δ. 11ης Νοεμβρίου 1897) γίνεται σαφής διαχωρισμός των προγραμμάτων του διδασκαλείου και του παρθεναγωγείου, γεγονός που φανερώνει πως ωριμάζει σταδιακά η άποψη ότι οι δύο αυτοί τύποι των σχολείων αντιπροσωπεύουν και για την εκπαίδευση των κοριτσιών, όπως και για την εκπαίδευση των αγοριών, δυο διαφορετικές κατευθύνσεις, τη γενική και την επαγγελματική εκπαίδευση, με διαφορετικά χαρακτηριστικά, προϋποθέσεις και απαιτήσεις. Ο αριθμός των τάξεων του διδασκαλείου αυξάνεται από δύο σε τρεις, ενώ τα μαθήματα που διδάσκονται κατανέμονται όπως στον πίνακα 5.4.

Μαθήματα	Τάξη Α	Τάξη Β'	Τάξη Γ'	Σύνολο
Θρησκευτικά	2	2	2	6
Ελληνικά	9	8	7	24
Γεωμετρία	2	1	-	3
Ιστορία	2	3	-	5
Φυσική Πειραματική	2	-	-	2
Φυσική Ιστορία	2	2	-	4
Γεωγραφία	2	-	-	2
Γαλλικά	3	3	-	6
Καλλιγραφία – Ιχνογραφία	3	-	-	3
Ιχνογραφία	-	2	1	3
Χειροτεχνήματα	3	3	3	9
Ωδική	4	3	3	10
Γυμναστική	2	2	2	6
Χημεία	-	2	-	2
Ψυχολογία	-	2	-	2
Διδακτική μετ' ασκήσεων	-	3	-	3
Παιδαγωγική & Ιστορία	-	-	4	4
Διδακτικαί ασκήσεις	-	-	12	12
Ιστορία της τέχνης	-	-	1	1
Κοσμογραφία	-	-	1	1
Σύνολο	36	36	36	108

Πίνακας 5.4 *Ωρολόγιο πρόγραμμα Διδασκαλείου θηλέων 1897 (Πηγή: Φ.Ε.Κ. 168, 15 Νοεμβρίου 1897).*

Στην εκπαίδευση της δασκάλας η έμφαση δίνεται στη διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών (24 συνολικά ώρες), που περιλαμβάνει κείμενα από τον Ισοκράτη, Ξενοφώντα, Πλούταρχο, Λουκιανό και Όμηρο στην Α΄ τάξη, Πλούταρχο, Ηρόδοτο, Θουκυδίδη, Δημοσθένη και Όμηρο στη Β΄ τάξη και Πλούταρχο, Δημοσθένη, Πλάτωνα, Λυκούργο, Όμηρο και Ευριπίδη στη Γ΄ τάξη. Σημειώνουμε εδώ ότι παρά την αυστηρή κριτική που έχει γίνει και τις προσπάθειες που καταβλήθηκαν για τη μείωση των ωρών διδασκαλίας των αρχαίων, η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία επιμένει να θεωρεί ότι η αρχαιομάθεια πρέπει να αποτελεί βασικό συστατικό της μόρφωσης των διδασκαλισσών, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην εθνική διάσταση του ρόλου τους.[41] Τη δεύτερη θέση κατέχουν τα πρακτικά μαθήματα όπως καλλιγραφία, ιχνογραφία, χειροτεχνήματα και ωδική, ενώ από τα μαθηματικά διδάσκεται μόνο η γεωμετρία 2 ώρες στην Α΄ τάξη, μία στη Β΄ και καμία στη Γ΄ τάξη. Στην τελευταία τάξη η έμφαση δίνεται σε μαθήματα που έχουν σχέση με τη θεωρητική κατάρτιση και την πρακτική προετοιμασία στο διδακτικό έργο των υποψηφίων διδασκαλισσών.

Το δικαίωμα της μόρφωσης των διδασκαλισσών θα παραμείνει μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα σε συλλογικούς/ιδιωτικούς φορείς, εφόσον δεν ψηφίστηκαν τα νομοσχέδια του υπουργού Αθανάσιου Ευταξία, που κατατέθηκαν στη Βουλή το 1899 και προέβλεπαν την ίδρυση δύο κρατικών διδασκαλείων θηλέων. Το πρόγραμμα των μαθημάτων του διδασκαλείου θηλέων διαφοροποιούνταν ελάχιστα από εκείνο των αρρένων, αλλά για να υποστηρίξει την ίδρυση κρατικών διδασκαλείων θηλέων ο υπουργός παρουσίασε με πολύ μελανά χρώματα

[41] Σχετική ανάλυση, βλ. Δήμητρα Τζανάκη, *Δούλα και κυρά. Όψεις εθνικισμού: Ρόλοι και συμπεριφορές στην Ελλάδα των ρομαντικών χρόνων 1836-1897* (Αθήνα: Σαββάλας, 2007).

την εικόνα των διδασκαλισσών, όπως εμφανιζόταν στις εκθέσεις επιθεωρητών και επιθεωρητριών.[42]

Με το Β.Δ. της 6ης Ιουλίου 1902 που διαχωρίζει επίσης το διδασκαλείο από το ανώτερο παρθεναγωγείο, το ωρολόγιο πρόγραμμα του διδασκαλείου διαμορφώνεται σε δύο μέρη: *Α΄ εγκύκλιος παίδευσις και Β΄ παιδαγωγική παίδευσις* (βλ. πίνακα 5.5).

	Διδακτέα μαθήματα	Τάξη		
		Α΄	Β΄	Γ΄
	Α΄ Εγκύκλιος παίδευσις			
1.	Ιερά	2	2	2
2.	Ελληνικά α΄ - Ερμηνεία	6	6	6
	Θεματογραφικαί ασκήσεις και έκθεσις ιδεών Εναλλάξ	1	1	1
	Γραμματολογία και Ιστορία τέχνης	1	2	2
	Γαλλικά	2	2	2
4	Ιστορία	2	2	2
5	Μαθηματικά	2	2	-
6	Φυσικαί Επιστήμαι	2	2	1
7	Γεωγραφία	2	1	-
	Β΄ Παιδαγωγική παίδευσις			
8.	Φιλοσοφική προπαιδεία	2	2	-
9.	Διδακτική, Παιδαγωγική και Ιστορία αυτής	1	2	3
10.	Παιδαγωγικαί ασκήσεις	1	1	6
		24	25	25

Πίνακας 5.5 *Ωρολόγιον πρόγραμμα Διδασκαλείου θηλέων 1902 (Πηγή: Αντωνίου, Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης, τ. 2, 210).*

Το διδασκαλείο θηλέων αποτελείται από τρεις τάξεις και εγγράφονται σ' αυτό μετά από εισιτήριες εξετάσεις οι μαθήτριες που έχουν απολυτήριο από το ανώτερο πλήρες παρθεναγωγείο, ρυθμίσεις που είχαν καθιερωθεί με το Β.Δ. του 1897. Κάποιες διαφορές ανάμεσα στα δυο διατάγματα παρατηρούνται στο πρόγραμμα μαθημάτων. Πιο συγκεκριμένα: οι ώρες των ελληνικών μειώνονται σε 21 από 24, ενώ η διδασκαλία των μαθηματικών συμπεριλαμβάνει αριθμητική και γεωμετρία. Τα παιδαγωγικά και οι διδακτικές ασκήσεις κατανέμονται σε όλες τις τάξεις με ιδιαίτερη έμφαση στο πρόγραμμα της τελευταίας τάξης.[43]

Με το Β.Δ. της 15ης Μαρτίου 1906 προσδιορίζεται, σχετικά με τον τρόπο εξέτασης των υποψηφίων διδασκαλισσών, ότι οι υποψήφιες έπρεπε να έχουν φοιτήσει στις τρεις ανώτερες/διδασκαλικές τάξεις ενός των πέντε παρθεναγωγείων της εταιρείας καθώς έχει ιδρυθεί ήδη και το παρθεναγωγείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στη Λάρισα. Λίγα χρόνια αργότερα θα συμπεριληφθεί και το διδασκαλείο Σύρου και το 1911 προστίθεται το παρθεναγωγείο του δήμου Πειραιά.[44]

Από τη δεκαετία του 1880 θα εκσυγχρονιστεί και η νηπιαγωγική μέθοδος, ενώ στις αρχές του 20ού αιώνα το κράτος θα αναγνωρίσει την πρώτη σχολή νηπιαγωγών (βλ. σχετικά **κεφ. 2**). Η Αικατερίνη Λασκαρίδου, η οποία σπούδασε στη Δρέσδη τη φροεβελιανή μέθοδο, δίδαξε στο *Ελληνικό Παρθεναγωγείο* (πρώην Παρθεναγωγείο Hill) και εκπαίδευσε τη δεκαετία του 1880 δωρεάν ορισμένες νηπιαγωγούς δίνοντάς τους –μη αναγνωρισμένα από το κράτος– πτυχία. Το 1897 η Λασκαρίδου ως πρόεδρος του εκπαιδευτικού τμήματος της Ένωσης Ελληνίδων θα ιδρύσει το πρώτο διδασκαλείο νηπιαγωγών, με προσαρτημένο πρότυπο σχολείο, εκπαιδεύοντας θεωρητικά και πρακτικά τις μελλοντικέςς νηπιαγωγούς στη φροεβελιανή μέθοδο. Το κράτος θα χορηγεί από το 1898 και εξής πτυχία νηπιαγωγού σε δασκάλες, έπειτα από εξετάσεις στις γενικές αρχές της παιδαγωγικής και στη φροεβελιανή μέθοδο, και το 1904 θα αναγνωρίσει το διδασκαλείο νηπιαγωγών της Ένωσης Ελληνίδων, αυξάνοντας τα έτη φοίτησης σε δύο (και από το 1908 και εξής σε τρία) και ελέγχοντας το πρόγραμμα μαθημάτων.[45]

[42] Τζήκας, «Η μόρφωση των δασκάλων, των διδασκαλισσών και νηπιαγωγών», 816.
[43] Β.Δ. 6ης Ιουλίου 1902 στο Αντωνίου, *Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης*, τ. 2, 210.
[44] Τζήκας, «Η μόρφωση των δασκάλων, των διδασκαλισσών και νηπιαγωγών», 817.
[45] Στο ίδιο, 817-818.

5.2.3.2.2 Η εκπαίδευση-κατάρτιση στα κρατικά διδασκαλεία θηλέων (1914-1929)

Μέσα στο νέο πλαίσιο του αστικού εκσυγχρονισμού μετά το κίνημα στο Γουδί, από το 1913 έως το 1929 το κράτος θα επιχειρήσει μια σειρά μεταρρυθμίσεων είτε στο σύνολο είτε σε επιμέρους πλευρές και βαθμίδες του εκπαιδευτικού συστήματος. Την περίοδο αυτή θα λειτουργήσουν πολλοί τύποι διδασκαλείων (μονοτάξια, προσαρτημένες τάξεις, τριτάξια, πεντατάξια, εξατάξια). Σύμφωνα με τον Χρήστο Τζήκα, οι βασικοί λόγοι που προσδιόρισαν την εκπαιδευτική πολιτική για τη μόρφωση των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης κατά την περίοδο αυτή είναι: α) η άμεση κάλυψη των αναγκών σε προσωπικό που προέκυπτε από τις διαδοχικές επεκτάσεις του κράτους και από τους προσφυγικούς πληθυσμούς που κατέφευγαν εντός των συνόρων του, β) η προσπάθεια εκπαίδευσης δασκάλων σύμφωνα με τις αρχές του εκπαιδευτικού δημοτικισμού και του σχολείου εργασίας, γ) η εξομοίωση της μόρφωσης των διδασκαλισσών με εκείνη των δασκάλων σε κρατικά ή εποπτευόμενα από το κράτος διδασκαλεία, στο πλαίσιο της προσφοράς ισότιμης μόρφωσης σε αγόρια και κορίτσια και σε κοινά-μικτά σχολεία.[46] Σύμφωνα με την εισηγητική έκθεση των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων του 1913:

> *Πρώτον μεν εθέσαμεν ως αρχήν ότι πάντες οι διδάσκαλοι του κράτους άρρενες και θήλεις πρέπει να έχωσι τύχει της αυτής και ομοιομόρφου κατά το δυνατόν μορφώσεως», δεύτερον «ο έλεγχος επί πάντων των διδασκαλείων αρρένων και θηλέων πρέπει να γίνη πραγματικός και συνεχής και να μη περιορίζηται, όπως πράγματι σήμερον συμβαίνη εις τα διδασκαλεία των θηλέων, μόνο κατά την επί πτυχίω δοκιμασίαν, ότε τη αληθεία ουδέν δύναται μα επανορθωθή και ότε κι αν ήθελε δειχθή αυστηρότης, θα ετιμωρούντο αι αθώοι μαθήτριαι αντί των διδαξάντων αυτάς.*[47]

Από τη χρονιά αυτή η μόρφωση των διδασκαλισσών θα αποκοπεί από τα παρθεναγωγεία, καθώς θα προσφέρεται σε επαγγελματικές σχολές (διδασκαλεία) και θα εξομοιωθεί με εκείνη των δασκάλων, θα πραγματοποιείται με την ευθύνη του κράτους, ενώ τα διδασκαλεία θηλέων θα είναι αναγνωρισμένα ή κρατικά. Στα τριτάξια διδασκαλεία εισέρχονται απόφοιτοι/ες των αστικών σχολείων ή της Β΄ τάξης τετραταξίου ή Γ΄ τάξης εξαταξίου γυμνασίου. Το 1914 επομένως υλοποιείται η απόφαση του κράτους να προσφέρει ισότιμη μόρφωση στους δασκάλους και τις δασκάλες με την ευθύνη της ίδια της πολιτείας. Η συνολική διάρκεια της εκπαίδευσης των δασκάλων/ισσών ανέρχεται σε δώδεκα έτη και εξομοιώνεται το πρόγραμμα των μαθημάτων αρρένων και θηλέων (με ελάχιστες διαφορές), ενώ στα διδασκαλεία θηλέων προστίθενται και νηπιαγωγικά μαθήματα, ώστε να μπορούν να εργαστούν οι απόφοιτες και στα νηπιαγωγεία.[48]

Τα δεκατέσσερα τριτάξια διδασκαλεία που θα λειτουργήσουν από τη σχολική χρονιά 1914-1915 με το παραπάνω πρόγραμμα και με την εποπτεία του κράτους είναι επτά αρρένων: Αθήνας (Μαράσλειο), Θεσσαλονίκης, Τρίπολης, Ιωαννίνων, Λαμίας, Κοζάνης και Σάμου, και επτά θηλέων: τέσσερα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (Αθηνών, Πάτρας, Κέρκυρας, Λάρισας), το διδασκαλείο του δήμου Πειραιά και τα διδασκαλεία Θεσσαλονίκης και Ηρακλείου Κρήτης. Το διδασκαλείο Θεσσαλονίκης ετοίμαζε μέχρι τότε δασκάλες και νηπιαγωγούς και από το 1915 χωρίστηκε το διδασκαλείο νηπιαγωγών και τέθηκε κάτω από ιδιαίτερη διεύθυνση. Κάτι ανάλογο συνέβη και με το διδασκαλείο του Ηρακλείου, το οποίο χωρίστηκε από το ανώτερο παρθεναγωγείο, στο πλαίσιο του οποίου λειτουργούσε μέχρι το 1914, ενώ το 1918 ιδρύθηκε, καθ' υπέρβαση του οριζόμενου από το νόμο αριθμού διδασκαλείων, ένα ακόμη διδασκαλείο θηλέων στην Κοζάνη.[49]

Από την ίδια χρονιά οργανώνεται συστηματικά και σε ξεχωριστά ιδρύματα, με ευθύνη και μέριμνα της πολιτείας και η εκπαίδευση των νηπιαγωγών. Σύμφωνα με τον Χρήστο Τζήκα, κατά την περίοδο των διαδοχικών εδαφικών επεκτάσεων, λόγω της ανάγκης γλωσσικής ενσωμάτωσης των ξενόφωνων πληθυσμών –προσφύγων και μη– και διευκόλυνσης του έργου του δημοτικού σχολείου, δόθηκε βαρύτητα στην προσχολική αγωγή.

---

[46] Στο ίδιο, 818.

[47] «Αιτιολογική έκθεσις των νομοσχεδίων περί διδασκαλείων της δημοτικής εκπαιδεύσεως», στο Μπουζάκης και Τζήκας, *Η κατάρτιση των δασκάλων, διδασκαλισσών και νηπιαγωγών*, 411.

[48] Τα μαθήματα που προσφέρονταν στα τριετή διδασκαλεία των δύο φύλων ήταν: «*Θρησκευτικά, Φιλοσοφικά και Παιδαγωγικά, Ιστορία και η ισχύουσα νομοθεσία της παρ' ημίν Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, Νέα και Αρχαία Ελληνική Γλώσσα, Γαλλική Γλώσσα, Ιστορία και ιδία η του Ελληνικού Έθνους, Γεωγραφία, Μαθηματικά, Φυσιογνωστικά, Υγιεινή και νοσηλευτική, Στοιχεία του ισχύοντος Δικαίου και της Πολιτικής Οικονομίας, εν τοις των αρρένων, Οικιακής δ' εν τοις των θηλέων, Στοιχεία Γεωπονίας, Κηπουρικής, Δενδροκομίας, Ζωοτεχνίας, Μελισσοκομίας και Σηροτροφίας, Ωδική και Τετράχορδον ή Αρμόνιον. Εν δε τοις των αρρένων και Εκκλησιαστική Μουσική, Ιχνογραφία και Καλλιγραφία, Χειροτεχνία. Εν δε τοις των θηλέων και Οικιακά έργα, Γυμναστική. Εν δε τοις τω αρρένων και Στρατιωτικαί Ασκήσεις και Σκοποβολία*»· Β.Δ. 26 Αυγούστου 1914 «Περί ιδρύσεως διδασκαλείων εκατέρου των φύλων προς μόρφωσιν διδασκάλων της δημοτικής εκπαιδεύσεως», *Φ.Ε.Κ.* 247, 3 Σεπτεμβρίου 1914.

[49] Τζήκας, «Η μόρφωση των δασκάλων, των διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών», 821.

Έτσι ιδρύονται τα πρώτα διδασκαλεία νηπιαγωγών αποκλειστικά στις «νέες χώρες» (τις περιοχές που προσαρτήθηκαν στο ελληνικό κράτος μετά τους βαλκανικούς πολέμους). Πιο συγκεκριμένα, με το Β.Δ. του 1914 για τα διδασκαλεία δίνεται η δυνατότητα στον υπουργό της παιδείας, έπειτα από γνωμοδότηση του εκπαιδευτικού συμβουλίου, να ιδρύει διτάξια διδασκαλεία νηπιαγωγών, προσαρτημένα στα διδασκαλεία θηλέων. Τα μαθήματα που διδάσκονται είναι: θρησκευτικά, νηπιαγωγικά μαθήματα, ελληνική γλώσσα, φυσιογνωστικά μετά πρακτικών εφαρμογών, οικιακή οικονομία και οικιακά έργα, υγιεινή και νοσηλευτική και τεχνικά μαθήματα, σύμφωνα με αναλυτικό πρόγραμμα που εξέδωσε το υπουργείο την ίδια χρονιά. Η εισαγωγή στα διδασκαλεία γινόταν με εισιτήριες εξετάσεις και προϋπέθεταν οκταετή φοίτηση σε ανώτερο παρθεναγωγείο ή σε δημοτικό σχολείο και αντίστοιχες τάξεις τετραταξίου ή εξαταξίου γυμνασίου. Το φθινόπωρο του 1914 θα αναγνωρισθεί ως ισότιμο με τα κρατικά το διδασκαλείο νηπιαγωγών της Ένωσης Ελληνίδων και θα ιδρυθεί διδασκαλείο νηπιαγωγών στη Θεσσαλονίκη, προσαρτημένο στο διδασκαλείο θηλέων της πόλης. Στο επόμενο διάστημα το κράτος θα ιδρύσει αυτόνομα (μη προσαρτημένα στα διδασκαλεία θηλέων) διδασκαλεία νηπιαγωγών: Το 1914 στα Ιωάννινα, το 1915 θα αποσπαστεί το διδασκαλείο νηπιαγωγών Θεσσαλονίκης από το διδασκαλείο θηλέων και το 1918 θα μεταφερθεί στην Έδεσσα, το 1919 θα ιδρυθούν διδασκαλεία νηπιαγωγών στις Σέρρες και στην Καστοριά, το 1920 στη Φλώρινα και το 1923 στην Κοζάνη, ενώ το 1924 θα μετακινηθεί το διδασκαλείο Ιωαννίνων στους Φιλιάτες. Η μεγάλη διασπορά των διδασκαλείων νηπιαγωγών δείχνει καθαρά ότι η γλωσσική ενσωμάτωση των ξενόφωνων πληθυσμών αποτελούσε για το κράτος σημαντικό διακύβευμα και η παρέμβαση σε μικρή ηλικία θεωρούνταν η ενδεδειγμένη.[50]

Καταληκτικά, από το 1914 η πολιτεία αναλαμβάνει στο σύνολό της την ευθύνη της μόρφωσης και της εκπαίδευσης των γυναικών εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, δηλαδή διδασκαλισσών και νηπιαγωγών. Η εκπαίδευσή τους αυτονομείται από τη μέση εκπαίδευση των κοριτσιών, προσφέρεται σε επαγγελματικές σχολές (διδασκαλεία), εξομοιώνεται με εκείνη των δασκάλων και ακολουθεί στην εξέλιξή της την ίδια πορεία με αυτή των σχολών εκπαίδευσης των ανδρών δασκάλων (ακαδημίες από το 1933, παιδαγωγικές σχολές Α.Ε.Ι. από το 1984). Οι διαφοροποιήσεις όμως στην εκπαίδευσή τους έως το 1914 από την αντίστοιχη εκπαίδευση των ανδρών δασκάλων αποτελούν τη βάση για έμφυλες επαγγελματικές ιεραρχήσεις, «επιχείρημα» κατά της προσπάθειας των διδασκαλισσών να ενδυναμώσουν τη θέση τους στο δημόσιο χώρο και αφορμές για διακωμώδηση αυτού τους του εγχειρήματος.

5.3 Παραδοξότητες, αντιφάσεις, διλήμματα και υπερβάσεις στη ζωή και στην εργασία των διδασκαλισσών

Στο πλαίσιο των επιταγών της νεοτερικότητας (της εγγραμματοσύνης, της προόδου, της θετικής νοηματοδότησης της εργασίας), της ανάπτυξης του αλφαβητισμού των πολιτών και των δύο φύλων ως προϋπόθεσης για τη συγκρότηση της αστικής νεοτερικής κοινωνίας και της συγκρότησης εθνικών ταυτοτήτων στο πλαίσιο των εθνών κρατών (ή εθνικών ομάδων), η εκπαίδευση των γυναικών προέκυψε ως κοινωνική, εθνική, ηθική/φιλοσοφική αναγκαιότητα και, για την οργάνωση και λειτουργία της, σταδιακά συγκροτήθηκε η επαγγελματική κατηγορία των γυναικών εκπαιδευτικών.

Καταρχάς χρειάζεται να σημειωθεί ότι η επαγγελματική αυτή κατηγορία δεν είναι ομοιογενής ούτε στατική ως προς τα χαρακτηριστικά της. Την αποτελούν «επώνυμες» παιδαγωγοί και «ανώνυμες» δασκάλες, διευθύντριες και διδάσκουσες, δημοδιδασκάλισσες και οικοδιδασκάλισσες, δασκάλες της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και καθηγήτριες ή ακαδημαϊκοί, δασκάλες με ανώτερες σπουδές και μετεκπαιδεύσεις στο εξωτερικό και «αμαθείς» και «ανεπαρκείς» δασκάλες, δασκάλες του αστικού χώρου, της επαρχίας, του ελληνικού κράτους, των ορθόδοξων κοινοτήτων, των παροικιών. Κάθε επιμέρους κατηγορία έχει τα δικά της ιδιαίτερα κοινωνικο-μορφωτικά χαρακτηριστικά (πραγματικά ή φαντασιακά) στη βάση των οποίων κατασκευάζονται οι επιμέρους διδασκαλικές/επαγγελματικές ταυτότητες. Επομένως δεν πρόκειται για μία, ενιαία, αδιαφοροποίητη συλλογικότητα που συγκροτεί μία και ενιαία συλλογική ταυτότητα αλλά πολλαπλές. Οι συλλογικές δε ταυτότητες διαμορφώνονται, συγκροτούνται και ανασυγκροτούνται διαμεσολαβούμενες από το *χρόνο* αλλά και το *χώρο* (που επίσης δεν είναι έννοα στατική, καθώς ενέχει κοινωνικές σχέσεις και χαρακτηριστικά).[51] Επιπλέον η συγκρότηση ταυτότητας, πέρα από συλλογική είναι και ατομική διαδικασία, στην οποία η *εμπειρία* παίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωσή της, όπως και στη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας, του τρόπου δηλαδή με τον οποίο το υποκείμενο βλέπει τον εαυτό του και τη σχέση του με τους άλλους. Ο βαθμός επομένως σταθερότητας ή «ρευστότητας» των ταυτοτήτων (και στη συγκεκριμένη περίπτωση των επαγγελματικών

[50] Στο ίδιο, 822-823.

[51] Doreen Massey, *Space, Place and Gender* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2007), 3, 249.

ταυτοτήτων) μπορεί να είναι διαφορετικός σε διαφορετικές περιόδους της ζωής των ατόμων, ανάλογα με τις περιστάσεις ζωής, εργασίας, σταδιοδρομίας κ.λπ.[52] Η διαμόρφωση δηλαδή ταυτοτήτων αποτελεί διεργασία συλλογική αλλά και ατομική, που οριοθετείται από την κοινωνία (μέσα στην οποία ζουν τα υποκείμενα), μέσα από διαδικασίες ενσωμάτωσης ή και αποκλεισμού, και επικαθορίζεται από την εμπειρία του υποκειμένου.

Στην ιστορική έρευνα η ανασυγκρότηση και ανάλυση των ταυτοτήτων στηρίζεται σε κειμενικές πηγές, λόγους «περί διδασκαλισσών», αυτοβιογραφικά κείμενα εκπαιδευτικών και (πιο πρόσφατα) σε οπτικό υλικό, με βάση τη θεωρητική παραδοχή ότι σε αυτές αντανακλώνται/εγγράφονται όψεις του εαυτού των υποκειμένων αλλά και προσλήψεις των όψεων αυτών. Η έρευνα δηλαδή εστιάζει όχι στις ταυτότητες καθεαυτές αλλά στις «αναπαραστάσεις» ταυτοτήτων. Η αναπαράσταση ως έννοια, σύμφωνα με τη μεταδομιστική προσέγγιση, αντιστοιχεί με ουσιαστικότερο τρόπο στην προσέγγιση της ταυτότητας ως μεταβαλλόμενης και όχι ως ενιαίας και σταθερής. Υποδηλώνει, κατά την Kathleen Weiler, την προσπάθεια, τον αγώνα και τις αμφισβητήσεις στη διαμόρφωση του εαυτού και τονίζει περισσότερο το μεταβαλλόμενο χαρακτήρα του εαυτού και τις διαδικασίες μιας συνεχούς διαμόρφωσης μέσα από τις επιδράσεις κυρίαρχων εννοιών, λόγων και των αντιστάσεων σ' αυτές.[53]

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, οι δομικές κοινωνικές, οικονομικές ή πολιτικές αλλαγές προκαλούν «καταστάσεις κρίσης» (crisis situations), ανάγκη δηλαδή για επαναπροσδιορισμό της ταυτότητας των ατόμων, καθώς επηρεάζονται οι δομές της δημόσιας και συνεκδοχικά της ιδιωτικής σφαίρας, που αποτελούν τις «μήτρες» διαμόρφωσης των ταυτοτήτων.[54] Οι κοινωνίες του ελλαδικού και οθωμανικού χώρου, στο πλαίσιο των οποίων οι δασκάλες αποκτούν εικόνες εαυτού, διαμορφώνουν την υποκειμενικότητα και ταυτότητά τους, σε ολόκληρο τον 19ο αιώνα και στις αρχές του 20ού (περίοδος Μεσοπολέμου), θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αποτελούν κοινωνίες σε «συνεχή μετάβαση»· από την παράδοση στη νεοτερικότητα, από την ανατολική «βαρβαρότητα» στο δυτικό πολιτισμό/πρόοδο, από την πατριαρχική κοινωνία σε ρωγμές στις δομές της, από την απουσία των γυναικών στο δημόσιο χώρο στη σταδιακή είσοδό τους σε αυτόν.

Για παράδειγμα: Στις πρώτες δεκαετίες του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, η επαφή με τη Δύση και τις νέες κοινωνικο-πολιτικές ιδέες και δομές επηρέασαν τον τρόπο ζωής, τις συνήθειες και τις αντιλήψεις. Περιηγητές επισημαίνουν τη διαφορά στην κοινωνική θέση και στις ελευθερίες που απολαμβάνουν οι γυναίκες στα νησιά του Αιγαίου –στα οποία η επικοινωνία με τη Δύση μέσω των εμπορικών συναλλαγών υπήρξε συνεχής και εντονότερη– σε σύγκριση με τον ηπειρωτικό ελλαδικό κορμό,[55] ενώ ομογενείς των παροικιών που εγκαθίστανται στον ελλαδικό χώρο –στα αστικά κέντρα στα οποία οργανώνεται η πολιτική ζωή και συγκεντρώνεται η οικονομική δραστηριότητα– μεταφέρουν νέα πρότυπα κοινωνικής ζωής επηρεάζοντας τις παραδοσιακές κοινωνικές δομές και σχέσεις και την έμφυλη κοινωνική ιδεολογία.[56] Οι διαφωτιστικές αρχές για την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης έχουν δημιουργήσει ήδη μια θετική στάση –στον αστικό τουλάχιστον χώρο– απέναντι στην έξοδο των γυναικών από το σπίτι και τη μετάδοση και σε αυτές του αγαθού της παιδείας. Η εκπαιδευτική επίσης δράση των προτεσταντών μισιονάριων, που απευθύνεται ιδιαίτερα στο γυναικείο πληθυσμό, η εκπαιδευτική πολιτική του Καποδίστρια, που στις δεδομένες οικονομικές συνθήκες είναι ανεκτική/δεν απαγορεύει τη συμφοίτηση των δυο φύλων, όπως και τα γερμανικά πρότυπα στην εκπαίδευση κατά την οθωνική περίοδο, που ορίζουν ως ισότιμη θεωρητικά την πρωτοβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών, καθιστούν την πρόσβαση στο αγαθό και στον επαγγελματικό χώρο της εκπαίδευσης εφικτή για μια τουλάχιστον μερίδα γυναικών.[57] Από την άλλη όμως έχουμε μια κοινωνία που διχάζεται ανάμεσα στον εκδυτικισμό και στους κανόνες του παραδοσιακού κοινωνικού και δημόσιου βίου. Από τη μια μεριά αναπτύσσει μια ρητορική απαξίωσης του «ανατολικού» παρελθόντος και των στοιχείων της κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής που αποδίδονταν σ' αυτό (διαφθορά, ανομία, αμάθεια, υποταγή, προλήψεις, ραθυμία) και από την άλλη συντηρούσε σχεδόν δογματικά

---

[52] Για μια παρουσίαση του σχετικού θεωρητικού προβληματισμού, βλ. Christopher Day, Alison Kington, Gordon Stobart και Pam Sammons, "The Personal and Professional Selves of Teachers: Stable and Unstable Identities", *British Educational Research Journal* 32, τχ. 4 (2006): 601-616· Caroline Ramazanoglou και Janet Holland, *Feminist Methodology: Challenges and Choices* (London: Sage Publications, 2002). Για μια σχετική συζήτηση με εμπειρικά δεδομένα, βλ. Janet Alsup, *Teacher Identity Discourses* (New Jersey and Illinois: Lawrence Erlboum Associates and National Council of Teachers of English, 2006).

[53] Kathleen Weiler, *Country Schoolwomen: Teaching in Rural California, 1850-1950* (Stanford: Stanford University Press, 1998), 9.

[54] Βλ. Leonore Davidoff και Catherine Hall, *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class 1780-1850* (London: Hutchinson, 1987), 28-33, 450-452.

[55] Ζιώγου Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση,* 23.

[56] Στο ίδιο, 21-24. Βλ. και Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών*, 38-45.

[57] Δαλακούρα, «**Γυναίκες και εκπαίδευση (1828-1850)**».

ή ενσωμάτωνε στο νέο δυτικότροπο ιδεολογικό σύστημα παραδοσιακές αξίες με μεγάλη απόσταση από τις νέες δυτικογενείς.[58] Για παράδειγμα, μπορεί η εκπαίδευση των γυναικών να προωθείται τόσο από την κουλτούρα μιας ορισμένης κοινωνικής τάξης όσο και από την πολιτεία νομοθετικά, όμως παράλληλα οι ηγεμονικές έμφυλες αντιλήψεις της εποχής προσδιορίζουν τον κοινωνικό ρόλο των γυναικών αποκλειστικά στον ιδιωτικό χώρο. Ο εγκλεισμός επίσης των γυναικών στο αστικό σπίτι, μπορεί να άρχισε να παρουσιάζει «ρωγμές», η αυστηρή όμως αστική ηθική στοχεύει στον έλεγχο της κοινωνικής συμπεριφοράς και στη διαμόρφωση ενός προτύπου γυναικείας αρετής, βασικό χαρακτηριστικό του οποίου είναι η απουσία από το δημόσιο χώρο.[59]

Επίσης, η περίοδος έναρξης της συστηματικής επαγγελματικής εκπαίδευσης των γυναικών εκπαιδευτικών (τελευταία εικοσιπενταετία του 19ου αιώνα) συμπίπτει με μια περίοδο οικονομικής και πολιτικής αστάθειας, ιδεολογικής και πολιτισμικής ρευστότητας και κοινωνικών ανακατατάξεων.[60] Η ελληνική κοινωνία –κυρίως μετά την ήττα του 1897– φαίνεται να αναζητά το νεοελληνικό εθνικό της πρόσωπο και το ελληνικό κράτος να επιδιώκει τη συγκρότηση της αστικής του φυσιογνωμίας. Οι δομικές αλλαγές στη σύνθεση της ελληνικής κοινωνίας (έλευση προσφύγων και παροικιακού ελληνισμού, μείωση του αγροτικού πληθυσμού και αύξηση του αστικού), η πολιτική και ιδεολογική ενδυνάμωση των αστικών στρωμάτων με την αύξηση της οικονομικής δραστηριότητας σταδιακά από τη δεκαετία του 1860 (παρά την πολιτικο-οικονομική εξάρτηση και τις συνέπειές της), η εθνική ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας, που ορίζει την εξωτερική πολιτική, διαπερνά την πολιτιστική ζωή, καθορίζει τις οικονομικές εξελίξεις και διαπλέκεται με τον σταδιακά ενισχυόμενο πολιτικό φιλελευθερισμό, δημιουργούν κρίσιμες συνθήκες για αλλαγές και επαναπροσδιορισμούς των ταυτοτήτων φύλου.[61]

Αντίστοιχες αντίρροπες δυνάμεις επενεργούν και στον οθωμανικό χώρο και ειδικότερα στο χώρο των ορθόδοξων κοινοτήτων. Από τη μια οι ισχυρές επιβιώσεις του οθωμανικού παρελθόντος των διακρίσεων «κυρίαρχου-υποτελούς», «μουσουλμάνων-απίστων», της ηγεμονίας των θρησκευτικών θεσμών και της επιβολής της Sharia στην κοινωνική ζωή των υπηκόων, της απαγόρευσης της επαφής (μέσω του τύπου, βιβλίων κ.λπ.) με τις «ανατρεπτικές» ιδέες της Δύσης, και από την άλλη οι (θεσμοθετημένες) αρχές του οθωμανισμού, της ισότητας και ισονομίας των οθωμανών υπηκόων, της ανοχής/αποδοχής των θρησκευτικών/πολιτισμικών διαφορών, της αποδοχής της εγγραματοσύνης και των δύο φύλων ως στοιχείου προόδου μέσα στο ελεγχόμενο –βεβαια– πλαίσιο της κοινωνικής δράσης και παρουσίας των γυναικών στο δημόσιο χώρο. Οι εντεινόμενοι και ανταγωνιστικοί εθνικισμοί των εθνικο-θρησκευτικών κοινοτήτων από τη δεκαετία του 1870 και εξής και ο «αντιδραστικός» μουσουλμανικός/τουρκικός εθνικισμός οδηγούν σε επαναπροσδιορισμό της θέσης και της σχέση τους με το οθωμανικό πλαίσιο και τα αντίστοιχα εθνικά κέντρα, επαναπροσδιορισμοί που αντανακλώνται στους στόχους της εκπαίδευσης και στο είδος της δραστηριοποίησης των γυναικών και ειδικότερα των διδασκαλισσών.

Αυτές τις αντίρροπες δυνάμεις της ελλαδικής και οθωμανικής/ελληνικής κοινωνίας, την αντιφατικότητα του ιδεολογικού και πολιτισμικού πλαισίου της κοινωνικής ζωής, τις αλληλοαναιρέσεις του νεοτερικού και παραδοσιακού αξιακού συστήματος, τους επαναπροσδιορισμούς του «εθνικού» και τις αντανακλάσεις τους στο πεδίο της γυναικείας εκπαίδευσης και της προσωπικής τους πορείας καλούνται να διαχειριστούν οι εγγράμματες γυναίκες κατά το εγχείρημα της μετάβασης και δραστηριοποίησης στο δημόσιο χώρο.

5.3.1 Πρόσβαση σε ένα δημόσιο χώρο με «άρωμα ιδιωτικού»

Η πρόσβαση στο δημόσιο χώρο και στη μισθωτή εργασία μέσω της άσκησης του επαγγέλματος της δασκάλας φέρνει τις γυναίκες αντιμέτωπες με τα «όρια» του δημόσιου χώρου, με νέες μορφές περιχαράκωσης και «εγκλεισμού». Το σχολείο είναι χώρος δημόσιος αλλά ταυτόχρονα και ιδιωτικός, καθώς όροι (παραδοχές και συμπεριφορές) του ιδιωτικού «ενσωματώνονται» σε αυτόν και τα υποκείμενα κινούνται διαρκώς μεταξύ «δημόσιου-ιδιωτικού». Το παιδαγωγικό μοντέλο της μητρότητας (που κατασκευάστηκε πάνω στις αρχές του μητρικού ιδεώδους και νομιμοποίησε καταρχάς την παρουσία των γυναικών στην εκπαίδευση) καθιστά προσ-

[58] Βλ. και Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, 38-45· Άννυ Ασημάκη, «Ελένη Πιτταδάκη – Πολυτίμη Κουσκούρη: Η διαδρομή και η παρουσία δυο πρωτοπόρων διδασκαλισσών κατά τις πρώτες δεκαετίες του ανεξάρτητου κράτους (1834-1855)», *Σύγχρονα Θέματα* 97 (2007): 53-54.

[59] Δαλακούρα, «**Γυναίκες και εκπαίδευση (1828-1850)**».

[60] Για την περίοδο αυτή της ελληνικής Ιστορίας, βλ. τους συλλογικούς τόμους: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988)· Καίτη Αρώνη-Τσίχλη και Λύντια Τρίχα, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2000).

[61] Κατερίνα Δαλακούρα, «"Εφημερίς των Κυριών" (1887-1917): Λόγοι περί διδασκαλισσών», στο *Γυναίκες στην Ιστορία των Βαλκανίων: Ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, επιμ. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2010), 386-387.

δοκώμενη τη μητρική συμπεριφορά των διδασκαλισσών. Η δασκάλα διδάσκει, αλλά παράλληλα καθοδηγεί, φροντίζει, κοινωνικοποιεί τις μαθήτριες στις αρχές και στις αξίες των μελλοντικών τους κοινωνικών ρόλων. Η διάσταση αυτή του διδασκαλικού έργου γίνεται περισσότερο εμφανής στα ιδιοσυντήρητα σχολεία, τα οποία διατηρούν οικοτροφεία, όπου η καθημερινή παρακολούθηση των μαθητριών, η εποπτεία της συμπεριφοράς τους εκτός ωρών διδασκαλίας, η καθοδήγηση και μύησή τους στις αρχές της «καλής κοινωνικής συμπεριφοράς» βάσει της καθημερινής ρουτίνας (πρωινή φροντίδα του εαυτού, αλλαγή ενδυμασίας πριν το δείπνο, παρακολούθηση των συνομιλιών των μαθητριών στη γαλλική ή αγγλική γλώσσα κ.λπ.) αποτυπώνουν με διαύγεια την ενσωμάτωση του «ιδιωτικού» στο δημόσιο χώρο του σχολείου.[62] Το σχολείο δηλαδή και ο χώρος της τάξης είναι χώροι «κλειστοί», όπου η δασκάλα απομονώνεται και ασκεί έργο ή/και εξουσία, όπως η μητέρα στο πλαίσιο της οικογένειας.[63] Έτσι όμως οι εκπαιδευτικές πρακτικές και συμπεριφορές φυσικοποιούνται και το επάγγελμα «από-επαγγελματοποιείται». Οι γυναίκες που με την άσκησή τους στόχευαν στην έξοδο από το χώρο της οικογένειας και στην άσκηση ενός κοινωνικά αποδεκτού επαγγέλματος βρίσκουν τον εαυτό τους «έγκλειστο» σε ένα «περιχαρακωμένο», ιδιότυπο δημόσιο χώρο με χαρακτηριστικά ιδιωτικού/οικογενειακού.

Ένας αριθμός μάλιστα διδασκαλισσών στα προαναφερόμενα σχολεία ζει στο χώρο του σχολείου/τμήμα οικοτροφείου όσο χρόνο εργάζεται σε αυτά, με ελάχιστες έως σπάνιες και ελεγχόμενες εξόδους, όπως ορίζουν οι κανονισμοί λειτουργίας των σχολείων· μεταξύ δε αυτών πάντοτε οι διευθύντριες και υποδιευθύντριες των σχολείων. Οι σοβαρές (σε κάποιες περιπτώσεις «επιβλητικές») φιγούρες των διδασκαλισσών, που διασχίζουν σιωπηλές τους διαδρόμους του σχολείου, παίρνουν το γεύμα ή το δείπνο τους μόνες στο χωριστό ειδικά διαμορφωμένο χώρο του εστιατορίου και περικλείουν ολόκληρη τη ζωή τους «εντός των τειχών» του σχολείου, αποτυπώνονται σε αυτοβιογραφικά κείμενα πρώην μαθητριών ή σε κείμενα με αναφορά στο έργο και την προσφορά συγκεκριμένων διδασκαλισσών/διευθυντριών σχολείων, αναδεικνύοντας από μια άλλη οπτική τα όρια του δημόσιου στην εργασία και στη ζωή των διδασκαλισσών.[64]

5.3.2 Εργασία – γάμος/οικογένεια: ασύμβατες επιλογές και άλλες συνέπειες

Στην κυρίαρχη έμφυλη κοινωνική ιδεολογία του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού ο γάμος και η οικογένεια αποτελούν τον κύριο προορισμό των γυναικών. Η αγαμία στις γυναίκες επικρίνεται ως «ανώμαλη εξαίρεση» τόσο στον κυρίαρχο ανδρικό όσο και στους γυναικείους κανονιστικούς λόγους, χειραφετικούς ή μη, και μάλιστα με τα ίδια επιχειρήματα (παρότι αξιοποιούνται για την υπεράσπιση διαφορετικών έως και αντιθετικών θέσεων): «*γυνή άγαμος μέχρι γήρατος αποτελεί δυστυχή και ανώμαλον εξαίρεσιν*».[65] Το κύριο διακύβευμα στην αντίληψη αυτή είναι η υπεράσπιση του οικογενειακού ιδεώδους και η διατήρηση των πατριαρχικών κοινωνικών δομών. Στην περίπτωση όμως των διδασκαλισσών η απουσία γάμου και προσωπικής οικογένειας, στη χρονική περίοδο που προαναφέρθηκε, αποτελεί προϋπόθεση για την άσκηση του επαγγέλματος, και όχι μόνον στον ελληνόφωνο χώρο, καθώς οι περιορισμοί αυτοί ισχύουν σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες.[66] Οι εξαιρέσεις στον έμφυλο αυτόν κοινωνικό κανόνα –όπου εντοπίζονται στον ελληνόφωνο χώρο– αναδεικνύουν περισσότερο τη σημασία του ταξικού παράγοντα για την υπέρβασή του, καθώς οι περιπτώσεις των έγγαμων διδασκαλισσών αφορούν επώνυμες παιδαγωγούς των μεσαίων αστικών στρωμάτων ή του κύκλου των λογίων των νεοελλήνων διαφωτιστών της πρώτης περιόδου της γυναικείας εκπαίδευσης (π.χ. Αικατερίνη Λασκαρίδου και Σαπφώ Λεοντιάς).[67] Εδώ χρειάζεται να σημειωθεί ότι στο ελληνικό κράτος δεν υφίσταται θεσμική απαγόρευση

---

[62] Για τη ζωή των μαθητριών στα οικοτροφεία των ιδιοσυντήρητων σχολείων, βλ. (ενδεικτικά) Ελένη Χαλκούση, *Πόλη αγάπη μου*, 2η έκδ. (Αθήνα: Κάκτος, 2012), 25-38, 54-62, 67-72.

[63] Τα όρια αυτά του δημοσίου και η αίσθηση εγκλεισμού και απομόνωσης φαίνεται ότι βιώνονται από τις εκπαιδευτικούς και στα τέλη του 20ού αιώνα, σύμφωνα με την έρευνα της Μαρίας Ταμπούκου (Maria Tamboukou, "The Paradox of Being a Woman Teacher", *Gender and Education* 12, τχ. 4 (2000): 463-478 –για τα προαναφερόμενα στο κείμενο, βλ. ειδικότερα σ. 476-479).

[64] Βλ. Χαλκούση, *Πόλη αγάπη μου*, 34-43· Σύλλογος Ζαππίδων, *Φιλολογικόν Μνημόσυνον Ελένης Στρούβαλη* (Αθήνα, 1948), και ειδικότερα: Ελένη Χαλκούση, «Σκιαγραφία Ελένης Στρούβαλη», 16-17.

[65] [Καλλιρρόη Παρρέν], «Γάμος και εργασία», *Εφημερίς των Κυριών*, 35 (01 Νοεμβρίου1887): 1.

[66] Οι μόνες χώρες στις οποίες το δικαίωμα του γάμου είχε αναγνωριστεί στις δασκάλες χωρίς περιορισμούς ήταν: Βέλγιο, Γαλλία, Αγγλία, Ιταλία, Φινλανδία, Ολλανδία και Η.Π.Α., βλ. Μαρία Βαϊνά, «Γυναίκες παιδαγωγοί: Ένας απολογισμός της γυναικείας συμβολής στο χώρο της παιδαγωγικής», στο *Εκπαίδευση και σχολική πράξη: Συλλογή εισηγήσεων*, επιμ. Βασιλική Δεληγιάννη και Σιδηρούλα Ζιώγου (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1997), 164-165.

[67] Για τη ζωή των δυο παιδαγωγών, βλ. Katerina Dalakoura, "Between East and West: Sappho Leontias (1830-1900) and her Educational Theory", *Paedagogica Historica* 51, τχ. 3 (2015): 298-318· Σιδηρούλα Ζιώγου και Σοφία Χατζηστεφανίδου, «"Σπουδαί και αναγνώσεις μου": Άγνωστα στοιχεία για τη ζωή και το έργο της Αικατερίνης Λασκαρίδου (1842-1916) μέσα από αυτοβιογραφικά κείμενα», στο *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων* (βλ. υποσημείωση 61), 207-250.

πρόσληψης έγγαμων διδασκαλισσών έως το 1911 (οπότε δια νόμου οι έγγαμες διδασκάλισσες απολύονται και οι χήρες διδασκάλισσες δεν επαναπροσλαμβάνονται). Η πολιτική όμως της μη πρόσληψης από τις δημοτικές αρχές ή της εκδίωξης των έγγαμων διδασκαλισσών από τη θέση τους επικρατεί εθιμικά σε ολόκληρο μάλλον τον 19ο αιώνα, όπως αναδεικνύεται και από την εγκύκλιο του υπουργού παιδείας Ι. Βαλασόπουλου το 1874 προς τους νομάρχες και επάρχους της χώρας, στην οποία επιχειρηματολογεί υπέρ της καταλληλότητας των έγγαμων διδασκαλισσών για το έργο της διδασκαλίας.[68] Η διαμάχη για τις παντρεμένες δασκάλες επανέρχεται την περίοδο του Μεσοπολέμου, με την απαίτηση για απόλυση των παντρεμένων διδασκαλισσών, το δικαίωμα των οποίων στην εργασία είχε εν τω μεταξύ αποκατασταθεί το 1914.[69]

Η εξαίρεση λοιπόν των διδασκαλισσών από την κανονιστική αρχή για τον γυναικείο κοινωνικό προορισμό βρίσκεται στη βάση των αντιφατικών κοινωνικο-εκπαιδευτικών θεωρήσεων τόσο των ανύπανδρων όσο και των και έγγαμων διδασκαλισσών (που αρχίζουν να αυξάνονται αριθμητικά από τα τέλη του 19ου αιώνα), αλλά και των διλημμάτων ζωής που τίθενται στις ίδιες τις δασκάλες. Ενώ δηλαδή οι ανύπανδρες δασκάλες θεωρείται –στο πλαίσιο του παιδαγωγικού μοντέλου της «δασκάλας-μητέρας»– ότι μπορούν να ασκήσουν το μητρικό τους ρόλο στην τάξη, από την άλλη θεωρείται ότι αποτελούν «κίνδυνο» για τις μαθήτριες και το ιδανικό της οικογένειας και της οικιακότητας στα οποία κοινωνικοποιούνται οι μαθήτριες, μέσω του «μοντέλου ζωής» που εκπροσωπούν οι ίδιες: νέες, ανύπανδρες, εργαζόμενες γυναίκες. Το ίδιο όμως ισχύει και για τις παντρεμένες δασκάλες η παρουσία των οποίων στο σχολείο «αμφισβητεί» το ίδιο αυτό ιδεώδες, καθώς με την εργασία τους –όπως συχνά κατηγορούνται όλες οι παντρεμένες εργαζόμενες γυναίκες– παραμελούν αυτό που συνιστά τον κύριο γυναικείο προορισμό, την οικογένεια και την ανατροφή των δικών τους παιδιών, επιχείρημα που κυριαρχεί προς τα τέλη του 19ου αιώνα στους λόγους κατά της εργασίας των γυναικών των μεσαίων στρωμάτων. Η σεξουαλικότητα επίσης των γυναικών αποτελεί ρητά ή άρρητα μέρος του λόγου-αντίλογου για τη σχέση γάμου και εργασίας των διδασκαλισσών, καθώς συχνά κατηγορούνται (ιδιαίτερα οι ανύπαντρες) για «ελευθεριότητα». Έτσι μέσα από τις αντιφάσεις του ίδιου του πατριαρχικού λόγου, αναδεικνύεται ότι οι δασκάλες, παντρεμένες ή ανύπαντρες, συνιστούν κίνδυνο όχι για την εκπαίδευση αλλά για τα ιδεώδη και τις δομές της πατριαρχικής κοινωνίας.[70]

Η κυριαρχία του κανόνα της ασυμβατότητας μεταξύ γάμου/οικογένειας και διδασκαλίας κατά την περίοδο που προαναφέρθηκε οδηγεί τις δασκάλες σε παραίτηση από τις θέσεις εργασίας τους, όταν πρόκειται να παντρευτούν. Η πολιτική αυτή προσαρμογής των γυναικών στον ή και εσωτερίκευσης του έμφυλου αυτού κοινωνικού κανόνα –σχεδόν καθολική στη διάρκεια του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού, με τις εξαιρέσεις που προαναφέρθηκαν– γίνεται αντικείμενο επίκρισης στο πλαίσιο του αντιχειραφετικού λόγου του τέλους του 19ου αιώνα: η παραίτηση των διδασκαλισσών ανάγεται σε απόδειξη της απροθυμίας των γυναικών για εργασία (κατηγορούνται ότι εργάζονται μόνον εξ ανάγκης και αν καταφέρουν να παντρευτούν τότε εγκαταλείπουν το επάγγελμα) και επομένως του «μάταιου» των διεκδικήσεων για τη γυναικεία εργασία.[71] Για την αντιμετώπιση της διδασκαλίας ως μεταβατικής περιόδου στη ζωή τους ή ως πάρεργου κατηγορούνται οι δασκάλες και στην περίπτωση που εξακολουθούν να εργάζονται μετά το γάμο, όπως αναδεικνύει η ανάλυση της σχετικής αρθρογραφίας του μεσοπολεμικού περιοδικού *Διδασκαλικόν Βήμα*, αμφισβητώντας στην περίπτωση αυτή είτε την ισομισθία (που θεσπίστηκε στο ελληνικό κράτος το 1922) είτε την παρουσία των παντρεμένων διδασκαλισσών στην εργασία.[72]

5.3.3 Η διδασκαλία ως βιοπορισμός: από προστατευόμενη, «προστάτης» οικογένειας

Η άσκηση του διδασκαλικού επαγγέλματος επέτρεψε στις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων αρχικά και στη συνέχεια των πλέον αδύναμων λαϊκών στρωμάτων μια πρώτη λύση στην απόλυτη οικονομική εξάρτηση από την οικογένεια, στην πρώτη περίπτωση, και στην ανάγκη επιβίωσης, στη δεύτερη, συχνά δε όχι μόνον των ίδιων των διδασκαλισσών αλλά και ολόκληρων των οικογενειών τους. Οι μισθοί των διδασκαλισσών, παρότι ποικίλλουν ανάλογα με το γεωγραφικό χώρο άσκησης του επαγγέλματος (επαρχία, αστικά κέντρα, ελληνικό

[68] «Εγκύκλιος του υπουργού των εκκλησιαστικών και της δημοσίας εκπαιδεύσεως», παρατίθεται στο Ελένη Φουρναράκη, επιμ., *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών: Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα ανθολόγιο* (Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1987), 268-269. Βλ. και Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών*, 173. Για τη σχετική νομοθεσία, βλ. Τζήκας, «Η μόρφωση των δασκάλων, των διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών».

[69] Βλ. σχετικά, Έφη Αβδελά, «Η θέση της δασκάλας: Λόγοι και αντίλογοι σε ένα μεσοπολεμικό επαγγελματικό έντυπο», *Δίνη Φεμινιστικό Περιοδικό*, 3 (1988): 47, 50-52.

[70] Tamboukou, "The Paradox of Being a Woman Teacher", 467-468.

[71] Άγγελος Ιωαννίδης, «Κοινωνικοί τύποι: η δασκάλισσα», *Φιλολογική Ηχώ* 4, τχ. 38 (1896): 302-304.

[72] Αβδελά, «Η θέση της δασκάλας», 48-52.

κράτος, κοινότητες) και την ειδικότερη διδασκαλική θέση, είναι γενικά χαμηλοί για τη μεγάλη πλειονότητα των διδασκαλισσών και χαμηλότεροι (έως το 1922) του μισθού των ανδρών δασκάλων.

Πιο συγκεκριμένα: στο χώρο του ελληνικού κράτους οι μισθοί (εκτός των επιμισθίων) των διδασκαλισσών κυμαίνονται από 60 έως 100 δραχμές μηνιαίως στη δεκαετία του 1880 (για τους άνδρες δασκάλους, αντίστοιχα, 80-120 δραχμές και 110-150 για τους αποφοίτους των νέων διδασκαλείων) και από 100 έως 180 δραχμές το 1913 (για τους άνδρες δασκάλους 120-220). Με δεδομένο ότι την ευθύνη της μισθοδοσίας έχουν οι δήμοι (από τους πόρους τους έως το 1856 και στη συνέχεια από την κρατική επιχορήγηση που προκαταβάλλεται στους δήμους), το ύψος του μισθού που «φτάνει» στους δασκάλους/ες είναι συχνά πολύ μικρότερο:

> *[...] αι δημοτικαί αρχαί εξ απορίας ή αβελτηρίας αρνούμεναι ή δυστροπούσαι να πληρώσωσι τον γλίσχρον μισθόν του δημοδιδασκάλου επί έν ή και πλείονα πολλάκις έτη, ηνάγκαζον αυτόν να ζη βίον ταπεινού επαίτου και να αναμένη την πληρωμήν της αντιμισθίας ή και δια παροχής πολλάκις του ημίσεος αυτής εις τους κερδοσκόπους τους ενοικιάζοντας τας δημοτικάς προσόδους ή και προς αυτόν τον δήμαρχον όστις [...].*[73]

Στο χώρο των κοινοτήτων οι μισθοί των διδασκαλισσών (και γενικότερα των εκπαιδευτικών) είναι υψηλότεροι από τους μισθούς στο ελληνικό κράτος, παρότι η διακύμανση είναι πολύ μεγάλη, καθώς εξαρτώνται από τις οικονομικές δυνατότητες της κάθε κοινότητας, ακόμη και του κάθε σχολείου –στην περίπτωση των ιδιοσυντήρητων και ιδιωτικών ιδρυμάτων–, τη διαβάθμιση του πτυχίου (βαθμός και ίδρυμα αποφοίτησης), αλλά και τις ώρες διδασκαλίας και την ατομική «διαπραγμάτευση». Για παράδειγμα, η Σαπφώ Λεοντιάς, διευθύντρια του παρθεναγωγείου στο Βαθύ Λιμένος Σάμου κατά τα έτη 1861-1863, έχει μηνιαίο μισθό 8-10 οθωμανικές λίρες, η διευθύντρια που τη διαδέχεται μετά την παραίτησή της 7 λίρες και οι δασκάλες στα τέσσερα παρθεναγωγεία του νησιού 3-5 λίρες. Η Καλλιόπη Κεχαγιά, διευθύντρια του Ζαππείου Παρθεναγωγείου Κωνσταντινούπολης, έχει την περίοδο 1875-1881 μηνιαίο μισθό 20 οθωμανικές λίρες (και από το 1882 και εξής 25 λίρες), η Σωτηρία Αλιμπέρτη, υποδιευθύντρια στο ίδιο σχολείο, 10 οθωμανικές λίρες, ενώ οι δασκάλες έχουν μισθούς 2-6 οθωμανικών λιρών. Η Ευθαλία Αδάμ και η Ελένη Στρούβαλη, διευθύντρια και υποδιευθύντρια στο ίδιο σχολείο μετά το 1888, μισθοδοτούνται ανάλογα με τη χρονική περίοδο και την οικονομική κατάσταση του σχολείου με 12,5 και 7 λίρες αντίστοιχα (1890/91), 18 και 12 λίρες (1906/07), 30-35 και 20 λίρες (1920 και εξής). Η διευθύντρια του Κεντρικού Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου Σμαράγδα Χατζηνταή λαμβάνει το 1911/12 ως μηνιαίο μισθό 15 λίρες, η διευθύντρια της Β΄ αστικής σχολής θηλέων της ίδιας κοινότητας, Μόσχα Στεφάνου, 8 λίρες, ενώ ο μέσος μηνιαίος μισθός των λοιπών διδασκαλισσών είναι 4 οθωμανικές λίρες (ποσό που αποτελεί τον κατώτατο μηνιαίο μισθό των διδασκαλισσών την περίοδο αυτή στην Κωνσταντινούπολη, σύμφωνα με τα οριζόμενα από το οικουμενικό πατριαρχείο). Στη Γρηγοριάδα, το ανώτερο παρθεναγωγείο της πόλης των Σερρών, το 1912 οι αποδοχές των διδασκαλισσών κυμαίνονται από 1,5-3,7 λίρες μηνιαίως (18-45 λίρες ετησίως).[74]

Οι υψηλότερες επομένως αποδοχές των διδασκαλισσών στο χώρο των κοινοτήτων αφορούν κυρίως στις διευθύντριες παρθεναγωγείων και ανώτερων παρθεναγωγείων/διδασκαλείων και γενικότερα στις διευθυντικές θέσεις σε σχολεία ακμαίων οικονομικά κοινοτήτων (ή σε οικοδιδασκάλισσες σε σπίτια πλούσιων ομογενών των παροικιών). Ο ορισμός κατώτερου μισθού για τις δασκάλες από το οικουμενικό πατριαρχείο, οι συχνές αιτήσεις για παροχή στέγης (παραχώρηση δωματίου στα οικοτροφεία των σχολείων) ή για χορήγηση

---

[73] Βλ. «Γενική αιτιολογική έκθεσις [νομοσχέδια Αυγερινού, 1880]», στο Σήφης Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα: Πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια, γενική και τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση*, 4η έκδ. (Αθήνα: Gutenberg, 2007), 1: 128-129). Σχετικά με τους μισθούς των εκπαιδευτικών, βλ. «Αιτιολογική έκθεσις περί των νομοσχεδίων της δημοτικής εκπαιδεύσεως [νομοσχέδια Ευταξία 1899]» και «Αιτιολογική έκθεσις του νομοσχεδίου περί δημοτικής εκπαιδεύσεως [εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1913]», στο Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, 332-334, 564-566.

[74] Γ.Α.Κ. Σάμου, αρχείο ΗΔΓ, Φάκ. 5/1, Εκπαίδευσις εν γένει (1861), αρ. 74 Περί διορισμού της Σαπφούς Λεοντιάδος ως διευθυντρίας του εν Λιμένι Βαθέος Παρθεναγωγείου & αρ. 72 Περί προσδιορισμού του μισθού των διδασκαλισσών του Παρθεναγωγείου Λ. Βαθέος· Γ.Α.Κ. Σάμου, αρχείο ΗΔΓ, Φάκ. 5/1, Εκπαίδευσις εν γένει (1863), αρ. 4 Περί αυξήσεως της μισθοδοσίας της Σαπφούς Λεοντιάδος, διευθυντρίας του εν Λιμένι Βαθέος Παρθεναγωγείου· Αρχείο Ζαππείου Παρθεναγωγείου (Α.Ζ.Π.), Κώδιξ μισθοδοσίας προσωπικού 1879-1884, αρ. 10β. & 1890-1899, αρ. 11 & 1899-1912, αρ. 12 & 1918-1925, αρ. 14· Ιωάννα Μελιντζή, «Ελληνίδες γυναίκες εκπαιδευτικοί στην Κωνσταντινούπολη (1870-1922): διερεύνηση και σκιαγράφηση όψεων ταυτοτήτων» (μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2011), 158-159· Στατιστική των Ελληνικών σχολείων Μακεδονίας, Περιφέρεια Σερρών, επιθεωρητής Χαρ. Κυριακάτης. Σχολικόν έτος 1913-1914. Περισσότερα για την οικονομική κατάσταση των διδασκαλισσών στο ελληνικό κράτος και ειδικότερα των αρσακειάδων στον οθωμανικό χώρο, βλ. Μαρία Πρέκα, «Οι δασκάλες στη συγκυρία του αλυτρωτισμού» (διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2015), 325-362.

μικροποσών με τη μορφή «δανείου» για την κάλυψη έκτακτων προσωπικών αναγκών[75] καταδεικνύουν ότι η μισθοδοσία τους επαρκεί με δυσκολία για την κάλυψη των βιοτικών και μόνον αναγκών. Με δεδομένο δε ότι στην επαρχία και στον αγροτικό χώρο οι μισθοί είναι φυσικό να είναι χαμηλότεροι των προαναφερόμενων (πλην των περιοχών «εθνικού ενδιαφέροντος», όπου οι δασκάλες που προσέρχονται επιχορηγούνται και από το ελληνικό κράτος), γίνεται αντιληπτό ότι η θέση για υψηλότερες αμοιβές των διδασκαλισσών στο χώρο των κοινοτήτων συνιστά μάλλον υπερ-γενίκευση και ότι το «γλίσχρον» του μισθού δεν ισχύει μόνον για τις δασκάλες (και τους δασκάλους) του ελλαδικού χώρου.

Η μεγάλη πλειονότητα λοιπόν των διδασκαλισσών, που ιδιαίτερα κατά την τελευταία 25ετία του 19ου αιώνα προέρχεται από τα οικονομικά αδύναμα λαϊκά στρώματα, εργάζεται «*δια να κερδίσουν εντίμως το ψωμί των*»,[76] όπως επισημαίνεται στις πηγές και αναδεικνύουν οι αιτήσεις τους για κατάληψη μιας διδασκαλικής θέσης εργασίας· συχνά δε όχι μόνον το δικό τους «ψωμί», αλλά και όλης (ή μελών) της πατρικής τους οικογένειας:

> *Μανθάνουσα ότι εν τη Τρίτη αστική των θηλέων σχολή της εν Πέραν Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος χηρεύει η θέσις μιας των διδασκαλισσών, λαμβάνω το θάρρος να υποβάλω μετά σεβασμού αίτησιν [...]. Ορφανή δε και προστάτις μητρός και αδελφής ελπίζω επί τα φιλάνθρωπα αισθήματα υμών [...] και βεβαιώ υμάς [...] θέλω ανταποκριθεί εις τας δικαίας και φιλομούσους απαιτήσεις υμών.*[77]

> *Αι ευσεβάστως υποσημειούμεναι αδελφαί της αρτίως αποβιωσάσης διδασκαλίσης Βαρβάρας Κακτάνου υποβάλλουσιν την επομένην αίτησιν παρακαλούσαι θερμώς όπως εισακουστώσιν. Η τόσω προώρως υπό του θανάτου αφαρπασθείσα από της οικογενείας της ήτο η μόνη συντηρήτρια των δυο απροστατεύτων άγαμων αδελφών της και ορφανού ανηλίκου ανιψιού αυτών. Δια του θανάτου δε αυτής καταλείπει ημάς εις εσχάτην ένδειαν και εις χρέη επειγόντως απαιτητά [...] Δια ταύτα παρακαλούμεν την Σεβαστήν Εφορείαν όπως [...].*[78]

Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα γνωστών διδασκαλισσών-παιδαγωγών, όπως της Καλλιόπης Κεχαγιά, της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου, της Ελένης Πιτταδάκη, της Πολυτίμης Κουσκούρη, οι οποίες αναλαμβάνουν την οικονομική υποστήριξη ολόκληρης της πατρικής τους οικογένειας (την τελευταία ακολουθεί η οικογένεια σε όλες τις μετακινήσεις της, στηριζόμενη απόλυτα στη δική της εργασία), μετά την πτώχευση ή το θάνατο του πατέρα. «*Από της ημέρας ταύτης η Πολυτίμη [Κουσκούρη] εγένετο ο προσφιλής προστάτης και το ευγενές του οίκου στήριγμα, αναλαβούσα καθ' ολοκληρίαν την διατήρησιν ... της πολυμελούς οικογενείας της*».[79]

Έτσι οι δασκάλες, «επώνυμες» ή «ανώνυμες», από «αδύναμα» και προστατευόμενα μέλη μεταβάλλονται σε «προστάτες» οικογενειών, αναλαμβάνοντας ευθύνες που δεν αντιστοιχούν στο φύλο τους, κατά την κυρίαρχη ηθική και έμφυλη ιδεολογία, και βιώνοντας μια άλλη αντίφαση στη ζωή και στην ταυτότητά τους.

5.3.4 Η έννοια του πολιτικού: συμμετοχή και αποκλεισμοί

Η διαμόρφωση σαφούς και ισχυρής εθνικής συνείδησης υπήρξε βασικός στόχος της εκπαίδευσης τόσο στο πλαίσιο του νεοπαγούς ελληνικού κράτους (του οποίου η «ελληνικότητα» αμφισβητείται από τα πρώτα χρόνια της συγκρότησής του, βλ. θεωρία Jacob Philip Fallmerayer, 1790-1861) όσο και στο χώρο των ορθόδοξων/ελληνικών κοινοτήτων, με στόχο τη σύμπηξη μιας διακριτής κοινότητας με πολιτισμική/οικονομική κυριαρχία στον οθωμανικό χώρο (ελληνο-οθωμανισμός). Με την ένταση των εθνικισμών στο βαλκανικό και οθωμανικό χώρο (δεκαετία 1870 και εξής) και τον ανταγωνισμό των βαλκανικών κρατών για την «προ των πυλών» διανομή των εδαφών της καταρρέουσας οθωμανικής αυτοκρατορίας, η εκπαίδευση μεταβάλλεται σε μηχανισμό επαναπροσδιορισμού της εθνικής ταυτότητας και σε πεδίο άσκησης της εξωτερικής επεκτατικής πολιτικής όλων των βαλκανικών κρατών, και στην ελληνική περίπτωση, της πολιτικής της υλοποίησης του «οράματος»

---

[75] Βλ. Εργαστήριο Ηλεκτρονικής Διαχείρισης Ιστορικών Αρχείων, Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης (Μ.Ι.Θ.Ε.), Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (Ε.Κ.Π.Α.), Αλληλογραφία αστικών σχολών Σταυροδρομίου, 01.01.1912 -31.12.1916: Αιτήσεις-εκθέσεις-αλληλογραφία σχολών.

[76] [Καλλιρρόη Παρρέν], «Αι Ελληνίδες και η Εθνική ζωή», *Εφημερίς των Κυριών*, 742 (23 Μαρτίου 1903): 1-2.

[77] Εργαστήριο Ηλεκτρονικής Διαχείρισης Ιστορικών Αρχείων Μ.Ι.Θ.Ε., Ε.Κ.Π.Α., Αλληλογραφία Αστικών σχολών Σταυροδρομίου, 01.01.1912-31.12.1916, Απόσπασμα από την αίτηση (27.09.1912) της δασκάλας Άννας Δημοπούλου προς την Εφορεία των αστικών σχολών των θηλέων της ελληνικής ορθοδόξου κοινότητας Σταυροδρομίου.

[78] Στο ίδιο, Απόσπασμα από την επιστολή (01.04.1916) των Αικατερίνης και Αρτεμησίας Κακτάνου, αδελφών της αποθανούσης δασκάλας Βαρβάρας Κακτάνου.

[79] Φλωρεντία Φουντουκλή, «Πολυτίμη Ηλία Κουσκούρη», *Εφημερίς των Κυριών*, 156 (11 Μαρτίου 1890): 2-5.

της Μεγάλης Ιδέας. Η αντιμετώπιση της εκπαίδευσης ως μηχανισμού υλοποίησης πολιτικών σχεδιασμών δηλώνεται απερίφραστα κατά την περίοδο αυτή στις ελληνικές πηγές: «*Το εκπαιδευτικόν ζήτημα δεν αποβλέπει μόνον την ελευθέραν Ελλάδα, αλλ' ολόκληρον τον Ελληνισμόν· τα σχολεία ημών δεν είναι μόνον μέσον διδασκαλίας, αλλ' όργανον της διαδόσεως της εθνικής ιδέας, φυτώρια παραγωγής εργατών της ελληνικής πίστεως, της ελληνικής πατρίδος*».[80] Το ίδιο και η σημασία του διδασκαλικού επαγγέλματος που επίσης επαναπροσδιορίζεται στην ίδια προοπτική και προβάλλεται ως καίρια: «*Το έθνος όπερ θα έχει τους αρίστους δασκάλους θα έχει υπέρ αυτού ισχυρότατον όπλον εν τω εθνικώ ανταγωνισμώ*».[81]

Η δε γυναικεία εκπαίδευση συνδέεται αμεσότερα με την υλοποίηση των «εθνικών» στόχων και σχεδιασμών: «*Αυτή η υπόστασις του έθνους εξαρτάται απ΄ αυτών [...]. Η αγωγή των Ελληνίδων πρέπει να καταστή ελληνοπρεπής, εθνική εις πάσας τας τάξεις του έθνους και του γένους, από της κόρης του αγρότου μέχρι της κόρης του υπουργού*».[82] Φτάνει δε να προτείνεται να εισαχθεί ως ιδιαίτερο μάθημα στα παρθεναγωγεία «*η εθνική κατήχησις*».[83] Οι γνωστοί και αδιαφοροποίητοι κοινωνικοί ρόλοι των γυναικών (ιδιαίτερα αυτός της μητέρας) ανάγονται σε εθνικούς ρόλους και ο ρόλος των διδασκαλισσών, που αναλαμβάνουν την κοινωνικοποίηση-διαπαιδαγώγησή τους, σε «εθνική αποστολή». Η εσωτερίκευση της «αποστολής» αυτής εγγράφεται και στο λόγο των ίδιων των διδασκαλισσών, καθώς η «*προσφορά τους ως Ελληνίδων*» φαίνεται να είναι ο δεύτερος λόγος μετά την ανάγκη βιοπορισμού που προβάλλεται στις αιτήσεις τους στην αναζήτηση μιας θέσης εργασίας.[84]

Μετέχουν λοιπόν άμεσα σε μια έμμεσα πολιτική δράση. Αναλαμβάνουν να διδάξουν σε διαμφισβητούμενες εθνικά περιοχές, όπου συγκρούονται αντίπαλοι εθνικισμοί, κάποιες μάλιστα με ρόλο «πράκτορα», όπως δείχνουν έγγραφα που εκδίδονται για τη συνταξιοδότησή τους (βλ. **εικόνα 2.12**). Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα της Κομνηνής Πηδώνια, της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου, της Αγαθονίκης Αντωνιάδου, της Σωτηρίας Αλιμπέρτη και της Ελπινίκης Ζαμπέλη, που επιλέγουν να εργαστούν για τη «σωτηρία του ελληνισμού» σε περιοχές με έντονες και ένοπλες αναμετρήσεις.[85] Στη διάσταση αυτή του ρόλου τους οι δασκάλες βιώνουν το πολιτικό και προσλαμβάνουν στην αυτοεικόνα τους μέσα από την ανάληψη «πατριωτικής» δράσης μια διάσταση της ιδιότητας του πολίτη: ενεργές πολίτιδες, αυτοτελή υποκείμενα που μπορούν να επηρεάζουν με τη δράση τους τη ροή της εθνικής τους ιστορίας.[86]

Στη δράση τους αυτή γίνονται προνομιακός στόχος τόσο ως εκπρόσωποι του ελληνικού αλυτρωτισμού όσο και ως γυναίκες που αίρονται πάνω από τον περιορισμένο ρόλο που ορίζουν οι συμβατικές πατριαρχικές αντιλήψεις. Οι εκφοβισμοί, η σωματική και η σεξουαλική βία είναι κύρια μέσα για την αποτροπή των διδασκαλισσών (των αντίθετων εθνικοτήτων) να διδάσκουν στις διαμφισβητούμενες περιοχές. Οι αποφάσεις επίσης των διδασκαλισσών για εργασία σε τόπους μακρινούς και επικίνδυνους αναδεικνύουν εσωτερικές συγκρούσεις, συγκρούσεις με το οικογενειακό περιβάλλον (σε κάποιες περιπτώσεις) αλλά και μεταβολή στην αυτοσυνείδηση τους ως πολιτικών υποκειμένων.[87] Το ίδιο ισχύει για τη συμμετοχή τους σε συλλόγους για την υποστήριξη της πολιτικής και στρατιωτικής δράσης του ελληνισμού (εθνικοί σύλλογοι στη Μικρά Ασία κυρίως, σύλλογοι για τη βοήθεια των προσφύγων στην Ελλάδα).

Η εθνική όμως αυτή «πατριωτική» δράση δεν προάγει τις δασκάλες (και γυναίκες) ως πολίτιδες με τη θεσμική/πολιτική έννοια του όρου, με την έννοια δηλαδή της αναγνώρισης και απόδοσης του δικαιώματος της συμμετοχής στα κοινά. Η πολιτική θεωρία της Μεγάλης Ιδέας ουσιαστικά αντανακλά την κοινωνική οργάνωση και τις έμφυλες σχέσεις.[88] Όταν η ανάγκη ανάληψης «εθνικής» και επομένως πολιτικής δράσης «παρέρχεται», οι αποκλεισμοί από το πολιτικό –και η σχετική ρητορική– επανέρχονται. Τα πολιτικά δικαιώματα αργούν· το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι αποδίδεται στις γυναίκες με το νόμο 2159 στις 28 Μαΐου 1952.

5.3.5 «Το διδασκαλικόν στάδιον […] το πλέον αχάριστον και βασανιστικόν»

Γενικότερα η επαγγελματική και προσωπική ζωή των διδασκαλισσών ενέχει πολλαπλές δυσκολίες, σημεία καμπής και διλήμματα αλλά και επεξεργασίες στρατηγικών και πολιτικών αντιμετώπισης αυτών.

---

[80] *Πρώτον ελληνικόν εκπαιδευτικόν συνέδριον, εν Αθήναις 31 Μαρτίου - 4 Απριλίου 1904* (Αθήνα: Γραφείο της Διευθύνουσας επιτροπής, 1904), 125.
[81] Στο ίδιο, 126.
[82] Στο ίδιο, 194, 208-209.
[83] Στο ίδιο, 176, 192-194, 209.
[84] Μελιντζή, «Ελληνίδες γυναίκες εκπαιδευτικοί στην Κωνσταντινούπολη (1870-1922)», 125-127.
[85] Ιδιαίτερα για τη δράση της τελευταίας, βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, 186-188.
[86] Στο ίδιο, 183-184.
[87] Στο ίδιο, 184-185.
[88] Έφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Μια ανθολογία* (Αθήνα: Γνώση, 1985), 315-316. Βλ. και Γιώτα Παπαγεωργίου, *Ηγεμονία και φεμινισμός* (Αθήνα: Δαρδανός/Τυπωθήτω, 2004).

Οι οργανωτικές και διοικητικές δομές της εκπαίδευσης στο χώρο του ελληνικού κράτους καθιστούν τη δασκάλα έρμαιο των κοινωνικο-πολιτικών σχέσεων εξουσίας και των εκπαιδευτικών μηχανισμών. Το σύστημα διορισμού των δασκάλων, για παράδειγμα, καθιστά την εργασία και τη διατήρησή της (όπως και το ύψος της μισθοδοσίας και την έγκαιρη καταβολή της, όπως προαναφέρθηκε) εξαρτώμενη από την «ευμένεια» των τοπικών αρχών και των βουλευτών. Έως το 1888 ο διορισμός στα δημόσια σχολεία γίνεται από τις κατά τόπους δημοτικές αρχές (δημοτικά συμβούλια) και επομένως η εξάρτηση από τις πελατειακές πολιτικές σχέσεις είναι ισχυρή. Στη συνέχεια, ο διορισμός, όπως και οι μεταθέσεις, αποτελούν ευθύνη του υπουργείου παιδείας, αλλά και πάλι δεν εξαλείφεται η σχέση εξάρτησης, καθώς η διατήρηση της θέση εργασίας ή ο τόπος μετάθεσης εξαρτώνται από τις σχέσεις με την εκπαιδευτική διοικητική ιεραρχία και τους βουλευτές. Το σατιρικό δημοσίευμα στην εφημερίδα *Σκριπ* είναι ενδεικτικό:

Μέσα σ' αυτής της εκλογής τη φούρια και τον σάλον
Και μέσα στα προγράμματα και μεσ' στας υποσχέσεις.
Επήραν δρόμο δυνατό και των φτωχών δασκάλων
Αι τόσες μεταθέσεις
……
Μα κι' η Δασκάλες έλεος δεν ειμπορούν να βρούνε
Κ' όλες των μεταθέσεων της παίρνει το ποτάμι
Γιατ' ο Πετρίδης πώποτε δεν θέλει να του πούνε
Πως χάρες στης ημέρες του για της Δασκάλες κάμει.
Και οι Δάσκαλοι σύντομα τα ρούχα τους μαζεύουν
Και μέρα νύχτα τρέχοντας της θέσεις τους γυρεύουν,
Μα πριν προφτάση απ' αυτούς να βρη κανείς τη θέσι
Μετάθεσις τον σταματά 'στου δρόμου του τη μέση. […][89]

Οι γυναίκες εκπαιδευτικοί, μόνες συνήθως, σε τόπους μακριά από την οικογενειακή εστία, χωρίς υποστηρικτικά κοινωνικά δίκτυα ή συμμετοχή στα δίκτυα εξουσίας, γίνονται ευκολότερα αντικείμενο μεροληπτικής συμπεριφοράς από τους δημοτικούς άρχοντες, επιθέσεων ή εκδιώξεων από τους τόπους διορισμού τους από τους κατοίκους, μέσα στο πλέγμα των πολιτικών σχέσεων, των (προσωπικών και πολιτικών) ανταγωνισμών και αντιπαλοτήτων. Το ερώτημα που απευθύνουν οι κεντρικές εκπαιδευτικές αρχές της Κρήτης, στο παρακάτω παράδειγμα, είναι ενδεικτικό της «μεταχείρισης» των διδασκαλισσών μέσα στο ισχύον πλαίσιο έμφυλων και εξουσιαστικών σχέσεων: «*τίνος ένεκα οι κάτοικοι Τσικαλαριών δεν εδέχθησαν κατά πρώτον διορισθείσαν την διδάσκαλον Κορυλάκην, πώς μετεπείσθησαν κατόπιν να την δεχθώσι και διατί μετά το έγγραφον του Δημάρχου ότι την δέχονται απέπεμψαν αυτήν και εκ δεύτερον;*».[90] Στα σχολεία των ορθόδοξων/ελληνικών κοινοτήτων η κατάσταση είναι μάλλον διαφορετική. Αφενός η αναγνώριση του εθνικού ρόλου των διδασκαλισσών στο πλαίσιο των εθνικών/πολιτικών επιδιώξεων καθιστά θετικότερη την υποδοχή τους στους χώρους εργασίας, και αφετέρου η κοινοτική διοικητική αποκέντρωση παρέχει μεγαλύτερο βαθμό ευελιξίας κινήσεων και επιλογών στις δασκάλες, καθώς δημιουργεί πολλαπλά κέντρα εξουσίας και λήψης αποφάσεων. Και στην περίπτωση όμως των κοινοτήτων, η εύρεση εργασίας συχνά διαμεσολαβείται από τους φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους και τις μητροπόλεις και υπόκειται στις σχέσεις εξουσίας και τους ανταγωνισμούς που δομούνται γύρω από τα κέντρα αυτά (κοινοτικές έριδες μεταξύ κοινοτικών παρατάξεων, «παιχνίδια ελέγχου και εξουσίας» μεταξύ των κοινοτικών εκπαιδευτικών φορέων και των εκπροσώπων της ελλαδικής εκπαιδευτικής πολιτικής στο πλαίσιο της αλυτρωτικής πολιτικής ιδιαίτερα στο χώρο της Μακεδονίας), μεταξύ των οποίων οι δασκάλες χρειάζεται να «ισορροπούν».

Εικόνα 5.1 *«Ολυμπιακοί αγώνες δρόμου δια την κατάληψιν μιας θέσεως διδασκαλίσσης» (Πηγή: Τα Ολύμπια- Εβδομαδιαία Αθηναϊκή Επιθεώρησις, 4 (1895):2).*

Οι συνθήκες ζωής των διδασκαλισσών, σε τόπους μακρινούς, αγροτικούς, ξένους προς τον αστικό τρόπο ζωής, τον οποίο γνώριζαν είτε λόγω καταγωγής είτε λόγω σπουδών, συχνά αποδεικνύονται κατώτερες των

[89] Μάνης, «Οι δάσκαλοι», *Σκριπ*, 7 Σεπτεμβρίου 1895.

[90] Παρατίθεται στο Μαρία Δελάκη, «Διδασκάλισσες της Κρήτης - Υποκείμενα ιστορίας: Εκπαίδευση και επαγγελματική σταδιοδρομία (αρχές 19ου αι. – 1913)» (διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., 2015), 307-308. Βλ. επίσης, [Καλλιρρόη Παρρέν], «Επιθέσεις και στραγγαλισμοί διδασκαλισσών», *Εφημερίς των Κυριών*, 47 (31 Ιανουαρίου 1888): 3-4· Ελένη Γεωργιάδου, «Γυναικεία έργα Β΄», *Εφημερίς των Κυριών*, 694 (3 Φεβρουαρίου 1902): 5.

προσδοκιών τους ως προς τις βιοτικές συνθήκες και ιδιαίτερα δύσκολες ως προς τις κοινωνικές και εργασιακές παραμέτρους. Η δασκάλα γίνεται το προσφιλές αντικείμενο κριτικής και ελέγχου τόσο από τον απόλυτα ανδροκρατούμενο εκπαιδευτικό και διοικητικό μηχανισμό όσο και από την κοινή γνώμη, ιδιαίτερα για θέματα κοινωνικής συμπεριφοράς και ηθικής συγκρότησης. Το διαφορετικό επίπεδο και περιεχόμενο σπουδών, που αποδυναμώνει επιστημονικά/παιδαγωγικά τις γυναίκες εκπαιδευτικούς, και η δυσπιστία απέναντι στις ικανότητες των γυναικών εκπαιδευτικών ως επαγγελματιών οδηγούν σε αυστηρότερες μάλλον κρίσεις και γενικευμένες επικρίσεις αυτών ως «αδύναμων», «σχολαστικών», «αστοιχείωτων»· κρίσεις και επικρίσεις από τις οποίες δεν ξεφεύγουν ούτε οι γνωστές και επώνυμες, όπως π.χ. η Καλλιόπη Κεχαγιά, που επικρίνεται σφοδρά με σχετικές δημοσιεύσεις από τον γυμνασιάρχη Αδριανούπολης Γεώργιο Παγίδα για τον «ακατανόητο» τρόπο με τον οποίο χειρίζεται τη γλώσσα και ως «παντελώς άσχετη» με την παιδαγωγική.[91]

Από την άλλη η «αστόχαστη» κοινωνικότητα, η επικοινωνία με το ανδρικό φύλο οδηγούν σε κατηγορίες για ανηθικότητα, «ελευθεριότητα», κατακραυγή και απολύσεις. Συχνές είναι οι απολύσεις διδασκαλισσών με αυτήν την κατηγορία, αλλά και των διευθυντριών των σχολείων στα οποία τα περιστατικά αυτά παρουσιάζονται, με την κατηγορία ότι δεν «περιφρούρησαν την ηθική σχολείου». Η περίπτωση της «ισχυρής» Καλλιόπης Κεχαγιά αποτελεί ένα πολυσήμαντο παράδειγμα: Παρά την ισχυρή κριτική που της ασκήθηκε για ποικίλα θέματα στη διάρκεια της διεύθυνσης του Ζαππείου (1875-1888), οι κατηγορίες για αμφισβητούμενης ηθικής σχέσεις με το άλλο φύλο (κατηγορίες και αναιρέσεις τους δημοσιεύονται στις εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης *Θράκη* και *Νεολόγος*, αντίστοιχα) υπήρξαν αυτές που της στέρησαν την εύνοια και υποστήριξη του ιδρυτή του σχολείου, Κωνσταντίνου Ζάππα, και ως συνέπεια τη θέση της διεύθυνσης.[92] Όμως και η μη συμμόρφωση με τον γυναικείο «διδασκαλικό» αυστηρό ενδυματολογικό κώδικα, κάποιος εμφανής καλλωπισμός,[93] το απλό στοιχείο της νεότητας ή της φυσικής ομορφιάς καθιστούν τη δασκάλα αντικείμενο επικρίσεων και επιθέσεων: «*Δεν έχει το δικαίωμα να είναι ωραία και δεν έχει συχνά την άδειαν ως νέα να είναι ολίγον εύθυμος και ζωηρά. Η συκοφαντία δεν θα βραδύνη να πλέξη περί το όνομά της το φαρμακερόν της δίκτυον […]*».[94] Για να επιβιώσει «*πρέπει να είναι ασχημούλα, σχολαστική, κατηφής, περιορισμένη, μονότονος, όχι πολύ νέα, δια να είναι ήσυχος*», όπως σημειώνει η Ελένη Γεωργιάδου, συνεργάτης της *Εφημερίδας των Κυριών* και επίσης δασκάλα.[95]

Στην περίπτωση των οικοδιδασκαλισσών, παρότι οι βιοτικές συνθήκες ζωής και οι οικονομικές απολαβές από την εργασία είναι κατά πολύ καλύτερες, ισχύουν οι ίδιοι αυστηροί και ίσως αυστηρότεροι κοινωνικοί περιορισμοί που τις καθιστούν περισσότερο ευάλωτες: «*[…] είναι προτιμότερον να μην επιζητούν θέσεις οικοδιδασκάλων όσον προσοδοφόροι και αν είναι αυταί, αι πολύ νέαι και εύμορφαι διδασκάλισσαι*».[96] Σε συνδυασμό δε με τη μεγάλη ταξική διαφορά μεταξύ οικογένειας-εργοδότη και εργαζόμενης δασκάλας οι όροι ζωής στη συγκεκριμένη εργασία καθιστούν «*το διδασκαλικόν στάδιον … το πλέον αχάριστον και βασανιστικόν δια την πτωχήν κόρην*»:[97] «*Καταδεδικασμένη να περιβάλληται πάντοτε σοβαρά και αυστηρά ενδύματα, μελαγχολικά και σκοτεινά χρώματα […]. Μεταξύ των λοιπών γυναικών διακρίνεται, ωσεί περιεστοιχίζετο υπό φραγμών, τους οποίου δεν πρέπει να υπερπηδήση. Όσον δε περισσότερον οικείως φέρονται προς αυτήν, τόσον περισσότερον αισθάνεται ότι είναι ξένη προς πάντας, ως εάν έφερεν επί του ταπεινωμένου μετώπου της τον τίτλον: ‘‘είναι η παιδαγωγός’’*».[98]

Έτσι οι ηθικοί και κοινωνικοί κώδικες ζωής και συμπεριφοράς, το ελεγκτικό περιβάλλον στο οποίο καλούνται να λειτουργήσουν οι γυναίκες εκπαιδευτικοί, όπως και ο εγκλεισμός στο σχολείο, το ασυμβίβαστο στην κυρίαρχη έμφυλη κοινωνική αντίληψη μεταξύ γάμου και εργασίας και η αδυναμία διαμόρφωσης σταθερών συνθηκών προσωπικής και ιδιωτικής ζωής –που απομάκρυνε περισσότερο την προοπτική του έγγαμου βίου –

---

[91] Βλ. Γεώργιος Παγίδας, *Επίκρισις των παιδαγωγικών μελετών της κ. Καλλιόπης Κεχαγιά ή αμαθείας και ψευδαλαζόνος κόμπου και θρασύτητος έλεγχος* (Αθήνα: Ένωσις, 1882).

[92] Βλ. ενδεικτικά Νικόλαος Φωτιάδης, «Τοις συντάκταις», *Νεολόγος*, 12 Απριλίου 1879. Για το θέμα των κατηγοριών κατά της Καλλιόπης Κεχαγιά και της Σωτηρίας Κλεονένους-Αλιμπέρτη (πολυτελής διαβίωση, υπερβολικός καλλωπισμός και ανηθικότητα – κατηγορία που διατύπωσε ανοιχτά ο Ηροκλής Βασιάδης, πρόεδρος του *Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου*), βλ. Έφη Κάννερ, *Έμφυλες κοινωνικές διεκδικήσεις από την οθωμανική αυτοκρατορία στην Ελλάδα και στην Τουρκία: Ο κόσμος μιας ελληνίδας χριστιανής δασκάλας* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2012), 124, 127. Για άλλα παραδείγματα διατύπωσης κατηγοριών για «ανηθικότητα», βλ. Μελιντζή, «Ελληνίδες γυναίκες εκπαιδευτικοί στην Κωνσταντινούπολη (1870-1922)», 149-151.

[93] Βλ. Φωτιάδης, «Τοις συντάκταις».

[94] Γεωργιάδου «Γυναικεία έργα Β΄», 5.

[95] Στο ίδιο.

[96] Ελένη Γεωργιάδου, «Γυναικεία έργα Γ΄», *Εφημερίς των Κυριών*, 695 (10 Φεβρουαρίου 1902): 3.

[97] Γεωργιάδου, «Γυναικεία έργα Β΄», 6.

[98] Ευρυδίκη Βοΐλα, «Η παιδαγωγός», *Εφημερίς των Κυριών*, 196 (20 Ιανουαρίου 1891): 3.

οδηγεί συχνά στην οργάνωση μιας μοναχικής, αυστηρής ιδιωτικής ζωής και σε κοινωνική μοναξιά.[99] Η ανάγκη όμως για προσωπική ζωή οδηγεί κάποιες δασκάλες σε παράβαση των κανόνων αυτών συμπεριφοράς, πράγμα που επιφέρει αμετάκλητα απολύσεις, όπως αποδεικνύουν τα πρακτικά των εφορειών των σχολείων.[100] Οι επώνυμες επίσης δασκάλες/παιδαγωγοί, οι διευθύντριες ανώτερων παρθεναγωγείων, παρότι υπόκεινται όπως προαναφέρθηκε στους ίδιους αυστηρούς κανόνες ηθικής, υπερβαίνουν τους περιορισμούς αυτούς αναπτύσσοντας μια άλλου είδους κοινωνικότητα μέσα από τη θέση και το ρόλο τους (επικοινωνία με τις εκπαιδευτικές αρχές, διαλέξεις, συμμετοχή σε συλλόγους, συνεργασίες σε περιοδικά, δημοσιεύσεις), που αμβλύνει τις συνέπειες της μοναχικής ιδιωτικής ζωής.[101]

5.3.6 Η άλλη όψη….

Παρά τον φιλοσοφικό-παιδαγωγικό και κοινωνικό προσδιορισμό του διδασκαλικού επαγγέλματος με όρους του «ιδιωτικού» και τις περιοριστικές του επιδράσεις στην επαγγελματική και στην προσωπική ζωή των διδασκαλισσών, η άσκησή του δημιούργησε τους όρους αποδυνάμωσης ή/και υπέρβασης των περιορισμών που απέρρεαν από τις «οριοθετήσεις» του και τις προϋποθέσεις για μια πορεία προς μια προσωπική και δημόσια αυτονομία των υποκειμένων.[102]

Η διδασκαλία δημιούργησε δυνατότητες επαγγελματικής καριέρας και σταδιακής πρόσβασης σε νέους «απαγορευμένους» για τις γυναίκες επαγγελματικούς χώρους. Πολλές δασκάλες συνεχίζουν τις σπουδές τους στο εξωτερικό αξιοποιώντας την πολιτική των υποτροφιών (κοινοτικών, κρατικών, ιδιωτών) και των θεσμοθετημένων διαδικασιών αύξησης των επαγγελματικών τους προσόντων (μετεκπαιδεύσεις, θερινά σεμινάρια) και καταλαμβάνουν στον εκπαιδευτικό μηχανισμό θέσεις εκπαιδευτικής και κοινωνικής ισχύος (διευθύντριες ανώτερων παρθεναγωγείων/διδασκαλείων, επόπτριες των σχολείων θηλέων), διαγράφοντας μέσα από προσωπικές επιλογές και πολιτικές (μετακινήσεις στο χώρο για ενίσχυση της επαγγελματικής τους θέσης, συμμετοχή στο δημόσιο εκπαιδευτικό διάλογο, σχετικές δημοσιεύσεις) σημαντικές επαγγελματικές πορείες (Καλλιόπη Κεχαγιά, Ευθαλία Αδάμ, Σεβαστή Καλλισπέρη, Σωτηρία Αλιμπέρτη).[103] Συνειδητοποιούν τις μεταβολές των εκπαιδευτικών/μορφωτικών αναγκών των μεσαίων στρωμάτων και αναλαμβάνουν επιχειρηματικά ρίσκα συστήνοντας ιδιωτικά σχολεία (Ελένη Δανέζη, Ασπασία Σκορδέλη, Αδελφές Τριανταφυλλίδου, Αγλαΐα Σχινά, Αθηνά Παγκάλου, Τάρση Βαρείδου), αμφισβητούν τους ηγεμονικούς λόγους για περιορισμό σε αντίστοιχες με τη «γυναικεία φύση» επαγγελματικές ενασχολήσεις και διεκδικούν θέσεις πανεπιστημιακών εδρών ή εισέρχονται στους επίσης ανδροκρατούμενους χώρους των εκδόσεων, της δημοσιογραφίας και της τέχνης. Έτσι από «σχολαστικές, ανίδεες, αστοιχείωτες» δασκάλες αποβαίνουν εκπαιδευτικοί/παιδαγωγοί με αναγνωρίσιμη συμβολή στην προώθηση της γυναικείας εκπαίδευσης και στη συγκρότηση της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης και καθιστούν την εκπαίδευση μηχανισμό διεύρυνσης της παρουσίας των γυναικών στο δημόσιο χώρο.

Η πρόσβαση στην αμειβόμενη εργασία πρόσφερε στις δασκάλες οικονομική αυτονομία (ανεξάρτητα από το ύψος του μισθού) και σε πολλές περιπτώσεις τις κατέστησε προστάτες των πατρικών ή των δικών τους οικογενειών (στην περίπτωση θανάτου του συζύγου τους). Η οικονομική ανεξαρτησία, η αντιστροφή του έμφυλου περιεχομένου της σχέσης «αδύναμου-δυνατού», «προστατευόμενου-προστάτη», η «εμπειρία του κόσμου» μέσα από τα μακρινά ταξίδια, τις μετεγκαταστάσεις, τις πολιτικές διαχείρισης των εργασιακών/κοινωνικών δυσχερειών και των έμφυλων ιεραρχιών ισχυροποιούν τη μεταβαλλόμενη εικόνα εαυτού και της σχέσης με τους άλλους, που τις καθιστά ικανές να διαπραγματευτούν τους «φυσικούς» τους ρόλους και να καθορίσουν –σε κάποιο βαθμό– τους όρους της προσωπικής τους ζωής. Έτσι κάποιες δασκάλες, στον αντίποδα των κυρίαρχων κοινωνικών παραδοχών για το ρόλο των γυναικών, μπορούν να συνδυάζουν την οικογένεια με έντονη επαγγελματική δράση (π.χ. Αικατερίνη Λασκαρίδου, Σαπφώ Λεοντιάς), να κινούνται στο χώρο μακριά από το σύζυγο (Σαπφώ Λεοντιάς: παντρεύεται το 1856 και το 1863 βρίσκεται στη Σμύρνη), να χωρίζουν (Αρσινόη Παπαδοπούλου), να βαραίνει στη συλλογική κοινωνική τους αναπαράσταση η εκπαιδευτική τους ιδιότητα και όχι ο αρνητικός χαρακτηρισμός της «γεροντοκόρης» (Καλλιόπη Κεχαγιά, Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, Ευθαλία Αδάμ), να κερδίζουν άλλης μορφής κοινωνικότητα μετέχοντας σε κοινωνικές συλλογικότητες (φιλανθρωπικούς και γυναικείους συλλόγους) (π.χ. Καλλιόπη Κεχαγιά, Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού).[104]

---

[99] Βλ. και Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, 181· Tamboukou, "The Paradox of Being a Woman Teacher", 414.
[100] Μελιντζή, «Ελληνίδες γυναίκες εκπαιδευτικοί στην Κωνσταντινούπολη (1870-1922)», 150.
[101] Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, 182.
[102] Για τον προσδιορισμό του όρου «προσωπική και δημόσια αυτονομία του εαυτού», βλ. Morwenna Griffiths, *Feminisms and the Self, the Web of Identity* (London: Routledge, 1995), 142.
[103] Βλ. και Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, 189-191.
[104] Στο ίδιο. Βλ. και Tamboukou, "The Paradox of Being a Woman Teacher", 469, 475-476.

Σημαντικό ρόλο στη διαπραγμάτευση της θέσης τους στον κόσμο, αυτής που δημιουργεί την εικόνα του «περίεργου τέρατος», παίζουν η ανάπτυξη της συλλογικής συνείδησης φύλου και η δημιουργία δικτύων επικοινωνίας, υποστήριξης και –σε κάποιες περιπτώσεις– εξουσίας και δυναμικής παρέμβασης. Οι σπουδές, η διδασκαλία, η ζωή στα οικοτροφεία και η συγκατοίκηση για την αντιμετώπιση των βιοτικών και κοινωνικών δυσκολιών του επαγγέλματος αποτελούν χώρους «συνάντησης» γυναικών με κοινές αναζητήσεις, περιορισμούς και πεπρωμένο. Οι μελλοντικές ή εν ενεργεία συναδέλφισσες γίνονται ο «ζωντανός καθρέπτης» τους[105] στη διαδικασία χαρτογράφησης της γυναικείας και επαγγελματικής τους ύπαρξης και συνειδητοποιούν ότι αποτελούν μέρος μιας όχι μόνο βιολογικής αλλά και κοινωνικής και έμφυλης επαγγελματικής κατηγορίας. Η συνείδηση αυτή καλλιεργεί αισθήματα συντροφικότητας και στρέφει τις δασκάλες προς τις ομόφυλες και συναδέλφους τους στην αναζήτηση «συμμάχων» στην προσωπική τους πορεία προς την «οικείωση», τη διαλεκτική δηλαδή σχέση μεταξύ καταπίεσης και αντίστασης/αγώνα κατά των προδιαγεγραμμένων και περιοριστικών ορισμών της θηλυκότητας.[106] Τα προσωπικά δίκτυα γνωριμιών και οι προσωπικές φιλίες που καλλιεργούνται στην κοινή αυτή πορεία λειτουργούν υποστηρικτικά στην προσπάθεια καθορισμού των επαγγελματικών και προσωπικών όρων ζωής.[107] Η πρόσφατη ιστορική έρευνα αναδεικνύει το ρόλο του αισθήματος της συντροφικότητας στην ενδυνάμωση των προσωπικών επαγγελματικών και μισθολογικών διεκδικήσεων, καθώς οι πηγές προσφέρουν μεγάλο αριθμό παραδειγμάτων κοινών π.χ. αιτήσεων για αύξηση του μισθού, επιστολών-ενστάσεων σε αποφάσεις των σχολικών εφορειών ή επιστολών υποστηρικτικών σε αιτήματα συναδέλφων τους διδασκαλισσών.[108] Στην περίπτωση δε των επώνυμων διδασκαλισσών που παρεμβαίνουν δυναμικά στο εκπαιδευτικό γίγνεσθαι, συνιστούν ισχυρά και εκτεταμένα δίκτυα επικοινωνίας, στήριξης και εξουσίας αλλά και ανταγωνισμών στην προσπάθεια αύξησης της προσωπικής τους εκπαιδευτικής επιρροής και ενδυνάμωσης της κοινωνικής τους παρουσίας. Η Καλλιόπη Κεχαγιά, για παράδειγμα, καλεί από την Αθήνα τη συνάδελφο και φίλη της Σωτηρία Αλιμπέρτη ως υποδιευθύντρια στο Ζάππειο και πρώην μαθήτριές τους ως δασκάλες για τη στελέχωση του σχολείου.[109] Το δίκτυο της Κ. Κεχαγιά ενισχύουν μέλη της οικονομικής και κοινωνικής ελίτ του οθωμανικού χώρου και της διασποράς, όπως ο ιδρυτής του σχολείου Κωνσταντίνος Ζάππας, ο Σταύρος Βουτυράς, Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, ο Χ. Ζωγράφος. Η Σαπφώ Λεοντιάς, μια άλλη παιδαγωγός με σημαντική επιρροή στον οθωμανικό χώρο, εκτός από το δίκτυο των πρώην μαθητριών της/διδασκαλισσών, συνδέεται με γυναίκες της κοινωνικής και οικονομικής ελίτ (όπως π.χ. την Ελένη Αρχιγένους σύζυγο του Σαράντη Αρχιγένους, αυτοκρατορικού γιατρού), τις εκπαιδευτικές αρχές κοινοτήτων στις οποίες εργάστηκε ή εργάζονται οι μαθήτριές της και σημαντική μερίδα του τύπου (π.χ. την *Αμάλθεια* της Σμύρνης, το γυναικείο περιοδικό *Ευρυδίκη* που εκδίδεται από την αδελφή της, την *Εφημερίδα των Κυριών* της Καλλιρρόης Παρρέν).[110]

5.3.7 Κοινωνικές αναπαραστάσεις «της δασκάλας»: από τη γελοιογραφική απεικόνιση στην ανάδειξη της πολλαπλότητας των προσώπων της

Η πρόσβαση των διδασκαλισσών στην αμειβόμενη εργασία και η αξιοποίηση των δυνατοτήτων που προσέφερε η οριοθετημένη αυτή –ιδεολογικά και θεσμικά– πρόσβαση, για την προώθηση της θέσης τους στη δημόσια σφαίρα, αποτέλεσαν την πρώτη «αναταραχή» στην πατριαρχική ιδεολογία, καθώς έθεσαν υπό αίρεση τη θεμελιακή της αρχή –την κατά φύλο διχοτομική οργάνωση της κοινωνίας– και οδήγησαν σε αντιδράσεις που εκτείνονταν από την αμφισβήτηση, τις επικρίσεις και την «κινδυνολογία» για το μέλλον της οικογένειας και της κοινωνίας έως τη διακωμώδηση και τη σάτιρα της δασκάλας ως γυναίκας και εργαζόμενης.

«Η επαγγελματική κατηγορία των διδασκαλισσών έχει γελοιογραφηθεί και σατιριστεί περισσότερο από

[105] Βλ. Ελένη Βαρίκα, «Το κενό στον καθρέπτη: Βιογραφικές προσεγγίσεις στην ιστορία των γυναικών», *Δίνη Φεμινιστικό Περιοδικό*, 3 (1988): 69-71· της ίδιας, *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα* (Αθήνα: Κατάρτι, 2000), 245-246.

[106] Για την έννοια της οικείωσης, βλ. Madeleine Arnot, *Διαδικασίες αναπαραγωγής του φύλου: Εκπαιδευτική θεωρία και φεμινιστικές πολιτικές*, μτφρ. Χριστίνα Αθανασιάδου και Κατερίνα Δαλακούρα (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2006), 224.

[107] Για τη συμβολή του χώρου των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων στη συγκρότηση του γυναικείου συλλογικού υποκειμένου, βλ. Κατερίνα Δαλακούρα, «Εκπαίδευση και γυναικεία συνείδηση στις ελληνικές κοινότητες του οθωμανικού χώρου (19ος αι.): Το αδύνατο, το "ανωφελές" και το "άκαιρον" ενός φεμινιστικού αυτοπροσδιορισμού», *Αριάδνη* 13 (2007): 234 και Μαρία Ταμπούκου, «Χαρτογραφώντας τον εαυτό της: Προσεγγίσεις της γυναικείας ύπαρξης στην εκπαίδευση μέσα από αυτοβιογραφικά κείμενα», *Δίνη Φεμινιστικό Περιοδικό*, 9 (1997): 69-70.

[108] Βλ. Μελιντζή, «Ελληνίδες γυναίκες εκπαιδευτικοί στην Κωνσταντινούπολη (1870-1922)», 165-170.

[109] Efi Kanner, "Education, Embourgeoisement and Women Teachers in the 19th Century Balkans: Teachers in the Appeion Girls' School in Istanbul during its First Years", στο *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων* (βλ. υποσημ. 61), 48.

[110] Dalakoura, "Between East and West", 306.

κάθε άλλη» (μαζί με τις φεμινίστριες που στη συνέχεια ακολουθούν – και το αίτιο είναι μάλλον κοινό)· πράγματι «είναι δύσκολο να βρει κανείς κάποια άλλη επαγγελματική κατηγορία που να υπήρξε το αντικείμενο τόσο συστηματικών επιθέσεων και τόσο αμείλικτης σάτιρας», όπως σημειώνει η Ελένη Βαρίκα.[111] Αυτό που προκαλεί τις συστηματικές επιθέσεις στις δασκάλες είναι η αξιοποίηση των περιορισμένων μέσων που τους παρέχονται σε πεδία έξω από τα οριοθετημένα πλαίσια της γυναικείας δραστηριότητας. Η επιδίωξη υπέρβασης δηλαδή της κοινωνικής τους θέσης, της προσδιορισμένης σύμφωνα με την πατριαρχική ιδεολογία, είναι που έλκει την ισχυρή αντίδραση. Καθώς δε πρόκειται για το πρώτο κοινωνικά αποδεκτό επάγγελμα, τις τάξεις του οποίου σπεύδουν να πυκνώσουν γυναίκες που επιδιώκουν να διαφύγουν από τους ποικίλους έμφυλους εγκλεισμούς, δέχεται και την πλέον αμείλικτη κριτική.[112]

Ο ρόλος της δασκάλας προδιαγράφεται ως ρόλος μετάδοσης της εγγραμματοσύνης και της αστικής ηθικής στις γυναίκες. Στο πλαίσιο αυτό η μόρφωση και η κατάρτισή τους οργανώνεται και αναδιοργανώνεται ώστε να καταστεί –κατά τους υπεύθυνους εκπαιδευτικούς φορείς– αποτελεσματική και επαρκής για το εκπαιδευτικό τους έργο. Όταν όμως η εκπαίδευση αυτή αξιοποιείται σε χώρους εκτός της διδασκαλίας, στη λογοτεχνία, δημοσιογραφία, επιστήμη, τότε κρίνεται λειψή και μακράν ανεπαρκής. Ανάγεται σε παράδειγμα ημιμάθειας και σχολαστικισμού, ως εάν η εκπαίδευση και η κατάρτιση των ανδρών δασκάλων να ήταν απαλλαγμένη από τα μειονεκτήματα αυτά. Η γλωσσική τους κατάρτιση (διδασκαλία αρχαίων ελληνικών και χρήση καθαρεύουσας), το κύριο δηλαδή μέσο εισχώρησης στους χώρους της λόγιας εγγραμματοσύνης, έλκει τη σάτιρα και την ειρωνεία:

> *Ημπορείτε να της πουλήσετε εις την αττικήν διάλεκτον –με δοτικάς και απαρέμφατα– τας πλέον χονδροειδείς ανοησίας· θα ανοίξη το στόμα και θα σας θαυμάση […] Ήτο τελειοδίδακτος του Αρσακείου. Καταλαμβάνετε πλέον· ο δυικός, η δοτική, ο μέσος μέλλων, αι τελικαί μετοχαί και τα ονοματικά απαρέμφατα ήσαν η πανοπλία της.*[113]

Η γυναίκα «λογία» γίνεται στον ηγεμονικό λόγο συνώνυμο της γελοιογραφικής καρικατούρας:

> *Ολίγον μείωψ, ολίγον διοπτροφόρος ενίοτε, αφηρημένη συνήθως, έστιν ότε ολίγον κυφή, ολίγον νευροπαθής, ολίγον έξαλλος. Το φόρεμά της είνε ακανόνιστον ως ρήμα ανώμαλον […]. Αι γραμμαί και τα χρώματα του καπέλου της ευρίσκονται εις αδιάλλακτον γρονθοκόπημα προς το σύνολον, ως να διεξάγουν απεγνωσμένα αγώνα κατά της καλαισθησίας […]. Η φούστα προς το υποκαμισάκι της αποτελεί σχήμα οξύμωρον. Η δεσποινίς είναι… λογία!*[114]

Στη λογοτεχνία οι γυναίκες αποτελούν «ξεχωριστή κατηγορία», έναν άλλο τύπο συγγραφέα· αυτόν της «γράφουσας» (κατά τον όρο του Εμμανουήλ Ροΐδη) και όχι της συγγραφέως, με τα χαρακτηριστικά της γελοιογραφημένης «λογίας» και σπανίως με λογοτεχνικές αρετές, εκτός και αν αποφασίσουν να γράφουν ως γυναίκες, δηλαδή «*ευαισθήτως και αφελώς, όπως ομιλούν*».[115] Η ενασχόληση με τη δημοσιογραφία, την έκδοση εντύπων και τη γραφή γενικότερα καθιστά τις γυναίκες συλλήβδην *«φιλολογικά τέρατα»*,[116] ενώ η άρθρωση επιστημονικού εκπαιδευτικού/παιδαγωγικού λόγου αντιστρέφει τη φυσική τάξη του κόσμου και «*οι κότες βγαίνουν πετεινοί*».[117]

Στο ίδιο πλαίσιο γελοιογραφικής παρουσίασης των διδασκαλισσών, εμφανισιακά χαρακτηριστικά και προσωπικές καταστάσεις ζωής που θεωρούνται «προσόντα» για την εύρεση και διατήρηση της εργασιακής τους θέσης, όπως η «αδιάφορη» σχεδόν εξωτερική εμφάνιση και η ανυπανδρία, αποβαίνουν προνομιακό πεδίο ειρωνείας και σάτιρας. Η δασκάλα παρουσιάζεται ως θλιβερή γεροντοκόρη ή/και ανδροπρεπής, γενειοφόρος:

> *Και εισέρχομαι μετ' ολίγον εις το πρώτον Δημοτικόν Σχολείον το οποίον έτυχεν έμπροσθέν μου. Βλέπω ένα κύριον σπανόν, βλοσυρόν με ολίγα γενάκεια και με ένα είδος αντεριού όστις εγείρεται και με ατενίζει με ύφος ερωτηματικόν. Η τάξις ολόκληρος εγείρεται μαζύ του θορυβωδώς.*

---

[111] Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, 191.

[112] Βλ. στο ίδιο, 191-192..

[113] Κωνσταντίνος Σκόκος, «Η λογία δεσποινίς (και με υποδείγματα εν τω κειμένω)», *Εθνικόν Ημερολόγιον, Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν του έτους 1906*, 1905, 39-40.

[114] Στο ίδιο, 37. Για τη «λογία» γυναίκα, βλ. και Γεώργιος Σουρής, «Η λογία δεσποινίς», *Εθνικόν Ημερολόγιον, Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν του έτους 1911*,1910, 124.

[115] Βλ. Ειρήνη Ριζάκη, *Οι «γράφουσες Ελληνίδες: Σημειώσεις για τη γυναικεία λογιοσύνη του 19ου αιώνα* (Αθήνα: Κατάρτι, 2007), 187-224.

[116] Στο ίδιο, 193.

[117] Γεώργιος Σουρής, *Άπαντα*, επιμ. Γεώργιος Βαλέτας (Αθήνα: Γιοβάνης, 1966-1967), 5: 390 (παρατίθεται στο Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, 194, όπου και ο σχολιασμός).

–Είσθε ο διδάσκαλος; Ερωτώ δειλώς.
–Είμαι η διδασκάλισσα, κύριε! [118]

Η στερεοτυπική αυτή απεικόνιση των διδασκαλισσών είναι κυρίαρχη στον ηγεμονικό λόγο της εποχής, ενώ δεν περιορίζεται στα όρια του ελληνικού κράτους, καθώς ανάλογες αναπαραστάσεις για τις «γράφουσες» και τις «λόγιες» διαμορφώνονται και στην Ευρώπη· στο χώρο των ορθόδοξων/ελληνικών κοινοτήτων η σάτιρα και οι αντίστοιχες αναπαραστάσεις αφορούν εμμέσως μόνον τις δασκάλες στο βαθμό που σχετίζονται με τον αγώνα «υπέρ της χειραφέτησης». Τα προαναφερόμενα γελοιογραφικά χαρακτηριστικά, κατασκευασμένα στη βάση των έμφυλων προκαταλήψεων για τη γυναικεία «φύση» και της αντιθετικής στο πλαίσιο αυτό σχέσης «θηλυκότητας-γνώσης», αποδίδονται σε μια ενιαία αδιαφοροποίητη υπόσταση, «τη δασκάλα». Η πολλαπλότητα των ταυτοτήτων των διδασκαλισσών, όπως και των θεσμικών και κοινωνικών δυσκολιών στο έργο τους και των επιπτώσεών τους στην προσωπική τους ζωή, αναδεικνύονται σε αναπαραστάσεις που εγγράφονται σε γυναικεία κυρίως έντυπα, με σημαντικότερο την *Εφημερίδα των Κυριών* (1887-1917), που εκδίδεται από την Καλλιρρόη Παρρέν. Με δεδομένη τη φεμινιστική ταυτότητα της *Εφημερίδος των Κυριών*, ο φεμινιστικός λόγος –λόγος υπέρ της χειραφέτησης των γυναικών και βελτίωσης της κοινωνικής και εργασιακής τους θέσης– είναι κυρίαρχος στο έντυπο. Δεν απουσιάζει όμως και ο «μη φεμινιστικός» λόγος, ο οποίος εγγράφει αντιθετικές προς το φεμινιστικό λόγο αναπαραστάσεις, παρέχοντας έτσι μια συνολικότερη εικόνα των κοινωνικών προσλήψεων της «δασκάλας».

Περὶ λυπτέων μέτρων ἐν τοῖς παρθεναγωγείοις κατὰ τὰς ἑορτάς.

Εικόνα 5.2 *Σατιρικό σκίτσο (Πηγή: Το Άστυ, 24 Σεπτεμβρίου 1889).*

Στην αρθρογραφία για την εκπαίδευση –έναν από τους δυο κύριους πυλώνες των διεκδικήσεων της εφημερίδας– εγγράφεται ποικιλία λόγων για τις γυναίκες εκπαιδευτικούς: λόγοι για την εκπαίδευσή τους (επάρκεια και ανεπάρκειες του περιεχομένου της), την άσκηση του επαγγέλματος (διορισμός/εύρεση εργασίας, συνθήκες εργασίας, αμοιβές, ασφάλιση), την εκπαιδευτική δράση και τις καινοτομικές εκπαιδευτικές τους πρωτοβουλίες, την προσωπική/ιδιωτική τους ζωή (μοναξιά, οικογενειακές υποχρεώσεις, κοινωνική εχθρότητα/απόρριψη για την έγγαμη δασκάλα), την κοινωνική και εθνική τους δράση, τις παιδαγωγούς-πρότυπα της γυναικείας κοινωνικής προσφοράς ή/και αρετής κ.λπ. Μέσα από τους λόγους αυτούς αναδύεται η πολλαπλότητα των ρόλων και των ταυτοτήτων των διδασκαλισσών και συγκροτούνται απεικονίσεις διαφορετικές από τη γενικευμένη στερεοτυπική αναπαράσταση του ηγεμονικού λόγου.[119]

Κεντρικό στοιχείο στην αναπαράσταση της επαγγελματικής ταυτότητας των διδασκαλισσών αποτελούν οι γυναικείες ποιότητες και τα μητρικά χαρακτηριστικά, τα οποία συνιστούν και για τις αρθρογράφους του εντύπου το ισχυρότερο επιχείρημα για την επαγγελματική τους καταλληλότητα.[120] Το επιχείρημα προβάλλει τα «φυσικά» γυναικεία χαρακτηριστικά ως επαγγελματικό συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι των ανδρών δασκάλων –και κατά τον ίδιο τρόπο μεταστρέφονται και όλες οι γυναικείες «υποδεέστερες» ποιότητες σε αρετές.[121] Αντιθέτως, η γνωστική επάρκεια και η επιστημοσύνη τους παρουσιάζονται ως ελλειμματικές (σε αντίθεση με τις αναπαραστάσεις των καθηγητριών)[122]. Μέσα από τη στηλίτευση όμως της «αμεθόδου διδασκαλίας» στα ιδρύματα εκπαίδευσης των διδασκαλισσών και των αναχρονιστικών αντιλήψεων για τη μάθηση («ψιττακισμός»),[123] η αρνητικότητα της διάστασης αυτής της ταυτότητάς τους μειώνεται: η αμέθοδος και αμαθής ή ημιμαθής δασκάλα είναι το αποτέλεσμα της αδιαφορίας της πολιτείας να ελέγξει ή να αναλάβει την κατάρτιση των διδασκαλισσών όπως και των εσωτερικών προβλημάτων των ιδρυμάτων κατάρτισης των

[118] «Εγώ», «Οι στρατώνες μας και τα σχολεία μας: Εικών διδασκαλίσσης εκτός του τοίχου», *Εμπρός*, 8 Μαΐου 1903.
[119] Αναλυτικά για τις αναπαραστάσεις ταυτοτήτων των διδασκαλισσών στην *Εφημερίδα των Κυριών*, βλ. Δαλακούρα, «"Εφημερίς των Κυριών" (1887-1917)», Ευδοκία Γιαννάτη, «Ο κοινωνικός ρόλος των διδασκαλισσών», και Αρετή Μποταΐτη και Μάρθα Πατάκη, «Η εργασία και η επαγγελματική αποκατάσταση των γυναικών εκπαιδευτικών μέσα από την αρθρογραφία της *Εφημερίδας των Κυριών*», στο *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων* (βλ. υποσημ. 61), 377-396, 397-419, 429-436.
[120] [Μαθήτρια της Κ. Κεχαγιά], «Η Κ. Κεχαγιά ως παιδαγωγός», *Εφημερίς των Κυριών*, 129 (27 Αυγούστου 1889): 5-6· [Κ. Παρρέν] «Διδάσκαλοι ή διδασκάλισσαι», *Εφημερίς των Κυριών*, 140 (12 Νοεμβρίου 1889): 6-7.
[121] [Κ. Παρρέν], «Διδάσκαλοι ή διδασκάλισσαι», 6-7· Βλ. και Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, 195-199.
[122] [Καλλιρρόη Παρρέν], «Αριστούχος διδακτόρισα», *Εφημερίς των Κυριών*, 964 (15 Μαρτίου 1909): 2-3· της ίδιας, «Αι ελληνίδες καθηγήτριαι: Η δις Αδαμιάδου», *Εφημερίς των Κυριών*, 793 (16 Μαΐου 1904): 2-3.
[123] [Καλλιρρόη Παρρέν], «Τα κατά το Αρσάκειον Γ», *Εφημερίς των Κυριών*, 66 (12 Ιουνίου 1888): 1-2.

εκπαιδευτικών (Αρσάκεια Παρθεναγωγεία/Διδασκαλεία).[124] Οι ίδιες όμως, σύμφωνα με τον υπερασπιστικό λόγο του εντύπου, επιδιώκουν βαθύτερη και ουσιαστικότερη εκπαίδευση. «Ανεύθυνη» λοιπόν η δασκάλα για τα αρνητικά της επιστημονικής της ταυτότητας αλλά με στάση ευθύνης απέναντι στη διεκδικούμενη και επιχειρούμενη βελτίωσή της. Την αναπαράσταση αυτή της δασκάλας, στην οποία οι «φυσικές» ποιότητες παίρνουν θετικό πρόσημο και τα ελλείποντα γνωστικά εφόδια προβάλλονται ως επιδιωκόμενα, συμπληρώνουν: η δασκάλα-ηθική μορφώτρια-πνευματική τροφός και «συμπράκτωρ» στην κοινωνική ανάπτυξη και πρόοδο,[125] η δασκάλα-εθνική εργάτρια, ιεραπόστολος των εθνικών ιδεωδών,[126] αλλά και η μοναχική, συντηρητική, «γεροντοκόρη» δασκάλα,[127] αποτέλεσμα της περιοριστικής αστικής ηθικής και του ασύμβατου μεταξύ γάμου/δημιουργίας οικογένειας και εργασίας.

Στο πλαίσιο της γενικής/αφαιρετικής αυτής και πολλαπλής αναπαράστασης της γυναίκας εκπαιδευτικού, επιμέρους πολλαπλές και σύνθετες αναπαραστάσεις αναδύονται με κυρίαρχες τις αναπαραστάσεις της ανώνυμης, μοναχικής, ανύπανδρης βιοπαλαίστριας δασκάλας, δημοδιδασκάλισσας ή οικοδιδασκάλισσας –με τις επιμέρους μεταξύ τους διαφοροποιήσεις–,[128] και της επώνυμης, συνήθως με οικογενειακή ζωή, δυναμικής παιδαγωγού, που ξεπερνά τα όρια της οικογενειακής ζωής και διαμορφώνει νέες πραγματικότητες για τη γυναικεία εκπαίδευση ή/και με όπλο τη γραφή διεκδικεί διακριτή θέση στο δημόσιο χώρο και στην άρθρωση δημόσιου λόγου. [129]

Αναδύεται έτσι μέσα από τις σελίδες του συγκεκριμένου εντύπου ένα σύνολο αναπαραστάσεων, το οποίο μέσα από τη συνθετότητά του αναδεικνύει «εικόνες εαυτού» μιας πολλαπλής γυναικείας διδασκαλικής συλλογικότητας· παλιές και νέες εκδοχές ύπαρξης που αποδυναμώνονται, ενδυναμώνονται ή τελούν υπό διαπραγμάτευση, ενώ ταυτόχρονα υποδεικνύουν τις αντιφάσεις και τις αντιθέσεις μέσα από τις οποίες οι δασκάλες μεταβάλλουν τις γυναικείες και επαγγελματικές τους ταυτότητες.

5.4 Επιλογικά

Η θεμελιακή, διπλή, αντίφαση στη γυναικεία διδασκαλία βρίσκεται στην ίδια την παροχή του εργασιακού/επαγγελματικού δικαιώματος και στον ιδεολογικό του προσδιορισμό. Ενώ δηλαδή συνιστά επαγγελματική ενασχόληση, ορίζεται εξαρχής με όρους από-επαγγελματοποίησης, όρους του ιδιωτικού χώρου, ως προέκταση δηλαδή της γυναικείας φύσης και άσκησης των μητρικών καθηκόντων στο χώρο του σχολείου· και ενώ θεσμοθετείται για τον περιορισμό των γυναικών στον ιδιωτικό χώρο, μέσω της διαπαιδαγώγησης του γυναικείου μαθητικού πληθυσμού στα ιδανικά της αστικής πατριαρχικής κοινωνίας, η ίδια η διδασκαλία ασκείται στο δημόσιο χώρο και οι δασκάλες λειτουργούν σε αυτόν. Οι θεμελιακές αυτές αντιφάσεις παράγουν μια σειρά παράδοξων, αντιφάσεων και διλημμάτων που οι δασκάλες καλούνται να αντιμετωπίσουν, με πιο σημαντική την αντίφαση που συνιστά η ίδια τους η ύπαρξη και λειτουργία: διδάσκουν δηλαδή στις μαθήτριές τους ιδανικά και συμπεριφορές (την οικιακότητα και την οικογένεια ως κοινωνικό τους προορισμό, την εργασία ως κατακριτέα υπέρβαση των γυναικείων ορίων) που βρίσκονται στον αντίποδα της δικής τους ζωής και ύπαρξης.

Μέσα όμως από τη διαχείριση των αντιφάσεων αυτών, τις εμπειρίες της επαγγελματικής ζωής και της σχέσης τους με το δημόσιο χώρο φαίνεται ότι επεξεργάζονται μια διαφορετική εικόνα του εαυτού τους. Μια εικόνα που τις κατέστησε ικανές να υπερβούν τους έμφυλους κοινωνικούς φραγμούς και περιορισμούς και να αναζητήσουν νέες μορφές δράσης και έκφρασης στη δημόσια σφαίρα, όπως θα αναπτυχθεί στο κεφάλαιο που έπεται.

---

[124] Στο ίδιο· [της ίδιας], «Αι φιλόλογοι και παιδαγωγοί μας εκπατρίζονται», *Εφημερίς των Κυριών*, 371 (30 Οκτωβρίου 1894): 1-2· [της ίδιας], «Τα κατά το Αρσάκειον Β'», *Εφημερίς των Κυριών*, 65 (5 Ιουνίου 1888): 1-2.

[125] [Καλλιρρόη Παρρέν], «Επιθέσεις και στραγγαλισμοί κατά διδασκαλισσών», 3· Δημήτριος Βικέλας, «Γυναικεία αγωγή», *Εφημερίς των Κυριών*, 801 (11 Ιουλίου 1904): 3-5.

[126] Γεωργιάδου, «Γυναικεία έργα Β΄», 6· Βοΐλα, «Η παιδαγωγός», 3-4· Ελένη Κοκκινά, «Τίνα τα καθήκοντα των διδασκαλισσών της Μακεδονίας και Θράκης», *Εφημερίς των Κυριών*, 73 (31 Ιουλίου 1888): 2-3.

[127] [Καλλιρρόη Παρρέν], «Αι έγγαμοι διδασκάλισσαι», *Εφημερίς των Κυριών*, 1018 (15 Φεβρουαρίου 1912): 1935· της ίδιας, «Γάμος και εργασία», *Εφημερίς των Κυριών*, 35 (1 Νοεμβρίου 1887): 1-2.

[128] Γεωργιάδου, «Γυναικεία έργα Β΄»· Βοΐλα, «Η παιδαγωγός».

[129] Καλλιρρόη Παρρέν, «Το παιδαγωγικόν έργον της κας Αικ. Λασκαρίδου εν Ελλάδι», *Εφημερίς των Κυριών*, 443 (12 Μαΐου 1896): 2.

Βιβλιογραφία/Αναφορές

Πρωτογενείς πηγές

Αρχεία

Α.Ζ.Π., Κώδιξ μισθοδοσίας προσωπικού 1879-1884, αρ. 10β. & 1890-1899, αρ. 11 & 1899-1912, αρ. 12 & 1918-1925, αρ. 14.

Α.ΟΙ.Π., Πρακτικά Π.Κ.Ε.Ε., Συνεδρίασις ΣΙΒ, 8 Μαρτίου1891.

Α.Υ.Ε., Α.Α, Φ/Καισάρειας Β, Αναλυτικόν Πρόγραμμα Διδασκαλείου Νηπιαγωγών «Ανατολή» 1911/12.

Α.Υ.Ε., Α.Α, Φ/Καισάρειας Β, Ωρολόγιον του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών 1912/13.

Α.Υ.Ε., Α.Α., Φ/ Καισάρειας Β΄/1912, Έκθεσις της διευθύνσεως του εν Ζιντζί-Δερέ Διδασκαλείου, Νηπιαγωγών, 14 Ιουλίου 1912.

Α.Υ.Ε., Α.Α., Φ/Καισάρειας Β/1919, Έκθεσις των πεπραγμένων από της ιδρύσεως του διδασκαλείου έως της ανωτέρα διαταγής αναστολής των εργασιών αυτού, 3 Νοεμβρίου 1919.

Α.Υ.Ε., Φ/1883, Προξενεία Μακεδονίας, αρ. 44 Εκπαιδευτική Έκθεσις προξένου Μοναστηρίου Γ. Δοκού, 12 Ιανουαρίου 1883.

Α.Υ.Ε., Φ/Καισάρειας Β/1912, Κανονισμός του εν Ζιντζί-Δερέ της Καισαρείας Διδασκαλείου Νηπιαγωγών «Ανατολή».

Γ.Α.Κ. Σάμου, Αρχείο ΗΔΓ, Φάκ. 5/1, Εκπαίδευσις εν γένει (1861), αρ. 74 Περί διορισμού της Σαπφούς Λεοντιάδος ως διευθυντρίας του εν Λιμένι Βαθέος Παρθεναγωγείου & αρ. 72 Περί προσδιορισμού του μισθού των διδασκαλισσών του Παρθεναγωγείου Λ. Βαθέος.

Γ.Α.Κ. Σάμου, Αρχείο ΗΔΓ, Φάκ. 5/1, Εκπαίδευσις εν γένει (1863), αρ. 4 Περί αυξήσεως της μισθοδοσίας της Σαπφούς Λεοντιάδος, διευθυντρίας του εν Λιμένι Βαθέος Παρθεναγωγείου.

Ε.Κ.Π.Α., Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης (Μ.Ι.Θ.Ε.), Εργαστήριο Ηλεκτρονικής Διαχείρισης Ιστορικών Αρχείων, «Ανθέμιον», Αλληλογραφία αστικών σχολών Σταυροδρομίου, 01.01.1912 -31.12.1916: Αιτήσεις – εκθέσεις – αλληλογραφία σχολών.

Νόμοι – Διατάγματα – Εγκύκλιοι

Β.Δ. 22 Απριλίου 1881 «Περί διδασκαλίας παιδαγωγικών μαθημάτων και των εξετάσεων των υποψηφίων διδασκαλισσών εν τοις Παρθεναγωγείοις της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», *Φ.Ε.Κ.* 41, 11 Μαΐου 1881.

Β.Δ. 26 Αυγούστου 1914 «Περί ιδρύσεως διδασκαλείων εκατέρου των φύλων προς μόρφωσιν διδασκάλων της δημοτικής εκπαιδεύσεως», *Φ.Ε.Κ.* 247, 3 Σεπτεμβρίου 1914.

Β.Δ. 27 Οκτωβρίου 1892 «Περί των επί πτυχίω εξετάσεων των υποψηφίων διδασκαλισσών», *Φ.Ε.Κ.* 391, 31 Οκτωβρίου 1892.

Β.Δ. 6 Ιουλίου 1902. Στο Δαυίδ Αντωνίου. *Τα προγράμματα της μέσης εκπαιδεύσεως (1833-1929)*, τ. 2, 210. Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1988.

«Εγκύκλιος του υπουργού των εκκλησιαστικών και της δημοσίας εκπαιδεύσεως». Στο *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών: Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα Ανθολόγιο*, εισαγωγή – επιμέλεια Ελένη Φουρναράκη, 268-269. Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1987.

Εκθέσεις-Κανονισμοί-προγράμματα-στατιστικές

«Αιτιολογική έκθεσις των νομοσχεδίων περί διδασκαλείων της δημοτικής εκπαιδεύσεως (νομοσχέδια του 1913)». Στο Σήφης Μπουζάκης και Χρήστος Τζήκας. *Η κατάρτιση των δασκάλων-διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα: Η περίοδος των διδασκαλείων 1834-1933*, τ. 1, 410-416. Αθήνα: Gutenberg, 1996.

«Γενική αιτιολογική έκθεσις (νομοσχέδια Αυγερινού, 1880)», «Αιτιολογική έκθεσις περί των νομοσχεδίων της δημοτικής εκπαιδεύσεως (νομοσχέδια Ευταξία, 1899)», και «Αιτιολογική έκθεσις του νομοσχεδίου περί δημοτικής εκπαιδεύσεως (εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1913)». Στο Σήφης Μπουζάκης. *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα: Πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια, γενική και τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση*, τ. 1, 121-136, 326-367, 555-574. 4η έκδ. Αθήνα: Gutenberg, 2007.

Έκθεσις της Πνευματικής και υλικής καταστάσεως των εν Θες/νίκη Ελλ. Εκπαιδευτηρίων κατά το σχολικόν έτος 1884-1885: Ήτοι Λογοδοσία της Εφορείας αναγνωσθείσα εν τη Ιερά Μητροπόλει τη 11η Νοεμβρίου 1885

υπό του εφόρου και ταμίου Δ. Φιλίπποβιτς. Αθήναι: Α. Ν. Καστριώτου, 1886.
Κανονισμός διαβάθμισης του διδασκαλικού προσωπικού της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως. Κωνσταντινούπολη: Πατριαρχικό Τυπογραφείο, 1908.
Κανονισμός Ζαππείου Εθνικού Παρθεναγωγείου. Κωνσταντινούπολη: Α. Κ. Γεράδρου, 1921.
Κανονισμός του γυμνασιακού τμήματος του Ελληνικού Παρθεναγωγείου Θεσσαλονίκης. Λειψία: χ.έ., 1901.
Κανονισμός του Ελληνικού Παρθεναγωγείου Χαρ. Αναστασιάδη. Σμύρνη: [χ.έ.], 1864.
Κανονισμός του Παρθεναγωγείου της Αγίας Φωτεινής. Σμύρνη: [χ.έ.], 1863.
Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Αθήνα: Η Μνημοσύνη, 1842.
Κανονισμός του Ζαππείου Εθνικού Παρθεναγωγείου ιδρυθέντος τω 1875. Κωνσταντινούπολη: Σ. Ι. Βουτυράς, 1885.
Κανονισμός του Ομηρείου Ανωτάτου Ελληνικού Παρθεναγωγείου μετ' Οικοτροφείου. Σμύρνη: [χ.έ.], 1895.
Κανονισμός των παρθεναγωγείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. [χ.τ., χ.έ., 1870].
Ο εν Κωνσταντινουπόλει Θρακικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος. *Κανονισμός των εν Φιλιππουπόλει Ζαριφείων Διδασκαλείων*. Κωνσταντινούπολη: Φιλοκαλία, 1883.
«Πρόγραμμα Διδασκαλείου Φ.Ε. 1851». Στο Δαυίδ Αντωνίου *Τα προγράμματα της μέσης εκπαιδεύσεως (1833-1929)*, τ. 2, 26. Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1988.

Δευτερογενείς πηγές – Βιβλιογραφία

Αβδελά, Έφη. «Η θέση της δασκάλας: Λόγοι και αντίλογοι σε ένα μεσοπολεμικό επαγγελματικό έντυπο». *Δίνη Φεμινιστικό Περιοδικό*, 3 (1988): 46-53.
Αβδελά, Έφη και Αγγέλικα Ψαρρά. *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*. Αθήνα: Γνώση, 1985.
Αγγέλου, Άλκης. «Η εκπαίδευση», *στο Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. 11, 306-328. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1975.
Αγγέλου-Βλάχου, Έλλη. *Η παιδεία εις τας τουρκοκρατουμένας Σέρρας*. Αθήνα: Κ. Λ. Κυριακούλη, 1935.
Αποστολίδης, Μυρτίλος. «Τα ελληνικά εν Φιλιππουπόλει σχολεία επί τουρκοκρατίας και του βουλγαρικού καθεστώτος μέχρι της καταλύσεως της ελληνικής κοινότητος». *Θρακικά* 2 (1929): 91-121.
Αρώνη-Τσίχλη, Καίτη και Λύντια Τρίχα. *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του*. Αθήνα: Παπαζήσης, 2000.
Βαϊνά, Μαρία. «Γυναίκες παιδαγωγοί: Ένας απολογισμός της γυναικείας συμβολής στο χώρο της παιδαγωγικής» Στο *Εκπαίδευση και σχολική πράξη: Συλλογή εισηγήσεων*, επιμέλεια Βασιλική Δεληγιάννη και Σιδηρούλα Ζιώγου, 154-175. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1997.
Βακαλόπουλος, Απόστολος Ε. «Οι Φαναριώτες ως φορείς διοικητικής και πολιτικής εξουσίας». Στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. 11, 117-123. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1975.
Βαρίκα, Ελένη. *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*. Αθήνα: Κατάρτι, 2000.
Βαρίκα, Ελένη. «Το κενό στον καθρέπτη: Βιογραφικές προσεγγίσεις στην ιστορία των γυναικών». *Δίνη Φεμινιστικό Περιοδικό*, 3 (1988): 69-71.
Βαρίκα, Ελένη. *Η εξέγερση των κυριών: Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1987.
Βικέλας, Δημήτριος. «Γυναικεία αγωγή». *Εφημερίς των Κυριών*, 801 (11 Ιουλίου 1904): 3-5.
Βοΐλα, Ευρυδίκη. «Η παιδαγωγός». *Εφημερίς των Κυριών*, 196 (20 Ιανουαρίου 1891): 3-4.
Γεδεών, Μανουήλ Ι. *Η πνευματική κίνησις του γένους κατά τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα*. Αθήνα: Ερμής, 1976.
Γεωργιάδου, Ελένη. «Γυναικεία έργα Β΄». *Εφημερίς των Κυριών*, 694 (3 Φεβρουαρίου 1902): 5-6.
Γεωργιάδου, Ελένη. «Γυναικεία έργα Γ΄». *Εφημερίς των Κυριών*, 695 (10 Φεβρουαρίου 1902): 2-3.
Δαλακούρα, Κατερίνα. «Γυναίκες και εκπαίδευση (1828-1950): Διαπραγμάτευση των ορίων και υπέρβαση των φραγμών». *Εκπαίδευση Ενηλίκων και Πολιτισμός στην Κοινότητα* 8 (Δεκέμβριος 2012). URL= http://cretaadulteduc.gr/blog/?cat=24.
Δαλακούρα, Κατερίνα. «"Εφημερίς των Κυριών" (1887-1917): Λόγοι περί διδασκαλισσών». Στο *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: Ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, επιμέλεια Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, 377-396. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2010.
Δαλακούρα, Κατερίνα. *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας: Κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού (19ος αιώνας – 1922)*. Αθήνα: Gutenberg, 2008.
Δαλακούρα, Κατερίνα. «Εκπαίδευση και γυναικεία συνείδηση στις ελληνικές κοινότητες του οθωμανικού χώρου (19ος αι.): Το αδύνατο, το "ανωφελές" και το "άκαιρον" ενός φεμινιστικού αυτοπροσδιορισμού». *Αριάδνη* 13 (2007): 223-244.
Δαλακούρα, Κατερίνα Ι. *Το Κεντρικό Παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης (1854-1914): Μια πρώτη προσέγγιση της*

εκπαίδευσης των θηλέων στη Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης/Ι.Α.Ν.Ε., 2000.

Δελάκη, Μαρία. «Διδασκάλισσες της Κρήτης – Υποκείμενα ιστορίας: Εκπαίδευση και επαγγελματική σταδιοδρομία (αρχές 19ου αι. – 1913)». Διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., 2015.

«Εγχώρια». *Φάρος της Μακεδονίας*, 2 Μαΐου 1884.

«Εγώ». «Οι στρατώνες μας και τα σχολεία μας: Εικών διδασκαλίσσης εκτός του τοίχου». *Εμπρός*, 8 Μαΐου 1903.

Ζιώγου, Σιδηρούλα και Σοφία Χατζηστεφανίδου. «Σπουδαί και αναγνώσεις μου: Άγνωστα στοιχεία για τη ζωή και το έργο της Αικατερίνης Λασκαρίδου (1842-1916) μέσα από αυτοβιογραφικά κείμενα». Στο *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: Ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, επιμέλεια Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, 207-250. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2010.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*. Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1986.

Ιωαννίδης, Άγγελος. «Κοινωνικοί τύποι: η δασκάλισσα». *Φιλολογική Ηχώ* 4, τχ. 38 (1896): 302-304.

Κάννερ, Έφη. *Έμφυλες κοινωνικές διεκδικήσεις από την οθωμανική αυτοκρατορία στην Ελλάδα και στην Τουρκία: Ο κόσμος μιας ελληνίδας χριστιανής δασκάλας*. Αθήνα: Παπαζήσης, 2012.

Καρανικόλας, Αλέξανδρος Σ. «Τα παρθεναγωγεία της Κωνσταντινουπόλεω». *Παρνασσός* 17, τχ. 2 (Απρίλιος-Ιούνιος 1975): 173-200.

Κίτσος, Κωνσταντίνος Ι. *Τα Ζωγράφεια Διδασκαλεία (Κεστοράτι Αργυροκάστου 1874-1891)*. Ιωάννινα: Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Μελετών, 1985.

Κοκκινά, Ελένη. «Τίνα τα καθήκοντα των διδασκαλισσών της Μακεδονίας και Θράκης». *Εφημερίς των Κυριών* 73 (31 Ιουλίου 1888): 2-3.

Κούκκου, Ελένη. *Θεσμοί και προνόμια του ελληνισμού μετά την άλωση: Διαμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας κατά την τουρκοκρατία*. Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας, 1998.

Μάνης. «Οι δάσκαλοι». *Σκριπ*, 7 Σεπτεμβρίου 1895.

Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ. και Χρήστος Χατζηιωσήφ. *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988.

[Μαθήτρια]. «Η Κ. Κεχαγιά ως παιδαγωγός». *Εφημερίς των Κυριών*, 129 (27 Αυγούστου 1889): 5-6.

Μελιντζή, Ιωάννα. «Ελληνίδες γυναίκες εκπαιδευτικοί στην Κωνσταντινούπολη (1870-1922): Διερεύνηση και σκιαγράφηση όψεων ταυτοτήτων». Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2011.

Μπουζάκης, Σήφης και Χρήστος Τζήκας. *Η κατάρτιση των δασκάλων-διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα: Η περίοδος των διδασκαλείων 1834-1933*, τ. 1. Αθήνα: Gutenberg, 1996.

Μυλωνάς, Θεόδωρος και Άννυ Ασημάκη. «Άτυπες μορφές παραγωγής διδασκαλισσών κατά την Οθωνική περίοδο στην Ελλάδα». Στο *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης: Όψεις και απόψεις*, επιμέλεια Σήφης Μπουζάκης τ. 1, 767-785. Αθήνα: Gutenberg, 2011.

Ξηραδάκη, Κούλα. *Από τα Αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Παρθεναγωγεία και δασκάλες του υπόδουλου ελληνισμού*. Αθήνα: [χ.έ.], 1975.

Παγίδας, Γεώργιος. *Επίκρισις των παιδαγωγικών μελετών της κ. Καλλιόπης Κεχαγιά ή αμαθείας και ψευδαλαζόνος κόμπου και θρασύτητος έλεγχος*. Αθήνα: Ένωσις, 1992.

Παπαγεωργίου, Γιώτα. *Ηγεμονία και φεμινισμός*. Αθήνα: Δαρδανός/Τυπωθήτω, 2004.

«Παρθεναγωγείον Παλλάς». *Ανατολικός Αστήρ*, 23 Ιουνίου 1878, Εκπαιδευτικά.

[Παρρέν, Καλλιρρόη]. «Αι έγγαμοι διδασκάλισσαι». *Εφημερίς των Κυριών*, 1018 (15 Φεβρουαρίου 1912): 1935.

Παρρέν Καλλιρρόη. «Αι φιλόλογοι και παιδαγωγοί μας εκπατρίζονται». *Εφημερίς των Κυριών*, 371 (30 Οκτωβρίου 1894): 1-2.

Παρρέν, Καλλιρρόη. «Αι ελληνίδες καθηγήτριαι – Η δις Αδαμιάδου». *Εφημερίς των Κυριών*, 793 (16 Μαΐου 1904): 2-3.

[Παρρέν, Καλλιρρόη]. «Αι Ελληνίδες και η εθνική ζωή». *Εφημερίς των Κυριών*, 742 (23 Μαρτίου 1903): 1-2.

[Παρρέν, Καλλιρρόη]. «Αριστούχος διδακτόρισα». *Εφημερίς των Κυριών*, 964 (15 Μαρτίου 1909): 2-3.

[Παρρέν, Καλλιρρόη]. «Γάμος και εργασία». *Εφημερίς των Κυριών*, 35 (1 Νοεμβρίου 1887): 1-2.

[Παρρέν, Καλλιρρόη]. «Διδάσκαλοι ή διδασκάλισσαι». *Εφημερίς των Κυριών*, 140 (12 Νοεμβρίου 1889): 6-7.

[Παρρέν, Καλλιρρόη]. «Επιθέσεις και στραγγαλισμοί διδασκαλισσών». *Εφημερίς των Κυριών*, 47 (31 Ιανουαρίου 1888): 3-4.

Παρρέν, Καλλιρρόη. «Τα κατά το Αρσάκειον Β΄». *Εφημερίς των Κυριών*, 65 (5 Ιουνίου 1888): 1-2.

[Παρρέν, Καλλιρρόη]. «Τα κατά το Αρσάκειον Γ΄». *Εφημερίς των Κυριών*, 66 (12 Ιουνίου 1888): 1-2.

[Παρρέν, Καλλιρρόη]. «Το παιδαγωγικόν έργον της κας Αικ. Λασκαρίδου εν Ελλάδι». *Εφημερίς των Κυριών*, 443 (12 Μαΐου 1896): 2-3.

Πούχνερ, Βάλτερ, επιμ. *Γυναίκες θεατρικοί συγγραφείς στα χρόνια της επανάστασης και το έργο τους*. Αθήνα: Θεατρική Βιβλιοθήκη/Ίδρυμα Κ. και Ε. Ουράνη, 2000.

Πρέκα, Μαρία. «Οι δασκάλες στη συγκυρία του αλυτρωτισμού». Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2015.

Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, εν Αθήναις 31 Μαρτίου – 4 Απριλίου 1904. Αθήνα: Γραφείο της Διευθύνουσας Επιτροπής, 1904.

Ριζάκη, Ειρήνη. *Οι γράφουσες Ελληνίδες: Σημειώσεις για τη γυναικεία λογιοσύνη του 19ου αιώνα*. Αθήνα: Κατάρτι, 2007.

Σκόκος, Κωνσταντίνος, «Η λογία δεσποινίς (και με υποδείγματα εν τω κειμένω)». *Εθνικόν Ημερολόγιον, Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν του έτους 1906*, 1905, 39-40.

Σολδάτος, Χρίστος Σ. *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μ. Ασίας (1800-1922)*, τ. 1. Αθήνα: [χ.έ.], 1989.

Σολομωνίδης, Χρήστος Σ. *Η παιδεία στη Σμύρνη*. Αθήνα: [χ.έ.], 1962.

Σουρής, Γεώργιος. *Άπαντα*, τ. 5. Επιμέλεια Γεώργιος Βαλέτας. Αθήνα: Γιοβάνης, 1966-1967.

Σουρής Γεώργιος. «Η λογία δεσποινίς». *Εθνικόν Ημερολόγιον, Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν του έτους 1911*, 1910, 124.

Σύλλογος Ζαππίδων. *Φιλολογικόν Μνημόσυνον Ελένης Στρούβαλη*. Αθήνα: [χ.έ.], 1948.

Ταμπούκου, Μαρία. «Χαρτογραφώντας τον εαυτό της: Προσεγγίσεις της γυναικείας ύπαρξης στην εκπαίδευση μέσα από αυτοβιογραφικά κείμενα». *Δίνη Φεμινιστικό Περιοδικό*, 9 (1997): 51-74.

Τζανάκη, Δήμητρα. *Δούλα και κυρά. Όψεις εθνικισμού: Ρόλοι και συμπεριφορές στην Ελλάδα των ρομαντικών χρόνων 1836-1897*. Αθήνα: Σαββάλας, 2007.

Τζήκας, Χρήστος. «Η μόρφωση των δασκάλων, των διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στο ελληνικό κράτος κατά την περίοδο των διδασκαλείων (1834-1933)». Στο *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης: Όψεις και απόψεις*, επιμέλεια Σήφης Μπουζάκης, τ. 1, 787-836. Αθήνα: Gutenberg, 2011.

Φουντουκλή, Φλωρεντία. «Πολυτίμη Ηλία Κουσκούρη». *Εφημερίς των Κυριών*, 156 (11 Μαρτίου 1890): 2-5.

Χαλκούση, Ελένη. *Πόλη αγάπη μου*. 2η έκδ. Αθήνα: Κάκτος, 2012.

Alsup, Janet. *Teacher identity Discourses*. New Jersey and Illinois: Lawrence Erlboum Associates & National Council of Teachers of English, 2006.

Arnot, Madeleine. *Διαδικασίες αναπαραγωγής του φύλου: Εκπαιδευτική θεωρία και φεμινιστικές πολιτικές*. Μετάφραση Χριστίνα Αθανασιάδου και Κατερίνα Δαλακούρα. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2006.

Dalakoura, Katerina. «Between East and West: Sappho Leontias (1830-1900) and her Educational Theory". *Paedagogica Historica* 51, τχ. 3 (2015): 298-318.

Davidoff, Leonore και Catherine Hall. *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class 1780-1850*. London: Hutchinson, 1987.

Day, Christopher, Alison Kington, Gordon Stobart, και Pam Sammons. "The Personal and Professional Selves of Teachers: Stable and Unstable Identities". *British Educational Research Journal* 32, τχ. 4 (2006): 601-616.

Griffiths, Morwenna. *Feminisms and the Self, the Web of Identity*. London: Rutledge, 1995.

Kanner, Efi. «Education, Embourgeoisement and Women Teachers in the 19th Century Balkans: Teachers in the Appeion Girls' School in Istanbul during its First Years. Στο *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: Ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, επιμέλεια Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, 45-54. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 210.

Leontsinis, George N. *The Island of Kythera (1700-1863)*. Athens: National and Kapodistrian University of Athens/S. Saripolos Library, 1987.

Massey, Doreen. Space, Place and Gender. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2007.

Ramazanoglou, Caroline και Janet Holland. *Feminist Methodology: Challenges and Choices*. London: Sage Publications, 2002.

Tamboukou, Maria. "The Paradox of Being a Woman Teacher". *Gender and Education* 12, τχ. 4 (2000): 463-478.

Weiler, Kathleen. *Country Schoolwomen: Teaching in Rural California, 1850-1950*. Stanford: Stanford University Press, 1998.

Παράρτημα Ι - Τεκμήρια

Τεκμήριο 5.1.

Πηγή: Δαυίδ Αντωνίου, *Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης (1833-1929)*, τ. 2 (Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1989), 28.

ΤΑΞΙΣ ΠΕΜΠΤΗ.

('Επιμελήτρια ἡ κυρία Vanier).

'Η τάξις αὕτη κατὰ πᾶσαν δευτέραν τῆς ἑβδομάδος, ἀπὸ ὥρας 8ης-12ης, π.μ., καὶ ἀπὸ 1ης-4ης μ.μ., ἀσκεῖται εἰς τὰ τῆς ἀλληλοδιδακτικῆς καὶ συνδιδακτικῆς μεθόδου ἐν τῷ προτύπῳ Τοσιτσείῳ σχολείῳ, διδασκομένη καὶ τὸν ὁδηγὸν τῆς μεθόδου ἐπὶ μίαν ὥραν τῆς ἡμέρας ταύτης ὑπὸ τοῦ κ. Γ. Κωνσταντινίδου. Κατὰ δὲ τὰς λοιπὰς ἡμέρας διδάσκεται ἡ τάξις αὕτη:

Χριστιανικὴν ἠθικήν, ἅπαξ τῆς ἑβδομάδος, σάββατον, ἀπὸ ὥρας 11ης-12ης, ὑπὸ τοῦ κ. 'Αναστ. Δ. Κυριακοῦ.

'Ελληνικά, ἐκ τῶν ἱστορικῶν Θουκυδίδου, καὶ 'Ηρόδοτον, κατ' ἐκλογήν 'Ομήρου 'Ιλιάδος τὸ Ζ', σύντομον γραμματικὴν τῆς 'Ομηρικῆς διαλέκτου, ἀσκήσεις εἰς τὴν ὀρθογραφίαν, καὶ ἐκθέσεις ἰδεῶν, καθ' ἑκάστην πλὴν τῆς δευτέρας, ἀπὸ ὥρας 10ης-11ης, ὑπὸ τοῦ κ. 'Εμμ. Γαλάνη.

Γαλλικά, ἐξήγησιν τοῦ ὑπὸ Βολταίρου αἰῶνος Λουδοβίκου τοῦ ΙΔ', συνέχειαν καὶ τέλος τοῦ συντακτικοῦ, καὶ θεματογραφίαν ἐκ τῶν ὑπὸ Δέφνερ ἐκδοθέντων ἀνεκδότων, καθ' ἑκάστην πλὴν τῆς δευτέρας, ἀπὸ ὥρας 9ης-10ης, ὑπὸ τοῦ κ. Pottin.

Φυσικὴν πειραματικήν, τρὶς τῆς ἑβδομάδος, τετάρτην, πέμπτην καὶ παρασκευήν, ἀπὸ ὥρας 11ης-12ης, ὑπὸ τοῦ κ. 'Ηρ. Μητσοπούλου.

Μαθηματικὴν γεωγραφίαν, ἅπαξ τῆς ἑβδομάδος, τρίτην, ἀπὸ ὥρας 11ης-12ης, ὑπὸ τοῦ κ. Μ. Νικολαΐδου.

Παιδαγωγικήν, δὶς τῆς ἑβδομάδος, τρίτην καὶ πέμπτην, ἀπὸ ὥρας 3ης-4ης, ὑπὸ τοῦ κ. Σπαθάκη.

Οἰκιακὴν οἰκονομίαν, δὶς τῆς ἑβδομάδος, τετάρτην καὶ παρασκευήν, ἀπὸ ὥρας 1ης-2ας, ὑπὸ τῆς κυρίας Vanier.

'Ιχνογραφίαν, δὶς τῆς ἑβδομάδος, τρίτην καὶ παρασκευήν, ἀπὸ ὥρας 2ας-3ης, ὑπὸ τοῦ κ. Λάντσα.

Μουσικήν, τρὶς τῆς ἑβδομάδος, τρίτην καὶ παρασκευήν, ἀπὸ ὥρας 4ης-5ης, ὑπὸ τοῦ κ. Φαβρικέζη.

'Εργόχειρον, τρὶς τῆς ἑβδομάδος, τρίτην ἀπὸ ὥρας 1ης-2ας, τετάρτην ἀπὸ 2ας-4ης καὶ πέμπτην ἀπὸ 1ης-3ης μ.μ., ὑπὸ τῆς κυρίας Haukol.

ΣΗΜ. Τινὲς τῶν συσσίτων μαθητριῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ διδασκαλείου τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς 'Εταιρίας, πλὴν τῶν μαθημάτων τῶν ἐν αἷς εἶναι κατατεταγμέναι τάξεων, διδάσκονται ἐπὶ ἰδιαιτέρους διδάκτρους καὶ κλειδοκύμβαλον ὑπὸ τῶν μουσικῶν διδασκάλων τοῦ καταστήματος.

Τεκμήριο 5.2.

Πηγή: Δαυίδ Αντωνίου, *Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης (1833-1929)*, τ. 2 (Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν., 1988), 52.

8. Μαθήματα τοῦ πέμπτου ἔτους.

α'. Ἐξήγησις τοῦ Εὐαγγελίου.	1
β'. Χριστιανικὴ ἠθική.	1
γ'. Ἐξήγησις πεζογράφων καὶ ποιητῶν. Ἐξακολούθησις τοῦ συντακτικοῦ μετὰ θεματογραφίας. Γύμνασις εἰς ἔκθεσιν ἰδεῶν.	7 1/2
δ'. Γαλλικὴ γλῶσσα.	5
ε'. Συνοπτικὴ γενικὴ ἱστορία.	2
στ'. Ἐπανάληψις τῆς ἀριθμητικῆς μετὰ τῶν λόγων αὐτῆς.	2
ζ'. Ἐπανάληψις τῆς πολιτικῆς γεωγραφίας.	2
η'. Ἐπιτομὴ τῆς μαθημ. καὶ φυσικῆς γεωγραφίας.	2
θ'. Φωνητικὴ μουσική.	2
ι'. Χειροτεχνήματα, καὶ ἄσκησις εἰς τὰ τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας, τὰς λοιπὰς ἐργασίμους ὥρας.	

9. Κατὰ τὸ τελευταῖον ἑξάμηνον αἱ μέλλουσαι νὰ γείνωσι διδάσκαλοι διδάσκονται τὴν ἀλληλοδιδακτικὴν μέθοδον, καὶ γυμνάζονται εἰς τὴν ἐφαρμογὴν αὐτῆς ἐν τῷ σχολείῳ τῆς Ἑταιρίας.

10. Μετὰ τὴν θείαν λειτουργίαν ἑκάστης Κυριακῆς ἑρμηνεύει ὁ κατηχητὴς τὸ ἱερὸν Εὐαγγέλιον τῆς ἡμέρας.

11. Ὀργανικὴν διὰ κυμβάλου μουσικὴν καὶ χορὸν διδάσκονται μόνον ὅσα τῶν κορασίων πληρόνουσι τὰ ὡρισμένα δίδακτρα.

[. . . . . .]

Ἐν Ἀθήναις, τὴν 14 Μαρτίου 1851.

Κεφάλαιο 6

Γυναικεία εγγραμματοσύνη: Κοινωνική παρουσία και παρεμβάσεις

Σύνοψη

Το κεφάλαιο αυτό αναφέρεται στην κοινωνική, μορφωτική, πολιτισμική και πολιτική δραστηριότητα των γυναικών. Ειδικότερα, αναπτύσσεται η συγγραφική και εκδοτική τους δραστηριότητα (μεταφράσεις, συγγραφή πρωτότυπων έργων, έκδοση περιοδικών), η φιλανθρωπική, φιλεκπαιδευτική/μορφωτική, φεμινιστική και συνδικαλιστική συλλογική τους οργάνωση και δράση, και αναλύεται η προώθηση μέσα από τις δραστηριότητες αυτές κοινωνικών και πολιτικών ζητημάτων (εκπαίδευση απόρων, επαγγελματική εκπαίδευση, πολιτικές κοινωνικής πρόνοιας, εργασιακά δικαιώματα, δικαίωμα ψήφου-πολιτικά δικαιώματα). Στη δραστηριοποίηση αυτή κεντρική παρουσία έχουν οι γυναίκες εκπαιδευτικοί. Το κεφάλαιο εστιάζει στη δραστηριότητα των γυναικών εκπαιδευτικών, εντάσσοντας την στο πλαίσιο της ευρύτερης γυναικείας κίνησης και των κοινωνικών και θεσμικών αλλαγών/μεταβολών. Στο πρώτο μέρος αναπτύσσεται η εκδοτική τους δραστηριότητα, με έμφαση στην έκδοση περιοδικών εντύπων, στο δεύτερο μέρος η φιλανθρωπική και στο τρίτο η φεμινιστική και συνδικαλιστική τους δράση. Έμφαση δίνεται α) στην ανάδειξη των ζητημάτων που προωθούνται μέσω της γυναικείας γραφής και δημοσιογραφίας, β) στους τομείς που επικεντρώνεται η φιλανθρωπική δραστηριότητα, οι τομές της με την εκπαιδευτική μέριμνα και τα ταξικά τους πρόσημα, και γ) στην εξέλιξη του γυναικείου ζητήματος, όπως αυτό τίθεται εκ νέου στα τέλη του 19ου αιώνα έως και το Μεσοπόλεμο στο πλαίσιο της «χειραφέτησης» και του φεμινισμού, στην εξέλιξη των γυναικείων διεκδικήσεων και στις αλλαγές που επέρχονται στην κοινωνική, εργασιακή και πολιτική θέση των γυναικών.

Προαπαιτούμενη γνώση

Κεφάλαια 1-5 του βιβλίου αυτού.
Έφη Κάννερ, Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης 1753-1908 (Αθήνα: Κατάρτι, 2004), 359-379.
Σοφία Ντενίση, Ανιχνεύοντας την «αόρατη γραφή»: Γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού-Ρομαντισμού (Αθήνα: Νεφέλη, 2014), 430-438.
Δήμητρα Σαμίου, «Οι Ελληνίδες 1922-1940: Κοινωνικά ζητήματα και φεμινιστικές διεκδικήσεις», στο Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τ. 7, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2004), 65-76.
Κωστούλα Σκλαβενίτη, «Τα γυναικεία έντυπα 1908-1918», Διαβάζω, 198 (1988): 13-22.

6.1 Εισαγωγικά

Στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, πριν ακόμα θεσμοθετηθεί η πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση, σημειώνεται η πρώτη δημόσια παρουσία των εγγράμματων γυναικών στην πνευματική ζωή και κίνηση. Εκτός από τον κύκλο των Φαναριωτισσών με το πλούσιο –μεταφραστικό κυρίως– έργο, γυναίκες που κινούνται στο περιβάλλον γνωστών ελλήνων διαφωτιστών ή σε κύκλους λογίων και εμπόρων που μετέχουν στη διαφωτιστική ανανεωτική κίνηση, όπως η Ανθή Οικονόμου, κόρη του Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων, η Ευανθία Καΐρη (1799-1866), αδελφή του Θεόφιλου Καΐρη, η Μητιώ Σακελλαρίου, σύζυγος του ιατροφιλόσοφου Γεώργιου Σακελλάριου και κόρη του Χαρίσιου Μεγδάνη, ιερέα και συγγραφέα, και η Φωτεινή Σπάθη, κόρη του έμπορου και υποπρόξενου της Αγγλίας στη Σάμο Θεόδωρου Σπάθη, εμφανίζονται με δημοσιεύσεις που απευθύνονται στις ομόφυλές τους με στόχο να συνδράμουν στο έργο της μορφωτικής αναγέννησης του «γένους». Η Ευανθία Καΐρη, για παράδειγμα, αλληλογραφεί με τον Αδαμάντιο Κοραή στο Παρίσι, μεταφράζει γαλλικά έργα για να βοηθήσει τις «*συνηλικιώτιδας παρθένους*», συνθέτει τον *Νικήρατο* το 1826, που χαρακτηρίστηκε ως το πρώτο πατριωτικό δράμα που γράφτηκε και εκδόθηκε στη διάρκεια του Αγώνα, και συντάσσει την «Επιστολή Ελληνίδων τινών προς Φιλελληνίδας» (1825), παρεμβαίνοντας με τον τρόπο αυτό άμεσα στη προσπάθεια διαμόρφωσης ευνοϊκής στάσης στο δυτικό κόσμο για την πολιτική επίλυση του ελληνικού ζητήματος. Επίσης, σε μια τόσο πρώιμη εποχή, στη Φιλόμουσο Εταιρεία που συστήνεται στην Αθήνα το 1813 με εκπαιδευτικούς στόχους μετέχουν και γυναίκες, ενώ η Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου καταγράφει στο αυτοβιογραφικό της κείμενο τις εμπειρίες, τις αντιστάσεις και τις αντιδράσεις που οι κοινωνικές συνθήκες δημιουργούν σε μια νέα γυναίκα στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Η παρουσία αυτή των γυναικών αποκτά μαζικότερα και διακριτά χαρακτηριστικά μετά την εμφάνιση του οργανωμένου ενδιαφέροντος για την εκπαίδευση των κοριτσιών (μετά τη σύσταση δηλαδή του ελληνικού κράτους και την έναρξη των μεταρρυθμίσεων στον οθωμανικό χώρο, το 1830 και 1839 αντίστοιχα) και κυρίως μετά τη δυνατότητα πρόσβασης των γυναικών στη μισθωτή εργασία και τη σταδιακή είσοδό τους σε άλλους τομείς της κοινωνικής ζωής, αξιοποιώντας το εφόδιο της εγγραμματοσύνης τους.

Η δραστηριότητα των εγγράμματων γυναικών αποτυπώνεται σε τρία κυρίως –με βάση την πυκνότητα ή το συλλογικό των παρεμβάσεών τους– κοινωνικά/πολιτισμικά πεδία: α) στο πεδίο των γραμμάτων και της πνευματικής ζωής, β) της κοινωνικής πρόνοιας και εκπαιδευτικής μέριμνας, και γ) των κοινωνικών κινημάτων, με αίτημα τα κοινωνικά και στη συνέχεια τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών. Η γραφή, η δημοσίευση έργων (λογοτεχνικών, εκπαιδευτικών, επιστημονικών, κοινωνικού και πολιτικού προβληματισμού) είναι το πρώτο πεδίο στο οποίο εκδηλώνεται η γυναικεία παρουσία, ενώ η φιλανθρωπική/φιλεκπαιδευτική δραστηριότητα και η κινηματική/φεμινιστική κίνηση ακολουθούν, καθώς διαμορφώνεται και ενισχύεται η κοινωνική και η συλλογική συνείδηση φύλου των γυναικών, όπως και η πολιτικοποίηση της δραστηριότητάς τους. Η συμμετοχή των γυναικών εκπαιδευτικών (διδασκαλισσών, καθηγητριών, πανεπιστημιακών) σε όλη αυτήν τη γυναικεία δραστηριότητα είναι αξιοσημείωτη τόσο από την άποψη των αριθμών όσο και των ποιοτικών της χαρακτηριστικών, καθώς συνιστά την κοινωνική/επαγγελματική κατηγορία γυναικών που αναδεικνύει με τη δική της επαγγελματική διεύρυνση (από τις δασκάλες στις καθηγήτριες και τις πανεπιστημιακούς) τις γενικότερες κοινωνικές αλλαγές και προσανατολίζει τα πεδία παρέμβασης και το είδος των γυναικείων διεκδικήσεων.

Έτσι στη συνέχεια του κεφαλαίου θα εξεταστεί η γυναικεία δραστηριότητα στους προαναφερόμενους κοινωνικούς/πολιτισμικούς τομείς με τη χρονική ακολουθία που σημειώθηκε, εστιάζοντας στις γυναίκες εκπαιδευτικούς και την ιδιαίτερη δράση τους.

6.2 Συγγραφική και εκδοτική δραστηριότητα

Σύμφωνα με την αποτύπωση της εξέλιξης της γυναικείας εκπαίδευσης κατά τον 19ο αιώνα τόσο στο κράτος όσο και στον έξω από το κράτος ελληνισμό (**κεφ. 2**), υπερισχύει στον κανονιστικό και παιδαγωγικό λόγο η άποψη ότι «*το έθνος, η πατρίς, η κοινωνία δεν απαιτούσι παρά των Παρθεναγωγείων γυναίκας λογίας, απαιτούσι γυναίκας ευσεβείς, σώφρονας, τιμίας, εγκρατείς, εναρέτους*».[1] Στην πράξη όμως η μορφωμένη γυναίκα, η γυναίκα που διαβάζει και γράφει κάνει σταδιακά την εμφάνισή της στο δημόσιο χώρο. Η διάδοση των γραμμάτων μεταξύ των γυναικών σε συνδυασμό με την έλλειψη διεξόδων για τις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων –και συνεπώς τον «εγκλεισμό» στο σπίτι– δημιούργησε από τα μέσα του 19ου αιώνα ένα νέο αναγνωστικό κοινό για τα ευρωπαϊκά κυρίως ρομαντικά μυθιστορήματα. Για την απομονωμένη στο σπίτι γυναίκα του πρώ-

[1] Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)* (Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1986), 267 (Η άποψη είναι του Αντώνη Ισηγόνη). Βλ. σχετικά και στο Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών: Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα ανθολόγιο* (Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1987).

του μισού του 19ου αιώνα, η ανάγνωση των μυθιστορημάτων λειτουργούσε ως ένα είδος υποκατάστασης της πραγματικής δράσης και αποτελούσε τρόπο διερεύνησης της ατομικότητας και συνειδητοποίησης της υποκειμενικότητάς της. Το πρότυπο βέβαια της γυναίκας της αφοσιωμένης στην ανάγνωση δεν ταυτιζόταν με το πρότυπο της αφοσιωμένης στα καθήκοντά της οικοδέσποινας-συζύγου και μητέρας και για το λόγο αυτό δέχθηκε κριτική, με κύρια επιχειρήματα την παραμέληση των γυναικείων οικιακών τους καθηκόντων και την άκριτη μίμηση συνηθειών των γυναικών της Δύσης.[2]

Μέσα στο κλίμα αυτό θα εμφανιστεί η γυναικεία συγγραφή, ποιητική καταρχάς και σε πεζό λόγο στη συνέχεια. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1840 τα περιοδικά και τα ημερολόγια αρχίζουν να δημοσιεύουν γυναικείες συνεργασίες, μεταφράσεις, ποιήματα, δοκίμια και άρθρα για τη γυναικεία εκπαίδευση, δείγματα μιας αυτόνομης δραστηριότητας των γυναικών που θα γνωρίσει στη δεκαετία του 1880 την κορύφωσή της αλλά και ισχυρές αντιδράσεις. Η είσοδος των γυναικών στον κόσμο της διανόησης στα μεγάλα αστικά κέντρα (Αθήνα, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη) είναι ενδεικτική της προσπάθειας να ξεπεραστεί το διακοσμητικό πλαίσιο της εκπαίδευσης και να βελτιωθεί η κοινωνική θέση τους.

Ο χώρος στον οποίο αποτυπώνεται με σαφήνεια η γυναικεία συγγραφική παρουσία είναι τα γυναικεία έντυπα, περιοδικά και εφημερίδες.[3] Το πρώτο γυναικείο περιοδικό εκδίδεται στα 1845 στην Κωνσταντινούπολη από την Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου με τον τίτλο *Κυψέλη*. Θα ακολουθήσουν στον ίδιο χώρο η *Ευρυδίκη* το 1871, που εκδίδεται από την Αιμιλία Κτενά-Λεοντιάδα, το *Ημερολόγιον των Κυριών* (1888-1889) της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου και Χαρίκλειας Κορακίδου, το ξενόγλωσσο *Maarifet* (1898) της Θεοδοσίας [το επώνυμο δεν δηλώνεται], η *Βοσπορίς* (1899-1906) της Κορνηλίας Πρεβεζιώτου, ο *Σπινθήρ* (1902) της Αρτεμησίας Λανδράκη, η *Εφημερίς των Κυριών* (1909-1911) της Χαρίκλειας Μελανδινού και μια σειρά ημερολογίων τις δυο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Στον ελλαδικό χώρο και πιο συγκεκριμένα στην Αθήνα εκδίδονται: Η *Θάλεια* το 1867 από την Πηνελόπη Λαζαρίδου, η *Εφημερίς των Κυριών* το 1887 από την Καλλιρρόη Παρρέν, η *Οικογένεια* το 1897 από την Άννα Σερουΐου, η *Πλειάς* το 1899 του Συλλόγου Κυριών «Εργάνη Αθηνά».[4]

Οι γυναίκες όμως γράφουν και σε περιοδικά που εκδίδουν άνδρες εκδότες και ζητούν συνεργασίες και των δύο φύλων, όπως η *Αθηναΐς* (Αθήνα, 1876-1882) και ο *Ανθών* (Αθήνα, 1877), αλλά και σε έντυπα τα οποία χωρίς να θέτουν ως στόχο την πρόσκληση γυναικείων συνεργασιών, δεν τις αποκλείουν, όπως τα αθηναϊκά έντυπα *Πανδώρα* (1848-1872), *Ευτέρπη* (1847-1855), *Εφημερίς των Σχολείων* (1850-1872), *Εστία* (1876-1894), *Αττικόν Ημερολόγιον* (1867-1896), *Παρνασσός* (1877-1895) ή τα κωνσταντινουπολίτικα περιοδικά *Επτάλοφος* και *Επτάλοφος Νέα* (1865-1870 [;]), *Κασταλία* (1861-1862), *Φιλολογική Ηχώ* (1893-1897), *Νέον Πνεύμα* (1911-1918) και τα περιοδικά της Σμύρνης *Η Σμύρνη* (1870-1872), *Όμηρος* (1873-1878) κ.ά.

Εισαγωγικά επισημαίνεται ότι όλες οι συγγραφικές δραστηριότητες των γυναικών δεν κινούνται σε χειραφετική ή «φεμινιστική» κατεύθυνση. Το αντίθετο, ολόκληρα έντυπα και πολλές δημοσιεύσεις κινούνται προς

---

[2] Ειρήνη Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες: Σημειώσεις για τη γυναικεία λογιοσύνη του 19ου αιώνα* (Αθήνα: Κατάρτι, 2007), 27-54· Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών: Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907* (Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1987), 154-160, 200-202.

[3] Αναγκαία είναι εδώ η διευκρίνιση του όρου «γυναικεία έντυπα» και της χρήσης του στην εργασία αυτή. Στην κατηγορία του γυναικείου τύπου μπορούν να ενταχθούν (και εντάσσονται από τη γράφουσα): α) τα έντυπα που εκδίδονται από γυναίκες και απευθύνονται αποκλειστικά ή κυρίως στο γυναικείο αναγνωστικό κοινό, β) τα έντυπα που εκδίδονται από γυναίκες αλλά δεν απευθύνονται αποκλειστικά ή κυρίως στο γυναικείο αναγνωστικό κοινό, όπως π.χ. τα Ημερολόγια, και γ) τα έντυπα που εκδίδονται από άνδρες και απευθύνονται σε γυναικείο αναγνωστικό κοινό. Ιδιαίτερη σημασία για τη μελέτη της γυναικείας δραστηριότητας έχουν οι δυο πρώτες κατηγορίες και σε αυτές αναφέρεται η παρούσα μελέτη. Η τρίτη κατηγορία που έχει τη δική της σημασία για τη μελέτη των θεμάτων φύλου αναφέρεται όταν είναι αναγκαίο με την απαραίτητη διευκρίνιση αναφορικά με το φύλο του/των εκδότη/τών.

[4] Για τις γυναικείες περιοδικές εκδόσεις, βλ. (ενδεικτικά) Κατερίνα Δαλακούρα, «Λόγοι για την εκπαίδευση στα ελληνικά γυναικεία περιοδικά του οθωμανικού χώρου (19ος αι. – 1906): Η γυναικεία λαϊκή εκπαίδευση», *Μνήμων*, 31 (2010): 115-150· Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες*, 55-81· Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα*, 307-313· Αγγέλικα Ψαρρά, «Γυναικεία περιοδικά του 19ου αιώνα», *Σκούπα*, 2 (Ιούνιος 1979): 3-20· Ελένη Βαρίκα, «Μια δημοσιογραφία στην υπηρεσία της "γυναικείας φυλής": Γυναικεία περιοδικά στον 19ο αιώνα», *Διαβάζω*, 198 (1988): 6-12. Ειδικότερα στον περιοδικό τύπο και στη γυναικεία παρουσία σε αυτόν έχει εστιάσει α) το ερευνητικό πρόγραμμα (πρόγραμμα του ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ) «Η γυναικεία λογοτεχνική και εικαστική παρουσία στα περιοδικά λόγου και τέχνης (1900-1940)», με επιστημονική υπεύθυνη τη Σοφία Ντενίση (ερευνήτριες: Νίνα Παλαιού, Μαρία Νικολοπούλου, Πέρσα Αποστολή, Ελενα Χαμαλίδη και Βίκυ Σαρακατσιάνου) και β) η έρευνα που διεξάγεται στο Πανεπιστήμιο Κρήτης από την Κατερίνα Δαλακούρα και την ερευνητική της ομάδα και αφορά στα γυναικεία έντυπα του οθωμανικού χώρου. Για τα ερευνητικά αποτελέσματα, βλ. Σοφία Ντενίση, επιμ., *Η γυναικεία εικαστική και λογοτεχνική παρουσία στα περιοδικά λόγου και τέχνης (1900-1940), Πρακτικά Ημερίδας* (Αθήνα: Gutenberg, 2008)· «Κυψέλη Ψηφιακή ερευνητική βάση δεδομένων», **http://Kypseli.fks.uoc.gr**.

μια κατεύθυνση υπεράσπισης της καθεστηκυίας έμφυλης τάξης πραγμάτων. Όμως στην πράξη, όσο οι γυναίκες δρουν δημόσια, είτε σπουδάζοντας στο πανεπιστήμιο είτε διδάσκοντας είτε αρθρογραφώντας, επιτελούν έναν ρόλο που παραδοσιακά θεωρείται ανδρικός. Κατακτούν δηλαδή δραστηριότητες του ανδροκρατούμενου δημόσιου χώρου. Η συγγραφή σε οποιαδήποτε μορφή και σε οποιοδήποτε έντυπο θα αποτελέσει σημαντικό χώρο δημόσιας παρουσίας των γυναικών και μέσω αυτής χώρο αυτοσυνειδησίας και γυναικείας έκφρασης.[5]

6.2.1 Η πρώτη περίοδος της γυναικείας εκδοτικής και συγγραφικής δραστηριότητας

Ο Τύπος αποτελεί νεοτερικό φαινόμενο. Εμφανίζεται στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού ως αποτέλεσμα και πρακτική έκφανση της σύνδεσης της θεμελιώδους διαφωτιστικής αρχής του ορθού λόγου με την επίσης νεοτερική έννοια της προόδου. Η καλλιέργεια δηλαδή της γνώσης και η αύξηση της εγγραμματοσύνης οδηγούν, σύμφωνα με τη διαφωτιστική φιλοσοφία και ρητορική, στην πρόοδο ατόμων και κοινωνιών. Στη βάση αυτών των αρχών θεμελιώνεται ο θεσμός της δημόσιας εκπαίδευσης, εκλαϊκεύεται η επιστήμη, αυξάνεται η λογοτεχνική παραγωγή, δημιουργούνται αναγνωστικές λέσχες, βιβλιοθήκες και σύλλογοι και κάνει την εμφάνισή του το «*παγκόσμιον, φωτεινότερον όλων σχολείον της δημοσιογραφίας*», κατά την έκφραση της πρώτης ελληνίδας εκδότριας της εποχής, της Ευφροσύνης Σαμαρτζίδου. Ο Τύπος δηλαδή εμφανίζεται στη Ευρώπη στις αρχές του 18ου αιώνα[6] και ο ελληνικός στα τέλη του ίδιου αιώνα στις ελληνικές παροικίες της κεντρικής Ευρώπης, σε χώρο δηλαδή στον οποίο παρουσιάζονται οι αναγκαίες ευνοϊκές συνθήκες για τη γένεση του φαινομένου (οικονομική δύναμη/ακμή των Ελλήνων της διασποράς και δημογραφική πυκνότητα, δυνατότητα διάδοσης των διαφωτιστικών ιδεών).[7] Στον ευρύτερο οθωμανικό χώρο η έκδοση εφημερίδων και περιοδικών καθυστερεί συγκριτικά με την έκδοση εντύπων στην Ευρώπη, αν εξαιρέσουμε τις επαναστατημένες περιοχές (που συγκροτούν στη συνέχεια το γεωγραφικό χώρο του ελληνικού κράτους), στις οποίες εκδίδονται εφημερίδες από τα πρώτα χρόνια της επανάστασης (1821-1824).[8] Ο Τύπος ως νεοτερικό πολιτικό και μορφωτικό εγχείρημα δεν συνάδει με το απολυταρχικό πολιτικό καθεστώς του οθωμανικού χώρου· θεωρείται φορέας επαναστατικών ιδεών και απαγορεύεται η έκδοση ή η εισαγωγή οποιουδήποτε εντύπου. Εμφανίζεται και αναπτύσσεται μόνο μετά την έναρξη των μεγάλων μεταρρυθμίσεων (Τανζιμάτ) το 1839, όταν δηλαδή δημιουργούνται οι αναγκαίες θεσμικές συνθήκες για την εμφάνιση του φαινομένου,[9] το οποίο σταδιακά ανθεί στα αστικά κέντρα και κυρίως στις κοινότητες εκείνες που παρουσιάζουν παράλληλα με τη δημογραφική πυκνότητα, οικονομική ανάπτυξη και πνευματική κίνηση, δηλαδή πρωτίστως στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη, αλλά και στη Θεσσαλονίκη, στη Φιλιππούπολη, στην Αδριανούπολη, στην Τραπεζούντα.

Μεταξύ των πρώτων ελληνικών εντύπων που εκδίδονται με τη διαμόρφωση των νέων πολιτικών συνθηκών εμφανίζεται και το πρώτο γυναικείο περιοδικό η *Κυψέλη*, «*σύγγραμμα περιοδικόν γυναικείον*», όπως αυτοχαρακτηρίζεται στον υπότιτλό του, το οποίο εκδίδεται το Μάιο του 1845 στην Κωνσταντινούπολη από την Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου (1821-1877), γνωστή εκπαιδευτικό, διευθύντρια παρθεναγωγείων αλλά και ποιήτρια.[10] Η *Κυψέλη* αποτέλεσε ένα βραχύβιο εκδοτικό εγχείρημα: είχε μηνιαία κυκλοφορία και φαίνεται να εκδόθηκαν έξι μόνον τεύχη. Παρά το βραχύβιο του εγχειρήματος (βραχύβιες υπήρξαν όλες σχεδόν οι εκδοτικές προσπάθειες της περιόδου), η έκδοση του περιοδικού είναι πολλαπλά σημαντική. Καταρχάς υπήρξε ένα πολύ πρώιμο

---

[5] Χρήστος Τζήκας, «Η συμβολή της γυναίκας εκπαιδευτικού στη χειραφέτηση των γυναικών», στο *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: Ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, επιμ. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2010), 449.

[6] Στα τέλη του 17ου αιώνα τυπώνεται στην Αγγλία η πρώτη εφημερίδα, η *The London Gazette*, 8.2.1685, και στη συνέχεια οι *The London Chronicle*, 19.4.1816, *The Amberdeen Chronicle*, 21.7.1821 κ.ά.

[7] Έτσι έχουμε έντυπα που εκδίδονται στη Βιέννη (*Ο Ταχυδρόμος της Βιέννης*, το πρώτο ελληνόγλωσσο έντυπο που εκδίδεται το 1784 από τον ζακυνθινό τυπογράφο και εκδότη Γεώργιο Βεντότη, η *Εφημερίς* των Μαρκίδων-Πούλιου, 1791-1797, *Ερμής ο Λόγιος*, 1811-1821, *Καλλιόπη*, 1819-1821), στο Παρίσι (*Αθηνά*, *Μέλισσα*, 1819-1821, *Μουσείον*, 1819) και στο Λονδίνο (*Ίρις*).

[8] Οι εφημερίδες που εκδίδονται την περίοδο αυτή είναι: *Σάλπιγξ Ελληνική* (Καλαμάτα, 1821) του Ιωάννη Τόμπρου με διευθυντή τον Θεόκλητο Φαρμακίδη, οι χειρόγραφες *Αιτωλική* (Μεσολόγγι, 1821) και Αχελώος (Αγρίνιο, 1822), τα *Ελληνικά Χρονικά* (Μεσσολόγγι, 1824-1826) του Ιάκωβου Μάγερ, ο *Φίλος του Νόμου* (Ύδρα, 1824-1827), ο *Ελληνικός Τηλέγραφος* (Μεσολόγγι, 1824), η *Εφημερίς των Αθηνών* (Αθήνα, 1824-1826) η οποία εκδίδεται από το Γεώργιο Ψύλλα, και η *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος* (Ναύπλιο, 1825) με διευθυντή τον Θεόκλητο Φαρμακίδη, που στη συνέχεια μετονομάστηκε σε *Εθνική Εφημερίς* (1832) και τελικά σε *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* (1833) και εκδίδεται μέχρι σήμερα. Βλ. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου 1790-1999*, τ. 1 (Αθήνα: Α. Δημόπουλος, 1957), 17-32.

[9] Κάποια φιλελευθεροποίηση υπήρξε βέβαια από την περίοδο του Μαχμούτ του Β΄ (1808 και εξής) και έτσι ερμηνεύεται η κυκλοφορία εντύπων στη Σμύρνη ήδη από τη δεκαετία του 1830.

[10] Ειδικότερα για την Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου, βλ. **κεφ. 7.3.2**.

εγχείρημα, πρώιμο όχι μόνο για το γυναικείο Τύπο αλλά και για τον Τύπο στο σύνολό του. Κατά το χρόνο έκδοσης της *Κυψέλης* βρισκόταν σε κυκλοφορία ένα μόνον ελληνόγλωσσο έντυπο στην Κωνσταντινούπολη, *Ο Τηλέγραφος του Βοσπόρου* (1843-1857), ενώ είχαν προηγηθεί τρία άλλα έντυπα, δύο περιοδικά: *Η Μέλισσα του Βοσπόρου* (1841-1842) και *Περιστερά του Βυζαντίου* (1841 ή 1842), και μια εφημερίδα: ο *Οθωμανικός Μηνύτωρ* (1835[;] -1841[;]) (το μόνο έντυπο που κυκλοφόρησε πριν το 1839, και αποτελούσε μετάφραση της επίσημης κυβερνητικής εφημερίδας *Takvim-i Vakayi*, 1831-1850), ενώ πιθανόν να κυκλοφόρησε και ένα τρίτο περιοδικό *Ο Φανός της Μεσογείου* (1844). Υπήρξε επίσης όχι μόνον το πρώτο ελληνόγλωσσο γυναικείο έντυπο αλλά και το πρώτο γυναικείο έντυπο που εκδόθηκε στον οθωμανικό χώρο. Το πρώτο αρμένικο γυναικείο έντυπο (*Guitar)* εκδόθηκε το 1863, ενώ το πρώτο τουρκικό το 1886· νωρίτερα, το 1869, είχε εκδοθεί από άνδρα εκδότη το τουρκικό γυναικείο περιοδικό *Tarakki-i Muhadderat* [Η Πρόοδος των Μουσουλμάνων Γυναικών]. Το πρώτο βουλγάρικο περιοδικό για γυναίκες (*Ruzhitsa*) εκδόθηκε με ανδρική πρωτοβουλία το 1871, ενώ το πρώτο έντυπο που απευθυνόταν σε γυναίκες και είχε γυναίκες εκδότριες (η εφημερίδα *Zenski Glac* [Γυναικεία Φωνή]) κυκλοφόρησε μετά τη δημιουργία του βουλγαρικού κράτους, το 1899· σερβικά έντυπα, Ημερολόγια, εκδίδονται την ίδια περίοδο με την *Κυψέλη* από άνδρες εκδότες, αλλά σε περιοχές που βρίσκονται στα όρια της αυστροουγγρικής αυτοκρατορίας, ενώ εβραϊκά γυναικεία έντυπα δεν εντοπίζονται παρά μόνο μετά το 1906.[11]

Τι σημαίνει όμως μια τόσο πρώιμη έκδοση και τι σηματοδοτεί για τη γυναικεία δραστηριότητα στο δημόσιο χώρο και για την κουλτούρα της εποχής; Καταρχάς η έκδοση αντανακλά την αισιοδοξία που γέννησαν οι μεταρρυθμίσεις στον οθωμανικό χώρο –ιδιαίτερα ανάμεσα στους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς– και η ρητορική των νεοελλήνων διαφωτιστών –που συμπεριλαμβάνει και τις γυναίκες στο εγχείρημα της αναγέννησης του «γένους»–, καθώς οι γυναίκες αναλαμβάνουν (όπως προκύπτει από τις σελίδες του εντύπου) το εγχείρημα του φωτισμού του γυναικείου φύλου της Ανατολής. Όντως η *Κυψέλη* αναδεικνύεται μέσα από τους σκοπούς της έκδοσής της σε μορφωτικό εκδοτικό εγχείρημα υπέρ των γυναικών. Η ύλη του περιοδικού έχει σχεδόν στο σύνολό της άμεση ή έμμεση σχέση με την παιδεία, ενώ ο λόγος της αποβλέπει στην τεκμηριωμένη ανάδειξη της γυναικείας εκπαίδευσης σε κοινωνική αναγκαιότητα και ανθρωπιστική επιταγή. Αντανακλά όμως και μια άλλη όψη των προσλήψεων και επιδράσεων του ευρωπαϊκού διαφωτιστικού λόγου μεταξύ των γυναικών: Γυναίκες δηλαδή από προνομιούχα πολιτισμικά και κοινωνικο-οικονομικά περιβάλλοντα έρχονται σε επαφή (και) με ριζοσπαστικές κατευθύνσεις του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και ενσωματώνουν στις προτάσεις τους θέσεις ιδιαίτερα προωθημένες όχι μόνον για το χώρο στον οποίο προσλαμβάνονται αλλά και για το χώρο στον οποίο παράγονται. Δεν αποτελεί δηλαδή η περίπτωση της ιδεολογικής κατεύθυνσης των έργων των Φαναριωτισσών και των γυναικών του κύκλου των γνωστών λογίων του Διαφωτισμού (οι οποίες υπό την καθοδήγηση ισχυρών πατριαρχικών μορφών του περιβάλλοντός τους υιοθετούν παραδόσεις σκέψης που υπερασπίζονται περισσότερο παραδοσιακές αντιλήψεις) τη μόνη εκδοχή δημόσιου λόγου που παράγεται από γυναίκες σε αυτήν την πρώιμη περίοδο.

Η *Κυψέλη* υιοθετεί τις πλέον ριζοσπαστικές ιδέες του Διαφωτισμού. Η αρχή της φυσικής ισότητας των ανθρώπων –φιλοσοφική αρχή για την απόδοση των πρωταρχικών ανθρώπινων δικαιωμάτων σε όλους– αποτελεί τη θεωρητική βάση της όλης επιχειρηματολογίας της εκδότριας, καταδεικνύοντας μια ισχυρή προσήλωση στις φυσιοκρατικές ιδέες του Διαφωτισμού και αποδοχή βασικών παραδοχών της πολιτικής του φιλοσοφίας. Οι αναφορές της στην παιδεία/εκπαίδευση εντάσσονται σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο/επιχειρηματολογία. Έτσι, επειδή τα δικαιώματα «*τα επιδαψιλεύει η φύσις*» στο σύνολο της ανθρωπότητας, εξίσου στις γυναίκες και στους άνδρες, η άρνηση του δικαιώματος της παιδείας στις γυναίκες συνιστά κοινωνική αδικία. Αναφέρεται σε μια γενική εκπαίδευση, κοινή για όλους, ανεξαρτήτως φύλου και κοινωνικής προέλευσης: «*Ό,τι λέγομεν το εννοούμεν κοινόν και δια τα δύο γένη […]. Τα γράμματα πρέπει να τα μανθάνωσι των διαφόρων τάξεων οι άνθρωποι δια να είναι αναλόγως φωτισμένοι*». Προκρίνει μια πρακτικά προσανατολισμένη εκπαίδευση (όταν το εκπαιδευτικό σύστημα των κοριτσιών μόλις έχει αρχίσει να συγκροτείται) που να καθιστά τις γυναίκες ικανές να αντιμετωπίσουν υπαρκτά ή μελλοντικά βιοτικά προβλήματα, αναδεικνύοντας την ατομική και κοινωνική χρησιμότητα της εργασίας και την εθνική αναγκαιότητα της επαγγελματικής εκπαίδευσης. Παράλληλα αποδί-

[11] Δαλακούρα, «Λόγοι για την εκπαίδευση στα ελληνικά γυναικεία περιοδικά του οθωμανικού χώρου (19ος αι. – 1906)», 118-121. Για το περιοδικό *Κυψέλη*, βλ. επίσης Ελένη Φουρναράκη, «Ένα πρώιμο εκδοτικό εγχείρημα: Η *Κυψέλη* της Ευφροσύνης Σαμαρτζίδου, Κωνσταντινούπολη 1845», στο *Λόγος Γυναικών, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, επιμ. Βασιλική Κοντογιάννη (Αθήνα, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης/Ε.Λ.Ι.Α., 2008), 37-54. Για το γυναικείο Τύπο στις άλλες εθνικοθρησκευτικές κοινότητες, βλ. (ενδεικτικά) Victoria Rowe, *A History of Armenian Women's Writing 1800-1922* (Cambridge: Cambridge Scholars Press, 2003), 131-168· Zehra Toska, "From Ottoman Feminism to Turkish Feminism: Women's Journals and Policies of Publication", στο *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: Ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών* (βλ. υποσημ. 5), 113-120· Krassimira Daskalova, επιμ., *From the Shadow of History: Women in Bulgarian Society and Culture (1840s-1940s)* (Sofia: Bulgarian Group for Gender History Research, 1998), 22-30.

δει την κοινωνική ανισότητα μεταξύ των δύο φύλων στον ανδροκρατικό χαρακτήρα των κοινωνιών, αποβαίνοντας έτσι το πρώτο «φεμινιστικό» περιοδικό, στο πλαίσιο του επιχειρήματος της Karen Offen για μια κίνηση φεμινιστική που δεν «αυτό-αποκαλείται» ως τέτοια («the critique that had no name»).[12]

Η εμφάνιση του εντύπου σηματοδοτεί ήδη αλλαγές στην εκδοτική κουλτούρα, ενώ πιστοποιεί τη δυνατότητα των γυναικών να αξιοποιούν τα μέσα της εποχής για την προβολή των θέσεών τους. Η *Κυψέλη* κυκλοφόρησε και έξω από τα όρια της Κωνσταντινούπολης, στην Αθήνα, στη Σύρο, στη Σμύρνη το Βουκουρέστι και το Γαλάτσι, και διαβάζεται από έναν αριθμό εγγράμματων γυναικών, παρότι συνεργασίες δεν μπορούν να ταυτοποιηθούν με απόλυτη βεβαιότητα. Τα κείμενα του περιοδικού είναι σχεδόν στο σύνολό τους ανυπόγραφα (και μάλλον συντάσσονται από την εκδότρια), πλην δυο κειμένων των οποίων συντάκτρια είναι (με αρκετή βεβαιότητα) η αρκετά γνωστή, από συνεργασίες της και σε άλλα έντυπα της εποχής, δασκάλα, Πολυτίμη Κουσκούρη (βλ. **κεφ. 7.3.1**), και ενός τρίτου κειμένου που υπογράφεται με το ψευδώνυμο «ΚΟΡ» και αποτελεί πιθανόν μια δεύτερη γυναικεία συνεργασία.[13]

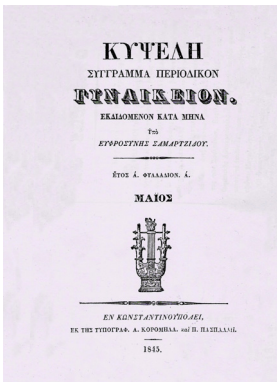
ΚΥΨΕΛΗ
ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΝ.
ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ ΚΑΤΑ ΜΗΝΑ
Υπὸ
ΕΥΦΡΟΣΥΝΗΣ ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ.
ΤΟΜ Α. ΦΥΛΛΑΔΙΟΝ. Α.
ΜΑΙΟΣ
ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ,
ΕΚ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦ. Α. ΚΟΡΟΜΗΛΑ. καὶ Π. ΠΑΣΠΑΛΑΙ.
1845.

Εικόνα 6.1 *Κυψέλη (1845) (Πηγή: Αρχείο Κ. Δαλακούρα).*

Η έκδοση της *Κυψέλης*, παρότι μοναχικό γυναικείο εγχείρημα σε επίπεδο εκδοτικό, γίνεται σε μια εποχή που οι γυναίκες έχουν αρχίσει να εμφανίζονται στο πεδίο της γραφής· δημοσιεύουν λογοτεχνικά έργα (κυρίως ποίηση), μεταφράσεις, αλλά και επιχειρούν τις πρώτες δημοσιεύσεις σε επιστημονικά πεδία όπως το πεδίο της ιστορίας (Αντωνούσα Καμπουράκη ή Καμπουροπούλα) και της εκπαίδευσης/παιδαγωγικής. Οι πρώτες δασκάλες εκδίδουν μελέτες για την εκπαίδευση και σχολικά εγχειρίδια (βλ. **κεφ. 7**), αλλά και εμφανίζονται με συμμετοχές στα λογοτεχνικά, φιλολογικά και ποικίλης ύλης περιοδικά, τα οποία εκδίδονται στον ελλαδικό χώρο από το 1847 και εξής (*Ευτέρπη*, 1847-1855, *Πανδώρα*, 1850-1872).

6.2.2 Νέες γυναικείες περιοδικές εκδόσεις – Διεύρυνση της γυναικείας συμμετοχής (δεκαετίες 1860 και 1870)

Στα τέλη της δεκαετίας του 1860 και με την έναρξη της δεκαετίας του 1870 εμφανίζονται νέα γυναικεία εκδοτικά εγχειρήματα που απευθύνονται και πάλι στο γυναικείο αναγνωστικό κοινό. Στην Κωνσταντινούπολη εκδίδεται το περιοδικό *Ευρυδίκη* (1870-1873) συνεχίζοντας, μετά από μια μακρά περίοδο απουσίας παρόμοιων εγχειρημάτων, την παράδοση της *Κυψέλης* και στην Αθήνα το περιοδικό *Θάλεια* (1867), το οποίο αποτελεί το πρώτο γυναικείο εκδοτικό εγχείρημα του τύπου αυτού στον ελλαδικό χώρο. Έχει προηγηθεί η έκδοση στην ίδια πόλη της εφημερίδας ο *Σωκράτης των Γυναικών και του Λαού* (Δεκέμβρης 1838 – Ιούλιος 1839) του Παναγιώτη Σοφιανόπουλου, *Η Φιλόστοργος Μήτηρ* (1862-1866) με διευθυντή τον Μάρκο Σακκορράφο και η *Άρτεμις* (1866) του Πάνου Δ. Ηλιόπουλου, τα οποία απευθύνονται μεν στο γυναικείο αναγνωστικό κοινό, εκδίδονται όμως από άνδρες εκδότες, αποτελώντας γυναικεία περιοδικά μιας άλλης κατηγορίας (βλ. **υποσημ. 3**).[14]

ΕΥΡΥΔΙΚΗ

Εικόνα 6.2 *Ευρυδίκη, 1870-1873 (Πηγή: Αρχείο Κ. Δαλακούρα).*

Η *Ευρυδίκη* εκδίδεται το 1870 από την Αιμιλία Κτενά Λεοντιάδα, δασκάλα και «γράφουσα», αδελφή της παιδαγωγού Σαπφούς Λεοντιάδος. Κυκλοφόρησε για τρία περίπου χρόνια και εκδόθηκαν συνολικά εβδομήντα έξι τεύχη, αναδεικνυόμενη έτσι μακροβιότερο έντυπο από την *Κυψέλη*.[15] Η έκδοση της *Ευρυδί-*

[12] Βλ. Karen M. Offen, *European Feminisms 1700-1950: A Political History* (California: Stanford University Press, 2000), 31-34..

[13] Η θέση ότι το υλικό της *Κυψέλης* συντάσσεται στο σύνολό του μάλλον από την ίδια την εκδότρια, διατυπώθηκε από την Ελένη Φουρναράκη (Φουρναράκη, «Ένα πρώιμο εκδοτικό εγχείρημα», 40). Αν εξαιρέσουμε τις προαναφερόμενες συνεργασίες, η διαπίστωση-θέση αυτή με βάση την έως τώρα έρευνα φαίνεται να ισχύει.

[14] Για τα αναφερόμενα περιοδικά, βλ. Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου, 1790-1900*, 72-75.

[15] Η διάρκεια κυκλοφορίας των περιοδικών στον οθωμανικό χώρο την περίοδο αυτή κυμαίνεται μεταξύ ενός και τριών ετών για την πλειονότητα των περιοδικών, με μικρό αριθμό από αυτά να φτάνει τα πέντε έτη, ενώ ελάχιστες εξαιρέσεις ξεπερνούν το φραγμό των πέντε ετών. Για το διαχωρισμό των περιοδικών βάσει της διάρκειας της κυκλοφορίας τους, βλ. Χαράλαμπος Λ. Καράογλου, *Το περιοδικό «Μούσα» (1920-1923): Ζητήματα ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας* (Αθήνα: Νεφέλη, 1991), 18. Για μια αναλυτικότερη περιγραφή των εκδοτικών χαρακτηριστικών της *Ευρυδίκης*, βλ. Λουκία Δρούλια και Γιώτα Κουτσοπανάγου, επιμ., *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974: εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, τ. 2 (Αθήνα: Ι.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 2008), λήμμα «*Ευρυδίκη*» (συντάκτρια λήμματος Ελένη Φουρναράκη)·

κης γίνεται σε διαφοροποιημένες κοινωνικές συνθήκες, λόγω των σημαντικών κοινωνικο-πολιτικών αλλαγών που μεσολάβησαν στο συγκεκριμένο γεωπολιτικό χώρο στα 25 χρόνια που χωρίζουν την έκδοση των δυο εντύπων και αντανακλώνται τόσο στο μακροβιότερο της κυκλοφορίας της όσο και στο περιεχόμενο και στα λοιπά εκδοτικά της χαρακτηριστικά. Η *Ευρυδίκη* συνιστά εγχείρημα ενταγμένο σε μια ακμαία και πλουραλιστική –θεματικά και εθνογλωσσικά– εκδοτική και αναγνωστική κουλτούρα. Κατά την περίοδο της έκδοσής της κυκλοφορούν στην Κωνσταντινούπολη δέκα ελληνόγλωσσες εφημερίδες και πέντε ελληνόγλωσσα περιοδικά πλην της ίδιας –χωρίς να υπολογίζονται οι περιοδικές εκδόσεις ή οι επετηρίδες των συλλόγων–, σε ένα σύνολο περισσότερων από πενήντα συνολικά εντύπων στην ίδια πόλη. Το 1876, για παράδειγμα, κυκλοφορούν 47 συνολικά εφημερίδες: 13 τουρκικές, 9 ελληνικές, 9 αρμενικές, 7 γαλλικές, 3 βουλγαρικές, 2 αγγλικές, 1 αραβική και 1 γερμανική.[16] Το πλέον σημαντικό όμως είναι ότι εκδίδεται σε μια περίοδο αρχόμενης πλουραλιστικής εθνογλωσσικά γυναικείας εκδοτικής κουλτούρας. Έχει προηγηθεί της έκδοσης της *Ευρυδίκης* το γυναικείο αρμένικο περιοδικό *Guitar* (1863) και το *Tarakki-i Muhadderat* [Η Πρόοδος των Μουσουλμάνων Γυναικών] (1869)· την πρώτη χρονιά της κυκλοφορίας της εκδίδεται το βουλγαρικό έντυπο *Ruzhitsa* (1871), ενώ την τελευταία χρονιά της κυκλοφορίας της το τρίγλωσσο (στην ελληνική, γαλλική και οθωμανική) περιοδικό μόδας *Η Βασίλισσα του Συρμού/ La Reine de la Mode/ Moda Melikesi* (1873[;]) και στη συνέχεια ένας μεγαλύτερος αριθμός μουσουλμανικών γυναικείων εντύπων (*Vakit yahut Murebbi i Muhadderat* [Χρόνος ή Η εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Γυναικών], 1875, *Ayine* [Καθρέπτης], 1876 κ.ά.) (**βλ. πίνακα 6.1**).

Γυναικεία έντυπα	**Τόπος**	**Έντυπα στην ίδια περίοδο και περιοχή**		
		Ελληνικά	**Άλλων εθνοτήτων**	**Γυναικεία**
Κυψέλη (1845)	Κων/πολη	1 (4)		-----
Ευρυδίκη (1870-1873)	Κων/πολη	10 +5	13 μουσουλμανικά 9 αρμένικα 7 γαλλικά 3 βουλγαρικά 2 αγγλικά 1 αραβικό 1 γερμανικό	*Guitar,*1863 *Ruhzitsa,*1871 *Tarakki-i Muhadderat,* 1869 *Vakit,* 1875 *Ayine,* 1876
Η Βασίλισσα του Συρμού/La Reine de la Mode/Moda Melikesi (1873;)				
Ημερολόγιον των Κυριών (1888-1889)	Κων/πολη	[100]		*Aile,* 1880 *Insaniyet,* 1883 *Muruvvet,* 1887 *Sukufezar,* 1886 *Hanimlara Mahsus Malumat,* 1895
Maarifet (1898)				
Ημερολόγιον Αναμνήσεις (1899-1922)				
Βοσπορίς (1899-1906)				
Σπινθήρ (1902)	Χανιά	[150]	(Οθωμανική επικράτεια, 1908) 308 μουσουλμανικά 120 ελληνικά 67 αραβικά 36 γαλλικά 34 αρμένικα 19 εβραϊκά, 11βουλγαρικά 5 αλβανικά 4 σέρβικα	2 αρμένικα *Kadin*, 1908 *Demet*, 1909 *Kadinlar Dudyasi*, 1913 *Turk Kadini*, 1918 *Bilgi Yurdu Isigi*, 1918 *Inci*, 1919
Ημερολόγιον του Αιγαίου (1905-1906)	Σάμος			
Μικρασιατικόν Ημερολόγιον (1907-1919)				
Εφημερίς των Κυριών (1909-1911)	Κων/πολη			
Ημερολόγιον Η Λέσβος (1912)				
Ημερολόγιον Η Ήπειρος (1910-1912)				

Πίνακας 6.1 *Γυναικεία έντυπα στον οθωμανικό χώρο (1845-1919).*

Η έκδοση της *Ευρυδίκης* υπηρετεί και αυτή, με βάση το προλογικό της σημείωμα, το σκοπό της προόδου και της πνευματικής ανάπτυξης του γυναικείου φύλου της Ανατολής. Όμως οι ποιότητες εκφοράς του λόγου για την εκπαίδευση έχουν αλλάξει: από την προσπάθεια ανάδειξης της αναγκαιότητας και της σπουδαιότητας της γυναικείας εκπαίδευσης και της αδρής σκιαγράφησης των περιεχομένων της (του λόγου της *Κυψέλης*) ο κυρίαρχος λόγος της *Ευρυδίκης* περνά στην εμφατική διεκδίκηση του δικαιώματος των γυναικών στην εκπαίδευση και σε συγκεκριμένα αιτήματα για τα χαρακτηριστικά και το εύρος της, καθώς το κοινωνικό και ιδε-

Δαλακούρα «Λόγοι για την εκπαίδευση στα ελληνικά γυναικεία περιοδικά του οθωμανικού χώρου (19ος αι. – 1906), 127.

[16] Δαλακούρα, «Λόγοι για την εκπαίδευση στα ελληνικά γυναικεία περιοδικά του οθωμανικού χώρου (19ος αι. – 1906)», 127-129.

ολογικό πλαίσιο είναι ευνοϊκότερο για την αποδοχή εκπαιδευτικών αιτημάτων για τη γυναικεία εκπαίδευση, συγκριτικά με την εποχή της *Κυψέλης*· το εκπαιδευτικό δίκτυο της γυναικείας πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης έχει πλέον παγιωθεί στον αστικό και ημιαστικό χώρο, ενώ οι πολιτικο-ιδεολογικές συνθήκες έχουν καταστήσει αναγκαία την περαιτέρω προώθηση της γυναικείας εκπαίδευσης· οι ίδιες συνθήκες σε συνδυασμό με την οικονομική ανάπτυξη των κοινοτήτων οδηγούν σε έναν ευρύτερο προβληματισμό και δημόσιο διάλογο για τη βελτίωση της παρεχόμενης εκπαίδευσης (αναδιοργάνωση της πρωτοβάθμιας και συγκρότηση της δευτεροβάθμιας). Ακολουθώντας τα νήματα του εκπαιδευτικού δημόσιου διαλόγου, ο λόγος της *Ευρυδίκης* –συνεπικουρούμενος και από το φιλογυνικό λόγο της περιόδου– διεκδικεί μερτικό στη δημόσια εκπαιδευτική μέριμνα σε όλες τις εκφάνσεις της και για τα κορίτσια. Κεντρικό αίτημα της *Ευρυδίκης* είναι η ουσιαστική και ευρεία παιδεία, που καλλιεργεί τις ικανότητες των γυναικών, οξύνει τη σκέψη και παρέχει πραγματική και ωφέλιμη γνώση, στρεφόμενη κατά της «διακοσμητικής» εκπαίδευσης. Η «δημόσια»/λαϊκή αυτή ευρεία εκπαίδευση πρέπει –κατά την *Ευρυδίκη*– να παρέχεται και στα δυο φύλα («*αμφοτέρων των φύλων αδιακρίτως*») και σε όλες τις κοινωνικές τάξεις («*από της ανωτάτης έως της κατωτάτης βαθμίδος της κοινωνίας*»). Παράλληλα διεκδικεί και «ανώτερη» εκπαίδευση (με την έννοια της ολοκληρωμένης μέσης εκπαίδευσης) για τα κορίτσια. Θέτει επίσης το θέμα της γυναικείας εργασιακής απασχόλησης σε επαγγέλματα που δεν «αντιβαίνουν τη γυναικεία φύση» (διδασκαλία, ιατρική, ενασχόληση με τη φιλολογία ή τη φιλοσοφία), όπως και της συμμετοχής των γυναικών στην κοινωνική ζωή (φιλανθρωπία, πολιτιστική δραστηριότητα).[17]

Ο λόγος της *Ευρυδίκης* παρότι δυναμικότερος (ως καθολική εκστρατεία για το δικαίωμα της παιδείας και τα κοινωνικά δικαιώματα των γυναικών) δεν έχει την οξύτητα του λόγου της *Κυψέλης*. Ό,τι εγγράφεται στις σελίδες της συγκροτεί το λεγόμενο δόγμα «της ισότητας στη διαφορά», το οποίο και συστηματικά επεξεργάζεται. Η έκδοσή της όμως σηματοδοτεί τη συγκρότηση μιας συλλογικής γυναικείας συνείδησης και την αυτοσυνειδησία των γυναικών ως μελών μιας έμφυλης κοινωνικής κατηγορίας με κοινή «μοίρα», μιας «γυναικείας αδελφότητας».[18] Η συνείδηση αυτή αντανακλάται στη μαζικότερη συμμετοχή των γυναικών στην έκφραση δημόσιου λόγου μέσω των σελίδων της και στην αύξηση του αναγνωστικού κοινού, όπως προκύπτει από τον σχετικά ευρύ γεωγραφικό χώρο και τη χρονική διάρκεια της κυκλοφορίας του εντύπου. Καταγράφονται δηλαδή 37 γυναικείες συνεργασίες και 16 που υπογράφουν με αρχικά, σε σύνολο 103 συνεργασιών (μεταξύ των συνεργατριών: Σαπφώ Λεοντιάς, Μαριγώ Σύρμα, Σαπφώ Λαΐλιου, Σοφία Λαμπίση, Μαρία Σαρίπολου), ενώ κυκλοφορεί σε όλο το χώρο της οθωμανικής επικράτειας, στο ελληνικό κράτος και σε κάποιες ευρωπαϊκές πόλεις.[19]

Στον ελλαδικό χώρο τρία χρόνια πριν την έκδοση της *Ευρυδίκης* εμφανίζεται το πρώτο γυναικείο έντυπο, ως γυναικείο εκδοτικό εγχείρημα. Είναι το περιοδικό *Θάλεια* που εκδίδεται το 1867 στην Αθήνα από την Πηνελόπη Λαζαρίδου. Στον υπότιτλό του προβάλλεται η ταυτότητα φύλου του εντύπου και συνεπώς το αναγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνεται: *Σύγγραμμα περιοδικόν του γυναικείου φύλου, εκδιδόμενον κατά μήνα μετά παραρτήματος*. Η *Θάλεια* εκδίδεται επίσης, όπως και η *Ευρυδίκη*, μέσα σε μια αναπτυγμένη εκδοτική κίνηση, η οποία στον ελλαδικό χώρο έχει μακρότερη παράδοση, καθώς οι πρώτες εφημερίδες κυκλοφορούν ήδη στην περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης, όπως προαναφέρθηκε. Αποτελεί όμως ένα μοναχικό εγχείρημα –όπως και η *Κυψέλη* είκοσι δύο χρόνια πριν–, καθώς τα άρθρα που δημοσιεύονται συντάσσονται μάλλον από την εκδότρια, καθώς είναι όλα ανυπόγραφα. Στις προθέσεις της εκδότριας είναι το περιοδικό να πραγματεύεται τα δικαιώματα αλλά και τα καθήκοντα των γυναικών στην κοινωνία και για το λόγο αυτό στα δώδεκα τεύχη του περιοδικού η Λαζαρίδου επικεντρώνεται σε βιογραφίες επιφανών γυναικών παλαιότερων εποχών, στην παροχή εκλαϊκευμένων επιστημονικών γνώσεων και σε θεματικές σχετικές με τον προορισμό, την ανατροφή και την εκπαίδευση των γυναικών. Στην *Εφημερίδα των Φιλομαθών* σχολιάζεται η έκδοση της *Θάλειας* και προτείνεται η ανάγνωση του περιοδικού αλλά επισημαίνεται ότι «*...δεν φέρει κυρίας χαμογέλασμα, αλλά μάλλον συνοφρύωσιν σπουδαστηρίου*» και προτείνεται να γίνει «*κήπος χαρίτων και ουχί Μουσείον φιλοσοφικόν*».[20] Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα της Σοφίας Ντενίση, η απόπειρα της Λαζαρίδου να συνδυάσει κάποιες προωθημένες απόψεις για το γυναικείο φύλο με την πρακτική λαϊκή «επιμόρφωση» δεν ικανοποίησε τις ανάγκες

[17] Στο ίδιο, 130-136, 147-148.

[18] Στο ίδιο, 130-136· Katerina Dalakoura, **«Challenging Education in the Ottoman Greek Female Journals (1845-1907): a Declining Feminist Discourse»**, *Knjizenstvo* 2, τχ. 2 (2012).

[19] Ενδεικτικά, το περιοδικό αποστέλλεται στη Χρυσούπολη, Χαλκηδόνα, Σμύρνη, Μυτιλήνη, Χίο, Σάμο, Γούργεβο (Βλαχία), Βάρνα, Αλεξάνδρεια, Νικομήδεια, Προύσα, Θεσσαλονίκη, Αθήνα, Βόλο, Γαλάζι (Ρουμανία), Γύθειο, Ιωάννινα, Καλλίπολη, Χανιά, Ηράκλειο, Κυδωνίες, Λάρισα, Φιλιππούπολη, Τραπεζούντα, Μασσαλία, Λειψία, Βερολίνο κ.α. Βλ. Δαλακούρα, «Λόγοι για την εκπαίδευση στα ελληνικά γυναικεία περιοδικά του οθωμανικού χώρου (19ος αι. – 1906)», 128.

[20] «*Θάλεια*», *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 625 (6 Μαρτίου 1867): 1183· Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες*, 61.

των αναγνωστριών της περιόδου και διακόπηκε η έκδοση του περιοδικού πριν συμπληρώσει ένα χρόνο ζωής.[21]

Αναφορικά με τις συνεργασίες στα λοιπά περιοδικά της περιόδου, παρατηρείται σημαντική αριθμητική αύξηση. Με την *Πανδώρα* (1850-1872), για παράδειγμα, συνεργάζονται οι γνωστές παιδαγωγοί Σαπφώ Λεοντιάς και Πολυτίμη Κουσκούρη, οι λόγιες Αγγελική Πάλλη και Σοφία Φιλήμονος· στην *Εφημερίδα των Φιλομαθών* (1855-1881) δημοσιεύονται επιστολές της Σαπφούς Λεοντιάδος και της Φανής Χιλλ και παρατίθενται ιδιαίτερα θετικά σχόλια για τις απόψεις και τη δράση τους,[22] ενώ πολλές γυναικείες συνεργασίες φιλοξενούνται στο *Αττικόν Ημερολόγιον* (1867-1890 και 1896)· στο τελευταίο μάλιστα από το 1888 έως το 1890 περιλαμβάνεται και ένα τμήμα με τίτλο *Ημερολόγιον των Κυριών*.[23] Από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 η κίνηση αυτή πυκνώνει ιδιαίτερα,[24] ενώ εμφανίζονται και περιοδικά, οι εκδότες των οποίων στα προγραμματικά τους άρθρα δηλώνουν την πρόθεσή τους να συμπεριλάβουν γυναίκες μεταξύ των συνεργατών τους, όπως για παράδειγμα τα περιοδικά *Αθηναΐς* (1876-1882), με το οποίο συνεργάζεται η Αρσινόη Παπαδοπούλου, και *Ανθών* (1877).[25]

Παράλληλα με τις δημοσιεύσεις στον περιοδικό τύπο αυξάνεται κατά την ίδια περίοδο και ο αριθμός των αυτοτελών εκδόσεων: ποιητικές συλλογές και μεταφράσεις αρχικά, βιβλία για παιδιά ή παιδαγωγικές μελέτες στη συνέχεια. Από τα μέσα του 19ου αιώνα διευθύντριες ιδιωτικών παρθεναγωγείων δημοσιεύουν τους κανονισμούς των σχολείων που συστήνουν (οι κανονισμοί των κοινοτικών ή ιδιοσυντήρητων παρθεναγωγείων εκδίδονται με ευθύνη των εκπαιδευτικών σωμάτων τα οποία εποπτεύουν τα σχολεία), ενώ εκπαιδευτικοί εκδίδουν και τις ομιλίες τους στις σχολικές εκδηλώσεις ή τις διαλέξεις τους σε συλλόγους και αναγνωστήρια/λέσχες. Στο είδος αυτό των εκδόσεων, που «πιστοποιεί» τη διεύρυνση της δραστηριότητας τους πέραν της διδασκαλίας και τη συμμετοχή τους στη συλλογική πνευματική κίνηση, μετέχουν οι διευθύντριες των παρθεναγωγείων των αστικών κέντρων τόσο του οθωμανικού όσο και του ελλαδικού χώρου. Μερικά ενδεικτικά παραδείγματα: Η Ζωή Μουρούζη δημοσιεύει το λόγο της στο Παρθεναγωγείο της Φιλιππούπολης το 1853, η Σαπφώ Λεοντιάς τους λόγους της στα παρθεναγωγεία που διευθύνει στη Σάμο και στη Σμύρνη των ετών 1858, 1859, 1860, 1865, 1867, η Μαρία Ψαλτόγλου το 1861 στην Ερμούπολη, η Αθηνά Παγκάλου το 1863 στην Κωνσταντινούπολη, η Ελίζα Πρεβέτου το 1867 στη Ζάκυνθο, η Αικατερίνη Λασκαρίδου το 1869 και 1870 στην Αθήνα, η Καλλιόπη Κεχαγιά το 1871 στην Αθήνα, η Αγγελική Καπετανάκη το 1877 στο Κάιρο κ.ά.

6.2.3 Η ακμή της γυναικείας εκδοτικής δραστηριότητας (1880-1920)

Η γυναικεία εκδοτική δραστηριότητα πυκνώνει και στους δυο χώρους του ελληνισμού, ελληνορθόδοξες κοινότητες της οθωμανικής επικράτειας και ελληνικό κράτος, προς τα τέλη του 19ου αιώνα και πιο συγκεκριμένα από τα τέλη της δεκαετίας του 1880 έως την περίοδο του Μεσοπολέμου. Την περίοδο αυτή παρουσιάζεται ένας σημαντικά μεγαλύτερος αριθμός εντύπων που εκδίδονται από γυναίκες (γυναικεία περιοδικά, εκδόσεις για το ευρύ κοινό, παιδικά περιοδικά κ.λπ.), μικρής χρονικής διάρκειας τα περισσότερα (1-3 έτη κυκλοφορίας) αλλά και με σημαντικές εξαιρέσεις ως προς την παράμετρο αυτή (7, 11, 31 και 36 έτη κυκλοφορίας), που τοποθετούν κάποια από τα εν λόγω έντυπα μεταξύ των πλέον μακρόβιων ελληνικών εκδόσεων· για παράδειγμα, η *Εφημερίς των Κυριών* της Καλλιρρόης Παρρέν βρίσκεται σε συνεχή κυκλοφορία για τριάντα ένα χρόνια (1887-1917) και η *Ελληνική Επιθεώρησις* της Ευγενίας Ζωγράφου κυκλοφορεί για τριάντα έξι χρόνια. Το σημαντικότερο όμως χαρακτηριστικό των εκδοτικών εγχειρημάτων της περιόδου είναι ότι συγκροτούν συλλογικότητες εγγράμματων γυναικών (λογίων/γραφουσών, εκπαιδευτικών) με διακριτές θέσεις αναφορικά με το «γυναικείο ζήτημα», το οποίο αρχίζει να συζητείται καθαρά την περίοδο αυτή με εστίαση στη διεύρυνση του δικαιώματος στην εκπαίδευση, την εργασία, τη χειραφέτηση και την ψήφο των γυναικών (το τελευταίο αποτελεί κεντρικό ζήτημα στην επόμενη περίοδο, την περίοδο του Μεσοπολέμου). Το γυναικείο ζήτημα διαφοροποιεί σημαντικά τα εντός και εντός των συνόρων του ελληνικού κράτους έντυπα αναφορικά με την κατεύθυνση του σχετικού προβληματισμού, καθώς ο κυρίαρχος λόγος που εγγράφεται στις σελίδες τους διαγράφει αντίθετες τροχιές/πορείες στους δυο αυτούς χώρους του ελληνισμού.

Πιο συγκεκριμένα, στο χώρο των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων την περίοδο αυτή, περίοδο γενικότερης

---

[21] Σοφία Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη γραφή»: Γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού διαφωτισμού-ρομαντισμού* (Αθήνα: Νεφέλη, 2014), 239-243.

[22] Σαπφώ Λεοντιάς, «Τη φιλτάτη μοι Σμύρνη» [Επιστολή Σαπφούς Λεοντιάδος εξ Αθηνών, 7 Ιουλίου 1860], *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 371 (16 Ιουλίου 1860): 1368-1370· Φραγκίσκα Μ. Χιλλ, «Επιστολή της κυρίας Χιλλ προς την εν Κρήτη κυρία Ελισάβετ Κονταξάκη», *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 648 (20 Οκτωβρίου 1867): 1367-1368.

[23] Καλλιρρόη Παρρέν, «Μία εικοσιπενταετηρίς», *Αττικόν Ημερολόγιον Ε. Ασωπίου του έτους 1896*, 1895, 456.

[24] Βλ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών*, 367-368.

[25] Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες*, 73.

ακμής του Τύπου,[26] εκδίδονται δέκα τουλάχιστον έντυπα από γυναίκες εκδότριες. Μεταξύ αυτών τρία έντυπα της πρώτης κατηγορίας γυναικείου Τύπου, έντυπα δηλαδή που απευθύνονται αποκλειστικά ή κυρίως σε γυναικείο αναγνωστικό κοινό (*Ημερολόγιον των Κυριών*, 1888-1889, *Βοσπορίς*, 1899-1906, *Εφημερίς των Κυριών*, 1909-1911), δύο έντυπα γενικότερου κοινωνικού προβληματισμού (*Maarifet*, 1898, *Σπινθήρ*, 1902) και πέντε έντυπα ποικίλης ύλης του τύπου των Ημερολογίων (*Ημερολόγιον Αναμνήσεις*, 1899-1922, *Ημερολόγιον του Αιγαίου*, 1905-1906, *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον*, 1907-1919, *Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών «Η Λέσβος»*, 1912 και *Ημερολόγιον Η Ήπειρος*, 1910-1912) (βλ. πίνακα 6.2). Παράλληλα, γυναίκες απαντώνται στη διεύθυνση ή στην αρχισυνταξία λογοτεχνικών εντύπων, όπως για παράδειγμα η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, η οποία αναλαμβάνει τη διεύθυνση του περιοδικού *Φιλολογική Ηχώ* το 1896 σε συνεργασία με τον Ιωάννη Γρυπάρη και η Αθηνά Γαϊτάνου Γιαννιού του περιοδικού *Νέον Πνεύμα* το 1909.[27]

Περιοδικό-Ημερολόγιο-Εφημερίδα	Εκδότρια	Τόπος έκδοσης
Κυψέλη (1845)	Ευφροσύνη Σαμαρτ[σ]ζίδου	Κωνσταντινούπολη
Ευρυδίκη (1870-1873)	Αιμιλία Κτενά-Λεοντιάς	Κωνσταντινούπολη
Η Βασίλισσα του Συρμού/La Reine de la Mode/Moda Melikesi (1873;)	-----	Κωνσταντινούπολη
Ημερολόγιον των Κυριών (1888-1889)	Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου & Χαρίκλεια Κορακίδου	Κωνσταντινούπολη
Maarifet (1898)	Θεοδοσία [;]	Κωνσταντινούπολη
Ημερολόγιον Αναμνήσεις (1899-1922)	Εμμανουήλ Ταβανιώτης, Κορνηλία Πρεβεζιώτου	Κωνσταντινούπολη
Η Βοσπορίς (1899-1906)	Κορνηλία Πρεβεζιώτου	Κωνσταντινούπολη
Σπινθήρ (1902)	Αρτεμησία Λανδράκη	Χανιά
Ημερολόγιον Αιγαίου (1905-1906),	Ελένη Σβορώνου	Βαθύ Σάμου
Μικρασιατικόν Ημερολόγιον (1907-1919)	Ελένη Σβορώνου	Βαθύ Σάμου
Εφημερίς των Κυριών (1909-1911)	Χαρίκλεια Μελανδινού	Κωνσταντινούπολη
Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών Η Λέσβος (1912)	Χαρίκλεια Μελανδινού	Κωνσταντινούπολη
Ημερολόγιον Η Ήπειρος (1910-1912)	Ελπινίκη Μαυρογορδάτου	Κωνσταντινούπολη

Πίνακας 6.2 *Γυναικείες περιοδικές εκδόσεις στις ελληνορθόδοξες κοινότητες (1845-1919).*

Την περίοδο αυτή η έκδοση εντύπων δεν περιορίζεται πλέον μόνον στην Κωνσταντινούπολη αλλά εκτείνεται (σε περιορισμένο βαθμό) και πέραν αυτής. Δύο από τα προαναφερόμενα έντυπα εκδίδονται στη Σάμο και ένα στα Χανιά της Κρήτης. Η χρονική διάρκεια επίσης της κυκλοφορίας τους αυξάνεται, ενώ δύο από τα έντυπα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν σχετικά μακρόβια, στοιχείο που αναδεικνύει όχι μόνον την αύξηση του γυναικείου και του συνολικού αλφαβητισμού, αλλά και τις εκδοτικές στρατηγικές των γυναικών εκδοτριών (είδος εντύπων, τεχνικά χαρακτηριστικά, θεματολογία, ιδεολογική τοποθέτηση). Η *Βοσπορίς* για παράδειγμα και το *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον*, που εκδίδονται για επτά και δεκατρία χρόνια αντίστοιχα χωρίς διακοπή, αποτελούν ιδιαίτερα επιμελημένες εκδόσεις (πλούσια εικονογράφηση, βινιέτες κ.λπ.), με μεγάλο αριθμό ανδρών και γυναικών συνεργατών, πλούσια αρθρογραφία και προσαρμογή στην ή υπεράσπιση της κυρίαρχης έμφυλης ιδεολογίας στις σελίδες τους (ιδιαίτερα στο πρώτο έντυπο), στοιχεία που καθιστούν ευνοϊκότερη την υποδοχή τους από το αναγνωστικό κοινό.

[26] Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα υπολογίζεται ότι έχουν εκδοθεί στην Κωνσταντινούπολη 100 περίπου ελληνικά έντυπα, 13 εκ των οποίων εμφανίζουν μεγάλη κυκλοφορία αναφορικά με τα εκδιδόμενα φύλλα (17.000-18.000 φύλλα). Στις αρχές του 1908 ο αριθμός των εντύπων αυξάνεται κατακόρυφα, μεταξύ όλων των κοινοτήτων και σε ολόκληρο τον οθωμανικό χώρο, καθώς καταργείται η λογοκρισία που είχε επιβληθεί από τον Αβδούλ Χαμίτ τον Β΄ από το 1876 και εξής (επιβάλλεται εκ νέου το 1914). Έτσι κυκλοφορούν σε ολόκληρη την επικράτεια 310 μουσουλμανικά έντυπα, 109 στην ελληνική γλώσσα, 67 στην αραβική, 36 στη γαλλική, 34 στην αρμενική, 19 στην εβραϊκή, 11 στη βουλγαρική, 5 στην αλβανική και 4 στη σερβική γλώσσα. Βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Κωνσταντινούπολη 1856-1908: Η ακμή του Ελληνισμού* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1994), 64· Ali Arslan, *Ο ελληνικός Τύπος στο οθωμανικό κράτος: Όπως καταγράφεται από τα έγγραφα της εποχής*, μτφρ. Χρήστος Πάμπαλος (Αθήνα: Επτάλοφος, 2004), 24.

[27] Katerina Dalakoura, "Greek Women's Periodicals in Ottoman Space (1845-1919): Publishing as a Female Enterprise", *Književnstvo, Journal for Studies in Literature, Gender and Culture*, **http://www.knjizenstvo.rs/index.php** (forthcoming). Το κείμενο παρουσιάστηκε στο *Συνέδριο WHAT IS KNJIŽENSTVO*?, Faculty of Philology, University of Belgrade, Belgrade October 16-17, 2015.

Χαρακτηριστική είναι επίσης η στροφή των γυναικών σε εκδοτικά εγχειρήματα που απευθύνονται στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, έντυπα δηλαδή γενικού μορφωτικού περιεχομένου και κοινωνικού προβληματισμού και Ημερολόγια. Εισέρχονται δηλαδή οι γυναίκες σταθερότερα και πιο δυναμικά στον ιδιαίτερα ανδροκρατούμενο και ανταγωνιστικό χώρο των εκδόσεων, καταδεικνύοντας γενικότερη ενημέρωση, αυξημένα δίκτυα επικοινωνίας και υποστήριξης και είσοδο στο επιχειρείν. Η θεματική εστίαση κάποιων Ημερολογίων σε μια συγκριμένη γεωγραφική περιοχή και η αναγραφή της και στον τίτλο του περιοδικού (π.χ. *Ημερολόγιον Η Ήπειρος*, *Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών «Η Λέσβος»*) αποτελεί μάλλον μια άλλη στρατηγική που συνδέεται με το αναγνωστικό κοινό-στόχο. Οι Ηπειρώτες για παράδειγμα έχουν εξαπλωθεί σε όλο σχεδόν τον οθωμανικό χώρο (με την εσωτερική μετανάστευση στις αρχές του 19ου), έχουν συγκεντρωθεί στα αστικά κέντρα και με την ενασχόλησή τους με το εμπόριο και τον χρηματοπιστωτικό τομέα αποτελούν μια από τις πιο εύπορες κοινωνικές ομάδες. Ένα άλλο χαρακτηριστικό της γυναικείας εκδοτικής δραστηριότητας της περιόδου αποτελούν τα πολύγλωσσα/ξενόγλωσσα περιοδικά, στρατηγική επίσης διεύρυνσης του δυνάμει αναγνωστικού κοινού (*Η Βασσίλισσα του Συρμού*/*La Reine de la Mode/Moda Melikesi* (1873[;]), τρίγλωσση έκδοση –ελληνικά, γαλλικά και οθωμανικά– και το *Maarifet* δίγλωσση –γαλλικά και οθωμανικά).[28]

Τα χαρακτηριστικά αυτά των εντύπων αναδεικνύουν τη στροφή των γυναικών προς μια περισσότερο επιχειρηματική προσέγγιση του εκδοτικού εγχειρήματος, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις η δημοσιογραφία και τα εκδοτικά εγχειρήματα αποτελούν/αποβαίνουν αποκλειστική επαγγελματική ενασχόληση. Τα πρώτα έντυπα (η *Κυψέλη* και έως ένα βαθμό και η *Ευρυδίκη*) αποτέλεσαν περισσότερο μορφωτικά παρά επιχειρηματικά εγχειρήματα ή επαγγελματική ενασχόληση. Στο πρώτο έντυπο, την *Κυψέλη*, αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές. Πέρα από την κειμενική μορφωτική ύλη (δοκίμια, μεταφράσεις, διηγήματα κ.λπ.) που η εκδότρια επιλέγει να εντάξει στα τεύχη, δεν παρουσιάζεται κάποια ένδειξη αλλαγής τεχνικών ή στρατηγικής έκδοσης για τη μακροημέρευση του περιοδικού. Η πρώιμη βέβαια περίοδος κατά την οποία το έντυπο εκδίδεται δεν δημιουργεί προϋποθέσεις για τέτοιες αναζητήσεις. Προς τα τέλη του 19ου αιώνα όμως, παρότι η πλειονότητα των εκδοτριών ασκεί το επάγγελμα της δασκάλας (όπως και οι εκδότριες των πρώτων περιοδικών), η δημοσιογραφία και η έκδοση αρχίζουν να εμφανίζονται ως επαγγελματικές ενασχολήσεις: Επαγγελματικά ασχολούνται, για παράδειγμα, η Κορνηλία Πρεβεζιώτου, εκδότρια της *Βοσπορίδας* και του Ημερολογίου *Αναμνήσεις,* η οποία χαρακτηρίζεται ήδη στην εποχή της ως η πρώτη δημοσιογράφος στον ελληνορθόδοξο χώρο των κοινοτήτων, η Ελένη Σβορώνου, εκδότρια των Ημερολογίων του Αιγαίου και του Μικρασιατικού, η οποία φαίνεται να οργανώνει μια ακμαία εκδοτική επιχείρηση, την οποία συμπληρώνει και με ιδιόκτητο τυπογραφείο (*Τυπογραφείον του Μικρασιατικού Ημερολογίου*) και η Αρτεμησία Λανδράκη, εκδότρια του Σπινθήρα, ενώ για την Ελπινίκη Μαυρογορδάτου η έκδοση του Ημερολογίου «Η Ήπειρος» φαίνεται να αποτελεί επιλογή για την εξασφάλιση πόρων ζωής.[29]

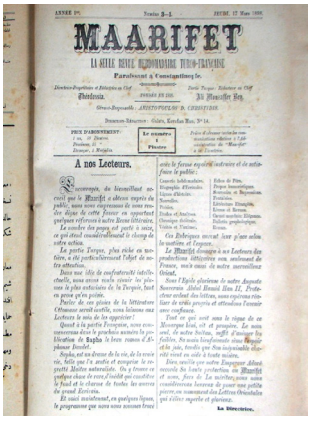
MAARIFET

LA BELLE REVUE ILLUSTRÉE TURCO-FRANÇAISE

Paraissant à Constantinople.

A nos Lecteurs.

Εικόνα 6.3 *Maarifet (1898) (Πηγή: Αρχείο Κ. Δαλακούρα).*

Η θεματολογία των εντύπων διαφοροποιείται ανάλογα με το είδος τους· η λογοτεχνία και οι ψυχαγωγικές στήλες (αινίγματα, ρήσεις, ανέκδοτα, σκίτσα, χρονογραφήματα κ.λπ.) αποτελούν κοινές θεματικές σε όλα τα έντυπα, ενώ η εκπαίδευση και τα «γυναικεία θέματα» ή αρθρογραφία που αφορά στις γυναίκες εμφανίζονται με μεγαλύτερη συχνότητα στα έντυπα που απευθύνονται στο γυναικείο αναγνωστικό κοινό. Κοινό χαρακτηριστικό όμως όλων, ιδιαίτερα των γυναικείων εντύπων της προαναφερόμενης κατηγορίας, είναι ο σαφής και πολεμικός «αντιχειραφετικός» χαρακτήρας τους. Στο πλαίσιο δηλαδή των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων όχι μόνον δεν εκδίδονται χειραφετικά ή φεμινιστικά έντυπα, αλλά η σχετική συζήτηση είτε απουσιάζει από τις σελίδες των γυναικείων περιοδικών εκδόσεων (Ημερολόγια) είτε, όταν συζητείται (γυναικεία περιοδικά), καταδικάζονται απερίφραστα οι γυναικείες διεκδικήσεις που υπερβαίνουν τον κύκλο των παραδοσιακών γυναικείων ρόλων και των κεκτημένων κοινωνικών δικαιωμάτων (μέση εκπαίδευση, φιλανθρωπική δραστηριότητα), με ιδιαίτερη δε σφοδρότητα η διεκδίκηση του δικαιώματος όλων των γυναικών στην εργασία. Την ίδια περίοδο το φεμινιστικό κίνημα εμφανίζεται δυναμικά στο διεθνή χώρο (δυτικό κόσμο), με κύριο αίτημα την αναγνώριση των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών, στον ελλαδικό χώρο κάνει την εμφάνισή του

[28] Στο ίδιο. Επίσης για τις γυναίκες εκδότριες και τις εκδοτικές τους στρατηγικές, βλ. Sharon. M. Harris, επιμ., *Blue Pencils and Hidden Hands: Women Editing Periodicals 1830-1910* (Boston: Northeastern University Press, 2004), 20-35, 80-95.

[29] Η σύνδεση της έκδοσης Ημερολογίων με το βιοπορισμό ή την επαγγελματική ενασχόληση των γυναικών εκδοτριών έχει επισημανθεί και από την Κωστούλα Σκαλαβενίτη, βλ. Κωστούλα Σκαλαβενίτη, «Τα γυναικεία έντυπα 1908-1918», *Διαβάζω*, 198 (1988): 15.

το πρώτο φεμινιστικό περιοδικό, η *Εφημερίδα των Κυριών* της Καλλιρρόης Παρρέν και στο οθωμανικό, στο πλαίσιο της μουσουλμανικής κοινότητας, εμφανίζονται έντυπα με διεκδικητικό χαρακτήρα στην κατεύθυνση της γυναικείας χειραφέτησης, ενώ από το 1908 και εξής εκδίδονται και φεμινιστικά έντυπα (π.χ. περιοδικό *Kadin*, Θεσσαλονίκη 1908). Το φαινόμενο αυτό συνδέεται με τις πολιτικο-εθνικές ιδιαιτερότητες του χώρου και τις συνέπειές του για τις επιμέρους εθνοθρησκευτικές κοινότητες. Οι εθνικισμοί, που έχουν ξεκάθαρα πλέον διατυπωθεί από τη δεκαετία του 1870 και ενταθεί στα τέλη του 19ου αιώνα και έως τον Ά Παγκόσμιο Πόλεμο, έχουν οδηγήσει σε αντιπαλότητες τις εθνοθρησκευτικές κοινότητες και ταυτόχρονα σε «εθνική συσπείρωση», που στρατεύει τη γυναικεία συνείδηση σε μια εθνικο-πατριωτική ιδεολογία και «πολιτική» δράση και λειτουργεί αποτρεπτικά για τη δημιουργία «διχαστικών» (και έμφυλων στην περίπτωση αυτή) κινημάτων εντός της κοινότητας. Παράλληλα, η διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων στο οθωμανικό πλαίσιο είναι ασύμβατη ή ακυρώνεται από τα αλυτρωτικά ιδεολογήματα, με αποτέλεσμα να αμβλύνονται οι κοινωνικές/πολιτικές προϋποθέσεις για τη συγκρότηση φεμινιστικών κινημάτων και την έκδοση αντίστοιχων γυναικείων εντύπων στο πλαίσιο της ελληνορθόδοξης κοινότητας, όπως και των λοιπών μη μουσουλμανικών κοινοτήτων, καθώς ούτε στο πλαίσιό τους παρατηρείται ανάλογη κίνηση.[30] Αντίθετα φεμινιστική κίνηση και αντίστοιχα έντυπα εμφανίζονται στη μουσουλμανική κοινότητα, ιδιαίτερα μετά την επανάσταση των Νεοτούρκων (1908), καθώς το κίνημα αυτό που εντάσσουν τις γυναίκες στο πολιτικό τους πρόγραμμα και στη μεταχαμιδιανή περίοδο και κοινωνία, γεγονός που ερμηνεύεται στο προαναφερόμενο πλαίσιο.[31]

Χαρακτηριστικό παράδειγμα των προαναφερόμενων αποτελεί το γυναικείο περιοδικό *(Η) Βοσπορίς* (1899-1906) που εκδίδεται στην Κωνσταντινούπολη από την Κορνηλία Πρεβεζιώτου. Η *Βοσπορίς* υπήρξε ένα συντηρητικό, όπως αποδεικνύεται, αντιχειραφετικό –με ρητές δηλώσεις– περιοδικό, με έμβλημα την ηθική μόρφωση των γυναικών και το οικογενειακό ιδεώδες στο πλαίσιο του ελληνο-ορθόδοξου εθνικού ιδεολογήματος. Στρέφεται μαχητικά κατά της «ασθένειας» της εποχής, «*του δυσοίωνου κοινωνικού φαινομένου της γυναικείας χειραφετήσεως*»,[32] όπως δηλώνεται ξεκάθαρα στην προγραμματική δήλωση του πρώτου τεύχους, αλλά και στις αναδιατυπώσεις της σε κάθε ετήσιο επετειακό τεύχος: «*Η γυνή ήρχισε να ζητεί φευ! να θεωρηθή ως ον όμοιον προς τον άνδρα, κατά τας δυνάμεις και τον προορισμόν, παρά την τρανήν και αδιάψευστον της φύσεως διαμαρτυρίαν, και επομένως αξιούν απαραλλάκτως ομοίαν προς αυτόν κοινωνικήν υπόστασιν και βιοπαλαιστικήν δράσιν, ήτοι πολιτικήν σημασίαν και επαγγελματικήν χειραφέτησιν*».[33] Ο αντιχειραφετικός του χαρακτήρας δηλώνεται και στα πρωτοσέλιδα άρθρα της εκδότριας –κάποια από τα οποία αφιερώνονται σε απαντήσεις σε επιστολές/άρθρα υπέρ της γυναικείας χειραφέτησης–, στη φιλοξενία συνεργασιών που τεκμηριώνουν «επιστημονικά» τη θέση ότι η χειραφέτηση είναι ή οδηγεί σε ασθένεια, στον τρόπο παρουσίασης και σχολιασμού των γυναικείων συνεδρίων και διεκδικήσεων, αλλά και στη συχνότητα της σχετικής αρθρογραφίας (182 άρθρα στο σύνολο των τευχών). Η ύλη που δημοσιεύεται για την επίτευξη του στόχου έκδοσης του εντύπου αφορά σε κείμενα θρησκευτικού περιεχομένου και πρακτικής χριστιανικής ηθικής, εκλαϊκευμένα επιστημονικά άρθρα, ιδιαίτερα για θέματα ιατρικής και φαρμακολογίας, θεωρητικές και πρακτικές γνώσεις οικιακής οικονομίας και οικοκυρικής, εγκυκλοπαιδικές γνώσεις, μεταφρασμένα έργα της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας, ποίηση και διηγηματογραφία (ελληνική και μεταφρασμένη). Η θεματική της εκπαίδευσης, άμεσα συνδεδεμένη με το σκοπό της έκδοσης, κατέχει μια σταθερή θέση στην ύλη του εντύ-

ΒΟΣΠΟΡΙΣ
ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΟΝ
ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ ΚΑΤΑ ΔΕΚΑΗΜΕΡΟΝ
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ
ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ

Εικόνα 6.4 *Βοσπορίς (1899-1906) (Αρχείο Κ. Δαλακούρα).*

[30] Βλ. στο ίδιο· Katerina Dalakoura, **"Challenging Education in the Ottoman Greek Female Journals (1845-1907): a Declining Feminist Discourse"**· της ίδιας, "Discourses on Women's Emancipation in the Ottoman Greek Women's Journals (1880-1912): 'Feminisms' in Ottoman Context" (εισήγηση στο συνέδριο με θέμα: Changing Feminist Paradigms and Cultural Encounters: Women's Experiences in Eastern Mediterranean History in the Nineteenth and Twentieth Centuries, Boğaziçi University, Istanbul, June 7-9, 2013). Επίσης, για τη σύνδεση του εθνικισμού με τη συντηρητικοποίηση της έμφυλης κοινωνικής ιδεολογίας, βλ. Efi Avdela και Angelika Psarra, "Engendering 'Greekness': Women's Emancipation and Irredentist Politics in Nineteenth Century Greece", *Mediterranean Historical Review* 20, τχ. 1 (2005): 67-79.

[31] Toska, "From Ottoman Feminism to Turkish Feminism"· Elizabeth B. Frierson, "Women in Ottoman Intellectual History", στο *Late Ottoman Society: the Intellectual Heritage*, επιμ. Elisabeth Ozdalga (London: Routledge, 2005), 144-156· Devrim Vuslat Altinoz, "The Ottoman Women's Movement: Women's Press, Journals, Magazines and Newspapers from 1875 to 1923" (M.A. Thesis, Miami University, 2003), **http://drc.ohiolink.edu/handle/2374.OX/19100**.

[32] [Κορνηλία Πρεβεζιώτου], «Διάγραμμα Βοσπορίδος», *Η Βοσπορίς* 1, τχ. 1 (1899): 2.

[33] Στο ίδιο, 2.

που. Αναφορικά δε με τη γυναικεία εκπαίδευση, υπερασπίζεται τη συντήρηση –με την κυριολεκτική έννοια του όρου– της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων σε αυτή, καθώς στρέφεται ενάντια σε περαιτέρω εκπαιδευτικές διεκδικήσεις. Οι αλλαγές που προτείνει συμπληρώνουν το εκπαιδευτικό σύστημα ή βελτιώνουν εκπαιδευτικές παραμέτρους της λειτουργίας του, χωρίς όμως να διαφοροποιούν την εκπαιδευτική του φιλοσοφία.[34] Οι θέσεις του εντύπου για τη γυναικεία εκπαίδευση και η έμφυλη κοινωνική ιδεολογία που εγγράφεται στο λόγο του αντανακλούν τη συντηρητικοποίηση της κοινωνικής ιδεολογίας για τα φύλα τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα –που αποβαίνει κυρίαρχη στο χώρο των κοινοτήτων χωρίς δυναμικές αμφισβητήσεις– και την ενδυνάμωση, όπως προαναφέρθηκε, του εθνικού και του αλυτρωτικού ιδεολογήματος. Αποτέλεσε όμως η *Βοσπορίδα* βήμα δημόσιου λόγου για πολύ μεγαλύτερο αριθμό γυναικών, όπως και για προβολή αιτημάτων σχετικά με τη βελτίωση ποιοτικών παραμέτρων της εκπαίδευσης, αλλά και το πρώτο παράδειγμα επαγγελματικής ενασχόλησης με τη δημοσιογραφία, αλλάζοντας την κουλτούρα στον ιδιαίτερα ανταγωνιστικό χώρο του Τύπου.

Στον ελλαδικό χώρο παρατηρούνται τα ίδια χαρακτηριστικά αναφορικά με την πύκνωση και τα είδη των γυναικείων περιοδικών εκδόσεων, παράλληλα όμως σημαντική διαφοροποίηση στη διαχείριση του γυναικείου ζητήματος και των κοινωνικών και εργασιακών διεκδικήσεων (όπως εισαγωγικά σημειώθηκε).

Το 1887 εκδίδεται στην Αθήνα η *Εφημερίς των Κυριών*, το πρώτο γυναικείο έντυπο στην Ελλάδα το οποίο συντάσσεται αποκλειστικά από γυναίκες και έχει ως κύριο στόχο τη «μαχητική» υπεράσπιση της γυναικείας χειραφέτησης και τη διεκδίκηση των γυναικείων δικαιωμάτων. Κυκλοφόρησε από το 1887 έως το 1917 και αποτέλεσε βήμα για τις πρώτες μορφωμένες γυναίκες αλλά και όργανο συσπείρωσης και συντονισμού της συλλογικής γυναικείας δραστηριότητας, φιλανθρωπικής και εθνικής. Εκδότρια και συγγραφέας των κύριων αλλά και πολλών άλλων άρθρων η Καλλιρρόη Παρρέν, με εμπειρία εκπαιδευτική, συνεργάζεται με τις πιο γνωστές παιδαγωγούς και συγγραφείς της εποχής, ανάμεσα στις οποίες βρίσκεται η πρώτη γενιά διδασκαλισσών/παιδαγωγών, όπως η Σαπφώ Λεοντιάς και η Καλλιόπη Κεχαγιά, και στη συνέχεια γυναίκες με έντονη επαγγελματική ή λογοτεχνική δραστηριότητα, όπως η Αγαθονίκη Αντωνιάδου, η Αλεξάνδρα και η Αρσινόη Παπαδοπούλου, επιστήμονες και φιλόλογοι, όπως η Ανθή Βασιλειάδου, η Φλωρεντία Φουντουκλή. Συνολικά αρθρογραφούν στην *Εφημερίδα των Κυριών* 371 γυναίκες. Σε σύντομο χρονικό διάστημα δηλαδή η εφημερίδα διαθέτει ένα μόνιμο επιτελείο συνεργατριών και ένα δίκτυο υποστήριξης που εξαπλώνεται τόσο στο κράτος όσο και στην οθωμανική αυτοκρατορία. Η αρθρογραφία του εντύπου φανερώνει ότι δίνεται μεγάλη έμφαση, με συνεχείς και δυναμικές αναφορές/παρεμβάσεις, στη διεκδίκηση των δικαιωμάτων στην εκπαίδευση και στην εργασία, όπως και στην πνευματική παραγωγή και στη λογοτεχνική έκφραση των γυναικών. Η Παρρέν συμμετείχε ως εκπρόσωπος της Ελλάδας στα ευρωπαϊκά γυναικεία συνέδρια του 1888, 1889, 1891, 1896 και 1900 στο Παρίσι και το 1893 στο Παγκόσμιο Συνέδριο στο Σικάγο, ενώ διοργάνωσε η ίδια το πρώτο Πανελλήνιο Συνέδριο Γυναικών το 1921 στην Αθήνα. Με βάση την πολύπλευρη διεθνή της εμπειρία προχώρησε, όπως θα αναπτυχθεί στη συνέχεια, στη σύσταση γυναικείων οργανώσεων στην Ελλάδα, οι σημαντικότερες των οποίων είναι η *Ένωσις των Ελληνίδων* (1896) και το *Λύκειον των Ελληνίδων* (1911). Υποστήριξε τη δυνατότητα μεταβολής της κοινωνικής θέσης των γυναικών μέσω της εκπαίδευσης και της εργασίας και έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στον εθνικό και κοινωνικό ρόλο της δασκάλας. Το πολυδιάστατο έργο της Καλλιρρόης Παρρέν (εκδοτικό, πρωτοβουλιών σύστασης συλλόγων, κινηματικό και συγγραφικό) και η συμβολή της στην προώθηση της γυναικείας υπόθεσης έχουν αναγνωριστεί και αποτιμηθεί στη σύγχρονη βιβλιογραφία.[35] Η ίδια υποστηρίζει ότι υιοθετεί μια μετρι-

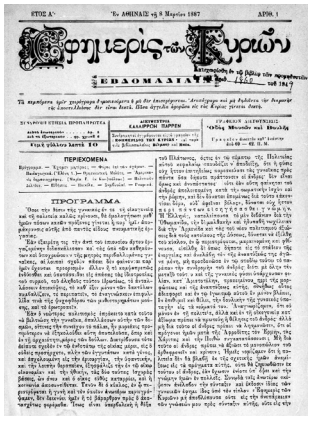
ΕΤΟΣ Α΄ Εν ΑΘΗΝΑΙΣ τῇ 8 Μαρτίου 1887 ΑΡΙΘ. 1

Εφημερίς των Κυριών

ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Εικόνα 6.5 *Εφημερίς των Κυριών (1887-1917) (Πηγή: Ψηφιοθήκη Μπενακείου Βιβλιοθήκης).*

[34] Για τον αντιχειραφετικό χαρακτήρα του εντύπου, βλ. Πέρσα Αποστολή, «Η γυναικεία εκδοτική δραστηριότητα (περιοδικά λόγου και τέχνης 1900-1940): η περίπτωση της Αρτεμισίας Λανδράκη και της Κορνηλίας Πρεβεζιώτου», στο *Η γυναικεία εικαστική και λογοτεχνική παρουσία στα περιοδικά λόγου και τέχνης (1900-1940), Πρακτικά Ημερίδας (Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, Αθήνα, 10 Νοεμβρίου 2007)*, επιμ. Σοφία Ντενίση (Αθήνα: Gutenberg, Αθήνα 2008), 238-247· Δαλακούρα, «Λόγοι για την εκπαίδευση στα ελληνικά γυναικεία περιοδικά του οθωμανικού χώρου (19ος αι. – 1906)», 137-146· Χρυσούλα Αναγνωστοπούλου, «Το γυναικείο περιοδικό *Η Βοσπορίς* (1899-1906): Συμβολή στη μελέτη του γυναικείου οθωμανικού τύπου» (μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2011), 79-98. Ειδικότερα για το διάλογο (με ανταλλαγή «ανοιχτών» επιστολών που δημοσιεύονται στον έντυπο) μεταξύ της εκδότριας, Κορνηλίας Πρεβεζιώτου, και της Βιργινίας Ευαγγελίδου στη θεματική της χειραφέτησης, βλ. Aggelika Psarra, "A Gift from the New World: Greek Feminists Between East and West (1880-1930)", στο *Ways to Modernity in Greece and Turkey. Encounters with Europe 1850-1950*, επιμ. Anna Frangoudaki και Caglar Keyder (London and New York: I.B. Tauris, 2007), 150-176.

[35] Για τη βιογραφία της Καλλιρρόης Παρρέν και σχετική βιβλιογραφία, βλ. Αγγέλικα Ψαρρά, «Καλλιρρόη Παρρέν», στο

οπαθή («συνετή») εκδοχή της γυναικείας χειραφέτησης, εναρμονισμένη με τις κοινωνικές συνθήκες και τις ανάγκες –όπως τις εκτιμά– της ελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας. Η μακροβιότητα της *Εφημερίδος των Κυριών* και η επικαιρότητα των εκπαιδευτικών και κοινωνικών αιτημάτων αναδεικνύει την Παρρέν ηγεμονική φυσιογνωμία του πρώτου φεμινιστικού ρεύματος στην Ελλάδα και της διάδοσης των ιδεών για την ισότητα των φύλων.[36]

Η κυκλοφορία της *Εφημερίδος των Κυριών* και η διάχυση των απόψεων του κύκλου της Καλλιρρόης Παρρέν είχε ως συνέπεια να μορφοποιηθεί και η «αντίθετη άποψη» μεταξύ των γυναικών, με δημοσιογραφικό όργανο και πόλο συσπείρωσης ένα άλλο έντυπο, το περιοδικό *Οικογένεια*. Η *Οικογένεια Εβδομαδιαίον Γυναικείον Περιοδικόν*, εκδίδεται τον Ιανουάριο του 1897 στην Αθήνα από την παιδαγωγό Άννα Σερουΐου (1856-1917), απευθύνεται για τη σύνταξή της, σε αντίθεση με την *Εφημερίδα των Κυριών*, και στη συνδρομή λογίων ανδρών και θέτει ως βασική επιδίωξη –όπως και η *Βοσπορίς* στην Κωνσταντινούπολη– την αντιστράτευση στη γυναικεία χειραφέτηση. Μετά τη διακοπή της κυκλοφορίας της *Οικογένειας* (τον Ιούνιο του 1898) η Σερουΐου εκδίδει για δύο χρόνια (1899-1900) το *Ημερολόγιον Οικογενειακόν Εικονογραφημένον τη συνεργασία λογίων Ελλήνων και Ελληνίδων*, το οποίο εγγράφει ως προς το γυναικείο ζήτημα την ίδια ιδεολογική τοποθέτηση. Με ρητές θέσεις λοιπόν η *Οικογένεια* κατά της γυναικείας χειραφέτησης, προσανατολίζεται στον κλασικισμό και τον αντιδυτικισμό και υποστηρίζει την ανάγκη επιστροφής στα ελληνικά ήθη και ιδεώδη. Ως συνεργάτριες του περιοδικού εμφανίζεται ένας σημαντικός αριθμός εκπαιδευτικών: η Σεβαστή Καλλισπέρη, η Μαρίκα Φιλιππίδου, η Μαρίκα Πίπιζα, η Ειρήνη Ζαβιτσιάνου, η Ευγενία Ζωγράφου, η Χαρίκλεια Μελανδινού (η οποία εκδίδει την *Εφημερίδα των Κυριών* στην Κωνσταντινούπολη, περιοδικό της ίδιας έμφυλης κοινωνικής ιδεολογίας και προσανατολισμού με την *Οικογένεια*, βλ. **πίνακα 6.2**), η Φωτεινή Οικονομίδου, η Ελένη Στρούβαλη, η Σωτηρία Αλιμπέρτη κ.ά.[37]

Ανάμεσα στους δύο αυτούς κύκλους με αντιθετικές τοποθετήσεις στο ζήτημα της γυναικείας χειραφέτησης, αναπτύσσεται ο περισσότερο μετριοπαθής για την εποχή κύκλος της Καλλιόπης Κεχαγιά, Σωτηρίας Αλιμπέρτη και Σεβαστής Καλλισπέρη, με όργανο έκφρασης το περιοδικό *Πλειάς* (1899-1902), το οποίο εκδίδεται στην Αθήνα με την εποπτεία του Συλλόγου *Εργάνη Αθηνά*, τον οποίο έχουν συστήσει και στον οποίο μετέχουν οι προαναφερόμενες παιδαγωγοί.[38] Στην αρθρογραφία της *Πλειάδας* προβάλλεται η γυναικεία μόρφωση και εργασία, αλλά αποτυπώνεται με σαφήνεια η οριοθέτηση της διεύρυνσης της γυναικείας εργασιακής απασχόλησης, όπως και η αντίθεση στη γυναικεία χειραφέτηση ως ξένη με την ελληνική πραγματικότητα: «*[…] δύναται [η γυνή] συμφώνως προς τον φυσικόν προορισμόν της και προς τας αναπτυχθείσας ανάγκας του τόπου, ν' ασχοληθή καθαρώς εις γυναικεία έργα*» και «*εν Ελλάδι νομίζομεν δεν είναι καιρός να σκεπτώμεθα πόσον πρέπει να εκτείνωνται τα πολιτικά της γυναικός δικαιώματα. Επί του παρόντος ουδείς λόγος περί χειραφετήσεως*».[39] Η άσκηση δηλαδή περιορισμένου αριθμού επαγγελμάτων που δεν «αντιβαίνουν» τη γυναικεία «φύση» εγγράφεται ως αποδεκτή στον κυρίαρχο λόγο του εντύπου. Η αντίθεση στρέφεται κατά της διεκδίκησης της άσκησης όλων ανεξαιρέτως των (ακαδημαϊκών κυρίως) επαγγελμάτων από τις γυναίκες, όπως και κατά του δικαιώματος της ψήφου. Ως τακτικές συνεργάτριες του περιοδικού εμφανίζονται οι Σωτηρία Αλιμπέρτη, Αικατερίνη

Το Λύκειον των Ελληνίδων. 100 χρόνια, επιμ. Έφη Αβδελά (Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2010), 26-29· Francisca de Haan, Krassimira Daskalova και Anna Loutfi, επιμ., *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries* (Budapest and New York: Central European University Press, 2000), λήμμα "Kallirhoe Parren" (συντάκτριες λήμματος Aggelika Psarra και Eleni Fournaraki)· Μαρία Αναστασοπούλου, *Καλλιρρόη Παρρέν: Η συνετή απόστολος της γυναικείας χειραφεσίας – Η ζωή και το έργο* (Αθήνα: Ηλιοδρόμιον, 2003).

[36] Για μια συστηματική παρουσίαση του περιοδικού, βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, 205-279· Κατερίνα Δαλακούρα, «"Εφημερίς των Κυριών"(1887-1917): Λόγοι περί διδασκαλισσών», στο *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων. Ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών* (βλ. υποσημ. 5), 377-395· Δρούλια και Κουτσοπανάγου, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, λήμμα «*Εφημερίς των Κυριών*» (συντάκτρια λήμματος Κωστούλα Σκλαβενίτη). Για τη συμβολή της Καλλιρρόης Παρρέν, μέσω της *Εφημερίδας των Κυριών*, στην προώθηση θεμάτων που σχετίζονται με τη μέση και ανώτατη εκπαίδευση των γυναικών στην Ελλάδα, βλ. αναλυτικά Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Γυναίκες και ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα. Οι πρώτες φοιτήτριες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών 1890-1920* (Θεσσαλονίκη: χ.έ., 1988)· της ίδιας, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών*, 312-319.

[37] Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες*, 73-75.

[38] Σχετικά με τη Σωτηρία Αλιμπέρτη, κύριο μέλος τόσο του Συλλόγου Εργάνη Αθηνά όσο και της *Πλειάδος*, βλ. Έφη Κάννερ, *Έμφυλες κοινωνικές διεκδικήσεις από την οθωμανική αυτοκρατορία στην Ελλάδα και στην Τουρκία: Ο κόσμος μιας ελληνίδας χριστιανής δασκάλας* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2012), 262-264 και 275-279· Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες*, 76-78.

[39] «Αγγελία», *Πλειάς*, 1 (1 Ιανουαρίου 1899): 2 και Συνεργάτις, «Το περί γυναικός ζήτημα», *Πλειάς*, 2-3 (15-31 Ιανουαρίου 1899): 80-82.

Ζάρκου, Καλλιόπη Κεχαγιά, Ελένη Σβορώνου, Ειρήνη Ζαβιτσιάνου, Άννα Σερουΐου κ.ά.

Στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα η διάκριση/διαχωρισμός των τριών προαναφερόμενων τάσεων αμβλύνεται, καθώς οι λόγοι για το γυναικείο ζήτημα και τα επιμέρους ζητήματα στο πλαίσιό του επικυριαρχούνται από την εθνική ρητορική. Η *Εφημερίς των Κυριών* διαφοροποιεί σημαντικά το πρόγραμμά της από το 1908 και με νέα πλέον μορφή και συχνότητα έκδοσης –από εβδομαδιαίο έντυπο γίνεται δεκαπενθήμερο– αποτελεί μαζί με την *Ελληνικήν Επιθεώρησιν* (1907-1943) της Ευγενίας Ζωγράφου, τα έντυπα-φορείς των νέων αντιλήψεων που εστιάζουν στα εθνικά/πατριωτικά ιδεώδη και στη σημασία της επιστημονικής μόρφωσης και της εργασίας των γυναικών. Την ίδια περίοδο παρατηρείται, όπως και στο χώρο των κοινοτήτων, εκδοτικό ενδιαφέρον και για έντυπα ποικίλης ύλης που απευθύνονται στο ευρύτερο κοινό, όπως τα Ημερολόγια. Εκδίδονται έτσι στην Αθήνα, για παράδειγμα, το *Ποικίλον Ημερολόγιον Φιλολογικόν και Εγκυκλοπαιδικόν* (1905-1906) της Κατίνας Ηλιακοπούλου και το *Ημερολόγιον Φιλολογικόν και Κοινωνικόν* (1906) της Αναστασίας Χατζηαράπη, ενώ καθώς η εκδοτική κίνηση πυκνώνει, όπως και στον οθωμανικό χώρο, εκδίδονται και κάποια άλλα (βραχύβια) γυναικεία περιοδικά, όπως το *Δελτίον των Ελληνίδων* της Ελένης Ο. Ρουσοπούλου και το *Πανελλήνιον* (1913) της Ελένης Κομνηνού Πλατανιά.[40]

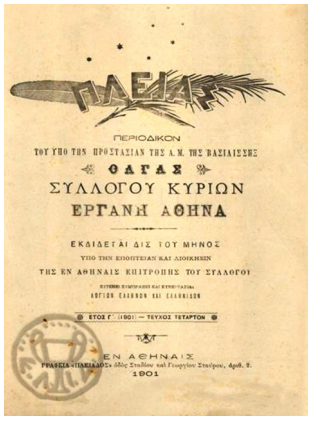
ΠΛΕΙΑΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΥ ΥΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΝ ΤΗΣ Α. Μ. ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΣΣΗΣ

ΦΑΡΑΣ

ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΚΥΡΙΩΝ

ΕΡΓΑΝΗ ΑΘΗΝΑ

ΕΚΔΙΔΕΤΑΙ ΔΙΣ ΤΟΥ ΜΗΝΟΣ

ΥΠΟ ΤΩΝ ΕΠΟΠΤΕΙΑΝ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΣΙΝ

ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ

ΕΤΟΣ Γ. — ΤΕΥΧΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

1901

Εικόνα 6.6 *Πλειάς (Πηγή: Ψηφιοθήκη Ε.Λ.Ι.Α.).*

Τα έντυπα λοιπόν της περιόδου αυτής, παρά την ανομοιογένεια ως προς τις θεματικές επιλογές και κυρίως τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς και αναπροσανατολισμούς τους, συνέβαλαν με την πυκνότητα της παρουσίας τους –μετά το μεμονωμένο εγχείρημα της *Θάλειας* και αντίστοιχα στο χώρο των κοινοτήτων τα εγχειρήματα της *Κυψέλης* και της *Ευρυδίκης*– στην εξοικείωση των γυναικών με το δημόσιο λόγο και διάλογο· αποτέλεσαν βήμα λόγου και παρέμβασης υπέρ των γυναικείων θεμάτων, ανάπτυξης γυναικείων δικτύων επικοινωνίας και δύναμης, πεδίο συγκρότησης και ανασυγκρότησης των γυναικείων συλλογικών ταυτοτήτων, αλλά και χώρο φιλόξενο για τα γυναικεία λογοτεχνικά εγχειρήματα.

Οι δασκάλες και οι πρώτες καθηγήτριες συνεχίζουν να αποτελούν και αυτήν την περίοδο τη μεγαλύτερη αριθμητικά κατηγορία εγγράμματων γυναικών που μετέχουν στα εκδοτικά εγχειρήματα είτε ως εκδότριες είτε ως συνεργάτριες είτε ως μέλη στους συνδεόμενους με τα έντυπα γυναικείους συλλόγους. Συνεχίζουν βέβαια να συνεργάζονται και με γνωστά φιλολογικά, λογοτεχνικά, οικογενειακά, παιδικά περιοδικά και Ημερολόγια,[41] η συμμετοχή τους όμως είναι συγκριτικά μικρότερη από αυτή στα γυναικεία έντυπα. Αξιοσημείωτη είναι και η απουσία γυναικείων συνεργασιών (πλην ελαχίστων εξαιρέσεων) από τα αμιγώς εκπαιδευτικά-παιδαγωγικά περιοδικά της περιόδου, όπως τα περιοδικά *Πλάτων* (1878-1891), *Εφημερίς των Σχολείων* (1880-1881), *Παιδαγωγικών Σχολείον* (1883-1887), *Εκπαίδευσις* (1892-1895), *Παιδεία* (1896-1897),[42] επισήμανση που χρειάζεται διερεύνηση προκειμένου να κατανοηθεί: Πρόκειται για μη αποδοχή γυναικείων εργασιών/μελετών στα έντυπα αυτά ή για προσωπικές επιλογές των γυναικών εκπαιδευτικών; Οι ελάχιστες δηλαδή συνεργασίες που εντοπίζονται σε αυτά αποτελούν επιλογή των ίδιων των παιδαγωγών να δημοσιεύσουν τις μελέτες τους σε αυτά ή είναι ελάχιστες οι μελέτες που γίνονται αποδεκτές; Τα ερωτήματα αυτά μένει να απαντηθούν.

Στα αυτοτελή δημοσιεύματα κυριαρχούν κατά την περίοδο αυτή, σύμφωνα με τη μελέτη της Σοφίας Ντενίση, τα παιδαγωγικά έργα. Ενδεικτικά, στον Πειραιά δημοσιεύεται το 1880 το έργο της Αγγελικής Παπαδοπούλου *Συζύγου καθήκοντα, προς χρήσιν των παρθεναγωγείων*, που γνωρίζει δύο εκδόσεις μέσα στην ίδια χρονιά. Στην Αθήνα η Αμεναΐς Καβανιάρη, διευθύντρια στο σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας από το 1860 έως το 1875, εκδίδει το 1880 σε μετάφραση από τα γαλλικά το *Περί οικιακής οικονομίας: Πραγματεία προς χρήσιν των Ελληνίδων*, ενώ αρχίζουν να δημοσιεύονται οι παιδαγωγικές μελέτες της Αικατερίνης Λασκαρίδου για το φροεβελιανό σύστημα. Στην Κωνσταντινούπολη εκδίδονται το 1880 δύο έργα της Καλλιόπης Κεχαγιά, τα *Εγκόλπιον παιδαγωγικόν* και *Παιδαγωγικαί μελέται*, όπως και ένας σημαντικός αριθμός μελετών και επα-

[40] Για τα γυναικεία έντυπα της περιόδου αυτής και ειδικότερα για το περιοδικό *Ελληνική Επιθεώρησις*, βλ. Σκαλαβενίτη, «Τα γυναικεία έντυπα 1908-1918)», 13-22.

[41] Η Αικατερίνη Λασκαρίδου, για παράδειγμα, δημοσιεύει άρθρα για το φροεβελιανό σύστημα και τους νηπιακούς κήπους στα περιοδικά *Παρνασσός* (1877-1894) και *Εστία* (1876-1893)· με το περιοδικό *Η Φιλόστοργος Μήτηρ* (1862-1866) συνεργάζεται η Αγάπη Λαμπίση και η Μαρία Σαρίπολου· στο περιοδικό *Εφημερίς των Παίδων* (1881) γράφουν η Άννα Τριανταφυλλίδου, η Κρυσταλλία Χρυσοβέργη και η Μαριέττα Μπέτσου· στο περιοδικό *Αθηναΐς* (1876-1882) γράφουν η Ζωή Γκίκα και η Σαπφώ Λεοντιάς, ενώ με τη *Διάπλασιν των Παίδων* (1897-1945) συνεργάζονται αρκετές γυναίκες εκπαιδευτικοί, όπως η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, η Άννα Τριανταφυλλίδου κ.ά.

[42] Σχετικές επισημάνσεις στο Βασιλική Αβραμίδου, «Η διάσταση του φύλου στην αρθρογραφία των παιδαγωγικών περιοδικών του 19ου αιώνα» (μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Α.Π.Θ., 2009), 147-150, 204-206 και 221-227.

νεκδόσεων της Λεοντιάδας (αναλύονται στα **κεφ. 7.3.3.3** και **7.3.3.4**). Οι δασκάλες Πολυξένη και Χαρίκλεια Μελανδινού εκδίδουν επίσης στην Κωνσταντινούπολη παιδικά αναγνώσματα η πρώτη (*Παιδικοί διάλογοι*, 1894 και το *Παιδικό Ημερολόγιο Εικονογραφημένο* του 1897 και 1898) και σχολικά εγχειρίδια η δεύτερη (*Κορασιακά αναγνώσματα προς χρήσιν των παρθεναγωγείων* το 1898).

6.2.3.1. Το αναγνωστικό ενδιαφέρον των γυναικών: Κατάλογοι συνδρομητών/τριών – Κυκλοφορία εντύπων – Δίκτυα επικοινωνίας

Η αύξηση του αριθμού των γυναικείων εντύπων αλλά και των οικογενειακών περιοδικών, των μεταφράσεων μυθιστορημάτων (γαλλικών κυρίως) και των αυτοτελών εκδόσεων που απευθύνονται κυρίως στις γυναίκες (εγχειριδίων οικιακής οικονομίας, έργων για την ανατροφή των παιδιών ή για τα «συζύγου καθήκοντα» κ.λπ.) είναι ενδεικτικά για την αύξηση του γυναικείου αναγνωστικού κοινού. Η ανάπτυξη της εκπαίδευσης και η σταδιακή εξάπλωση του εκπαιδευτικού δικτύου αυξάνουν σταδιακά τα ποσοστά τού δυνάμει γυναικείου αναγνωστικού κοινού. Παρότι ο αλφαβητισμός των γυναικών παραμένει ιδιαίτερα χαμηλός έως και την όγδοη δεκαετία του 19ου αιώνα (7% του γυναικείου πληθυσμού στην Ελλάδα γνωρίζει ανάγνωση το 1879), κατά τον Παύλου Νιρβάνα το 1906 «*τα εννέα δέκατα του αναγιγνώσκοντος κοινού εις την Ελλάδα είναι κυρίαι*».[43] Τα αναγνωστικά ενδιαφέροντα των γυναικών οριοθετούνται μέσα από τους κανονιστικούς λόγους περί ωφέλιμων και επιβλαβών αναγνωσμάτων, που εμφανίζονται από τις αρχές ακόμη του 19ου αιώνα ταυτόχρονα με την πρώτη εμφάνιση του γυναικείου εγγραμματισμού, σε μια προσπάθεια καθοδήγησης της αναγνωστικής πρακτικής και περιορισμού των επιλογών μεταξύ των αναγνωσμάτων των συμβατών με την καλλιέργεια ηθικών αρχών και πρακτικών. Το έντονο ενδιαφέρον των γυναικών, για παράδειγμα, για το μυθιστόρημα (παρουσιάζεται ως το κατεξοχήν γυναικείο ανάγνωσμα από τα μέσα του 19ου αιώνα) δημιούργησε ανησυχία και οξύτατες αντιδράσεις στην ελληνική (και όχι μόνον) κοινωνία, ενώ τα επιχειρήματα που υιοθετήθηκαν συνδέουν τις αναγνωστικές προτιμήσεις και επιλογές με το φύλο και την έμφυλη διαφορά. Το μυθιστόρημα όμως αποτέλεσε για τη γυναίκα-αστή των μέσων του 19ου αιώνα προνομιακό μέσο για την απόκτηση (εμμέσως) κοινωνικής εμπειρίας, αλλά και για τη διερεύνηση της δικής της ατομικότητας.[44] Οι αναγνωστικές προτιμήσεις αναδιαμορφώνονται με τη διεύρυνση της άμεσης κοινωνικής εμπειρίας των γυναικών (εργασιακή απασχόληση, κοινωνική δραστηριοποίηση, είσοδο στον επιστημονικό κόσμο), όπως και με την έκδοση των γυναικείων και οικογενειακών περιοδικών.

Οι κατάλογοι των συνδρομητών, που συντάσσονται κατά τον 19ο αιώνα πριν από την έκδοση και κυκλοφορία κάποιου βιβλίου, αποτελούν μια σημαντική πηγή για τον προσδιορισμό των αναγνωστικών ενδιαφερόντων των γυναικών, την εξέλιξη και τις διαφοροποιήσεις των ενδιαφερόντων αυτών. Στους καταλόγους αυτούς αποτυπώνεται επίσης το κοινωνικό προφίλ των συνδρομητριών, η επαγγελματική τους ιδιότητα και η οικογενειακή τους κατάσταση. Με βάση δεδομένα από την περίπτωση των εκδόσεων της Θεσσαλονίκης διαπιστώνουμε ότι στους καταλόγους εκδόσεων του 19ου αιώνα εκπροσωπούνται οι γυναίκες των ανώτερων κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων, και πιο συγκεκριμένα της τάξης των εμπόρων, και των επιστημονικών επαγγελμάτων, όπως και των διδασκαλισσών (αλλά και μαθητριών), μιας κατηγορίας που παρουσιάζει εξελικτικά αυξημένη εκπροσώπηση.[45]

Ο αριθμός επίσης των γυναικείων περιοδικών εκδόσεων, η χρονική διάρκεια και ο αριθμός των φύλλων της κυκλοφορίας τους αποτελούν πρόσθετες ενδεικτικές παραμέτρους για τον προσδιορισμό του εύρους του γυναικείου αναγνωστικού κοινού. Εκτός από την αύξηση του αριθμού των γυναικείων εκδόσεων, που ήδη αναφέρθηκε, η διάρκεια της κυκλοφορίας των εντύπων την περίοδο αυτή θα μπορούσε να ενισχύσει την υπόθεση ότι σημειώνεται μια μάλλον σημαντική αύξηση του γυναικείου αναγνωστικού κοινού. Παρότι η πλειονότητα των γυναικείων περιοδικών εκδόσεων της περιόδου εντάσσεται στην κατηγορία των βραχύβιων εντύπων (όπως και πολλά άλλα μη γυναικεία έντυπα), υπάρχουν εξαιρέσεις με ιδιαίτερα μακρό βίο (όπως τα περιοδικά *Εφημερίς των Κυριών* της Κ. Παρρέν, *Ελληνική Επιθεώρησις* και *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον*) και κάποια με αρκετά χρόνια κυκλοφορίας (π.χ. η *Βοσπορίς*), που υποδηλώνουν την ύπαρξη ενός αριθμού αναγνωστριών/αναγνωστών ικανού να υποστηρίξει μια μακρόχρονη κυκλοφορία. Αναφορικά με τον αριθμό των φύλλων που τυπώνονται δεν υπάρχουν στην έως τώρα έρευνα στοιχεία παρά μόνον για κάποια έντυπα· τα υπάρχοντα όμως στοιχεία είναι ενδεικτικά: το περιοδικό *Οικογένεια* αριθμούσε 2.000 συνδρομητές/τριες το Μάιο του 1898[46]

---

[43] Παρατίθεται στο Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες*, 30.
[44] Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες*, 27-54· Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή*, 69-72.
[45] Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, «Οι γυναίκες των γραμμάτων και του πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη, 19ος αιώνας – Μεσοπόλεμος: Ονομάτων επίσκεψις», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 8 (Ιούνιος 2002): 121-126.
[46] Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες*, 75-76.

και η *Εφημερίς των Κυριών* με 5.000 φύλλα το 1892 κατείχε, σύμφωνα με την Ελένη Βαρίκα, τη δεύτερη θέση στην κυκλοφορία των εβδομαδιαίων περιοδικών, ενώ συχνά αναφέρεται η ανατύπωση εξαντλημένων φύλλων λόγω αυξημένης ζήτησης.[47]

Το γεωγραφικό εύρος της κυκλοφορίας των εντύπων αποτελεί μια ακόμη ενδεικτική παράμετρο για το συζητούμενο θέμα. Στην *Εφημερίδα των Κυριών*, για παράδειγμα, ένα μεγάλο μέρος της αλληλογραφίας προέρχεται από τα αστικά κέντρα της Ελλάδας αλλά και της οθωμανικής αυτοκρατορίας: Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Θεσσαλονίκη, Αδριανούπολη, Προύσα, Τραπεζούντα, Σαράντα Εκκλησίες, Χίο, Μυτιλήνη κ.ά.[48] Το γεωγραφικό εύρος της κυκλοφορίας της *Βοσπορίδος*, με βάση τα στοιχεία των «ανταποκριτών», εκτείνεται σε ολόκληρη την οθωμανική επικράτεια αλλά και έξω από τα όρια αυτής: στα βιλαέτια Ιωαννίνων, Μοναστηρίου, Θεσσαλονίκης και Αδριανούπολης, στη Μικρά Ασία, στα νησιά του Αιγαίου, στην εγγύς Ανατολή, στην περιοχή της Φιλιππούπολης, στα παράλια της Μαύρης θάλασσας, στη νότια Ρωσία και σε πόλεις του ελληνικού κράτους και της δυτικής Ευρώπης.[49] Το ίδιο ισχύει και για το περιοδικό *Ευρυδίκη*, του οποίου η κυκλοφορία εκτείνεται σταδιακά από περιοχές εγγύτερες στην Κωνσταντινούπολη (στην οποία εκδίδεται) προς όλο το χώρο της οθωμανικής επικράτειας, στο ελληνικό κράτος και επίσης σε κάποιες ευρωπαϊκές πόλεις. Για παράδειγμα αποστέλλεται σε: Χρυσούπολη, Χαλκηδόνα, Σμύρνη, Μυτιλήνη, Χίο, Σάμο, Γούργεβο (Βλαχία), Βάρνα, Αλεξάνδρεια, Νικομήδεια, Προύσα, Θεσσαλονίκη, Αθήνα, Βόλο, Γαλάζι (Ρουμανία), Γύθειο, Ιωάννινα, Καλλίπολη, Χανιά, Ηράκλειο, Κυδωνίες, Λάρισα, Φιλιππούπολη, Τραπεζούντα, Μασσαλία, Λειψία, Βερολίνο κ.α.[50]

Παράλληλα, το γεωγραφικό εύρος κυκλοφορίας των εντύπων αναδεικνύει το εύρος των δικτύων επικοινωνίας και υποστήριξης που κατορθώνουν να συγκροτήσουν οι εκδότριες και από την άποψη αυτή μια άλλη πτυχή της εκδοτικής τους δραστηριότητας, την επιχειρηματική τους ικανότητα και πολιτική. Η συνήθης και κύρια στρατηγική προώθησης ήταν οι κατά τόπους ανταποκριτές του περιοδικού. Επιδίωξη της εκδότριας ήταν να είναι πρόσωπα γνωστά, με κοινωνικό κύρος στις κατά τόπους κοινωνίες, γνώστες καταστάσεων και προσώπων και συνεπώς ικανοί να προωθήσουν το περιοδικό και φερέγγυοι για την αποστολή των χρημάτων. Το έργο τους αποτυπώνεται στον αριθμό των εγγραφόμενων συνδρομητών/τριών και αναδεικνύει το κρίσιμο της επιλογής των ανταποκριτών αλλά και της ισχύος του κοινωνικού δικτύου των εκδοτριών. Στην περίπτωση π.χ. της Κορνηλίας Πρεβεζιώτου (εκδότριας της *Βοσπορίδος* και του *Ημερολογίου Αναμνήσεις*), με ευρύ κύκλο γνωριμιών μεταξύ των εκκλησιαστικών αρχόντων, εμφανίζεται μεγάλος αριθμός ιεραρχών ως ανταποκριτών και η ίδια η εκδότρια στους απολογισμούς της εκφράζει τις ευχαριστίες της προς αυτούς, ενώ στην περίπτωση της Χαρίκλειας Μελανδινού (εκδότριας της *Εφημερίδος των Κυριών* στην Κωνσταντινούπολη), ένας σημαντικός αριθμός ανταποκριτών είναι δασκάλες (καθώς η ίδια είναι δασκάλα).[51] Σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των δικτύων αυτών φαίνεται να παίζουν και οι γυναίκες του κύκλου των περιοδικών και πιθανόν των αναγνωστριών. Η Σωτηρία Αλιμπέρτη, για παράδειγμα, κινητοποιείται για την εγγραφή συνδρομητών/τριών για την *Πλειάδα* στην Κωνσταντινούπολη, στη Ρουμανία, στην Κύπρο, στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Για τον ίδιο σκοπό κινητοποιούνται επίσης η διευθύντρια και οι δασκάλες του Ζαππείου. Σε επιστολή του Συλλόγου *Εργάνη Αθηνά*, που υπογράφουν το 1899 η πρόεδρος Καλλιόπη Κεχαγιά και η αντιπρόεδρος Σωτηρία Αλιμπέρτη, ζητείται από τις παραλήπτριες/πτες να ενεργήσουν για την εγγραφή «*νέων συνδρομητριών και συνδρομητών της "Πλειάδος"*».[52] Τα δίκτυα επικοινωνίας λοιπόν των εγγράμματων γυναικών αποτελούν έως το τέλος του 19ου αιώνα μια πραγματικότητα, της οποίας εκπλήσσει – καθώς σταδιακά χαρτογραφείται – τόσο το γεωγραφικό εύρος όσο και η σταθερότητα της συμμετοχής.

Η πυκνότητα κυκλοφορίας των εντύπων (γεωγραφικό εύρος και αριθμός φύλλων) συνδέεται και με το βαθμό διάχυσης των αντιλήψεων που εκφράζονται στα έντυπα και παρέμβασης στις κοινωνικές αλλαγές και διεργασίες. Παρότι δεν μπορεί να υποστηριχθεί –στο πλαίσιο αυτής της εργασίας– μια άμεση σχέση μεταξύ

---

[47] Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, 279.

[48] Στο ίδιο, 207, 214, 216.

[49] Ενδεικτικά, το περιοδικό αποστέλλεται σε: Ιωάννινα, Παραμυθιά, Μοναστήρι, Ρέσνα, Κορυτσά, Θεσσαλονίκη, Σέρρες, Καβάλα, Θάσο, Κιουμουλτζίνα, Σουφλί, Σαράντα Εκκλησιές, Αδριανούπολη, Γανόχωρα, Βάρνα, Αίνο, Φιλιππούπολη, Χαλκηδόνα, Σινώπη, Τραπεζούντα, Νικομήδεια, Σμύρνη, Σελεύκεια, Κεσσάνη, Αττάλεια, Ιερουσαλήμ, Κίο, Χίο, Μόλυβο, Σάμο, Οδησσό, Βατούμ, Ταϊγάνιον, Βουκουρέστι, Οξφόρδη, Παρίσι κ.λπ. Στο χώρο του ελληνικού κράτους φαίνεται να αποστέλλεται μόνο σε Αθήνα, Ζάκυνθο, Καρπενήσι και Τύρνοβο. Βλ. Δαλακούρα, «Λόγοι για την εκπαίδευση στα ελληνικά γυναικεία περιοδικά του οθωμανικού χώρου (19ος αι. – 1906)», 138.

[50] Στο ίδιο, 128.

[51] Dalakoura, "Greek Women's Periodicals in Ottoman Space (1845-1919): Publishing as a Female Enterprise".

[52] Κάννερ, *Έμφυλες κοινωνικές διεκδικήσεις*, 275-280. Σχετικά στοιχεία επίσης στο Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, 210-213.

των θεσμικών αλλαγών που αφορούν στη μορφωτική και κοινωνική κατάσταση των γυναικών (επέκταση του δικαιώματος στην εκπαίδευση, εργασία των γυναικών, διεύρυνση των εργασιακών δικαιωμάτων των διδασκαλισσών, επαγγελματική κατοχύρωση των καθηγητριών κ.λπ.), οι συλλογικότητες που συγκροτούνται γύρω από τα περιοδικά αποτελούν οπωσδήποτε μια ομάδα κοινωνικής πίεσης για την προώθηση αλλαγών.

6.2.4 Συγγραφική και εκδοτική δραστηριότητα στο Μεσοπόλεμο

Η περίοδος του Μεσοπολέμου αποτελεί μια πυκνή ιστορική περίοδο από την άποψη των πολιτικών, στρατιωτικών γεγονότων, ιδεολογικών αλλαγών και οικονομικών και δημογραφικών μεταβολών. Το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η Μικρασιατική Καταστροφή και το τέλος της Μεγάλης Ιδέας, η έλευση των προσφύγων, η ενδυνάμωση του εργατικού κινήματος και των σοσιαλιστικών ιδεών και η προσπάθεια επαναπροσδιορισμού του εθνικού εαυτού, ευνοούν τον αναπροσανατολισμό της γυναικείας συλλογικής δραστηριοποίησης και των γυναικείων διεκδικήσεων, που στρέφονται πιο συστηματικά στα εργασιακά, αστικά και πολιτικά δικαιώματα. Οι αναπροσανατολισμοί του προβληματισμού και των διεκδικήσεων των γυναικών αντανακλώνται και στο είδος των γυναικείων εντύπων της περιόδου αυτής και στα περιεχόμενα τους.

Την περίοδο αυτή κυριαρχούν τα φεμινιστικά γυναικεία έντυπα, τα οποία διαφοροποιούνται, συγκριτικά με τα έντυπα της προηγούμενης περιόδου, ως προς τη σχέση τους με τις γυναικείες συλλογικότητες με τις οποίες συνδέονται. Ενώ δηλαδή τα έντυπα της προηγούμενης περιόδου (*Εφημερίς των Κυριών*, *Οικογένεια*, *Ελληνική Επιθεώρησις*) αποτελούν πόλο συσπείρωσης των γυναικών και αφετηρία δημιουργίας γυναικείων συλλογικοτήτων (με πρωτοβουλία των «κύκλων των περιοδικών» δημιουργούνται φιλανθρωπικοί σύλλογοι, γυναικείες ενώσεις με πολιτιστική/μορφωτική δράση, όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια),[53] τα φεμινιστικά έντυπα της περιόδου του Μεσοπολέμου αποτελούν όργανα των γυναικείων φεμινιστικών οργανώσεων, εκδίδονται δηλαδή από φεμινιστικές συλλογικότητες. Έτσι, καθώς οι φεμινιστικές/γυναικείες ενώσεις συγκροτούνται στη βάση των κοινών πολιτικών αφετηριών ή πολιτικών προσεγγίσεων του γυναικείου ζητήματος (παρότι ρευστών αρχικά), το κάθε έντυπο αποκτά τη δική του πολιτική φεμινιστική ταυτότητα και το δικό του αναγνωστικό κοινό. Στη διάρκεια της εικοσαετίας 1920-1940 θα κυκλοφορήσουν εννέα συνολικά γυναικεία/φεμινιστικά έντυπα, έξι περιοδικά (εκδόσεις των φεμινιστικών οργανώσεων) και τρεις εφημερίδες (εκδίδονται από γυναίκες ιδιώτες): Τα περιοδικά το *Δελτίον του Λυκείου των Ελληνίδων* (1920-1939), έκδοση του Λυκείου Ελληνίδων, η *Ελληνίς* (1921-1940) του Εθνικού Συμβουλίου Ελληνίδων, *Ο Αγώνας της Γυναίκας* (1923-1936) του Συνδέσμου υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναικός, η *Σοσιαλιστική Ζωή* (1928-1935) του Σοσιαλιστικού Ομίλου Γυναικών, τα οποία εκδίδονται στην Αθήνα, η *Εύα Νικήτρια* (1921-1923) του παραρτήματος του Λυκείου Ελληνίδων στη Ζάκυνθο, *Η Φεμινιστική* (1930) της Φεμινιστικής Ένωσης Μακεδονίας – Θράκης στη Θεσσαλονίκη, και οι εφημερίδες *Εφημερίς των Γυναικών* (Θεσσαλονίκη, 1929) της Μερόπης Βασιλικού, *Εφημερίς των Ελληνίδων* (Αθήνα, 1930-1931) της Ελένης Πουρνάρα και *Η Γυναίκα* (Αθήνα, 1930), την οποία εκδίδει η Εύχαρις Πετρίδου.[54]

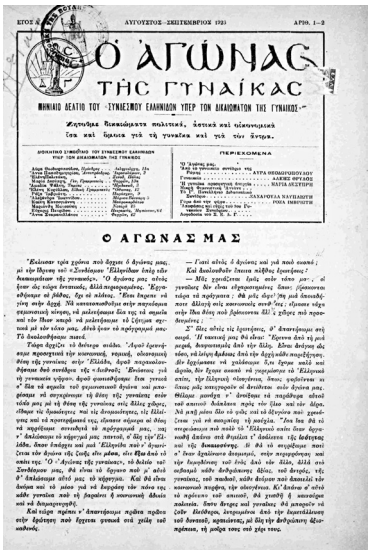
ΕΤΟΣ Α΄ ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ–ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1923 ΑΡΙΘ. 1–2

Ο ΑΓΩΝΑΣ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ

ΜΗΝΙΑΙΟ ΔΕΛΤΙΟ ΤΟΥ «ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΟΣ»

Ζητούμε δικαιώματα πολιτικά, αστικά και οικονομικά
ίσα και όμοια γιά τή γυναίκα και γιά τόν άντρα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ο ΑΓΩΝΑΣ ΜΑΣ

Εικόνα 6.7 *Ο Αγώνας της Γυναίκας (Πηγή: Ψηφιοθήκη Παντείου Πανεπιστημίου).*

Παρότι στα έντυπα αυτά θα παρουσιαστούν διαφορετικές και πολλές φορές αντικρουόμενες αναλύσεις για τα προβλήματα των γυναικών και θα προβληθούν διαφορετικές απόψεις για το φεμινιστικό αγώνα, τα κυρίαρχα θέματα που απασχολούν τις γυναικείες οργανώσεις της εποχής και αναλύονται αφορούν στη διεκδίκηση ίσων δικαιωμάτων στην εκπαίδευση και στην εργασία (θεσμική κατοχύρωση της πρόσβασης σε όλες τις βαθμίδες και τα είδη της εκπαίδευσης, πρόσβαση στην αγορά εργασίας, ισομισθία) και στη διεκδίκηση αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων. Στον *Αγώνα της Γυναίκας* τακτικές συνεργάτριες υπήρξαν οι πρωτεργάτριες του φεμινιστικού κινήματος, Αύρα Θεοδωροπούλου, Ελένη Κορύλλου (Άλκης Θρύλος), Μαρία Σβώλου, αλλά και οι καθηγήτριες Ρόζα Ιμβριώτη, Άννα Σταματελλάτου κ.ά.· στο περιοδικό *Ελληνίς* αρθρογραφούν οι Αθηνά

[53] Εξαίρεση αποτελεί η *Πλειάς*, καθώς εκδίδεται από γυναικεία συλλογικότητα.

[54] Δήμητρα Σαμίου, «Η διεκδίκηση της ισότητας: Τα φεμινιστικά έντυπα το Μεσοπόλεμο 1920-1940», *Διαβάζω,* 198 (1988): 23-28· Έφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Μια ανθολογία* (Αθήνα: Γνώση, 1985), 36-41, 536· Ζιώγου-Καραστεργίου, «Οι γυναίκες των γραμμάτων και του πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη», 168-173.

Γαϊτάνου-Γιαννιού, Ελένη Ρουσοπούλου, Ελένη Σιφναίου, Σοφία Αντωνιάδου και Ρόζα Ιμβριώτη και στη *Φεμινιστική* οι Ελπίδα Αντωνιάδου, Τασία Αντωνιάδου, Καίτη Ταρζή κ.ά.[55] Επίσης, τα έντυπα του Μεσοπολέμου είναι μακρόβια, παρότι έχει παρέλθει η περίοδος του ενός και μοναδικού φεμινιστικού εντύπου που αναπόφευκτα μονοπωλούσε το χώρο, όπως συνέβαινε με τη σημαντική για την προηγούμενη περίοδο *Εφημερίδα των Κυριών*, γεγονός που φανερώνει την αποδοχή τους στις τάξεις των γυναικών, αλλά και την επέκταση της κίνησης και εκτός της πρωτεύουσας, όπως εξάλλου φανερώνει η έκδοση –παρότι βραχύβια– των εντύπων στη Θεσσαλονίκη και Ζάκυνθο.

Αναφορικά με τη λοιπή συγγραφική δραστηριότητα των γυναικών είναι εμφανής η πυκνότερη εμφάνιση γυναικείων επιστημονικών δημοσιευμάτων και εκδόσεων. Οι πρώτες απόφοιτες του πανεπιστημίου, δημοσιεύουν έργα στον τομέα της ειδικότητάς τους (υγιεινή, παιδαγωγικά, ιστορικές μελέτες) και συμμετέχουν ως συνεργάτριες σε αντίστοιχα επιστημονικά περιοδικά. Με την ιστορία και την ιστορία των γυναικών, για παράδειγμα, ασχολείται η Ρόζα Ιμβριώτη, η οποία δημοσιεύει τις μελέτες *Η αθηναία στον 5ο και 4ο αιώνα π.Χ.* και *Η γυναίκα στο Βυζάντιο*, το 1922 και 1923 αντίστοιχα, ενώ συνεχίζει να ασχολείται η Σωτηρία Αλιμπέρτη δημοσιεύοντας τα έργα *Η αναγέννησις της Ελλάδος και η δράσις της Ελληνίδος* (1920), *Μαντώ Μαυρογένους* (1931) και *Αι ηρωίδες της ελληνικής επαναστάσεως* (1933). Πολλά άρθρα επίσης στο περιοδικό *Ελληνίς* αναφέρονται σε βιογραφίες γυναικών του 19ου αιώνα.[56] Η γνωστή καθηγήτρια και παιδαγωγός Ζωή Φράγκου επιμελείται, ως πρόεδρος του Συλλόγου Γονέων Αθηνών, τη σειρά *Πρακτικές οδηγίες ανατροφής* (1935-1940), στην οποία γράφουν πλην της ίδιας και άλλες γυναίκες εκπαιδευτικοί όπως η Ελμίνα Παντελάκη και η Ελένη Παπανδρέου. Επίσης, ενώ κατά την προηγούμενη περίοδο δεν εντοπίζονται παρά σπάνιες συνεργασίες σε παιδαγωγικά περιοδικά, κατά την περίοδο αυτή η συμμετοχή των γυναικών τόσο στα εκπαιδευτικά περιοδικά όσο και στα περιοδικά που εκδίδονται από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις των εκπαιδευτικών (Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδος [Δ.Ο.Ε.] και Ομοσπονδία Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης [Ο.Λ.Μ.Ε.]) είναι σημαντική. Στο εκπαιδευτικό και δημοτικιστικό περιοδικό *Εργασία* (1923-1925) του Μιχάλη Παπαμαύρου, τακτικές συνεργάτριες είναι η Ρόζα Ιωάννου-Ιμβριώτη, η Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, η Όλγα Οικονόμου, η Ελμίνα Παντελάκη και η Ελένη Ρώτα. Με το επίσης εκπαιδευτικό και δημοτικιστικό περιοδικό *Αναγέννηση* (1926-1928), το οποίο εκδίδει ο Δημήτρης Γληνός, συνεργάζονται οι Έλλη Λαμπρίδη, Αύρα Θεοδωροπούλου, Δώρα Μοάτσου, Γαλάτεια Καζαντζάκη, Αγγέλα Καστανάκη και η (πολυγραφότατη) Ρόζα Ιμβριώτη. Στο *Διδασκαλικόν Βήμα* (1924-1950), έντυπο που εκδίδει η Δ.Ο.Ε., αρθρογραφούν γυναίκες εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας κυρίως εκπαίδευσης και στο *Δελτίον Ο.Λ.Μ.Ε.* (1926-1936), το περιοδικό της συνδικαλιστικής οργάνωσης των εκπαιδευτικών μέσης εκπαίδευσης, αρθρογραφούν οι καθηγήτριες.[57]

Στη δεκαετία του 1940 συνεχίζονται οι επιστημονικές συνεργασίες στα εκπαιδευτικά περιοδικά, ενώ εμφανίζονται να αρθρογραφούν σε αυτά και οι πρώτες γυναίκες με ακαδημαϊκή καριέρα. Στο περιοδικό *Νεοελληνική Παιδεία* αρθρογραφούν για παράδειγμα οι Καίτη Σβορώνου, Φωτεινή Τζωρτζάκη, Σοφία Ξηροτύρη και στο περιοδικό *Παιδεία* (1946-1962), που εκδίδεται από τον Ευάγγελο Παπανούτσο, αρθρογραφεί η Κατίνα Παπά, η Ειρήνη Παϊδούση, η Φωτεινή Τζωρτζάκη, η Ρούλα Παπαδημητρίου και οι πανεπιστημιακές δασκάλες Σοφία Γεδεών, Αικατερίνη Στριφτού-Κριαρά και Σοφία Αντωνιάδη.[58]

6.3 Φιλανθρωπική και φιλεκπαιδευτική δραστηριότητα

Η γυναικεία συλλογική δραστηριότητα εμφανίζεται στη δεκαετία του 1850 στον ελλαδικό χώρο και στη δεκαετία του 1860 στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής επικράτειας, παρακολουθώντας (με κάποια χρονική απόσταση) την πορεία των συλλόγων που συστήνονται με ανδρική πρωτοβουλία και συμμετοχή και οι οποίοι εμφανίζονται με μεγαλύτερη πυκνότητα στην πνευματική και κοινωνική ζωή στις προαναφερόμενες δεκαετίες. Οι πρώτοι σύλλογοι (αμιγώς ανδρικοί) εμφανίζονται στις αρχές του 19ου αιώνα, μεταφέροντας την κουλτούρα των λεσχών, αναγνωστηρίων και εταιρειών που αναπτύσσεται στην Ευρώπη τον 18ο αιώνα και υπηρετεί το πνεύμα της καλλιέργειας της εγγραμματοσύνης, της ανάγνωσης και των επιστημών. Συγκροτούνται αρχικά στη βάση του κοινού τόπου καταγωγής, για την ενίσχυση των δεσμών των μελών της κοινότητας

[55] Σαμίου, «Η διεκδίκηση της ισότητας: τα φεμινιστικά έντυπα το Μεσοπόλεμο (1920-1940)», 24· αναλυτικά, Αβδελά και Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, 99-481.

[56] Βλ. Ελένη Νιξαρλίδου, «Το περιοδικό "Ελληνίς" (1921-1940): Αναπαραστάσεις της γυναικείας ταυτότητας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου» (μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Α.Π.Θ., 2013).

[57] Βλ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Γυναίκες και ανώτατη εκπαίδευση,* 94-120· Γεωργία Κοντορεπανίδου, «Η διάσταση του φύλου και η παρουσία των γυναικών στην αρθρογραφία των παιδαγωγικών περιοδικών του α΄ μισού του 20ού αιώνα» (μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Α.Π.Θ., 2009).

[58] Βλ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Γυναίκες και ανώτατη εκπαίδευση,* 94-120· Κοντορεπανίδου, «Η διάσταση του φύλου.

και προώθησης των συμφερόντων της (π.χ. *Η Αδελφότης των Ευρυτάνων*, Κωνσταντινούπολη 1812) ή στη βάση των κοινών επιστημονικών και πνευματικών ενδιαφερόντων των μελών τους (*Η εν Αθήναις Φιλόμουσος Εταιρεία*, Αθήνα 1813). Από τη δεκαετία του 1860 αρχίζουν να πυκνώνουν, ιδιαίτερα στο χώρο των ορθόδοξων κοινοτήτων, οι φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι (ανδρικοί και κάποιοι μικτοί από την άποψη του φύλου) με στόχο την προαγωγή της εκπαίδευσης (σε συνέργεια με τις κοινοτικές αρχές), ενώ από τη δεκαετία του 1870 και ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1880 αποτελούν ένα από τα κύρια όργανα υλοποίησης της εθνικής εξωτερικής πολιτικής και των αλυτρωτικών πολιτικών «βλέψεων». Για παράδειγμα, το 1874 λειτουργούν συνολικά 82 φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι στον ελληνόφωνο χώρο: 73 στην οθωμανική επικράτεια, 2 στις παραδουνάβιες Ηγεμονίες και 7 στην Ελλάδα, ενώ το 1879 ο αριθμός των φιλεκπαιδευτικών συλλόγων στην οθωμανική επικράτεια έχει αυξηθεί σε 100 περίπου (30 σύλλογοι εξ αυτών στην Κωνσταντινούπολη). Την περίοδο 1861-1922 υπολογίζεται ότι συστάθηκαν στις ορθόδοξες κοινότητες της Μικράς Ασίας και στην Κωνσταντινούπολη συνολικά 857 σύλλογοι/σωματεία, 137 εκ των οποίων ήταν γυναικείοι.[59]

Οι γυναικείοι σύλλογοι στρέφονται με την εμφάνισή τους στη φιλανθρωπία και φέρουν την επωνυμία «φιλανθρωπικός» σύλλογος/αδελφότητα, παρότι ένα μεγάλο μέρος των δραστηριοτήτων τους αφορά άμεσα ή έμμεσα στην εκπαίδευση. Στη συνέχεια η συλλογική δραστηριότητα φαίνεται να εκτείνεται και στο μορφωτικό πεδίο (φιλεκπαιδευτικές ενώσεις, σειρές μορφωτικών μαθημάτων/διαλέξεων, ίδρυση σχολών γενικής μόρφωσης) και τέλος σε φεμινιστικές συσπειρώσεις/ενώσεις και συνδικαλιστικές κινήσεις, αλλά και σε «εθνικές» ενώσεις, συνέπεια των πολέμων και των ποικίλων εθνικών περιπετειών της περιόδου.

Εισαγωγικά χρειάζεται να σημειωθεί ότι η γυναικεία συλλογική δραστηριότητα στο χώρο των κοινοτήτων φαίνεται να «εμμένει» σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο κυρίως στη φιλανθρωπία, με μικρότερο σημαντικά αριθμό φιλεκπαιδευτικών/μορφωτικών συλλόγων και ενώσεων για την προστασία της εργασίας των γυναικών, ενώ στις πρώτες δεκαετίες του 20ού –ιδιαίτερα από την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων και εξής– στρέφεται στην «εθνική» δράση. Οι γυναικείοι σύλλογοι δηλαδή είναι στην πλειονότητά τους φιλανθρωπικοί και οι εθνικές ενώσεις αρχίζουν να αυξάνονται στις περιοχές που διακυβεύεται η ένταξή τους στον εθνικό κρατικό κορμό ή/και έχουν εγγύτητα στους χώρους των ένοπλων συγκρούσεων (όπως π.χ. στην περιοχή της Μικράς Ασίας, ιδιαίτερα μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο). Μορφωτική δηλαδή συλλογική δραστηριοποίηση και ιδιαίτερα συνδικαλιστική και φεμινιστική κίνηση παρατηρούνται σχεδόν αποκλειστικά στο χώρο του ελληνικού κράτους, και στο χώρο αυτό αφορά και η σχετική παρουσίαση στη συνέχεια του κεφαλαίου. Ένα δεύτερο στοιχείο, χρήσιμο να επισημανθεί εισαγωγικά, είναι ότι η φιλανθρωπική και η φιλεκπαιδευτική δραστηριότητα τέμνονται στο πεδίο της μέριμνας πρωτίστως για τα λαϊκά κοινωνικά στρώματα. Η μετατόπιση δε του ενδιαφέροντος από τη φιλανθρωπία στη μορφωτική δραστηριότητα σηματοδοτεί αλλαγές τόσο στη συλλογική συνείδηση των γυναικών για τις δυνατότητες και τα «όρια» των κοινωνικών τους παρεμβάσεων όσο και στην κοινωνική πρόσληψη των νέων πεδίων της γυναικείας κοινωνικής δραστηριοποίησης, αλλαγές που συνδέονται με ιδεολογικές κοινωνικές αλλαγές και ιδιαίτερα με την αύξηση/ενίσχυση της γυναικείας εγγραμματοσύνης (είσοδος στο πανεπιστήμιο, επιστημονικές ενασχολήσεις).

6.3.1 Φιλανθρωπική δραστηριότητα

Η απουσία συγκροτημένης κοινωνικής πολιτικής και επαρκών δομών κοινωνικής πρόνοιας στο ελληνικό κράτος και στις ελληνορθόδοξες κοινότητες δημιούργησαν τις αναγκαίες συνθήκες για τις γυναίκες των ανώτερων αρχικά και των μεσαίων στη συνέχεια κοινωνικών στρωμάτων (στην περίοδο της ακμής της η συλλογική δραστηριότητα είναι «υπόθεση» των μεσαίων κυρίως στρωμάτων), ώστε να αναλάβουν συλλογικές πρωτοβουλίες για την κάλυψη υπαρκτών κοινωνικών αναγκών και την αντιμετώπιση του κοινωνικού/ηθικού «κινδύνου» που (ιδεολογικά) «συνιστά» η πενία, αλλά και για τη διαμόρφωση μιας θετικής συλλογικής εικόνας της εθνικής κοινότητας (από την οποία να απουσιάζει η επαιτεία, πορνεία, έκθεση/εγκατάλειψη βρεφών), ανάγκη και στόχος της φιλανθρωπικής δραστηριότητας ειδικότερα στο χώρο των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων. Καθώς δε η φιλανθρωπία συνδέθηκε με τις ποιότητες και τις αρετές της «γυναικείας φύσης», πρόσφερε ιδεολογική νομιμοποίηση στη δραστηριοποίηση αυτή των γυναικών, αποβαίνοντας έτσι ένας άλλος ευρύς κύκλος γυναικείων παρεμβάσεων στη δημόσια ζωή και αναδιαμόρφωσης αντιλήψεων και στάσεων.[60]

Στο χώρο των κοινοτήτων φιλανθρωπικά σωματεία και αδελφότητες λειτουργούν στα περισσότερα αστικά κέντρα, ενώ από τις αρχές του 20ού αιώνα το δίκτυο επεκτείνεται και στις μικρότερες αστικές κοινότητες,

[59] Για τα αριθμητικά δεδομένα, βλ. Κυριακή Μαμώνη και Λήδα Ιστικοπούλου, *Γυναικείοι σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)* (Αθήνα: Εστία, 2002), 183-194· Σβολόπουλος, *Κωνσταντινούπολη 1856-1908*, 85-86.

[60] Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, 178· Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους: Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα* (Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1995), 40-58, 76-83, 173-174.

όπως και στον ημιαστικό χώρο. Έτσι, από τη δεκαετία του 1860 λειτουργούν φιλανθρωπικές ενώσεις/σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη και από τη δεκαετία του 1870 στη Θεσσαλονίκη, Φιλιππούπολη, Σμύρνη, Αδριανούπολη, ενώ από τις αρχές του 20ού αιώνα στις Σέρρες, Καβάλα, Δράμα, Μελένικο, Βέροια, Μοναστήρι, Κίο κ.λπ.[61] Η πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα φαίνεται να είναι η «χρυσή εποχή» (από την άποψη των αριθμών) για τη γυναικεία συλλογική/σωματειακή δραστηριότητα. Στην Κωνσταντινούπολη π.χ. τη δεκαετία αυτή (1901-1910) συστήνονται 21 νέα γυναικεία σωματεία (και δύο μικτά), ενώ κατά την προηγούμενη δεκαετία (1891-1900) είχαν ιδρυθεί δέκα νέοι γυναικείοι σύλλογοι, και τις προηγούμενες από αυτή οι σύλλογοι αριθμούσαν μονοψήφιους αριθμούς.[62]

Στη δραστηριοποίηση αυτή, η οποία παρουσιάζει μεγάλη πυκνότητα αναφορικά με το πλήθος των σωματείων, η συμβολή των γυναικών εκπαιδευτικών συνίσταται περισσότερο σε διατύπωση προτροπών για τη σύσταση συλλόγων και σε διδασκαλία στις εκπαιδευτικές δομές που οι συσσωματώσεις αυτές δημιουργούν, παρά σε συμμετοχή στην οργάνωση/διοίκησή τους ή στην εγγραφή τους ως μελών σε μεγάλους αριθμούς. Και τούτο γιατί η ανάληψη και διαχείριση παρόμοιων έργων προϋποθέτει καταρχάς την απουσία ανάγκης βιοπορισμού αλλά και την ύπαρξη ενός «κεφαλαίου» κοινωνικής ισχύος· δυνατότητες δηλαδή κοινωνικής επιρροής και ενός δικτύου κοινωνικο-οικονομικής υποστήριξης που οι γυναίκες των μεσαίων (ανώτερων μεσαίων) και ανώτερων κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων μπορούν να διαθέτουν.

Ο κύκλος των δραστηριοτήτων των γυναικείων φιλανθρωπικών συλλόγων περιλάμβανε ευκαιριακή ή τακτική διανομή βοηθημάτων (τροφίμων, ρουχισμού, βιβλίων) σε ομάδες ενδεών ή άπορων ατόμων και οικογενειών, περίθαλψη ασθενών (πολλοί σύλλογοι διατηρούσαν έμμισθο γιατρό για τη δραστηριότητα αυτή), πληρωμή αποφυλακίσεων (δραστηριότητα που λάμβανε χώρα στον οθωμανικό χώρο), περίθαλψη έκθετων βρεφών, αλλά και ιδιαίτερη μέριμνα για τις άπορες και ενδεείς γυναίκες και κορίτσια. Στο είδος της τελευταίας δραστηριότητας η φιλανθρωπία «συναντάται» με τη φιλεκπαιδευτική δραστηριότητα ή μεταβάλλεται σε φιλεκπαιδευτική/μορφωτική, όπως προαναφέρθηκε, με την οργάνωση δομών αλφαβητισμού, επαγγελματικής κατάρτισης και προσφοράς εργασίας.

Με βάση τα πρακτικά του μεγαλύτερου και ιδιαίτερα μακρόβιου φιλανθρωπικού σωματείου της Κωνσταντινούπολης γίνεται αντιληπτή η στροφή/μετάβαση από την ελεητική μορφή και αντίληψη της φιλανθρωπίας (παροχή βοηθημάτων) στη διορθωτική και προληπτική μορφή: «*[Η προσφορά βοηθείας στους απόρους] ... ου μόνον δεν έχει λυσιτελές αποτέλεσμα, αλλά και μεγίστην προξενεί κοινωνικήν βλάβην δια της ενισχύσεως της επαιτείας συν τη αργία*».[63] Η φτώχεια, η επαιτεία και η ανηθικότητα που συνδέεται με τις κοινωνικο-οικονομικές αυτές καταστάσεις (μια σύνδεση που έχει τις ρίζες της πίσω στον 18ο αιώνα και στην προτεσταντική ηθική) χρειάζονται θεσμική αντιμετώπιση, σύμφωνα και με τους σχετικούς λόγους που παράγονται την περίοδο αυτή. Έτσι, στρέφονται στη δημιουργία εκπαιδευτικών και επαγγελματικών δομών, ίδρυση «κυριακών σχολείων», «εργαστηρίων», καταλυμάτων για κορίτσια που δεν έχουν οικογενειακή προστασία, παρέχοντας στοιχειώδη αλφαβητισμό, άσκηση σε κάποια γυναικεία τέχνη και συχνά απασχόληση με αμοιβή, ως μέσο για μια σταθερή και μόνιμη αντιμετώπιση του προβλήματος της ένδειας και των ηθικών επιπτώσεών της στο γυναικείο πληθυσμό. Η φιλανθρωπία έτσι δεν ταυτίζεται με την ελεημοσύνη αλλά με την «κοινωνική διόρθωση». Μέσω του αλφαβητισμού και της εργασίας οι ενδεείς ενσωματώνονται στην κοινότητα και στις αξίες της (όπως και στις ιεραρχήσεις της) και υπηρετούν τους εθνικούς σκοπούς των κοινοτήτων αλλά και ευρύτερα τις ανάγκες εκδυτικισμού της όλης οθωμανικής κοινωνίας, καθώς οι δομές που οργανώνονται για την αντιμετώπιση της φτώχειας και της επαιτείας (αργίας) και οι αστικές ηθικές αρχές που τις στηρίζουν ακολουθούν τα πρότυπα του δυτικού φιλελευθερισμού στην οργάνωση της κοινωνίας και του συστήματος αξιών των μεσαίων στρωμάτων.[64] Έτσι η Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών του Πέραν οργανώνει μια σειρά εργαστηρίων ή

---

[61] Βλ. ενδεικτικά *Φιλόπτωχος αδελφότης των Κυριών του Σταυροδρομίου* [αργότερα *Φιλόπτωχος Αδελφότης των Κυριών του Πέραν*] (Κωνσταντινούπολη, 1862), *Η εν Χάλκη Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών* (1862), *Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών* και η *Αδελφότης Δεσποινίδων «Η Αγαθοεργία»* (Θεσσαλονίκη, 1873 και 1876 αντίστοιχα), *Αγαθοεργός Αδελφότης Κυριών* (Σμύρνη, 1889), *Φιλόπτωχος Αδελφότης των Ελληνίδων Κυριών «Εμμέλεια»* (Σέρρες, 1895), *Φιλόπτωχος Αδελφότης Ελληνίδων Κυριών Μοναστηρίου* (1902), *Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών Βεροίας* (1905), *Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών και Δεσποινίδων Μελενίκου «Η Αρμονία»* (Μελένικο, 1906).

[62] Για τα αριθμητικά δεδομένα, βλ. Μαμώνη και Ιστικοπούλου, *Γυναικείοι σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*, 210-212.

[63] *Κανονισμός της εν Σταυροδρομίω Φιλοπτώχου των Κυριών Αδελφότητος μετά την του Εργαστηρίου ίδρυσιν. Συνταχθείς επί της προεδρίας της κ. Χρηστίνης Ζαφειροπούλου και επικυρωθείς τη 6 Ιανουαρίου 1879* (Κωνσταντινούπολη: Βουτυρά και Σ/ας, 1879), 8. Παρατίθεται στο Μαμώνη και Ιστικοπούλου, *Γυναικείοι σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*, 30.

[64] Πιο αναλυτικά για τη φιλανθρωπία, τη συγκρότηση των λόγων περί φιλανθρωπίας και τις κοινωνικο-ιδεολογικές της

τμημάτων στα εργαστήρια αυτά, όπως *Εργαστήριον Ραπτικής* (1976), *Εργαστήριον Υφαντικής* (1878), *Τμήμα Σιδερωτηρίου* και *Τμήμα Πλυντηρίου* (λειτουργούν ήδη το 1894), όπως και *Σχολή Νοσοκόμων* (1895). Στα τμήματα αυτά παρέχεται εκμάθηση της αντίστοιχης τέχνης και παράλληλα εργασία στις μαθητευόμενες-εργαζόμενες (περίπου 200 γυναίκες στο πρώτο εργαστήριο και 200 εργαζόμενες στα τμήματα Πλυντηρίου και Σιδερωτηρίου), ενώ κατά έτος εκπαιδεύονται 15 νοσοκόμες. Παρόμοια εργαστήρια, όπως και παροχή εργασίας σε άπορες γυναίκες, οργανώνονται από τους περισσότερους φιλανθρωπικούς συλλόγους. Η *Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών* (1873) στη Θεσσαλονίκη συστήνει *Εργαστήριον Απόρων Κορασίων* (1876), στο οποίο τα κορίτσια διδάσκονται κοπτική, ραπτική και κέντημα. Η *Αδελφότης των Κυριών Τραπεζούντος «Η Μέριμνα»* (1904), όπως και η *Αγαθοεργός Αδελφότης Κυριών* της Σμύρνης, συστήνουν επίσης εργαστήρια, στα οποία εργάτριες βρίσκουν εργασία και παίρνουν μαθήματα ενός αναγκαίου αλφαβητισμού και χριστιανικής αγωγής, ενώ το Λύκειο των Ελληνίδων Σμύρνης (1920) ίδρυσε μεταξύ άλλων και σχολή νοσοκόμων. Οι σύλλογοι/αδελφότητες της Μικράς Ασίας φαίνεται να στρέφονται περισσότερο στην εξασφάλιση εργασίας στις άπορες εργάτριες (μαζί με την παροχή ενός πρώτου αλφαβητισμού).[65] Η προσπάθεια αυτή παροχής στις γυναίκες των εφοδίων (αλφαβητισμός και τεχνική κατάρτιση) ώστε να μπορούν να αποκτήσουν κάποιον έλεγχο στη ζωή τους, οδήγησε την Καλλιρρόη Παρρέν να ονομάσει την κίνηση αυτή «φιλανθρωπικό φεμινισμό».[66]

Την περίοδο της ένοπλης αναμέτρησης στο Μακεδονικό Ζήτημα, των Βαλκανικών Πολέμων, του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και της συνέχισής του ως ελληνοτουρκικού, στις εμπόλεμες περιοχές –περιοχές που αποτελούν εδαφικό εθνικό διακύβευμα– οι δραστηριότητες των φιλανθρωπικών γυναικείων συλλόγων μεταβάλλονται σε δραστηριότητες εθνικο/πατριωτικές (περίθαλψη τραυματιών, οικονομικές συνδρομές για την ενίσχυση υποστηρικτικών του πολέμου σωμάτων κ.λπ.), όπως αναδεικνύει η δράση των φιλόπτωχων αδελφοτήτων των πόλεων Θεσσαλονίκης, Σερρών και Μελένικου. Την περίοδο δε αυτή των πολεμικών συγκρούσεων αυξάνεται ο αριθμός των γυναικείων συλλόγων με παρόμοια δραστηριοποίηση στις ίδιες περιοχές. Σύμφωνα με την έρευνα της Κυριακής Μαμώνη και Λήδας Ιστικοπούλου, στην περιοχή της Μικράς Ασίας, για παράδειγμα, οι «εθνικοί» γυναικείοι σύλλογοι ξεπερνούν σε αριθμό τους φιλανθρωπικούς (35 εθνικοί σύλλογοι και 25 φιλανθρωπικοί σε σύνολο 114 στη Μικρά Ασία), ενώ στην Κωνσταντινούπολη σε σύνολο 93 λειτούργησαν 31 φιλανθρωπικοί και 3 μόνον εθνικοί. Οι περισσότεροι δε από τους «εθνικούς» συλλόγους συστάθηκαν την περίοδο που η Σμύρνη τελούσε υπό ελληνική διοίκηση.[67]

Στο χώρο του ελληνικού κράτους η πρώτη σημαντική πρωτοβουλία που εγκαινίασε τη φιλανθρωπική δράση των γυναικών στην Αθήνα σχετίζεται με τη φροντίδα και την εκπαίδευση ορφανών κοριτσιών. Το 1855 η Μαρία Υψηλάντη, η Κυριακούλα Κριεζή, η Ανδρομάχη Ρενιέρη, η Λουκία Ρίζου και η Ζωή Σούτσου ιδρύουν τη *Φιλανθρωπική Εταιρία Κυριών* με κύριο στόχο τη σύσταση ορφανοτροφείου που θα απέβλεπε στην ηθική διαπαιδαγώγηση των κοριτσιών που θα φιλοξενούσε και την εκμάθηση βιοποριστικών τεχνών. Το ορφανοτροφείο παίρνει την επωνυμία *Αμαλίειον Ορφανοτροφείον* (καθώς τίθεται κάτω από την προστασία της βασίλισσας Αμαλίας) και ορίζει ως σκοπό της λειτουργίας του «*το να μορφώση, εκ των εν αυτώ ενδιαιτομένων κορασίων, φρονίμους και κοσμίας παρθένους, χρηστάς οικοκυράς, χρησίμους και αγαθάς εις την κοινωνίαν γυναίκας*»· στο ορφανοτροφείο λειτουργούσε αλληλοδιδακτικό σχολείο, ενώ παράλληλα οι μαθήτριες εξασκούνταν σε «γυναικεία έργα» και τις οικιακές εργασίες με ιδιαίτερη έμφαση στη ραπτική, ποικιλτική, υφαντική, μαγειρική και διακόσμηση. Ο συνδυασμός δηλαδή αλφαβητισμού, προώθησης του αστικού ηθικού προτύπου της μητέρας-νοικοκυράς και της πρακτικής άσκησης σε γυναικείες τέχνες θεωρήθηκε ως ο πλέον κατάλληλος για να εξασφαλίσει στα ορφανά κορίτσια ηθική θωράκιση και τα μέσα επιβίωσης μετά την έξοδό τους από το ίδρυμα. [68]

Μια άλλη διάσταση της φιλανθρωπικής δραστηριότητας των γυναικών που παίρνει μορφή στην Αθήνα με πρωτοβουλία της Καλλιρρόης Παρρέν είναι η μέριμνα (προστασία, περίθαλψη, εκπαίδευση) μιας συγκε-

---

λειτουργίες, βλ. Έφη Κάννερ, *Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1753-1912)* (Αθήνα: Κατάρτι, 2004), 177-206, 254-280. Για την «ηθική της εργασίας» στο φιλανθρωπικό λόγο και στη φιλανθρωπική δραστηριότητα, βλ. ειδικότερα Χάρης Εξερτζόγλου, *Οι «χαμένες πατρίδες» πέρα από τη νοσταλγία: Μια κοινωνική-πολιτισμική ιστορία των Ρωμιών της οθωμανικής αυτοκρατορίας (μέσα 19ου – αρχές 20ού αιώνα)* (Αθήνα: Νεφέλη, 2010), 94-101.

[65] Βλ. Κάννερ, *Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1753-1912)*, 259-280· Μαμώνη και Ιστικοπούλου, *Γυναικείοι σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*, 27-98.

[66] Βλ. Καλλιρρόη Παρρέν, *Φεμινισταί και φεμινίστριαι: Ομιλία της κ. Κ. Παρρέν εις το Λύκειον των Ελληνίδων* (Αθήνα: χ.έ, [1916]), 28-31.

[67] Μαμώνη και Ιστικοπούλου, *Γυναικείοι σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*, 199-205.

[68] Βλ. αναλυτικά Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους*, 131-141. Βλ. επίσης Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών*, 302-303, 177-178.

κριμένης κατηγορίας εργαζόμενων κοριτσιών, των υπηρετριών, που μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1870 αποτελούν την πολυπληθέστερη κατηγορία εργαζόμενων γυναικών. Στη στατιστική του 1861 καταγράφονται συνολικά 7.724 υπηρέτριες, ενώ το 1870 μόνον στην Αθήνα καταγράφονται 2.965 υπηρέτριες, το 7% δηλαδή του συνολικού πληθυσμού της πόλης.[69] Η αύξηση του υπηρετικού προσωπικού τον 19ο αιώνα –σύμφωνα με την ανάλυση της Κορασίδου– συνδέεται με τη διεύρυνση των μεσαίων και μικροαστικών στρωμάτων της πρωτεύουσας και το συμβολισμό που ενέχει για την αστική οικογένεια η απασχόληση υπηρετικού προσωπικού, σε συνάρτηση με την απουσία σημαντικών άλλων επαγγελματικών διεξόδων για τις γυναίκες των λαϊκών στρωμάτων. Η δυνατότητα δηλαδή απασχόλησης υπηρετριών αποτελεί ένδειξη της οικονομικής ευμάρειας της αστικής οικογένειας και έτσι η απασχόληση υπηρετριών μεταβάλλεται σε σύμβολο κοινωνικής ανόδου των αστών.[70] Στη μεγάλη τους πλειοψηφία είναι κορίτσια φτωχών αγροτικών οικογενειών, κυρίως νησιωτικών περιοχών (από την Άνδρο, Τήνο, Νάξο, Κέα), που έβρισκαν στην εργασιακή αυτή απασχόληση μια λύση για τη δημιουργία προίκας ή τρόπο να συμβάλλουν στο οικογενειακό εισόδημα. Το 1892 η Καλλιρρόη Παρρέν, θεωρώντας ότι η απουσία κοινωνικής και θεσμικής μέριμνας για την πολυπληθή αυτή κατηγορία εργαζόμενων κοριτσιών αποτελεί «*έν των ουσιωδεστάτων κοινωνικών ζητημάτων*»,[71] αναλαμβάνει την πρωτοβουλία για την ίδρυση του *Ασύλου της Αγίας Αικατερίνης των Υπηρετριών και Εργατίδων*. Στόχοι του Ασύλου ήταν η περίθαλψη και προστασία των νεαρών κοριτσιών που προσέρχονταν στην πρωτεύουσα για αναζήτηση εργασίας από κάθε εκμετάλλευση (οικονομική ή ηθική), παρέχοντας και τα νομικά μέσα για αυτό. Παράλληλα, το Άσυλο παρείχε στις τρόφιμές του στοιχειώδη εκπαίδευση συνδέοντας το ίδρυμα αυτό με το Κυριακό Σχολείο, που είχε συσταθεί ήδη με πρωτοβουλία και πάλι της Παρρέν το 1889 και στο οποίο οι τρόφιμες του Ασύλου φοιτούσαν.[72]

6.3.2 Φιλεκπαιδευτική-μορφωτική συλλογική δραστηριότητα

Η γυναικεία συλλογική φιλεκπαιδευτική δραστηριότητα στρέφεται στην ικανοποίηση των μορφωτικών αναγκών κυρίως των γυναικών των λαϊκών στρωμάτων, δημιουργεί όμως και δομές για παροχή (άτυπης) ανώτερης μόρφωσης στις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων. Πυκνότερη και συστηματική μέριμνα φαίνεται να επιδεικνύεται στην πρώτη κοινωνικο-οικονομική κατηγορία γυναικών, καθώς ο ιδιαίτερα υψηλός αναλφαβητισμός των γυναικών και η ανάγκη βιοπορισμού ολοένα και μεγαλύτερου αριθμού κοριτσιών/γυναικών των λαϊκών στρωμάτων του αστικού πληθυσμού δημιουργούν πιεστικότερα κοινωνικά προβλήματα. Η σταδιακή βιομηχανική ανάπτυξη από τη δεκαετία του 1860 και εξής, τα προβλήματα της αγροτικής οικονομίας και η απορρέουσα από αυτά εντεινόμενη αστικοποίηση αυξάνουν το ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό που συρρέει στα αστικά κέντρα. Η απουσία συστηματικής και οργανωμένης από την πολιτεία επαγγελματικής εκπαίδευσης εντείνει το πρόβλημα της ανειδίκευτης και επομένως της χαμηλά αμειβόμενης εργασίας, πρόβλημα ιδιαίτερα οξύ στο γυναικείο εργατικό δυναμικό, καθώς απουσιάζει πλήρως η κρατική μέριμνα για την τεχνική/επαγγελματική εκπαίδευση των γυναικών, όπως και η νομική προστασία της γυναικείας νεανικής/παιδικής εργασίας.

Έτσι η μέριμνα των γυναικείων φιλεκπαιδευτικών συλλόγων στρέφεται αφενός στην παροχή μιας πρώτης εγγραμματοσύνης και τεχνικής κατάρτισης των κοριτσιών και γυναικών των λαϊκών στρωμάτων σε γυναικεία χειρωνακτικά επαγγέλματα και αφετέρου στην άσκηση πίεσης για νομική κατοχύρωση και προστασία της γυναικείας εργασίας. Στη μέριμνα δε αυτή ιδιαίτερη θέση καταλαμβάνει η κατηγορία των εργατριών που από τη δεκαετία του 1870 σταδιακά αυξάνεται σε αριθμούς. Στη στατιστική του 1870 καταγράφονται 5.735 εργάτριες[73] και το 1875 μόνο στην ατμοκίνητη βιομηχανία εργάζονται 524 κορίτσια και 1.230 γυναίκες (ποσοστό 23,9% του εργατικού δυναμικού στον βιομηχανικό αυτόν τομέα).[74] Το 1920 οι γυναίκες αποτελούν ήδη το 23% του εργατικού δυναμικού στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία, ενώ σε ορισμένα είδη επιχειρήσεων, όπως βαμβακοκλωστήρια, κοπής και ραφής ενδυμάτων και μεταξουργεία, οι γυναίκες εργάτριες υπερτερούν αριθμητικά των ανδρών εργατών.[75] Η Ευγενία Ζωγράφου σε μια σειρά άρθρων στην εφημερίδα *Ακρόπολις* επιση-

---

[69] Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους*, 197· Αλέξανδρος Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος* (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1867), 17.

[70] Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους*, 195.

[71] Καλλιρρόη Παρρέν, «Επίκλησις: Άσυλον Αγίας Αικατερίνης», *Εφημερίς των Κυριών*, 305 (9 Μαΐου 1893): 6.

[72] Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους*, 212-217.

[73] Υπουργείο Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος: Πληθυσμός 1870* (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1872).

[74] Αλέξανδρος Μανσόλας, *Απογραφικαί πληροφορίαι περί των εν Ελλάδι ατμοκινήτων βιομηχανικών καταστημάτων* (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1876), 44.

[75] Ζιζή Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)* (Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν/ Γ.Γ.Ν.Γ., 2002), 127, 313.

μαίνει –μετά από έρευνα που πραγματοποίησε στα εργοστάσια της Αθήνας και του Πειραιά– ότι οι εργάτριες στην πλειονότητά τους είναι πολύ νέες, 12 έως 20 χρόνων, και εκτελούν επί 12 ώρες την ημέρα εξαντλητικές εργασίες για ένα μισθό πείνας, με τον οποίο συχνά έπρεπε να ζήσουν και την οικογένειά τους. Ζητά για το λόγο αυτό να καθοριστούν οι ώρες εργασίας, το κατώτατο όριο ηλικίας των εργατριών, καθώς και μέτρα βελτίωσης των συνθηκών εργασίας (συσσίτια, διαλείμματα, δημιουργία «Τράπεζας των εργατίδων» κ.ά.). Συστηματικό αγώνα όμως για την υπεράσπιση των εργαζόμενων γυναικών και την επαγγελματική τους εκπαίδευση αναλαμβάνει από το 1887 η Καλλιρρόη Παρρέν, η οποία με συνεχή αρθρογραφία ζητά την άμεση υιοθέτηση ειδικών προστατευτικών νόμων για τη ρύθμιση της ηλικίας εισόδου στα εργοστάσια, το ωράριο εργασίας, τις αμοιβές των εργατριών, καθώς και τις συνθήκες υγιεινής και ασφάλειας στα εργοστάσια.[76]

Η προαναφερόμενη μέριμνα των φιλεκπαιδευτικών συλλόγων αλληλο-επικαλύπτεται ως προς το πρώτο σκέλος της (αλφαβητισμός και επαγγελματική εκπαίδευση) με τη δράση των φιλανθρωπικών συλλόγων και ως προς το δεύτερο (αιτήματα για τη θεσμική κατοχύρωση της γυναικείας εργασίας) με τις δραστηριότητες και τα αιτήματα των φεμινιστικών οργανώσεων, ενώ μένει ως διακριτό και «αποκλειστικό» πεδίο της γυναικείας φιλεκπαιδευτικής παρέμβασης η οργάνωση εκπαιδευτικών δομών για την παροχή ανώτερης γενικής εκπαίδευσης στις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων.

6.3.2.1 Αλφαβητισμός και τεχνική εκπαίδευση των γυναικών των λαϊκών στρωμάτων

Ο πρώτος σύλλογος στον ελλαδικό χώρο που θέτει ως στόχο δραστηριότητες σχετικές με την εκπαίδευση των γυναικών είναι ο Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδεύσεως, ο οποίος ιδρύεται στην Αθήνα τον Απρίλιο του 1872. Στο Σύλλογο μετέχουν γυναίκες γνωστών μεγαλοαστικών οικογενειών, όπως η Ελένη Παπαρρηγοπούλου (πρόεδρος του Συλλόγου), Ελένη Σκουζέ (αντιπρόεδρος), η Σμαράγδα Βικέλα (ταμίας), αλλά και γυναίκες παιδαγωγοί όπως η Καλλιόπη Κεχαγιά –η οποία φέρεται να είχε την πρωτοβουλία της ίδρυσης του Συλλόγου και μετείχε στο διοικητικό του συμβούλιο ως μέλος– και η Αμεναΐς Καβανιάρη, διευθύντρια του Αρσακείου από το 1860 έως το 1875. Η γεωγραφική εμβέλεια του συλλόγου είναι ευρεία: το 1875 αριθμεί 285 μέλη διασκορπισμένα στο ελληνικό βασίλειο, στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Σμύρνης, Κωνσταντινούπολης και στις ελληνικές παροικίες της Μασσαλίας, του Λονδίνου, του Παρισιού και του Λίβερπουλ. Ως στόχοι λειτουργίας του Συλλόγου τέθηκαν η ίδρυση «*παιδαγωγικών καταστημάτων υπέρ των απόρων*», η δημιουργία παρθεναγωγείων, η διάδοση διδακτικών βιβλίων, η εκπαίδευση νοσοκόμων και υπηρετριών και η σύσταση εργαστηρίου για τις άπορες γυναίκες.[77]

Η δραστηριότητα του συλλόγου ξεκινά με την ίδρυση του *Εργαστηρίου των Απόρων Γυναικών* (1872), καθώς –όπως διαφαίνεται από τα πεπραγμένα του Συλλόγου– συνιστά πεποίθηση των ιδρυτριών ότι η αντιμετώπιση των προβλημάτων της πενίας και της έλλειψης εργασίας των γυναικών των λαϊκών στρωμάτων δεν θα μπορούσαν να αμβλυνθούν με μεμονωμένες «φιλανθρωπικής» φύσης παρεμβάσεις, αλλά χρειαζόταν διαρθρωτική συλλογική παρέμβαση. Έτσι ως στόχος του εργαστηρίου τέθηκε «*να παρασκευάζει πόρον εις τας ενδεείς και απροστατεύτους γυναίκας και κοράσια, παρέχον εις αυτάς εργασίαν επ' αμοιβή*».[78] Η ανταπόκριση στην πρόσκληση που συνδύαζε την αμειβόμενη εργασία με την επαγγελματική κατάρτιση υπήρξε ιδιαίτερα μεγάλη (τον πρώτο χρόνο στο Εργαστήριο εγγράφονται 200 γυναίκες και κορίτσια ηλικίας 12 μέχρι 50 χρόνων), με αποτέλεσμα κατά τη μακρόβια πορεία του να εκπαιδευτούν και να εργάζονται πολλές γυναίκες στα τμήματα του εργαστηρίου: Υφαντικής, Ραπτικής, Ποικιλτικής και Τριχαπτικής. Το 1875 ο Σύλλογος συστήνει *Νοσοκομειακόν Εκπαιδευτήριον* για την εκπαίδευση νοσοκόμων, ενώ στη συνέχεια εκτείνει τις δραστηριότητές του και στη σύσταση μορφωτικών ιδρυμάτων που απευθύνονται στις γυναίκες των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων, όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια.[79]

Σημαντική σειρά πρωτοβουλιών προς την ίδια κατεύθυνση αναλαμβάνει ο κύκλος της Εφημερίδας των Κυριών και η Καλλιρρόη Παρρέν ειδικότερα. Η εργασία των γυναικών και η θεσμική της κατοχύρωση αποτελούν εξάλλου τον δεύτερο πυλώνα των αιτημάτων του εντύπου και του φεμινισμού που αυτό εκπροσωπεί. Έτσι το 1889 ιδρύεται η *Σχολή της Κυριακής των Απόρων Γυναικών και των Κορασίων του Λαού*, με σκοπό την «*παροχή ηθικής μορφώσεως και στοιχειώδους πνευματικής αναπτύξεως προς τας απόρους γυναίκας και τα άπορα κοράσια του λαού*», με βάση ευρωπαϊκά πρότυπα και αντίστοιχες πρακτικές.[80] Το «Κυριακό Σχολείο»

---

[76] Βλ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους*, 182-184.

[77] Κάννερ, *Έμφυλες κοινωνικές διεκδικήσεις*, 85-86· Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους*, 185-186.

[78] Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδεύσεως, *Έκθεσις των πεπραγμένων 27 Απριλίου 1872 – 27 Απριλίου 1873* (Αθήνα: χ.έ., 1873), 23 (παρατίθεται στο Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές* τους, 186-187).

[79] Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές* τους, 186-195.

[80] Καλλιρρόη Παρρέν, «Η Σχολή της Κυριακής των απόρων γυναικών», *Εφημερίς των Κυριών*, 138 (29 Οκτωβρίου

αποτέλεσε σημαντικό μέσο καταπολέμησης του αναλφαβητισμού των φτωχών κοριτσιών (από τα 300 κορίτσια που προσήλθαν την πρώτη χρονιά μόλις 20 μπορούσαν να συλλαβίσουν) και συνετέλεσε με τις εκατοντάδες των αποφοίτων του (200 κατ' έτος) στην υλοποίηση του βασικού στόχου της ίδρυσής του, που ήταν η μετατροπή των φτωχών γυναικών σε «αποστόλους» εκπολιτισμού των λαϊκών στρωμάτων. Η στοχοθεσία αυτή είναι σχεδόν ταυτόσημη με εκείνη του παιδαγωγικού λόγου της εποχής που υιοθετείται από την *Εφημερίδα των Κυριών* για τη βελτίωση της θέσης του γυναικείου φύλου με την προετοιμασία ενάρετων, ηθικών, χριστιανών και πατριώτιδων γυναικών. Το σχολείο συγκέντρωνε μαθήτριες όλων των ηλικιών, ενώ από το 1893 επεκτάθηκε και στην επαγγελματική κατάρτιση, περιλαμβάνοντας στο πρόγραμμά του το μάθημα της κοπτικής, για τη διδασκαλία του οποίου προσέλαβε ειδική δασκάλα. Το Κυριακό Σχολείο θα ενσωματωθεί το 1897 στην *Οικοκυρική Σχολή* την οποία ίδρυσε η *Ένωσις των Ελληνίδων*, σωματείο με εκπαιδευτικούς επίσης στόχους που συστάθηκε με πρωτοβουλία του ίδιου κύκλου το 1896.[81]

Η Ένωση των Ελληνίδων υπήρξε ένα από τα μεγαλύτερα και πλέον δραστήρια γυναικεία σωματεία. Στο καταστατικό της (Οργανισμό) δηλώνονται με σαφήνεια οι στόχοι της ίδρυσής και της λειτουργίας της και προοικονομείται το ευρύ δίκτυο συνεργασιών της, στο οποίο μετέχουν γνωστές παιδαγωγοί και επιστημόνισσες, οι οποίες συνεργαζόμενες με τα επιμέρους τμήματα της Ένωσης προωθούν με πρωτοβουλίες τους τούς σκοπούς της: «*Η Ένωσις των Ελληνίδων σκοπεί να συγκεντρώση πάσας τας εις τας διαφόρους κλάδους τής γυναικείας πνευματικής ή χειροτεχνικής εργασίας εξεχούσας προσωπικότητας, αίτινες δια κοινής μελέτης και συνεργασίας θέλουσι ρυθμίσει και κανονίσει τα της γυναικείας μορφώσεως και συμφωνότερον προς τας αρχάς του εθνικού και οικογενειακού ημών βίον και της παγκοσμίου προόδου*».[82] Τα τμήματα στα οποία επιμερίζονταν οι δραστηριότητες τη Ένωσης είναι: το Εθνικό Τμήμα, το Φιλανθρωπικό, της Οικιακής Οικονομίας, το Εκπαιδευτικό, το Φιλολογικό, το Καλλιτεχνικό, της Οικιακής Υγιεινής και Νοσηλείας και το Λαϊκό. Το Εκπαιδευτικό Τμήμα, πρόεδρος του οποίου είναι η Αικατερίνη Λασκαρίδου, ιδρύει το 1896 Σχολή Νηπιαγωγών και Γυμναστική Σχολή (βλ. **κεφ. 2**), τις οποίες οργανώνει και διευθύνει η ίδια, ενώ στο Τμήμα Υγιεινής και Νοσηλείας προσφέρουν τις υπηρεσίες τους ως υπεύθυνες για τη λειτουργία του οι πρώτες γυναίκες γιατροί: η Ανθή Βασιλειάδου, η Μαρία Καλαποθάκη και η Άννα Κατσίγρα.

Παράλληλα με την ιδιαίτερα σημαντική και πολυδιάστατη παρουσία της Ένωσης των Ελληνίδων στον πόλεμο του 1897, μία από τις σημαντικότερες δραστηριότητες του Συλλόγου θεωρείται η ίδρυση *Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής* την ίδια χρονιά (1897), στην οποία θα ενσωματωθεί, όπως προαναφέρθηκε, το Κυριακό Σχολείο.[83] Η ίδρυση επαγγελματικών πρακτικών σχολών αποτελεί σταθερή επιδίωξη της Καλλιρρόης Παρρέν, την οποία υποστηρίζει με επιμονή στην αρθρογραφία της: «Ιδρύσατε σχολήν πρακτικήν διά τας νέας», «Ου μόνον επιστήμας αλλά και τέχνας, επαγγέλματα δια τας γυναίκας», «Η γυνή οικοδέσποινα τεχνίτις και επιστήμων», «Η Ελληνίς χειραφετουμένη διά της εργασίας: Καλλιτεχνική και Πρακτική Σχολή», «Τι εγένετο μέχρι τούδε προς επίτευξιν επαγγελματικής μόρφωσης των γυναικών» είναι μερικοί ενδεικτικοί τίτλοι άρθρων της στην *Εφημερίδα των Κυριών*.[84] Για τον ίδιο σκοπό με πρωτοβουλία της το 1888 συγκεντρώνονται 2.850 υπογραφές γυναικών σε κείμενο-αναφορά προς την ελληνική Βουλή και την κυβέρνηση, στην οποία διατυπώνεται το αίτημα «*όπως εν τη πρωτευούση τουλάχιστον ιδρυθή πρακτική και καλλιτεχνική σχολή, εν αίς αι πτωχαί κόραι να εκμανθάνωσι βιοποριστικάς γυναικείας τέχνας και επαγγέλματα*».[85] Στην Οικοκυρική Σχολή θα λειτουργήσουν τμήματα μαγειρικής, κοπτικής-ραπτικής, σιδερώματος, πηλοποιίας αγγειοπλαστικής, ανθοποιΐας και διπλογραφίας, με σκοπό είτε την άσκηση των μαθητριών στα οικιακά έργα (για όσες μαθήτριες η φοίτηση αποσκοπούσε στη βελτίωση των δεξιοτήτων τους χωρίς επαγγελματική στόχευση) είτε στην παροχή επαγγελματικών εφοδίων. Η σχολή λειτούργησε με επιτυχία έως το Μεσοπόλεμο με διαρκώς αυξανόμενο αριθμό εκπαιδευόμενων. Το σχολικό έτος 1922-1923 ο αριθμός των κοριτσιών και γυναικών που φοιτούσαν

1889): 1-2.

[81] Καλλιρρόη Παρρέν, «Το μορφωτήριον των θυγατέρων του λαού», *Εφημερίς των Κυριών*, 347 (10 Απριλίου 1894): 1-2 και της ίδιας, «Η α΄ Οικοκυρική και Επαγγελματική σχολή της Ενώσεως», *Εφημερίς των Κυριών*, 496 (13 Ιουλίου 1897): 2-4.

[82] Β.Δ. «Περί εγκρίσεως του κανονισμού της εν Αθήναις Ενώσεως των Ελληνίδων», *Φ.Ε.Κ.* 51, 24 Μαΐου 1897.

[83] Καλλιρρόη Παρρέν, «Η Ελληνίς χειραφετουμένη διά της εργασίας. Καλλιτεχνική και Πρακτική Σχολή», *Εφημερίς των Κυριών*, 33 (18 Οκτωβρίου1887): 1-2.

[84] *Εφημερίς των Κυριών*, 14 (6 Ιουνίου 1887): 1-2· 30 (27 Σεπτεμβρίου 1887): 1-2· 31 (4 Οκτωβρίου1887): 1-2· 33 (18 Οκτωβρίου 1887): 1-2· 230 (13 Οκτωβρίου 1891): 1-3. Συντάκτρια των άρθρων είναι η Καλλιρρόη Παρρέν.

[85] «Αναφορά των ελληνίδων γυναικών προς τον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως», *Εφημερίς των Κυριών*, 86 (23 Οκτωβρίου 1888): 1-3. Η αναφορά αυτή δόθηκε στη Βουλή τον επόμενο χρόνο «*λόγω συσσωρεύσεως πολλής εργασίας εν τω κοινοβουλίω*». [Καλλιρρόη Παρρέν], «Η πρώτη επίσημος δράσις των ελληνίδων γυναικών», *Εφημερίς των Κυριών*, 140 (12 Νοεμβρίου 1889): 2.

στη σχολή έφτανε τις 307.[86]

Ένα χρόνο μετά την ίδρυση της Ένωσης των Ελληνίδων συστήνεται ο Σύλλογος Εργάνη Αθηνά (1897) με πρωτοβουλία τριών εκπαιδευτικών/παιδαγωγών, της Καλλιόπης Κεχαγιά, της Σωτηρίας Κλεομένους-Αλιμπέρτη και της Σεβαστής Καλλισπέρη, με σκοπό την ελληνο-χριστιανική διαπαιδαγώγηση των γυναικών και την ανάπτυξη της γυναικείας βιοτεχνίας. Στο πλαίσιο των στόχων του ο Σύλλογος διοργάνωσε βιοτεχνικές εκθέσεις γυναικείας χειροτεχνίας το 1898 και το 1902 στο Αγρίνιο και στη Χαλκίδα, αντίστοιχα, και ανέλαβε ευρύτερες μορφωτικές πρωτοβουλίες, όπως η οργάνωση του Α΄ Γυναικείου Πανελλαδικού Συνεδρίου στις 24 Μαΐου 1898, με θέμα *Ποία είναι και ποία πρέπει να είναι η θέσις της ελληνίδος γυναικός εν τω οίκω και τη κοινωνία*, και η έκδοση του περιοδικού Πλειάς (1899-1902). Περισσότερο «τυπικές» εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες αναλαμβάνει το παράρτημα του Συλλόγου στη Θεσσαλονίκη. Πιο συγκεκριμένα ο Σύλλογος Εργάνη Αθηνά με πρωτοβουλία της Σωτηρίας Κλεομένους-Αλιμπέρτη –η οποία διατηρεί τη θέση της γραμματέως– μετονομάζεται το 1911 σε *Πανελλήνιο Σύλλογο Γυναικών* και ιδρύει το 1917 παράρτημα στη Θεσσαλονίκη με την επωνυμία *Σύλλογος Γυναικών Θεσσαλονίκης*. Πρόεδρος του παραρτήματος εκλέγεται η Αλιμπέρτη και με πρότασή της ιδρύονται τρία εκπαιδευτικά ιδρύματα για την εκπαίδευση αλλά και την περίθαλψη παιδιών προσφύγων από τις περιοχές της Θράκης και της Ανατολικής Ρωμυλίας.[87]

Παρόμοιες δραστηριότητες στραμμένες στην επαγγελματική ανάπτυξη των γυναικών και στην προστασία της γυναικείας εργασίας (κυρίως των εργατριών, όπως προαναφέρθηκε) αναλαμβάνουν και άλλες γυναικείες ενώσεις στην Αθήνα ή και σε άλλα αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους μέσα στο πνεύμα είτε του απερχόμενου φεμινισμού της Παρρέν (που δίνει έμφαση στην εκπαίδευση και στην εργασία) είτε του επερχόμενου φεμινισμού του Μεσοπολέμου που εντάσσει τα γυναικεία αιτήματα (και το αίτημα της εργασίας) μέσα σε ένα καθαρά πολιτικό πλαίσιο διεκδικήσεων. *Ο εν Πειραιεί Σύνδεσμος των Κυριών προς Προστασίαν της Εργάτιδος*, για παράδειγμα, οργανώνει το 1904 το Κυριακό Σχολείο του Πειραιά[88] και το 1911 ιδρύεται *Κυριακόν Σχολείον Εργατριών* (Αθήνα), στην οργάνωση και λειτουργία του οποίου πρωτοστατεί μια από τις σημαίνουσες γυναικείες μορφές του φεμινισμού του Μεσοπολέμου, η Αύρα Θεοδωροπούλου.[89]

6.3.2.2 Μορφωτικές πρωτοβουλίες για τις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων: Διαλέξεις, ανώτερες σχολές «κυριών και δεσποινίδων»

Ο αποκλεισμός των γυναικών από την ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση έως το 1890 (έτος εισόδου της πρώτης φοιτήτριας στο ελληνικό πανεπιστήμιο) και η παρουσία ισχυρών θεσμικών εμποδίων για την πρόσβαση σε αυτή (απουσία γυμνασίων θηλέων έως το 1917) οδήγησε σε συλλογικές ή/και ατομικές πρωτοβουλίες και εγχειρήματα παροχής ενός είδους εξωθεσμικής (άτυπης αλλά και τυπικής ιδιωτικής) ανώτερης εκπαίδευσης στις γυναίκες των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Οι πρωτοβουλίες και τα εγχειρήματα συμπεριλάμβαναν σειρές διαλέξεων (ένα είδος σεμιναρίων) σε ευρείες γενικές θεματικές (φιλολογικά θέματα, επιστημονικές γνώσεις) ή δημιουργία «ανώτερων» σχολών, στις οποίες παρεχόταν ένα είδος ανώτερης γενικής εκπαίδευσης από επιστήμονες, επιστημόνισσες και καθηγητές πανεπιστημίου. Συλλογικότητες που ήδη αναφέρθηκαν (π.χ. ο *Σύλλογος υπέρ της Γυναικείας Παιδεύσεως*), όπως και άλλες (π.χ. το Λύκειο Ελληνίδων, 1911, και φεμινιστικές οργανώσεις του Μεσοπολέμου) προσανατολίζονται σε δράσεις με αυτό το ταξικό πρόσημο και είναι οι κύριοι φορείς των δραστηριοτήτων αυτών, παρότι δεν απουσιάζουν και οι ατομικές πρωτοβουλίες.

Ο *Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδεύσεως* (ο πρώτος γυναικείος σύλλογος στο ελληνικό κράτος με μορφωτικές στοχεύσεις) εκτός των δραστηριοτήτων του για τον αλφαβητισμό των γυναικών στρέφεται και προς την οργάνωση μορφωτικών δραστηριοτήτων για τις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων. Σε συνεργασία με το *Φιλολογικό Σύλλογο Παρνασσός* οργανώνει το 1892 κύκλο ομιλιών (ανοιχτών μαθημάτων) με σκοπό την παροχή «*υψηλοτέρας θρησκευτικής αγωγής*».[90] Δυο χρόνια αργότερα (1894) οι σειρές αυτές των διαλέξεων αποκτούν ένα πιο ευρύ επιστημονικό-φιλολογικό χαρακτήρα, παρότι το έμφυλο στοιχείο δεν απουσιάζει από

[86] Καλλιρρόη Παρρέν, «Η οικοκυρική μόρφωσις των Ελληνίδων», *Εφημερίς των Κυριών*, 499 (14 Σεπτεμβρίου 1897): 3-4· της ίδιας, «Λογοδοσία Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής», *Εφημερίς των Κυριών*, 1022 (1 Μαΐου 1912): 2036-2038· Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, 231.

[87] Σχετικά με τις δραστηριότητες του Συλλόγου, βλ. Κάννερ, *Έμφυλες κοινωνικές διεκδικήσεις*, 258-269.

[88] Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, 240-241.

[89] Αύρα Θεοδωροπούλου, «Το Κυριακό Σχολείο Εργατριών», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 5 (1915): 75-87.

[90] Για το πρόγραμμα και τα θέματα των ομιλιών αυτών, βλ. «Φιλολογικός Σύλλογος "Παρνασσός": Εργασίαι του Συλλόγου – Εργασίαι των τμημάτων», *Παρνασσός*, 15 (1892-93): 397, 477, 560· 16 (1893-94): 239, 398· 17 (1894-95): 238.

τον «προσανατολισμό» των θεματικών.[91] Το 1894, για παράδειγμα, η δημοσίευση του σχετικού προγράμματος αναφέρει: «*Ν. Γ. Πολίτης, Ιστορία και εξήγησις των δεισιδαιμονιών, Τιμ. Αργυρόπουλος, Η Φυσική εν τη οικία, Σπυρ. Π. Λάμπρος, Η αρχαία Ελληνίς εν τη Ιστορία, Σπυρ. Σακελλαρόπουλος, Η αρχαία Ελληνική ποίησις, Σπυρ. Μηλιαράκης, Η Βοτανική εν τη οικία, Π. Ζαλοκώστας, Η Χημεία εν τη οικία, Γ. Σωτηριάδης, Αι γυναίκες κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν, Θ. Σοφούλης, Τα αρχαία μνημεία των Αθηνών, Αντ. Μηλιαράκης, Γεωγραφικά αναγνώσματα, Ν. Χ. Αποστολίδης, Τα κατοικίδια έντομα, Α. Κουρτίδης, Ψυχολογία του καθ' εκάστην βίου, Αρ. Ρούκης, Πολιτική οικονομία δι' οικοδέσποινας*».[92] Την ίδια χρονιά (1894) ο Σύλλογος ιδρύει τη *Γυναικεία Αθηναϊκή Βιβλιοθήκη*, που αναγγέλλεται με πρωτοσέλιδα δημοσιεύματα από την Καλλιρρόη Παρρέν,[93] ενώ το 1898 οργανώνει μια πιο σταθερή δομή για την ανώτερη εκπαίδευση των γυναικών, την *Ανωτέρα Σχολή Κυριών και Δεσποινίδων*. Το πρόγραμμα μαθημάτων συμπεριλαμβάνει θρησκευτικά, ιστορία, αρχαία και νεότερη γραμματολογία, ερμηνεία αρχαίων συγγραφέων, φυσική ιστορία, υγιεινή και παιδαγωγική και οι πρώτοι διδάσκοντες είναι οι γνωστοί λόγιοι και καθηγητές του πανεπιστημίου: Χαρίσιος Παπαμάρκου, Σπυρίδων Λάμπρου, Γεώργιος Σωτηριάδης, Παντελής Κριεζής, Βλάσιος Σκορδέλης, Σπυρίδων Μηλιαράκης και Σπυρίδων Μαγγίνας.[94] Τα περιεχόμενα του προγράμματος της Σχολής, όπως και οι διδάσκοντες αναδεικνύουν τον σχετικά συντηρητικό ιδεολογικό προσανατολισμό του Συλλόγου.

Ένα περισσότερο ριζοσπαστικό πρόγραμμα υλοποιεί η *Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή* που ιδρύεται στην Αθήνα το 1921 και λειτουργεί έως το 1923, με πρωτοβουλία του Δ. Γληνού και τη συνεργασία του Συνδέσμου Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναικός (βλ. **κεφ. 3**).[95] Η Σχολή οργανώνεται στη βάση διετούς κύκλου σπουδών και την εφορευτική της επιτροπή συγκροτούν μέλη τόσο από το διοικητικό συμβούλιο του Εκπαιδευτικού Ομίλου (στο οποίο μετέχει και ο Γληνός) όσο και του Συνδέσμου Ελληνίδων για τα Δικαιώματα της Γυναίκας. Σκοπός της λειτουργίας της ορίζεται «*να δώση ανώτερη ιστορική, καλλιτεχνική, φιλοσοφική και κοινωνιολογική μόρφωση στις γυναίκες που θέλουν να κατανοούν και να υποβοηθούν τις τάσεις του συγχρόνου πολιτισμού και προ πάντων του νεοελληνικού και να μετέχουν συνειδητά στη σύγχρονη προοδευτική κίνηση*».[96] Τα μαθήματα που διδάσκονται φαίνεται να αντιστοιχούν στις εκσυγχρονιστικές μορφωτικές/εκπαιδευτικές στοχεύσεις της Σχολής: παγκόσμια ιστορία, ιστορία εικαστικών τεχνών, λογοτεχνία (νεότερη και κλασική), ψυχολογία, φιλοσοφία και κοινωνιολογία.[97] Αντιδράσεις για τη λειτουργία της Σχολής σημειώνονται από το Λύκειο Ελληνίδων και την Καλλιρρόη Παρρέν, γεγονός που αναδεικνύει μια όψη των ιδεολογικών διαφορών (και στρατηγικών) που χωρίζουν τα γυναικεία σωματεία κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Το 1911 ιδρύεται από την Καλλιρρόη Παρρέν το *Λύκειον των Ελληνίδων* με σημαντική πολιτιστική δραστηριότητα και έμφαση στις λαϊκές παραδόσεις, προσανατολισμό εμφανώς διαφορετικό από τις έως τα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα προτεραιότητες της Παρρέν. Σύμφωνα με το καταστατικό του, «*σκοπός του Λυκείου των Ελληνίδων είναι ο μεταξύ των γυναικών των γραμμάτων, των επιστημών και των τεχνών και εν γένει της ανωτέρας αναπτύξεως σύνδεσμος προς εξυπηρέτησιν της προόδου του φύλου των*».[98] Στη συνέχεια με τον κανονισμό του 1914 ο σκοπός του Λυκείου, που αρχικά περιλαμβάνει τέσσερα τμήματα, το Φιλολογικό, το Επιστημονικό, το Παιδαγωγικό και το Καλλιτεχνικό, επεκτείνεται (και η έμφαση μετατίθεται) σε πεδία όπως «*η αναγέννησις και διατήρησις των ελληνικών εθίμων και παραδόσεων*», «*η ενίσχυσις της εις πάντα κλάδον εργαζομένης γυναικός*» και ως μέσα για την επίτευξη των σκοπών αυτών προκρίνονται «*η λειτουργία αναγνωστηρίων, δανειστικής βιβλιοθήκης, η διοργάνωσις μαθημάτων και ομιλιών*», ειδικών δράσεων για τη μητέρα και το παιδί κ.ά., στοιχεία που φανερώνουν τον σαφή προσανατολισμό του Λυκείου προς την κατεύ-

---

[91] Καλλιρρόη Παρρέν, «Και ο Παρνασσός υπέρ των γυναικών», *Εφημερίς των Κυριών*, 346 (3 Απριλίου 1894): 1-2.

[92] [Καλλιρρόη Παρρέν], «Σύλλογος Παρνασσός: Τα μαθήματα διά κυρίας», *Εφημερίς των Κυριών*, 356 (12 Ιουνίου 1894): 6.

[93] Καλλιρρόη Παρρέν, «Αθηναϊκή γυναικεία βιβλιοθήκη. Γυναίκες και βιβλία», *Εφημερίς των Κυριών*, 368 (9 Οκτωβρίου 1894): 1-2· της ίδιας, «Αι γυναίκες προοδεύουν», *Εφημερίς των Κυριών*, 413 (8 Οκτωβρίου 1895): 1-2· της ίδιας, «Η διεθνής βιβλιοθήκη των κυριών», *Εφημερίς των Κυριών*, 380 (8 Ιανουαρίου 1895): 6.

[94] «Αγωγή – Εκπαίδευσις. Ανωτέρα Σχολή Κυριών και Δεσποινίδων», *Δελτίον της Εθνικής Αγωγής*, 2 (15 Μαρτίου 1898): [2]· 18 (Νοεμβρίου 1898): [3].

[95] Για το χρονικό της ίδρυσης και λειτουργίας της σχολής, βλ. Μαριάνθη Μπέλλα, «Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή του Δημήτρη Γληνού (1921-1923) και η εκπαίδευση των γυναικών στην Ελλάδα» (μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Ε.Κ.Π.Α., 2011).

[96] Δημήτρης Γληνός, *Γυναικείος ανθρωπισμός* (Αθήνα: Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή, 1921), 6.

[97] Στο ίδιο, 29.

[98] Β.Δ. «Περί εγκρίσεως του Καταστατικού του Λυκείου των Ελληνίδων», *Φ.Ε.Κ.* 51, 19 Φεβρουαρίου 1911, 197-198. Για την παρουσία και τις δραστηριότητες του Λυκείου υπάρχουν συνεχείς αναφορές στην *Εφημερίδα των Κυριών*. Αναλυτική παρουσίαση στο Αβδελά, επιμ., *Το Λύκειον των Ελληνίδων. 100 χρόνια* (βλ. υποσημ. 35).

θυνση του λαϊκού πολιτισμού αντί των φεμινιστικών προταγμάτων.[99] Το Α΄ Εθνικό Γυναικείο Συνέδριο που οργάνωσε το Λύκειο στην Αθήνα το 1921 οριοθετεί το τέλος μιας εποχής και τη συντηρητική στροφή του Λυκείου, αφού στο προσκήνιο εμφανίστηκαν νέες γυναικείες οργανώσεις με πιο προωθημένες απόψεις.

Προς την προαναφερόμενη κατεύθυνση κινείται η πολυδιάστατη δράση του Λυκείου, με το οποίο συνεργάζονται πολλές λόγιες, απόφοιτες του πανεπιστημίου και γυναίκες των ανώτερων κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων της Αθήνας. Στο διοικητικό του συμβούλιο μετέχουν οι Άννα Αποστολάκη και Σοφία Μινέικο στην Εφορία των Επιστημόνων, η Νίνα Φωκά στην Εφορία της Ωδικής και οι Ελένη Γεωργαντή και Α. Ναυπλιώτου στην Εφορία της Ζωγραφικής και Γλυπτικής.[100]

Από το πρώτο έτος της λειτουργίας του οργανώνει ένα ευρύ πρόγραμμα διαλέξεων και λαϊκών μαθημάτων, στο οποίο το πρόσθετο ριζοσπαστικό στοιχείο είναι ότι ομιλήτριες είναι αποκλειστικά γυναίκες επιστημόνισσες: «*Αλλ' ό,τι αποτελεί αληθή νεωτερισμόν είναι αι ομιλίαι του Λυκείου των Ελληνίδων. Εδώ οι ρήτορες είναι κυρίως επιστήμονες και κυρίαι της νεωτέρας Φιλολογίας, αι πλείσται των οποίων θα ακουσθούν δια πρώτην φοράν. Ο νεωτερισμός αυτός προκαλεί από τώρα εξαιρετικόν ενδιαφέρον*».[101] Οι ομιλήτριες και τα θέματα της πρώτης σειράς των διαλέξεων του 1911 είναι:

- Καλλιρρόη Παρρέν: Περί του σκοπού του Λυκείου των Ελληνίδων.
- Αγγελική Παναγιωτάτου: Περί υγιεινών προφυλάξεων κατά των επιδημικών νόσων.
- Άννα Κατσίγρα-Μελά: Η παιδοκομία.
- Μαρία Καλαποθάκη: Προβλεπτικά μέτρα κατά της σκωλιώσεως του παιδικού σκελετού.
- Μυρσίνη Κλεάνθους: Περί των γυναικείων τύπων του Σοφοκλέους. Τέκμησα – Δηιάνειρα.
- Άννα Κατσίγρα-Μελά: Η κ. Σεβινιέ και τα γιατροσόφια της.
- Θηρεσία Ροκά-Ευαγγελίδου: Η φιλόσοφος Υπατία.
- Άννα Αποστολάκη: Περί Κνωσού.
- Αύρα Θεοδωροπούλου: Επί μουσικού θέματος.
- Ελένη Γεωργαντή: Περί της γυναικός εις την γλυπτικήν.[102]

Η σειρά των διαλέξεων του Λυκείου Ελληνίδων συνεχίζεται με επιτυχία και τα επόμενα χρόνια με ομιλήτριες από ποικίλους επιστημονικούς χώρους. Η Ελίζα Λογοθετοπούλου, για παράδειγμα, με σπουδές δημοσιονομίας στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου μίλησε το 1914 «Περί της Γυναικός εις την Κοινωνίαν και την Πολιτείαν», η Ελμίνα Ζάννου, διδάκτωρ του Πανεπιστημίου της Σορβόνης, το 1915 για τη γαλλίδα συγγραφέα Πιέρ Κουλβαίν, η μαθηματικός Μαρία Ζερβού το 1915 για το φεμινισμό από επιστημονική άποψη και η φιλόλογος Άννα Σταματελάτου το 1920 ανέλυσε (σε τρεις διαλέξεις) τα έργα γάλλων λογοτεχνών.[103] Στην περίπτωση δηλαδή των διαλέξεων του Λυκείου το μορφωτικό εγχείρημα παρουσιάζει από την πλευρά του φύλου μια αυτοτέλεια και έναν ιδιαίτερο δυναμισμό, καθώς η όλη δραστηριότητα υλοποιείται από γυναίκες επιστημόνισσες, κατ' αναλογία με το δημοσιογραφικό εγχείρημα της *Εφημερίδας των Κυριών*, το μόνο έντυπο το οποίο στηρίζεται αποκλειστικά σε γυναικείες συνεργασίες.

6.3.2.3 Γενικότερες κοινωνικές παρεμβάσεις – Ατομικές πρωτοβουλίες – Παρουσία στην κοινωνική ζωή

Η συλλογική δραστηριότητα των γυναικών, παρότι επικεντρώνεται σε δράσεις που βελτιώνουν τη ζωή, την εργασία, την κοινωνική και τη μορφωτική κατάσταση των ομοφύλων τους, δεν αφορά αποκλειστικά σε αυτή μόνον την κοινωνική κατηγορία. Πολλές από τις δραστηριότητες των φιλανθρωπικών και μορφωτικών συλλόγων συμπεριλαμβάνουν και τα δυο φύλα. Η «ελεητικής» μορφής δράση των γυναικείων συλλόγων αφορά στις «πάσχουσες κοινωνικές ομάδες» αδιακρίτως φύλου, η πληρωμή για την αποφυλάκιση ατόμων (στον οθωμανικό χώρο) πρωτίστως στον ανδρικό πληθυσμό, ενώ η μέριμνα για τις ενδεείς τάξεις των εργατών συ-

---

[99] Νίκος Ανδριώτης και Ελένη Πρωτόπαπα, «Αναδρομή στην ιστορία του Λυκείου των Ελληνίδων», στο *Το Λύκειον των Ελληνίδων. 100 χρόνια* (βλ. υποσημ. 35), 22.

[100] Στο ίδιο, 23-25.

[101] Καλλιρρόη Παρρέν, «Ομιλίαι του Λυκείου των Ελληνίδων», *Εφημερίς των Κυριών*, 1012 (15-31 Οκτωβρίου 1911): 1782.

[102] Καλλιρρόη Παρρέν, «Αι διαλέξεις του Λυκείου Ελληνίδων», *Εφημερίς των Κυριών*, 1001 (1-15 Μαρτίου 1911): 1532-1534· της ίδιας, «Ομιλίαι του Λυκείου των Ελληνίδων», *Εφημερίς των Κυριών*, 1012 (15-31 Οκτωβρίου 1911): 1782· «Λογοδοσία Λυκείου Ελληνίδων 1911, Α΄, Β΄, Γ΄», *Εφημερίς των Κυριών*, 1023 (15-31 Μαΐου 1912): 2044-2046· 1024 (1-15 Ιουνίου 1912): 2083-2085· 1025 (15 Ιουνίου – 15 Ιουλίου 1912): 2113-2119. Βλ. σχετικά Ζιώγου-Καραστεργίου, *Γυναίκες και ανώτατη εκπαίδευση*, 102-105.

[103] «Γράμματα και Τέχναι», *Πινακοθήκη*, 155 (Ιανουάριος 1914): 181· 167 (Ιανουάριος 1915): 157· 169 (Μάρτιος 1915): 9· 229-230 (Μάρτιος-Απρίλιος 1920): 16.

μπεριλάμβανε ή στρεφόταν κάποιες φορές στον ανδρικό εργατικό πληθυσμό· ο *Σύνδεσμος Κυριών Σμύρνης* (1919-1922), για παράδειγμα, είχε ως στόχο την εξεύρεση και προσφορά εργασίες στους άνεργους εργάτες της πόλης. Οι πολεμικές περιπέτειες (από τα τέλη του 19ου αιώνα έως και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο) δημιούργησαν ανάγκες υποστηρικτικών δομών τόσο για την έμμεση υποστήριξη του στρατού όσο και των κοινωνικών συνεπειών των πολέμων. Πολυάριθμοι «εθνικοί» γυναικείοι σύλλογοι δημιουργήθηκαν ή μετέβαλαν τη δράση τους σε εθνικο-πατριωτική σε όλον τον ελληνόφωνο χώρο (εντός και εκτός των ελληνικών συνόρων) και ιδιαίτερα στις περιοχές που αποτελούσαν εθνικό διακύβευμα και θέατρα των πολεμικών συγκρούσεων. Σύλλογοι με την επωνυμία «η αδελφή του στρατιώτου», όπως π.χ. *Κυδωνιάτις Αδελφή του Στρατιώτου* (1922), *Μικρασιάτις Αδελφή του Στρατιώτου* (Σμύρνη, 1919), *Η Αδελφή του Στρατιώτου* (Κασαμπάς, 1922), ή παρόμοιες επωνυμίες, όπως *Σωματείον Αμύνης Ελληνίδων* (Κασαμπάς), είναι ενδεικτικοί των στόχων και της δραστηριότητάς τους, ενώ συχνά «οι ενώσεις δεσποινίδων» της ίδιας περιόδου, όπως *Ένωσις Δεσποινίδων Αζαρίου* (1922), *Σύλλογος Δεσποινίδων η «Αναγέννησις»* (Κυδωνίες, 1922), *Σύνδεσμος Δεσποινίδων Αϊδινίου* (1919), συστήνονται με τους προαναφερόμενους στόχους. Οι γυναικείες συλλογικότητες συνέβαλλαν στη νοσοκομειακή περίθαλψη τραυματιών, τη διεκπεραίωση της αλληλογραφίας των στρατιωτών με τις οικογένειές τους και πρωτίστως στην υποστήριξη και περίθαλψη των προσφύγων. Δραστηριότητα στο πεδίο αυτό ανάπτυξαν όλες σχεδόν οι προαναφερθείσες στο κεφάλαιο αυτό συλλογικότητες. Το Λύκειο Ελληνίδων, για παράδειγμα, δραστηριοποιείται στην περίθαλψη προσφύγων από την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων έως το 1922,[104] ο Πανελλήνιος Σύλλογος Γυναικών (πρώην Εργάνη Αθηνά) διοργανώνει προσφυγικά συσσίτια στην Ήπειρο και Μακεδονία κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους και ο Σύλλογος Γυναικών Θεσσαλονίκης (1917) (παράρτημα του προαναφερόμενου) στρέφεται στην περίθαλψη παιδιών-προσφύγων από τη Θράκη και την Ανατολική Ρωμυλία.[105]

Η πλέον καίρια παρέμβαση των γυναικών στην κοινωνική, πολιτισμική πνευματική ζωή υλοποιείται μέσω της συλλογικής τους δραστηριότητας, τόσο λόγω της σημασίας των μαζικών παρεμβάσεων και του συμβολισμού που ενέχουν όσο και λόγω της δυναμικής των εγχειρημάτων. Και σε ατομικό όμως επίπεδο (μη οργανωμένο συλλογικά) η γυναικεία συμμετοχή αφορά σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής, πνευματικής και πολιτισμικής ζωής, επιφέροντας συχνά ρωγμές σε κατεστημένες πολιτισμικές δομές και αλλαγές νοοτροπιών και συνηθειών. Η κατά παρέκκλιση από τον «κανόνα» συμμετοχή της Σαπφούς Λεοντιάδος και της Καλλιόπης Κεχαγιά ως ομιλητριών στις διαλέξεις του *Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως* ή της Αικατερίνης Λασκαρίδου στις διαλέξεις του *Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός* σηματοδοτεί την πρόσβαση και «αποδοχή» των γυναικών (ως «εξαιρέσεων» αρχικά) στην κοινωνικά ισχυρή πνευματικής ελίτ της Κωνσταντινούπολης και της Αθήνας, αντίστοιχα. Η Καλλιόπη Κεχαγιά από το 1875 έως το 1888 δίνει έξι διαλέξεις σε θέματα αρχαίας ελληνικής τέχνης και η Σαπφώ Λεοντιάς από το 1883 έως το 1898 εννέα διαλέξεις σε θέματα σχετικά με τη θέση των γυναικών στην κοινωνία, την αρχαία ελληνική ποίηση και την τραγωδία,[106] η Αικατερίνη Λασκαρίδου παρουσιάζει από το βήμα του *Παρνασσού* τη φροεβελιανή θεωρία, ενώ θέματα σχετικά με το γυναικείο ζήτημα εντάσσονται σταδιακά στο πρόγραμμα των διαλέξεων του ίδιου συλλόγου.[107] Ένα παράδειγμα ατομικών πρωτοβουλιών στο πεδίο που αναπτύσσεται εδώ αποτελούν οι πρωτοβουλίες της Σεβαστής Καλλισπέρη, η οποία οργανώνει και υλοποιεί το 1894 σειρά δημόσιων αρχαιολογικών μαθημάτων με επιτόπιες επισκέψεις στους αρχαιολογικούς χώρους: «*Ούτω ο ένδοξος βράχος της Ακροπόλεως*», σχολιάζει η Καλλιρρόη Παρρέν, «*είδε και πάλιν τας Ατθίδας ανά ομάδας αναρριχωμένας επί των γραφικωτάτων ράχεων και συνωστιζομένας υπό το Ερέχθειον, υπό το περίστυλον του οποίου η δεσποινίς Καλλισπέρη ανέγνωσε την αρχαιολογικήν πραγματείαν της*».[108]

Στο Πρώτο Ελληνικό Εκπαιδευτικό Συνέδριο του 1904, το οποίο οργανώνεται με πρωτοβουλία του *Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων*, του *Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός* και του *Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων*, η συμμετοχή των γυναικών συνέδρων –στη συντριπτική τους πλειονότητα δασκάλες, καθηγήτριες και διευθύντριες παρθεναγωγείων– ανέρχεται στο 15,4% του συνόλου των συνέδρων,[109] όταν στο Συνέδριο των Ελληνικών Συλλόγων του 1879, στο οποίο κεντρικό θέμα συζήτησης ήταν

[104] Ανδριώτης και Πρωτόπαπα, «Αναδρομή στην ιστορία του Λυκείου των Ελληνίδων», 32-33.
[105] Κάννερ, *Έμφυλες κοινωνικές διεκδικήσεις*, 258-266.
[106] Κάννερ, *Έμφυλες κοινωνικές διεκδικήσεις*, 162.
[107] Φιλολογικός Σύλλογος "Παρνασσός", «Λογοδοσία: Αναγνώσματα, ομιλίαι και διαλέξεις», *Επετηρίς* (Αθήνα: Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, 1896): ιγ΄-κδ΄.
[108] Καλλιρρόη Παρρέν, «Διδασκαλία της Δος Σεβαστής Καλλισπέρη επί της Ακροπόλεως», *Εφημερίς των Κυριών*, 351 (8 Μαΐου 1894): 6.
[109] *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, εν Αθήναις, 31 Μαρτίου – 4 Απριλίου 1904. Μετά σχολικής εκθέσεως* (Αθήνα: Γραφείο της Διευθύνουσας Επιτροπής, 1904)· Ανδρονίκη Φωτιάδου, *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέ-*

η εκπαίδευση, δεν αριθμείται ούτε μια γυναικεία συμμετοχή ανάμεσα στους 95 εκπροσώπους 63 συλλόγων και φορέων,[110] αποτυπώνει καθαρά τη μαζικότερη συμμετοχή των γυναικών στις πολιτισμικές/επιστημονικές διεργασίες και τις συνεκδοχικές αλλαγές που σταδιακά συντελούνται στην έμφυλη κοινωνική ιδεολογία και στην κουλτούρα του κόσμου των λογίων. Στο συνέδριο μετέχουν εκπαιδευτικοί (και των δύο φύλων) από το ελληνικό κράτος και τις ελληνορθόδοξες κοινότητες· μεταξύ των γυναικών απαντώνται ονόματα γνωστών για την εποχή παιδαγωγών, όπως της Αικατερίνης Λασκαρίδου, της Καλλιόπης Κεχαγιά, της Σεβαστής Καλλισπέρη, της Ελένης Μπουκουβάλα, αλλά και της Καλλιρρόης Παρρέν. Οι εισηγήσεις και τα υπομνήματα των προαναφερόμενων παιδαγωγών δημοσιεύονται στα Πρακτικά του Συνεδρίου και στο περιοδικό *Εθνική Αγωγή*, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στην παραγωγή εκπαιδευτικών πορισμάτων και ερμηνειών για την κατάσταση της ελληνικής εκπαίδευσης. Ίσως έχει κάποια αξία εδώ να σημειωθεί (για τις αντιστάσεις στην «αποδοχή» των γυναικών στον ανδροκρατούμενο κόσμο της επιστημονικής και πνευματικής ελίτ) ότι, ενώ πρόεδρος του τμήματος της γυναικείας αγωγής του προαναφερόμενου Συνεδρίου είναι η Αικατερίνη Λασκαρίδου, την εισηγητική έκθεση στο τμήμα αυτό παρουσίασε ο Αριστοτέλης Κουρτίδης.[111]

Γενικότερα οι γυναίκες την περίοδο αυτή εισέρχονται σε όλους τους τομείς της πνευματικής ζωής, μετέχοντας στο διάλογο και στους προβληματισμούς, ιδιαίτερα τους εκπαιδευτικούς που αφορούν στη μελέτη αυτή, μέσα από συλλογικές δραστηριότητες αλλά και ατομικές πρωτοβουλίες και συμμετοχές σε ευρύτερα κινήματα. Ενδεικτική αναφορά: Μεταξύ των μελών του Εκπαιδευτικού Ομίλου καταγράφονται 158 γυναίκες (σε σύνολο 890), δασκάλες, καθηγήτριες, λογοτέχνιδες, λόγιες (Πηνελόπη Δέλτα, Αύρα Θεοδωροπούλου, Γαλάτεια Καζαντζάκη, Ναταλία Μελά, Αγλαΐα Μεταλληνού, Ιωάννα Σεφεριάδου κ.ά.)·[112] το 1910 η Κατίνα Παπά και η Άννα Αποστολάκη συμπεριλαμβάνονται στα μέλη της Φοιτητικής Συντροφιάς· η Αγγελική Παναγιωτάτου ιδρύει στην Αλεξάνδρεια το 1912 δύο γυναικείους συλλόγους, την Ένωση και τον Σύνδεσμο των Ελληνίδων,[113] ενώ η φιλόλογος Σταματίνα Καζαντζή ιδρύει τον Πανελλήνιο Διδασκαλικό Σύνδεσμο Κυριών το 1912.[114]

6.4 Χειραφέτηση – Φεμινισμός

Η φεμινιστική κίνηση στην Ελλάδα κάνει την εμφάνισή της με τον «κύκλο της *Εφημερίδας των Κυριών*», την ομάδα δηλαδή των γυναικών που συσπειρώνεται γύρω από το εν λόγω έντυπο και την εκδότριά του Καλλιρρόη Παρρέν το 1887 και αποτελεί την κύρια έκφραση του «ελληνικού φεμινισμού» στα τέλη του 19ου αιώνα και έως τις δυο πρώτες δεκαετίες 20ού, έως την εμφάνιση δηλαδή νέων συλλογικοτήτων-φορέων μιας άλλης φεμινιστικής έκφρασης στην περίοδο του Μεσοπολέμου. Πρόκειται για εγγράμματες γυναίκες, εκπαιδευτικούς στην πλειονότητά τους, αλλά και γυναίκες των αστικών στρωμάτων της αθηναϊκής κοινωνίας, λόγιες και νέες επιστημόνισσες, που με τις συνεργασίες τους στην *Εφημερίδα των Κυριών* και τη στελέχωση των σωματείων και ιδρυμάτων που συστήνονται με δικές τους πρωτοβουλίες συγκροτούν την πρώτη δημόσια γυναικεία συλλογική έκφραση (ρητορική και έμπρακτη) υπέρ των γυναικών.

Η διαφοροποίηση της ομάδας των γυναικών της *Εφημερίδας των Κυριών* από προγενέστερες φεμινιστικές εκφράσεις και διατυπώσεις έγκειται: α) στον ατομικό ή/και μεμονωμένο χαρακτήρα των προγενέστερων εκφράσεων/εκδηλώσεων. Άτομα δηλαδή και όχι ομάδες/συλλογικότητες διατυπώνουν αιτήματα και ασκούν κριτική στην κοινωνία/θεσμικούς φορείς για την άνιση ή μεροληπτική αντιμετώπιση των γυναικών, β) όχι μόνον γυναίκες αλλά και άνδρες (σε παρόμοια αναλογία) εκφέρουν λόγο υπέρ των γυναικών, και γ) τα αιτήματα που διατυπώνονται επιζητούν άμεσα ή έμμεσα την ανδρική διαμεσολάβηση ή/και εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πρόγραμμα κοινωνικής ανακαίνισης και προόδου (το οποίο και προτάσσεται), μέρος του οποίου αποτελούν τα γυναικεία προτάγματα.

Ο λόγος για παράδειγμα του περιοδικού *Κυψέλη*, παρότι διατυπώνει τα ίδια –θα μπορούσε να υποστη-

---

δριον, Αθήναι, Μάρτιος-Απρίλιος 1904: Η αντίφαση του εκπαιδευτικού αιτήματος στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα (Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, Ι.Α.Ν.Ε., 1998).

[110] *Συνέδριον των Ελληνικών Συλλόγων: Πρακτικά της πρώτης αυτού Συνόδου συγκροτηθείσης εν Αθήναις εν έτει 1879* (Αθήνα: Π. Περρής, 1879).

[111] Φωτιάδου, *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον*, 225-257.

[112] Αλέξης Δημαράς, *Εκπαιδευτικός Όμιλος – Κατάλογος μελών 1910-1927: Σύνθεση-Περιγραφή-Εκτιμήσεις* (Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1994).

[113] Αγγελική Παναγιωτάτου, *Ο αγών της ζωής μου* (Αλεξάνδρεια: χ.έ., 1951), 7.

[114] «Εορτή του Πανελληνίου Διδασκαλικού Συνδέσμου», *Ελληνική Επιθεώρησις*, 56 (Ιούνιος 1912): 222-223· Σταματίνα Καζαντζή, «Ο Πανελλήνιος Διδασκαλικός Σύνδεσμος των Κυριών (Ομιλία)», *Ελληνική Επιθεώρησις*, 58-59 (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1912): 269-271.

ριχθεί– αιτήματα και προτάσεις με αυτά του λόγου της *Εφημερίδος των Κυριών* (ισότητα «των δύο γενών», ίση και ίδια εκπαίδευση των δύο φύλων και μάλιστα χωρίς κοινωνικο-ταξικές διακρίσεις, επαγγελματική εκπαίδευση και εργασιακή απασχόληση των γυναικών), συνιστά μια μεμονωμένη «φωνή» στα μέσα του 19ου αιώνα, που εντάσσει τα αιτήματα αυτά σε ένα γενικότερο σχέδιο κοινωνικής προόδου, ως ουσιαστικό και εκ των ων ουκ άνευ τμήμα του, προτάσσοντας ως θεμελιακό επιχείρημα τη φυσική ισότητα των ανθρώπων. Το ίδιο ισχύει και για τον κυρίαρχο λόγο του περιοδικού *Ευρυδίκη*, που παρότι όχι πλέον μοναχικός, εντούτοις η έκκληση προς τις ανδροκρατούμενες κοινωνικές αρχές να υλοποιήσουν τα αιτήματα που διατυπώνονται στο έντυπο αποτελεί κύριο χαρακτηριστικό του, αν και έχει αρχίσει να διαφαίνεται η στροφή/παρότρυνση προς τις ίδιες τις γυναίκες να αναλάβουν την υπεράσπιση του φύλου τους («*δια της γυναικείας δημοσιογραφίας*»,[115] μέσο που αξιοποιεί ο κύκλος της Παρρέν). Παράδειγμα δε ενός και δυναμικότερου λόγου υπέρ των γυναικών αποτελεί η αρθρογραφία στο περιοδικό *Δεκέβαλος* (Βουκουρέστι, 1874) του Θ. Πασχίδη και κάποιες αναδημοσιεύσεις της στην εφημερίδα *Ιωνία* της Σμύρνης. Η επιχειρηματολογία και τα αιτήματα του εκδότη φαίνεται να απέχουν σημαντικά ως προς την προώθηση της γυναικείας κοινωνικής κατάστασης από τη λογική «της ισότητας στη διαφορά» που κυριαρχεί στη σχεδόν σύγχρονή του *Ευρυδίκη*.

Αντιθέτως, στον κύκλο της *Εφημερίδας των Κυριών*, πέραν του ότι οι γυναίκες συνιστούν μια συγκροτημένη –μικρή– συλλογικότητα, η χειραφέτηση των γυναικών με τις δικές τους δυνάμεις συνιστά βασικό άξονα της ρητορικής και της δράσης τους και θεωρητική θέση που κατά την Ελένη Βαρίκα υποδεικνύει συγκρότηση φεμινιστικής συνείδησης και οριοθετεί το φεμινισμό (στην ελληνική του εκδοχή) από πρωτο-φεμινιστικές εκφάνσεις του (όπως θεωρεί τις προαναφερόμενες εκδηλώσεις). Παρά το γεγονός ότι ο ορισμός αυτός (ως μόνος ορισμός) και οι διαχωρισμοί που απορρέουν από αυτόν έχουν αμφισβητηθεί, διατηρούν την αξία τους, καθώς καταγράφουν την πορεία συγκρότησης της φεμινιστικής συνείδησης και δράσης στην Ελλάδα. Ο κύκλος αυτός των γυναικών συνειδητοποιεί τη στενότητα της «γυναικείας σφαίρας» και αμφισβητεί τα όριά της, μετατοπίζει το βάρος της επιχειρηματολογίας από τη διαφορά στην ισότητα και από το πεδίο της φύσης στο πεδίο των δικαιωμάτων.[116] Οι δυναμικές παρεμβάσεις της *Εφημερίδας των Κυριών* και ο μαχητικός λόγος της Κ. Παρρέν (ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια της έκδοσης του εντύπου) στο δημόσιο διάλογο για κοινωνικά, εκπαιδευτικά, εργασιακά ζητήματα, εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις και νομοθετικές ρυθμίσεις που αφορούν στη μόρφωση, στη ζωή και στην εργασία των γυναικών, όπως και οι πρωτοβουλίες παρέμβασης στην πράξη, πιστοποιούν την τομή στην πορεία του γυναικείου ζητήματος στην Ελλάδα.

Τα αιτήματα-θέματα που προωθούνται μέσα από τις σελίδες της *Εφημερίδας των Κυριών* είναι η ισότιμη πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση (δημόσια μέση εκπαίδευση, επαγγελματική και τριτοβάθμια), δικαιώματα στην εργασία και νομική προστασία της γυναικείας εργασίας. Τα θέματα αυτά παρότι συζητούνται και πριν τα τέλη της δεκαετίας του 1880 (ιδιαίτερα τα σχετικά με την ισότιμη μέση εκπαίδευση των γυναικών και σε μικρότερο βαθμό τα της γυναικείας εργασίας) εντάσσονται στην επιχειρηματολογία της «διαφοράς» και, στο πλαίσιο αυτής, της βελτίωσης της μορφωτικής και κοινωνικής θέσης των γυναικών. Η συζήτηση αφορά τη «γυναίκα» (*Λόγος περί γυναικός και Ελληνίδος*, «Ολίγα περί γυναικών», «Η θέσις της γυναικός εν τη κοινωνία»),[117] χωρίς να ανακινεί αυτό που στη συνέχεια θα τεθεί καθαρά από την *Εφημερίδα των Κυριών* ως «γυναικείο ζήτημα» και γυναικεία «χειραφέτηση» και θα συζητηθεί με πυκνότητα άρθρων και ένταση: «*Άρθρα επί άρθρων αδιακόπως δημοσιεύονται θίγοντα το γυναικείον ζήτημα, όπερ γυναίκες και άνδρες μετά ζωηρότητος τιμώσης τον ζήλον αυτών συζητούσι*»·[118] «*τας στήλας δύο μεγάλων αθηναϊκών εφημερίδων πληρούσιν από τινος άρθρα και γνώμαι περί της εμπρεπούσης θέσεως της γυναικός εν τη συγχρόνω κοινωνία*».[119] Και η Καλλιρρόη Παρρέν σημειώνει: «*Και επειδή αι γυναίκες ήρχισαν να ζουν, όχι μόνον γίνεται λόγος δι' αυτάς, αλλά και γίνεται πολύς λόγος και το ζήτημά των απασχολεί την μεγαλυτέραν μερίδα των σοφών*».[120]

Από τα τέλη λοιπόν της δεκαετίας του 1880 τίθεται εκ νέου ρητά «*το γυναικείον ζήτημα*». Μετά τη φιλοσοφικο-πολιτική αντιπαραθετική συζήτηση του 18ου – αρχών 19ου αιώνα και τη «σύγκλιση» στο δόγμα της «ισότητας στη διαφορά» στη δεκαετία του 1870, η σχετική συζήτηση την περίοδο αυτή παίρνει «πολεμικό»

---

[115] Παρρέν, *Φεμινισταί και φεμινίστριαι*, 29.

[116] Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, 203 και κυρίως το κεφ. 4 (Ο φεμινισμός της *Εφημερίδος των Κυριών*, 1887-1907), όπου γίνεται διεξοδική ανάλυση.

[117] Βλ. ενδεικτικά Γρηγόριος Παππαδόπουλος, *Λόγος περί γυναικός και Ελληνίδος* (Αθήνα: Λ. Δ. Βιλλαράς, 1866)· Γεώργιος Φιλάρετος, «Ολίγα περί γυναικών», *Παρθενών*, 3 (1873): 371-376· Καλλιόπη Κεχαγιά, «Η θέσις της γυναικός εν τη κοινωνία», *Αττικόν Ημερολόγιον του έτους 1882*, 1881, 305-327.

[118] Δεσποινίς Βελόνη, «Αθηναϊκαί στιγμαί», *Οικογένεια*, 3 (18 Ιανουαρίου 1897): 21.

[119] Γ., «Το γυναικείον ζήτημα», *Εθνική Αγωγή*, 17 (15 Οκτωβρίου 1898): 270.

[120] Καλλιρρόη Παρρέν, «Το γυναικείον ζήτημα: Α. Οι δύο αιώνιοι αντίπαλοι», *Εφημερίς των Κυριών*, 642 (3 Δεκεμβρίου 1900): 1-2.

χαρακτήρα, καθώς φαίνεται να διακυβεύονται η πατριαρχική κοινωνική τάξη πραγμάτων και τα εθνικά ιδεώδη της οικογένειας και της αποκλειστικής μητρότητας. Η συζήτηση συνδέεται την περίοδο αυτή με δύο νέες έννοιες, τη «χειραφέτηση και το «φεμινισμό». Ο φεμινισμός είναι έννοια που χρησιμοποιήθηκε στον δυτικό λόγο με διαφορετικά περιεχόμενα στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Εννοιολογικό περιεχόμενο που συνδέεται με το γυναικείο ζήτημα αποκτά προς τα τέλη του (και με αυτό εισέρχεται και στην ελληνική συζήτηση): αναφέρεται δε στο φυλογυνισμό και στο φιλογυνικό λόγο που αναπτύσσεται από μερίδα των ανδρών και όχι στις γυναικείες διεκδικήσεις και στις γυναίκες «φεμινίστριες». Η λέξη που την περίοδο αυτή αντιστοιχεί στο φεμινισμό και στις φεμινίστριες με το περιεχόμενο που λαμβάνουν οι όροι στον 20ό αιώνα είναι «χειραφέτηση» και «σουφραζέτες» (suffragette ή σουφραζέστ, όπως τη μεταγλωττίζει η Παρρέν,[121] από τον αγγλικό όρο suffrage που σημαίνει ψήφος/δικαίωμα ψήφου). Η λέξη χειραφέτηση ταυτίζεται εννοιολογικά με τα γυναικεία αιτήματα για οικονομική ανεξαρτησία (εργασία) και την πολιτική ψήφο και είναι ο όρος που έλκει την κοινωνική αντίδραση και προκαλεί την κοινωνική «πολεμική», παρότι η Καλλιρρόη Παρρέν και ο κύκλος των γυναικών της *Εφημερίδας των Κυριών* τονίζουν κατ' επανάληψη –επιδιώκοντας να μειώσουν τις αντιδράσεις και να αυξήσουν την αποδοχή των θέσεών τους– την ελληνική της «εκδοχή», όπως ο κύκλος αυτός τη συγκροτεί: στόχος δηλαδή της χειραφέτησης της Ελληνίδας δεν είναι η πολιτική χειραφέτηση και η διεκδίκηση του δικαιώματος της ψήφου (κάτι που καταδικάζουν ως ξένη, μη ελληνική, χειραφετική εκδοχή), αλλά η «ηθική, κοινωνική και δια της εργασίας χειραφέτηση».[122]

Παρόλα αυτά οι αντιδράσεις είναι ιδιαίτερα ισχυρές, όπως αποδεικνύει η παρακολούθηση της αρθρογραφίας της *Εφημερίδας των Κυριών*, αν και διαβαθμίζονται από την πλήρη απόρριψη της χειραφέτησης έως την επιφυλακτική στάση απέναντι στην εργασία των γυναικών και στην απόδοση του δικαιώματος της ψήφου. Μια επισήμανση-υπενθύμιση είναι ίσως αναγκαία εδώ. Οι αντιδράσεις στη γυναικεία χειραφέτηση –όπως προσδιορίζεται από την Καλλιρρόη Παρρέν ή όπως την προσλαμβάνουν οι μετέχοντες στη συζήτηση– δεν προέρχονται μόνον από τον ανδρικό κόσμο, του οποίου διακυβεύεται η «αυτονόητη» λόγω φύλου ανωτερότητα. Κατά της χειραφέτησης στρέφονται ή κρατούν επιφυλακτική θέση και γυναίκες, όπως οι γυναίκες του κύκλου των περιοδικών *Οικογένεια* και *Πλειάς* ή οι εκδότριες των περιοδικών *Βοσπορίς* και *Εφημερίς των Κυριών* (στο χώρο των κοινοτήτων), Κορνηλία Πρεβεζιώτου και Χαρίλεια Μελανδινού αντιστοίχως, οι οποίες αρθρώνουν έναν «πολεμικό» αντιχειραφετικό λόγο (βλ. **υποκεφάλαιο 6.2.3**). Υπάρχει όμως μια σαφής διαφοροποίηση ανάμεσα στον αντιχειραφετικό λόγο των γυναικών και τον αντίστοιχο ανδρικό: Παρότι ο γυναικείος αντιχειραφετικός λόγος αντιτίθεται σε οποιαδήποτε διεύρυνση του οικιακού ρόλου των γυναικών, δεν διακρίνεται όμως από το μισογυνισμό ο οποίος εγγράφεται στην ανδρική απερίφραστη απόρριψη της χειραφέτησης και των υπερασπιστριών της.[123]

Με το τέλος της δεκαετίας του 1910 η ελληνική εκδοχή της χειραφέτησης της Παρρέν έχει ιδεολογικά επιβληθεί, αλλαγή που έμμεσα αντικατοπτρίζεται στις θεσμικές και νομοθετικές αλλαγές (ή/και ενισχύεται από αυτές): Το 1890 η πρώτη φοιτήτρια γίνεται δεκτή στο πανεπιστήμιο και έως το 1920 οι φοιτήτριες έχουν φτάσει τον αριθμό των 392. Το 1914 ιδρύονται τα πρώτα διδασκαλεία θηλέων και το 1917-1919 τα πρώτα γυμνάσια θηλέων (Αθηνών και Θεσσαλονίκης), ενώ την ίδια περίοδο αρχίζουν να κατοχυρώνονται επαγγελματικά και εργασιακά δικαιώματα των γυναικών. Παράλληλα οι εθνικές πολεμικές περιπέτειες (πόλεμος του 1897, Μακεδονικός Αγώνας, Βαλκανικοί Πόλεμοι) έχουν ενισχύσει την εθνική/πατριωτική ρητορική, που προσανατολίζει και τη γυναικεία συλλογική δραστηριότητα και αποβαίνει ένας από τους στόχους/χαρακτηριστικά της χειραφέτησης: οικονομική ανεξαρτησία, προαγωγή του οικογενειακού ρόλου και της μητρότητας και συμβολή στην προαγωγή του έθνους. Η σύσταση της *Εθνικής Ένωσης Ελληνίδων* και του *Λυκείου Ελληνίδων* δείχνουν τη στροφή της Παρρέν προς έναν εντονότερα εθνικό προσδιορισμό που κλείνει τον κύκλο της πρώτης αυτής συζήτησης για τη γυναικεία χειραφέτηση.

Με το τέλος της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα οι προσδιορισμοί αυτοί της «συνετής» χειραφέτησης της Καλλιρρόης Παρρέν φαίνονται πλέον ξεπερασμένοι μπροστά στις νέες κοινωνικές συνθήκες (Μικρασιατική Καταστροφή, έλευση των προσφύγων, το τέλος της Μεγάλης Ιδέας, μαζικότερη συμμετοχή των γυναικών

---

[121] Καλλιρρόη Παρρέν, «Αι ελληνίδες Σουφραζέστ», *Εφημερίς των Κυριών*, 957 (1 Δεκεμβρίου 1908): 433-434.

[122] Σχετικά με τις δυο έννοιες και το περιεχόμενό τους στην ελληνική συζήτηση, βλ. Αγγέλικα Ψαρρά, «Μητέρα ή πολίτις; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920)», στο *Το φύλο των δικαιωμάτων: εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, *Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου, Αθήνα, 9-10 Φεβρουαρίου 1996* (Αθήνα: Νεφέλη και Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών ΔΙΟΤΙΜΑ, 1999), 90-107· της ίδιας, «Επίμετρο: Το μυθιστόρημα της χειραφέτησης ή Η "συνετή" ουτοπία της Καλλιρρόης Παρρέν», στο Καλλιρρόη Παρρέν, *Η χειραφετημένη* (Αθήνα: Εκάτη, 1999) (1η έκδ. 1900), 409-410.

[123] Βλ. Ψαρρά, «Επίμετρο», 475-478· Dalakoura, "Discourses on Women's Emancipation in the Ottoman Greek Women's Journals (1880-1912): 'Feminisms' in Ottoman Context".

στα κοινωνικά κινήματα, ενδυνάμωση των σοσιαλιστικών ιδεών). Έτσι το «πολιτικό» συνδέεται και με το γυναικείο κίνημα. Το αίτημα για πολιτική χειραφέτηση, που με επιμονή επεδίωκε η Παρρέν να διαχωρίσει από τον ελληνικό φεμινισμό, γίνεται πλέον το κεντρικό αίτημα στις νέες συλλογικότητες που προκύπτουν από τις νέες καταστάσεις και συνώνυμο της χειραφέτησης, που στη μετά το 1920 περίοδο αντικαθίσταται από τη λέξη φεμινισμός.[124]

6.4.1 Σύλλογοι Μεσοπολέμου: Νέες μορφές δράσης γυναικών

Μετά την κάμψη του γυναικείου κινήματος με τη στροφή στα εθνικά ζητήματα την περίοδο των Βαλκανικών και του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, νέες γυναικείες οργανώσεις συγκροτούνται –όπως και νέες εφημερίδες και περιοδικά που εκφράζουν τις διαφορετικές τάσεις των οργανώσεων εκδίδονται–, που με τις νέες διατυπώσεις των γυναικείων αιτημάτων μεταβάλλουν το χαρακτήρα του γυναικείου κινήματος και σηματοδοτούν το πέρασμα σε μια νέα εποχή. Το πρόταγμα των γυναικείων πολιτικών δικαιωμάτων –το δικαίωμα της ψήφου– γίνεται ταυτόσημο του γυναικείου κινήματος του Μεσοπολέμου, μαζί με το αίτημα για την πλήρη εξίσωση των δυο φύλων αναφορικά με τα εργασιακά δικαιώματα. Είναι η περίοδος που η χειραφέτηση δίνει τη θέση της στο φεμινισμό και οι διεκδικήσεις διατυπώνονται καθαρά στο όνομα της ισότητας και όχι του έθνους, της πατρίδας, της προόδου κ.λπ. Είναι η περίοδος των «φεμινιστικών κινημάτων» στην Ελλάδα σύμφωνα με τις ιστορικούς που μελέτησαν το εν λόγω ζήτημα.[125]

Η δράση των γυναικών του Μεσοπολέμου θα ολοκληρώσει το πρόγραμμα της εξόδου στη δημόσια σφαίρα με την πολιτική και κοινωνική τους παρουσία. Η ανασυγκρότηση του φεμινιστικού προγράμματος και τα πολιτικά αιτήματα στο Μεσοπόλεμο σχετίζονται πολλαπλά και με το φιλελεύθερο εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας και το σύστημα των φιλελεύθερων αστικών αξιών της αξιοκρατίας και της ισονομίας των πολιτών, που επιχείρησε η βενιζελική παράταξη στην ίδια περίοδο.[126]

Οι σημαντικότερες γυναικείες οργανώσεις που εμφανίζονται στην περίοδο του Μεσοπολέμου και ανταναακλούν το νέο χαρακτήρα του γυναικείου κινήματος είναι ο *Σοσιαλιστικός Όμιλος Γυναικών*, που ιδρύεται το 1919, μέλος της Σοσιαλιστικής Διεθνούς των Γυναικών, ο μαζικότερος *Σύνδεσμος Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναικός*, που συστήνεται το 1920 και αποτελεί μέλος της *Διεθνούς Ενώσεως υπέρ της Γυναικείας Ψήφου* (International Women Suffrage Alliance) και η *Φεμινιστική Ένωση Μακεδονίας Θράκης* (1928), οι δυο πρώτες στην Αθήνα και η τρίτη στη Θεσσαλονίκη, ενώ ανασυστήνεται το 1919 και το *Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων* (πρώτη σύσταση το 1908 με πρωτοβουλία της Καλλιρρόης Παρρέν) ως τμήμα του *Διεθνούς Συμβουλίου Γυναικών*.[127]

Μέσα από τις οργανώσεις αυτές σχηματοποιούνται και προβάλλονται οι διαφορετικές πολιτικές προσεγγίσεις του ζητήματος των γυναικείων αγώνων για την απελευθέρωση των γυναικών και την ισότητα και συγκροτούνται οι διαφορετικές κοινωνικοπολιτικές εκδοχές του ελληνικού μεσοπολεμικού φεμινισμού. Ο φιλελεύθερος αστικός φεμινισμός του Συνδέσμου Ελληνίδων για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (του πρώτου σωματείου με καθαρά φεμινιστικό πρόγραμμα, όπως οι ίδιες σημειώνουν με την ίδρυσή του), ο συντηρητικός αστικός φεμινισμός του Εθνικού Συμβουλίου Ελληνίδων και ο ιδεαλιστικός σοσιαλιστικός φεμινισμός που εκφράζει ο Σοσιαλιστικός Όμιλος. Ο προλεταριακός (κομμουνιστικός) φεμινισμός, που συγκροτείται ιδεολογικά στο τέλος της δεκαετίας του 1920, δεν εκπροσωπείται από κάποιο φεμινιστικό σωματείο, καθώς σύμφωνα με τη διακριτή πλέον θεωρία του δεν είναι εφικτή η απελευθέρωση των γυναικών και η ισότητα μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία, και επομένως αναγκαίος για αυτό είναι ο κοινός (και όχι ξεχωριστός) αγώνας με τους άνδρες για την αλλαγή της καπιταλιστικής οργάνωσης της κοινωνίας. Τα προτάγματα των φεμινιστικών σωματείων, παρά τις ιδεολογικές διαφορές και τις διαφορετικές ιεραρχήσεις και πολιτικές, τέμνονται στο αίτημα για την πολιτική ψήφο (από το οποίο διαφοροποιούνται οι κομμουνίστριες μετά τα τέλη της δεκαετίας του 1920, οπότε παύει να προβάλλεται το αίτημα, καθώς η ψήφος αποτελεί «αυταπάτη» ή «εξαπάτηση», σύμφωνα με

---

[124] Βλ. Ψαρρά, «Επίμετρο», 481-482.

[125] Αβδελά και Ψαρρά, Ο *φεμινισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, 19-29· Δήμητρα Σαμίου, *Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων 1864-1952* (Αθήνα: Π. Ν. Σάκκουλας, 2013).

[126] Αβδελά και Ψαρρά, Ο *φεμινισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, 15, 37. Βλ. και Χάρης Αθανασιάδης, «Οι δύο στιγμές του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος», στο *Εισαγωγή θεμάτων για την προώθηση της ισότητας των φύλων στην εκπαιδευτική διαδικασία: Δοκίμια*, επιμ. Ελένη Μαραγκουδάκη (Θεσσαλονίκη: Λιθογραφία, 2007), 15-16.

[127] Αβδελά και Ψαρρά, Ο *φεμινισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, 38-41· Άννα-Ευφροσύνη Μιχοπούλου, **«Φεμινιστικά ρεύματα, θεωρητικές προσεγγίσεις του γυναικείου ζητήματος και γυναικείες σπουδές στην Ελλάδα, 19ος-20ός αι.»** (εισήγηση στο Συμπόσιο με θέμα Η διάχυση του φύλου στον επιστημονικό και δημόσιο χώρο, 5ο Φεστιβάλ Τέχνης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα WO[+]MAN?, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη, 15 Δεκεμβρίου 2006).

τη ρητορική τους), στην άρση νομικών αδικιών για τις γυναίκες, στην ισομισθία και (με σχετική αμφιθυμία ή διστακτικότητα λόγω των αντιφάσεων που συνεπάγεται αναφορικά με το αίτημα της ισότητας) στη νομική προστασία της εργασίας.[128]

Μέσα από τη δραστηριοποίηση των συλλόγων αυτών αναδεικνύονται και οι σημαντικότερες μορφές του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος, με τις γυναίκες εκπαιδευτικούς-απόφοιτες των πανεπιστημιακών σχολών, να κατέχουν σημαντική αριθμητική θέση μεταξύ αυτών. Η Πηνελόπη Χρηστάκου, καθηγήτρια στο Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο του Βόλου (1908-1911) και συνεργάτρια του Αλέξανδρου Δελμούζου, είναι από τα ιδρυτικά μέλη του *Σοσιαλιστικού Ομίλου Γυναικών*, όπως και η Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού, που μετέχει δυναμικά στις ιδεολογικές αντιπαραθέσεις τόσο προς τον ριζοσπαστικό (αστικό) όσο και προς τον προλεταριακό φεμινισμό· η Ρόζα Ιωάννου-Ιμβριώτη, «πρωταγωνίστρια» στα Μαρασλειακά, είναι μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του *Συνδέσμου Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναικός*, όπως και οι Αύρα Θεοδωροπούλου, Μαρία Νεγρεπόντη, Μαρία Δεσύπρη-Σβώλου, Ελένη Ουράνη (Άλκης Θρύλος), με ηγετικές θέσεις στο Σύνδεσμο και από τις πλέον δυναμικές μορφές του γυναικείου φεμινιστικού κινήματος· η Ελένη Παγκάλου και η Ελπίδα Αντωνιάδου μέλη της *Φεμινιστικής Ένωσης Μακεδονίας-Θράκης*, η Άννα Σταματελλάτου κ.ά.[129] Την περίοδο αυτή εκδίδονται ως όργανα των προαναφερόμενων οργανώσεων στην Αθήνα τα περιοδικά *Ελληνίς* (1921-1940), *Ο Αγώνας της Γυναίκας* (1923-1936), *Σοσιαλιστική Ζωή* (1928-1935) και στη Θεσσαλονίκη η *Φεμινιστική* (1930). Ιδιαίτερα σημαντική είναι και η συμβολή της εκδοτικής σειράς *Φεμινιστική Βιβλιοθήκη* (πρωτοβουλία του Συνδέσμου Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας) (βλ. **υποκεφάλαιο 6.2.4**).

6.4.1.1 Το δικαίωμα της ψήφου

Στη συζήτηση που ανέκυψε από τα τέλη της δεκαετίας του 1880 περί χειραφέτησης, παρά την προσεκτική «εισαγωγή» της έννοιας στο δημόσιο διάλογο από τον κύκλο της *Εφημερίδας των Κυριών* και τη ρητή από την πλευρά των γυναικών του κύκλου αυτού αποσύνδεσή της από πολιτικές/ψήφου συνδηλώσεις, το ζήτημα των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών γίνεται μέρος της συζήτησης.

Μέσα στο γενικό κλίμα των αντιδράσεων απέναντι στον «κοινωνικό κίνδυνο» που συνιστούσε η χειραφέτηση και ειδικότερα η παροχή πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες (εξανδρισμός των γυναικών, παραμέληση των μητρικών καθηκόντων, αποσάθρωση του θεσμού της οικογένειας), παρουσιάζονται και υποστηρικτικές θέσεις, που θεωρούν το ζήτημα της παροχής ψήφου των γυναικών ως αναγκαίο αποτέλεσμα των καιρών, της συνολικής προόδου του έθνους ή και της ισότιμης λειτουργίας των γυναικών στην κοινωνία. Ο Βλάσης Γαβριηλίδης, για παράδειγμα, υποστηρίζει το 1896 ότι «*η νομική, η ηθική και η πραγματική αυτής απ' αυτόν ανεξαρτησία είνε ζήτημα χρόνου*».[130] Οι αναφορές στο θέμα της ψήφου των γυναικών σταδιακά πυκνώνουν ιδιαίτερα μετά το 1910 και στη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα η Καλλιρρόη Παρρέν αναγνωρίζει την υποστήριξη πολλών ανδρών στις γυναικείες διεκδικήσεις και αναφέρει ονομαστικά τους πρώτους «φεμινιστές» στην Ελλάδα και στον ελληνισμό της διασποράς.[131] Στη δεκαετία αυτή οι τοποθετήσεις γίνονται περισσότερο άμεσες υπέρ της ψήφου των γυναικών και σαφείς. Ο Κωστής Παλαμάς αναρωτιέται (1920): «*Και μοιραίως δεν βαδίζομεν εις τον ονειροπολούμενον ιστορικόν σταθμόν της νομοθετικής μεταρρυθμίσεως και της απονομής εις την γυναίκα αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων, των οποίων την ανάγκην η κυρία Παρρέν κηρύττει ως αναποσπάστως συνδεομένην προς αυτήν την ύπαρξιν της φυλής*»,[132] ενώ ο Παύλος Νιρβάνας ξεπερνώντας τον εαυτό του στο θέμα αυτό, συγκριτικά με προηγούμενες θέσεις του, γράφει την ίδια χρονιά (1920): «*Και όμως συλλογιζόμαστε ακόμα και συζητούμε αν πρέπει να λάβουν το δικαίωμα του ψήφου οι γυναίκες σ' ένα τόπο που οι γυναίκες, σε μια καταπληκτική αναλογία, είναι ανώτερες απ' τους άνδρες τους και τους αδελφούς τους. Εγώ τουλάχιστον, αν κρεμότανε από μένα, δε θα δίσταζα ούτε στιγμή να δώσω το περίφημο αυτό δικαίωμα στις γυναίκες*».[133] Η πράξη βέβαια έδειξε ότι χρειάστηκε να περάσουν πολλά χρόνια και να παρεμβληθούν αρκε-

[128] Αβδελά και Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, 48-54· Αγγέλικα Ψαρρά, «Μικρό χρονικό σε τρεις πράξεις: "αστικός" και "σοσιαλιστικός" φεμινισμός στη δεκαετία του '20», *Δίνη Φεμινιστικό Περιοδικό*, 3 (Ιούλιος 1988): 38-45.

[129] Αβδελά και Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, 38-47, 65, 71· Μιχοπούλου, **«Φεμινιστικά ρεύματα, θεωρητικές προσεγγίσεις του γυναικείου ζητήματος και γυναικείες σπουδές στην Ελλάδα, 19ος-20ός αι.»**.

[130] Βλάσης Γαβριηλίδης, *Αι γυναίκες* (Αθήνα: Ελευθερουδάκης, 1921), 72.

[131] Καλλιρρόη Παρρέν, «Από το ταξείδι μου», *Εφημερίς των Κυριών*, 1037 (1-15 Μαΐου 1913): 2336-2338. Λεπτομέρειες βλ. στο Καλλιρρόη Παρρέν, *Φεμινισταί και φεμινίστριαι*. Στη συζήτηση συμμετέχουν και οι γυναίκες, βλ. Αγγελική Παναγιωτάτου, «Φεμινισμός», *Πινακοθήκη*, 99 (Μάιος 1909): 44 και 100 (Ιούνιος-Ιούλιος 1909): 73· Άννα Σταματελλάτου, «Το γυναικείον ζήτημα», *Ελληνική Επιθεώρησις*, 31 (Μάιος 1910): 977-978.

[132] Κωστής Παλαμάς, «Το γυναικείον ζήτημα», *Εμπρός*, 5 Ιουλίου 1920.

[133] Παύλος Νιρβάνας, «Ψήφος στις γυναίκες», *Ο Νουμάς*, 665 (4 Ιανουαρίου 1920): 12.

τοί αγώνες και απόπειρες (π.χ. κατάθεση στη Γ΄ Συντακτική Συνέλευση το 1919 «Υπομνήματος Γυναικείων Σωματείων περί Ισοπολιτείας», κατάθεση νομοσχεδίου την ίδια χρονιά «περί ισοπολιτείας των γυναικών» από τον βενιζελικό βουλευτή Θάνο Τυπάλδο-Μπασιά, κινητοποιήσεις για τα εκλογικά δικαιώματα των γυναικών το 1927, δημόσια συγκέντρωση –η πρώτη– για την ψήφο των γυναικών στις 18 Μαρτίου 1928, δεύτερη συγκέντρωση για την ψήφο των γυναικών στις 31 Μαρτίου 1929 κ.ά.) για να αναγνωριστεί το δικαίωμα αυτό στις γυναίκες στην Ελλάδα.[134]

Η πρώτη κατάκτηση της φεμινιστικής κίνησης του Μεσοπολέμου αναφορικά με το δικαίωμα του εκλέγειν (όχι του εκλέγεσθαι) υπήρξε περιοριστική, υπό όρους ηλικίας (30 ετών) και αλφαβητισμού, συμμετοχής στις δημοτικές εκλογές με το διάταγμα της 5ης Φεβρουαρίου 1930. Στις επαναληπτικές δημοτικές εκλογές του Δεκεμβρίου του 1930 στη Θεσσαλονίκη ψήφισε ένας πολύ μικρότερος αριθμός γυναικών (240 γυναίκες) από τον αριθμό των γυναικών που είχαν δικαίωμα να ψηφίσουν, όπως και στις δημοτικές εκλογές της Αθήνας του 1934 (ψήφισαν μόνον 439 γυναίκες από τις 2.665 που είχαν το δικαίωμα), γεγονός που αξιοποιήθηκε ως επιχείρημα κατά της συνεχιζόμενης διεκδίκησης των γυναικών για πλήρη δικαιώματα στο εκλέγειν και εκλέγεσθαι. Το ίδιο όμως γεγονός αναδεικνύει αφενός ότι, πέρα από τους περιορισμούς που έθετε το ίδιο το διάταγμα, για την πλειονότητα των γυναικών η συμμετοχή στο δημόσιο χώρο και λόγο δεν είχε ως αναγκαίο συνδηλούμενο τη συμμετοχή στο πολιτικό δικαίωμα της ψήφου, και αφετέρου ότι ο πολιτικός φεμινισμός την περίοδο αυτή αποτελούσε ακόμη υπόθεση κατά κύριο λόγο των γυναικών των αστικών στρωμάτων, με υψηλή εγγραμματοσύνη και πολιτικοποιημένη προσέγγιση των κοινωνικών πραγμάτων. Αν εξαιρέσουμε τη συμμετοχή των γυναικών στις εκλογές στην «Ελεύθερη Ελλάδα» την περίοδο της Κατοχής (ως μερική και πάλι συμμετοχή των γυναικών σε ιδιάζουσες πολιτικές συνθήκες), το δικαίωμα στο εκλέγειν και εκλέγεσθαι παρέχεται στο σύνολο των γυναικών στην Ελλάδα με τον Ν/2159 του 1952 και μετέχουν για πρώτη φορά οι γυναίκες στις εθνικές βουλευτικές εκλογές το 1956.[135]

Αἱ γυναῖκες διὰ πρώτην φορὰν ἐψήφισαν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην

Τοὺς φάνηκε ὅτι ἦτιναν μιὰ ἄνδρες!

Εικόνα 6.8 *Δημοτικές εκλογές στη Θεσσαλονίκη, 1930 (εικονίζονται οι Αγγελική Μεταλλινού και Μερόπη Βασιλικού) (Πηγή: Εφημ. Ελεύθερος Άνθρωπος, 16 Δεκεμβρίου 1930).*

6.4.1.2 Συνδικαλιστική δραστηριοποίηση – Εργασιακά δικαιώματα

Μια βασική διαφορά στη δραστηριοποίηση των γυναικών στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα συγκριτικά με τον 19ο είναι η συμμετοχή τους σε συνδικαλιστικές οργανώσεις του κλάδου τους. Ειδικότερα για τις γυναίκες εκπαιδευτικούς, παρότι η συμμετοχή τους στις συνδικαλιστικές οργανώσεις των εκπαιδευτικών είναι περιορισμένη έως το Μεσοπόλεμο, σηματοδοτεί όμως μια αλλαγή στην αυτοαντίληψή τους ως πολιτικών υποκειμένων και ως εργαζόμενων γυναικών. Η διεκδίκηση και σταδιακή διεύρυνση των επαγγελματικών τους δικαιωμάτων (δικαίωμα διορισμού για τις δασκάλες και στα δημοτικά σχολεία των αγοριών –1886–, όπως και ως επιθεωρήτριες στα δημοτικά σχολεία –1895–, εποπτριών στα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας κ.λπ.) δημιουργεί ένα πραγματικό αλλά και συμβολικό κεφάλαιο για τη διεκδίκηση εργασιακής ισότητας. Η οργάνωση δε σε κάποιες περιπτώσεις ξεχωριστών γυναικείων συνδικαλιστικών σωματείων ενισχύει τη θέση που προαναφέρθηκε, ότι δηλαδή οι γυναίκες από τα τέλη του 19ου αιώνα και έως και το Μεσοπόλεμο προκρίνουν το φύλο ως βασική παράμετρο οργάνωσης των ιδιαίτερων για το φύλο τους συμφερόντων, γεγονός που τη σειρά του καταδεικνύει ότι η πατριαρχική δομή των κοινωνιών και των θεσμών της αναγνωρίζεται ως

[134] Ψαρρά, «Μικρό χρονικό σε τρεις πράξεις: "αστικός" και "σοσιαλιστικός" φεμινισμός στη δεκαετία του '20», 43-44· Δήμητρα Σαμίου, «Στάσεις και αντιστάσεις απέναντι στο δικαίωμα ψήφου των γυναικών μέσα από τον Τύπο: 1919-1952», *Δίνη Φεμινιστικό Περιοδικό*, 4 (Ιούνιος 1989), 29-33. Αναλυτικά για τις συζητήσεις, ζυμώσεις και δράσεις για τη διεκδίκηση του δικαιώματος της πολιτικής ψήφου, βλ. Σαμίου, *Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων 1864-1952*, 105-224.

[135] Σαμίου, «Στάσεις και αντιστάσεις απέναντι στο δικαίωμα ψήφου των γυναικών μέσα από τον Τύπο: 1919-1952», 33-34· Αβδελά και Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, 73. Αναλυτικά για την παροχή στις γυναίκες του δικαιώματος της ψήφου στις δημοτικές/κοινοτικές εκλογές και το τελικό δικαίωμα στην ισοπολιτεία, βλ. Σαμίου, *Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων 1864-1952*, 182-213, 304-336.

βασικό αίτιο της κοινωνικής τους περιθωριοποίησης και των εργασιακών αποκλεισμών.

Η πρώτη διδασκαλική συνδικαλιστική οργάνωση στο χώρο του ελληνικού κράτους στην οποία καταγράφεται γυναικεία συμμετοχή είναι ο «ανιδρυμένος» το 1904 *Ελληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος* ως «*σύλλογος εκπαιδευτικός των απανταχού Ελλήνων διδασκάλων παντός βαθμού*».[136] Παρότι δεν ορίζεται με σαφήνεια αν στους «διδασκάλους» συμπεριλαμβάνονται και οι «διδασκάλισσες», το 1905-1906 μεταξύ των 363 μελών του συλλόγου καταγράφεται και μία γυναίκα εκπαιδευτικός, η Ελένη Ιερεμιάδου, δασκάλα στο Ομήρειο Παρθεναγωγείο της Σμύρνης, ενώ το επόμενο έτος σε σύνολο 478 μελών προστίθεται μία ακόμη δασκάλα, η Χρυσή Αθανασιάδου, διευθύντρια του Ανώτερου Παρθεναγωγείου Ρεθύμνου.[137] Συμμετοχή των διδασκαλισσών ως μελών σε διδασκαλικούς συλλόγους με ρητή αναφορά και αναγραφή της συμμετοχής αυτής και στην επωνυμία του συλλόγου έχουμε το 1908 με την ίδρυση της ένωσης των διδασκαλικών συλλόγων, *Πανελλήνιος Ένωσις των Απανταχού Ελλήνων Δημοδιδασκάλων Αμφοτέρων των Φύλων.*[138] Με το δεδομένο αυτό, όπως και ότι από το 1900 αρχίζουν να ιδρύονται και τοπικοί (επαρχιακοί) σύλλογοι, που αυξάνονται από το 1905 και εξής, η συμμετοχή των γυναικών εκπαιδευτικών (διδασκαλισσών κυρίως αλλά και των πρώτων καθηγητριών) ως μελών των συλλόγων είναι μάλλον δεδομένη. Συμμετοχή στη διοίκηση συνδικαλιστικών σωματείων παρουσιάζεται το 1920 με την τροποποίηση του καταστατικού της *Γενικής Ενώσεως Δημοδιδασκάλων Ελλάδος* (που είχε ιδρυθεί την προηγούμενη χρονιά, το 1919), όπου προβλέπεται η συμμετοχή δύο διδασκαλισσών στο διοικητικό συμβούλιο της Ένωσης (όπως και ενός υποδιδασκάλου).[139]

Συμμετοχή στα επαγγελματικά/συνδικαλιστικά σωματεία του κλάδου φαίνεται να έχουν και οι γυναίκες εκπαιδευτικοί τού εκτός ελλαδικών συνόρων ελληνισμού, όπως ήδη διαφάνηκε από τα προαναφερόμενα πρώτα και μόνα ονόματα διδασκαλισσών-μελών του *Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου*, και μάλλον με δικαίωμα εγγραφής ως μέλη ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, ενώ στο πρώτο επαγγελματικό σωματείο εκπαιδευτικών στον προαναφερόμενο χώρο, τον *Εν Κωνσταντινουπόλει Διδασκαλικόν Σύλλογον* (1877), δεν φαίνεται να μετέχουν γυναίκες δασκάλες, στη *Διδασκαλική Αδελφότητα*, που συστήνεται δέκα περίπου χρόνια αργότερα (1889), οι γυναίκες εκπαιδευτικοί εγγράφονται ως μέλη χωρίς όμως το δικαίωμα να παρίστανται στις συνεδριάσεις της αδελφότητας. Μικτός επίσης από την άποψη του φύλου είναι και ο *Διδασκαλικός Σύνδεσμος* (1910) στη Μερτζεφούντα του Πόντου. Με βάση τη μελέτη της Μαρίας Δελάκη για τη συνδικαλιστική κίνηση των γυναικών εκπαιδευτικών στην Κρήτη, η συμμετοχή των γυναικών διδασκαλισσών στις κινητοποιήσεις του κλάδου, όπως και η εγγραφή τους ως μελών στους επαγγελματικούς συλλόγους και η αντιπροσώπευσή τους στα διοικητικά συμβούλια, φαίνεται να εμφανίζεται σε σχετικά πρώιμο χρόνο (ενωρίτερα συγκριτικά με το ελληνικό κράτος). Το 1893 και 1894, για παράδειγμα, οι δασκάλες συμμετέχουν στην αποχή από το διδακτικό έργο, την οποία αποφασίζουν οι εκπαιδευτικοί των σχολείων της πόλης του Ηρακλείου διαμαρτυρόμενοι για την καθυστέρηση καταβολής της μισθοδοσίας τους. Επίσης, στον *Παγκρήτιο Δημοδιδασκαλικό Σύλλογο*, που ιδρύεται στα Χανιά το 1902, εγγράφονται ως μέλη την ίδια χρονιά 97 δασκάλες και εκλέγονται, σύμφωνα με το καταστατικό του, δύο δασκάλες στο διοικητικό του συμβούλιο, μια στη θέση αντιπροέδρου και μία ως ειδική γραμματέας (Αναστασία Κουκουλέ και Ελένη Μητσοτάκη αντίστοιχα).[140]

Η συγκρότηση ξεχωριστών γυναικείων εκπαιδευτικών σωματείων –σωματεία που δεν συστήνονται στον εκτός συνόρων ελληνισμό– είναι ενδεικτική τόσο για τη συνειδητοποίηση από πλευράς των γυναικών των έμφυλων διακρίσεων και του ρόλου του έμφυλου παράγοντα στη δόμηση των ιεραρχικών επαγγελματικών σχέσεων όσο και (ως αποτέλεσμα της προαναφερόμενης συνειδητοποίησης) της αλληλόδρασης μεταξύ συνδικαλιστικής και φεμινιστικής συνειδητοποίησης. Το 1912 ιδρύεται ο *Πανελλήνιος Διδασκαλικός Σύνδεσμος των Κυριών* με πρόεδρο τη Σταματίνα Καζαντζή, διδάκτορα της Φιλολογίας,[141] και το 1919 ο *Σύνδεσμος Διδασκα-*

---

[136] Κατά την περίοδο λειτουργίας του συλλόγου από το 1872, έτος της πρώτης του σύστασης, έως την επανίδρυσή του το 1904, δεν φαίνεται να μετέχουν οι γυναίκες εκπαιδευτικοί, όπως επίσης δεν μετέχουν και στο *Σύνδεσμο Ελλήνων Δημοδιδασκάλων* που ιδρύεται το 1878. Βλ. Αποστόλης Ανδρέου, **«Εισαγωγικά στο συνδικαλιστικό κίνημα των δασκάλων (Μέρος Α: 1872-1920)»**, *Θέσεις*, 32 (1990).

[137] «Κατάλογος των εταίρων του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου», *Παιδαγωγικόν Δελτίον*, 1 (1906): 311-320 και 2 (1907): 273-284.

[138] Τζήκας, «Η συμβολή της γυναίκας εκπαιδευτικού στη χειραφέτηση των γυναικών», 457.

[139] Στο ίδιο, 459.

[140] Μαμώνη και Ιστικοπούλου, *Γυναικείοι σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*, 202-204, 213-226· Μαρία Δελάκη, «Δασκάλες της Κρήτης και εκπαιδευτικός συνδικαλισμός (1875-1913)», στο *Ιστορία της εκπαίδευσης και φύλο*, επιμ. Κατερίνα Δαλακούρα, Κική Δεληγιάννη, Χρήστος Τζήκας και Βασίλης Φούκας (Θεσσαλονίκη: Βάνιας) (υπό έκδοση).

[141] «Εορτή του Πανελληνίου Διδασκαλικού Συνδέσμου Κυριών» και «Ο Πανελλήνιος Διδασκαλικός Σύνδεσμος των Κυριών», *Ελληνική Επιθεώρησις*, 56 (Ιούνιος 1912): 222-223 και 58-59 (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1912): 269-271.

λισσών Πειραιώς. Ο σκοπός σύστασης του τελευταίου και η ειδικότερη δραστηριότητά του είναι ενδεικτικά στοιχεία αναφορικά με τα προαναφερόμενα. Ο *Σύνδεσμος Διδασκαλισσών Πειραιώς* ιδρύεται όταν στις εκλογές που έγιναν το 1919 στον μικτό από την άποψη του φύλου *Σύνδεσμο Διδασκάλων Πειραιώς* εκλέχθηκαν για το πενταμελές του συμβούλιο τρεις δασκάλες και δυο δάσκαλοι (ο αριθμός των διδασκαλισσών-μελών ήταν τριπλάσιος από αυτόν των δασκάλων: στο σύλλογο μετείχαν 120 δασκάλες και 40 δάσκαλοι) και μια εκ των τριών, η Ζαχαρούλα Ναυπλιώτου ως πρόεδρος. Στο αίτημα των ανδρών δασκάλων του Συνδέσμου να παραιτηθεί η πρόεδρος υπέρ ενός εκ των ανδρών μελών του διοικητικού συμβουλίου και να αντικατασταθεί μια εκ των τριών γυναικών με άνδρα δάσκαλο, οι δασκάλες απάντησαν αρνητικά· οι άνδρες δάσκαλοι συνέστησαν χωριστό σύλλογο και οι δασκάλες αντέδρασαν μετονομάζοντας το δικό τους σύλλογο σε Σύνδεσμο Διδασκαλισσών. Στόχος της δραστηριοποίησης του συλλόγου τέθηκε να πάψει η δασκάλα να γίνεται «αντικείμενο εκμετάλλευσης». Δραστηριοποιήθηκε ιδιαίτερα υπέρ της ισομισθίας και της επέκτασής της (όταν θεσμοθετήθηκε το 1922) και στα ιδιωτικά σχολεία του Πειραιά, για το δικαίωμα ανάληψης της διεύθυνσης των μικτών δημοτικών σχολείων και από γυναίκες και για τη συνταξιοδότηση των έγγαμων διδασκαλισσών στα 15 χρόνια υπηρεσίας. Ο Σύνδεσμος τοποθετείται επίσης θετικά με ρητό τρόπο στο γλωσσικό ζήτημα και στις γλωσσοεκπαιδευτικές αλλαγές στην εκπαίδευση, όταν ο Ελληνικός Διδασκαλικός Σύνδεσμος κρατά επικριτική στάση. Ο Σύνδεσμος, και ειδικότερα η Ζαχαρούλα Ναυπλιώτου και η Ελένη Στεργιοπούλου, δραστήρια μέλη του Συνδέσμου, συμμετείχε στην προσπάθεια συγκρότησης της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας (Δ.Ο.Ε.) και εξασφάλισε να εισαχθεί στο καταστατικό της μια πρώτη ποσόστωση ως προς το φύλο στη σύνθεση του διοικητικού της συμβουλίου: η παρουσία μιας γυναίκας-μέλους της ομοσπονδίας στο πενταμελές διοικητικό της συμβούλιο. Παράλληλα η Ναυπλιώτου, πρόεδρος για αρκετά έτη του Συλλόγου, είναι μέλος του *Συνδέσμου Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναικός* και μετέχει σε σχετικές δράσεις.[142]

Οι δασκάλες είναι οι πρώτες εργαζόμενες γυναίκες που δραστηριοποιούνται και στο πεδίο αυτό και οι πρώτες που κερδίζουν το δικαίωμα συμμετοχής, σε όλο τον ευρωπαϊκό χώρο. Η μακροχρόνια και υψηλή σε αριθμούς παρουσία τους στον κλάδο (την περίοδο του Μεσοπολέμου οι δασκάλες αποτελούν το 40% του συνόλου των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης) αποδυναμώνει τις αντιρρήσεις που προβάλλονται, προϋποθέσεις που δεν ισχύουν για τους λοιπούς κλάδους εργαζόμενων γυναικών. Η συνδικαλιστική δε αυτή διαδρομή από τις αρχές του 20ού αιώνα (τέλη του 19ου για τον εκτός συνόρων ελληνισμό) φέρνει τις γυναίκες εκπαιδευτικούς κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου σε καλύτερη θέση στις επαγγελματικές οργανώσεις από άλλες κατηγορίες γυναικών υπαλλήλων. Οι δασκάλες παίρνουν μέρος στην ίδρυση της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδος το 1921 και κερδίζουν το 1922 πρώτες την ισομισθία με τους άνδρες συναδέλφους τους, πολύ νωρίτερα χρονικά σε σύγκριση με τις συναδέλφους τους άλλων χωρών.[143] Στην Αγγλία, για παράδειγμα, η διεκδίκηση ισομισθίας γίνεται εμβληματικό διακύβευμα των γυναικών εκπαιδευτικών στις αρχές του 20ού αιώνα και οδηγεί σε συγκρότηση, εντός της εθνικής τους διδασκαλικής οργάνωσης (National Union of Teachers), ξεχωριστού σωματείου με την επωνυμία Equal Pay League (1904), που το 1906 μετονομάζεται σε National Federation of Women Teachers. Το 1920, καθώς οι αντιρρήσεις των ανδρών δασκάλων συνεχίζονται για το εν λόγω ζήτημα, οι αγγλίδες δασκάλες συγκροτούν ξεχωριστή διδασκαλική οργάνωση (National Union of Women Teachers), η οποία αυτοδιαλύεται, όταν τελικά νομοθετείται η ισομισθία το 1961. Με εξίσου μεγάλη χρονική καθυστέρηση θεσπίζεται η ισομισθία και στην Κύπρο (1963), κάτω από τις ιδιαίτερες πολιτικές συνθήκες που επικρατούν στο νησί έως το 1960 (αγγλική κατοχή και διοίκηση).[144]

Οι δασκάλες συμμετέχουν στη Διδασκαλική Ομοσπονδία σε υψηλά ποσοστά (το 1827 σε σύνολο 5.570 μελών οι 2.008 είναι γυναίκες, ποσοστό 36%), αλλά εκλέγονται σε μικρότερα ποσοστά στα τοπικά συμβούλια και ακόμη μικρότερα στο διοικητικό συμβούλιο της Ομοσπονδίας, Την περίοδο 1924-1934 αποτελούν το 26% των μελών των διοικητικών συμβουλίων των τοπικών συλλόγων και το 2,30% των αντιπροσώπων στις γενικές συνελεύσεις της Ομοσπονδίας.[145] Το ιδιαίτερα χαμηλό ποσοστό της γυναικείας εκπροσώπησης στα συνδικαλιστικά διοικητικά όργανα είναι αποτέλεσμα και των καταστατικών φραγμών που υφίστανται για τη γυναικεία συμμετοχή σε αυτά. Στο πενταμελές, για παράδειγμα, διοικητικό συμβούλιο της Δ.Ο.Ε. οι δασκάλες εκπροσωπούνται έως το τέλος του Μεσοπολέμου με ένα μέλος (4 άνδρες και μια γυναίκα), καταστατική κατάκτηση

---

[142] Χάρης Αθανασιάδης, «Αγνοημένες από την ιστορία: Φεμινίστριες δασκάλες στον Μεσοπόλεμο», *Παιδεία*, 3 (Ιούνιος 2005): 16-17.

[143] Ελένη Σουρή-Οικονόμου, «Η ισομισθία», *Διδασκαλικόν Βήμα*, 9 (1924): 3.

[144] Δημήτρης Χαραλάμπους, **«Φύλο και διδασκαλικός συνδικαλισμός στην αγγλοκρατούμενη Κύπρο (1898-1960)»**, στο *Εκπαίδευση και κοινωνική δικαιοσύνη, Πρακτικά 5ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Πάτρα 3-5 Οκτωβρίου 2008*, 1-22.

[145] Τζήκας, «Η συμβολή της γυναίκας εκπαιδευτικού στη χειραφέτηση των γυναικών», 460.

που πέτυχε με την παρέμβασή του ο *Σύνδεσμος Διδασκαλισσών Πειραιώς*.[146]

Παρά τη μικρή ποσοστιαία εκπροσώπησή τους στη διοίκηση των συνδικαλιστικών οργανώσεων, προωθούν ζητήματα που συνδέονται με το φύλο τους (ισομισθία, διεύθυνση μικτών σχολείων) αλλά και συνδέουν το όνομά τους με σημαντικά βήματα στην ιστορία του συνδικαλισμού (δημοτικισμός, έκδοση εντύπων): η Ελένη Στεργιοπούλου θα διατελέσει συνδιευθύντρια (1923-1925) του δημοτικιστικού περιοδικού *Αυγή*, το οποίο αποτελούσε «ατύπως» το δημοσιογραφικό όργανο της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας, έως την έκδοση του *Διδασκαλικού Βήματος* (15 Οκτωβρίου 1024),[147] και η Χαρίκλεια Λουκάκη θα αναλάβει την εποπτεία της έκδοσης του περιοδικού *Ασπίς* (1910), του δημοσιογραφικού οργάνου του *Παγκρήτιου Διδασκαλικού Συλλόγου*. Η συνδικαλιστική τους δραστηριότητα συνδέεται με την πολιτική τους ένταξη (η Ελένη Μπαμπαδάκη, για παράδειγμα, εκλέγεται στην πενταμελή διοίκηση της Δ.Ο.Ε. ως μέλος της «Αριστερής Παράταξης», που εμφανίζεται στο συνδικαλιστικό χώρο μετά την πτώση της δικτατορίας του Πάγκαλου),[148] αλλά και με τη φεμινιστική τους τοποθέτηση.[149] Πολλές θα τις συναντήσουμε ως ομιλήτριες σε συγκεντρώσεις για τα δικαιώματα της γυναίκας και το δικαίωμα της ψήφου. Στη συγκέντρωση, για παράδειγμα, που έγινε το Μάρτιο του 1928 για το θέμα της ψήφου των γυναικών, μεταξύ των ομιλητριών συμπεριλαμβάνονταν η Μαρία Δεσύπρη-Σβώλου και η Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού και στη συγκέντρωση του Απριλίου του 1929 (για τον ίδιο σκοπό) και πάλι η Μαρία Σβώλου, αλλά και οι Όλγα Οικονόμου και Μαρία Αμαριώτου.[150] Μετά τον διαχωρισμό της επαγγελματικής-συνδικαλιστικής οργάνωσης των εκπαιδευτικών και τη δημιουργία δύο χωριστών ομοσπονδιών, της Δ.Ο.Ε. το 1921 και της Ομοσπονδίας Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης (Ο.Λ.Μ.Ε.) το 1924, οι καθηγήτριες δραστηριοποιούνται πλέον στο πλαίσιο της δεύτερης. Συμμετέχουν στις συνελεύσεις της Ο.Λ.Μ.Ε., αρθρογραφούν στο δημοσιογραφικό όργανο της Ομοσπονδίας, στο *Δελτίον της Ο.Λ.Μ.Ε.*, και εγγράφονται σε μεγαλύτερους αριθμούς συνδρομήτριες σε αυτό (τα σχολικά έτη 1930-31 και 1931-32 οι συνδρομήτριες είναι 65 και 80 αντίστοιχα).[151]

Οι εργασιακές διεκδικήσεις των διδασκαλισσών και των καθηγητριών λαμβάνουν χώρα σε ένα εργασιακό τοπίο που αλλάζει από τις αρχές του 20ού αιώνα, με τη συμμετοχή των γυναικών στην εργασία και τη σταδιακή –υπό όρους, προϋποθέσεις και περιορισμούς– νομική κατοχύρωση εργασιακών δικαιωμάτων. Από το 1908 μπορούν να προσλαμβάνονται ως τηλεφωνήτριες γυναίκες αρτιμελείς, με πτυχίο δασκάλας, που είναι ανύπαντρες ή χήρες χωρίς παιδιά (σε περίπτωση γάμου απολύονται)· από το 1911 μπορούν να διορίζονται στο Υπουργείο Δικαιοσύνης γυναίκες δακτυλογράφοι και από το 1912 και στο Υπουργείο Γεωργίας· από το 1914 θα κατοχυρωθούν επαγγελματικά οι απόφοιτες της Φιλοσοφικής και της Φυσικομαθηματικής Σχολής και το 1920 θα προβλεφτεί ο διορισμός γυναικών ως δακτυλογράφων, τηλεφωνητριών και γραφέων στο πολιτικό προσωπικό των υπουργείων, ενώ οι τράπεζες θα αποτελέσουν επίσης έναν νέο χώρο εργασίας των γυναικών.[152] Η σταδιακή αυτή διεύρυνση του προσβάσιμου για τις γυναίκες εργασιακού χώρου δημιουργεί μια άλλη δυναμική για τη διεκδίκηση της πλήρους ισότητας στην εργασία, η οποία όμως θα ανασταλεί από τη δικτατορία του Μεταξά και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, έως τη μεταπολεμική πλέον περίοδο και κυρίως την εμφάνιση του λεγόμενου δεύτερου φεμινιστικού κύματος στη δεκαετία του 1970.

6.4.1.3 Άλλες μορφές συλλογικής δραστηριοποίησης

Εκτός των φεμινιστικών και επαγγελματικών/συνδικαλιστικών οργανώσεων, άλλου είδους συλλογικότητες και παρεμβάσεις καθιστούν πληρέστερη την «εικόνα» της κοινωνικής συμμετοχής των γυναικών και αναδεικνύουν τις αλλαγές στην έμφυλη κουλτούρα τόσο των ίδιων όσο και της κοινωνίας. Το 1924 για παράδειγμα ιδρύεται ο *Σύνδεσμος Ελληνίδων Επιστημόνων*, που αναδεικνύει το κριτήριο του φύλου ως σημαίνουσα παράμετρο για τις εγγράμματες γυναίκες της περιόδου και την οργάνωση των ειδικότερων ενδιαφερόντων-συμ-

---

[146] Αθανασιάδης, «Αγνοημένες από την ιστορία: Φεμινίστριες δασκάλες στον Μεσοπόλεμο», 16.

[147] Αποστόλης Ανδρέου, **«Εισαγωγικά στο συνδικαλιστικό κίνημα των δασκάλων (Μέρος Β΄: 1921-1928)»**, *Θέσεις*, 33 (1990)· Αθανασιάδης, «Αγνοημένες από την ιστορία: Φεμινίστριες δασκάλες στον Μεσοπόλεμο», 17.

[148] Αποστόλης Ανδρέου, **«Εισαγωγικά στο συνδικαλιστικό κίνημα των δασκάλων (Μέρος Β΄: 1921-1928)»**.

[149] Ειδικότερη ανάλυση για τη σχέση της συνδικαλιστικής δράσης των διδασκαλισσών με το φεμινισμό και τη στάση των φεμινιστικών οργανώσεων (ειδικότερα του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, με τον οποίο συνδέονται οι περισσότερες δασκάλες συνδικαλίστριες), βλ. Έφη Αβδελά, «Η θέση της δασκάλας: Λόγοι και αντίλογοι σε ένα μεσοπολεμικό επαγγελματικό έντυπο», *Δίνη Φεμινιστικό Περιοδικό*, 3 (1988): 46-53.

[150] Ψαρρά, «Μικρό χρονικό σε τρείς πράξεις», 44· «Ο συναγερμός για την ψήφο της γυναίκας», *Διδασκαλικόν Βήμα*, 221 (7 Απριλίου 1929): 3-4.

[151] Βλ. ενδεικτικά «Κατάλογος συνδρομητών του νέου σχολικού έτους 1930-1931, *Δελτίον Ο.Λ.Μ.Ε.*, 53-54 (Σεπτέμβριος 1930): 220-222.

[152] Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού*, 46, 124-127.

φερόντων τους. Η σύνθεση του διοικητικού του συμβουλίου αναδεικνύει το εύρος των επιστημονικών-επαγγελματικών χώρων στους οποίους εκπροσωπούνται οι εγγράμματες γυναίκες, εισερχόμενες πλέον και στους χώρους εκείνους που θεωρούνταν ασύμβατοι με τη γυναικεία εργασιακή απασχόληση (νομική-δικηγορία). Πρόεδρος του Δ.Σ. του Συλλόγου είναι το 1924 η Μαρία Φλαμπουριάρη, νομικός, και μέλη η Κ. Σακελαρίου, φυσικός, η Κ. Καρύδη, φαρμακοποιός, η Κωνσταντίνα (Ντίνα) Πετρουντζή, νομικός, η Ελένη Κανελλοπούλου-Πατρικίου, αρχιτέκτων μηχανικός, η Θηρεσία Σερβετά, μαθηματικός, η Ισμήνη Περράκη-Παπατέστα, γιατρός, η Ν. Κιοσέ, φαρμακοποιός, η Μαρίκα Μπότση, επίσης φαρμακοποιός, η Ε. Δουκάκη, φιλόλογος και η Μ. Λεούση, οδοντίατρος. Η δραστηριότητα της Μαρίας Φλαμπουριάρη, μιας από τις πρώτες επαγγελματίες δικηγόρους με σημαντική δράση στον Πειραιά, αναδεικνύει άλλες πτυχές της φεμινιστικής συνειδητοποίησης και δράσης των γυναικών. Η ίδια ιδρύει τον *Σύνδεσμο Ελληνίδων Φοιτητριών*, του οποίου υπήρξε και πρόεδρος στη διάρκεια των σπουδών της, ενώ είναι η πρώτη γυναίκα δικηγόρος που εμφανίζεται σε αίθουσα δικαστηρίου. Η πρώτη της εμφάνιση στο δικαστήριο το 1926 και η υποδοχή της υπήρξε επεισοδιακή, όπως αντίστοιχα και το πρώτο δημόσιο πανεπιστημιακό μάθημα της Αγγελικής Παναγιωτάτου δεκαοκτώ χρόνια πριν (1908).[153]

Η συμμετοχή επίσης σε συνέδρια της περιόδου είτε μέσα από συλλογικότητες είτε ατομικά, η διοργάνωση συνεδρίων από ομάδες ή συγκροτημένες συλλογικότητες, όπως και οι θεματικές των συνεδρίων αναδεικνύουν την ευρύτατη πλέον συμμετοχή στους δημόσιους διαλόγους και στις διεργασίες των σταδιακών αλλαγών στο επιστημονικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πεδίο. Στο Εκπαιδευτικό Συνέδριο Διευθυντών και Υποδιευθυντών των Διδασκαλείων της Δημοτικής Εκπαιδεύσεων και των Νηπιαγωγών, που διοργανώνεται το Σεπτέμβριο του 1930 συμμετέχουν με εισηγήσεις και προτάσεις η Ρόζα Ιμβριώτη, η Αικατερίνη Τζοαννοπούλου, η Σοφία Λασκαρίδου, η Σταυρούλα Μαρκέτου, η Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, ενώ το *Δελτίον της Ο.Λ.Μ.Ε.* κάνει αναφορά στις παρεμβάσεις και προτάσεις τους.[154] Στο Πανελλήνιο Συνέδριο Προστασίας της Μητρότητος και της Παιδικής Ηλικίας που γίνεται την ίδια χρονιά συμμετέχουν η Άννα Κατσίγρα (γιατρός), η Ζωή Φράγκου (καθηγήτρια-παιδαγωγός), η Α. Παπαδημητρίου, η Μαρία Αμαριώτου, η Μαρία Σβώλου, ενώ στα πορίσματα του συνεδρίου αναφέρονται και πάλι οι προτάσεις των γυναικών-επιστημόνων συνέδρων.[155]

6.5 Επιλογικά

Στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα και κυρίως κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου με τη βελτίωση των εκπαιδευτικών συνθηκών και την αύξηση του αριθμού των γυναικών με πανεπιστημιακή μόρφωση και επιστημονική ειδίκευση και κυρίως με τις νέες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ευνοήθηκαν οι διεκδικήσεις των γυναικών για τη βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης, την εξασφάλιση ευνοϊκών εργασιακών συνθηκών και τη διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων. Η εκδοτική και συγγραφική δραστηριότητα αυξάνει αισθητά, διευρύνεται επιστημονικά, εμπλουτίζεται και αναβαθμίζεται ως προς την ποιότητα και τη θεματική της ευρύτητα. Οι νέες πτυχιούχες εντασσόμενες σε επαγγελματικές, επιστημονικές γυναικείες/φεμινιστικές συλλογικότητες και κοινωνικά κινήματα κάνουν αισθητή την παρουσία τους στην πνευματική, κοινωνική ζωή, διεκδικούν θέση σε όλες τις βαθμίδες και στη διοικητική ιεραρχία της εκπαίδευσης, στο επιστημονικό πεδίο και την αγορά εργασίας και διατυπώνουν με συνέπεια τα πρώτα αιτήματα για ισοπολιτεία μέσα από τους δυναμικούς συλλόγους που δημιουργούν.

Η περίοδος που ακολουθεί, όμως, φανερώνει ότι ενώ μέχρι το Μεσοπόλεμο, κυρίως μέχρι τη δεκαετία 1920-1930, οι γυναίκες ιεραρχούν τα δικά τους ζητήματα ως πρωτεύοντα, στο επόμενο διάστημα κοινωνικές προτεραιότητες και πολιτικά –κυρίως– προτάγματα και συμπαρατάξεις διαμεσολαβούν τις γυναικείες διεκδικήσεις. Έτσι, σύμφωνα με τη διαπίστωση της Έφης Αβδελά και Αγγέλικας Ψαρρά, «*προτού τελειώσει η περίοδος του Μεσοπολέμου έχει συντελεστεί η απορρόφηση των γυναικείων δυνάμεων από τις πολιτικές δυνάμεις της εποχής*».[156]

---

[153] «Η πρώτη δικηγορίνα», *Έθνος*, 27 Φεβρουαρίου, 1926.

[154] «Εκπαιδευτικά Συνέδρια. Β΄ Διευθυντών και Υποδιευθυντών των Διδασκαλείων της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως και των Νηπιαγωγών», *Δελτίον Ο.Λ.Μ.Ε.*, 53-54 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1930): 46, 49-50.

[155] Εμμανουήλ Λαμπαδάριος, «Το Συνέδριον Προστασίας Μητρότητος και Παιδικής Ηλικίας», *Δελτίον Ο.Λ.Μ.Ε.*, 55 (Νοέμβριος 1930): 98, 100.

[156] Αβδελά και Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, 16, 96.

Βιβλιογραφία/Αναφορές

Πρωτογενείς πηγές

Διατάγματα

Β.Δ. «Περί εγκρίσεως του κανονισμού της εν Αθήναις Ενώσεως των Ελληνίδων», *Φ.Ε.Κ.* 51, 24 Μαΐου 1897.
Β.Δ. «Περί εγκρίσεως του Καταστατικού του Λυκείου των Ελληνίδων», *Φ.Ε.Κ.* 51, 19 Φεβρουαρίου 1911.

Πρακτικά – Εκθέσεις – Λογοδοσίες

«Εκπαιδευτικά Συνέδρια: Β΄ διευθυντών και υποδιευθυντών των διδασκαλείων της δημοτικής εκπαιδεύσεως και των νηπιαγωγών». *Δελτίον Ο.Λ.Μ.Ε.*, 53-54 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1930): 41-51.
Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, εν Αθήναις, 31 Μαρτίου – 4 Απριλίου 1904. Μετά σχολικής εκθέσεως. Αθήνα: Γραφείο της Διευθύνουσας Επιτροπής, 1904.
Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδεύσεως. *Έκθεσις των πεπραγμένων 27 Απριλίου 1872 – 27 Απριλίου 1873*. Αθήνα: [χ.έ.], 1873.
Συνέδριον των Ελληνικών Συλλόγων: Πρακτικά της πρώτης αυτού Συνόδου συγκροτηθείσης εν Αθήναις εν έτει 1879. Αθήνα: Π. Περρής, 1879.
«Φιλολογικός Σύλλογος "Παρνασσός": Εργασίαι του Συλλόγου – Εργασίαι των τμημάτων». *Παρνασσός*, 15 (1892-1893): 397, 477, 560· 16 (1893-1894): 239-398· 17 (1894-1895): 238.
Φιλολογικός Σύλλογος "Παρνασσός". «Λογοδοσία: Αναγνώσματα, ομιλίαι, διαλέξεις». *Επετηρίς*, ιγ΄-κδ΄. Αθήνα: Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, 1896.

Κανονισμοί – Κατάλογοι – Στατιστικές

Κανονισμός της εν Σταυροδρομίω Φιλοπτώχου των Κυριών Αδελφότητος μετά την του Εργαστηρίου ίδρυσιν. Συνταχθείς επί της προεδρίας της κ. Χρηστίνης Ζαφειροπούλου και επικυρωθείς τη 6 Ιανουαρίου 1879. Κωνσταντινούπολη: Βουτυρά και Σ/ας, 1879.
«Κατάλογος των εταίρων του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου». *Παιδαγωγικόν Δελτίον*, 1 (1906): 311-320 και 2 (1907): 273-284.
«Κατάλογος συνδρομητών του νέου σχολικού έτους 1930-1931». *Δελτίον Ο.Λ.Μ.Ε.*, 53-54 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1930): 220-222.
Υπουργείο Εσωτερικών. *Στατιστική της Ελλάδος: Πληθυσμός 1870*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1872.

Δευτερογενείς πηγές – Βιβλιογραφία

Αβδελά, Έφη, επιμ. *Το Λύκειον των Ελληνίδων. 100 χρόνια.* Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2010.
Αβδελά, Έφη. «Η θέση της δασκάλας: Λόγοι και αντίλογοι σε ένα μεσοπολεμικό επαγγελματικό έντυπο». *Δίνη Φεμινιστικό Περιοδικό*, 3 (1988): 46-53.
Αβδελά, Έφη και Αγγέλικα Ψαρρά. *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του* μεσοπολέμου. *Μια ανθολογία*. Αθήνα: Γνώση, 1985.
Αβραμίδου, Βασιλική. «Η διάσταση του φύλου στην αρθρογραφία των παιδαγωγικών περιοδικών του 19ου αιώνα». Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Α.Π.Θ., 2009.
«Αγγελία». *Πλειάς*, 1 (1 Ιανουαρίου 1899): 2.
«Αγωγή – Εκπαίδευσις: Ανωτέρα Σχολή Κυριών και Δεσποινίδων». *Δελτίον της Εθνικής Αγωγής*, 2 (15 Μαρτίου 1898): [1-2] και 18 (Ι Νοεμβρίου 1898): [1-4].
Αθανασιάδης, Χάρης. «Οι δύο στιγμές του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος». Στο *Εισαγωγή θεμάτων για την προώθηση της ισότητας των φύλων στην εκπαιδευτική διαδικασία: Δοκίμια*, επιμέλεια Ελένη Μαραγκουδάκη, 13-23. Θεσσαλονίκη: Λιθογραφία, 2007.
Αθανασιάδης, Χάρης. «Αγνοημένες από την ιστορία: Φεμινίστριες δασκάλες στον Μεσοπόλεμο». *Παιδεία*, 3 (Ιούνιος 2005): 15-17.
Αναγνωστοπούλου, Χρυσούλα. «Το γυναικείο περιοδικό *Η Βοσπορίς* (1899-1906): Συμβολή στη μελέτη του

γυναικείου οθωμανικού τύπου». Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2011.
Αναστασοπούλου, Μαρία. *Καλλιρρόη Παρρέν: Η συνετή απόστολος της γυναικείας χειραφεσίας – Η ζωή και το έργο*. Αθήνα: Ηλιοδρόμιον, 2003.
«Αναφορά των ελληνίδων γυναικών προς τον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως». *Εφημερίς των Κυριών*, 86 (23 Οκτωβρίου 1888): 1-3.
Ανδρέου, Αποστόλης. «Εισαγωγικά στο συνδικαλιστικό κίνημα των δασκάλων (Μέρος Α΄: 1872-1920)». *Θέσεις*, 32 (1990). URL=http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=300&Itemid=29.
Ανδρέου, Αποστόλης. «Εισαγωγικά στο συνδικαλιστικό κίνημα των δασκάλων (Μέρος Β΄: 1921-1928)». *Θέσεις*, 33 (1990). URL=http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=311&Itemid=29.
Ανδριώτης, Νίκος και Ελένη Πρωτόπαπα. «Αναδρομή στην ιστορία του Λυκείου των Ελληνίδων». Στο *Το Λύκειον των Ελληνίδων. 100 χρόνια*, επιμέλεια Έφη Αβδελά, 19-25. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2010.
Αποστολή, Πέρσα. «Η γυναικεία εκδοτική δραστηριότητα (περιοδικά λόγου και τέχνης 1900-1940): η περίπτωση της Αρτεμισίας Λανδράκη και της Κορνηλίας Πρεβεζιώτου». Στο *Η γυναικεία εικαστική και λογοτεχνική παρουσία στα περιοδικά λόγου και τέχνης (1900-1940), Πρακτικά Ημερίδας, Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, Αθήνα, 10 Νοεμβρίου 2007*, επιμέλεια Σοφία Ντενίση, 205-250. Αθήνα: Gutenberg, 2008.
Βαρίκα, Ελένη. «Μια δημοσιογραφία στην υπηρεσία της "γυναικείας φυλής": Γυναικεία περιοδικά στον 19ο αιώνα». *Διαβάζω*, 198 (1988): 6-12.
Βαρίκα, Ελένη. *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα: 1833-1907*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας, 1987.
Γ. «Το γυναικείον ζήτημα». *Εθνική Αγωγή*, 17 (15 Οκτωβρίου 1898): 270.
Γαβριηλίδης, Βλάσης. *Αι γυναίκες*. Αθήνα: Ελευθερουδάκης, 1921.
Γληνός, Δημήτρης. *Γυναικείος* ανθρωπισμός. Αθήνα: Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή, 1921.
«Γράμματα και Τέχναι». *Πινακοθήκη*, 155 (Ιανουάριος 1914): 181· 167 (Ιανουάριος 1915): 157· 169 (Μάρτιος 1915): 9· 229-230 (Μάρτιος -Απρίλιος 1920): 16.
Δαλακούρα, Κατερίνα. «"Εφημερίς των Κυριών" (1887-1917): Λόγοι περί διδασκαλισσών». Στο *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων. Ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, επιμέλεια Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, 377-395. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2010.
Δαλακούρα, Κατερίνα. «Λόγοι για την εκπαίδευση στα ελληνικά γυναικεία περιοδικά του οθωμανικού χώρου (19ος αι. – 1906): Η γυναικεία λαϊκή εκπαίδευση». *Μνήμων*, 31 (2010): 115-150.
Δελάκη, Μαρία. «Δασκάλες της Κρήτης και εκπαιδευτικός συνδικαλισμός (1875-1913)». Στο *Ιστορία της εκπαίδευσης και φύλο*, επιμέλεια Κατερίνα Δαλακούρα, Κική Δεληγιάννη, Χρήστος Τζήκας και Βασίλης Φούκας. Θεσσαλονίκη: Βάνιας (υπό έκδοση).
Δεσποινίς Βελόνη, «Αθηναϊκαί στιγμαί». *Οικογένεια*, 3 (18 Ιανουαρίου 1897): 21.
Δημαράς, Αλέξης. *Εκπαιδευτικός Όμιλος – Κατάλογος μελών 1910-1927: Σύνθεση – Περιγραφή – Εκτιμήσεις*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1994.
Δρούλια, Λουκία και Γιώτα Κουτσοπανάγου, επιμ. *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974: εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, τ. 2. Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Ι.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 2008.
Εξερτζόγλου, Χάρης. *Οι «χαμένες πατρίδες» πέρα από τη νοσταλγία: Μια κοινωνική-πολιτισμική ιστορία των Ρωμιών της οθωμανικής αυτοκρατορίας (μέσα 19ου – αρχές 20ού αιώνα)*. Αθήνα: Νεφέλη, 2010.
«Εορτή του Πανελληνίου Διδασκαλικού Συνδέσμου». *Ελληνική Επιθεώρησις*, 56 (Ιούνιος 1912): 222-223.
«Εορτή του Πανελληνίου Διδασκαλικού Συνδέσμου Κυριών». *Ελληνική Επιθεώρησις*, 56 (Ιούνιος 1912): 222-223.
Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. «Οι γυναίκες των γραμμάτων και του πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη, 19ος αιώνας – Μεσοπόλεμος: Ονομάτων επίσκεψις». *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 8 (Ιούνιος 2002): 119-176.
Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. *Γυναίκες και ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα. Οι πρώτες φοιτήτριες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών 1890-1920*. Θεσσαλονίκη: [χ.έ.], 1988.
Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*. Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1986.
«Η πρώτη δικηγορίνα». *Έθνος*, 27 Φεβρουαρίου 1926.
«Θάλεια», *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 625 (6 Μαρτίου 1867): 1183.

Θεοδωροπούλου, Αύρα. «Το Κυριακό Σχολείο Εργατριών». *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 5 (1915): 75-87.

Καζαντζή, Σταματίνα. «Ο Πανελλήνιος Διδασκαλικός Σύνδεσμος των Κυριών (Ομιλία)». *Ελληνική Επιθεώρησις*, 58-59 (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1912): 269-271.

Κάννερ, Έφη. *Έμφυλες κοινωνικές διεκδικήσεις. Από την οθωμανική αυτοκρατορία στην Ελλάδα και στην Τουρκία: Ο κόσμος μιας ελληνίδας χριστιανής δασκάλας*. Αθήνα: Παπαζήσης, 2012.

Κάννερ, Έφη. *Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1753-1912)*. Αθήνα: Κατάρτι, 2004.

Καράογλου, Χαράλαμπος Λ. *Το περιοδικό «Μούσα» (1920-1923): Ζητήματα ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Αθήνα: Νεφέλη, 1991.

Κεχαγιά, Καλλιόπη. «Η θέσις της γυναικός εν τη κοινωνία». *Αττικόν Ημερολόγιον του έτους 1882*, 1881, 305-327.

Κοντορεπανίδου, Γεωργία. «Η διάσταση του φύλου και η παρουσία των γυναικών στην αρθρογραφία των παιδαγωγικών περιοδικών του α΄ μισού του 20ού αιώνα». Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Α.Π.Θ., 2009.

Κορασίδου, Μαρία. *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους: Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*. Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1995.

Λαμπαδάριος, Εμμανουήλ. «Το Συνέδριον Προστασίας Μητρότητος και Παιδικής Ηλικίας». *Δελτίον Ο.Λ.Μ.Ε.*, 55 (Νοέμβριος 1930): 98-100.

Λεοντιάς, Σαπφώ. «Τη φιλτάτη μοι Σμύρνη» [Επιστολή Σαπφούς Λεοντιάδος εξ Αθηνών, 7 Ιουλίου 1860]. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 371 (16 Ιουλίου 1860): 1368-1370.

Μάγερ, Κώστας. *Ιστορία του ελληνικού Τύπου 1790-1999*, τ. 1. Αθήνα: Α. Δημόπουλος, 1957.

Μαμώνη, Κυριακή και Λήδα Ιστικοπούλου. *Γυναικείοι σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*. Αθήνα: Εστία, 2002.

Μανσόλας, Αλέξανδρος. *Απογραφικαί πληροφορίαι περί των εν Ελλάδι ατμοκινήτων βιομηχανικών καταστημάτων*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1876.

Μανσόλας, Αλέξανδρος. *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1867.

Μιχοπούλου, Άννα-Ευφροσύνη. «Φεμινιστικά ρεύματα, θεωρητικές προσεγγίσεις του γυναικείου ζητήματος και γυναικείες σπουδές στην Ελλάδα, 19ος-20ός αι.». Εισήγηση στο Συμπόσιο με θέμα Η διάχυση του φύλου στον επιστημονικό και δημόσιο χώρο, 5ο Φεστιβάλ Τέχνης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα WO[+]MAN?, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη, 15 Δεκεμβρίου 2006. URL=http://ekgynaekos.weebly.com/theta941sigmaepsiloniotasigmaf-gammaupsilonnu-kappaiotanu942mualphatauomicronsigmaf-epsilonlambdalambda940deltaalphasigmaf.html.

Μπέλλα, Μαριάνθη. «Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή του Δημήτρη Γληνού (1921-1923) και η εκπαίδευση των γυναικών στην Ελλάδα». Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Ε.Κ.Π.Α., 2011.

Νιξαρλίδου, Ελένη. «Το περιοδικό "Ελληνίς" (1921-1940): Αναπαραστάσεις της γυναικείας ταυτότητας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου». Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Α.Π.Θ., 2013.

Νιρβάνας, Παύλος. «Ψήφος στις γυναίκες». *Ο Νουμάς*, 665 (4 Ιανουαρίου 1920): 12

Ντενίση, Σοφία. *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή: γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού-Ρομαντισμού*. Αθήνα: Νεφέλη: 2014.

Ντενίση, Σοφία, επιμ. *Η γυναικεία εικαστική και λογοτεχνική παρουσία στα περιοδικά λόγου και τέχνης (1900-1940), Πρακτικά Ημερίδας*. Αθήνα: Gutenberg, 2008.

«Ο Πανελλήνιος Διδασκαλικός Σύνδεσμος των Κυριών». *Ελληνική Επιθεώρησις*, 58-59 (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1912): 269-271.

«Ο συναγερμός για την ψήφο της γυναίκας». *Διδασκαλικόν Βήμα*, 221 (7 Απριλίου 1929):3-4.

Παλαμάς, Κωστής. «Το γυναικείον ζήτημα». *Εμπρός*, 5 Ιουλίου 1920.

Παναγιωτάτου, Αγγελική. *Ο αγών της ζωής μου*. Αλεξάνδρεια: [χ.έ.], 1951.

Παναγιωτάτου, Αγγελική. «Φεμινισμός». *Πινακοθήκη*, 99 (Μάιος 1909): 44-45 και 100 (Ιούνιος-Ιούλιος 1909): 73-74.

Παππαδόπουλος, Γρηγόριος. *Λόγος περί γυναικός και Ελληνίδος*. Αθήνα: Λ. Δ. Βιλλαράς, 1866.

Παρρέν, Καλλιρρόη. «Αθηναϊκή γυναικεία βιβλιοθήκη. Γυναίκες και βιβλία». *Εφημερίς των Κυριών*, 368 (9 Οκτωβρίου 1894): 1-2.

Παρρέν, Καλλιρρόη. «Αι γυναίκες προοδεύουν». *Εφημερίς των Κυριών*, 413 (8 Οκτωβρίου 1895): 1-2.

Παρρέν, Καλλιρρόη. «Αι διαλέξεις του Λυκείου Ελληνίδων». *Εφημερίς των Κυριών*, 1001 (1-15 Μαρτίου 1911): 1532-1534.

Παρρέν, Καλλιρρόη. «Αι ελληνίδες Σουφραζέστ». *Εφημερίς των Κυριών*, 957 (1 Δεκεμβρίου 1908): 433-434.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Από το ταξείδι μου». *Εφημερίς των Κυριών*, 1037 (1-15 Μαΐου 1913): 2336-2338.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Επίκλησις: Άσυλον Αγίας Αικατερίνης». *Εφημερίς των Κυριών*, 305 (9 Μαΐου 1893): 6.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Η διεθνής βιβλιοθήκη των κυριών». *Εφημερίς των Κυριών*, 380 (8 Ιανουαρίου 1895): 6.
[Παρρέν, Καλλιρρόη]. «Η πρώτη επίσημος δράσις των ελληνίδων γυναικών». *Εφημερίς των Κυριών*, 140 (12 Νοεμβρίου 1889): 2.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Λογοδοσία Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής». *Εφημερίς των Κυριών*, 1022 (1 Μαΐου 1912): 2036-2038.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Διδασκαλία της Δος Σεβαστής Καλλισπέρη επί της Ακροπόλεως». *Εφημερίς των Κυριών*, 351 (8 Μαΐου 1894): 6.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Η α΄ Οικοκυρική και Επαγγελματική σχολή της Ενώσεως». *Εφημερίς των Κυριών*, 496 (13 Ιουλίου 1897): 2-4.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Η Ελληνίς χειραφετουμένη διά της εργασίας. Καλλιτεχνική και Πρακτική Σχολή». *Εφημερίς των Κυριών*, 33 (18 Οκτωβρίου1887): 1-2.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Η οικοκυρική μόρφωσις των Ελληνίδων». *Εφημερίς των Κυριών*, 499 (14 Σεπτεμβρίου 1897): 3-4.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Η Σχολή της Κυριακής των απόρων γυναικών». *Εφημερίς των Κυριών*, 138 (29 Οκτωβρίου 1889): 1-2.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Και ο Παρνασσός υπέρ των γυναικών». *Εφημερίς των Κυριών*, 346 (3 Απριλίου 1894): 1-2.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Λογοδοσία Λυκείου Ελληνίδων 1911, Α΄, Β΄, Γ΄». *Εφημερίς των Κυριών*, 1023 (15-31 Μαΐου 1912): 2044-2051· 1024 (1-15 Ιουνίου 1912): 2083-2085 και 1025 (15 Ιουνίου – 15 Ιουλίου 1912): 2113-2119.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Μία εικοσιπενταετηρίς». *Αττικόν Ημερολόγιον Ε. Ασωπίου του έτους 1896*, 1895, 453-457.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Ομιλίαι του Λυκείου των Ελληνίδων». *Εφημερίς των Κυριών*, 1012 (15-31 Οκτωβρίου 1911): 1782.
[Παρρέν, Καλλιρρόη]. «Σύλλογος Παρνασσός: Τα μαθήματα διά κυρίας». *Εφημερίς των Κυριών*, 356 (12 Ιουνίου 1894): 6.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Το γυναικείον ζήτημα: Α. Οι δύο αιώνιοι αντίπαλοι». *Εφημερίς των Κυριών*, 642 (3 Δεκεμβρίου 1900): 1-2.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Το μορφωτήριον των θυγατέρων του λαού». *Εφημερίς των Κυριών*, 347 (10 Απριλίου 1894): 1-2.
Παρρέν, Καλλιρρόη. *Φεμινισταί και φεμινίστριαι: Ομιλία της κ. Κ. Παρρέν εις το Λύκειον των Ελληνίδων*. Αθήνα: [χ.έ], [1916].
Ριζάκη, Ειρήνη. *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες: Σημειώσεις για τη γυναικεία λογιοσύνη του 19ου αιώνα*. Αθήνα: Κατάρτι, 2007.
Σαλίμπα, Ζιζή. *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*. Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν/ Γ.Γ.Ν.Γ., 2002.
Σαμίου, Δήμητρα. *Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων 1864-1952*. Αθήνα: Π. Ν. Σάκκουλας, 2013.
Σαμίου, Δήμητρα. «Στάσεις και αντιστάσεις απέναντι στο δικαίωμα ψήφου των γυναικών μέσα από τον Τύπο: 1919-1952». *Δίνη Φεμινιστικό Περιοδικό*, 4 (Ιούνιος 1989), 29-35.
Σαμίου, Δήμητρα. «Η διεκδίκηση της ισότητας: Τα φεμινιστικά έντυπα το Μεσοπόλεμο 1920-1940». *Διαβάζω*, 198 (1988): 23-28.
Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος. *Κωνσταντινούπολη 1856-1908: Η ακμή του ελληνισμού*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1994.
Σκαλαβενίτη, Κωστούλα. «Τα γυναικεία έντυπα 1908-1918». *Διαβάζω*, 198 (1988): 13-22.
Σουρή-Οικονόμου, Ελένη. «Η ισομισθία», *Διδασκαλικόν Βήμα*, 9 (1924): 3.
Σταματελλάτου, Άννα. «Το γυναικείον ζήτημα». *Ελληνική Επιθεώρησις*, 31 (Μάιος 1910): 977-978.
Συνεργάτις. «Το περί γυναικός ζήτημα». *Πλειάς*, 2-3 (15-31 Ιανουαρίου 1899): 80-82.
Τζήκας, Χρήστος. «Η συμβολή της γυναίκας εκπαιδευτικού στη χειραφέτηση των γυναικών», στο *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: Ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, επιμέλεια Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, 437-467. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2010.
Φιλάρετος, Γεώργιος. «Ολίγα περί γυναικών». *Παρθενών*, 3 (1873): 371-376.

Φουρναράκη, Ελένη. «Ένα πρώιμο εκδοτικό εγχείρημα: Η *Κυψέλη* της Ευφροσύνης Σαμαρτζίδου, Κωνσταντινούπολη 1845». Στο *Λόγος γυναικών. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, επιμέλεια Βασιλική Κοντογιάννη, 37-54. Αθήνα: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης/Ε.Λ.Ι.Α., 2008.

Φουρναράκη, Ελένη. *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών: Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα ανθολόγιο*. Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1987.

Φωτιάδου, Ανδρονίκη. *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, Αθήναι, Μάρτιος-Απρίλιος 1904: Η αντίφαση του εκπαιδευτικού αιτήματος στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, Ι.Α.Ν.Ε., 1998.

Χαραλάμπους, Δημήτρης. «Φύλο και διδασκαλικός συνδικαλισμός στην αγγλοκρατούμενη Κύπρο (1898-1960)». Στο *Εκπαίδευση και κοινωνική δικαιοσύνη, Πρακτικά 5ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Πάτρα 3-5 Οκτωβρίου 2008*, 1-22. URL=http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/?section=985&language=el_GR&page706=3.

Χιλλ, Φραγκίσκα Μ. «Επιστολή της κυρίας Χιλλ προς την εν Κρήτη κυρία Ελισάβετ Κονταξάκη». *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 648 (20 Οκτωβρίου 1867): 1367-1368.

Ψαρρά, Αγγέλικα. «Καλλιρρόη Παρρέν». Στο *Το Λύκειον των Ελληνίδων. 100 χρόνια*, επιμέλεια Έφη Αβδελά, 26-43. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2010.

Ψαρρά, Αγγέλικα. «Επίμετρο: Το μυθιστόρημα της Χειραφέτησης ή Η "συνετή" ουτοπία της Καλλιρρόης Παρρέν». Στο Καλλιρρόη Παρρέν, *Η χειραφετημένη*, 407-486. Αθήνα: Εκάτη, 1999 (1η έκδ. 1900).

Ψαρρά, Αγγέλικα. «Μητέρα ή πολίτις; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920)». Στο *Το φύλο των δικαιωμάτων: εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη, Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου, Αθήνα, 9-10 Φεβρουαρίου 1996*, 90-107. Αθήνα: Νεφέλη και Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, 1999.

Ψαρρά, Αγγέλικα. «Μικρό χρονικό σε τρεις πράξεις: "αστικός" και "σοσιαλιστικός" φεμινισμός στη δεκαετία του '20». *Δίνη Φεμινιστικό Περιοδικό*, 3 (Ιούλιος 1988): 38-45.

Ψαρρά, Αγγέλικα. «Γυναικεία περιοδικά του 19ου αιώνα». *Σκούπα*, 2 (Ιούνιος 1979): 3-20.

Altinoz, Devrim Vuslat. "The Ottoman Women's Movement: Women's Press, Journals, Magazines and Newspapers from 1875 to 1923". M.A. Thesis, Miami University, 2003. http://drc.ohiolink.edu/handle/2374.OX/19100.

Arslan, Ali. *Ο ελληνικός Τύπος στο οθωμανικό κράτος: Όπως καταγράφεται από τα έγγραφα της εποχής*. Μετάφραση Χρήστος Πάμπαλος. Αθήνα: Επτάλοφος, 2004.

Avdela, Efi και Angelika Psarra. "Engendering 'Greekness': Women's Emancipation and Irredentist Politics in Nineteenth Century Greece". *Mediterranean Historical Review* 20, τχ. 1 (2005): 67-79.

Dalakoura, Katerina. "Greek Women's Periodicals in Ottoman Space (1845-1919): Publishing as a Female Enterprise". *Književnstvo, Journal for Studies in Literature, Gender and Culture*, http://www.knjizenstvo.rs/index.php (forthcoming).

Dalakoura, Katerina. "Discourses on Women's Emancipation in the Ottoman Greek Women's Journals (1880-1912): 'Feminisms' in Ottoman Context". Presentation at the Conference Changing Feminist Paradigms and Cultural Encounters: Women's Experiences in Eastern Mediterranean History in the Nineteenth and Twentieth Centuries, Boğaziçi University, Istanbul, June 7-9, 2013.

Dalakoura, Katerina. "Challenging Education in the Ottoman Greek Female Journals (1845-1907): a Declining Feminist Discourse". *Knjizenstvo* 2, τχ. 2 (2012). URL= http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?category=22

Daskalova, Krassimira, επιμ. *From the Shadow of History: Women in Bulgarian Society and Culture (1840s-1940s)*. Sofia: Bulgarian Group for Gender History Research, 1998.

Frierson, Elizabeth B. "Women in Ottoman Intellectual History". Στο *Late Ottoman Society: The Intellectual Heritage*, επιμέλεια Elisabeth Ozdalga, 144-156. London: Routledge, 2005.

Haan, Francisca de, Krassimira Daskalova και Anna Loutfi, επιμ. *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*. Budapest and New York: Central European University Press, 2000.

Harris, Sharon. M., επιμ. *Blue Pencils and Hidden Hands: Women Editing Periodicals 1830-1910*. Boston: Northeastern University Press, 2004.

Offen, Karen M. *European Feminisms 1700-1950: A Political History*. California: Stanford University Press, 2000.

Psarra, Aggelika. "A Gift from the New World: Greek Feminists Between East and West (1880-1930)". Στο *Ways to Modernity in Greece and Turkey. Encounters with Europe 1850-1950*, επιμέλεια Anna

Frangoudaki και Caglar Keyder, 150-176. London and New York: I.B. Tauris, 2007.
Rowe, Victoria. *A History of Armenian Women's Writing 1800-1922*. Cambridge: Cambridge Scholars Press, 2003.
Toska, Zehra. "From Ottoman Feminism to Turkish Feminism: Women's Journals and Policies of Publication". Στο *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: Ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, επιμέλεια Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, 113-120. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2010.

Κεφάλαιο 7

Γυναίκες εκπαιδευτικοί και η διαμόρφωση της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης

Σύνοψη

Το κεφάλαιο αναφέρεται στη συμβολή των γυναικών εκπαιδευτικών στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης. Αρχικά αναφέρεται εν συντομία και σχηματικά η συμβολή τους στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πράξης (διαμόρφωση της γενικής εκπαίδευσης, δημόσιας, κοινοτικής, ιδιωτικής, εισαγωγή της προσχολικής αγωγής, πρώτη οργάνωση της τεχνικής/επαγγελματικής), όπως προκύπτει και από τα κεφάλαια που προηγούνται, και στη συνέχεια αναπτύσσεται αναλυτικά η συμβολή τους στη σχηματοποίηση της παιδαγωγικής σκέψης και εκπαιδευτικής θεωρίας στον ελληνόφωνο χώρο. Για το τελευταίο παρατίθενται οι θέσεις, απόψεις και θεωρητικές επεξεργασίες συγκεκριμένων γυναικών παιδαγωγών, οι οποίες έδρασαν στο χώρο του ελληνικού κράτους και των κοινοτήτων της οθωμανικής επικράτειας κατά τον 19ο και 20ό αιώνα. Δίνονται στοιχεία της ζωής και του περιβάλλοντος στο οποίο ανατράφηκαν και δραστηριοποιήθηκαν, αναφέρεται η εκπαιδευτική και συγγραφική τους δραστηριότητα και αναπτύσσονται αναλυτικά οι θέσεις τους, όπως προκύπτουν από την εργογραφία τους ή και την εφαρμογή στην πράξη των θέσεών τους, αναδεικνύοντας τους τομείς της συνεισφοράς τους συσχετιστικά με τις κυρίαρχες εκπαιδευτικές θέσεις/θεωρίες και την ευρωπαϊκή/δυτική εκπαιδευτική πραγματικότητα. Η επιλογή των παιδαγωγών που εντάσσονται στο κεφάλαιο αυτό στοχεύει στην ανάδειξη παραδειγματικών σημαντικών τομών που επέφεραν οι γυναίκες εκπαιδευτικοί με τη θεωρητική τους συνεισφορά και την εκπαιδευτική τους δραστηριότητα. Οι παιδαγωγοί των οποίων οι απόψεις θα αναπτυχθούν αναλυτικά είναι: Πολυτίμη Κουσκούρη (1820-1854), Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου (1821-1877), Σαπφώ Λεοντιάς (1830-1900), Αικατερίνη Λασκαρίδου (1842-1916) και Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου (1887-1981).

Προαπαιτούμενη γνώση

Κεφάλαια 4 και 6 του βιβλίου αυτού.

7.1 Εισαγωγικά

Η συμβολή των γυναικών εκπαιδευτικών/παιδαγωγών στη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος στο ελληνικό κράτος και σε μεγαλύτερο βαθμό στις ορθόδοξες/ελληνικές κοινότητες του οθωμανικού χώρου –λόγω του πλήρως αποκεντρωμένου εκπαιδευτικού συστήματος, που παρείχε περισσότερες δυνατότητες παρέμβασης στα κατά τόπους κοινοτικά κέντρα λήψης αποφάσεων– συμπίπτει χρονικά με την έναρξη της εκπαίδευσης των κοριτσιών στο δημόσιο χώρο. Είναι ο χρόνος κατά τον οποίο εμφανίζεται το γυναικείο διδασκαλικό επάγγελμα, με τις πρώτες δασκάλες να μετέχουν όχι μόνον στο έργο της διδασκαλίας, αλλά και στην οργάνωση και στον ορισμό των εκπαιδευτικών και παιδαγωγικών παραμέτρων της λειτουργίας των σχολείων, καθώς αναλαμβάνουν τη σύσταση (ιδιωτικών) ή τη διεύθυνση (δημόσιων, κοινοτικών) σχολείων και δημοσιεύουν τις πρώτες θεωρητικές μελέτες τους ή τα πρώτα σχολικά εγχειρίδια για τα σχολεία των κοριτσιών. Η Μαρία Ρώτα για παράδειγμα συντάσσει τον κανονισμό ενός από τα πρώτα ιδιωτικά σχολεία που συστήνονται στην Κωνσταντινούπολη, του *Ελληνικού Παρθεναγωγείου Κωνσταντινουπόλεως* (1846), οργανώνει την ύλη του γλωσσικού μαθήματος για το σύνολο του χρόνου της σχολικής φοίτησης και την εκδίδει ως σχολικό εγχειρίδιο και πρόταση διδασκαλίας στην τετράτομη *Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία (1847)*, ενώ το 1853 φαίνεται να διευθύνει το πρώτο κοινοτικό παρθεναγωγείο της Φιλιππούπολης.[1] Η Ζωή Μουρούζη αναλαμβάνει την πρώτη οργάνωση (1851) του προαναφερόμενου παρθεναγωγείου και η Ελένη Κοκκίνου του Παρθεναγωγείου της Θεσσαλονίκης (1854). Η Ελένη Δανέζη, η Παναγιώτα Φανδρίδη, η Αναστασία Μαγκάκη (Ελευθερίου) συστήνουν ιδιωτικά σχολεία στο Ναύπλιο (1828), στο Άργος (1829) και στην Ερμούπολη (1854), αντίστοιχα, συγκροτώντας έτσι το πρώτο δίκτυο ιδιωτικών σχολείων για κορίτσια στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος μαζί με σχολεία που ιδρύουν οι ξένοι ιεραπόστολοι, ενώ η Ελένη Πιτταδάκη και η Πολυτίμη Κουσκούρη οργανώνουν και συστηματοποιούν το πρόγραμμα των πρώτων δημόσιων (δημοτικών) σχολείων στον ίδιο χώρο.[2]

Με τη σταδιακή συστηματοποίηση της εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών στη διάρκεια του 19ου αιώνα, τις δυνατότητες για συνέχιση των σπουδών τους σε ιδρύματα του εξωτερικού –με υποτροφίες ευεργετών, συλλόγων ή της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας– και την είσοδό τους στο πανεπιστήμιο, η παρουσία τους γίνεται δυναμικότερη. Αναλαμβάνουν τη διεύθυνση σχολείων μέσης εκπαίδευσης, και ειδικότερα εκπαιδευτηρίων που λειτουργούν ως πρότυπα για την οργάνωση των λοιπών (π.χ. του Παρθεναγωγείου/Διδασκαλείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, του Ζαππείου Παρθεναγωγείου Κωνσταντινούπολης, του Ομηρείου Παρθεναγωγείου Σμύρνης κ.λπ.), και πυκνώνει από τη δεκαετία του 1870 η συγγραφική δραστηριότητα με τη δημοσίευση παιδαγωγικών έργων, πρωτότυπων και μεταφράσεων, σχολικών εγχειριδίων, θεατρικών έργων για διδακτική αξιοποίηση ή για τις εκδηλώσεις της σχολικής ζωής. Συμμετέχουν στο δημόσιο διάλογο για την εκπαίδευση μέσα από τις στήλες περιοδικών και εφημερίδων, αλλά και με την έκδοση γυναικείων εντύπων, στα οποία η θεματική της εκπαίδευσης είναι κυρίαρχη (π.χ. *Κυψέλη*, 1845, *Ευρυδίκη*, 1870-1873, *Εφημερίς των Κυριών*, 1887-1917), μετέχουν σε συλλογικότητες επαγγελματικές, κοινωνικές, γυναικείες/φεμινιστικές, προωθώντας εναλλακτικές προτάσεις για την εκπαίδευση και την εκπαιδευτική φιλοσοφία και επιχειρούν να διατυπώνουν τις θέσεις τους στους θεσμικούς εκπαιδευτικούς φορείς (υπουργείο παιδείας – πατριαρχείο). Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, ιδιαίτερα στο χώρο του ελληνικού κράτους, οι γυναίκες εκπαιδευτικοί συμμετέχουν ενεργά στη συζήτηση παιδαγωγικών και εκπαιδευτικών θεμάτων που σχετίζονται με τη Νέα Αγωγή, το γλωσσικό ζήτημα και το Σχολείο Εργασίας – ως μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου, της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας, της Ο.Λ.Μ.Ε. αλλά και του κύκλου των περιοδικών *Νέον Πνεύμα* (1908-1911), *Λόγος* (1918-1922) και της εφημερίδας *Λαός* (1908-1909) στην Κωνσταντινούπολη. Ενδεικτικά μπορεί να αναφερθεί η στάση της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου (1867-1906) ή της Αθηνάς Γαϊτάνου-Γιαννιού (1880-1952) στο γλωσσικό ζήτημα και η κριτική των νομοσχεδίων του 1929 αναφορικά με τις προτάσεις για την εκπαίδευση των γυναικών. Στη μεταπολεμική περίοδο, παρότι οι γυναικείες παρεμβάσεις αραιώνουν (μέσα στη γενικότερα δύσκολη κοινωνικο-ιδεολογικά ιστορική αυτή περίοδο) είναι αξιοσημείωτη η έμφαση στην κοινωνική και πολιτική διάσταση της παιδαγωγικής θεωρίας (Ρόζα Ιμβριώτη), ενώ κατά τη Μεταπολίτευση οι γυναικείες παρεμβάσεις παίρνουν τη μορφή της ακαδημαϊκής διδασκαλίας και έρευνας, την οποία ανανεώνουν με την εισαγωγή των φεμινιστικών προσεγγίσεων και του φύλου ως νέου ερευνητικού εργαλείου.

Σχηματικά η πορεία των γυναικείων παρεμβάσεων στα εκπαιδευτικά πράγματα, στην εκπαιδευτική θεωρία και πράξη, μπορεί να αποδοθεί ως ακολούθως: παρέμβαση κυρίως στην εκπαιδευτική πράξη κατά την

---

[1] Μαρία Ρώτα, *Ελληνική εγκυκλοπαιδεία εκ των δοκιμωτέρων πεζογράφων και ποιητών: Συλλεγείσα και εις τέσσαρας τόμους διαιρεθείσα*, τ. 1-2 (Κωνσταντινούπολη: Ν. Αδαμίδης, 1847)· της ίδιας, *Κανονισμός του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Παρθεναγωγείου* (Κωνσταντινούπολη: χ.έ., 1846).

[2] Κατερίνα Δαλακούρα, «**Γυναίκες και εκπαίδευση (1828-1850): Διαπραγμάτευση των ορίων και υπέρβαση των φραγμών**», *Εκπαίδευση Ενηλίκων και πολιτισμός στην Κοινότητα* 8 (Δεκέμβριος 2012).

πρώτη περίοδο της γυναικείας εκπαίδευσης με τη σύσταση και οργάνωση του πρώτου δικτύου σχολείων για τα κορίτσια, συμβολή στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής φιλοσοφίας και θεωρίας με τη συγγραφική τους δραστηριότητα από την τελευταία τριακονταετία του 19ου αιώνα και εξής, συγκρότηση ενός δικτύου επαγγελματικής εκπαίδευσης έξω από το τυπικό εκπαιδευτικό δίκτυο κατά την ίδια περίοδο και έως την περίοδο του Μεσοπολέμου και συστηματικότερη ενασχόληση από τον Μεσοπόλεμο και εξής με εκπαιδευτικά ζητήματα που αφορούσαν συνολικά στον εκπαιδευτικό θεσμό, τη φιλοσοφία και την πραγμάτωσή του.

7.2 Η συμβολή των γυναικών εκπαιδευτικών/παιδαγωγών στη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος

Η διαμόρφωση του εκπαιδευτικού δικτύου για τα κορίτσια αρχίζει στα τέλη της δεκαετίας του 1820 για το χώρο του ελληνικού κράτους και στις αρχές της δεκαετίας του 1840 για το χώρο των ορθόδοξων/ελληνικών κοινοτήτων του οθωμανικού χώρου. Τα πρώτα σχολεία συστήνονται –πλην των σχολείων των δυτικών ιεραποστολών– με ιδιωτική πρωτοβουλία πρωτίστως γυναικών, ενώ στα κοινοτικά σχολεία ή στα σχολεία των δήμων που συστήνονται κατά την ίδια περίοδο οι πρώτες γυναίκες εκπαιδευτικοί αναλαμβάνουν την οργάνωση και τη λειτουργία τους. Καίρια λοιπόν κατά την περίοδο αυτή είναι η συμβολή των γυναικών στη συγκρότηση του δικτύου εκπαιδευτηρίων για τα κορίτσια, αλλά και στον καθορισμό του είδους και του εύρους της παρεχόμενης γνώσης, μέσα από τη διαμόρφωση του προγράμματος μαθημάτων. Στο πρόγραμμα μαθημάτων για παράδειγμα του ιδιωτικού *Ελληνικού Παρθεναγωγείου Κωνσταντινουπόλεως* (1846), που συντάσσεται από τη Μαρία Ρώτα, με εμφανή την επίδραση της ελληνικής διαφωτιστικής σκέψης που δεν διαχωρίζει τα γνωστικά αντικείμενα σε «κατάλληλα» και «ακατάλληλα» για τη γυναικεία κατανόηση (διαχωρισμός που εμφανίζεται από τη δεκαετία του 1870 και εξής στον κυρίαρχο δημόσιο λόγο), εντάσσεται το σύνολο των ελλήνων συγγραφέων της κλασικής αρχαιότητας, όπως και οι νεοτερικές φυσικές επιστήμες. Η Πολυτίμη Κουσκούρη (βλ. στη συνέχεια **κεφ. 7.3.1.1**), εισάγει στο πρόγραμμα μαθημάτων του σχολείου κοριτσιών του δήμου Αθηνών πρόσθετα γνωστικά αντικείμενα (πέρα από τα αντικείμενα που ορίζονται για τα πρωτοβάθμια σχολεία από το νόμο του 1834), αντλώντας από το παράδειγμα των ιδιωτικών σχολείων των δυτικών ιεραποστόλων που λειτουργούν την περίοδο αυτή. Η Ελένη Δανέζη φαίνεται να συντάσσει για το σχολείο που συστήνει στο Ναύπλιο, τη *Γυναικεία Σχολή* (1828-1846 [;]), τον πρώτο κανονισμό που συναντούμε σε σχολεία κοριτσιών (*Οργανισμός της Γυναικείας Σχολής*, 1828) αξιοποιώντας την ιταλική εκπαιδευτική εμπειρία, όπως τη γνωρίζει από την παραμονή της στα Κύθηρα, και ειδικότερα από τη *Γυναικεία Αλληλοδιδακτική Σχολή* που λειτουργεί στο νησί από το 1826, ενώ η Παναγιώτα Φανδρίδη αναβαθμίζει το 1834 το ιδιωτικό σχολείο που διατηρεί στο Άργος από το 1829 σε «τακτική» δημοτική σχολή, συστηματοποιώντας το πρόγραμμα και τη διδασκαλία κατά τη νέα –για την εποχή– μέθοδο οργάνωσης και διδασκαλίας, την αλληλοδιδακτική.[3]

Κατά τη δεύτερη περίοδο της γυναικείας εκπαίδευσης η γυναικεία συμβολή αφορά εκτός της οργάνωσης και διεύθυνσης των σχολείων στη διεκδίκηση ολοκληρωμένης μέσης εκπαίδευσης, στην εισαγωγή της προσχολικής αγωγής και τη σύνδεσή της καταρχάς με τα εκπαιδευτήρια των κοριτσιών, στην οργάνωση ενός άτυπου εκπαιδευτικού δικτύου επαγγελματικής εκπαίδευσης για τα κορίτσια των λαϊκών στρωμάτων και στη δημιουργία «ειδικοτήτων» στο πλαίσιο του γυναικείου διδασκαλικού επαγγέλματος με την οργάνωση αντίστοιχων σχολών εκπαιδευτικών. Την περίοδο αυτή, την ευθύνη για την οργάνωση και τη λειτουργία της εκπαίδευσης των κοριτσιών αναλαμβάνουν στο μεν χώρο των κοινοτήτων θεσμοθετημένοι κοινοτικοί και εκκλησιαστικοί φορείς (κοινοτικές και πατριαρχικές εκπαιδευτικές αρχές, Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή και Διαρκές Εθνικό Μικτό Συμβούλιο), ενώ φιλεκπαιδευτικές εταιρείες, σύλλογοι και πλούσιοι ομογενείς συμπληρώνουν τις κοινοτικές πρωτοβουλίες, στο δε χώρο του ελληνικού κράτους η πολιτεία έχει την ευθύνη της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία αναλαμβάνει υπό την εποπτεία του κράτους τη μέση εκπαίδευση και την εκπαίδευση των διδασκαλισσών. Στο πλαίσιο αυτό, το περιθώριο άμεσων δομικών παρεμβάσεων στο τυπικό εκπαιδευτικό σύστημα από μεμονωμένες γυναίκες εκπαιδευτικούς ή συλλογικότητες περιορίζεται δραστικά, ιδιαίτερα στο χώρο του ελληνικού κράτους, όπου η πολιτεία διαμορφώνοντας σταδιακά ένα απολύτως συγκεντρωτικό εκπαιδευτικό σύστημα ελέγχει οργανωτικά και ιδεολογικά την εκπαίδευση. Επιχειρούν όμως παρεμβάσεις στην ανώτατη εκπαιδευτική ιεραρχία υποβάλλοντας σχετικά υπομνήματα ή και νομοσχέδια, όπως π.χ. τα δύο νομοσχέδια που υπέβαλε η Σεβαστή Καλλισπέρη στη Βουλή το 1899 για τη δημιουργία κρατικών ανώτερων παρθεναγωγείων και διδασκαλείου θηλέων και για

[3] Απόστολος Δασκαλάκης, *Κείμενα-Πηγαί της ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως. Σειρά τρίτη. Τα περί παιδείας*, τ. 1 (Αθήνα: χ.έ., 1968), 166, 548· Μαρία Δελάκη, «Δασκάλες της Κρήτης – Υποκείμενα ιστορίας: Εκπαίδευση και επαγγελματική σταδιοδρομία (αρχές 19ου αιώνα – 1913)» (διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., 2015), 221-223· Δαλακούρα, **«Γυναίκες και Εκπαίδευση (1828-1850)»**.

την πρακτική/τεχνική εκπαίδευση των κοριτσιών.[4] Έχουν όμως στο χώρο των κοινοτήτων τη δυνατότητα εισαγωγής καινοτομιών στα παρθεναγωγεία που διευθύνουν ή υποβολής προτάσεων προς τις διοικητικές αρχές των σχολείων για εισαγωγή νεοτερικών στοιχείων, με βάση την εκάστοτε νεότερη ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πρακτική. Η Σαπφώ Λεοντιάς, για παράδειγμα, αντικαθιστά το φροεβελιανό σύστημα στο νηπιαγωγείο του Παρθεναγωγείου της Παλλάδας και στην εκπαίδευση των νηπιαγωγών στο αντίστοιχο τμήμα του Παρθεναγωγείου, όταν αναλαμβάνει τη διεύθυνσή του το 1877,[5] ενώ η Καλλιόπη Κεχαγιά, διευθύντρια του Ζαππείου Παρθεναγωγείου της Κωνσταντινούπολης, επισκέπτεται εκπαιδευτήρια κοριτσιών στην Ευρώπη (ταξίδια χρηματοδοτούμενα από τον ιδρυτή του σχολείου) για ενημέρωση σχετικά με τα νέα εκπαιδευτικά δεδομένα και τη διατύπωση σχετικών προτάσεων.

Μέσα από την αρθρογραφία τους, τη συμμετοχή τους σε γυναικείους συλλόγους και τις δημόσιες διαλέξεις προωθούν αιτήματα σχετικά με την παροχή ολοκληρωμένης μέσης εκπαίδευσης για τα κορίτσια και ίσης με την αντίστοιχη εκπαίδευση των αγοριών (π.χ. αρθρογραφία στο περιοδικό *Ευρυδίκη*) ή παροχή δημόσιας μέσης εκπαίδευσης (αρθρογραφία της Καλλιρόης Παρρέν στην *Εφημερίδα των Κυριών*), αλλά και διαμορφώνουν προτάσεις για γενικότερα εκπαιδευτικά θέματα, όπως την εκπαίδευση εκπαιδευτικών, την οργάνωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και την προσχολική αγωγή. Η Σαπφώ Λεοντιάς δίνει συχνές διαλέξεις στη λέσχη *Αναγνωστήριον «Η Σμύρνη»* και η Καλλιόπη Κεχαγιά μεγάλο αριθμό διαλέξεων (σύμφωνα με τη βιβλιογραφία) στο Φιλολογικό Σύλλογο *Παρνασσός*.

Οι γυναικείες συλλογικότητες, φιλανθρωπικές και γυναικείες/φεμινιστικές, στις οποίες η συμμετοχή των γυναικών εκπαιδευτικών είναι αριθμητικά σημαντική (ιδιαίτερα στις δεύτερες), στρέφονται στη μέριμνα για την παροχή εκπαίδευσης και επαγγελματικών εφοδίων στα κορίτσια των άπορων και λαϊκών στρωμάτων, καλύπτοντας έτσι ένα κρίσιμο κενό στη θεσμοθετημένη εκπαιδευτική παροχή. Η προστασία της συλλογικής εθνικής εικόνας στον οθωμανικό χώρο –στόχος των φιλανθρωπικών συλλογικοτήτων– και η ισχυροποίηση του δικαιώματος των γυναικών στην εργασία –επιδίωξη των γυναικείων συλλογικοτήτων– στρέφουν τη δραστηριοποίηση των γυναικών στη δημιουργία «εργαστηρίων» και επαγγελματικών σχολών, που παρέχουν εξειδίκευση στα κορίτσια των προαναφερόμενων κοινωνικών στρωμάτων σε αστικά «γυναικεία» χειρωνακτικά επαγγέλματα. Έτσι ιδρύονται στην Αθήνα το *Εργαστήριον Εργοχείρων* το 1872 (από το *Σύλλογο υπέρ της Γυναικείας Παιδεύσεως*), η *Καλλιτεχνική Σχολή* (από την Καλλιρρόη Παρρέν το 1887),[6] το *Άσυλον Εργατίδων και Υπηρετριών* (σχολή υπηρετριών) το 1892, η *Οικοκυρική Σχολή* το 1897 (από την Ένωση Ελληνίδων, με πρωτοβουλία της Καλλιρρόης Παρρέν) κ.ά. Στην Κωνσταντινούπολη ιδρύεται από τη *Φιλόπτωχο Αδελφότητα των Κυριών του Πέραν* (1861-1922) «εργαστήριο» με τμήμα Ραπτικής (1876), Υφαντικής (1878), Πλυντηρίου και Σιδερωτηρίου και Σχολή Νοσοκόμων (1895),[7] όπως και από αντίστοιχες αδελφότητες σε άλλες πόλεις των κοινοτήτων ποικίλα «εργαστήρια απόρων κορασίων», που παρέχουν εξειδίκευση σε «γυναικείες» τέχνες και παράλληλα εργασία στις μετέχουσες. Με δεδομένο ότι η τεχνική/επαγγελματική εκπαίδευση απουσιάζει ουσιαστικά ως συστηματική μέριμνα από την πλευρά της πολιτείας έως τη δεκαετία του 1950 και ότι η τεχνική/επαγγελματική εκπαίδευση των αγοριών –η παρεχόμενη από την πολιτεία– περιορίζεται σε έναν αριθμό εμπορικών, ναυτικών, και γεωργικών σχολών, η πρόνοια των γυναικών για την επαγγελματική εκπαίδευση των κοριτσιών εμφανίζεται σε σχετικά πρώιμο χρόνο και εμπλουτίζει το εκπαιδευτικό σύστημα των κοριτσιών (τυπικό και άτυπο δίκτυο σχολείων). Οι πρώτες τεχνικές/επαγγελματικές δημόσιες σχολές για κορίτσια, οι οικοκυρικές σχολές, προβλέπονται με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929.

Στα τέλη της δεύτερης περιόδου της γυναικείας εκπαίδευσης με πρωτοβουλία κάποιων γυναικών παιδαγωγών και την υποστήριξη γυναικείων συλλογικοτήτων, δημιουργούνται στο ελληνικό κράτος σχολές εξειδίκευσης του διδασκαλικού επαγγέλματος. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο διαχωρισμός του επαγγέλματος της δασκάλας από το επάγγελμα της νηπιαγωγού, η πρώτη δηλαδή εξειδίκευση που δημιουργείται, υλοποιείται ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 στο χώρο των κοινοτήτων, με την παροχή χωριστής εκπαίδευσης στις νηπιαγωγούς και τη δημιουργία ξεχωριστών τμημάτων για την εκπαίδευσή τους από αυτά των διδασκαλισσών, ενταγμένων στη δομή των ανώτερων παρθεναγωγείων (αρχικά στο Παρθεναγωγείο της Παλλάδας το

[4] Πρόκειται για δυο νομοσχέδια που υπέβαλε η Σεβαστή Καλλισπέρη στη Βουλή στις 2 Μαρτίου του 1899 με τίτλους: «Περί ιδρύσεως ανωτέρων παρθεναγωγείων του κράτους» και «Περί ελληνοπρεπούς και πρακτικωτέρας δημοτικής εκπαιδεύσεως και περί ιδρύσεως διδασκαλείου θηλέων του κράτους», βλ. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη και Ελένη Ελεγμίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα: Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως τη μεταρρύθμιση του 1929* (Αθήνα: Γ.Γ.Ν.Γ./Ι.Α.Ε.Ν., 1987), 76-77.

[5] Για τη Σαπφώ Λεοντιάδα και τις παρεμβάσεις της στην εκπαιδευτική πράξη, βλ. **κεφ. 7.3.3.2** και **κεφ. 7.3.3.3**.

[6] Καλλιρρόη Παρρέν, «Καλλιτεχνική Σχολή Κυριών», *Εφημερίς των Κυριών*, 32 (11 Οκτωβρίου 1887): 5.

[7] Βλ. Κυριακή Μαμώνη και Λήδα Ιστικοπούλου, *Γυναικείοι σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)* (Αθήνα: Εστία, 2002), 27-109.

1875 και στη συνέχεια στο Ζάππειο Παρθεναγωγείο Κωνσταντινούπολης, από το 1875) (βλ. **κεφ. 5.2.3.1**)· η πρωτοβουλία όμως μάλλον ανήκει στα διοικητικά συμβούλια/σχολικές εφορείες των σχολείων. Στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους την πρωτοβουλία ίδρυσης *Σχολής Νηπιαγωγών και Παιδονόμων* έχει η Αικατερίνη Λασκαρίδου ως πρόεδρος του εκπαιδευτικού τμήματος της *Ενώσεως Ελληνίδων*, ενώ σε συνεργασία με το Γυμναστικό Σύλλογο λειτουργεί την πρώτη *Σχολή Γυμναστριών*.[8] Οι δασκάλες εργοχείρων και οικοκυρικής προέρχονται από τις αντίστοιχες σχολές μετά από ειδικές εξετάσεις για την απόκτηση του ειδικού διδασκαλικού πτυχίου. Επίσης, σε γυναίκες εκπαιδευτικούς ανήκει η πρωτοβουλία ίδρυσης (με την υποστήριξη της πολιτείας) ειδικών σχολείων και επομένως η εισαγωγή της ειδικής αγωγής στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Η Ειρήνη Λασκαρίδου (1898-1958) ιδρύει τον *Οίκο Τυφλών* (σχολή τυφλών) (1907) και η Ρόζα Ιμβριώτη, το *Σχολείον Ανωμάλων και Καθυστερημένων Παίδων* το 1937 (*Πρότυπο Ειδικό Σχολείο*, από το 1938).

Μια σημαντική επίσης συμβολή των γυναικών στο πεδίο της εκπαιδευτικής πράξης, προκύπτει από τη συγγραφική δραστηριότητα των γυναικών εκπαιδευτικών/παιδαγωγών. Εκτός της συμβολής τους στο θεωρητικό πεδίο με τη δημοσίευση παιδαγωγικών μελετών (πρωτότυπων και μεταφράσεων) και στο πεδίο της οργάνωσης και παρουσίασης της σχολικής γνώσης για τη μαθήτρια και το μαθητή με την έκδοση σχολικών εγχειριδίων –πτυχές της δραστηριότητάς τους που θα αναπτυχθούν στη συνέχεια–, οι γυναίκες εκπαιδευτικοί μετέχουν ενεργά στην πνευματική ζωή συμβάλλοντας στη διαμόρφωση του γενικού μορφωτικού κλίματος με την έκδοση λογοτεχνικών έργων, κοινωνικο-πολιτικών και επιστημών μελετών (Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού, Πηνελόπη Χρηστάκου, Ζωή Φράγκου), παιδικής λογοτεχνίας και παιδικών περιοδικών (Πολυξένη Μελανδινού, Έλλη Αλεξίου). Επιδιώκουν επίσης να μετέχουν στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πράξης καταλαμβάνοντας θέσεις στην εκπαιδευτική ιεραρχία (παρουσία σχετικά σπάνια έως το τέλος του Μεσοπολέμου): Η Σεβαστή Καλλισπέρη γίνεται επόπτρια των δημοτικών σχολείων (1895), η Καλλιόπη Κεχαγιά επόπτρια των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1898) και η Μαρία Αμαριώτου εκπαιδευτική σύμβουλος στο υπουργείο παιδείας στην κυβέρνηση Βενιζέλου το 1830 και μέλος του Ανώτατου Εκπαιδευτικού Γνωμοδοτικού Συμβουλίου που συστήνεται από την ίδια κυβέρνηση.

Γενικότερα και σχηματικά, η συμβολή των γυναικών εκπαιδευτικών στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πράξης στον 19ο και 20ό αιώνα μπορεί να συνοψιστεί ως συμβολή: στη διαμόρφωση της δομής του τυπικού εκπαιδευτικού συστήματος και του περιεχομένου σπουδών –κυρίαρχα αναφορικά με την εκπαίδευση των κοριτσιών–, στην οργάνωση της εκπαίδευσης των γυναικών εκπαιδευτικών και στην εξειδίκευση κατά ειδικότητα της εκπαίδευσής τους, στην προώθηση της προσχολικής και στην εισαγωγή της ειδικής αγωγής στο ελλαδικό εκπαιδευτικό σύστημα, στην οργάνωση ενός δικτύου τεχνικής επαγγελματικής εκπαίδευσης για τα κορίτσια –πρόνοια εστιασμένη στα λαϊκά κοινωνικά στρώματα–, όπως και σύσταση ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων για την εκπαίδευση των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων (ταξική προσέγγιση φιλοσοφικο-εκπαιδευτικά κυρίαρχη έως και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο).

7.3 Εκπαιδευτική θεωρία και παιδαγωγική σκέψη: Η συμβολή των γυναικών παιδαγωγών

Η ανασυγκρότηση της ελληνικής παιδαγωγικής σκέψης του παρελθόντος –σε όποιο βαθμό έχει γίνει– στηρίζεται στη μελέτη ανδρών παιδαγωγών και εκπαιδευτικών, παράγοντας έτσι μια μονοδιάστατη προσέγγιση και εν πολλοίς μερική· οι μελέτες για τη ζωή και το έργο των γυναικών παιδαγωγών είναι περιορισμένες [9] και μόνο πρόσφατα στο πλαίσιο του ενδιαφέροντος για τον έμφυλο χαρακτήρα της εκπαίδευσης άρχισε να στρέφεται το ερευνητικό ενδιαφέρον προς τη γυναικεία εκπαιδευτική συμβολή και παιδαγωγική παρουσία[10] – στροφή πε-

[8] Για τις δραστηριότητες της Αικατερίνης Λασκαρίδου, βλ. **κεφ. 7.3.4.2.**

[9] Ενδεικτική αναφορά: Κούλα Ξηραδάκη, *Ευανθία Καΐρη (1799-1866): Η πρώτη Ελληνίδα της νεότερης Ελλάδας που διέδωσε τη μόρφωση* (Αθήνα: Κέδρος, 1984)· *Παιδαγωγική-Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια-Λεξικό,* λήμματα «Καλλισπέρη Σεβαστή» και «Λασκαρίδου Αικατερίνη» (συντάκτρια λημμάτων Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου)· Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, «"Αγωνίστηκα όμως απεγνωσμένα και νίκησα" : Η εξέλιξη της γυναικείας εκπαίδευσης στην Ελλάδα από την Ελισάβετ Μαρτινέγκου και την Ευανθία Καΐρη ώς την Αγγελική Παναγιωτάτου», στο *Πρακτικά Συνεδρίου Εκπαίδευση και Ισότητα Ευκαιριών*, επιμ. Νώντας Παπαγεωργίου (Αθήνα: Γενική Γραμματεία Ισότητας, 1995), 77-83· Μαρία Βαϊνά, «Γυναίκες παιδαγωγοί: Ένας απολογισμός της γυναικείας συμβολής στο χώρο της παιδαγωγικής», στο *Φύλο και σχολική πράξη*, επιμ. Βασιλική Δεληγιάννη και Σιδηρούλα Ζιώγου (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1997), 154-175· Δημήτριος Πολέμης, επιμ., *Ευανθία Καΐρη: Διακόσια χρόνια από τη γέννησή της 1799-1999, Πρακτικά Συμποσίου, Άνδρος 4 Σεπτεμβρίου 1999* (Άνδρος: Καΐρειος Βιβλιοθήκη, 2000).

[10] Ενδεικτικά, Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, επιμ., *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2010)· Χρύσα Χρονοπούλου-Πανταζή, *Ρόζα Ιμβριώτη* (Αθήνα: Εμπειρική, 2011)·

ρισσότερο εμφανής στη θεματολογία των (αδημοσίευτων) μεταπτυχιακών εργασιών. Το ενδιαφέρον όμως για τις θεωρητικές αρχές της οργάνωσης της εκπαίδευσης, την εκπαιδευτική φιλοσοφία, τη θεωρία και την πράξη της διδασκαλίας, που είναι έντονα στον 19ο αιώνα στον ελληνόφωνο χώρο –όπως και στο σύνολο του δυτικού κόσμου–, καθώς τότε οργανώνεται το εκπαιδευτικό σύστημα στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος και αρχίζει η συστηματοποίησή του στις ελληνικές κοινότητες του οθωμανικού χώρου, το μοιράζονται, όπως αποδεικνύει η έρευνα και θα αναδειχθεί στη συνέχεια, και οι γυναίκες εκπαιδευτικοί και μάλιστα σε αρκετά πρώιμο χρόνο. Για την αλληλοδιδακτική μέθοδο, για παράδειγμα, που είναι η επίσημη μέθοδος οργάνωσης της διδασκαλίας στο ελληνικό κράτος έως το 1880 και στηρίζεται στους οδηγούς αλληλοδιδακτικής του Ιωάννη Κοκκώνη, εκδίδεται και ο οδηγός αλληλοδιδακτικής της Πολυτίμης Κουσκούρη (1854), έργο που δεν μνημονεύεται στη σχετική ιστοριογραφία.

Η μελέτη επομένως της ζωής και του έργου των γυναικών εκπαιδευτικών και παιδαγωγών μπορεί να ανανεώσει την εκπαιδευτική μας ιστορία και ειδικότερα το πεδίο έρευνας του παιδαγωγικού προβληματισμού και των εκπαιδευτικών θεωριών. Να αναδείξει τον μεγαλύτερο πλουραλισμό αλλά και το έμφυλο των εκπαιδευτικών/παιδαγωγικών λόγων, να επανεξετάσει το θέμα της εκπαιδευτικής επικοινωνίας με τις δυτικές χώρες και των δυτικών επιρροών λαμβάνοντας υπόψη και τη γυναικεία εκπαίδευση, και να οδηγήσει στη βαθύτερη κατανόηση της σχέσης των ιστορικών συνθηκών με τους παραγόμενους λόγους και τη διαμόρφωση της εκάστοτε εκπαιδευτικής πραγματικότητας.

Βασικά ερωτήματα που χρειάζεται να τεθούν στην έρευνα της ζωής και της δράσης των γυναικών παιδαγωγών, ώστε να υπηρετηθούν οι παραπάνω στόχοι, είναι σε ποιο βαθμό συνέβαλαν στο πεδίο των παιδαγωγικών θεωριών και της ιστορίας των παιδαγωγικών ιδεών. Σε ποιο βαθμό επηρέασαν ειδικότερα την εκπαιδευτική πράξη της εποχής και του χώρου στον οποίο δραστηριοποιήθηκαν. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά της παιδαγωγικής τους σκέψης και οι επιδράσεις στη διαμόρφωσή της, ποιες οι συνδέσεις και η επικοινωνία με την ελληνική και τη διεθνή εκπαιδευτική σκέψη και κοινότητα. Στα ερωτήματα αυτά, με στόχο μια συνολικότερη κατανόηση της πορείας των εκπαιδευτικών προβληματισμών στον ελληνόφωνο χώρο, θα επιχειρηθεί μια πρώτη απάντηση μέσα από την παρουσίαση των εκπαιδευτικών/παιδαγωγικών θέσεων γυναικών εκπαιδευτικών-παιδαγωγών που έδρασαν τον 19ο και 20ό αιώνα στο χώρο του ελληνικού κράτους και των ορθόδοξων/ελληνικών κοινοτήτων της οθωμανικής επικράτειας και την ανάλυση των σημαντικότερων εκπαιδευτικών έργων τους, με αναφορές στη ζωή τους, το κοινωνικό τους περιβάλλον και τις ιδεολογικές του επιδράσεις. Οι παιδαγωγοί που θα εξεταστούν είναι οι: Πολυτίμη Κουσκούρη (1820-1854), Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου (1821-1877), Σαπφώ Λεοντιάς (1830-1990), Αικατερίνη Λασκαρίδου (1842-1916) και Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου (1887-1981).

7.3.1 Πολυτίμη Κουσκούρη (1820-1854)

7.3.1.1 Βιογραφικά στοιχεία και εκπαιδευτική δραστηριότητα

Η Πολυτίμη Κουσκούρη είναι μια από τις πρώτες δασκάλες του ελληνικού κράτους με σημαντική για το χρόνο ζωής της (πεθαίνει σε ηλικία 34 ετών) εκπαιδευτική και συγγραφική δραστηριότητα. Γεννήθηκε στο Μυστρά το Νοέμβριο του 1820 και ανατράφηκε μέσα σε ένα κλίμα επαναστατικό και εθνικο-πατριωτικό· ο πατέρας της, Ηλίας Κουσκούρης, συμμετείχε ενεργά στην Επανάσταση από την κήρυξή της έως το 1833, συντηρώντας με δικούς του πόρους ένα σώμα 100 ανδρών. Την πρώτη εγγραμματοσύνη φαίνεται να την αποκτά κατ' οίκον (με οικοδιδασκαλία ή αυτομόρφωση),[11] ενώ η φοίτηση σε δημόσιο σχολείο σε ηλικία 14 ετών γίνεται με στόχο την απόκτηση του διδασκαλικού διπλώματος και την άσκηση του διδασκαλικού επαγγέλματος για την οικονομική στήριξη της οικογένειάς της, η οποία είχε περιέλθει σε δυσχερή οικονομική κατάσταση με την ανάλωση

Έφη Κάννερ, *Έμφυλες κοινωνικές αναζητήσεις από την οθωμανική αυτοκρατορία στην Ελλάδα και Τουρκία: Ο κόσμος μιας ελληνίδας δασκάλας* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2012)· Σοφία Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή: γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού-Ρομαντισμού* (Αθήνα: Νεφέλη: 2014).

[11] Από την πρώτη της βιογραφία που παραδίδει η Φλωρεντία Φουντουκλή, ανεψιά της Κουσκούρη, δεν γίνεται σαφές αν είχε διδαχθεί κατ' οίκον ή αν η πρώτη εγγραμματοσύνη της ήταν αποτέλεσμα αυτομόρφωσης. Η φράση «*κρυφίως επρομηθεύετο βιβλία*» ή «*ηδιαφόρει δια τας επιπλήξεις της μητρός της και τας συνεχείς ποινάς, εις άς υπεβάλλετο, διότι χάριν των φυλλάδων εγκατέλειπε την ραπτικήν και τας οικιακάς ενασχολήσεις*», της βιογράφου της αναδεικνύει περισσότερο την κυρίαρχη στάση της εποχής απέναντι στην ανάγνωση ως ενασχόληση των κοριτσιών, παρά το πώς η ίδια κατέκτησε τη δεξιότητα αυτή. Βλ. Φλωρεντία Φουντουκλή, «Πολυτίμη Ηλία Κουσκούρη», *Εφημερίς των Κυριών*, 156 (11 Μαρτίου 1890): 2-5 (η προαναφερόμενη φράση, στη σελ. 2).

της οικογενειακής περιουσίας στη διάρκεια του Αγώνα.[12]

Η Πολυτίμη Κουσκούρη φοιτά στο πρότυπο σχολείο του δήμου Ναυπλίου, την πρώτη χρονιά της ίδρυσής του, το 1834, και το 1836 αποκτά το πτυχίο δασκάλας Γ΄ βαθμού, σύμφωνα με τη σχετική νομοθεσία και διαδικασία (εξετάσεις στην Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή Ναυπλίου). Από τις 3 Μαΐου 1837, ημερομηνία του πρώτου διορισμού της (οριστικός διορισμός 13 Μαΐου 1837), έως το 1854, έτος του θανάτου της, διδάσκει και διευθύνει κάποια από τα πρώτα δημόσια σχολεία κοριτσιών που συστήνονται στο ελληνικό κράτος: το σχολείο του δήμου Ναυπλίου (3 Μαρτίου 1837 – 2 Οκτωβρίου 1845), από οποίο και είχε αποφοιτήσει, του δήμου Πειραιά (3 Οκτωβρίου 1845 – Σεπτέμβριος 1851) και του δήμου Αθηνών (1 Οκτώβρη 1851 – Σεπτέμβρης 1854).[13]

Η δεκαεπτάχρονη πορεία της ως δασκάλας και κυρίως ως διευθύντριας χαρακτηρίζεται ως επιτυχημένη, όπως δηλώνουν οι δημόσιοι έπαινοι και οι τιμητικές διακρίσεις που της αποδόθηκαν για το εκπαιδευτικό και οργανωτικό της έργο από τις πολιτειακές εκπαιδευτικές και δημοτικές αρχές και από σημαίνοντα για την εποχή πολιτειακά πρόσωπα, π.χ. τη βασίλισσα Αμαλία,[14] αλλά και πιστοποιεί η σταδιακή της προαγωγή από δασκάλα Γ΄ βαθμού στον ανώτερο διδασκαλικό βαθμό, δηλαδή, σε νομαρχιακή δασκάλα Α΄ βαθμού το 1851.[15]

Στο σχολείο της Αθήνας, το πρώτο σχολείο κοριτσιών του δήμου, φαίνεται ότι καταφέρνει να δώσει τη δομή «ανώτερου» σχολείου, καθώς οργανώνει χωριστά τμήματα νηπιαγωγείου, αλληλοδιδακτικού σχολείου και τριτάξιου ελληνικού σχολείου με το πέρας του 1851, ώστε οι απόφοιτες να μπορούν να δίνουν εξετάσεις για την απόκτηση του πτυχίου της δασκάλας. Σε αυτό συνηγορεί και ο εμπλουτισμός του προγράμματος των μαθημάτων με τα μαθήματα ζωγραφικής, χορού και μουσικής, που δεν προβλέπονται στο πρόγραμμα των δημόσιων δημοτικών σχολείων του 1834,[16] περιλαμβάνονται όμως στα προγράμματα των ιδιωτικών «ανώτερων» παρθεναγωγείων της εποχής. Αυτό μάλλον οδηγεί πολλές μαθήτριες που αποφοιτούν από άλλα σχολεία να φοιτούν στη συνέχεια για κάποιο χρόνο στο εν λόγω σχολείο, προκειμένου να λάβουν μέρος στις πτυχιακές εξετάσεις.

Στα σχολεία μετακινείται με προσωπικές της αιτήσεις, επιδιώκοντας να βελτιώσει τόσο την οικονομική όσο και την επαγγελματική της θέση στον εκπαιδευτικό κόσμο, αλλά και με την υποστήριξη της δασκάλας της, της Ελένης Πιτταδάκη, την οποία φαίνεται να αντικαθιστά στα σχολείο στα οποία μετακινείται και από τα οποία εκείνη αποχωρεί. Η Ελένη Πιτταδάκη αξιοποιώντας την αναγνωρισιμότητα και το εκπαιδευτικό της κύρος συστήνει τη μαθήτριά της για τη θέση της διευθύντριας τόσο στο σχολείο του Ναυπλίου όσο και του Πειραιά, όταν αποχωρεί από αυτά,[17] γεγονός που αναδεικνύει το ρόλο των γυναικείων δικτύων επικοινωνίας στην εκπαιδευτική πορεία και εξέλιξη των γυναικών εκπαιδευτικών, μέσα στον ιδιαίτερα ανταγωνιστικό (λόγω των περιορισμένων θέσεων εργασίας την περίοδο αυτή) χώρο της εκπαίδευσης.

---

[12] Στο ίδιο, 2.

[13] Στο ίδιο, 3-4· Άννυ Ασημάκη, «Ελένη Πιτταδάκη – Πολυτίμη Κουσκούρη: Η διαδρομή και η παρουσία δύο πρωτοπόρων διδασκαλισσών κατά τις πρώτες δεκαετίες του ανεξάρτητου κράτους (1834-1855)», *Σύγχρονα Θέματα*, 97 (2007): 55-56. Τις μετακινήσεις αυτές επιβεβαιώνει και η έρευνα της Μαρίας Δελάκη, «Διδακάλισσες της Κρήτης – Υποκείμενα ιστορίας»,191-192, 201-202.

[14] Σύμφωνα με τη Φλωρεντία Φουντουκλή, η βασίλισσα Αμαλία, που επισκέφθηκε το σχολείο κοριτσιών στο Ναύπλιο, χάρισε στην Πολυτίμη Κουσκούρη ως ένδειξη ευαρέσκειας για τη λειτουργία του σχολείου «*μικράν πόρπην*»· ο δήμαρχος Ναυπλίου εκφράζει με επιστολή επίσης τις ευχαριστίες του στην Κουσκούρη για τις υπηρεσίες που προσέφερε στο σχολείο, όταν η Κουσκούρη αποχωρεί από αυτό για το Ναύπλιο, το ίδιο και ο δήμαρχος Πειραιώς στην αντίστοιχη περίσταση· ο διευθυντής των δημοτικών σχολείων Ιωάννης Κοκκώνης κατά την παρακολούθηση των εξετάσεων στο σχολείο του Πειραιά το 1849 και οι δημοτικές αρχές Αθηνών κατά τις εξετάσεις του 1852 εκφράζουν επίσης εγγράφως την ευαρέσκειά τους για τα αποτελέσματα της εκπαιδευτικής διαδικασίας, ενώ από τους ίδιους φορείς λαμβάνει συμβολικά βραβεία (βιβλία και χρηματικό ποσό, αντίστοιχα). Βλ. Φουντουκλή, «Πολυτίμη Ηλία Κουσκούρη», 3-4.

[15] Στο ίδιο, 2-3· «Νόμος περί δημοτικών σχολείων», *Φ.Ε.Κ.* 11, 3 Μαρτίου 1834, άρθρα 13-14, στο Γεώργιος Βενθύλος, *Θεσμολόγιον της δημοσίας εκπαιδεύσεως 1833-1883: συνταχθέν και εκδοθέν εγκρίσει του επί των εκκλησιαστικών και της δημοσίας εκπαιδεύσεως υπουργείου*, τ. 1 (Αθήνα: Σ. Κ. Βλαστός, 1884), 3-4.

[16] «Νόμος περί δημοτικών σχολείων», *Φ.Ε.Κ.* 11, 3 Μαρτίου 1834, άρθρο 1, στο Βενθύλος, *Θεσμολόγιον της δημοσίας εκπαιδεύσεως 1833-1883*, 1.

[17] Ελένη Μ. Γιαννακάκη, «Ελένη Ιωάννου Πιτταδάκη», *Εφημερίς των Κυριών*, 175 (19 Αυγούστου 1890): 4-5· Δαλακούρα, «**Γυναίκες και εκπαίδευση (1828-1850)**».

7.3.1.2 Συγγραφική δραστηριότητα και εκπαιδευτική θεωρία

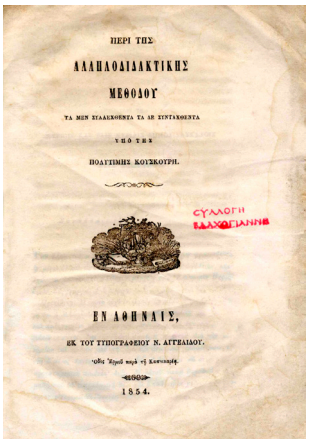
ΠΕΡΙ ΤΗΣ
ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΗΣ
ΜΕΘΟΔΟΥ
ΤΑ ΜΕΝ ΣΥΛΛΕΓΕΝΤΑ ΤΑ ΔΕ ΣΥΝΤΑΧΘΕΝΤΑ
ΥΠΟ ΤΗΣ
ΠΟΛΥΤΙΜΗΣ ΚΟΥΣΚΟΥΡΗ.
ΣΥΛΛΟΓΗ
ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ Ν. ΑΓΓΕΛΙΟΥ.
1854.

Εικόνα 7.1 *Περί της αλληλοδιδακτικής μεθόδου (1854).*

Είναι μια από τις ελάχιστες πρώτες δασκάλες που έχει και σημαντική συγγραφική δραστηριότητα, καθώς αφενός η εγγραμματοσύνη των πρώτων διδασκαλισσών –στην πλειοψηφία των περιπτώσεων– δεν φαίνεται να είναι επαρκής για να υποστηρίξει συγγραφικό έργο και αφετέρου ο φόρτος τής εξαρχής οργάνωσης των σχολείων και της πολύωρης διδασκαλίας, όπως και της παράλληλης παράδοσης ιδιαίτερων μαθημάτων που αναλαμβάνουν οι πλέον αδύναμες οικονομικά, δεν αφήνουν πολλά περιθώρια για συγγραφική δραστηριότητα. Η Κουσκούρη φαίνεται να κατέχει σε ικανοποιητικό βαθμό την αρχαΐζουσα καθαρεύουσα γλώσσα, όπως αποτυπώνεται στο έργο της, γνώση που «πιστοποιεί» υψηλή μόρφωση και καθιστά ευνοϊκότερη την υποδοχή στον κόσμο της ανδρικής λογιοσύνης των γυναικών που το επιχειρούν· γνωρίζει επίσης γαλλικά, ιταλικά και γερμανικά, όπως επίσης παραδίδει η Φλωρεντία Φουντουκλή και επιβεβαιώνουν το περιεχόμενο και οι βιβλιογραφικές αναφορές του έργου της. Το συγγραφικό της έργο, με βάση την έως τώρα έρευνα, συμπεριλαμβάνει τρία αυτοτελή έργα, το *Περί της αλληλοδιδακτικής μεθόδου*, τη *Γεωγραφία της αρχαίας Ελλάδος* και τον *Κυνηγό* (έργο το οποίο δεν έχει εντοπιστεί),[18] μια μετάφραση γαλλικού διηγήματος,[19] όπως και αρθρογραφία στα περιοδικά της εποχής *Νέα Πανδώρα* (Απρίλιος 1850 – Μάρτιος 1872), *Ευτέρπη* (Σεπτέμβριος 1847 – Οκτώβριος 1855) και *Εφημερίς των Μαθητών* (19.10.1852 – 14.05.1855), μετέπειτα με τον τίτλο *Εφημερίς των Φιλομαθών* (24.05.1855 – 24.02.1857)[20] και πιθανόν και στην *Κυψέλη* (Μάϊος – Οκτώβριος 1845) της Ευφροσύνης Σαμαρτζίδου. Χρειάζεται εδώ να σημειωθεί ότι και σε άλλα έντυπα της εποχής (όπως και στα αναφερόμενα) εντοπίζονται κείμενα υπογεγραμμένα με τα αρχικά της Κουσκούρη (σε διάφορες παραλλαγές), που με βάση τη θεματολογία και το γλωσσικό τους ύφος θα μπορούσαν να αποδοθούν στην Κουσκούρη, όπως ήδη έχει γίνει με αρκετή βεβαιότητα σε κάποιες περιπτώσεις,[21] όμως αυτό απαιτεί περαιτέρω μελέτη και έρευνα.

Η θεματογραφία στο έργο της αφορά στη διδακτική μεθοδολογία (στη «νέα» για την εποχή μέθοδο της αλληλοδιδακτικής), στους στόχους της αγωγής και της πρώτης εκπαίδευσης, στην εκπαίδευση των κοριτσιών και στη σπουδαιότητά της, όπως και σε θέματα των ιδιαίτερων ενδιαφερόντων της, ιστορία-γεωγραφία-φιλοσοφία. Ειδικότερα, αναφορικά με τον *Οδηγό της αλληλοδιδακτικής μεθόδου*, πρόκειται για έναν σύντομο

---

[18] Πολυτίμη Κουσκούρη, *Περί της αλληλοδιδακτικής μεθόδου: Τα μεν συλλεγέντα τα δε συνταχθέντα* (Αθήνα: Ν. Αγγελίδης, 1854)· της ίδιας, *Γεωγραφία της αρχαίας Ελλάδος, μετά σημειώσεων και παραπομπών προς αρχαίας και νεωτέρας πηγάς* (Αθήνα: Ν. Αγγελίδης, 1854).

[19] Π.Κ. [Πολυτίμη Κουσκούρη], *Ο Ερημίτης: ηθικόν διήγημα* (Αθήνα: Τυπογραφία Αγγελιοφόρου, 1853) (παρατίθεται στο Γκίνης – Μέξας, λήμμα αρ. 6056).

[20] Πολυτίμη Κουσκούρη, «Περί της εκπαιδεύσεως του γυναικείου φύλου», *Νέα Πανδώρα* 3, τχ. 70 (1853): 520-521· της ίδιας, «Περί της των κορασίων ανατροφής», *Πανδώρα* 4, τχ. 80 και 83 (1853): 198-200 και 277-279· της ίδιας, «Περί της των Αρχαίων φιλοσοφίας και των αιρέσεων αυτής», *Πανδώρα* 5, τχ. 106 (1854): 238-239· της ίδιας, «Περί προκαταρτικής παιδείας», *Ευτέρπη* 7, τχ. 44 και 45 (1854): 474-477 και 494-497· της ίδιας, «Αθήναι -Σπάρτη», *Ευτέρπη* 8, τχ. 52 (1854): 94-96· της ίδιας, «Διάφορα: Αναγγελία εξετάσεων», *Εφημερίς των Μαθητών* 1, τχ. 46 (10 Σεπτεμβρίου 1853): 184· της ίδιας, «Αγγελία», *Εφημερίς των Μαθητών* 1, τχ. 48 (22 Σεπτεμβρίου 1853): 192· Πη. Κη., «Περί του τρόπου της διδασκαλίας εις τα αλληλοδιδασκόμενα σχολεία της Ελλάδος», *Η Ευτέρπη* 1, τχ. 18 (15 Μαΐου 1848): 12-14· Πη.Κ., «Η νεκρά θάλασσα ή η ασφαλίτις λίμνη» και «Η ταχύτης του ανθρωπίνου βίου», *Η Ευτέρπη* 2, τχ. 37 (1 Μαρτίου 1849): 311· Κ.Π. «Ποίησις», *Κυψέλη*, 2 (1845): 79-80· της ίδιας, «Ο ανθρώπινος βίος», *Κυψέλη*, 5 (1845): 173-174.

[21] Τα κείμενα τα υπογεγραμμένα με τα αρχικά *Κη. Πη.* ή *Πη. Κ.* (βλ. και υποσημ. 19) αποδόθηκαν από τη Σοφία Ντενίση στην Πολυτίμη Κουσκούρη, βλ. Σοφία Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή*, 174. Η απόδοση των κειμένων αυτών στην Πολυτίμη Κουσκούρη επιβεβαιώνεται, κατά τη γνώμη της γράφουσας, και από τα παρακάτω: Το φύλο της συγγραφέως στα κείμενα αυτά είναι φανερό, καθώς σε κάποια υπογράφει με τη φράση: «*Υπό της Πης.Κη.*». Επιπλέον, το μεν πρώτο κείμενο από αυτά συμπεριλαμβάνεται σχεδόν αδιαφοροποίητο στη μονογραφία της συγγραφέως για την αλληλοδιδακτική μέθοδο που εκδίδεται αργότερα, το 1854 (βλ. υποσημ. 18), για τα δε δυο επόμενα (μεταφράσεις αποσπασμάτων από τα γαλλικά), λειτουργεί ενισχυτικά η αναφορά της Φλωρεντίας Φουντουκλή ότι η συγγραφέας έχει δημοσιεύσει μεταφράσεις στο εν λόγω, όπως και σε άλλα περιοδικά. Αναφορικά με τα κείμενα στην *Κυψέλη* (βλ. υποσημ. 20) που αποδόθηκαν από τη γράφουσα στην ίδια συγγραφέα, το μεν (ανυπόγραφο) μεταφρασμένο απόσπασμα διαπιστώθηκε ότι είναι αυτό που δημοσιεύεται αργότερα (με λίγο διαφοροποιημένο τον τίτλο και σε πιο έντονη καθαρεύουσα) στην *Ευτέρπη* με τα αρχικά Πη.Κ., ενώ το ποίημα που υπογράφεται με τα αρχικά Κ.Π. και δημοσιεύεται στο ίδιο τεύχος με το ανυπόγραφο απόσπασμα, φαίνεται να επαναλαμβάνει σε ποιητική μορφή τους υπαρξιακούς προβληματισμούς του μεταφρασμένου αποσπάσματος.

οδηγό 29 σελίδων, στον οποίο εμπεριέχεται μια συνοπτική αλλά ενημερωμένη ιστορία της αλληλοδιδακτικής μεθόδου, της μεταφοράς της στην Ελλάδα και των πρωτεργατών της έως την τελική καθιέρωση και εισαγωγή στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα της γαλλικής της εκδοχής, δηλαδή του εγχειριδίου αλληλοδιδακτικής του Luis Charles Sarazin που μεταφράστηκε το 1830 από τον Ιωάννη Κοκκώνη. Στη συνέχεια αναφέρεται στις παιδαγωγικές και διδακτικές αρχές της μεθόδου, συνοπτικά στην κατά γνωστικό αντικείμενο διδακτέα ύλη και στην ακολουθία με την οποία αυτή διδάσκεται στο αλληλοδιδακτικό και στο συνδιδακτικό τμήμα των δημοτικών σχολείων,[22] και, καθώς η μέθοδος αποτιμάται θετικά από τη συγγραφέα, στα οφέλη που προκύπτουν από το κάθε διδακτέο αντικείμενο και τη μέθοδο τόσο για τον διδασκόμενο όσο και για την κοινωνία.[23] Πρόκειται περισσότερο για ένα θεωρητικό κείμενο, με στόχο να παρουσιάσει το ίδιο το σύστημα της αλληλοδιδακτικής και τις αρετές του, όπως και τις θετικές κοινωνικές συνέπειες από την εφαρμογή του, παρά για έναν πρακτικό οδηγό αλληλοδιδακτικής. Είναι αξιοσημείωτο ότι η Κουσκούρη κάνει ιδιαίτερη αναφορά στη χρήση της αλληλοδιδακτικής στα σχολεία των κοριτσιών, αναφορά που απουσιάζει από τον επίσημο οδηγό αλληλοδιδακτικής του Ιωάννη Κοκκώνη και απαντάται μόνον στον οδηγό του Νικητόπουλου, ο οποίος τον εφάρμοσε στο *Σχολείον του Παρθενώνος*, το οποίο λειτούργησε για ένα χρόνο (1825) στο χώρο της Ακρόπολης (από όπου πήρε και την επωνυμία του). Αναφέρεται στη διδασκαλία των ιδιαίτερων για τα σχολεία των κοριτσιών μαθημάτων, γαλλικών, γυμναστικής, χορού και χειροτεχνημάτων, αλλά και των αρχαίων ελληνικών, τη χρησιμότητα των οποίων συνδέει ειδικότερα με την ηθικοποίηση και την καλλιέργεια της κριτικής ικανότητας.

Η συγγραφέας φαίνεται ενημερωμένη για τη διεθνή πορεία και χρήση της μεθόδου, έχει επαφή με την ξενόγλωσση, γαλλική και ιταλική, βιβλιογραφία, ενώ ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί η προσπάθεια αναγωγής των απαρχών της μεθόδου στην αρχαιότητα (την ελληνική πρωτίστως). Την ίδια βιβλιογραφική ενημέρωση και παράλληλα σημαντική κατοχή της αρχαιοελληνικής σχετικής γραμματείας αναδεικνύουν οι αναφορές (και οι ακριβείς παραπομπές) στο δεύτερο σημαντικό έργο της, τη *Γεωγραφία της Αρχαίας Ελλάδος*.[24] Πρόκειται για σχολικό εγχειρίδιο γεωγραφίας που προορίζεται για χρήση πρωτίστως στα σχολεία των κοριτσιών, όπως γίνεται σαφές από τον πρόλογο του έργου.[25] Ο σκοπός της συγγραφής αναδεικνύει ένα σχετικά πρώιμο εθνικιστικό λόγο, συνδέοντας τη διδασκαλία του αντικειμένου με την έξαρση της επιθυμίας στη διδασκόμενη νεολαία όχι μόνον για κατάκτηση της πνευματικής ακμής στην οποία έφτασε η αρχαία Ελλάδα –κοινός τόπος σε κείμενα που στοχεύουν να αναδείξουν την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης, και ιδιαίτερα των κοριτσιών– αλλά και των γεωγραφικών της ορίων.[26] Η επιστημονική/παιδαγωγική προσέγγιση του αντικειμένου, χωρισμένου σε γεωγραφικές ενότητες, είναι ολιστική (φυσική και πολιτική γεωγραφία, τοπογραφία, στοιχεία ιστορικής εξέλιξης και ιστορικών γεγονότων, εθνογραφία, επιτεύγματα, πολιτισμός), όπως συνηθίζεται να αντιμετωπίζεται το αντικείμενο την περίοδο αυτή και αποτελεί την προσέγγιση των βιβλίων γεωγραφίας που η ίδια αξιοποιεί ως πρότυπο και ως πηγές.

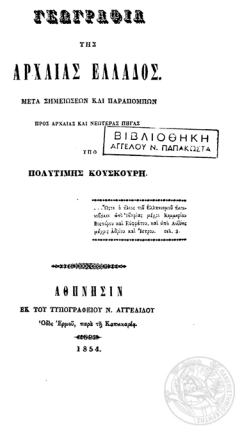
ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ
ΤΗΣ
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ.
ΜΕΤΑ ΣΗΜΕΙΩΣΕΩΝ ΚΑΙ ΠΑΡΑΠΟΜΠΩΝ
ΠΡΟΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΑΣ ΠΗΓΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΑΓΓΕΛΟΥ Ν. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ
ΠΟΛΥΤΙΜΗΣ ΚΟΥΣΚΟΥΡΗ.
ΑΘΗΝΗΣΙΝ
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ Ν. ΑΓΓΕΛΙΔΟΥ
1854.

Εικόνα 7.2 *Γεωγραφία της αρχαίας Ελλάδος (1854).*

Η εκπαιδευτική και παιδαγωγική της θεωρία, που αναδεικνύεται περισσότερο μέσα από την αρθρογραφία της, βρίσκεται μεταξύ του διαφωτιστικού και νεοανθρωπιστικού μοντέλου αγωγής ή καλύτερα συνδυάζει στοιχεία των δυο παιδαγωγικών/εκπαιδευτικών θεωριών. Το γυναικείο ιδεώδες το οποίο χρειάζεται να υπηρετήσει η εκπαίδευση των κοριτσιών, οι «φύσει» γυναικείες ιδιότητες που το υποστηρίζουν και οι κοινωνικές τους προεκτάσεις αντανακλούν τις διαφωτιστικές αντιλήψεις της κατεύθυνσης που ορίζεται από την κυριαρχία των έμφυλων ρουσωϊκών θέσεων, ενώ η εκπαιδευτική και διδακτική διαδικασία αντλεί από το

[22] Η εισαγωγή και των δυο μεθόδων διδασκαλίας στα δημοτικά σχολεία εγκρίθηκα καταρχάς με το Β.Δ. 19 Απριλίου 1836 και στη συνέχεια με το Β.Δ. 24 Ιουλίου 1841, με το οποίο εγκρίνεται ο νέος *Οδηγός αλληλοδιδακτικής* του Ιωάννη Κοκκώνη, που συνδυάζει και τις δυο μεθόδους διδασκαλίας. Τα δημοτικά σχολεία οργανώνονται βάσει του Οδηγού αυτού και αποτελούνται από τα δύο προαναφερόμενα τμήματα, βλ. Ιωάννης Π. Κοκκώνης, *Εγχειρίδιον ή οδηγός αλληλοδιδακτικής μεθόδου νέος, τελειοποιημένος και πληρέστερος του μέχρι τούδε εν χρήσει οδηγού του Σ.: Προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων της Ελλάδος* (Αθήνα: Χ. Νικολαΐδης Φιλαδελφεύς, 1860), δ΄, στ΄, ια΄.

[23] Κουσκούρη, *Περί της αλληλοδιδακτικής μεθόδου*, 1-29.

[24] Στο έργο αυτό υπάρχουν συστηματικές παραπομπές σε σημαντικό αριθμό συγγραφέων, όπως (ενδεικτικά) στους: Στράβωνα, Παυσανία, Πολύβιο, Ηρόδοτο, Θουκυδίδη, Σκαρλάτο Βυζάντιο, Ι. Ραγκαβή, Κ. Κούμα, Ι. Κοκκώνη, στον γερμανό ιστορικό Arnold Hermann Ludwig Heeren, στον Γάλλο Thurot.

[25] Κουσκούρη, *Γεωγραφία της Αρχαίας Ελλάδος*, στ΄-η΄.

[26] Βλ. και Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή*, 179-180.

νεοανθρωπιστικό μοντέλο. Πιο συγκεκριμένα, το οικιακό ιδεώδες και η μητρότητα προσδιορίζουν, κατά την Κουσκούρη, τον κοινωνικό προορισμό των γυναικών, οι οποίες δεν πρόκειται να γίνουν «ποτέ μέτοχοι των πολιτικών πραγμάτων», αλλά είναι αυτές που θα αναθρέψουν ενάρετους πολίτες, αντιλήψεις που απηχούν τη θέση περί «κοινωνικής μητρότητας» του Rousseau και του κάθετου διαχωρισμού ιδιωτικού-δημόσιου χώρου που απαντάται στις αντιλήψεις τόσο του ίδιου όσο και των νεοελλήνων διαφωτιστών (ειδικότερα του Κωνταντίνου Κούμα).[27] Η αντίληψη περί κοινωνικής μητρότητας «μπολιάζεται» στη θεώρησή της με το μοντέλο της μητέρας-παιδαγωγού και τον κεντρικό της ρόλο στο πλαίσιο της οικογένειας, που κυριαρχούν στην παιδαγωγική θεωρία του Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827). Η μητέρα είναι αυτή που θα μεταδώσει με την αγωγή και το προσωπικό της παράδειγμα τις αξίες της αρετής, της τιμιότητας, της εντιμότητας και της θετικά νοηματοδοτημένης εργασίας στα παιδιά της – κεντρικές κοινωνικο-πολιτικές αρχές τόσο στο διαφωτιστικό όσο και το νεοανθρωπιστικό παιδαγωγικό ιδεώδες.[28]

Οι ρόλοι αυτοί στο πλαίσιο της οικογένειας αποτελούν τα σημαντικότερα επιχειρήματα υπέρ της εκπαίδευσης των κοριτσιών, καθώς θα τις καταστήσει ικανές να κατανοήσουν και να διεκπεραιώσουν τους μελλοντικούς αυτούς ρόλους. Έτσι στο εκπαιδευτικό της πρόγραμμα κεντρική θέση κατέχει –υιοθετώντας την προσέγγιση του Pestalozzi– η οικογένεια, ειδικότερα η μητέρα, και η πρώτη αγωγή του παιδιού στο πλαίσιό της. Σημασία αποδίδεται στην παρακολούθηση της καθολικής ανάπτυξης του παιδιού, ηθικής, διανοητικής και σωματικής (στις θέσεις της για τον υγιεινό τρόπο ζωής, άσκησης και διατροφής του παιδιού απηχούνται οι απόψεις τόσο του J. J. Rousseau όσο και του John Lock) και στην αυστηρή διαπαιδαγώγηση με χαλιναγώγηση των επιθυμιών, άσκηση στην πειθαρχία, επιβραβεύσεις αλλά και ποινές – με μέτρο.[29] Στα άρθρα που αφιερώνει ειδικότερα στην εκπαίδευση των κοριτσιών επικρίνει τις απόψεις σχετικά με τον περιορισμό της μόρφωσης των κοριτσιών στις αναγκαίες γνώσεις και τάσσεται υπέρ μια ευρείας μόρφωσης αυτών. Παρότι υποστηρίζει τη διαφορετική φύση ανδρών και γυναικών (π.χ. μικρότερη η φυσική αντοχή των γυναικών), θεωρεί ότι δεν υστερούν διανοητικά, ακολουθώντας εδώ το επιχείρημα των ελλήνων διαφωτιστών. Υποστηρίζει όμως την «ελεγχόμενη» ανάγνωση, θεωρώντας επιβλαβή την ανάγνωση μυθιστορημάτων, διηγημάτων, κωμωδιών, αναγνώσματα που δημιουργούν «αεριώδη αισθήματα», αποδεχόμενη ουσιαστικά τον έλεγχο των συναισθημάτων, βασικό επίσης άξονα της έμφυλης διαφωτιστικής ηθικής και αγωγής.[30]

Παρότι οι αντιλήψεις, θέσεις και θεωρίες αυτές (διαφωτιστικές και νεοανθρωπιστικές) είναι γνωστές στην ελληνική διανόηση και στον εκπαιδευτικό κόσμο, συνδέονται με δυο ξεχωριστούς εκπαιδευτικούς κόσμους: ο νεοανθρωπισμός με την εκπαίδευση των αγοριών και οι έμφυλες κοινωνικο-ηθικές αρχές του διαφωτισμού με τη γυναικεία εκπαίδευση και τους «αναγκαίους» περιορισμούς της. Το νεοανθρωπιστικό δηλαδή μοντέλο της αγωγής και ιδιαίτερα η εκπαιδευτική θεωρία και οι παιδαγωγικές αντιλήψεις του Pestalozzi έχουν κυριαρχήσει στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα αναφορικά με την εκπαίδευση των αγοριών, ενώ οι διαφωτιστικές έμφυλες θέσεις για τη «φύση» αποτελούν το θεωρητικό υπόβαθρο για το είδος και τους σκοπούς της κατάλληλης για τα κορίτσια εκπαίδευσης. Η συμβολή της Πολυτίμης Κουσκούρη στην ελληνική παιδαγωγική σκέψη των μέσων του 19ου αιώνα έγκειται στην προσπάθεια σύνδεσης της πεσταλότσιας αγωγής με θέσεις και αρχές της διαφωτιστικής (συντηρητικής κατεύθυνσης) σκέψης περί αγωγής. Το εγχείρημα αυτό έχει ως βάση και αφόρμηση την εκπαίδευση των κοριτσιών. Έτσι προβάλλεται ο ρόλος των γυναικών στην αγωγή των παιδιών στο πλαίσιο της οικογένειας και συνεπώς η αναγκαιότητα μιας ευρείας εκπαίδευσης των κοριτσιών. Στην πρώιμη δηλαδή περίοδο της εκπαίδευσης, στην οποία δραστηριοποιείται, το έργο της είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς αναδεικνύει αφενός την προσπάθεια των ίδιων των γυναικών να αναμειχθούν και να συμβάλουν στις θεωρητικές ορίζουσες της εκπαίδευσης και στη συγκρότηση του εκπαιδευτικού συστήματος που αφορά στο φύλο τους και αφετέρου γιατί αναδεικνύουν την έμφυλη διάσταση της εκπαιδευτικής/παιδαγωγικής σκέψης.

7.3.2 Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου (1821-1877)

Γνωστή στην εποχή της ποιήτρια, δασκάλα-διευθύντρια παρθεναγωγείων και εκδότρια του πρώτου γυναικείου

---

[27] Βλ ενδεικτικά Κωνσταντίνος Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας. Επίμετρον παιδαγωγική*, τ. 4 (Βιέννη: Ι. Σνείρερ, 1820), 322-324· Κουσκούρη, «Περί της των κορασίων ανατροφής», 199-200.

[28] Βλ. ενδεικτικά το έργο Ιωάννης Ερρίκος Πεσταλότσι, *Λεονάρδος και Γερτρούδη*, μτφρ. Ευριπίδης Κωνσταντόπουλος (Αθήνα: χ.έ., 1954)· Κουσκούρη, «Περί της των κορασίων ανατροφής», 200, 277-278· της ίδιας, «Περί της εκπαιδεύσεως του γυναικείου φύλου», 521.

[29] Κουσκούρη, «Περί της των κορασίων ανατροφής», 199-200. Βλ. συγκριτικά και Ζαν-Ζακ Ρουσώ, *Αιμίλιος ή Περί αγωγής* (Αθήνα: Σ. Δαρεμά, χ.χ.), κεφ. 5.

[30] Κουσκούρη, «Περί της των κορασίων ανατροφής», 199-200.

περιοδικού στον ελληνόφωνο χώρο, η Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου (Σαμαρτσίδου ή Σαμαρτσίδη, όπως συχνά υπογράφει η ίδια) ζει και δραστηριοποιείται κατά την πρώτη περίοδο της γυναικείας εκπαίδευσης (έως τις αρχές της δεύτερης περιόδου) στον οθωμανικό χώρο. Η νεότερη ελληνική ιστορική έρευνα των γυναικών και του φύλου ανέδειξε τον πρώιμο ριζοσπαστισμό στο λόγο και στις απόψεις της αναφορικά με τη φυσική ισότητα των δυο φύλων και τα κοινωνικά δικαιώματα που απορρέουν από αυτήν για τις γυναίκες, με κυρίαρχο μεταξύ αυτών το δικαίωμα στην εκπαίδευση.

Αναφορικά με τα βιογραφικά της στοιχεία, θα επαναλάβουμε αυτό που επισημαίνεται στη σύγχρονη βιβλιογραφία στις λιγοστές απόπειρες σκιαγράφησης μιας σύντομης βιογραφίας της, ότι οι πληροφορίες που παρέχονται σε παλαιότερες, επίσης λιγοστές, απόπειρες συνοπτικής σκιαγράφησης της ζωής της είναι ελλειπτικές και πολύ συχνά αντιφατικές, αναδεικνύοντας καθαρά το πρόβλημα της έμφυλης κατασκευής της ιστορίας, καθώς γυναίκες ορατές για τη δραστηριότητά τους στην εποχή τους –όπως αναδεικνύουν οι πρωτογενείς πηγές– καθίστανται αόρατες στις σύγχρονες κυρίαρχες ιστορικές αφηγήσεις, οι οποίες επιμένουν να παραβλέπουν τη γυναικεία δραστηριότητα και εμπειρία. Έτσι στη σύντομη βιογραφία που ακολουθεί, για τα αντιφατικά στοιχεία επιλέγεται η εκδοχή της πλέον αξιόπιστης (κατά τις συγγραφείς της μελέτης αυτής) πηγής, ενώ διασταυρώνονται οι παρεχόμενες πληροφορίες –στο βαθμό που αυτό υπήρξε εφικτό στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας– και αξιοποιούνται νέες πηγές.

7.3.2.1 Βιογραφικά στοιχεία και μορφωτικές-ιδεολογικές επιδράσεις

Η Σαμαρτζίδου γεννήθηκε στη Σκύρο, με περισσότερο πιθανή χρονολογία γέννησης το 1821, όπου και διέμεινε έως την ηλικία των δεκάξι χρόνων.[31] Οι γονείς της, Δημήτριος Μαράκης (Πάλλης) με καταγωγή από την Εύβοια και Μαρία Μαλατέστα (επώνυμο που παραπέμπει στη γνωστή ιταλικής καταγωγής οικογένεια από το Ρίμινι της Ιταλίας, η οποία απαντάται από τον 15ο αιώνα μεταξύ των «αρχοντικών» οικογενειών νησιών του Αιγαίου, π.χ. της Πάρου και της Νάξου) δεν φαίνεται να είχαν κάποια ιδιαίτερη σχέση με την εγγραμματοσύνη· ο πατέρας της παρότι «*φιλόμουσος και φιλομαθής*» –όπως εμμέσως παραδίδεται από την ίδια– ήταν αγράμματος.[32] Το 1837 παντρεύεται το γιατρό Σπυρίδωνα Σαμαρτζίδη (με καταγωγή από τη Ζάκυνθο) και εγκαταλείπει το νησί.[33] Έκτοτε μετεγκαθίσταται με την οικογένειά της σε διαφορετικές πόλεις του οθωμανικού χώρου, όπου μετακινείται ο Σαμαρτζίδης για επαγγελματικούς μάλλον λόγους και στη συνέχεια, μετά το θάνατό του (1862), για εργασιακούς λόγους της ίδιας. Πιο συγκεκριμένα: Το 1842 βρίσκεται στη Μυτιλήνη, όπου κατά μια εκδοχή διδάσκει στο νεοσύστατο παρθεναγωγείο της πόλης (1842).[34] Αν ισχύει η πληροφορία ότι είχε ως δασκάλους της τους λόγιους του ελληνικού Διαφωτισμού

Εικόνα 7.3 *Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου (1821-1877) Πηγή: Εφημερίς των Κυριών, 195 (13 Ιανουαρίου 1891): 1).*

[31] Στις περισσότερες πηγές αναφέρεται ότι παντρεύτηκε σε ηλικία 16 ετών και σε κάποιες άλλες ότι παντρεύεται και αναχωρεί από τη Σκύρο το 1837. Επομένως η πιθανότερη ημερομηνία γέννησης φαίνεται να είναι το 1821, χρονολογία που παραδίδεται και από τον Θεαίτητο, βιογράφο της Σαμαρτζίδου, ενόσω εκείνη είναι εν ζωή. Επιπλέον, η βιογραφία της αυτή δημοσιεύεται σε έντυπο (*Επτάλοφος Νέα*) στο οποίο και η ίδια και ο γιός της Χριστόφορος Σαμαρτζίδης δημοσιεύουν συχνά, γεγονός που αποτελεί ισχυρό τεκμήριο για την ακρίβεια των παραδιδόμενων στην εν λόγω βιογραφία. Τη χρονολογία αυτή αναφέρει ως πιο πιθανή και η Σοφία Ντενίση. Βλ. Θεαίτητος, «Βιογραφίαι συγχρόνων Ελληνίδων. Ι. Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου», *Επτάλοφος Νέα* 13, τχ. 11 (15 Ιουνίου 1867), 213-214· Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή*, 168. Ως χρονολογία γέννησής της στις πηγές αναφέρονται και το 1820 αλλά και το 1810. Βλ. (ενδεικτικά) Λουκία Δρούλια και Γιώτα Κουτσοπανάγου, επιμ., *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974: εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες* (Αθήνα: Ι.Ν.Ε/Ε.Ι.Ε., 2008), 4: 58, λήμμα «Ευφροσύνη Σαμαρζ[σ]ίδου» (συντ. λήμματος Ελένη Φουρναράκη)· Νίκη Λ. Περδίκα, «Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου – Αγαθονίκη Αντωνιάδου: Δύο σκυριανές ποιήτριες του περασμένου αιώνα», *Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών* 4 (1955): 145· Αθηνά Ταρσούλη, *Ελληνίδες ποιήτριες 1857-1940* (Αθήνα: χ.έ.,1951), 17.

[32] Θεαίτητος, «Βιογραφία συγχρόνων Ελληνίδων», 2013. Στη βιογραφία αυτή μεταφέρονται προφορικές μαρτυρίες τις οποίες φέρεται να έδωσε η Σαμαρτζίδου στον εν λόγω βιογράφο της.

[33] Στο ίδιο· Καλλιρρόη Παρρέν, «Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου», *Εφημερίς των Κυριών*, 195 (13 Ιανουαρίου 1891): 2· Περδίκα, «Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου – Αγαθονίκη Αντωνιάδου», 146.

[34] Το ποίημα με τον τίτλο «Όνειρος» (συμπεριλαμβάνεται στη *Συλλογή ποιήσεων* που εκδίδει) το υπογράφει παραθέτοντας την πληροφορία «Εποιήθη τούτο το 1842, ότε κατά πρώτον εν Μυτιλήνη ανηγέρθη παρθεναγωγείον». Βλ. Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου, ***Συλλογή ποιήσεων: Δαπάνη της φιλογενεστάτης κυρίας Ελένης Μ. Τοσίτσα*** (Αθήνα: Δ. Αθ. Μαυρομάτης Λαρισσαίος, 1857). Ο Τρύφων Ευαγγελίδης δίνει την πληροφορία ότι υπήρξε η πρώτη διευθύντρια του σχολείου αυτού, βλ. Τρύφων Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί τουρκοκρατίας* (Αθήνα: χ.έ., 1936), 2: 130.

Εμμανουήλ Φωτιάδη (1805-1849) και Γρηγόριο Καλαγάνη (1790-1862), τότε στη Λέσβο (Μυτιλήνη ή/και Αγιάσο) θα πρέπει να βρέθηκε νωρίτερα από το 1842, δηλαδή το 1840 ή 1841, καθώς ο Καλαγάνης επιστρέφει στη Λέσβο από τις παροικίες της κεντρικής Ευρώπης (Μόναχο και Βιέννη) το 1840 και παραμένει στο νησί για δυο χρόνια (το 1842 μετακινείται στην Αθήνα), ενώ μεταξύ του 1837 και της προαναφερόμενης χρονολογίας/ιών (1840 ή 1841) θα πρέπει να έμεινε για κάποια χρόνια στις Σέρρες, όπου ο Φωτιάδης διηύθυνε την ελληνική σχολή της πόλης (1837-1843).[35] Στη Μυτιλήνη (ή και Κυδωνιές) έμεινε μάλλον έως τον Απρίλιο του 1845 και στη συνέχεια την 1η Μαΐου βρίσκεται ήδη στην Κωνσταντινούπολη (όπως αποδεικνύουν οι τόποι και ημερομηνίες με τις οποίες συνοδεύει την υπογραφή της σε ποίημά της και στην εισαγωγική «Αφιέρωσιν» στη μητέρα του σουλτάνου που προτάσσει στο περιοδικό *Κυψέλη*, του οποίου το πρώτο τεύχος εκδίδεται τον ίδιο μήνα).[36] Από το 1850 (ή 1849) έως το 1854 διαμένει για τις ανάγκες εκπαίδευσης των παιδιών της στη Σύρο (ενώ ο Σαμαρτζίδης εργάζεται «στο εξωτερικό»), από το 1854 έως το 1860 στη Λάρισα, όπου ο Σαμαρτζίδης διορίζεται υποπρόξενος της Αγγλίας και από το 1859 έως το 1861 στην Αθήνα, για τις ανάγκες στήριξης (όπως προβάλλεται από τον βιογράφο της) του γιού της Χριστόφορου Σαμαρτζίδη (1843-1900), ο οποίος σπουδάζει στην Αθήνα. Στη συνέχεια και μετά το θάνατο του Σαμαρτζίδη (1862) οι μετακινήσεις της διαγράφουν και τη γεωγραφία της εκπαιδευτικής της δραστηριότητας: Βρίσκεται στην Άρτα (1862-1864), στη Θεσσαλονίκη (1864-1870), στις Σέρρες (1872-1875), και στις τρεις περιπτώσεις για τη διεύθυνση των παρθεναγωγείων των πόλεων αυτών. Το 1875 αποσύρεται από την ενεργό διδασκαλία και μετακινείται στο Βόλο, όπου ζει η κόρη της (Κλεοπάτρα Μουσούρη [;]), και μένει έως το θάνατό της το 1877.[37]

Η Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου παρότι δεν κατάγεται από τόπο με μακρά εκπαιδευτική παράδοση ή από οικογένεια εγγράμματων ή λογίων, εντούτοις βιώνει την αποδοχή των νέων προωθημένων για την εποχή θέσεων για τη σχέση των κοριτσιών/γυναικών με τη γνώση και το δημόσιο χώρο. Με την ενίσχυση του –αγράμματου όπως η ίδια εμμέσως παραδίδει– πατέρα της φοιτά στα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια στο σχολείο αρρένων της Σκύρου, καθώς δεν λειτουργεί σχολείο για κορίτσια, για τέσσερα μάλλον χρόνια.[38] Οι γνώσεις και οι αναγνώσεις της έως τη συνάντησή της με τον Σαμαρτζίδη περιορίζονται στα γνωστικά αντικείμενα του σχολείου και στην ανάγνωση/μελέτη βιβλίων που περιστασιακά περιέρχονται στην κατοχή της (όπως π.χ. από συγγενείς που επισκέπτονται το νησί). Η ουσιαστική μόρφωση, η επαφή με τη φιλοσοφική/πνευματική παραγωγή του Διαφωτισμού και η καλλιέργεια των ενδιαφερόντων της έρχεται μετά την εγκατάλειψη του νησιού, ως αποτέλεσμα της οικοδιδασκαλίας στο πλαίσιο του γάμου της και της προσωπικής της ενασχόλησης με την ενίσχυση του συζύγου της: «*Τα πρώτα πέντε χρόνια του συζυγικού βίου διήλθε με τα κείμενα των Ελλήνων συγγραφέων και ποιητών και τα λεξικά ανά χείρας*», σύμφωνα με τον πρώτο βιογράφο της.[39] Η Σαμαρτζίδου κινείται και ζει σε κάποιες από τις σημαντικότερες εκπαιδευτικές/πνευματικές εστίες της περιόδου (Σέρρες, Κυδωνιές, Λέσβος, Κωνσταντινούπολη), πόλεις με μακρά εκπαιδευτική παράδοση και έντονες τις επιδράσεις του Διαφωτισμού και της δράσης των λογίων του. Η παράμετρος αυτή μαζί με τις επιδράσεις των δασκάλων της, γνωστών λογίων του Διαφωτισμού και φορέων της δυτική εμπειρίας, ερμηνεύουν την ευρεία καλλιέργεια (όπως αναδεικνύουν τα κείμενά της στην *Κυψέλη*) και τις θέσεις της για την εκπαίδευση και τη θέση των γυναικών στη νέα εποχή «των φώτων». Ο Εμμανουήλ Φωτιάδης π.χ. ήδη από το 1835 τασσόταν υπέρ της εκπαίδευσης και της κοινωνικής δραστηριοποίησης των γυναικών ώστε «*να μη μένουν κατώτεραι από τους άνδρας*» και παρότρυνε τους Σερραίους γονείς να στέλνουν τα κορίτσια τους στο αλληλοδιδακτικό σχολείο των αγοριών, έως

---

[35] Για τον Γρηγόριο Καλαγάνη, βλ Μαρία Στασινοπούλου, «Η μετάβαση στη σοφή Ευρώπη και οι συνέπειές της: Ο αρχιμανδρίτης Γρηγόριος Καλαγάνης», *Ο Ερανιστής* 21 (1997): 301-325. Σχετικά με τον Εμμανουήλ Φωτιάδη, βλ. Πέτρος Κ. Σαμσάρης, **«Ελληνικές βιβλιοθήκες και αναγνωστήρια στην πόλη των Σερρών κατά την ύστερη τουρκοκρατία»**, στο *Ακαδημαϊκές βιβλιοθήκες Επεκτείνοντας τα όρια?, Πρακτικά του 12ου Πανελληνίου Συνεδρίου Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Σέρρες 12-14 Νοεμβρίου 2003* (Σέρρες: Τμήμα εκδόσεων και Βιβλιοθήκης Τ.Ε.Ι. Σερρών, 2004), 398.

[36] Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου, «Η τερπνότης του έαρος», *Κυψέλη*, 1 (1845): 43-46· της ίδιας, «Αφιέρωσις εις την ευκλεεστάτην και χαριεστάτην Σουλτάναν την Βασιλομήτορα», *Κυψέλη*, 1 (1845): γ΄-ζ΄.

[37] Θεαίτητος, «Βιογραφία συγχρόνων Ελληνίδων», 213-214· Παρρέν, «Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου», 2-3· Ευφροσύνη Σαμαρτσίδη, «Η νεότης», *Ευτέρπη* 6, τχ. 16 (1853): 381-382· της ίδιας, «Το μύχιον άλγος», *Ευτέρπη* 7, τχ. 40 (15 Μαΐου 1854): 378 [Στα δύο ποιήματα υπογράφει δηλώνοντας τον τόπο και τη χρονολογία δημιουργίας τους: «Σύρος» και «Εγράφη εν Σύρω κατά Φερβρουάριον του 1854, αντίστοιχα]· Κατερίνα Δαλακούρα, *Το Κεντρικό Παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης (1854-1914): Μια πρώτη προσέγγιση της εκπαίδευσης των κοριτσιών στη Θεσσαλονίκη κατά τον τελευταίο αιώνα της οθωμανικής κυριαρχίας* (Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 2000), 86· Πέτρος Θ. Πέννας, *Ιστορία των Σερρών: Από της αλώσεως αυτών υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεώς των υπό των Ελλήνων, 1383-1913* (Αθήνα: χ.έ., 1938), 145-146.

[38] Θεαίτητος, «Βιογραφία συγχρόνων Ελληνίδων», 213.

[39] Στο ίδιο, 213.

ότου δημιουργηθεί ξεχωριστό αλληλοδιδακτικό σχολείο κοριτσιών,[40] ενώ ο ιερωμένος Γρηγόριος Καλαγάνης, γνωστός από τις ταραχές στη Ριζάρειο σχολή, μετέδιδε περισσότερο την κριτική παρά τη δογματική προσέγγιση των θρησκευτικών δοξασιών και συνηθειών και τη θρησκευτική ανοχή.[41] Ο κύκλος των γνωριμιών και επαφών της διευρύνεται και συμπεριλαμβάνει γνωστούς λογοτέχνες (όπως τους Γ. Παράσχο, Γ. Ζαλοκώστα, Κ. Πώπ, M. A. Kanini, Eduard Fusco), εκδότες (π.χ. τον Κ. Ι. Σκυλίτση, εκδότη της εφημερίδας *Ημέρα* στην Τεργέστη) και λογίους, με τους οποίους διατηρεί αλληλογραφία.

7.3.2.2 Συγγραφική δραστηριότητα και θεωρητικές επεξεργασίες: παιδεία, εκπαίδευση και «ισότητα των δύο γενών»

Η συγγραφική της δραστηριότητα περιλαμβάνει κυρίως ποίηση·[42] γίνεται γνωστή ποιήτρια με θετικές κριτικές ήδη από τις πρώτες δημοσιεύσεις της.[43] Περιλαμβάνει επίσης, τρία πεζά κείμενα, τα οποία δεν έχουν εντοπιστεί (αναφέρονται ως αδημοσίευτα έως το 1867)[44] και την ύλη της *Κυψέλης*, την οποία σε μεγάλο βαθμό συντάσσει μάλλον η ίδια, όπως καταδεικνύει το γλωσσικό ύφος, η θεματολογία αλλά και η «συνέχεια» στη συλλογιστική και στην επιχειρηματολογία στα δοκιμιακού τύπου κείμενα του περιοδικού·[45] το περιοδικό εκδίδεται από την ίδια το 1845 στην Κωνσταντινούπολη, όπως έχει ήδη αναφερθεί (βλ. **κεφ. 6**). Η ανάπτυξη των απόψεών της, με βασικούς πυλώνες την παιδεία στην εποχή των «φώτων» και το δικαίωμα των γυναικών σε αυτήν, αν και αποτελούν θεματική και της ποίησής της,[46] εκτίθενται αναλυτικά στα περιεχόμενα του περιοδικού *Κυψέλη*,[47] στα οποία στηρίζεται και η παρουσίαση των θέσεών της που ακολουθεί.

Η συμβολή της Ευφροσύνης Σαμαρτζίδου στην κίνηση των εκπαιδευτικών ιδεών συνδέεται κυρίως με τη γυναικεία εκπαίδευση, παρότι στην ανάπτυξη των απόψεών της γίνεται αντιληπτό το ευρύτερο σχήμα του εκπαιδευτικού προγράμματος που προκρίνει για την ελληνική κοινότητα – κατά το παράδειγμα των αναπτυγμένων δυτικών εθνών. Στα κείμενα της *Κυψέλης* ο λόγος εστιάζει στην τεκμηριωμένη ανάδειξη της αναγκαιότητας της γυναικείας εκπαίδευσης και στη σχέση ατόμου-προόδου-κοινωνίας. Η παιδεία προβάλλεται ως ύψιστο αγαθό, τονίζεται εμφατικά η αναμορφωτική της δύναμη για τις κοινωνίες και συνδέεται με την ηθική βελτίωση του ανθρώπου, παραπέμποντας στη βασική διαφωτιστική αρχή «η γνώση ηθικοποιεί».[48] Η Σαμαρτζίδου υιοθετώντας τις πλέον ριζοσπαστικές ιδέες του Διαφωτισμού, αναφέρεται σε μια γενική εκπαίδευση, κοινή για όλους, ανεξαρτήτως φύλου και κοινωνικής προέλευσης: «*Ό,τι λέγομεν το εννοούμεν κοινόν και δια τα δύο γένη. […] τα γράμματα πρέπει να τα μανθάνωσι των διαφόρων τάξεων οι άνθρωποι δια να είναι αναλόγως φω-*

---

[40] Ε.Φ. [Εμμανουήλ Φωτιάδης], *Επιστολή προς τον εν Σέρραις Κ. Θ. Φιλοπατρίδην περί του Ελληνικού Σχολείου Σερρών, γραφείσα εκ Μονάχου* (Μόναχο: χ.έ., 1935), 22.

[41] Στασινοπούλου, «Η μετάβαση στη σοφή Ευρώπη και οι συνέπειές της», 310-325.

[42] Αυτοτελείς εκδόσεις: Σαμαρτζίδου, *Συλλογή ποιήσεων*· Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου, *Ωδή ποιηθείσα εις την Α.Μ. τον σουλτάνον Απντούλ_Μετζίτ-Χαν δια το παρ' Αυτού εκδοθέν λαοσωτήριον τανζιμάτιον και την πρόσκλησιν των φώτων εις την Τουρκίαν* (Γενεύη: χ.έ., 1851). Ποιήματα δημοσιευμένα σε περιοδικά και εφημερίδες, βλ. ενδεικτικά: Ευφροσύνη Σαμαρτσίδη, «Ποίησις: εις την διετή Ελπινίκην μου», *Ευτέρπη* 5, τχ. 103 (1851): 160· της ίδιας, «Η νεότης»· της ίδιας, «Το μύχιον άλγος» [αναδημοσίευση στο: *Επτάλοφος Νέα* 2, τχ. 48 (31 Δεκεμβρίου 1866): 909]· της ίδιας, «Ελεγείον εις τον άωρον θάνατον της Νίνας Φωκά», *Επτάλοφος Νέα* 2, τχ. 36 (30 Ιουνίου 1866): 657· της ίδιας, «Ωδή επιθαλάμιος: Τοις νυμφίοις Β. και Α. Θεοδοσίου», *Επτάλοφος Νέα* 2, τχ. 46 (30 Νοεμβρίου 1866): 864· της ίδιας, «Η φεύγουσα νεότης» και «Έκστασις», *Επτάλοφος Νέα* 3, τχ. 3 (15 Φεβρουαρίου 1867): 58 και 58-59.

[43] Γ.Χ.Ζ. [Γ. Ζαλοκώστας], «Φιλολογία – Αι ποιήσεις της κυρίας Ευφροσύνης Σαμαρτζίδου», *Ευτέρπη* 5, τχ. 103 (1851): 159-160.

[44] Αναφέρονται οι τίτλοι: «Δανάη», «Οι ασκηταί του Άθω» και «Περί ανατροφής γυναικών», Θεαίτητος, «Βιογραφίαι συγχρόνων Ελληνίδων», 214.

[45] Η Ελένη Φουρναράκη εντοπίζοντας τις ομοιότητες αυτές διατυπώνει τη θέση ότι το σύνολο της ύλης μάλλον συντάσσεται από την ίδια τη Σαμαρτζίδου, βλ. Ελένη Φουρναράκη, «Ένα πρώιμο εκδοτικό εγχείρημα: Η *Κυψέλη* της Ευφροσύνης Σαμαρτζίδου, Κωνσταντινούπολη 1845», στο *Λόγος γυναικών, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, επιμ. Βασιλική Κοντογιάννη (Αθήνα: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης/Ε.Λ.Ι.Α., 2008, σ. 37-54). Όπως όμως προαναφέρθηκε εντοπίζεται –με μεγάλη βεβαιότητα– μια τουλάχιστον συνεργασία, της Πολυτίμης Κουσκούρη, με δύο κείμενα (βλ. στο κεφάλαιο αυτό υποσημ. 20 και 21).

[46] Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή*, 184-186.

[47] Το σύνολο της ύλης του περιοδικού –μελέτες, ιστορικά διηγήματα, δοκίμια ιστορικού ή φιλοσοφικο-παιδαγωγικού περιεχομένου, λογοτεχνία κ.λπ. – έχει άμεση ή έμμεση σχέση με την παιδεία. Ένας μικρός αριθμός ποιημάτων μόνον δε φαίνεται να σχετίζεται με την κύρια θεματική της αρθρογραφίας, ενώ έμμεση σχέση με το θέμα φαίνεται να έχουν κυρίως τα διηγήματα.

[48] Βλ. Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου, «Προοίμιον», *Κυψέλη*, 1 (1845): 9.

τισμένοι».[49] Προσδιορίζει επίσης πώς εννοεί την κοινή αυτή για όλους εκπαίδευση: ως παροχή ίσων ευκαιριών σε όλους ώστε να προκύψει για τον καθένα ωφέλεια ανάλογη των ικανοτήτων του –τις οποίες προσδιορίζει η φύση και όχι η κοινωνική προέλευση– και ως εκ τούτου κοινωνική ωφέλεια: «*Εννοήσαμεν όμως τον κοινόν φωτισμόν ως κολυμβήθραν αναγεννήσεως, εκ της οποίας δεν φοβούμεθα να εξέλθωσιν όλοι ή όλαι Δημοσθένεις ή Κλεοπάτραι*».[50] Ειδικότερα, η εκπαίδευση των γυναικών προβάλλεται ως η στερεότερη βάση της προόδου, ενώ η απουσία μέριμνας για αυτήν ερμηνεύει την κοινωνική και πολιτισμική οπισθοδρόμηση που χαρακτηρίζει τις αντίστοιχες κοινωνίες. Το παράδειγμα χωρών όπως η Αγγλία ή η Γαλλία –προηγμένα για την εποχή έθνη, όπως χαρακτηρίζονται–, που έχουν ήδη επιδείξει μέριμνα για τη γυναικεία εκπαίδευση, αποτελούν για τη Σαμαρτζίδου την εμπειρική απόδειξη της αλήθειας αυτής.[51]

Στα περιεχόμενα της εκπαίδευσης των γυναικών δε γίνονται άμεσες και αναλυτικές αναφορές· αυτά υπεισέρχονται έμμεσα στην επιχειρηματολογία υπέρ μιας ουσιαστικής από την άποψη του περιεχομένου γυναικείας εκπαίδευσης, προκειμένου να καταδειχθεί η αντίθεση προς την ανατροφή που εστιάζει στον καλλωπισμό και στην εκμάθηση κανόνων καλής κοινωνικής συμπεριφοράς. Έτσι γίνεται για παράδειγμα αναφορά στην ιστορία, στη μουσική, στις τέχνες, στις φυσικές επιστήμες, στην ηθική και στη θρησκευτική αγωγή.[52] Γίνεται όμως άμεση και αναλυτική αναφορά στην τεχνική/επαγγελματική εκπαίδευση, στη «βιομηχανική παιδεία», όπως την ονομάζει, στην πραγμάτευση της οποίας αντανακλάται το διαφωτιστικό εκπαιδευτικό ιδεώδες για μια πρακτικά προσανατολισμένη εκπαίδευση, βασισμένο στη θετική εννοιολόγηση της εργασίας ως κοινωνικά χρήσιμης και εθνικά αναγκαίας. Η «βιομηχανική εκπαίδευση» προτείνεται ως αναγκαία για όλους και για όλες βαθμίδα της εκπαίδευσης, μετά την πρώτη βαθμίδα της γενικής παιδείας: «*Εάν ήτο δυνατόν να εισακουσθώμεν, ηθέλαμεν επικαλεσθή την ύπαρξιν παγκοσμίου νόμου, όστις αφενός μεν να διατάττη την γενικήν εκπαίδευσιν του ανθρωπίνου γένους, αφ' ετέρου δε να επιβάλλη εις όλους τους νέους και εις όλας τας νεάνιδας τέχνην τινά […]*».[53] Για τις γυναίκες ειδικότερα «*πλουσίας ή ενδεείς*» η ουσιαστική μόρφωση μαζί με την εκμάθηση κάποιας τέχνης αποτελούν τα ασφαλέστερα εφόδια για κάθε μελλοντική αρνητική συγκυρία της ζωής, ενώ παράλληλα τις καθιστούν ωφέλιμες στην οικογένεια και στην κοινωνία.[54] Για την εμπειρική τεκμηρίωση των θέσεών της ανατρέχει και πάλι στο παράδειγμα των προηγμένων ευρωπαϊκών χωρών, στις οποίες το διαφωτιστικό μοντέλο της τεχνικής/πρακτικής αγωγής έχει βρει εφαρμογή, ενισχυόμενο στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα από τη Φυσιοκρατία, τον Υλισμό, τις προόδους της Οικονομίας και της Τεχνικής (εποχή εκβιομηχάνισης).[55] Η πρόοδος των χωρών αυτών αντιδιαστέλλεται με την περίπτωση του ελληνικού κράτους, η «πενία» του οποίου αποδίδεται στην απουσία της τεχνικής επαγγελματικής εκπαίδευσης –κριτική που αρχίζει να διατυπώνεται και στο χώρο του ελληνικού κράτους από τα μέσα της δεκαετίας του 1850 και εξής–, καθώς η τεχνική/επαγγελματική εκπαίδευση αποτελεί για τη Σαμαρτζίδου –στο παράδειγμα της εποχής– παράγοντα ανάπτυξης και ευημερίας των κρατών:

> *Η Ελλάς σήμερον πένεται, και προϊόντος του χρόνου θέλει καταντήσει εις σκληροτέραν πενίαν, διότι λείπει απ' αυτήν σήμερον το βιομηχανικόν πνεύμα, λείπουσι τα βιομηχανικά έργα, και αντί τούτων θέλει έχει μετ' ολίγον χιλιάδας ποιητών, ρητόρων, διδασκάλων, και τάγματα ολόκληρα ημιμαθών νέων αργούντων και πολιορκούντων την Κυβέρνησίν των δια να ζήσωσιν ως υπάλληλοι.*[56]

Οι θέσεις της Σαμαρτζίδου για την εκπαίδευση, που αντλούν από τις φιλοσοφικο-παιδαγωγικές αρχές του ευρωπαϊκού και του νεοελληνικού Διαφωτισμού, αντανακλούν τις απόψεις των πιο προοδευτικών τους κατευθύνσεων.[57] Η Σαμαρτζίδου ασκεί κριτική στις πατριαρχικές αντιλήψεις που αμφισβητούν τις διανοητικές ικανότητες των γυναικών και αποδίδει την περιθωριοποίηση και τη μορφωτική τους κατάσταση στον ιστορικά

---

[49] [Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου], «Ανατροφή», *Κυψέλη*, 6 (1845): 180.

[50] [Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου], «Η αρετή σώζει τας κοινωνίας», *Κυψέλη*, 4 (1845): 126.

[51] Σαμαρτζίδου, «Προοίμιον», 15.

[52] Βλ. [Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου], «Η ανατολή», *Κυψέλη*, 2 (1845): 51· [Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου], «Ανάγκη και αμέλεια της χρηστής ανατροφής», *Κυψέλη*, 3 (1845): 102· [Ευφρ. Σαμαρτζίδου], «Η αρετή», 123.

[53] [Ευφρ. Σαμαρτζίδου], «Ανατροφή», 180.

[54] Στο ίδιο. Βλ. επίσης [Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου], «Η ανατροφή: Απάτη», *Κυψέλη*, 5 (1845): 151, 166.

[55] Βλ. Albert Reble, *Ιστορία της παιδαγωγικής*, μτφρ. Θεοφάνης Χατζηστεφανίδης και Σοφία Χατζηστεφανίδου-Πολυζώη, 7η έκδ. (Αθήνα: Παπαδήμας, 2005), 259-262, 374-389.

[56] [Ευφρ. Σαμαρτζίδου], «Ανατροφή», 178.

[57] Γενικότερα για την επίδραση του Διαφωτισμού στη γυναικεία εκπαίδευση, βλ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση τω γυναικών στις ελληνικές κοινότητες*, 252-281· Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)* (Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1986), 137-145· Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών: ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα ανθολόγιο* (Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1987), 14-17. Για το διαφωτιστικό επιχείρημα ειδικότερα στο λόγο της *Κυψέλης*, βλ. και Φουρναράκη, «Ένα πρώιμο εκδοτικό εγχείρημα», 73-54.

συγκροτημένο ανδροκρατικό χαρακτήρα των κοινωνιών. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι οι διαφορές που έχουν αναφανεί ανάμεσα στα δύο φύλα είναι αποτέλεσμα ανατροφής και συνηθειών, που εξαρτώνται από τις εθνικές νομοθεσίες, τις οποίες ορίζουν οι άνδρες. Για να εξαχθούν επομένως ασφαλή συμπεράσματα για τις διανοητικές ικανότητες των δύο φύλων θα πρέπει να τους παρασχεθεί η ίδια εκπαίδευση – συλλογιστική που απηχεί εμφανώς την αντίστοιχη της Mary Wollstonecraft.[58] Η αρχή της φυσικής ισότητας των ανθρώπων, φιλοσοφική αρχή για την απόδοση των πρωταρχικών ανθρώπινων δικαιωμάτων σε όλους, αποτελεί τη θεωρητική βάση της όλης επιχειρηματολογίας της Σαμαρτζίδου, καταδεικνύοντας μια ισχυρή προσήλωση στις φυσιοκρατικές ιδέες του Διαφωτισμού και αποδοχή βασικών παραδοχών της πολιτικής του φιλοσοφίας.[59] Έτσι, επειδή τα δικαιώματα «*τα επιδαψιλεύει η φύσις*»[60] στο σύνολο της ανθρωπότητας, εξίσου στις γυναίκες και στους άνδρες, η άρνηση του δικαιώματος της παιδείας στις γυναίκες συνιστά κοινωνική αδικία.

Αυτό που συγκροτείται μέσα από το λόγο της Σαμαρτζίδου, όπως εγγράφεται στο περιοδικό *Κυψέλη*, είναι η έννοια (και πρόταση) μιας καθολικής γυναικείας εκπαίδευσης. Το περιεχόμενό της αντανακλά αλλά και υπερβαίνει το προτεινόμενο από τους νεοέλληνες διαφωτιστές μοντέλο της καθολικής ή λαϊκής παιδείας (δύο εννοιών σχεδόν ταυτόσημων στο διαφωτιστικό λόγο). Για τους έλληνες διαφωτιστές η εκπαίδευση, «από την οποία δεν πρέπει να εξαιρείται κανείς» συμπεριλαμβάνει όλες τις τάξεις των «κοσμικών» και αναφέρεται σε μια στοιχειώδη τουλάχιστον εκπαίδευση (ανάγνωση, γραφή, αρίθμηση) στα κοινά σχολεία και σε μια τεχνική/επαγγελματική, στα «πραγματικά» σχολεία, από την οποία τα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα δεν εξαιρούνται· διαφοροποιείται όμως το είδος των προτεινόμενων επαγγελμάτων στα παιδιά των στρωμάτων αυτών.[61] Οι γυναίκες, αν και συμπεριλαμβάνονται στην έννοια της εκπαίδευσης όλων («*και το κοράσιον χρειάζεται, καθώς ο παις, φυσικήν τινά και επιμελώς γενομένην ανάπτυξιν και κίνησιν και μόρφωσιν όλων των διαθέσεων και δεξιοτήτων και δυνάμεών του*»[62]), αποκλείονται όμως με σαφήνεια ή και ρητά από την επαγγελματική κατάρτιση, όταν γίνεται συγκεκριμένη αναφορά στην εκπαίδευσή τους: «*αυτή δε [η γυνή] πρέπει να λάβη αγωγήν, εκ της οποίας να διδαχθή την οικιακήν κυβέρνησιν, επειδή μέλλει να γείνη οικοδέσποινα και μήτηρ, και όχι ποτέ μέτοχος των δημοσίων πραγμάτων*».[63] Όχι τα «*κοράσια*», αλλά «*οι παίδες*» «*θέλουν εκλέξειν εξάπαντος, έν από τα εφεξής γενικότερα τρία έργα, γεωπονικήν, αν ζώσιν εις τα χωρία, ή τέχνην τινά, ή εμπορίαν, αν ζώσιν εις τας πόλεις*».[64] Έτσι, η προτεινόμενη στο διαφωτιστικό λόγο καθολική εκπαίδευση των γυναικών περιορίζεται σε μια ευρεία γενική παιδεία, από την οποία αποκλείονται οι επαγγελματικές με οποιαδήποτε έννοια προεκτάσεις.[65] Η Σαμαρτζίδου λοιπόν προτείνοντας την εκμάθηση μιας τέχνης/επαγγέλματος για τις γυναίκες όλων των κοινωνικών τάξεων και οδηγώντας τις περί καθολικής παιδείας διαφωτιστικές θέσεις ώς τις ακραίες λογικές τους συνέπειες, καθιστά το αίτημα για εκπαίδευση των γυναικών ουσιαστικά αίτημα ισότιμης συμμετοχής στην προτεινόμενη από το διαφωτιστικό λόγο καθολική/λαϊκή εκπαίδευση των «παίδων». Η ταξική διαφοροποίηση αναφορικά με την καθολική/λαϊκή εκπαίδευση, που υπόρρητα εγγράφεται στο λόγο της Σαμαρτζίδου, αφορά στην πρακτική αξιοποίηση των γνωστικών εφοδίων της καθολικής/λαϊκής παιδείας, τα οποία για μεν τις γυναίκες των λαϊκών τάξεων θα αποτελέσουν επαγγελματικό εφόδιο ζωής, για δε τις γυναίκες των ανώτερων, εγγύηση κατά των πιθανών αντιξοοτήτων της ζωής.

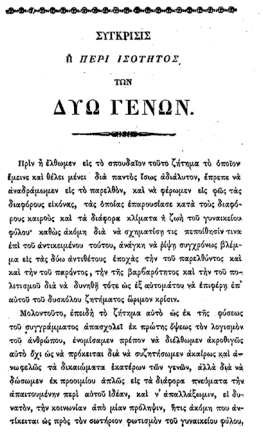

ΣΥΓΚΡΙΣΙΣ

Ἡ *ΠΕΡΙ ΙΣΟΤΗΤΟΣ*

ΤΩΝ

ΔΥΩ ΓΕΝΩΝ.

Πρὶν ἢ ἐλθωμεν εἰς τὸ σπουδαῖον τοῦτο ζήτημα τὸ ὁποῖον ἔμεινε καὶ θέλει μένει διὰ παντὸς ἴσως ἀδιάλυτον, ἔπρεπε νὰ ἀναβράψωμεν εἰς τὸ παρελθὸν, καὶ νὰ φέρωμεν εἰς φῶς τὰς διαφόρους εἰκόνας, τὰς ὁποίας ἐπαρουσίασε κατὰ τοὺς διαφόρους καιροὺς καὶ τὰ διάφορα κλίματα ἡ ζωὴ τοῦ γυναικείου φύλου· καθὼς ἀκόμη διὰ νὰ σχηματίσῃ τις πεποίθησίν τινα ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου, ἀνάγκη νὰ ῥίψῃ συγχύσεως βλέμμα εἰς τὰς δύο ἀντιθέτους ἐποχὰς τὴν τοῦ παρελθόντος καὶ καὶ τὴν τοῦ παρόντος, τὴν τῆς βαρβαρότητος καὶ τὴν τοῦ πολιτισμοῦ διὰ νὰ δυνηθῇ ντὸς ὀλίγ αὐτογνώτου νὰ ἐπιῤῥῳ ἐπ' αὐτοῦ τοῦ δυσκόλου ζητήματος ἄφωνον κρίσιν.

Μελετοῦντου, ἐπειδὴ τὸ ζήτημα αὐτὸ ὡς ἐκ τῆς φύσεως τοῦ συγγράμματος ἀπασχολεῖ ἐκ πρώτης ὄψεως τὸν λογισμὸν τοῦ ἀνθρώπου, ἐνομίσαμεν πρέπον νὰ διεξέλθωμεν ἀκριβεστέρως αὐτὸ ὄχι ὡς νὰ πρόκειται διὰ νὰ συζητήσωμεν ἀκαίρως καὶ ἀνωφελῶς τὰ δικαιώματα ἑκατέρων τῶν γενῶν, ἀλλὰ διὰ νὰ δώσωμεν ἐκ προοιμίου ἀπλῶς εἰς τὰ διάφορα πνεύματα τὴν ἀπαντωμένην περὶ αὐτοῦ ἰδέαν, καὶ ν' ἀποκλείσωμεν, εἰ δυνατὸν, τὴν κοινωνίαν ἀπὸ μίαν πρόληψιν, ἥτις ἀκόμη που ἀντίκειται ὡς πρὸς τὸν σωτήριον φωτισμὸν τοῦ γυναικείου φύλου,

Εικόνα 7.4 *Περί ισότητος των δυο γενών (Πηγή: Κυψέλη, 1 (1845): 25).*

Οι απόψεις-θέσεις της Σαμαρτζίδου για την καθολική και ανεξάρτητη από ταξικούς φραγμούς γυναικεία

[58] Βλ. [Σαμαρτζίδου], «Προοίμιον», 12-15· [Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου], «Σύγκρισις ή Περί ισότητος των δύο γενών», *Κυψέλη*, 1 (1845): 29-30· Pamela Frankau, εισαγ., *Mary Wollstonecraft The Rights of Women - John. Stuart Mill The Subjection of Women* (London and New York: Everyman's Library and Dent & Dutton, 1954), 23-42.

[59] Βλ. ενδεικτικά: [Σαμαρτζίδου], «Σύγκρισις», 25-30· [Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου], «Οι πρώτοι Ρωμαίοι», *Κυψέλη*, 2 (1845): 82.

[60] [Σαμαρτζίδου], «Σύγκρισις», 26.

[61] Αδαμάντιος Κοραής, *Προλεγόμενα στους αρχαίους συγγραφείς*, τ. 2 (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1988), 718-719· Κωνσταντίνος Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, 334-339· Ι.Κ., «Δημοσία εκπαίδευσις», *Αιγιναία* 6, 15 Αυγούστου 1831, 179-184 και *Αιγιναία* 7, 15 Σεπτεμβρίου 1831, 211-217.

[62] Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, 323.

[63] Στο ίδιο, 323-324.

[64] Στο ίδιο, 335.

[65] Στο ίδιο, 322-324· Κ. Θ. Δημαράς, Άλκης Αγγέλου, Αικατερίνη Κουμαριανού και Εμμανουήλ Φραγκίσκος, επιμ., *Αδαμάντιος Κοραής: Αλληλογραφία 1810-1816* (Αθήνα: Ο.Μ.Ε.Δ., 1979), 3: 376-380.

εκπαίδευση είναι ιδιαίτερα ριζοσπαστικές για την εποχή της. Ο κυρίαρχος δημόσιος λόγος υπέρ της γυναικείας εκπαίδευσης, αν και στο σύνολό του στηρίζεται στο διαφωτιστικό επιχείρημα («*παράβασις των θείων και ανθρωπίνων δικαιωμάτων να παραμεληθή ο φωτισμός του πνεύματος των θυγατέρων*»,[66] «*μην έχετε την παράδοξον πρόληψιν την καταδικάζουσαν τας γυναίκας εις την αμάθειαν*»[67]), δεν φτάνει συνήθως στο ριζοσπαστισμό της Σαμαρτζίδου, που δεν αποτελεί όμως απολύτως μεμονωμένη περίπτωση. Υπέρ της εκπαίδευσης όλων, ανδρών και γυναικών, χωρίς ταξικούς φραγμούς τάσσεται, για παράδειγμα, και ο Ιωάννης Κοκκώνης στην αρθρογραφία του στην εφημερίδα *Αιγιναία* μια δεκαετία περίπου νωρίτερα.[68] Το επιχείρημα υπέρ της εκπαίδευσης όλων των γυναικών συγκροτείται, ειδικότερα στο χώρο του ελληνικού κράτους, στα μέσα της δεκαετίας του 1850, αν και με ρητούς ταξικούς διαχωρισμούς[69] και χωρίς άλλες επαγγελματικές διαστάσεις πέραν του διδασκαλικού επαγγέλματος.[70]

Οι επεξεργασίες λοιπόν της Ευφροσύνης Σαμαρτζίδου για τη γενίκευση της εκπαίδευσης, την ισότιμη συμμετοχή των κοριτσιών σε αυτήν και την αναγκαιότητα της επαγγελματικής εκπαίδευσης γενικά, και ειδικότερα για τα κορίτσια, δημοσιευμένες σε ένα έντυπο μικρής μάλλον κυκλοφορίας και βραχύβιο και σε μια περίοδο που τα εκπαιδευτικά ιδρύματα στον οθωμανικό χώρο, στον οποίο κινείται, μόλις έχουν αρχίσει να συστηματοποιούνται, δεν βρίσκουν απήχηση. Η συζήτηση για τη λαϊκή και πρακτική εκπαίδευση επανέρχεται μισό περίπου αιώνα αργότερα, στην καμπή του 20ού, σε άλλο όμως ιδεολογικό και κοινωνικό πλαίσιο.

7.3.3 Σαπφώ Λεοντιάς (1830-1900)

7.3.3.1 Βιογραφικά στοιχεία και κοινωνικο-ιδεολογικό περιβάλλον

Η Σαπφώ Λεοντιάς γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, στη συνοικία του Μεγάλου Ρεύματος το 1830.[71] Ήταν κόρη του γνωστού στην εποχή του ελληνοδιδάσκαλου Λεόντιου Κληρίδη,[72] με καταγωγή από την Κύπρο, ο οποίος συνδεόταν με τον κύκλο των νεοελλήνων διαφωτιστών που εκπαιδευτικά κινήθηκαν και έδρασαν στο τρίγωνο των αστικών/εκπαιδευτικών κέντρων Σμύρνης-Κυδωνιών-Χίου τις δυο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Η Σαπφώ Λεοντιάς δε φαίνεται να φοίτησε σε κάποιο είδος σχολείου της εποχής της. Την εκπαίδευσή της σύμφωνα με τις πηγές[73] επιμελήθηκε ο πατέρας της, όπως και της αδελφής της, Αιμιλίας Κτενά-Λεοντιά-

---

[66] Νεόφυτος Βάμβας, *Αυτοσχέδιος ομιλία γενομένη εν Ερμουπόλει τη ζ΄ Μαρτίου 1834 εις την έναρξιν του σχολείου των ευγενών κορασίων, του υπό την διδασκαλίαν της ευγενούς Ελληνίδος Ελένης Γεωργιάδη* (Ερμούπολη: χ.έ., 1834), 3.

[67] [Μισαήλ Μιχαηλίδης], *Εγκαθίδρυσις του σχολείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας* (Αθήνα: χ.έ., 1837), 11. Βλ. επίσης, *Πρακτικά των Συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου και των Συνελεύσεων της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας*, Αθήνα: χ.έ., 1845, σ. 7.

[68] Ι.Κ., «Δημοσία εκπαίδευσις», 179-184 και 211-21.

[69] Για παράδειγμα, ως αναγκαία καταρχάς προβάλλεται από τον Νεόφυτο Βάμβα η εκπαίδευση των κοριτσιών των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων: «*Η σπουδαία εκπαίδευσις των θυγατέρων πάσης οικογενείας διακεκριμένης εις την κατάστασιν και εις το γένος συμβάλλει […]*», βλ. Βάμβας, *Αυτοσχέδιος ομιλία γενομένη εν Ερμουπόλει τη ζ΄ Μαρτίου 1834*, 3.

[70] Βλ. ενδεικτικά, Δημήτριος Αινιάν, «Περί της εκπαιδεύσεως των γυναικών» (Αθήνα 1855), στο Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών*, 152-153· Κουσκούρη, «Περί της εκπαιδεύσεως του γυναικείου φύλου», 521.

[71] Στη βιβλιογραφία (βλ. υποσημ. 73) αναφέρεται συνήθως ως χρονολογία γέννησής της το 1832. Με βάση όμως τη ληξιαρχική πράξη του γάμου της, που έγινε το 1856 στη Σάμο, στην οποία αναφέρεται ότι είναι 26 χρονών, συνάγεται ότι η χρονολογία γέννησής της είναι το 1830. Το έτος αυτό ως έτος γέννησης της Λεοντιάδος αναφέρεται μόνον στην αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία της Παρασκευής Παρασκευά, «Σαπφώ Λεοντιάς (1830-1900): Παιδαγωγικές απόψεις, εκπαιδευτική δράση, κοινωνική παρουσία» (μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Α.Π.Θ., 2001), 11 και στο Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή*, 187.

[72] Ο Λεόντιος Κληρίδης φοίτησε στη Σχολή των Κυδωνιών και, κατά τον Στ. Σπεράντζα, στο Φιλολογικό Γυμνάσιο Σμύρνης. Κατά τα έτη της φοίτησής του στην Ακαδημία των Κυδωνιών, 1816-1821 διδάσκουν οι Γρηγόριος Σαράφης και Θεόφιλος Καίρης (1812-1821), ενώ στο Γυμνάσιο Σμύρνης διδάσκει ο Κωνσταντίνος Οικονόμου εξ Οικονόμων. Βλ. Μανουήλ Γεδεών, *Αποσημειώματα χρονογράφου, 1780-1800, 1809-1813* (Αθήνα: Φοίνιξ, 1932), 135· Στέλιος Σπεράντζας, «Ελληνίδες παιδαγωγοί: Σαπφώ Λεοντιάς», *Μικρασιατικά Χρονικά* 7 (1957): 477· Ματθαίος Κ. Παρανίκας, *Σχεδίασμα περί της εν τω ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσης (ΙΘ΄) εκατονταετηρίδος. Αναγνωσθέν εν τω εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικώ Φιλολογικώ Συλλόγω κατά Ιούνιον του 1866* (Κωνσταντινούπολη: Α. Κορομηλάς, 1867), 114· του ίδιου, *Ιστορία της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης: εκ των πηγών συναχθείσα* (Αθήνα: Αλήθεια, 1885), 145.

[73] Βλ. Παρασκευά, «Σαπφώ Λεοντιάς (1830-1900)· Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή*, 67-68, 102-105, 186-192, 197-205· Λαμπρινή Σκούρα, «Σαπφώ Λεοντιάς», στο *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων* (βλ. υποσημ. 10), 173, 175· *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, λήμμα «Σαπφώ Λεοντιάς», τ. 3, 589 (συντάκτης λήμματος Ανώνης Ισηγόνης)· Ελένη Παραφεντίδου, *Ελληνίδες παιδαγωγοί: Η εκπαίδευσις του υποδούλου ελληνισμού* (Θεσσαλονίκη: Καλλιτεχνικόν,

δος, επίσης εκπαιδευτικού και εκδότριας του περιοδικού *Ευρυδίκη* (1870-1873) (βλ. **κεφ. 6.2.1**).

Η εκπαίδευση αυτή περιλάμβανε μελέτη της αρχαιοελληνικής γραμματείας, της γαλλικής και γερμανικής γλώσσας και φιλολογίας και της φιλοσοφίας, ενασχολήσεις που αποτυπώνονται στη μετέπειτα εκπαιδευτική και παιδαγωγική της φυσιογνωμία. Η βαθιά, για παράδειγμα, και ευρεία ελληνομάθειά της, που τεκμηριώνεται ιστορικά καθώς διδάσκει κλασικούς συγγραφείς στις ανώτερες τάξεις των παρθεναγωγείων (μάθημα που συνήθως αναλαμβάνουν άνδρες εκπαιδευτικοί, απόφοιτοι της φιλοσοφικής σχολής), όπως και ο άριστος χειρισμός της αρχαιοελληνικής γλώσσας, που αντανακλάται στην άψογη χρήση της ακραίας καθαρεύουσας που χρησιμοποιεί σε πολλά από τα κείμενά της, αναγνωρίζονται από τους/τις συγχρόνους της και μεταγενέστερους λόγιους/ίες, γεγονός που διευκόλυνε την πρόσβαση στο δημόσιο χώρο και την επαγγελματική της πορεία· η Καλλιρρόη Παρρέν αναφέρει ότι «*υπήρξεν ίσως η πρώτη και η μόνη Ελληνίστρια φιλόλογος η παίζουσα τους αρχαίους συγγραφείς και ποιητάς εις τα δάκτυλα.* […] *Έγραφε την αρχαίαν γλώσσαν μεθ' όσης ευκολίας γράφομεν την καθομιλουμένην*»,[74] και ο Σπυρίδων Αναστασιάδης υποστηρίζει ότι «*την βαθείαν ελληνομάθειαν της Σαπφούς Λεοντιάδος […] δεν είχε ουδεμία άλλη εξ όσων διηύθυναν ανώτερα παρθεναγωγεία εν τω ελευθέρω βασιλείω και τω αλυτρώτω ελληνισμώ*».[75] Η πολύ καλή δε γνώση της γαλλικής και γερμανικής φιλολογίας και γλώσσας αποτέλεσε μέσο για την ενημερότητά της στα εκπαιδευτικά πράγματα του ευρωπαϊκού χώρου, ενημερότητα που εγγράφεται στα κείμενά της με συχνές πληροφοριακές ή τεκμηριωτικές των απόψεών της αναφορές στα τεκταινόμενα και στις παιδαγωγικές απόψεις και θεωρίες που διατυπώνονται στον ευρωπαϊκό χώρο.

Εικόνα 7.5 *Σαπφώ Λεοντιάς (1830-1900) (Πηγή: Εθνικόν Ημερολόγιον, 7 (1867), 96).*

Από πολύ νωρίς απέκτησε φήμη ως εκπαιδευτικός, καθώς προσκαλείται από ιδρυτές σχολείων θηλέων ή κοινοτικές αρχές να αναλάβει την εξαρχής οργάνωση των σχολείων τους (π.χ. των παρθεναγωγείων της Σάμου, του Ελληνικού Παρθεναγωγείου του Μ. Αρώνη στη Σμύρνη), να επιλέξει και να προτείνει το διδακτικό τους προσωπικό (π.χ. του παρθεναγωγείου της Λευκωσίας), να στηρίξει τη διαφαινόμενη ανάπτυξη αυτών (π.χ. του Παρθεναγωγείου της Αγίας Φωτεινής Σμύρνης), να αποτρέψει τη διάλυσή τους (του Παρθεναγωγείου της Παλλάδας στην Κωνσταντινούπολη το 1891).[76]

7.3.3.2 Εκπαιδευτική δραστηριότητα και «εκπαιδευτική γεωγραφία»

Η εκπαιδευτική της δράση άρχισε νωρίτερα από το 1850. Σύμφωνα με τον Μανουήλ Γεδεών,[77] πριν τη χρονολογία αυτή δίδαξε στη Λέρο. Την περίοδο 1846-1851/52 διδάσκει, μάλλον ιδιωτικά, στην Κύπρο –στη Λευκωσία και πιθανόν στη Μόρφου– και στη συνέχεια στο Βαθύ Σάμου, όπου αναλαμβάνει για πρώτη φορά την οργάνωση και διεύθυνση κοινοτικού σχολείου θηλέων. Την πρώτη αυτή περίοδο της εκπαιδευτικής της δραστηριοποίησης φαίνεται να έχει την αρωγή του πατέρα της, τον οποίο ακολουθεί στις εκπαιδευτικές του μετακινήσεις. Και οι δυο παρουσιάζονται να διδάσκουν στις ίδιες περιοχές κατά τον ίδιο χρόνο.[78] Η ανεξάρτητη –θα μπορούσε να υποστηριχθεί– εκπαιδευτική της δράση αρχίζει με τη μετακίνησή της το 1858 στη Σμύρνη και την ανάληψη της διεύθυνσης σχολείων της πόλης και συνεχίζεται χωρίς διακοπή έως το 1893/94, ενώ η γενικότερη παιδαγωγική και συγγραφική της δράση έως σχεδόν το χρόνο του θανάτου της.

Η πεντηκονταετής περίπου αυτή εκπαιδευτική/παιδαγωγική δραστηριότητα περιλάμβανε: α) οργάνωση

1949), 19· Γιάννης Γουδέλης, *Οι δάσκαλοι του γένους 1400-1900: Λεξικογράφηση* (Αθήνα: Δίφρος, χ.χ.), 195· Σπυρίδων Δε Βιάζης, «Διαπρεπείς Ελληνίδες κατά το 19ο αιώνα: Σαπφώ Λεοντιάς», *Ελληνική Επιθεώρησις* 5, τχ. 55-60 (1912): 172· Σωτηρία Αλιμπέρτη, «Σαπφώ Λεοντιάς η του Γένους διδάσκαλος», *Πλειάς* 2, τχ. 8-9 (1900): 130-131· τχ. 10: 153-155· τχ. 11-12: 183-184·Αθηνά Ταρσούλη, *Ελληνίδες ποιήτριες 1857-1940* (Αθήνα: χ.έ., 1951), 21.

[74] Καλλιρρόη Παρρέν, «Δύο μεγάλαι νεκραί», *Εφημερίς των Κυριών*, 613 (26 Μαρτίου 1900): 3.

[75] Σπυρίδων Αναστασιάδης, «Το Κεντρικόν Παρθεναγωγείον Σμύρνης», *Μικρασιατικά χρονικά* 3 (1940): 165.

[76] [Μεθόδιος Αρώνης], «Αγγελία», στο *Κανονισμός του εν Σμύρνη Ελληνικού Παρθεναγωγείου, υπό Σ. Λεοντιάδος διευθυνομένου* (Σμύρνη: Ι. Μάγνης, 1858), γ΄-δ΄· Θεόδωρος Παπαδόπουλος, *Κώδιξ σχολείων Λευκωσίας* (Λευκωσία: Πολιτιστικόν Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, 1991)· Σαπφώ Λεοντιάς, «Λόγος», *Εφημερίς των Κυριών*, 236 (24 Νοεμβρίου 1891): 5-6· Γ.Α.Κ. Σάμου, Αρχείο ΗΔΓ, Φάκ. 5/1, αρ. 27 Λόγος Μιλτιάδη Αριστάρχη στη Γενική Συνέλευση των Σαμίων, Βαθύ Σάμου, 18 Μαΐου 1861.

[77] Γεδεών, *Αποσημειώματα χρονογράφου*, 135

[78] Γ.Α.Κ. Σάμου, Αρχείο ΗΔΓ, Φάκ. 5/1, 1852, αρ. 184, 187 & 1856, αρ. 57· Ιερώνυμος Κ. Περιστιάνης, *Ιστορία των ελληνικών γραμμάτων από της τουρκικής κατακτήσεως μέχρι της αγγλικής κατοχής (1571-1878)* (Λευκωσία: Κ. Επιφάνιος 2000)· Σαπφώ Λεοντιάς, «Περί υψηλοτέρας εκπαιδεύσεως των κορασίων», *Αμάλθεια*, 29 Μαρτίου 1857.

και διεύθυνση σχολείων θηλέων/ανώτερων παρθεναγωγείων/διδασκαλείων, β) σύνταξη κανονισμών και προγραμμάτων για τα σχολεία που διεύθυνε, γ) δημόσιες διαλέξεις σε εκδηλώσεις της σχολικής ζωής ή φιλεκπαιδευτικών και φιλαναγνωστικών συλλόγων με θέματα σχετικά με τη εκπαίδευση και το γυναικείο ζήτημα, όπως και θέματα γενικότερα μορφωτικά ή σχετικά με την αρχαία ελληνική γραμματολογία, δ) δημοσίευση άρθρων στις ίδιες θεματικές, ε) συγγραφή σχολικών εγχειριδίων και παιδαγωγικών έργων, πρωτότυπων ή μεταφράσεων.

Η πολυσχιδής και πολυεπίπεδη αυτή εκπαιδευτική δραστηριότητα, συνυπολογίζοντας ιδιαίτερα το χρόνο που εκδηλώνεται, όταν δηλαδή το εκπαιδευτικό σύστημα των κοριτσιών μόλις έχει αρχίσει να οργανώνεται και η λαϊκή και δευτεροβάθμια εκπαίδευση των αγοριών να συστηματοποιείται, προϊδεάζει για τη δυναμική τής επίδρασής της στην εκπαιδευτική πράξη. Κάποια ποσοτικά στοιχεία και ποιοτικά χαρακτηριστικά της δραστηριότητάς της, όπως και η «εκπαιδευτική της γεωγραφία» στηρίζουν τη θέση αυτή. Πιο συγκεκριμένα, η Σ. Λεοντιάς οργάνωσε και/ή διεύθυνε επτά συνολικά σχολεία θηλέων (πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και ανώτερα παρθεναγωγεία/διδασκαλεία, ιδιωτικά, κοινοτικά και ένα ιδιοσυντήρητο) στη Σάμο, Σμύρνη και Κωνσταντινούπολη, και πιθανόν ένα είδος «σπιτικών σχολείων» στη Λέρο και στην Κύπρο.[79] Για την υλοποίηση του έργου της κινείται στο κέντρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, στην Κωνσταντινούπολη (διοικητικό, εκπαιδευτικό και πολιτισμικό κέντρο της αυτοκρατορίας), στη Σμύρνη (την «ευρωπαϊκή», ανθηρότερη οικονομικά, τρίτη σε δημογραφική κλίμακα πόλη και δεύτερο σε εμπορική δραστηριότητα λιμάνι της αυτοκρατορίας), στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου (στη Σάμο, Ηγεμονία με οικονομικές σχέσεις και πολιτισμικές συνδέσεις σχεδόν αποκλειστικά με την Κωνσταντινούπολη και την Κεντρική Ευρώπη)· σε πόλεις/περιοχές δηλαδή στις οποίες παράγονται τα εκπαιδευτικά μοντέλα και κοινωνικοπολιτισμικά πρότυπα για ολόκληρο τον οθωμανικό χώρο. Το Παρθεναγωγείο της Αγίας Φωτεινής στη Σμύρνη, για παράδειγμα, ένα από τα μεγαλύτερα σε μαθητικό πληθυσμό σχολεία, με παρατήματα στην ίδια πόλη και μεγάλο αριθμό τμημάτων/κατευθύνσεων σπουδών, και το ιδιοσυντήρητο, εφάμιλλο του Ζαππείου, Παρθεναγωγείο της Παλλάδας στην Κωνσταντινούπολη –δύο από τα σχολεία που διηύθυνε η Λεοντιάδα για μεγάλες χρονικές περιόδους– υπήρξαν από τα πιο γνωστά ανώτερα παρθεναγωγεία των ελληνικών κοινοτήτων, με οργανωμένα τμήματα εκπαίδευσης εκπαιδευτικών –πρωτοβάθμιας και προσχολικής αγωγής–, μεταξύ των επτά ανώτερων σχολείων των κοινοτήτων που είχαν οργανώσει ξεχωριστά τμήματα εκπαίδευσης εκπαιδευτικών.[80] Είναι γνωστό ότι οι περισσότερες πόλεις του οθωμανικού χώρου αναζητούν εκπαιδευτικούς-αποφοίτους των ανώτερων παρθεναγωγείων της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης για τη στελέχωση των σχολείων τους. Έτσι οι δασκάλες-απόφοιτες, καθώς διασπείρονται στον οθωμανικό χώρο, αναπαράγουν τις παιδαγωγικές αρχές και αντιλήψεις των σχολείων στα οποία εκπαιδεύτηκαν. Επιπλέον, η Λεοντιάδα, όπως και άλλες παιδαγωγοί, διατηρεί αλληλογραφία με τις δασκάλες-μαθήτριές της, καθοδηγώντας τες στο διδακτικό και οργανωτικό τους έργο. Αναφορικά με τη συγγραφική της δραστηριότητα, δημοσίευσε τριάντα πέντε τουλάχιστον άρθρα, έντεκα διαλέξεις, πέντε κανονισμούς σχολείων, τέσσερα

---

[79] Το σχολικό έτος 1854 προσκαλείται στη Σάμο από την Αλεξάνδρα Γκίκα, σύζυγο του κυβερνήτη Ιωάννη Γκίκα, για να οργανώσει το πρώτο σχολείο κοριτσιών του νησιού, το πριγκιπικό παρθεναγωγείο στο Βαθύ Σάμου, το οποίο διευθύνει έως το σχολικό έτος 1857/58. Το Αύγουστο του 1858 μετακινείται στη Σμύρνη, όπου οργανώνει και διευθύνει *Το εν Σμύρνη Ελληνικόν Παρθεναγωγείον*, ιδιωτικό σχολείο που συστήνεται από τον Μεθόδιο Αρώνη. Τον Απρίλιο του 1861 επιστρέφει και πάλι στη Σάμο, μετά από πρόσκληση του νέου κυβερνήτη του νησιού, Μιλτιάδη Αριστάρχη, για την οργάνωση τεσσάρων παρθεναγωγείων (μεταξύ των οποίων και το πρώτο παρθεναγωγείο, που επανασυστήνεται). Παραμένει δύο χρόνια (1861/62-1862/63) ως διευθύντρια του κεντρικού παρθεναγωγείου στο Βαθύ και ως επόπτρια των λοιπών και επιστρέφει εκ νέου στη Σμύρνη –πριν μάλιστα τη λήξη των ετήσιων εξετάσεων–, όπου αναλαμβάνει τη διεύθυνση του κοινοτικού Παρθεναγωγείου της Αγίας Φωτεινής έως το σχολικό έτος 1876/77. Στη συνέχεια μετακινείται στην Κωνσταντινούπολη στη διεύθυνση του ιδιοσυντήρητου Παρθεναγωγείου «Η Παλλάς», που ιδρύθηκε το 1874 από την ομώνυμη Φιλόμουσο Εταιρεία, και το 1886 επιστρέφει και πάλι στη Σμύρνη και στο Παρθεναγωγείο της Αγίας Φωτεινής, το οποίο είχε ήδη αποβεί ένα από το πολυπληθέστερα σχολεία του χώρου. Τέλος, μεταβαίνει και πάλι στην Κωνσταντινούπολη στη διεύθυνση του ίδιου και πάλι σχολείου (1891), προκειμένου με την παρέμβασή της να αποτραπεί το κλείσιμο του σχολείου που αντιμετώπιζε σημαντικά προβλήματα, κάτι που εν τέλει δεν επιτεύχθηκε (1894). Βλ. Γ.Α.Κ. Σάμου, Αρχείο ΗΔΓ, Φάκ. 5/1, 1852, αρ. 164 & 1854, έγγραφο με τίτλο «Αγγελία» & 1861, αρ. 74 & 1863, αρ. 75, 77· Σαπφώ Λεοντιάς, «Περί παρθεναγωγείων ή Περί γυναικείας εκπαιδεύσεως», *Αμάλθεια*, 9 και 16 Ιουνίου 1861, 7, 14 και 21 Ιουλίου 1861· Παρασκευά, «Σαπφώ Λεοντιάς (1830-1900)», 14-22· Σπεράντζας, «Ελληνίδες Παιδαγωγοί», 477-78· Αλιμπέρτη, «Σαπφώ Λεοντιάς η του Γένους διδάσκαλος», 153· Παύλος Διακογιάννης, *Η παιδεία στη Σάμο: Από την τουρκοκρατία μέχρι σήμερα* (Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων 1988), 125-129· Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας*, 116-124.

[80] Κατερίνα Δαλακούρα, «Εκπαίδευση των γυναικών εκπαιδευτικών (19ος αι. – 1922)», στο *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης: Όψεις και απόψεις. Νεοελληνική εκπαίδευση 1821-2010*, επιμ. Σήφης Μπουζάκης (Αθήνα: Gutenberg, 2011), 2: 760-761· Χρήστος Σ. Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σμύρνη* (Αθήνα: χ.έ., 1962), 224-251.

σχολικά εγχειρίδια σε επτά τόμους και τέσσερις μονογραφίες παιδαγωγικού/εκπαιδευτικού περιεχομένου (δύο πρωτότυπες και δύο μεταφράσεις). Τα άρθρα της δημοσιεύονται σε περιοδικά, ημερολόγια και εφημερίδες που εκδίδονται στη Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη, Αθήνα, Σάμο και Παρίσι, με ευρεία κυκλοφορία τα περισσότερα από αυτά στις ελληνικές κοινότητες του οθωμανικού χώρου και της Κεντρικής Ευρώπης και στο ελληνικό κράτος.[81] Η πολιτική της δε να δημοσιεύει σε περισσότερα του ενός περιοδικά/εφημερίδες τα άρθρα/λόγους της, όπως και οι επανεκδόσεις των έργων της, καταδεικνύουν αφενός μια σημαντική διάχυση των αντιλήψεων της και αφετέρου το προσωπικό της ενδιαφέρον για την ευρεία κατά το δυνατό πρόσληψη του έργου της και τη φιλοδοξία της να παίξει ρόλο στα εκπαιδευτικά πράγματα της εποχής της.

7.3.3.3 Θέσεις, απόψεις, προτάσεις για την εκπαίδευση

Έως και το τέλος της δεκαετίας του 1860 το εκπαιδευτικό της ενδιαφέρον εστιάζει αποκλειστικά στην εκπαίδευση των κοριτσιών. Συγγράφει κανονισμούς για τα σχολεία που καλείται να οργανώσει και να διευθύνει,[82] δημοσιεύει τους λόγους που εκφωνεί στις επετειακές σχολικές γιορτές (συνήθως κατά την επίσημη εκδήλωση της απονομής των απολυτηρίων στις μαθήτριες που αποφοιτούν) ή τις διαλέξεις της στο κοινό φιλεκπαιδευτικών ή φιλαναγνωστικών συλλόγων[83] και αρθρογραφεί σχετικά με την αναγκαιότητα της ουσιαστικής γυναικείας εκπαίδευσης και την επέκτασή της πέραν της –περιορισμένης και ελλιπούς ως προς το περιεχόμενο, κατά την ίδια– πρωτοβάθμιας.[84] Από τα τέλη της δεκαετίας του 1860 και εξής, το ενδιαφέρον της αρχίζει να εκτείνεται –χωρίς η γυναικεία εκπαίδευση να πάψει να αποτελεί το κέντρο των ενδιαφερόντων και της δράσης της– και να συμπεριλαμβάνει την εκπαίδευση και των δυο φύλων, ιδιαίτερα την προσχολική και πρωτοβάθμια εκπαίδευση, «μεταστροφή» που εγγράφεται στο είδος και στο περιεχόμενο των έργων της τής εν λόγω δεκαετίας.[85] Στις δυο τελευταίες δεκαετίες της ζωής και της δράσης της συγγραφικά φαίνεται να επικεντρώνεται στην έκδοση πολύτομων σχολικών εγχειριδίων,[86] ενώ σημαντική θέση παρουσιάζεται να κατέχει στην αρθρογραφία και στις διαλέξεις της η θεματική του γυναικείου ζητήματος ή της ιστορίας των γυναικών, σε μια αυτόνομη σχετικά –από τη θεματική της εκπαίδευσης, στην οποία έως ένα βαθμό στα προγενέστερα έργα της εμπλέκονταν– και πιο συστηματική πραγμάτευση, μετέχοντας έτσι άμεσα και η ίδια στην αυξανόμενη σχετική αρθρογραφία που εμφανίζεται στην ελληνόγλωσση γυναικεία δημοσιογραφία από τα μέσα του 19ου αιώνα και συνδέεται με τη συγκρότηση και

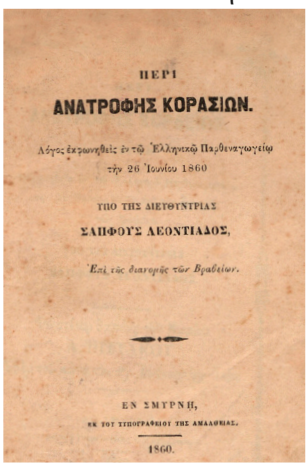
ΠΕΡΙ
ΑΝΑΤΡΟΦΗΣ ΚΟΡΑΣΙΩΝ.
Λόγος ἐκφωνηθεὶς ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Παρθεναγωγείῳ
τὴν 26 Ἰουνίου 1860
ΥΠΟ ΤΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΤΡΙΑΣ
ΣΑΠΦΟΥΣ ΛΕΟΝΤΙΑΔΟΣ,
Ἐπὶ τῇ διανομῇ τῶν βραβείων.
ΕΝ ΣΜΥΡΝΗ,
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΗΣ ΑΜΑΛΘΕΙΑΣ.
1860.

Εικόνα 7.6 *Περί ανατροφής κορασίων (1860).*

[81] Για παράδειγμα, δημοσιεύει στην εφημερίδα *Αμάθεια* (1838-1922) και στα περιοδικά *Η Σμύρνη* (1871-1872) – μετέπειτα με την επωνυμία *Όμηρος* (1873-1878) – που εκδίδονται στη Σμύρνη· στα περιοδικά *Ευρυδίκη* (1870-1873) και *Κασταλία* (1861-1862) που εκδίδονται στην Κωνσταντινούπολη, στα αθηναϊκά περιοδικά *Εφημερίς των Κυριών* (1887-1817), *Αθηναϊς* (1876-1882), *Πανδώρα* (1850-1872), *Ποικίλη Στοά* (1881-1899, 1912-1014) και *Εφημερίς των Παίδων* (1868-1893), και στο *Εθνικόν Ημερολόγιον* (Μαρίνου Π. Βρετού) (1861-1871), που εκδίδεται στο Παρίσι.

[82] [Σαπφώ Λεοντιάς], *Εσωτερικός Κανονισμός Παρθεναγωγείου Α.Γ.* (Βαθύ Λιμένος: χ.έ., 1854)· *Κανονισμός του εν Σμύρνη Ελληνικού Παρθεναγωγείου· Κανονισμός των εν Σάμω Παρθεναγωγείων* (Βαθύ Λιμένος: χ.έ., 1861)· *Κανονισμός του Παρθεναγωγείου της Αγίας Φωτεινής* (Σμύρνη: χ.έ., 1863).

[83] Βλ. ενδεικτικά, Σαπφώ Λεοντιάς, *Περί ανατροφής τέκνων, λόγος εκφωνηθείς υπό της διευθυντρίας του πριγκιπικού παρθεναγωγείου* (Σάμος: Ηγεμονικό Τυπογραφείο, 1858)· της ίδιας, *Περί πολιτισμού: Λόγος εκφωνηθείς την ΚΔ΄ Αυγούστου 1858, καθ' ην ημέραν ετελέσθησαν τα εγκαίνια του εν Σμύρνη Ελληνικού Παρθεναγωγείου* (Σμύρνη: Αμάλθεια, 1858)· της ίδιας, *Περί ανατροφής κορασίων. Λόγος εκφωνηθείς εν τω Ελληνικώ Παρθεναγωγείω την 26η Ιουνίου 1860 επί τη διανομή των βραβείων* (Σμύρνη: Αμάλθεια, 1860)· της ίδιας, «Περί κλήσεως της γυναικός. Εξεφωνήθη την 17 Μαΐου 1870», *Περιοδικόν του Αναγνωστηρίου «Η Σμύρνη»* 1, τχ. 2 (1871): 66-91· της ίδιας, *Ο ανήρ και η γυνή: Διαλέξεις τρεις αναγνωσθείσαι εν τω Ελληνικώ Φιλολογικώ Συλλόγω και πέντε ποιήματα* (Κωνσταντινούπολη: Αφοί Γεράρδοι, 1899).

[84] Βλ. ενδεικτικά, Σαπφώ Λεοντιάς, «Περί υψηλοτέρας εκπαιδεύσεως των κορασίων»· της ίδιας, «Περί παρθεναγωγείων ή Περί γυναικείας εκπαιδεύσεως»· Σαπφώ Λεοντιάς, «Γνώμαι περί της εκπαιδεύσεως των κορών», *Ευρυδίκη* 2, τχ. 7 (15 Απριλίου 1872): 116 και 2, τχ. 8 (30 Απριλίου 1872): 133-134· της ίδιας, «Περί εκπαιδεύσεως: Τις η βάσις και ο σκοπός της εκπαιδεύσεως και τίνα τα παρά των εκπαιδευόντων από της κοινωνίας προς τούτο απαιτούμενα», *Αμάλθεια*, 23, 27 και 30 Νοεμβρίου 1874.

[85] Λεοντιάς, «Περί εκπαιδεύσεως». Βλ. και υποσημ. 95.

[86] Σαπφώ Λεοντιάς, *Διδασκαλία των συνθέσεων κατά μαθήματα μετά παραδειγμάτων και οδηγιών: Προς χρήσιν των αρρεναγωγείων και παρθεναγωγείων εις τεύχη*, τχ. 1-2 (Κωνσταντινούπολη: Σούμα και υιοί, Α. Κορομηλάς, 1895). Το εν λόγω εγχειρίδιο προαναγγέλλεται να έχει 8 τεύχη (3 τόμους με 3, 4 και 1 τεύχη αντίστοιχα). Στη μέχρι τώρα έρευνα έχουν εντοπιστεί τα δυο πρώτα τεύχη.

δημόσια έκφραση της κοινωνικής συνείδησης φύλου των γυναικών.[87]

Αναφορικά με τη γυναικεία εκπαίδευση, από την πολύ πρώιμη αρθρογραφία της υπερασπίζεται την ουσιαστική, «ανώτερη» και ίση σχεδόν με τα αγόρια εκπαίδευση των κοριτσιών, εναντιωνόμενη στην περιορισμένη ως προς το περιεχόμενο ή επιπόλαιη και διακοσμητική εκπαίδευση που λάμβαναν έως τότε τα κορίτσια των λαϊκών και μεσαίων/ανώτερων στρωμάτων, αντίστοιχα. Χρησιμοποιώντας δεν τον όρο «ανώτερη και ίση» με την των αρρένων εκπαίδευση, περισσότερο εννοεί την ποιοτική αναβάθμιση των περιεχομένων της γυναικείας εκπαίδευσης (διδακτέα αντικείμενα και γνωστικό εύρος των αντικειμένων) παρά την πλήρη αντιστοίχιση των βαθμίδων της γυναικείας εκπαίδευσης και της διάρκειας σπουδών με τα αντίστοιχα της εκπαίδευσης των αγοριών. Πιο συγκεκριμένα χωρίζει τη γυναικεία εκπαίδευση κατ' αντιστοιχία με την εκπαίδευση των αγοριών σε τρεις βαθμίδες: την πρωτοβάθμια (νηπιαγωγείο και δημοτικό σχολείο), τη μέση εκπαίδευση και την ανώτερη. Στη γυναικεία εκπαίδευση όμως ως ανώτερη θεωρεί τη δεύτερη βαθμίδα της μέσης εκπαίδευσης των αγοριών. Έτσι όταν μιλά για ανώτερη εκπαίδευση των κοριτσιών και ίση με αυτή των αγοριών, ουσιαστικά εννοεί την ολοκληρωμένη και με τα δυο της επίπεδα μέση εκπαίδευση.[88] Με δεδομένο ότι την περίοδο που αρχίζει να γράφει για «υψηλότερη εκπαίδευση των κοριτσιών» τα σχολεία των κοριτσιών σπάνια περιελάμβαναν ολοκληρωμένο τμήμα της πρώτης βαθμίδας της μέσης εκπαίδευσης και φυσικά καθόλου τη δεύτερη, γίνεται κατανοητή η αιρετική της θέση σε σχέση με τον ηγεμονικό λόγο περί περιορισμένης εκπαίδευσης των κοριτσιών. Τα σχετικά της άρθρα στην εφημερίδα *Αμάλθεια* και στο περιοδικό *Η Σμύρνη* προκάλεσαν έντονο δημόσιο διάλογο –αρχικά στις στήλες των ίδιων εντύπων– στον οποίο παίρνουν μέρος επικρίνοντας τις θέσεις της Λεοντιάδας άνδρες παιδαγωγοί της εποχής, όπως ο Ιωάννης Σκυλίτσης και ο Κωνσταντίνος Ξανθόπουλος, ηγεμονικές φυσιογνωμίες στο χώρο της εκπαίδευσης των μικρασιατικών κοινοτήτων: «*Η απαίτησις να λαμβάνουν τα κοράσια εκπαίδευσιν ίσην με την των αρρένων είνε παράλογος και αντίθετος προς την φύσιν*».[89] «*[…], διότι άτοπον είνε […] να διϊσχυρισθή τις ότι η γυνή καθόλου ειπείν ανάγκη να λάβη ίσην προς τον άνδρα παίδευσιν*».[90]

Στην προτεινόμενη εκπαίδευση για τα κορίτσια, η Λεοντιάς εντάσσει το σύνολο των γνωστικών αντικειμένων που συμπεριλαμβάνονται στην εκπαίδευση των αρρένων· ακόμη και τη διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας –αντικείμενο που σπάνια απαντάται στα σχολεία των κοριτσιών σε ολόκληρο τον 19ο αιώνα–, καθώς, όπως υποστηρίζει, συνιστά χρήσιμο γνωστικό αντικείμενο για τη μελλοντική επαγγελματική απασχόληση και των δυο φύλων (των αγοριών ως υπαλλήλων και των κοριτσιών ως διδασκαλισσών σε οθωμανικά παρθεναγωγεία), όπως και τη διδασκαλία όλων των επιμέρους κλάδων των μαθηματικών, αριθμητικής, γεωμετρίας και άλγεβρας, και των φυσικών επιστημών – πρόταση που επίσης δε βρίσκει ολοκληρωμένη εφαρμογή στα σχολεία θηλέων πλην ελαχίστων περιπτώσεων, όπως π.χ. τα σχολεία που η ίδια διευθύνει.[91] Η εκπαίδευση με άλλα λόγια χρειάζεται κατά την Λεοντιάδα να στηρίζεται στη φιλοσοφία, την ιστορία αλλά και τις φυσικές επιστήμες και να εμπλαισιώνεται από τα στοιχεία της ελληνικής εθνικότητας, την ελληνική γλώσσα και την ορθοδοξία, μια αναφορά που αν και σχετικά συχνή στα κείμενα της πρώτης δεκαετίας της συγγραφικής της δραστηριότητας, εντάσσεται ερμηνευτικά περισσότερο στο πλαίσιο του πολιτισμικού και εκπαιδευτικού ανταγωνισμού προς τα ξένα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, παρά αποτελεί ένδειξη εθνικιστικής προσέγγισης της λειτουργίας της εκπαίδευσης.

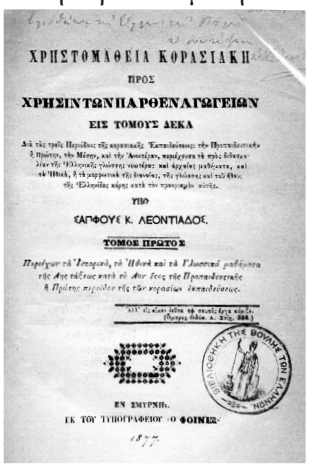
ΧΡΗΣΤΟΜΑΘΕΙΑ ΚΟΡΑΣΙΑΚΗ

ΠΡΟΣ

ΧΡΗΣΙΝ ΤΩΝ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΩΝ

ΕΙΣ ΤΟΜΟΥΣ ΔΕΚΑ

ΥΠΟ

ΣΑΠΦΟΥΣ Κ. ΛΕΟΝΤΙΑΔΟΣ.

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΕΝ ΣΜΥΡΝΗ.

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ Ο ΦΟΙΝΙΞ.

Εικόνα 7.7 *Χρηστομάθεια κορασιακή (1877, 2η έκδ.).*

Αναφερόμενη δε, από τη δεκαετία του 1870 και εξής, γενικά στο εκπαιδευτικό σύστημα προτείνει τη διαίρεσή του σε 4 βαθμίδες μετά το νηπιαγωγείο: την πρωτοβάθμια, τη μέση, τη γυμνασιακή και την πανεπιστημιακή εκπαίδευση, χωρίς να διαφοροποιείται στο σημείο αυτό από ό,τι ισχύει στην εκπαιδευτική πράξη,

---

[87] Βλ. ενδεικτικά Λεοντιάς, *Ο ανήρ και η γυνή·* της ίδιας, «Περί του γυναικείου ζητήματος», *Εφημερίς των Κυριών*, 400 (28 Μαΐου 1895): 2-3, και 402 (11 Ιουνίου 1895): 3-4.

[88] Λεοντιάς, «Περί υψηλοτέρας εκπαιδεύσεως των κορασίων»· της ίδιας, «Εισαγωγή», στο *Χρηστομάθεια κορασιακή προς χρήσιν των παρθεναγωγείων: εις τόμους δέκα. Δια τας τρεις περιόδους της κορασιακής εκπαιδεύσεως*, 2η έκδ. (Σμύρνη: Ο Φοίνιξ, 1877.), 1: α΄-ιστ΄. (1η έκδ: Σμύρνη: Ν. Α. Δαμιανός, 1873. Άλλη έκδοση το 1881).

[89] Ιωάννης Σκυλίτσης, «Η εκπαίδευσις των κορασίων», *Αμάλθεια*, 29 Απριλίου 1872.

[90] Κωνσταντίνος Σ. Ξανθόπουλος, *Πρώτη και μέση εκπαίδευσις και περί ανατροφής και εκπαιδεύσεως των κορασίων* (Αθήνα: Αφοί Περρή, 1873), 265.

[91] Λεοντιάς, «Περί εκπαιδεύσεως». Βλ. και πρόγραμμα μαθημάτων στο Ελληνικό Παρθεναγωγείο Σμύρνης ή στο Παρθεναγωγείο της Παλλάδας: (Λεοντιάς, *Κανονισμός του εν Σμύρνη Ελληνικού παρθεναγωγείου*, 9-15· *Κανονισμός του Ανωτέρου Παρθεναγωγείου της Ελληνικής Φιλομούσου Εταιρείας Παλλάδος* (Κωνσταντινούπολη: χ.έ., 1886), 4-31.

όπως σημειώνει και η ίδια. Καινοτομεί όμως προτείνοντας κοινό περιεχόμενο σπουδών, την ίδια εκπαιδευτική φιλοσοφία και σκοπό της εκπαίδευσης και για τα δύο φύλα έως και τη βαθμίδα της γυμνασιακής εκπαίδευσης, καθώς στην ανώτατη εκπαίδευση, την πανεπιστημιακή δεν φτάνει, όπως σημειώνει, κανένα κορίτσι. Πιο συγκεκριμένα, προτείνει 4 χρόνια σπουδών για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση και για τα δυο φύλα, και για την κάθε μια από τις δύο επόμενες βαθμίδες, τη μέση και τη γυμνασιακή, 3 χρόνια σπουδών για τα κορίτσια και 4 για τα αγόρια, αυξάνοντας έτσι, σε σχέση με τα ισχύοντα, τις βαθμίδες εκπαίδευσης για τα κορίτσια και τη διάρκεια σπουδών για τα αγόρια. Θεωρεί αναγκαίο τον πρακτικότερο προσανατολισμό –κατά το παράδειγμα του γερμανικού και πρωσικού εκπαιδευτικού συστήματος– και την αυτοτέλεια της κάθε μιας από τις δυο πρώτες βαθμίδες της εκπαίδευσης, στις οποίες φοιτά και η πλειονότητα του μαθητικού πληθυσμού, ώστε οι απόφοιτοι/ες αυτών εφοδιασμένοι/ες με τις αναγκαίες γενικές και πρακτικές γνώσεις να είναι ικανοί να λειτουργήσουν αποτελεσματικά στην κοινωνία· να επιτελέσουν το ρόλο τους τόσο στο χώρο της οικογένειας (ως σύζυγοι και γονείς, τόσο τα κορίτσια όσο και τα αγόρια – ένας ρόλος που για τα δεύτερα σπάνια αναφέρεται μεταξύ των σκοπών της εκπαίδευσης) όσο και της κοινωνίας (τα αγόρια ως επαγγελματίες δάσκαλοι, τεχνίτες, γιατροί, βιομήχανοι και τα κορίτσια ως δασκάλες, ζωγράφοι, μουσικοί, ειδικευμένες σε κάποια τέχνη – ρόλοι επαγγελματικοί, που επίσης σπάνια αναφέρονται για τα κορίτσια).[92]

Ακρογωνιαίο λίθο όμως του όλου εκπαιδευτικού συστήματος θεωρεί την προσχολική αγωγή, η οποία, παρότι κατά την παιδαγωγό θα έπρεπε να παρέχεται στο πλαίσιο του σπιτιού, η παροχή της σε συστηματικά οργανωμένα εκπαιδευτήρια καθίσταται αναγκαία, λόγω της εργασιακής απασχόλησης και της περιορισμένης μόρφωσης των γυναικών των λαϊκών στρωμάτων και της απουσίας κατάλληλης προετοιμασίας για το ρόλο αυτό των γυναικών των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων. Τα εκπαιδευτήρια αυτά, με την επωνυμία ανατροφεία ή παιδαγωγεία, προτείνεται να είναι μικτής φοίτησης για τις ηλικίες 3-7 χρόνων και η εκπαίδευση να παρέχεται από γυναίκες εκπαιδευτικούς και με διαφορετικό σύστημα διδασκαλίας από αυτό της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.[93] Από την πραγμάτευση του θέματος φαίνεται ότι είναι ενημερωμένη για την υφιστάμενη οργάνωση της προσχολικής αγωγής στον ευρωπαϊκό χώρο, καθώς γίνονται συχνές αναφορές στα συστήματα της Αγγλίας, Γαλλίας και Γερμανίας, τις θέσεις των ευρωπαίων παιδαγωγών, ιδιαίτερα της Mme Necker de Saussure και της Marie-Pappe Carpentier, όπως και τις αντίστοιχες τάσεις των αστών των κοινωνιών αυτών σχετικά με την πρόσληψη ξένων παιδαγωγών και την εκπαιδευτική πολιτική, ειδικότερα της Πρωσίας, για την άμβλυνση του φαινομένου.[94]

Το ενδιαφέρον της Σ. Λεοντιάδος για την προσχολική αγωγή εμφανίζεται στις αρχές της δεκαετίας του 1860, όπως και η ίδια δηλώνει και καταδεικνύει η μετάφραση των έργων *L'Éducation progressive* (1828-1833) της Albertine Necker de Saussure και *Histoires et leçons de choses pour les enfants* (1858) της Marie-Pappe Carpentier (το 1869 και 1870 αντίστοιχα),[95] και συνεχίζεται στη δεκαετία του 1870 με σχετικές δημοσιεύσεις και υπομνήματα σε εκπαιδευτικούς φορείς, όπως στον εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο και στην Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή (Π.Κ.Ε.Ε.)· στους εν λόγω φορείς αποστέλλει το 1872 και 1874 μελέτες τόσο για τη μέθοδο της νηπιαγωγικής όσο και για την ίδρυση-οργάνωση «ανατροφείων».[96] Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι στη δεκαετία του 1870 αρχίζει να εμφανίζεται στο χώρο

---

[92] Η πρότασή της αυτή αναπτύσσεται διεξοδικά: α) στο κείμενο που στάλθηκε στην ΠΚΕΕ το 1874 (βλ. υποσημ. 96), β) στον πρόλογο του 1ου τόμου του εγχειριδίου *Χρηστομάθεια κορασιακή*, και γ) στο άρθρο της «Περί εκπαιδεύσεως» που δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Αμάλθεια* της Σμύρνης το 1874 σε τρεις συνέχειες.

[93] Λεοντιάς, «Περί εκπαιδεύσεως» (φύλλα των 23 και 27 Νοεμβρίου 1874)· Λεοντιάς, «Εισαγωγή» στο *Χρηστομάθεια κορασιακή*, β΄-ζ΄.

[94] Λεοντιάς, «Περί εκπαιδεύσεως».

[95] Το πρώτο έργο εκδίδεται τμηματικά κατά τόμους από το 1828-1835. Ο πρώτος τόμος με τον τίτλο *L'Education progressive ou Étude du cours de la vie* εκδίδεται το 1828 και γνωρίζει πολλές επανεκδόσεις. Το 1835 μεταφράζεται για πρώτη φορά στα αγγλικά και εκδίδεται στη Βοστόνη (*Progressive Education: Commencing with the Infant*, μτφρ. Mrs Willard και Mrs Phelps (Boston: William A. Hall Co, 1835). Το σύνολο του έργου εκδίδεται στο Λονδίνο το 1836-1838. Το δεύτερο έργο γνωρίζει επίσης πολλές επανεκδόσεις: Marie Pape-Carpentier, *Histoires et leçons de choses pour les enfants* (Paris: Hachette, 1858) (Paris: Hachette, 1861, 2η έκδ. και Paris: Hachette 1867, 5η έκδ.). Οι μεταφράσεις (περισσότερο παραφράσεις) από τη Λεοντιάδα εκδίδονται με τους τίτλους: Σαπφώ Λεοντιάς, *Εγχειρίδιον οδηγητικόν προς την ανατροφήν των παίδων από τα πρώτα δύο έτη μέχρι των πέντε: κατά το σύστημα της Mme Necker de Saussure* (Σμύρνη: Αμάλθεια, 1869) και Σαπφώ Λεοντιάς, *Ιστορίαι ηθοποιητικαί και μαθήματα επί διαφόρων πραγμάτων μετά ποιηματίων: διά τα παιδία προς ανάγνωσιν και αποστήθισιν. Κατά το γαλλικόν της Mme Marie Pape-Carpentie,* 3η έκδ. (Σμύρνη: Φοίνιξ, 1876) (1η έκδ. 1870).

[96] Λεοντιάς, «Περί εκπαιδεύσεως»· της ίδιας, «Περί νηπιαγωγείων», *Ευρυδίκη* 3, τχ. 5 (1873): 78-79· της ίδιας, «Αυτοσχέδιοι στοχασμοί περί της πρώτης παιδαγωγίας, ή μάλλον, περί της πρώτης ανατροφής», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος – Σύγγραμμα Περιοδικόν* 6 (1871-1872): 253-254, και 7 (1872-1873): 303· Α.ΟΙ.Π., Πρακτικά

των ορθόδοξων κοινοτήτων των περιοχών της Κωνσταντινούπολης και της Μ. Ασίας το πρώτο ενδιαφέρον για την προσχολική εκπαίδευση, παράλληλα με έναν έντονο δημόσιο διάλογο για την αναδιοργάνωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και τη συστηματοποίηση της δευτεροβάθμιας των αρρένων. Έτσι το ενδιαφέρον της Λεοντιάδας για το εκπαιδευτικό σύστημα γενικά και την πρωτοβάθμια εκπαίδευση ειδικότερα φαίνεται να εντάσσεται στο πλαίσιο του δημόσιου αυτού διαλόγου, ενώ πρωτοπορεί με τις θεωρητικές αναζητήσεις και τις πρακτικές της εφαρμογές στο θέμα της προσχολικής εκπαίδευσης· οργανώνει τμήματα νηπιαγωγείου με το σύστημα των Salles d'Asile, το οποίο προκρίνει, στα παρθεναγωγεία της Αγίας Φωτεινής και της Παλλάδας, και οργανώνει στο δεύτερο, το πρώτο τμήμα εκπαίδευσης νηπιαγωγών.

Μεταξύ των παρατηρήσεων και των συστάσεων για την αποτελεσματική οργάνωση και λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος είναι και η συστηματοποίηση της διδασκαλίας και η συγγραφή κατάλληλων εγχειριδίων για το κάθε διδασκόμενο αντικείμενο. Την έλλειψη διδακτικών οδηγιών για τη συστηματική διδασκαλία των μαθημάτων, όπως και την απουσία κατάλληλων εγχειριδίων, ιδιαίτερα για τη γυναικεία εκπαίδευση, επιχειρεί (όπως δηλώνει) να καλύψει με την έκδοση των δικών της εγχειριδίων, στα οποία γίνεται κατανομή της ύλης ανά τάξη και δίνονται διδακτικές οδηγίες και παραδείγματα εφαρμογής. Με το έργο αυτό, με το οποίο καταπιάνεται από τη δεκαετία του 1870, συνεχίζει έως το τέλος της εκπαιδευτικής δράσης.[97] Χαρακτηριστικό για τις θέσεις και τη στάση της στα θέματα φύλου είναι η εισαγωγή της ιστορίας των γυναικών στα εγχειρίδια που συγγράφει. Στο εγχειρίδιο, για παράδειγμα, *Χρηστομάθεια κορασιακή* στο κεφάλαιο «μαθήματα ιστορικά» συμπεριλαμβάνει αποκλειστικά βιογραφίες γυναικών, στηρίζοντας την επιλογή της στο επιχείρημα ότι η ολοκληρωτική απουσία αναφορών στη γυναικεία παρουσία στα υπάρχοντα εγχειρίδια δημιουργεί αφενός μια στρεβλή αντίληψη στις μαθήτριες για τη θέση των γυναικών στην ιστορία, και αφετέρου τους στερεί την παροχή γυναικείων παραδειγμάτων για τη στοχοθεσία και την οργάνωση της ζωής τους.[98]

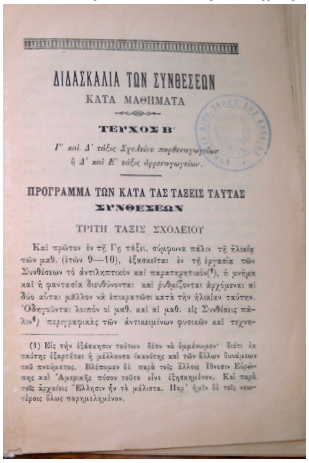
ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΘΕΣΕΩΝ
ΚΑΤΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ
ΤΕΥΧΟΣ Β'
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΑΣ ΤΑΞΕΙΣ ΤΑΥΤΑΣ
ΣΥΝΘΕΣΕΩΝ
ΤΡΙΤΗ ΤΑΞΙΣ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

Εικόνα 7.8 *Διδασκαλία των συνθέσεων, τχ. 2 (1895).*

7.3.3.4 Επικοινωνία με τη δυτική εκπαιδευτική σκέψη και πράξη

Παρότι η Λεοντιάς δεν φαίνεται, με βάση την έως τώρα έρευνα, να έχει επισκεφθεί κάποια χώρα της Δύσης, παρουσιάζεται ενημερωμένη για την εκπαιδευτική κίνηση στην Ευρώπη, τα υφιστάμενα εκπαιδευτικά συστήματα και τις παιδαγωγικές θεωρίες. Κάνει συχνά συγκριτικές αναφορές τεκμηριωτικές των θέσεων και των επιλογών της στα εκπαιδευτικά συστήματα της Αγγλίας, Γερμανίας, Πρωσίας, σε έργα θεωρητικών της εκπαίδευσης, σε εκθέσεις υπουργικές για την εκπαιδευτική κατάσταση των χωρών τους, αλλά και σε παιδαγωγικά έργα ή σχολικά εγχειρίδια τα οποία αξιοποίησε κατά τις δικές της εργασίες, ενώ με τις μεταφράσεις παιδαγωγικών έργων μεταφέρει θεωρητικά σχήματα και εφαρμογές από την ευρωπαϊκή εκπαιδευτική εμπειρία στο χώρο των ελληνικών κοινοτήτων.

Η επαφή με την ευρωπαϊκή/δυτική εκπαιδευτική σκέψη και πράξη είναι ήδη εμφανής από την πρώτη περίοδο της συγγραφικής και εκπαιδευτικής της δραστηριότητας, πολύ πιο πυκνή και συστηματική δε από το 1870 και εξής. Στο έργο της π.χ. *Περί ανατροφής των κορασίων* κάνει συχνές αναφορές στον γάλλο ιστορικό Jules Michelet και στις θέσεις του για την κατάλληλη αγωγή και εκπαίδευση των κοριτσιών, τη σπουδαιότητα της εκπαίδευσης για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα και του ήθους των γυναικών με βάση τις τάσεις της γυναικείας φύσης, το ρόλο της μητέρας στην ανατροφή των παιδιών (για την τελευταία θεματική μνημονεύει και τον Φενελών για τις εμφατικές του αναφορές σ' αυτή).[99] Στον *Κανονισμό του Παρθεναγωγείου της Αγ. Φωτεινής* (1863), στα άρθρα που αφορούν στη δέουσα συμπεριφορά των κοριτσιών εντός και εκτός του σχολείου, ενσωματώνει αυτούσια σχεδόν μεταφρασμένα αποσπάσματα από το έργο *Avis d'une Mère à sa Fille* της Mme

Π.Κ.Ε.Ε., Συνεδρίαση ΛΔ, 27.02.1974, 223-225.

[97] Βλ. Λεοντιάς, *Διδασκαλία των συνθέσεων*· της ίδιας, *Ιερόν Εκλόγιον ήτοι συλλογή εκ του Συναξαριστού. Προς χρήσιν εν τοις σχολείοις και τοις παρθεναγωγείοις* (Σμύρνη: χ.έ., 1874) (1879, 3η έκδ., 1896, επανέκδ.)· της ίδιας, *Οικιακή οικονομία προς χρήσιν των παρθεναγωγείων* (Κωνσταντινούπολη: Α. Κορομηλάς, 1887)· της ίδιας, *Χρηστομάθεια κορασιακή προς χρήσιν των παρθεναγωγείων*. Το πολύτομο αυτό έργο μάλλον δεν ολοκληρώθηκε. Έως τώρα έχουν εντοπιστεί οι δυο πρώτοι τόμοι (3 συνολικά τεύχη).

[98] Λεοντιάς, «Εισαγωγή», στο *Χρηστομάθεια κορασιακή*, τ. 1, θ΄-ι΄.

[99] Σαπφώ Λεοντιάς, *Περί ανατροφής κορασίων*, 8, 10, 16, 33.

Anne-Thereze de Lambert (1647-1733).[100] Για τη σύνταξη του εγχειριδίου της *Χρηστομάθεια κορασιακή* μνημονεύει μεταξύ των πηγών της τους (συντομευμένους) τίτλους a) *Choix de morceaux*, β) *Lectures Graduées et Leçons Pratiques* και γ) *Nutg liches ligebach fur sehule und Haus* [Nützliches Lesebuch für Schule und Haus] και για το εγχειρίδιο *Οικιακή Οικονομία* –μεταξύ άλλων– το σημαντικό, όπως σημειώνει, έργο *Trésor de la Famille*, ενώ για το εγχειρίδιο *Διδασκαλία των συνθέσεων* αναφέρει και πάλι τη χρήση γερμανικών και γαλλικών συγγραμμάτων. Κάποιοι από τους αναφερόμενους τίτλους παραπέμπουν σε πολύ γνωστά για τον ευρωπαϊκό χώρο έργα, ενώ άλλοι σε πολύ σύγχρονά της, γεγονός που αναδεικνύει την επαφή και την επικοινωνία της με τον ευρωπαϊκή βιβλιογραφική παραγωγή. Ο πρώτος, για παράδειγμα, από τους προαναφερόμενους τίτλους αναφέρεται στο έργο του Alexandre Rodolphe Vinet (1836), που έχει έως την περίοδο της μνημόνευσής του από τη Λεοντιάδα δεκατέσσερις επανεκδόσεις, ο δεύτερος πιθανόν να αναφέρεται στο έργο του M. Ch. Leroy (1868) και ο τελευταίος στο έργο της Jeanne-Marie Leprince de Beaumont (1837), με περισσότερες από δεκαοκτώ επανεκδόσεις έως την ίδια περίοδο.[101]

Φαίνεται να διαβάζει την ξένη βιβλιογραφία τις περισσότερες φορές από το πρωτότυπο, καθώς παραθέτει αποσπάσματα από αυτά, αν και χωρίς να αναφέρει πάντα τα συγκεκριμένα έργα από τα οποία αντλούνται. Η παράθεση ονομάτων συγγραφέων, απόψεων και στοιχείων της δυτικής εκπαιδευτικής πραγματικότητας περισσότερο στοχεύει στη νομιμοποίηση των προσωπικών της απόψεων και της εκπαιδευτικής της φιλοσοφίας, που στηρίζονται πρωτίστως στις δικές της παρατηρήσεις, στην κριτική παρατήρηση της λειτουργίας των δυτικών εκπαιδευτηρίων και στο ενδιαφέρον για την προαγωγή της μορφωτικής κατάστασης των ομοφύλων της (αποτέλεσμα της έμφυλης κοινωνικής της ιδεολογίας που όπως η ίδια σημειώνει σε άρθρο της άρχισε να σχηματοποιείται πολύ νωρίς παρατηρώντας την κοινωνική ανισότητα και περιθωριακή κοινωνική θέση των γυναικών),[102] παρά συνιστά συστηματική και εμπρόθετη μεταφορά εκπαιδευτικών θέσεων. Από τα τέλη όμως της δεκαετίας του 1860 και εξής οι αναφορές στην ξένη βιβλιογραφία έχουν πλέον περισσότερο επιστημονική παρά νομιμοποιητική των απόψεών της λειτουργία. Ήδη κατά την περίοδο αυτή η ίδια έχει ενισχύσει το κοινωνικό κύρος και την αναγνωρισιμότητά της και μάλλον δεν χρειάζεται να προβάλλει τεκμήρια της επιστημονικής της κατάρτισης. Οι αναφορές λοιπόν, που είναι πυκνότερες, με μεγαλύτερο αριθμό μνημονευόμενων συγγραφέων και έργων –καταδεικνύοντας έτσι τη συστηματικότερη επαφή με τη διεθνή βιβλιογραφική παραγωγή–, λειτουργούν είτε ενημερωτικά για τα ισχύοντα σε άλλες χώρες είτε παρατίθενται για να δηλώσει τις πηγές της στη συγγραφή των προσωπικών της έργων, μελετών και σχολικών εγχειριδίων.[103]

Η συστηματικότερη όμως ενασχόληση με τη δυτική παιδαγωγική σκέψη καταδεικνύεται με το μεταφραστικό της έργο, το οποίο παρουσιάζει ενδιαφέρον για τη μελέτη τη εκπαιδευτικής της φιλοσοφίας αλλά και της έμφυλης κοινωνικής της ιδεολογίας. Επιλέγει και μεταφράζει το 3ο βιβλίο του Α΄ τόμου από το τρίτομο έργο της Albertine Necker de Saussure *L'Éducation progressive* (1828-1835) και το έργο *Histoires et leçons de choses pour les enfants* (1858) της Marie Pape-Carpentier.[104] Η μετάφραση των έργων δεν είναι πιστή. Ιδιαίτερα αναφορικά με το πρώτο, στόχος της είναι να δώσει στην ελληνική κοινότητα ένα συνολικό έργο, θεωρητικό και με πρακτικές οδηγίες, για την εκπαίδευση της πρώτης παιδικής ηλικίας (2-5 ετών) κατά το πρότυπο του συνολικού έργου της Necker *L'Éducation progressive*. Έτσι ενσωματώνει κεφάλαια ή τμήματα κεφαλαίων και από τους λοιπούς τόμους του πρωτότυπου, προσθέτει από τη δική της εμπειρία, διαφοροποιεί σημεία κατά την ελληνική πραγματικότητα, περιορίζει αναλύσεις ή εκτείνει άλλες και δομεί τη σειρά των κεφαλαίων διαφορετικά, ενώ γενικότερα δεν μεταφράζει, όπως η ίδια σημειώνει, αλλά «εκπονεί» ένα εγχειρίδιο-βοήθημα

---

[100] [Λεοντιάς, Σαπφώ], *Κανονισμός του Παρθεναγωγείου της Αγίας Φωτεινής*, 9-10. Το έργο της de Lambert εκδόθηκε το 1728 στο Παρίσι και μεταφράστηκε το 1819 από τη Ραλλού Σούτζου με τον τίλτο *Παραινέσεις μητρός προς θυγατέρα* (Βενετία: Ν. Γλυκύς, 1819). Το μεταφρασμένο έργο επανεκδίδεται το 1859 στην Πάτρα. Δεν είναι γνωστό αν η Λεοντιάδα το γνωρίζει από το πρωτότυπο ή τις μεταφράσεις του. Τα προαναφερόμενα αποσπάσματα στις σελίδες 9-10 του Κανονισμού, εντοπίζονται στις σελίδες 22 και 26 του μεταφρασμένου έργου (έκδοση του 1859).

[101] Alexandre Rodolphe Vinet, *Chrestomathie Française ; ou, Choix de morceaux tirés des meilleurs écrivains français. Ouvrage destiné à servir d'application méthodique et progressive à un cours régulier de langue française*, 2η έκδ. (Bale: J. G. NeuKrich, 1836)· M. Ch. Leroy, *Lectures graduées et leçons pratiques de littérature et de style prose et poésie*. Paris: Librairie Classique d'Eugene Belin, 1868· Mme Leprince de Beaumont [Jeanne-Marie], *Le trésor des familles chrétiennes* (Paris: Amédée Saintin et Cie, 1837) (1η έκδ. 1825).

[102] Λεοντιάς, «Ο ανήρ και η γυνή», 5-6.

[103] Για μια αναλυτική αναφορά της «επικοινωνίας» της Λεοντιάδος με τη δυτική εκπαιδευτική και φιλοσοφικο-ιστορική σκέψη, όπως αυτή εμφανίζεται στα έργα της, βλ. Κατερίνα Δαλακούρα, «Μεταξύ Ανατολής και Δύσης: Η εκπαιδευτική θεωρία της Σαπφούς Λεοντιάδος (1830-1900)», *Θέματα ιστορίας της εκπαίδευσης*, 11-12 (2013-2014): 89-127 και πιο αναλυτικά: Katerina Dalakoura, «Between East and West: Sappho Leontias (1830-1900) and her Educational Theory", *Paedagogica Historica* 51, τχ. 3 (2015): 298-318.

[104] Για τους πλήρεις τίτλους, τα βιβλιογραφικά στοιχεία και τους τίτλους των μεταφράσεων, βλ. υποσημ. 95.

για τις μητέρες τηρώντας το πνεύμα της συγγραφέως. Κατά τον ίδιο τρόπο μεταφράζει και το δεύτερο έργο χωρίς όμως δραστικές παρεμβάσεις. Η κύρια διαφοροποίηση στο έργο αυτό είναι ότι το καθιστά εντονότερα ηθικο-διδακτικό, κάτι που παρεμφαίνεται και στον τίτλο του μεταφρασμένου έργου.

Τόσο η Necker όσο και η Carpentier φαίνεται να έχουν ασκήσει ιδιαίτερη επίδραση στη σκέψη και στο έργο της Λεοντιάδας, όπως αποδεικνύει το έργο της αλλά και η ίδια αναγνωρίζει – ιδιαίτερα η πρώτη, η «σοφή Necker», όπως την ονομάζει. Γνωρίζει μέρος του έργου τους από την αρχή της δεκαετίας του 1860, ενώ στο τέλος της ίδιας δεκαετίας το σύνολο σχεδόν της εργογραφίας τους. Η επαφή με το έργο των δυο παιδαγωγών συνδέεται με τη μεταστροφή της Λεοντιάδας από μια εμπειρική και γενικότερα φιλοσοφική προσέγγιση της εκπαίδευσης σε μια περισσότερο επιστημονική-παιδαγωγική. Το ενδιαφέρον στοιχείο –που χρειάζεται ενδελεχέστερη μελέτη– βρίσκεται στην προτίμηση της θεωρίας των συγκεκριμένων παιδαγωγών αντί, για παράδειγμα, του συστήματος του Froebel, όταν μάλιστα: α) αυτό είναι το σύστημα που υιοθετείται στα νηπιαγωγεία των δυτικών προτεσταντικών ιεραποστολών (τα πρώτα νηπιαγωγεία που συστήνονται στον οθωμανικό χώρο) και β) γίνονται απόπειρες εισαγωγής του στα ελληνικά εκπαιδευτήρια είτε με τη συγγραφή εγχειριδίων-οδηγιών για την εφαρμογή του ή με εφαρμογές σε κάποια σχολεία, όπως π.χ. στο Παρθεναγωγείο της Παλλάδας – το σύστημα αντικαθίσταται με το των Salles d'Asile με την ανάληψη της διεύθυνσής του σχολείου το 1877 από την ίδια.[105]

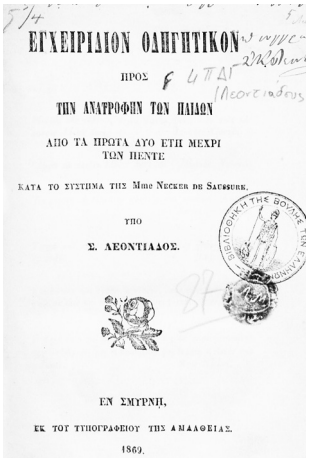
ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ ΟΔΗΓΗΤΙΚΟΝ
ΠΡΟΣ
ΤΗΝ ΑΝΑΤΡΟΦΗΝ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ
ΑΠΟ ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΔΥΟ ΕΤΗ ΜΕΧΡΙ ΤΩΝ ΠΕΝΤΕ
ΚΑΤΑ ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ Mme Necker de Saussure.
ΥΠΟ
Σ. ΛΕΟΝΤΙΑΔΟΣ.
ΕΝ ΣΜΥΡΝΗ,
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΗΣ ΑΝΑΔΟΦΕΙΑΣ.
1869.

Εικόνα 7.9 *Εγχειρίδιον οδηγητικόν προς την ανατροφήν των παίδων (1869).*

Το γεγονός ότι και οι δυο γυναίκες παιδαγωγοί δείχνουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη γυναικεία εκπαίδευση και την εκπαίδευση γυναικών εκπαιδευτικών, τονίζουν εμφατικά τη σπουδαιότητα του ρόλου των γυναικών ως διδασκαλισσών (ο τρίτος τόμος του *L'Éducation progressive*, για παράδειγμα, αφορά στην εκπαίδευση των κοριτσιών, ενώ όλα σχεδόν τα έργα της Carpentier στο ρόλο των γυναικών ως πρώτων διδασκαλισσών των παιδιών) αποτελεί μάλλον σημαντική παράμετρο, καθώς το ενδιαφέρον αυτό συμπίπτει με τις δικές της εκπαιδευτικές αναζητήσεις. Η έμφυλη παράμετρος δηλαδή στην εκπαίδευση έπαιξε μάλλον σημαντικό ρόλο στην εν λόγω προτίμηση. Το σύστημα επίσης των Salles d'Asile, που διαμορφώνει η Pape-Carpentier και βρίσκει εφαρμογή στη Γαλλία, βρίσκεται μάλλον πλησιέστερα στην έως τότε εκπαιδευτική εμπειρία και στις εκπαιδευτικές ανάγκες των ελληνικών κοινοτήτων· στην ανάγκη δηλαδή αύξησης του εγγραμματισμού του πληθυσμού σε κατά το δυνατόν πρωιμότερη ηλικία –καθώς η εκπαιδευτική διαρροή για τα παιδιά των λαϊκών στρωμάτων αρχίζει από τις πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου–[106] και μετάδοσης των πρώτων στοιχείων συγκρότησης εθνικής συνείδησης και ταυτότητας. Η συστηματική τέλος παρουσίαση ενός συνολικού εκπαιδευτικού παραδείγματος με θεωρητικές και διδακτικές αρχές και συγκεκριμένες πρακτικές, όπως ισχύει συνδυαστικά στο έργο των εν λόγω γυναικών παιδαγωγών, φαίνεται να συνετέλεσε στην εν λόγω επιλογή, η οποία αποδεικνύεται ότι αποτέλεσε και το κύριο σύστημα οργάνωσης των ελληνικών νηπιαγωγείων στον οθωμανικό χώρο κατά τον 19ο αιώνα.

Γενικότερα: Η ευρεία και ποικίλη βιβλιογραφική ενημέρωση της Σ. Λεοντιάδας και κυρίως η εκπαιδευτική θεωρία που συγκροτεί και οι εκπαιδευτικές προτάσεις και πρακτικές της καταδεικνύουν ότι δεν προκρίνει κανένα παραδεδομένο θεωρητικό σύστημα ως σύνολο –παρά τη συστηματική της ενασχόληση με το έργο των δυο προαναφερόμενων γυναικών παιδαγωγών και τις εμφανείς επιδράσεις τους στη σκέψη της– ούτε υιοθετεί το εκπαιδευτικό σύστημα μιας συγκεκριμένης χώρας. Περισσότερο συνθέτει στοιχεία εκπαιδευτικών συστημάτων και θεωριών και δημιουργεί τη δική της θεωρία και σύστημα, προσαρμοσμένα στις ιδιαιτερότητες της εκπαίδευσης στο χώρο των κοινοτήτων: Προκρίνει τις διδακτικές αρχές «leçon de choses», «take lessons from nature» και της «ευχάριστης διδασκαλίας με άσματα και εικόνες» της Carpentier για τα μικρά παιδιά, απορρίπτει όμως τον «άθρησκο χαρακτήρα» του συστήματός της· υιοθετεί την «αυστηρή» οπτική για τη σχολική εργασία και την επίμοχθη μελέτη της Necker, μόνον όμως για τις μετά την προσχολική αγωγή βαθμίδες της εκπαίδευσης και συμφωνεί με την αρχή της σταδιακής εξέλιξης των δυνατοτήτων των παιδιών και τη σπου-

[105] Βλ. Ιωάννης Δ. Αριστοκλής, *Νηπιαγωγική* (Κωνσταντινούπολη: Βουτυράς και Σια, 1876). Για την εφαρμογή του συστήματος Froebel, και την αλλαγή του στο σχολείο, βλ. Ι. Αριστοκλής, «Λόγος πανηγυρικός απαγγελθείς κατά την τελετήν της διανομής των βραβείων του Παρθεναγωγείου, γενομένην τη 6 Ιουλίου 1875», στο *Επετηρίς της εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικής Φιλομούσου Εταιρείας «Η Παλλάς», 1874-1876* (Κωνσταντινούπολη: Κ. Δ. Στατηρόπουλος, 1876), 37-53, και συγκριτικά τα προγράμματα του νηπιαγωγείου πριν και μετά το 1877: *Κανονισμός του Κεντρικού Ανωτέρου Παρθεναγωγείου της Ελληνικής Φιλομούσου Εταιρείας «Η Παλλάς»* (Κωνσταντινούπολη: Βουτυράς και Σία, 1876), 4· *Κανονισμός του Ανωτέρου Παρθεναγωγείου της Ελληνικής Φιλομούσου Εταιρείας Παλλάδος*, 4-7.

[106] Ο αριθμός των μαθητών και μαθητριών μειώνεται σημαντικά μετά την τρίτη τάξη του δημοτικού σχολείου.

δαιότητα της θρησκευτικής αγωγής, αρχές κοινές και στη θεωρία του Pestalozzi·[107] προτείνει την εκπαιδευτική φιλοσοφία του πρωσικού συστήματος για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, επεκτείνοντας τη χαρακτηριστική σε αυτό αρχή της αυτοτέλειας των βαθμίδων έως και τη μέση εκπαίδευση, το σύστημα των Salles d'Asile για την προσχολική αγωγή και τη δομή του γαλλικού συστήματος για την εκπαίδευση των κοριτσιών, με διαφοροποιήσεις στην αντιστοίχιση εύρους ηλικιών και εκπαιδευτικών βαθμίδων. Οι γενικότερες παιδαγωγικές αρχές της εκπορεύονται από την εκπαιδευτική φιλοσοφία του ελληνικού κλασικιστικού διαφωτιστικού ιδεώδους, που δίνει έμφαση στην ευρεία και γενική παιδεία με διδασκαλία τόσο των κλασικών κειμένων όσο και όλων των νεότερων επιστημών.

Η αντιμετώπιση δηλαδή της δυτικής σκέψης και εμπειρίας στον εκπαιδευτικό λόγο της Λεοντιάδας αποκτά θετικό πρόσημο με κριτική προσέγγιση. Το μέτρο πρόσκτησης όμως των στοιχείων της προόδου των δυτικών χωρών αποτελούν «τα παρ' ημίν», η προσαρμογή δηλαδή των δάνειων στοιχείων στο χαρακτήρα και στις ιδιαιτερότητες της συγκεκριμένης εθνικής κοινότητας του οθωμανικού χώρου. Η έννοια έτσι της Ανατολής (Orient) –μέρος της οποίας στη ρητορική της Λεοντιάδας αποτελεί και η οθωμανική ελληνική κοινότητα– αντιμετωπίζεται συμπληρωματικά με αυτήν της Δύσης, στη δημιουργία ενός άλλου εκπαιδευτικού προτύπου και συστήματος που να ικανοποιεί της ανάγκες της.

Θα μπορούσε έτσι να υποστηριχθεί –παρότι η θέση αυτή χρειάζεται περαιτέρω τεκμηρίωση– ότι η Σαπφώ Λεοντιάδα άσκησε (σε χώρο ευρύτερο από το συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο στον οποίο δραστηριοποιήθηκε) σημαντική επίδραση στη γυναικεία εκπαίδευση, κοινοτική και ιδιωτική, και στην εκπαίδευση των εκπαιδευτικών, ενώ έπαιξε ένα διακριτό ρόλο στη συστηματική οργάνωση της προσχολικής αγωγής και εκπαίδευσης ιδιαίτερα στις απαρχές της. Αναφορικά με τη σύνδεση των εκπαιδευτικών θέσεών της με τις διεκδικήσεις για το γυναικείο φύλο, η επιχειρηματολογία της διαπερνάται από τις αρχές του δόγματος της «ισότητας στη διαφορά», που διαμορφώνεται στη δεκαετία του 1870 και αποτελεί το πλαίσιο άρθρωσης του δημόσιου λόγου των γυναικών, το οποίο όμως η ίδια συχνά υπερβαίνει, ιδιαίτερα στα κείμενά της έως τη δεκαετία αυτή. Αμφισβητεί τον κατά φύλο απόλυτο διαχωρισμό της δημόσιας από την ιδιωτική σφαίρα, υπερασπίζεται τη χρησιμότητα της εργασιακής απασχόλησης όλων των γυναικών ακόμη και κατά τον έγγαμο βίο τους και διαμαρτύρεται για τους κανονιστικούς λόγους που αρθρώνονται και αφορούν μόνο στο γυναικείο φύλο και ποτέ στο ανδρικό.

7.3.4 Αικατερίνη Χρηστομάνου-Λασκαρίδου (1842-1916)

7.3.4.1 Η ζωή και οι σπουδές της

Η Αικατερίνη Χρηστομάνου-Λασκαρίδου γεννήθηκε στη Βιέννη το 1842. Πατέρας της ήταν ο έμπορος Κωνσταντίνος Χρηστομάνος από το Μελένικο[108] και η μητέρα της Γερμανίδα. Όπως προκύπτει από αυτοβιογραφικά της κείμενα, μεγάλωσε και έζησε σε λόγιο, εύπορο και κοσμοπολίτικο οικογενειακό περιβάλλον. Σχετικά με τα πρώτα χρόνια των σπουδών της (1842-1855) γράφει ότι ανατράφηκε με καλούς δασκάλους και έμαθε γερμανικά και γαλλικά. Η έμφαση στις αναφορές της αυτές δίνεται στο ρόλο του πατέρα με ιδιαίτερη αναφορά στη φιλοπατρία και γίνεται φανερό ότι η εθνική διάσταση αποτελεί κεντρικό άξονα για την οικογένεια. Ο πατέρας μάλιστα χαρακτηρίζεται ως «*καθ' υπερβολήν φιλόπατρις*».[109] Μετά το γάμο της το 1859 με τον «*εκ Προύσης ευπατρίδη*» Λάσκαρι Λασκαρίδη, εγκατεστημένο στο Λονδίνο, τη γέννηση των τριών θυγατέρων της (της Μελπομένης, της Σοφίας, γνωστής ζωγράφου, και της Ειρήνης, εισηγήτριας της ειδικής εκπαίδευσης των

[107] Για τις παιδαγωγικές αρχές και την εκπαιδευτική θεωρία των Necker και Pape-Carpentier, βλ. Gabriel Compayré, *History of Pedagogy*, μτφρ. W. H. Payne (Boston: D.C. Heath & Co., 1889), 494-504· Clarissa Campell-Orr, "Albertine Necker de Saussure, the Mature Woman Author and the Scientific Education of Women", *Women's Writing* 2, τχ. 2 (Ιανουάριος 1995): 141-153.

[108] Σχετικά με την οικογένεια Χρηστομάνου, βλ. Λιλίκα Χρηστομάνου-Καλίνσκη, «Οι εκ Μελενίκου Χρηστομάνοι», *Σερραϊκά Χρονικά* 1 (1953): 186-208.

[109] Ε.Λ.Ι.Α., Χειρόγραφο εννέα σελίδων, α/α φύλλων 5, Αικατερίνη Λασκαρίδου, Βιογραφικαί σημειώσεις, εν Αθήναις τη 25η Αυγούστου 1885· Ειρήνη Λασκαρίδου, *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους. Επί τη βάσει των έργων Αικατερίνης Λασκαρίδου, μετά προλόγου υπό Νικ. Εξαρχοπούλου* (Αθήνα: Εστία, 1933), 36-48. Σχετικά, Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, «Αικατερίνη Λασκαρίδου (1842-1916) και Δημήτριος Καλαμπακίδης (1813;-1878): Δύο πρωτοπόροι παιδαγωγοί και εκπαιδευτικοί από το Μελένικο», στο *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Σέρρες 6-9 Απριλίου 2006)* (Σέρρες: Δήμος Σερρών, 2013), 489-508· Αλέξης Δημαράς, «"Χαρά και γαλήνη εν ταις ψυχαίς των παίδων": Η Αικατερίνη Λασκαρίδου», στο Ε.Λ.Ι.Α., *Το παιδικό βιβλίο στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1997), 33-49.

τυφλών), ο θάνατος του πατέρα της το 1862 τη συνταράζει και κλονίζει την υγεία της. Η οικογενειακή δοκιμασία στρέφει τη Λασκαρίδου προς την ενασχόληση με τα εκπαιδευτικά, αφού, όπως ομολογεί η ίδια, αντιμετωπίζει τις δυσκολίες «*διά της εν τω παιδαγωγικώ σταδίω δράσεως*». Αποφασίζει να μελετήσει συστηματικά και να προετοιμαστεί για τον εκπαιδευτικό ρόλο με την υποστήριξη του γνωστού φιλολόγου της εποχής Γρηγόριου Παππαδόπουλου, ακολουθώντας ένα ιδιαίτερα συστηματικό διετές πρόγραμμα αυτομόρφωσης, από το 1863 έως το 1865, που περιλαμβάνει κλάδους των θεωρητικών και θετικών επιστημών. Από το 1878 έως το 1879 επιμορφώνεται, θεωρητικά και πρακτικά στη Γερμανία, στη Δρέσδη και στο Βερολίνο, όπου γνώρισε και μελέτησε τις παιδαγωγικές απόψεις του Friedrich Froebel, το γνωστό φροεβελιανό σύστημα. Με βάση το συστηματικό διετές πρόγραμμα αυτομόρφωσης και την επιμόρφωσή της στη Γερμανία, η Λασκαρίδου προετοιμάστηκε για τον ουσιαστικό ρόλο που θα διαδραματίσει στη συνέχεια στην ανάπτυξη της νηπιακής παιδαγωγικής στην Ελλάδα. Όπως ομολογεί η ίδια, η εμπειρία της στη Γερμανία άσκησε καθοριστική επίδραση στις μετέπειτα επιλογές της.[110]

Εικόνα 7.10 *Αικατερίνη Λασκαρίδου (1842-1916) (Πηγή: www.serrelib.gr/laskaridou.htm*).

7.3.4.2 Εκπαιδευτική δραστηριότητα: «*Ζήσωμεν υπέρ των τέκνων ημών*»

Οι πρώτες ενασχολήσεις της με τα εκπαιδευτικά τοποθετούνται στο 1865 και περιλαμβάνουν, σε πρώτη φάση, τη συνεργασία της με τη Φανή Χιλλ, στο γνωστό σχολείο του ζεύγους Χιλλ της Αθήνας (1865-1867), και την ίδρυση και λειτουργία μετά το 1867 του *Ελληνικού Παρθεναγωγείου* που διευθύνει η ίδια σε συνεργασία με την Καλλιόπη Κεχαγιά μέχρι το 1887. Το διδακτικό της έργο ξεκινά σε μια ηλικία αρκετά προχωρημένη για τα δεδομένα της εποχής, μετά από γάμο και δημιουργία οικογένειας. «*Δεόντως λοιπόν παρασκευασθείσα, συνειργάσθην*...». Η ίδρυση του Ελληνικού Παρθεναγωγείου καθιστά αισθητή την παρουσία της στο χώρο της εκπαίδευσης, προβάλλοντας μάλιστα στην ελληνική πραγματικότητα ένα νέο θετικό πρότυπο δασκάλας, ώριμης, παντρεμένης και μητέρας, σε μια κοινωνική πραγματικότητα που θεωρούσε ασύμβατη την εργασία των γυναικών με το γάμο και τη δημιουργία οικογένειας. Η κοινωνική θέση της Λασκαρίδου της δίνει τη δυνατότητα να υπερβεί τις αντιλήψεις αυτές και να συνδυάσει γάμο και εργασία.

Η λειτουργία του *Ελληνικού Παρθεναγωγείου* είναι ιδιαίτερα σημαντική για την ιστορία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα, γιατί η Λασκαρίδου είναι η πρώτη που συμπεριέλαβε στο παρθεναγωγείο της τμήμα ελληνικού σχολείου και δύο τάξεις τετρατάξιου γυμνασίου για μαθήτριες. Απευθυνόμενη στις μαθήτριές της στη Σχολή Χιλλ διατυπώνει για πρώτη φορά κάποιες απόψεις της για την εκπαίδευση των κοριτσιών. Επισημαίνει ότι οδηγήθηκε να ζητήσει την αναβάθμιση της εκπαίδευσης των κοριτσιών, γιατί πίστευε ότι με τον τρόπο αυτό θα βοηθούσε τις Ελληνίδες να ανταποκριθούν στην εθνική τους αποστολή, θα έπρεπε δηλαδή οι γυναίκες να συνειδητοποιήσουν τη σημασία του ρόλου τους για το έθνος: «*Η Ελληνίς λοιπόν οφείλει να κατανοήση βαθέως ταύτην την εντολήν της, και ενθυμουμένη διηνεκώς, ότι παρ' αυτής η Ελλάς νυν αναμένει πάλιν την ανύψωσιν εαυτής, να αφοσιωθή ειλικρινώς, σπουδαίως και μετά σταθερότητος εις την εκπλήρωσιν της ευγενούς ταύτης κλήσεως*». Σε άλλο σημείο αναφέρεται στον κοινωνικό ρόλο των γυναικών τονίζοντας με έμφαση: «*Η γυνή, ως πολλάκις ελέχθη, δεν είναι κατωτέρα του ανδρός, αλλά μόνον διάφορος αυτού [...]. Προορισμός ιδιαίτερος της γυναικός είναι η μετ' αγάπης μέριμνα των αφορώντων το ευ είναι και την πρόοδον της οικογενείας αυτής, μάλιστα δε η σκόπιμος ανατροφή των τέκνων αυτής [...] όθεν εν τη κοινωνία κατέχει υψηλήν θέσιν παρέχουσα αξίους πολίτας*».[111] Οι θέσεις αυτές της Λασκαρίδου για τη σημασία της εκπαίδευσης και τον κοινωνικό ρόλο των γυναικών, με ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο των Ελληνίδων, έχουν εμφανείς επιρροές από τις αντίστοιχες απόψεις του δασκάλου της Γρηγόριου Παππαδόπουλου, που διατυπώνονται μάλιστα την ίδια χρονιά σε ομιλία του στο γνωστό σύλλογο *Αθήναιον*.[112]

Το 1879, σε ηλικία 37 ετών, η Λασκαρίδου ξεκινά έναν καινούργιο κύκλο επαγγελματικής πορείας, επικε-

---

[110] Σιδηρούλα Ζιώγου και Σοφία Χατζηστεφανίδου, «"Σπουδαί και αναγνώσεις μου": Άγνωστα στοιχεία για τη ζωή και το έργο της Αικατερίνης Λασκαρίδου (1842-1916) μέσα από αυτοβιογραφικά κείμενα», στο Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, επιμ., *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: Ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2006), 207-250.

[111] [Αικατερίνη Χρηστομάνου], «Λόγος εκφωνηθείς υπό Α. Χρηστομάνου», στο *Έκθεσις Παρθεναγωγείου Hill 1865-1866* (Αθήνα: χ.έ., 1866), 14-19. Τα παραθέματα στο Δήμητρα Τζανάκη, *Δούλα και κυρά. Όψεις εθνικισμού: Ρόλοι και συμπεριφορές στην Ελλάδα των ρομαντικών χρόνων 1836-1897* (Αθήνα: Σαββάλας, 2007), 143-146.

[112] Γρηγόριος Παππαδόπουλος, *Λόγος περί γυναικός και Ελληνίδος* (Αθήνα: χ.έ., 1866).

ντρωμένο στην αγωγή της πρώιμης παιδικής ηλικίας. Η εκπαιδευτική της δραστηριότητα διαφοροποιήθηκε μετά την επιστροφή της από το επιμορφωτικό ταξίδι στη Γερμανία, οπότε οργάνωσε στο σχολείο της ειδική τάξη για τη δωρεάν εκπαίδευση νηπιαγωγών, πρακτική που υλοποιήθηκε στη συνέχεια και στο Αμαλίειο Ορφανοτροφείο. Μετά τη δράση αυτή στον τομέα της νηπιαγωγικής η Λασκαρίδου παρουσίασε στο αθηναϊκό κοινό, σε μια σειρά δεκατεσσάρων διαλέξεων στον γνωστό Φιλολογικό Σύλλογο *Παρνασσός*, τη βασική θεωρία και τις παιδαγωγικές αρχές του Froebel. Κατά την Ειρήνη Λασκαρίδου, οι ομιλίες αυτές στον «Παρνασσό» είχαν ως αποτέλεσμα να κληροδοτήσει ο Βασίλειος Μελάς το Μέγαρο των Ταχυδρομείων για την ίδρυση νηπιαγωγείων σε όλη την Ελλάδα.[113] Η Λασκαρίδου συνέχιζε να εκπαιδεύει νηπιαγωγούς και μετά το κλείσιμο του σχολείου της το 1887. Στο Αστικό Παρθεναγωγείο της Ασπασίας Σκορδέλη, διάδοχο σχολικό ίδρυμα του Ελληνικού Παρθεναγωγείου, αρχίζει να λειτουργεί από το 1895-1896 τάξη φροεβελιανών νηπιαγωγών με την εποπτεία της Λασκαρίδου. Οι εκπαιδευτικές εφαρμογές, το κύρος αλλά και η επιμονή της φαίνεται να έχουν αντίκτυπο στις θεσμικές ρυθμίσεις της πολιτείας, καθώς στο νόμο ΒΤΜΘ΄ του 1895 συμπεριλήφθηκε διάταξη για τη σύσταση νηπιαγωγείων και στη συνέχεια ειδική ρύθμιση για τη λειτουργία των νηπιαγωγείων, χωρίς να υλοποιηθεί όμως ουσιαστικά η διάταξη αυτή στην πράξη.[114]

Η Λασκαρίδου, στη συνέχεια ίδρυσε το 1897, ως πρόεδρος του εκπαιδευτικού τμήματος της *Ενώσεως των Ελληνίδων*, το *Διδασκαλείον Νηπιαγωγών και Παιδονόμων*, καθώς και τη *Γυμναστική Σχολή Θηλέων*, καλύπτοντας δύο βασικά κενά στην εκπαίδευση των εκπαιδευτικών. Το ενδιαφέρον για την εκπαίδευση των νηπιαγωγών είχε αρχίσει πολύ νωρίς, στα σχολεία των ιεραποστόλων αλλά και στο πλαίσιο οργάνωσης της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης με τις εκδόσεις του Ιωάννη Κοκκώνη. Ιδιαίτερη μέριμνα, όμως, για το θέμα αυτό δόθηκε στο σχολείο της Φανής Χιλλ με ειδική κατάρτιση νηπιαγωγών και σχετικές εκδόσεις –*Εγχειρίδιον διδασκαλίας προς χρήσιν των νηπιακών κήπων* (Αθήνα, 1859)– αλλά και της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στη συνέχεια με την αποστολή υποτρόφων (της Ιφιγένειας Δημητριάδου και της Ελένης Λοΐζου) για ειδικές σπουδές στη Γαλλία και αντίστοιχες δημοσιεύσεις – *Ασμάτια παιδαγωγικά προς χρήσιν των νηπιαγωγείων* (Αθήνα, 1872). Στον έξω ελληνισμό το ενδιαφέρον, επίσης, είναι φανερό ιδιαίτερα με τις σχετικές εκδόσεις της Σαπφούς Λεοντιάδας, όπως προαναφέρθηκε, και του Ιωάννη Αριστοκλή στην Κωνσταντινούπολη.[115] Η προσπάθεια της Λασκαρίδου, επομένως, στηριγμένη στο έδαφος που είχε ήδη προετοιμαστεί, και στη συγκυρία της εθνικής περιπέτειας του 1897, γνώρισε μεγαλύτερη απήχηση και κατόρθωσε να εδραιωθεί τόσο στο κράτος όσο και στον έξω ελληνισμό. Η Αικατερίνη Λασκαρίδου αλληλογραφεί συχνά με τις νέες νηπιαγωγούς και τις ενθαρρύνει στο πολυδιάστατο εκπαιδευτικό τους έργο, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην εθνική προσφορά της εκπαίδευσης γενικότερα και του νηπιαγωγείου και της νηπιαγωγού ειδικότερα, με τη μετάδοση της γλώσσας στις διαφιλονικούμενες περιοχές της Μακεδονίας και Ηπείρου. Η ίδρυση νηπιακών κήπων και λαϊκών νηπιαγωγείων είναι το έργο στο οποίο αφιέρωσε στη συνέχεια μεγάλο μέρος της δραστηριότητάς της η Λασκαρίδου, έργο που είχε ευρεία απήχηση.[116]

Εικόνα 7.11 *Νηπιακός κήπος (Πηγή: Λογοδοσία εκπαιδ. τμήματος Ενώσεως Ελληνίδων, 1910, 44).*

[113] Λασκαρίδου, *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους*, 38.

[114] Η επιμονή της Λασκαρίδου και η συμβολή της στις νομοθετικές ρυθμίσεις του 1895/1896 καταγράφονται παραστατικά στην *Εφημερίδα των Κυριών*: «*Αργότερα, με την επιμονήν της, με την ευφράδειάν της, με τα ανεβοκατεβάσματά της εις τα Υπουργεία, κατώρθωσε να αναγνωρισθή η ανάγκη των νηπιαγωγείων του Φρέμπελ, τα οποία το Κράτος περιέλαβεν εις την πρώτην βαθμίδα της δημοσίας εκπαιδεύσεως*». Καλλιρρόη Παρρέν, «Η παρασημοφορία της κ. Αικατερ. Λασκαρίδου», *Εφημερίς των Κυριών*, 1080 (1-15 Μαρτίου 1916): 3030· της ίδιας, «Αικατερίνη Λασκαρίδου», *Εφημερίς των Κυριών*, 1082 (1-15 Απριλίου): 3058-3059.

[115] Βλ. σχετικά, Χαράλαμπος Χαρίτος, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του. Συμβολή στην ιστορία της προσχολικής αγωγής* (Αθήνα: Gutenberg, 1996)· Παντελής Κυπριανός, *Παιδί, οικογένεια, κοινωνία: Ιστορία της προσχολικής αγωγής από τις απαρχές ώς τις μέρες μας* (Αθήνα: Gutenberg, 2007)· Σοφία Χατζηστεφανίδου, *Ιστορία της προσχολικής αγωγής: Ανθρωπολογικές και παιδαγωγικές αντιλήψεις – Πρακτικές ανατροφής – Θεσμοί φροντίδας και εκπαίδευσης. Από τις απαρχές της κοινωνικής οργάνωσης μέχρι το 19ο αιώνα*, τ. 1 (Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2008)· Γιάννης Μπέτσας, «Το προφίλ των πρώτων ελληνίδων φρεβελιανών νηπιαγωγών: Προσωπικές και επαγγελματικές διαδρομές», στο *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων* (βλ. υποσημ. 10), 251-265.

[116] Αναλυτικές σχετικές πληροφορίες στις *Λογοδοσίες του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων*, αξιοποίηση των οποίων δεν έχει γίνει μέχρι σήμερα και ελπίζουμε η μελλοντική έρευνα να καλύψει το σχετικό κενό. Για την αναγνώριση του έργου της και τις διακρίσεις, στο Λασκαρίδου, *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους*, 48.

Το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών αναγνωρίστηκε το 1904 από την κυβέρνηση Θεοτόκη, το 1914 χαρακτηρίστηκε ισότιμο με τα διδασκαλεία του κράτους από την κυβέρνηση Βενιζέλου και το 1918 συστάθηκε το ανώτερο τμήμα στη Σχολή Νηπιαγωγών Καλλιθέας, στην οποία δραστηριοποιείται από το 1919 έως το 1924 η Μυρσίνη Κλεάνθους. Παράλληλα με την εκπαίδευση των νηπιαγωγών η Λασκαρίδου πρωτοστατεί και στον τομέα της εκπαίδευσης εκπαιδευτικών για το μάθημα της γυμναστικής, καθώς με πρωτοβουλία της συστήνεται το 1897 από την Ένωση Ελληνίδων η Γυμναστική Σχολή Θηλέων, στην οποία εισήγαγε τη ρυθμική γυμναστική στην αγωγή των κοριτσιών.[117] Στο Πρώτο Ελληνικό Εκπαιδευτικό Συνέδριο του 1904 η Λασκαρίδου είχε σημαντική παρουσία ως πρόεδρος της τμήματος της γυναικείας αγωγής, με εισηγήσεις και ουσιαστικές παρεμβάσεις.[118] Ως τελευταία δημόσια εμφάνιση της Λασκαρίδου καταγράφεται η παρουσία της, «*θαλλερά και επιβλητική 72 ετών ήδη*», στο βήμα της μεγάλης αίθουσας του Πανεπιστημίου ως εισηγήτρια του *Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων*, συλλόγου που συνεχίζει το έργο της *Ενώσεως των Ελληνίδων*, και πρόεδρος του εκπαιδευτικού τμήματός του.[119]

7.3.4.3 Παιδαγωγική θεωρία – Συγγραφική δραστηριότητα: «*Εις τέρψιν και ωφέλειαν των παίδων*»

Αναφορικά με τη συγγραφική της δραστηριότητα, τα σημαντικότερα δημοσιεύματά της με χρονολογική σειρά είναι: Το 1866 εντοπίζεται το πρώτο κείμενό της ως υποδιευθύντριας στη Σχολή Χιλλ με τίτλο «Λόγος εκφωνηθείς υπό Α. Χρηστομάνου» (1866).[120] Στην ομιλία αυτή η Χρηστομάνου απευθύνεται στις ελληνίδες μητέρες, συζύγους, οικοδέσποινες με έμφαση στην ιδιαίτερη εθνική αποστολή που έχουν ως γυναίκες για την προετοιμασία των μελλοντικών πολιτών. Το 1869 έχουμε την πρώτη εμφάνισή της στα γράμματα με την ιδιότητά της ως διευθύντριας σχολείου (*Λόγος περί πολιτισμού, Έκθεσις περί του Ελληνικού Παρθεναγωγείου, κατά το σχολικόν έτος 1868-1869*), όπως και την επόμενη με τη δημοσίευση και πάλι της έκθεσης των πεπραγμένων του επόμενου σχολικού έτους.[121]

Το 1870 κυκλοφορεί με το ψευδώνυμο «Ελληνίς Μήτηρ» το έργο *Εικόνες του παιδικού βίου. Εις τέρψιν και ωφέλειαν των παίδων. Ερανισθείσαι και προς την εν Ελλάδι χρήσιν διασκευασθείσαι*, που απευθύνεται σε κορίτσια και περιλαμβάνει μεταφράσεις από τα γαλλικά και γερμανικά και μερικά πρωτότυπα κείμενα. Επισημαίνουμε ως ιδιαίτερης σημασίας το γεγονός ότι η έκδοση αυτή έγινε από τον *Εν Αθήναις Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων*[122] και το γεγονός ότι η Λασκαρίδου επιδιώκει να καλύψει με την έκδοση αυτή ένα κενό στην εκπαίδευση των κοριτσιών, καθώς, όπως σημειώνει στον πρόλογο, έχει διαπιστώσει ότι όσα βιβλία κυκλοφορούν στην εποχή της είναι προορισμένα κυρίως για τα αγόρια.[123] Το βιβλίο γνωρίζει μεγάλη απήχηση, όπως φανερώνουν οι επανεκδόσεις του (το 1876 η 2η έκδοση και το 1885 η 3η). Βασισμένο το έργο αυτό στην εμπειρία μιας μητέρας που μεγάλωσε ήδη τρείς κόρες και στη διεισδυτική ματιά μιας παιδαγωγού που ως μαθήτρια του Γρηγορίου Παππαδόπουλου εντοπίζει τα κενά της εκπαίδευσης, δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην ιδιότητα της Ελληνίδας, καθώς τη χρησιμοποιεί ως προσδιορισμό τόσο της συγγραφέως όσο και των αποδεκτών μητέρων. Από παιδαγωγική άποψη, η επισήμανση στον τίτλο της έκδοσης ότι «η τέρψις» των παιδιών, παράλληλα με την «ωφέλεια» αποτελεί στόχο της έκδοσης (στοιχείο που επαναλαμβάνεται και στον τίτλο κατοπινής έκδοσης) υποδηλώνει στροφή του ενδιαφέροντος προς μια διαφορετική αντιμετώπιση του παιδιού. Το έργο γενικότερα της Λασκαρίδου αναβαθμίζει το ρόλο της μητέρας και της ενασχόλησης με τα παιδιά.

Από το 1880 η Λασκαρίδου, μετά την επιστροφή της από τη Γερμανία, συστηματοποιεί πλέον το ενδιαφέρον της για την παιδική ηλικία και αρχίζει να δημοσιεύει σειρά παιδαγωγικών άρθρων που σχετίζονται με το

---

[117] Σχετικά με τις δραστηριότητες αυτές της Λασκαρίδου και στα **κεφ. 2** και **κεφ. 3**.

[118] Σχετικά με την παρουσία της Λασκαρίδου στο Α΄Εκπαιδευτικό Συνέδριο, βλ. **κεφ. 3**.

[119] Λασκαρίδου, *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους*, 46.

[120] [Αικατερίνη Χρηστομάνου], «Λόγος εκφωνηθείς υπό Α. Χρηστομάνου» στο *΄Εκθεσις Παρθεναγωγείου Hill 1865-1866* (Αθήνα: χ.έ., 1866), 14-27.

[121] [Αικατερίνη Χρηστομάνου], *Λόγος περί πολιτισμού, ΄Εκθεσις περί του Ελληνικού Παρθεναγωγείου, κατά το σχολικόν έτος 1868-1869, υπό της κυρ. Αικατερίνης Χρηστομάνου, διευθυντρίας, επί της τη 10 Ιουνίου γενομένης διανομής των βραβείων* (Αθήνα: χ.έ., 1869)· *΄Εκθεσις περί του Ελληνικού Παρθεναγωγείου κατά το σχολικόν έτος 1869-1870 […] υπό Αικατερίνης Κ. Χρηστομάνου* (Αθήνα: χ.έ., 1870).

[122] Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες: Σημειώσεις για τη γυναικεία λογιοσύνη του 19ου αιώνα* (Αθήνα: Κατάρτι, 2007), 145 και Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, *Η δράσις του Συλλόγου κατά την εκατονταετίαν 1869-1969* (Αθήνα: χ.έ., 1970), 120 και 122 (κατάλογος δημοσιεύσεων).

[123] Κυριάκος Ντελόπουλος, *Παιδικά και νεανικά βιβλία του 19ου αιώνα* (Αθήνα: Ε.Λ.Ι.Α., 1995), 266-267· Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή*, 255.

φροεβελιανό σύστημα και τους νηπιακούς κήπους.[124] Μετά το 1883 εκδίδει σειρά βιβλίων για παιδιά (6 έως 10 ετών) παράλληλα με τις παιδαγωγικές της μελέτες, ενώ βιβλία της θα συνεχίσουν να εκδίδονται και μετά το θάνατό της το 1916. Με χρονολογική σειρά οι εκδόσεις είναι:

- *Εικόνες του παιδικού βίου. Διηγήματα. Διά παιδία 8-10 ετών* (Αθήνα, 1870) (2η έκδ. 1876, 3η έκδ., 1885).
- *Πώς πρέπει να διασκεδάζωσι τα παιδία* (Αθήνα, 1883).
- *Το βιβλίον των μικρών μας. Διά παιδία 6-8 ετών* (Αθήνα, 1884).
- *Η τέρψις των παίδων. Διηγήματα. Διά παιδία 7-9 ετών* (Αθήνα, 1884) (2η έκδ. χ.χ., 3η έκδ. 1890).
- *Το Φροβελιανόν σύστημα* (Αθήνα: Έστία, 1884) (2η έκδ.1918).
- *Πραγματεία περί του φροβελιανού συστήματος* (Αθήνα, 1885)
- *Ολίγα τινά περί Φρειδερίκου Φροέβελ κατά την εορτήν της εκατονταετηρίδος των γενεθλίων αυτού τη 9/21 Απριλίου 1882* (Αθήνα, 1882 και επανέκδοση 1885).
- *Ρυθμικά παίγνια κατά την φροεβελιανήν μέθοδον. Διά τας οικογενείας, διά τους νηπιακούς κήπους και διά τα μαθήματα της γυμναστικής*, τ. 1-3 (Αθήνα, 1887-1896, επανεκδόσεις: 1925 και 1931).
- *Ολίγα τινά περί του φροβελιανού συστήματος* (Αθήνα, 1909).
- *Υπόμνημα επί των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων* (Αθήνα, 1914).

Το έτος 1879 αποτελεί σταθμό, γιατί συμπίπτει με τη σημαντική για την επιστημονική (φιλοσοφική-παιδαγωγική) και επαγγελματική εμπειρία της Λασκαρίδου, τη συνάντησή της, δηλαδή, με τη γερμανίδα βαρώνη Bertha von Marenholtz-Buelow (1810-1893), «διακεκριμένη» μαθήτρια του Friedrich Froebel και δυναμική συνήγορο του θεσμού των νηπιακών κήπων (Kindergarten). Όπως είναι γνωστό, ο Fr. Froebel (1782-1852) εντάσσεται στους προδρόμους του κινήματος της Νέας Αγωγής, που έστρεψε το ενδιαφέρον της παιδαγωγικής προς το σεβασμό της προσωπικότητας του παιδιού και οι απόψεις του αναφορικά με την αντιμετώπιση του παιδιού βρίσκονται στην ίδια παράδοση με τις απόψεις των Rousseau και Pestalozzi. Η φροεβελιανή παιδαγωγική ταυτίστηκε με τα φιλελεύθερα ρεύματα ως μέσον κοινωνικής ανανέωσης και αναδιοργάνωσης, γεγονός που συνδέεται με τη θετική υποδοχή ή τις αντιδράσεις που προκλήθηκαν σε διάφορες χώρες.[125] Επιλέγει, δηλαδή, η Λασκαρίδου το χώρο της προσχολικής παιδαγωγικής υπό την ιδιαίτερη μορφή με την οποία αυτός εκπροσωπήθηκε από τη φιλοσοφία και το πρόγραμμα του φροεβελιανού συστήματος.

Η μεταφορά και εφαρμογή βέβαια του φροεβελιανού συστήματος στην Ελλάδα έγινε με δυσκολίες, αλλά, όπως σημειώνει η ίδια, γρήγορα γνώρισε την αναγνώριση και την αποδοχή κυρίως στις κοινότητες του έξω από το κράτος ελληνισμού:

> *Αλλ' όπως πανταχού συμβαίνει εις την διάδοσιν νέων ιδεών, και το έργον μου ικανήν απήντησε κατ' αρχάς αντίπραξιν, βαθμηδόν όμως τ' άριστα αποτελέσματα τής κατά τας αρχάς ταύτας παιδαγωγικής δράσεως υπερενίκησαν τα προσκόμματα και ήρχισαν να προσελκύωσι τους εις την πρόοδον του Παρθεναγωγείου μου ενδιαφερομένους. […] Αλλά το 1885 δύναται να θεωρηθή ως εποχή αφ' ής αι εις διάδοσιν του φροβελιανού συστήματος προσπάθειαί μου ήρχισαν θετικώς να προσεγγίσωσιν εις την πραγματοποίησιν αυτών. Εν Σμύρνη δύο ήδη παρθεναγωγεία έχουσιν εισηγμένον το φρ. σύστημα, δύο επίσης εν Θεσσαλονίκη εισάγουσιν αυτό τώρα, μετ' ολίγον δε θέλουν μεταβή ικαναί εκ των φροβελιανών μας παιδαγωγών εις Αλεξάνδρειαν και εις Οδησσόν.*[126]

Στην Αθήνα οι αντιστάσεις στο καινοτομικό έργο της Λασκαρίδου είναι έντονες και τα επιχειρήματα επικεντρώνονται στις μεγάλες αλλαγές τόσο στη φιλοσοφία αντιμετώπισης του παιδιού και της παιδικής ηλικίας όσο και στο σύστημα της εκπαίδευσης των νηπίων:

> *Κατήργησε την ανάγνωσιν εκ των μικρών τάξεων; ηλάττωσε τας ώρας της διδασκαλίας και δίδει παιγνιδάκια εις τα παιδία από το πρωί έως το εσπέρας; Πού ηκούσθη αυτό, δι' όνομα Θεού; Μέθοδος του Φρόεβελ! Δεν ηξεύρομεν πώς τον θεωρούν τον κύριον αυτόν εις την πατρίδα του, αλλ' εδώ μας φαίνεται απλούστατα ανόητος. Ακούτ' εκεί να μην κάθηνται τα παιδάκια, χαριτωμένα παιδάκια τεσσάρων πέντε χρόνων, σκυμμένα επάνω 'ς το βιβλιαράκι των, να μη μανθάνουν να συλλαβίζουν,*

---

[124] Αικατερίνη Λασκαρίδου, «Περί Φροβελιανών νηπιακών κήπων», *Παρνασσός*, 4 (1880): 946-949· της ίδιας, «Περί του Φροβελιανού συστήματος», *Παρνασσός*, 8 (1885): 812-834· της ίδιας, «Το Φροβελιανόν σύστημα εν Ελλάδι», *Εστία*, 505 (1885): 608-610· της ίδιας, «Ιερότης της εντολής της διδασκάλου», *Εστία*, 565 (1886): 678-680· της ίδιας, «Παιδαγωγικαί μελέται Α΄-Γ΄», *Εφημερίς των Κυριών*, 443 (12 Μαΐου 1896) έως 453 (21 Ιουλίου 1896): 4-5· της ίδιας, «Νηπιακοί κήποι και λαϊκά νηπιαγωγεία», *Επετηρίς της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως* 1 (1901-1902): 7-19.

[125] Εμπεριστατωμένη διαχρονική ανάλυση όλων των παραμέτρων στο Κυπριανός, *Παιδί, Οικογένεια, Κοινωνία*, 50-96.

[126] Λασκαρίδου, «Βιογραφικαί σημειώσεις», φ. 4.

να μη μανθάνουν να λέγουν με την αγγελικήν φωνήν των πλαξ, φραξ, κράξ; Αλλά να κάθηνται να παίζουν με χαρτιά και με βώλους, με χρώματα και με ξύλα ως να στέλνουν οι γονείς τα παιδιά των εκεί να παίζουν και όχι να μάθουν γράμματα.[127]

Στις αντιλήψεις αυτές η Λασκαρίδου αντιπαραθέτει τις αρχές του φροεβελιανού συστήματος και τη βασική αρχή «*Ζήσωμεν υπέρ των τέκνων ημών*», που σταδιακά γίνονται αποδεκτές και αποτυπώνονται στις πρώτες νομοθετικές ρυθμίσεις του 1895/1896 (Διάταγμα «Περί συστάσεως νηπιαγωγείων»).[128]

Καταληκτικά, ως προς την απήχηση του έργου της, το όνομα της Αικατερίνης Λασκαρίδου συνδέεται κυρίως με τη συστηματική καθιέρωση του φροεβελιανού συστήματος και της προσχολικής αγωγής στην Ελλάδα. «*Καταλυτική για τη διάδοση της φρεμπελιανής μεθόδου στον ελλαδικό χώρο είναι η δράση της Αικατερίνης Λασκαρίδου*», γράφει ο Παντελής Κυπριανός, επισημαίνοντας ότι «*Η Λασκαρίδου εκλαϊκεύει το έργο του Frobel και μας δίνει τη δική της ανάγνωση*» και καταλήγοντας ότι «*η Λασκαρίδου τεκμηριώνει παιδαγωγικά το θεσμό της προσχολικής αγωγής και τον ιδιαίτερο ρόλο των παιδαγωγών της*».[129] Με τις ειδικές σπουδές, τις συστηματικές δημοσιεύσεις και τη διάχυση των απόψεών της, και τις συστηματικές εφαρμογές στην εκπαίδευση, η Λασκαρίδου καθιερώθηκε ως η βασική εκπρόσωπος της προσχολικής παιδαγωγικής στο ελληνικό κράτος. Για τις διαφορετικές επιλογές κυρίως της Λεοντιάδας γίνεται λόγος παραπάνω (υποστήριξη των απόψεων της Marie-Pappe Carpentier), αλλά οπωσδήποτε απαιτείται ειδική μελέτη για τις ευρωπαϊκές επιδράσεις και την υποδοχή/αποδοχή τους στον ελληνόφωνο χώρο κατά τον 19ο αιώνα, γιατί είναι ένα θέμα που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον.[130] Γενικότερα όμως η Λασκαρίδου κατατάσσεται στις ελληνίδες παιδαγωγούς που με τις παιδαγωγικές αντιλήψεις και τις πρακτικές τους αποτέλεσαν σημαντικό παράγοντα ανανέωσης των προβληματισμών για την πρόσληψη της παιδικής ηλικίας, την προσχολική αγωγή και την εκπαίδευση των νηπιαγωγών στο τέλος του 19ου αιώνα, αλλά και την αναβάθμιση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών, την ένταξη της γυμναστικής στα σχολεία θηλέων, τη διεύρυνση και ανανέωση στην εκπαίδευση της δασκάλας και της νηπιαγωγού. Γενικότερα εισάγει νεοτερισμούς που ούτε η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία ούτε τα άλλα ιδιωτικά παρθεναγωγεία της εποχής επιδιώκουν, ενώ η συνεργασία της με τους δύο πιο γνωστούς συλλόγους της Αθήνας, η μακροχρόνια συνεργασία της με το σωματείο της Ένωσης των Ελληνίδων και την Καλλιρρόη Παρρέν στο πλαίσιο της Ένωσης αναδεικνύουν τόσο την πρόσληψη των απόψεών της από φορείς σημαντικούς για την πνευματική και εκπαιδευτική ζωή του τόπου όσο και τα μέσα διάχυσης των θέσεών της. Οι επανεκδόσεις δε των έργων της που συνεχίζονται και μετά το θάνατό της φανερώνουν τουλάχιστον το ενδιαφέρον γονέων και εκπαιδευτικών για τη θεματική της παιδικής ηλικίας, καθώς σε επίπεδο θεσμικό –πιθανόν για οικονομικούς λόγους– το σύστημα δεν εισάγεται, τουλάχιστον στο σύνολο των πρακτικών του και κυρίως ως προς τα εκπαιδευτικά μέσα που απαιτεί η εφαρμογή του.

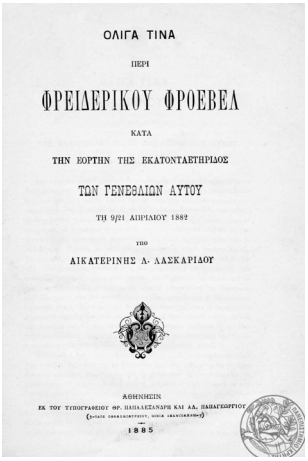
ΟΛΙΓΑ ΤΙΝΑ

ΠΕΡΙ

ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΟΥ ΦΡΟΕΒΕΛ

ΚΑΤΑ

ΤΗΝ ΕΟΡΤΗΝ ΤΗΣ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΟΣ

ΤΩΝ ΓΕΝΕΘΛΙΩΝ ΑΥΤΟΥ

ΤΗ 9/21 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1882

ΥΠΟ

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ Δ. ΛΑΣΚΑΡΙΔΟΥ

ΑΘΗΝΗΣΙΝ

1885

Εικόνα 7.12 *Ολίγα τινά περί του Φρειδερίκου Φροέβελ (1885).*

7.3.5 Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου (1887[;]-1981)

7.3.5.1 Η ζωή και οι σπουδές της:[131] Ένα οδοιπορικό από τη Φιλιππούπολη στην Αθήνα

Η Μυρσίνη Κλεάνθους γεννήθηκε στη Φιλιππούπολη το 1887 και πέθανε στην Αθήνα το 1981. Ο πατέρας της Βασίλειος Κλεάνθους καταγόταν από πλούσια οικογένεια εμπόρων, με σπουδές στο εξωτερικό (μουσικές σπουδές στη Βιέννη), πέθανε πολύ νέος. Η Μυρσίνη, προτελευταία κόρη (από το σύνολο των τεσσάρων) της οικογένειας, μετά τις σπουδές της ως εσωτερική οικότροφος στα Ζαρίφεια Διδασκαλεία συνέχισε τις σπουδές της στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών με τη βοήθεια της ελληνικής κοινότητας της Φιλιπ-

[127] Α.Π.Κ. [Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης], «Το Ελληνικόν Παρθεναγωγείον Αικατερίνης Λασκαρίδου», *Εστία*, 606 (1887): 515. Σχετική επισήμανση στο Δημαράς, «Χαρά και γαλήνη εν ταις ψυχαίς των παίδων», 43.

[128] Δημαράς, «Χαρά και γαλήνη εν ταις ψυχαίς των παίδων», 46.

[129] Κυπριανός, *Παιδί, Οικογένεια, Κοινωνία*, 81-82.

[130] Στο ίδιο, 69-83, σχετική συστηματική προσέγγιση.

[131] Βλ. αναλυτικά, Όλγα Παντούλη, «Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου: Συμβολή στην ιστορία των Ελληνίδων παιδαγωγών του εικοστού αιώνα», *Χρονικά του Πειραματικού Σχολείου του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 5 (Χειμώνας 1995): 31-54. Η ζωή και το έργο της Κλεάνθους αποτυπώνονται με παραστατικό τρόπο στο λογοτεχνικό-αυτοβιογραφικό της έργο *Χαμένοι κόσμοι* (Αθήνα: χ.έ., 1960).

πούπολης. Για να εξασφαλίσει το απολυτήριο γυμνασίου συμπλήρωσε τα κενά με καλοκαιρινά μαθήματα και δάσκαλο τον γνωστό λόγιο Μυρτίλο Αποστολίδη, καθηγητή των Ζαριφείων. Φοιτήτρια στη Φιλοσοφική Σχολή εξασφάλισε υποτροφία του Πανεπιστημίου και δίδασκε, παράλληλα, στο παρθεναγωγείο της Ασπασίας Σκορδέλη. Το 1909 ολοκλήρωσε τις σπουδές της με «Άριστα» και η Καλλιρρόη Παρρέν πανηγυρίζει: «*Αριστούχος πάλιν και με θριαμβευτικάς εξετάσεις η νέα διδάκτωρ της φιλοσοφίας εις το εθνικόν Πανεπιστήμιον δεσποινίς Μυρσίνη Κλεάνθους εκ Φιλιππουπόλεως. Είναι αληθινή τιμή δια τας Ελληνίδας η θριαμβευτική επιτυχία των εις την ελληνικήν φιλοσοφίαν*».[132]

Η δράση της Κλεάνθους στην Αθήνα είναι πολυδιάστατη: Συνεργάζεται με την Καλλιρρόη Παρρέν στην *Εφημερίδα των Κυριών* δημοσιεύοντας τα πρώτα πεζά κείμενά της, συμμετέχει σε σειρά διαλέξεων στο Λύκειο των Ελληνίδων, στα ιδρυτικά στελέχη του οποίου ανήκει (1911), με θέμα ομιλίας: «Περί των γυναικείων τύπων του Σοφοκλέους. Τέκμησα – Δηιάνειρα» που επαινέθηκε με ιδιαίτερο τρόπο από την Παρρέν και δημοσιεύτηκε στην *Εφημερίδα των Κυριών*.[133] Το 1915 εξασφαλίζει υποτροφία από την Επιτροπή του *Άθλου Όθωνος Σταθάτου* και φεύγει για τετραετείς σπουδές στη Ζυρίχη και στη Σορβόννη. Επιστρέφοντας αναλαμβάνει τη διεύθυνση του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών Καλλιθέας (1919-1924). Το 1921 συνεργάζεται με τον Δημήτρη Γληνό για την ίδρυση και λειτουργία της *Ανωτέρας Γυναικείας Σχολής* (1921-1923) (βλ. **κεφ. 3.1.2.4**). Συμμετέχει στον Εκπαιδευτικό Όμιλο και ορίζεται ένα από τα επτά μέλη, η μόνη γυναίκα, της εκτελεστικής του επιτροπής, καθώς και στο *Σύνδεσμο υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας*, με σειρά διαλέξεων. Γράφει στο περιοδικό *Εργασία* (1923-1924) του Μιχάλη Παπαμαύρου και συνεργάζεται μαζί του για τη συγγραφή αναγνωστικού της Β΄ τάξης δημοτικού με τίτλο *Τα παιδιά*. Το 1924, μετά το γάμο της με το Θόδωρο Παπαδημητρίου, παραιτείται από το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών και εγκαθίσταται στο Λονδίνο, αλλά συνεχίζει την ενεργό δράση και το συγγραφικό της έργο. Στις συνελεύσεις της Ο.Λ.Μ.Ε., για παράδειγμα, συμμετέχει μαζί με τις Ρόζα Ιμβριώτη και Ελένη Δασκαλάκη ενεργά και η Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου.[134] Το 1936 συνεργάζεται με τον γνωστό παιδαγωγό Μίλτο Κουντουρά στην έκδοση του περιοδικού *Παιδεία* και στη συνέχεια συνεργάζεται με τα περιοδικά *Σχολείο και Ζωή* και *Παιδεία και Ζωή*.

Εικόνα 7.13 *Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου (1887[;]-1981) (Πηγή: Α.Σ.Κ.Ι.).*

7.3.5.2 Παιδαγωγική θεωρία – Συγγραφική δραστηριότητα: «*Εργάτρια παιδαγωγικής*»[135]

Μετά τη λήψη του πτυχίου της το 1909 η Κλεάνθους συνεχίζει πιο συστηματική διδασκαλία στο σχολείο της Σκορδέλη υλοποιώντας μερικές πρωτοποριακές παρεμβάσεις βασικών διδακτικών αρχών της Νέας Αγωγής, ενώ μετά την επιμόρφωσή της στην Ελβετία και Γαλλία αναλαμβάνει το 1919 τη διεύθυνση της Σχολής Νηπιαγωγών Καλλιθέας, συνεχίζοντας μέχρι το 1924 το έργο της Αικατερίνης Λασκαρίδου, το οποίο αναγνωρίζει και επαινεί παρά τις διαφορετικές επιλογές και προτεραιότητες της ίδιας που επιδιώκει να εφαρμόσει αρχές και προτάσεις της Νέας Αγωγής.

Το πλούσιο συγγραφικό έργο της Κλεάνθους περιλαμβάνει δημοσιεύσεις άρθρων, παιδαγωγικές μελέτες, παιδικά και σχολικά βιβλία και λογοτεχνικά έργα. Μετά τη λήψη του πτυχίου της δημοσιεύει στην *Εφημερίδα των Κυριών* τρία πεζά-λυρικά σύντομα κείμενα ως «Μυρσίνη».[136] Η Κλεάνθους γράφει τα πρώτα κείμενά της στη δημοτική, γεγονός που φανερώνει τις επιλογές της στο θέμα της γλώσσας ήδη από την έναρξη της εκπαιδευτικής της πορείας. Στη συνέχεια, το 1912, δημοσιεύεται το κείμενο της διάλεξης που έδωσε στο Λύκειο Ελληνίδων με θέμα τους γυναικείους τύπους του Σοφοκλή (Τέκμησα και Δηιάνειρα) που έκανε ιδιαίτερη εντύπωση για τον τρόπο που παρουσιάστηκε.[137] Το πρώτο αυτό κείμενο της Κλεάνθους δείχνει τη φιλολογική

---

[132] Καλλιρρόη Παρρέν, «Γυναικεία κίνησις», *Εφημερίς των Κυριών*, 969 (1-15 Ιουνίου 1909): 741.

[133] Καλλιρρόη Παρρέν, «Αι ομιλίαι του Λυκείου των Ελληνίδων», *Εφημερίς των Κυριών*, 1018 (15-29 Φεβρουαρίου 1912): 1919 και 1920-1924.

[134] Βλ. ενδεικτικά, *Δελτίον Ο.Λ.Μ.Ε.*, 73 (Σεπτέμβριος 1930): 17-18.

[135] «*Ενθουσιώδης εργάτρια της παιδαγωγικής*» χαρακτηρίζεται από τον Μιχάλη Παπαμαύρο η Κλεάνθους για την εργασία της στο Διδασκαλείο Καλλιθέας. [Μιχάλης Παπαμαύρος], «Το ανώτερο τμήμα του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών Καλλιθέας», *Εργασία*, 3 (15 Οκτωβρίου 1923): 66.

[136] Μυρσίνη, «Προς τη δύναμι…», *Εφημερίς των Κυριών*, 981 (15 Φεβρουαρίου 1910): 1026-1027· της ίδιας, «Το παραμύθι», *Εφημερίς των Κυριών* (15-28 Φεβρουαρίου 1911): 1490-1492· της ίδιας, «Όνειρα και ζωή», *Εφημερίς των Κυριών,* 1001 (1 Μαρτίου 1911): 1519.

[137] Παρρέν, «Αι ομιλίαι του Λυκείου των Ελληνίδων», 1919.

της κατάρτιση, την ευχέρεια λόγου, την οξυδερκή και προσεκτική συσχέτιση των ηρωίδων του Σοφοκλή με τις σύγχρονές της γυναίκες και το φεμινιστικό της προβληματισμό.[138] Στο άρθρο με τίτλο «Η γυναικεία εκπαίδευση», που δημοσιεύεται το 1923 στο περιοδικό του Μιχάλη Παπαμαύρου *Εργασία*,[139] η Κλεάνθους αναπτύσσει τους λόγους για τους οποίους η γυναικεία εκπαίδευση αναπτύσσεται διεθνώς συνεχώς, και θεωρεί σημαντικότερους τους οικονομικούς, καθώς και την εξέλιξη της ατομικής συνείδησης των γυναικών, ενώ επισημαίνει την αναγκαιότητα διάχυσης των φεμινιστικών ιδεών για την ευαισθητοποίηση των γυναικών σχετικά με τον κοινωνικό και πολιτικό τους ρόλο.

Στο *Διδασκαλικόν Βήμα* αναφέρεται στην οργάνωση και λειτουργία του ανώτερου τμήματος του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών Καλλιθέας το οποίο είχε διευθύνει κάνοντας προτάσεις για τη βελτίωση και την εξέλιξή του.[140] Σε άρθρο της στο περιοδικό *Παιδεία* με τίτλο «Η ουσία και οι μορφές της σύγχρονης παιδαγωγικής», μετά από μια σύντομη αναδρομή στη λειτουργία και τους σκοπούς του σχολείου κατά τον 19ο αιώνα σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, υποστηρίζει ότι μόνον με βάση τη διεθνική παιδαγωγική το σχολείο μπορεί να ανοίξει νέους δρόμους στη μόρφωση των παιδιών.[141] Το 1954 σε άρθρο της με τίτλο «Παιδικά καλλιτεχνήματα» στο περιοδικό *Σχολείο και Ζωή* καταγράφει εμπειρίες της από επισκέψεις σε εκθέσεις παιδικής καλλιτεχνικής δημιουργίας στο Λονδίνο, την Τεργέστη και τη Λωζάνη. Υποστηρίζει ότι τα τεχνικά μαθήματα πρέπει να θεωρούνται οργανικό μέρος του σχολικού προγράμματος, γιατί είναι απαραίτητα για την πνευματική ανάπτυξη των μαθητών και προσφέρουν πνευματική ισορροπία.[142] Την επόμενη χρονιά δημοσιεύει στο ίδιο περιοδικό άρθρο με τίτλο «Η κοινωνική λειτουργία του σχολείου», στο οποίο αναφέρεται στην κοινωνικοποιητική λειτουργία του σχολείου και αναπτύσσει τη «μέθοδο βιωμάτων» (βιωματική μέθοδο στη σύγχρονη ορολογία) του Dewey.[143] Το 1955 δημοσιεύεται άρθρο της Κλεάνθους στο περιοδικό *Παιδεία και Ζωή* του Ευάγγελου Παπανούτσου που αναφέρεται στη λειτουργία του λόγου, υποστηρίζοντας ότι η γλώσσα είναι ζωντανό στοιχείο κάθε πολιτισμού και το σχολείο οφείλει να τελειοποιεί το γλωσσικό όργανο του παιδιού και να του μαθαίνει χρήσιμα πράγματα για τη ζωή.[144] Το τελευταίο στη σειρά άρθρο της για τον Δελμούζο είναι γραμμένο με συναισθηματισμό για τον άνθρωπο Δελμούζο που είχε γνωρίσει και είχε συνεργαστεί μαζί του στον Εκπαιδευτικό Όμιλο.[145]

Το 1925 σε συνεργασία με τον Μ. Παπαμαύρο εκδίδει σχολικό βιβλίο για τη Β΄ τάξη του δημοτικού με τίτλο *Τα παιδιά* σε μια περίοδο που καταβάλλεται προσπάθεια να εφαρμοστούν οι αρχές του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού.[146] Τα θετικά σημεία του βιβλίου επισημαίνονται στο *Διδασκαλικόν Βήμα* και αφορούν στην αγάπη προς τη φύση και την ελληνική ζωή και στην παρουσίαση της πραγματικής ζωής των παιδιών. Η αντίδραση όμως κατά του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού (με κύριο εκπρόσωπο τον Καλλιάφα) ήταν εντονότατη, με επιχειρήματα που αναφέρονταν στην «ανηθικότητα» των κειμένων και στον κίνδυνο διαφθοράς των μαθητών, επιχειρήματα κοινά κατά όλων των υπέρμαχων της δημοτικής γλώσσας και των εγχειρημάτων εφαρμογής των αρχών του εκπαιδευτικού δημοτικισμού στη σχολική πράξη. Ο Μιχάλης Παπαμαύρος αντικρούει την επιθετική ρητορική, αλλά την επιστημονική αναίρεση των επιχειρημάτων του Καλλιάφα αναλαμβάνει η Κλεάνθους, επιχειρηματολογώντας σχετικά με τη διαμόρφωση των ρόλων των παιδιών, τη σημασία του παιχνιδιού, της κοινωνικής τους ανάπτυξης, και των κοινών παιχνιδιών ανάμεσα στα παιδιά και των δυο φύλων. Σχετικά με

---

[138] [Μυρσίνη Κλεάνθους], «Γυναικείοι τύποι του Σοφοκλέους. Ομιλία της δρος της φιλοσοφίας δος Μ. Κλεάνθους», *Εφημερίς των Κυριών*, 1018 (15-29 Φεβρουαρίου 1912): 1920-1924. Η δημοσίευση συνεχίζεται και στα επόμενα τεύχη 1019-1022 της Εφημερίδας. Σχετικά σχόλια στο Παντούλη, «Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου», 38.

[139] Μυρσίνη Κλεάνθους, «Η γυναικεία εκπαίδευση», *Εργασία*, 7 και 8 (15 και 30 Δεκεμβρίου 1923): 149-151, 9 και 10 (15 και 30 Ιανουαρίου 1924): 195-199 και 219-222.

[140] Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, «Το ανώτερο τμήμα Διδασκαλείου Νηπιαγωγών Καλλιθέας», *Διδασκαλικόν Βήμα*, 421 και 423 (9 και 23 Απριλίου1933): 2 και 3.

[141] Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, «Η ουσία και οι μορφές της σύγχρονης παιδαγωγικής», *Παιδεία*, 2 (Φλεβάρης 1936): 43-54, 3 (Μάρτης 1936): 105-116 και 5 (Μάης 1936): 168-192. Επίσης, το άρθρο της στο περιοδικό *Παιδαγωγική* αναφέρεται σε πρακτικές άλλης ευρωπαϊκής χώρας. Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, «Οι παιδαγωγικές υποδείξεις του υπουργείου της παιδείας της Μεγάλης Βρετανίας προς τους Άγγλους δασκάλους», *Παιδαγωγική*, 1-2 (1938): 11-19, 3 (1938): 92-99· 4 (1938): 131-142· 7-8 (1938): 260-264.

[142] Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, «Παιδικά καλλιτεχνήματα», *Σχολείο και Ζωή*, 4 (Απρίλιος 1954): 158-165· 5 (Μάιος 1954): 270-273.

[143] Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, «Η κοινωνική λειτουργία του σχολείου», *Σχολείο και Ζωή*, 3 (7 Αυγούστου 1955): 106-110 (σε συνέχειες)

[144] Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, «Η λειτουργία του λόγου και το σχολείο», *Παιδεία και Ζωή*, 43-45 (1955): 36 (1955): 67-74, 37(1955):111-117 και 38 (1955): 135-141.

[145] Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, «Αλέκος Δελμούζος, ο άνθρωπος», *Νέα Εστία* 64, τχ. 750 (1958): 1449-1454.

[146] Μ. Κλεάνθους – Μ. Παπαμαύρου, *Τα παιδιά, Αναγνωστικό Β΄ δημοτικού* (Αθήνα: Δημητράκος, 1925).

τους ρόλους των δύο φύλων υποστηρίζει ότι «*τα παιδιά θα έπαιζαν ακόμη συχνότερα μαζί αν οι ενήλικες δεν εμπόδιζαν τα κοινά παιγνίδια*».[147]

Το 1934 εγκρίνεται και κυκλοφορεί το δεύτερο αναγνωστικό που συγγράφει με τίτλο *Η χαρά του παιδιού*,[148] για τη Β΄ και πάλι τάξη του δημοτικού, στο οποίο συμπεριλαμβάνονται πολλά κείμενα του προηγούμενου βιβλίου αλλά και αρκετό νέο υλικό. Στον τομέα των συνθετότερων εκπαιδευτικών της μελετών, η Κλεάνθους έχει δημοσιεύσει μια βιογραφική μελέτη που αναφέρεται στο έργο, την παρουσία και την προσφορά της Ασπασίας Σκορδέλη[149] και δύο άλλες οι οποίες εντάσσονται στο καθαρά θεωρητικό παιδαγωγικό της έργο με τίτλο *Παιγνίδια με τραγούδια* (1932) και *Νέα Αγωγή* (1952). Σκοπός του βιβλίου της *Παιγνίδια με τραγούδια* (1932)[150] είναι να συντελέσει ώστε να ενταχθεί το παιχνίδι στο δημοτικό σχολείο ως οργανικό μέρος της σχολικής εργασίας, γιατί, σύμφωνα με τις αρχές της Νέας Αγωγής, το παιχνίδι αποτελεί φυσιολογική και ψυχολογική ανάγκη του παιδιού για δράση, για αυτοέκφραση, για χαρά και για κίνηση. Η Κλεάνθους θεωρεί πολύ σημαντικά τα μιμητικά και τα ομαδικά παιχνίδια, γιατί βοηθούν τα παιδιά στις κοινωνικές σχέσεις και κρίνει την παρουσία του δασκάλου ως ιδιαίτερα σημαντική τόσο για την επιτυχή διεξαγωγή των παιχνιδιών όσο και για τις ισορροπίες στις σχέσεις μεταξύ των παιδιών. Παραθέτοντας την προσωπική της εμπειρία σε σχολεία του εξωτερικού, τονίζει ότι τα παιχνίδια με γοργό ρυθμό και κίνηση συγκινούν τον ψυχικό κόσμο των παιδιών και δημιουργούν κατάλληλη παιδαγωγική ατμόσφαιρα. Στο έργο αυτό καταγράφονται βασικές παιδαγωγικές αρχές της Νέας Αγωγής όπως η αυτενέργεια, η μαθητοκεντρική διδασκαλία και το ομαδικό πνεύμα στο σχολείο.

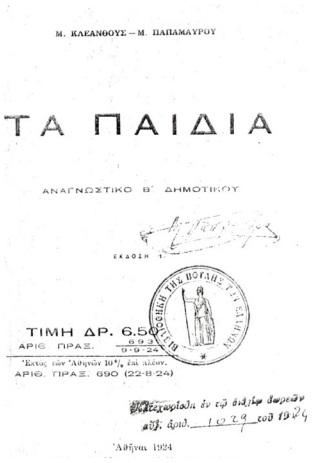
Μ. ΚΛΕΑΝΘΟΥΣ — Μ. ΠΑΠΑΜΑΥΡΟΥ

ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ

ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ Β΄ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

ΤΙΜΗ ΔΡ. 6.50

Αθήνα 1924

Εικόνα 7.14 *Αναγνωστικό, Τα παιδιά (1924).*

Οι απόψεις της Κλεάνθους για τη σημασία του νηπιαγωγείου διατυπώνονται αναλυτικά στην εισήγηση και στις παρεμβάσεις της στο Συνέδριο Διευθυντών και Υποδιευθυντών Διδασκαλείων της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως και των Νηπιαγωγών που γίνεται στην Αθήνα (8-13 Σεπτεμβρίου 1830) και στο οποίο προεδρεύει ο Μίλτος Κουντουράς.[151] Κάνει κριτική στην εκπαιδευτική πολιτική της μεταρρύθμισης του 1929 που στηρίζει την ίδρυση νηπιαγωγείων σε ηθικούς (ανάγκες ξενόφωνων πληθυσμών) και κοινωνικούς λόγους (ανάγκες παιδιών των άπορων τάξεων) υποστηρίζοντας ότι, σύμφωνα με τα νεότερα κοινωνικά και ψυχολογικά δεδομένα, το νηπιαγωγείο είναι απαραίτητο για όλα τα παιδιά, όλων των τάξεων. Υποστηρίζει ότι πρέπει να πάψει να αποτελεί φιλανθρωπικό ίδρυμα και να γίνει προ-βαθμίδα του δημοτικού σχολείου, γιατί «*Ένα συγχρονισμένο Νηπιαγωγείο, Νηπιαγωγείο με ψυχή, θα δώση στο δημοτικό σχολειό ένα παιδί χαρούμενο, ζωντανό, ευλύγιστο, εργατικό, με χαρακτήρα προσωπικό, με αναπτυγμένες τεχνικές δεξιότητες, με μια λέξη με έκφραση*».[152] Προτείνει, παράλληλα, το μη διαχωρισμό των διδασκαλείων σε αρρένων και θηλέων, με βάση τις νεότερες απόψεις για τη συνεκπαίδευση, όπως και το μη περιορισμό στη διδασκαλία των οικοκυρικών αλλά και μαθημάτων ευρύτερης κοινωνικής σημασίας για τα καθήκοντα της γυναίκας.

Η κυρίως παιδαγωγική μελέτη της Κλεάνθους η *Νέα Αγωγή* αιτιολογεί το χαρακτηρισμό της ως μίας από τους/τις βασικούς εκπροσώπους της Νέας Αγωγής στην Ελλάδα.[153] Για την ολοκλήρωση του τρίτομου αυτού έργου η Κλεάνθους επισκέφθηκε πολλά σχολεία στην Ευρώπη και τις Η.Π.Α. που λειτουργούσαν με βάση τις αρχές της Νέας Αγωγής. Η έκδοση δέχτηκε ιδιαίτερα θετική κριτική από ανθρώπους που γνώριζαν το αντικείμενο, τη σχετική βιβλιογραφία και τα εκπαιδευτικά δρώμενα της εποχής. Κατά τον βαθύ γνώστη της θεωρίας και πράξης της Νέας Αγωγής Αλέξανδρο Δελμούζο, στην Κλεάνθους-Παπαδημητρίου οφείλουμε την πληρέστερη ανάλυση στα ελληνικά όλων των τάσεων και των μεθόδων που δοκιμάστηκαν από τους εκπροσώπους του κινήματος της Νέας Αγωγής. Όπως επισημαίνει:

Η εργασία αυτή αντίθετα με την αποσπασματική ως τώρα υπάρχουσα ελληνική βιβλιογραφία για

---

[147] Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, «Ο πόλεμος ενάντια στο αναγνωστικό», *Εργασία*, 17-20 (Μάιος-Ιούνιος 1925): 435-446.

[148] Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, *Η χαρά του παιδιού, Αναγνωστικό Β΄ δημοτικού* (Αθήνα: χ.έ., 1934).

[149] Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, *Ασπασία Βλασίου Σκορδέλη* (Αθήνα: χ.έ., 1964).

[150] Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, *Παιγνίδια με τραγούδια: οργανωμένα με βάση την αρχή της εργασίας για παιδιά ώς 12 χρονών* (Αθήνα: «Κοινωνία», 1932).

[151] Υπουργείον Παιδείας και Θρησκευμάτων, *Τα εκπαιδευτικά συνέδρια του 1930. ΙΙ. Συνέδριον διευθυντών και υποδιευθυντών διδασκαλείων της δημοτικής εκπαιδεύσεως και των νηπιαγωγών* (Αθήνα: Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, 2004), 405-421.

[152] Στο ίδιο, 409-410.

[153] Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, *Νέα Αγωγή*, τ. 1-3 (Αθήνα: χ.έ., 1952).

το θέμα, ρίχνει το κέντρο βάρους στην αγγλοσαξωνική νεώτερη παιδαγωγική κίνηση και όχι στη γερμανική – με την οποία ασχολούνταν οι έλληνες παιδαγωγοί της εποχής της. Έπειτα στο έργο της συγκεντρώνεται θεωρία και εφαρμογή με πλήθος παραδείγματα, σε όλους τους βαθμούς γενικής και επαγγελματικής Εκπαίδευσης […]. Το σπουδαιότερο όμως είναι ότι το έργο αυτό βασίζεται σε σοβαρή πολυμερή μελέτη πρώτων πηγών και σε συστηματική προσωπική και πολύχρονη παρακολούθηση εφαρμογών στη σχολική πράξη.[154]

Οι τρείς τόμοι του έργου αυτού φιλοδοξούν να προσφέρουν, κατά την Κλεάνθους, στους εκπαιδευτικούς μια πλατειά επισκόπηση της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης. Στον πρώτο τόμο του έργου αναπτύσσονται οι βασικές αρχές και τα θεμελιώδη αξιώματα της παιδαγωγικής με βάση τα δεδομένα της έρευνας των επί μέρους επιστημών, βιολογίας, φιλοσοφίας, κοινωνιολογίας και ψυχολογίας, με ιδιαίτερη έμφαση στις απόψεις του John Dewey για τη φιλοσοφία της αγωγής. Ακολουθεί η ανάλυση της μεθόδου των βιωμάτων (project) και οι τρόποι εφαρμογής της στο δημοτικό σχολείο και στην ανώτερη λαϊκή εκπαίδευση. Στο δεύτερο τόμο παρουσιάζεται η εφαρμογή της μεθόδου στη μέση εκπαίδευση και η συσχέτιση των αποτελεσμάτων της με την ανώτερη εκπαίδευση και στον τρίτο τόμο αναλύονται κριτικά η μέθοδος «Ντάλτον», η τεχνική «Βιννέτκα», οι σχολικοί συνεταιρισμοί, το σχολικό τυπογραφείο, η μέθοδος Μοντεσσόρι και η μέθοδος της ελεύθερης εργασίας με ομάδες. Η δημοσίευση του έργου αυτού, με πληρότητα και τεκμηρίωση εξαιρετική, αποτελεί, οπωσδήποτε, μια δυναμική παρέμβαση γυναίκας παιδαγωγού τόσο στο θεωρητικό επίπεδο όσο και στα εκπαιδευτικά δρώμενα της περιόδου.

Γενικότερα: Η Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου αποτελεί αντιπροσωπευτική μορφή γυναίκας εκπαιδευτικού της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, της νέας «ομάδας» εκπαιδευτικών που εμφανίζονται στην περίοδο του Μεσοπολέμου και ανανεώνουν τη συζήτηση αναφορικά με τη γυναικεία εκπαίδευση, αλλά και εκτείνουν με τα επιστημονικά τους εφόδια (πανεπιστημιακή εκπαίδευση, μετεκπαιδεύσεις) τον εκπαιδευτικό διάλογο σε γενικότερα θεωρητικά ζητήματα και μετέχουν ενεργά στους εκπαιδευτικούς-κοινωνικούς αγώνες της περιόδου. Φιλόλογος, με μετεκπαιδεύσεις στην Ελβετία και Γαλλία, με δημοσιεύσεις βιβλίων για παιδιά και παιδαγωγικές μελέτες, ενεργό μέλος του Εκπαιδευτικού Ομίλου, συνεργάτιδα βασικών στελεχών του και εκπροσώπων του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού και μέλος γυναικείων οργανώσεων, αντανακλά την πολυδιάστατη δράση των γυναικών εκπαιδευτικών της περιόδου και τη δυναμικότερη παρουσία τους στο δημόσιο χώρο και στα εκπαιδευτικά πράγματα.

[154] Αλέξανδρος Δελμούζος, «Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου: "Η Νέα Αγωγή: θεωρία και μέθοδοι"», *Παιδεία και Ζωή*, 13 (Ιανουάριος 1953): 29-32.

Βιβλιογραφία/Αναφορές

Πρωτογενείς πηγές

Αρχεία

Α.ΟΙ.Π., Πρακτικά Π.Κ.Ε.Ε., Συνεδρίαση ΛΔ, 27.02.1974, 223-225.

Γ.Α.Κ. Σάμου, Αρχείο ΗΔΓ, Φάκ. 5/1, 1852, αρ. 164 & 1854, έγγραφο με τίτλο «Αγγελία» & 1861, αρ. 74 & 1863, αρ. 75, 77.

Γ.Α.Κ. Σάμου, Αρχείο ΗΔΓ, Φάκ. 5/1, 1852, αρ. 184, 187 & 1856, αρ. 57.

Γ.Α.Κ. Σάμου, Αρχείο ΗΔΓ, Φάκ. 5/1, αρ. 27 Λόγος Μιλτιάδη Αριστάρχη στη Γενική Συνέλευση των Σαμίων, Βαθύ Σάμου, 18 Μαΐου 1861.

Ε.Λ.Ι.Α., Χειρόγραφο εννέα σελίδων, α/α φύλλων 5, Αικατερίνη Λασκαρίδου, Βιογραφικαί σημειώσεις.

Κανονισμοί – Πρακτικά

Κανονισμός του Ανωτέρου Παρθεναγωγείου της Ελληνικής Φιλομούσου Εταιρείας Παλλάδος. Κωνσταντινούπολη: [χ.έ.], 1886.

Κανονισμός του εν Σμύρνη Ελληνικού Παρθεναγωγείου, υπό Σ. Λεοντιάδος διευθυνομένου. Σμύρνη: Ι. Μάγνης, 1858.

Κανονισμός του Κεντρικού Ανωτέρου Παρθεναγωγείου της Ελληνικής Φιλομούσου Εταιρείας «Η Παλλάς». Κωνσταντινούπολη: Βουτυράς και Σία, 1876.

Κανονισμός του Παρθεναγωγείου της Αγίας Φωτεινής. Σμύρνη: [χ.έ.], 1863.

Κανονισμός των εν Σάμω Παρθεναγωγείων. Βαθύ Λιμένος: [χ.έ.], 1861.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου και των Συνελεύσεων της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Αθήνα: [χ.έ.], 1845.

Εγκυκλοπαίδειες

Δρούλια, Λουκία και Γιώτα Κουτσοπανάγου, επιμ. *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974: εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*. Αθήνα: Ι.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 2008.

Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια.

Παιδαγωγική-Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια – Λεξικό.

Δευτερογενείς πηγές – Βιβλιογραφία

Αλιμπέρτη, Σωτηρία. «Σαπφώ Λεοντιάς η του Γένους διδάσκαλος». *Πλειάς* 2, τχ. 8-9 (1900): 130-131· τχ. 10 (1900): 153-155· τχ. 11-12 (1900): 183-184.

Αναστασιάδης, Σπυρίδων. «Το Κεντρικόν Παρθεναγωγείον Σμύρνης». *Μικρασιατικά Χρονικά* 3 (1940): 162-171.

Αριστοκλής, Ιωάννης Δ. *Νηπιαγωγική*. Κωνσταντινούπολη: Βουτυράς και Σια, 1876.

Αριστοκλής, Ιωάννης. «Λόγος πανηγυρικός απαγγελθείς κατά την τελετήν της διανομής των βραβείων του Παρθεναγωγείου, γενομένην τη 6 Ιουλίου 1875». Στο *Επετηρίς της εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικής Φιλομούσου Εταιρείας «Η Παλλάς»*, 1874-1876, 37-53. Κωνσταντινούπολη: Κ. Δ. Στατηρόπουλος, 1876.

Ασημάκη, Άννυ. «Ελένη Πιτταδάκη – Πολυτίμη Κουσκούρη: Η διαδρομή και η παρουσία δύο πρωτοπόρων διδασκαλισσών κατά τις πρώτες δεκαετίες του ανεξάρτητου κράτους (1834-1855)». *Σύγχρονα Θέματα*, 97 (2007): 51-59.

Βαϊνά, Μαρία. «Γυναίκες παιδαγωγοί: Ένας απολογισμός της γυναικείας συμβολής στο χώρο της παιδαγωγικής». Στο *Φύλο και σχολική πράξη*, επιμέλεια Βασιλική Δεληγιάννη και Σιδηρούλα Ζιώγου, 154-175. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1997.

Βάμβας, Νεόφυτος. *Αυτοσχέδιος ομιλία γενομένη εν Ερμουπόλει τη ζ΄ Μαρτίου 1834 εις την έναρξιν του σχολείου των Ευγενών Κορασίων, του υπό την διδασκαλίαν της ευγενούς Ελληνίδος Ελένης Γεωργιάδη*. Ερμούπολη: [χ.έ.], 1834.

Βενθύλος, *Γεώργιος. Θεσμολόγιον της δημοσίας εκπαιδεύσεως 1833-1883: συνταχθέν και εκδοθέν εγκρίσει του επί των εκκλησιαστικών και της δημοσίας εκπαιδεύσεως υπουργείου*, τ. 1. Αθήνα: Σ. Κ. Βλαστός, 1884.

Γ.Χ.Ζ. [Γ. Ζαλοκώστας]. «Φιλολογία: Αι ποιήσεις της Κυρίας Ευφροσύνης Σαμαρτζίδου». *Ευτέρπη* 5, τχ. 103 (1851): 159-160.

Γεδεών, Μανουήλ. *Αποσημειώματα χρονογράφου, 1780-1800, 1809-1813*. Αθήνα: Φοίνιξ, 1932.

Σπεράντζας, Στέλιος. «Ελληνίδες παιδαγωγοί: Σαπφώ Λεοντιάς». *Μικρασιατικά Χρονικά* 7 (1957): 477-480.

Γιαννακάκη, Ελένη Μ. «Ελένη Ιωάννου Πιτταδάκη». *Εφημερίς των Κυριών*, 175 (19 Αυγούστου 1890): 4-5.

Γουδέλης, Γιάννης. *Οι δάσκαλοι του γένους 1400-1900: Λεξικογράφηση*. Αθήνα: Δίφρος, [χ.χ.].

Δαλακούρα, Κατερίνα. «Μεταξύ Ανατολής και Δύσης: Η εκπαιδευτική θεωρία της Σαπφούς Λεοντιάδος (1830-1900)». *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, 11-12 (2013-2014): 89-127.

Δαλακούρα, Κατερίνα. «Γυναίκες και εκπαίδευση (1828-1950): Διαπραγμάτευση των ορίων και υπέρβαση των φραγμών». *Εκπαίδευση Ενηλίκων και Πολιτισμός στην Κοινότητα* 8 (Δεκέμβριος 2012). URL=http://cretaadulteduc.gr/blog/?p=531.

Δαλακούρα, Κατερίνα. «Εκπαίδευση των γυναικών εκπαιδευτικών (19ος αι. – 1922)». Στο *Πανόραμα ιστορίας της Εκπαίδευσης: Όψεις και απόψεις*, επιμέλεια Σήφης Μπουζάκης, τ. 2, 751-766. Αθήνα: Gutenberg, 2011.

Δαλακούρα, Κατερίνα. *Το Κεντρικό Παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης (1854-1914): Μια πρώτη προσέγγιση της εκπαίδευσης των κοριτσιών στη Θεσσαλονίκη κατά τον τελευταίο αιώνα της οθωμανικής κυριαρχίας*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 2000.

Δασκαλάκης, Απόστολος. *Κείμενα-Πηγαί της ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως. Σειρά τρίτη. Τα περί παιδείας*, τ. 1. Αθήνα: [χ.έ.], 1968.

Δε Βιάζης, Σπυρίδων. «Διαπρεπείς Ελληνίδες κατά το 19ο αιώνα: Σαπφώ Λεοντιάς». *Ελληνική Επιθεώρησις* 5, τχ. 55-60 (1912): 172-173, 199-200.

Δελάκη, Μαρία. «Δασκάλες της Κρήτης – Υποκείμενα ιστορίας: Εκπαίδευση και επαγγελματική σταδιοδρομία (αρχές 19ου αιώνα – 1913)». Διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., 2015.

Δελμούζος, Αλέξανδρος. «Μυρσίνη Κλεάνθους». *Παιδεία και Ζωή*, 13 (Ιανουάριος 1953): 29-32.

Δημαράς, Αλέξης. «"Χαρά και γαλήνη εν ταις ψυχαίς των παίδων": Η Αικατερίνη Λασκαρίδου». Στο *Το παιδικό βιβλίο στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, επιμέλεια Ε.Λ.Ι.Α., 33-49. Αθήνα: Καστανιώτης, 1997.

Δημαράς, Κ. Θ., Άλκης Αγγέλου, Αικατερίνη Κουμαριανού και Εμμανουήλ Φραγκίσκος, επιμ. *Αδαμάντιος Κοραής: Αλληλογραφία 1810-1816*, τ. 3. Αθήνα: Ο.Μ.Ε.Δ., 1979.

Διακογιάννης, Παύλος. *Η παιδεία στη Σάμο: Από την τουρκοκρατία μέχρι σήμερα*. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων 1988.

Ε.Φ. [Εμμανουήλ Φωτιάδης]. *Επιστολή προς τον εν Σέρραις Κ. Θ. Φιλοπατρίδην περί του Ελληνικού Σχολείου Σερρών, γραφείσα εκ Μονάχου*. Μόναχο: [χ.έ.], 1935.

Ευαγγελίδης, Τρύφων. *Η παιδεία επί τουρκοκρατίας*. Αθήνα: [χ.έ.], 1936.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. «Αικατερίνη Λασκαρίδου (1842-1916) και Δημήτριος Καλαμπακίδης (1813[;]-1878): Δύο πρωτοπόροι παιδαγωγοί και εκπαιδευτικοί από το Μελένικο». Στο *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Σέρρες 6-9 Απριλίου 2006*, 489-508. Σέρρες: Δήμος Σερρών 2013.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα, επιμ. *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2010.

Ζιώγου, Σιδηρούλα και Σοφία Χατζηστεφανίδου. «"Σπουδαί και αναγνώσεις μου": Άγνωστα στοιχεία για τη ζωή και το έργο της Αικατερίνης Λασκαρίδου (1842-1916) μέσα από αυτοβιογραφικά κείμενα». Στο *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: Ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, επιμέλεια Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, 207-250. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2010.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. «"Αγωνίστηκα όμως απεγνωσμένα και νίκησα": Η εξέλιξη της γυναικείας εκπαίδευσης στην Ελλάδα από την Ελισάβετ Μαρτινέγκου και την Ευανθία Καΐρη ώς την Αγγελική Παναγιωτάτου». Στο *Πρακτικά Συνεδρίου Εκπαίδευση και Ισότητα Ευκαιριών*, επιμέλεια Νώντας Παπαγεωργίου, 77-83. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Ισότητας, 1995.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*. Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1986.

Θεαίτητος. «Βιογραφίαι Συγχρόνων Ελληνίδων. Ι. Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου». *Επτάλοφος Νέα* 13, τχ. 11 (15 Ιουνίου 1867), 213-214.

Ι.Κ. «Δημοσία εκπαίδευσις». *Αιγιναία*, 15 Αυγούστου 1831· 15 Σεπτεμβρίου 1831.

Κ.Π. «Ποίησις». *Κυψέλη*, 2 (1845): 79-80.

Κάννερ, Έφη. *Έμφυλες κοινωνικές αναζητήσεις από την Οθωμανική αυτοκρατορία στην Ελλάδα και Τουρκία: Ο κόσμος μιας Ελληνίδας δασκάλας*. Αθήνα: Παπαζήσης, 2012.

Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, Μυρσίνη. *Ασπασία Βλασίου Σκορδέλη*. Αθήνα: [χ.έ.], 1964.
Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, Μυρσίνη. *Χαμένοι κόσμοι*. Αθήνα: [χ.έ.], 1960.
Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, Μυρσίνη. «Αλέκος Δελμούζος, ο άνθρωπος». *Νέα Εστία* 64, τχ. 750 (1958): 1449-1454.
Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, Μυρσίνη. «Η κοινωνική λειτουργία του σχολείου». *Σχολείο και Ζωή*, 3 (7 Αυγούστου 1955): 106-110.
Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, Μυρσίνη. «Η λειτουργία του λόγου και το σχολείο». *Παιδεία και Ζωή*, 36 (1955): 67-74· 37 (1955): 111-117· 38 (1955): 135-141.
Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, Μυρσίνη. «Παιδικά καλλιτεχνήματα». *Σχολείο και Ζωή*, 4 (Απρίλιος 1954): 158-165· 5 (Μάιος 1954): 270-273.
Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, Μυρσίνη. *Νέα Αγωγή*, τ. 1-3. Αθήνα: [χ.έ.], 1952.
Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, Μυρσίνη. «Οι παιδαγωγικές υποδείξεις του υπουργείου της παιδείας της Μεγάλης Βρετανίας προς τους Άγγλους δασκάλους», *Παιδαγωγική*, 1-2 (1938): 11-19· 3 (1938): 92-99· 4 (1938): 131-142· 7-8 (1938): 260-264.
Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, Μυρσίνη. «Η ουσία και οι μορφές της σύγχρονης Παιδαγωγικής». *Παιδεία*, 2 (Φεβρουάριος 1936): 43-54· 3 (Μάρτιος 1936): 105-116· 5 (Μάιος 1936): 168-192.
Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, Μυρσίνη. *Η χαρά του παιδιού. Αναγνωστικό Β΄ Δημοτικού*. Αθήνα: [χ.έ.], 1934.
Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, Μυρσίνη. «Το ανώτερο τμήμα Διδασκαλείου Νηπιαγωγών Καλλιθέας». *Διδασκαλικόν Βήμα*, 421 (9 Απριλίου 1933): 2· 423 (23 Απριλίου 1933): 3.
Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, Μυρσίνη. *Παιγνίδια με τραγούδια: οργανωμένα με βάση την αρχή της εργασίας για παιδιά ώς 12 χρονών*. Αθήνα: Κοινωνία, 1932.
Κλεάνθους, Μυρσίνη και Μιχάλης Παπαμαύρου. *Τα παιδιά, Αναγνωστικό Β΄ Δημοτικού*. Αθήνα: Δημητράκος, 1925.
Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, Μυρσίνη. «Ο πόλεμος ενάντια στο αναγνωστικό». *Εργασία*, 17-20 (Μάιος-Ιούνιος 1925): 435-446.
Κλεάνθους, Μυρσίνη. «Η γυναικεία εκπαίδευση». *Εργασία*, 7 και 8 (15 και 30 Δεκεμβρίου 1923): 149-151, 9 και 10 (15 και 30 Ιανουαρίου 1924): 195-199 και 219-222.
[Κλεάνθους, Μυρσίνη]. «Γυναικείοι τύποι του Σοφοκλέους. Ομιλία της δρος της Φιλοσοφίας δος Μ. Κλεάνθους, Μυρσίνης». *Εφημερίς των Κυριών*, 1018 (15-29 Φεβρουαρίου 1912): 1920-1924.
Κοκκώνης, Π. Ιωάννης. *Εγχειρίδιον ή οδηγός αλληλοδιδακτικής μεθόδου νέος, τελειοποιημένος και πληρέστερος του μέχρι τούδε εν χρήσει οδηγού του Σ.: Προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων της Ελλάδος*. Αθήνα: Χ. Νικολαΐδης Φιλαδελφεύς, 1860.
Κοραής, Αδαμάντιος. *Προλεγόμενα στους αρχαίους συγγραφείς*, τ. 2. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1988.
Κούμας, Κωνσταντίνος. *Σύνταγμα φιλοσοφίας*. Επίμετρον Παιδαγωγική τ. 4. Βιέννη: Ι. Σνειρέρου, 1820.
Κουσκούρη, Πολυτίμη. *Γεωγραφία της αρχαίας Ελλάδος, μετά σημειώσεων και παραπομπών προς αρχαίας και νεωτέρας πηγάς*. Αθήνα: Ν. Αγγελίδης, 1854.
Κουσκούρη, Πολυτίμη. *Περί της αλληλοδιδακτικής μεθόδου: Τα μεν συλλεγέντα τα δε συνταχθέντα*. Αθήνα: Ν. Αγγελίδης, 1854.
Κουσκούρη, Πολυτίμη. «Αθήναι-Σπάρτη». *Ευτέρπη* 8, τχ. 52 (1854): 94-96.
Κουσκούρη, Πολυτίμη. «Περί προκαταρτικής παιδείας». *Ευτέρπη* 7, τχ. 44 (1854): 474-477· 45 (1854): 494-497.
Κουσκούρη, Πολυτίμη. «Περί της των Αρχαίων φιλοσοφίας και των αιρέσεων αυτής». *Πανδώρα* 5, τχ. 106 (1854): 238-239.
Κουσκούρη, Πολυτίμη. «Περί της εκπαιδεύσεως του γυναικείου φύλου». *Νέα Πανδώρα* 3, τχ. 70 (1853): 520-521.
Κουσκούρη, Πολυτίμη. «Περί της των κορασίων ανατροφής». *Πανδώρα* 4, τχ. 80 (1853): 198-200· 83 (1853): 277-279.
Κυπριανός, Παντελής. *Παιδί, οικογένεια, κοινωνία: Ιστορία της προσχολικής αγωγής από τις απαρχές ώς τις μέρες μας*. Αθήνα: Gutenberg, 2007.
Λασκαρίδου, Αικατερίνη. «Νηπιακοί κήποι και λαϊκά νηπιαγωγεία». *Επετηρίς της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως* 1 (1901-1902): 7-19.
Λασκαρίδου, Αικατερίνη. «Παιδαγωγικαί μελέται Α΄-Ζ΄». *Εφημερίς των Κυριών*, 444-453 (19 Μαΐου 1896 – 21 Ιουλίου 1896): 4-5.
Λασκαρίδου, Αικατερίνη. «Ιερότης της εντολής της διδασκάλου». *Εστία*, 565 (1886): 678-680.
Λασκαρίδου, Αικατερίνη. «Το Φροβελιανόν σύστημα εν Ελλάδι». *Εστία*, 505 (1885):608-610.

Λασκαρίδου, Αικατερίνη. «Περί του Φροβελιανού συστήματος». *Παρνασσός*, 8 (1885): 812-834.
Λασκαρίδου, Αικατερίνη. «Περί Φροβελιανών νηπιακών κήπων». *Παρνασσός*, 4 (1880): 946-949.
Λασκαρίδου, Ειρήνη. *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους. Επί τη βάσει των έργων Αικατερίνης Λασκαρίδου, μετά προλόγου υπό Νικ. Εξαρχοπούλου*. Αθήνα: Εστία, 1933.
Λεοντιάς, Σαπφώ. *Ο ανήρ και η γυνή: Διαλέξεις τρεις αναγνωσθείσαι εν των Ελληνικώ Φιλολογικώ Συλλόγω και πέντε ποιήματα*. Κωνσταντινούπολη: Αφοί Γεράρδοι, 1899.
Λεοντιάς, Σαπφώ. *Διδασκαλία των συνθέσεων κατά μαθήματα μετά παραδειγμάτων και οδηγιών: Προς χρήσιν των αρρεναγωγείων και παρθεναγωγείων εις τεύχη*, τχ. 1-2. Κωνσταντινούπολη: Σούμα και υιοί, Α. Κορομηλάς, 1895.
Λεοντιάς, Σαπφώ. «Περί του γυναικείου ζητήματος». *Εφημερίς των Κυριών*, 400 (28 Μαΐου 1895): 2-3· 402 (11 Ιουνίου 1895): 3-4.
Λεοντιάς, Σαπφώ. «Λόγος». *Εφημερίς των Κυριών*, 236 (24 Νοεμβρίου 1891): 5-6.
Λεοντιάς, Σαπφώ. *Οικιακή οικονομία προς χρήσιν των παρθεναγωγείων*. Κωνταντινούπολη: Α. Κορομηλάς, 1887.
Λεοντιάς, Σαπφώ. *Χρηστομάθεια κορασιακή προς χρήσιν των παρθεναγωγείων: εις τόμους δέκα. Δια τας τρεις περιόδους της κορασιακής εκπαιδεύσεως*, 2η έκδ. Σμύρνη: Ο Φοίνιξ, 1877.
Λεοντιάς, Σαπφώ. *Ιστορίαι ηθοποιητικαί και μαθήματα επί διαφόρων πραγμάτων μετά ποιηματίων : διά τα παιδία προς ανάγνωσιν και αποστήθισιν. Κατά το Γαλλικόν της Mme Marie Pape-Carpentie*, έκδ. 3η. Σμύρνη: Φοίνιξ, 1876.
Λεοντιάς, Σαπφώ. «Περί εκπαιδεύσεως: Τις η βάσις και ο σκοπός της εκπαιδεύσεως και τίνα τα παρά των εκπαιδευόντων από της κοινωνίας προς τούτο απαιτούμενα». *Αμάλθεια*, 23, 27 και 30 Νοεμβρίου 1874.
Λεοντιάς, Σαπφώ. *Ιερόν Εκλόγιον ήτοι συλλογή εκ του Συναξαριστού. Προς χρήσιν εν τοις σχολείοις και τοις παρθεναγωγείοις*. Σμύρνη: [χ.έ.], 1874.
Λεοντιάς, Σαπφώ. «Περί νηπιαγωγείων». *Ευρυδίκη* 3, τχ. 5 (1873): 78-79.
Λεοντιάς, Σαπφώ. «Αυτοσχέδιοι στοχασμοί περί της πρώτης παιδαγωγίας, ή μάλλον, περί της πρώτης ανατροφής», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος – Σύγγραμμα Περιοδικόν* 6 (1871-1872): 253-254· 7 (1872-1873): 303.
Λεοντιάς, Σαπφώ. «Γνώμαι περί της εκπαιδεύσεως των κορών». *Ευρυδίκη* 2, τχ. 7 (15 Απριλίου 1872): 116· τχ. 8 (30 Απριλίου 1872): 133-134.
Λεοντιάς, Σαπφώ. «Περί κλήσεως της γυναικός. Εξεφωνήθη την 17 Μαΐου 1870». *Περιοδικόν του Αναγνωστηρίου «Η Σμύρνη»* 1, τχ. 2 (1871): 66-91.
Λεοντιάς, Σαπφώ. *Εγχειρίδιον οδηγητικόν προς την ανατροφήν των παίδων από τα πρώτα δύο έτη μέχρι των πέντε: κατά το σύστημα της Mme Necker de Saussure*. Σμύρνη: Αμάλθεια, 1869.
Λεοντιάς, Σαπφώ. «Περί παρθεναγωγείων ή Περί γυναικείας εκπαιδεύσεως». *Αμάλθεια*, 9, 16 Ιουνίου 1861· 7, 14 και 21 Ιουλίου 1861.
Λεοντιάς, Σαπφώ. *Περί ανατροφής κορασίων. Λόγος εκφωνηθείς εν τω Ελληνικώ Παρθεναγωγείω την 26η Ιουνίου 1860 επί τη διανομή των βραβείων*. Σμύρνη: Αμάλθεια, 1860.
Λεοντιάς, Σαπφώ. *Περί πολιτισμού: Λόγος εκφωνηθείς την ΚΔ΄ Αυγούστου 1858, καθ' ην ημέραν ετελέσθησαν τα εγκαίνια του εν Σμύρνη Ελληνικού Παρθεναγωγείου*. Σμύρνη: Αμάλθεια, 1858.
Λεοντιάς, Σαπφώ. *Περί ανατροφής τέκνων. Λόγος εκφωνηθείς υπό της διευθυντρίας του πριγκιπικού παρθεναγωγείου*. Σάμος: Ηγεμονικό Τυπογραφείο, 1858.
Λεοντιάς, Σαπφώ. «Περί υψηλοτέρας εκπαιδεύσεως των κορασίων». *Αμάλθεια*, 29 Μαρτίου 1857.
[Λεοντιάς, Σαπφώ]. *Εσωτερικός Κανονισμός Παρθεναγωγείου Α.Γ.* Βαθύ Λιμένος: [χ.έ.], 1854.
Μαμώνη, Κυριακή και Λήδα Ιστικοπούλου. *Γυναικείοι σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*. Αθήνα: Εστία, 2002.
[Μιχαηλίδης, Μισαήλ]. *Εγκαθίδρυσις του σχολείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας*. Αθήνα: [χ.έ.], 1837.
Μπακαλάκη, Αλεξάνδρα και Ελένη Ελεγμίτου. *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα: Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως τη μεταρρύθμιση του 1929*. Αθήνα: Γ.Γ.Ν.Γ./Ι.Α.Ε.Ν., 1987.
Μπέτσας, Γιάννης. «Το προφίλ των πρώτων ελληνίδων φρεβελιανών νηπιαγωγών: Προσωπικές και επαγγελματικές διαδρομές». Στο *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: Ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, επιμέλεια Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, 251-265. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2006.
Μυρσίνη. «Όνειρα και ζωή». *Εφημερίς των Κυριών*, 1001 (1 Μαρτίου 1911): 1519.
Μυρσίνη. «Το παραμύθι». *Εφημερίς των Κυριών* (15-28 Φεβρουαρίου 1911): 1490-1492.
Μυρσίνη. «Προς τη δύναμι…». *Εφημερίς των Κυριών*, 981 (15 Φεβρουαρίου 1910): 1026-1027.
Ντελόπουλος, Κυριάκος. *Παιδικά και νεανικά βιβλία του 19ου αιώνα*. Αθήνα: Ε.Λ.Ι.Α., 1995.

Ντενίση, Σοφία. *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή: γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού-Ρομαντισμού*. Αθήνα: Νεφέλη: 2014.
Ξανθόπουλος, Κωνσταντίνος Σ. *Πρώτη και μέση εκπαίδευσις και περί ανατροφής και εκπαιδεύσεως των κορασίων*. Αθήνα: Αφοί Περρή, 1873.
Ξηραδάκη, Κούλα. *Ευανθία Καΐρη (1799-1866): Η πρώτη Ελληνίδα της νεότερης Ελλάδας που διέδωσε τη μόρφωση*. Αθήνα: Κέδρος, 1984.
«Ο ανθρώπινος βίος». *Κυψέλη*, 5 (1845): 173-174.
Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων. *Η δράσις του Συλλόγου κατά την εκατονταετίαν 1869-1969*. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, 1970.
Πεσταλότσι, Ιωάννης Ερρίκος. *Λεονάρδος και Γερτρούδη*. Μετάφραση Ευριπίδης Κωνσταντόπουλος. Αθήνα: [χ.έ.] 1954.
Π.Κ. [Πολυτίμη Κουσκούρη]. *Ο ερημίτης: ηθικόν διήγημα*. Αθήνα: Τυπογραφία Αγγελιοφόρου, 1853.
Παντούλη, Όλγα. «Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου: Συμβολή στην ιστορία των Ελληνίδων παιδαγωγών του εικοστού αιώνα». *Χρονικά του Πειραματικού Σχολείου του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 5 (Χειμώνας 1995): 31-54.
Παπαδόπουλος, Θεόδωρος. *Κώδιξ σχολείων Λευκωσίας*. Λευκωσία: Πολιτιστικόν Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, 1991.
[Παπαμαύρος, Μιχάλης]. «Το ανώτερο τμήμα του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών Καλλιθέας». *Εργασία*, 3 (15 Οκτωβρίου 1923): 66.
Παρανίκας, Ματθαίος Κ. *Ιστορία της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης: εκ των πηγών συναχθείσα*. Αθήνα: Αλήθεια, 1885.
Παρανίκας, Ματθαίος Κ. *Σχεδίασμα περί της εν τω ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσης (ΙΘ΄) εκατονταετηρίδος. Αναγνωσθέν εν τω εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικώ Φιλολογικώ Συλλόγω κατά Ιούνιον του 1866*. Κωνσταντινούπολη: Α. Κορομηλάς, 1867.
Παρασκευά, Παρασκευή. «Σαπφώ Λεοντιάς (1830-1900): Παιδαγωγικές απόψεις, εκπαιδευτική δράση, κοινωνική παρουσία». Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Α.Π.Θ., 2001.
Παραφεντίδου Ελένη. *Ελληνίδες παιδαγωγοί: Η εκπαίδευσις του υποδούλου ελληνισμού*. Θεσσαλονίκη: Καλλιτεχνικόν, 1949.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Η παρασημοφορία της κ. Αικατερ. Λασκαρίδου». *Εφημερίς των Κυριών*, 1080 (1-15 Μαρτίου 1916): 3030.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Αικατερίνη Λασκαρίδου». *Εφημερίς των Κυριών*, 1082 (1-15 Απριλίου 1916): 3058-3059.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Αι ομιλίαι του Λυκείου των Ελληνίδων». *Εφημερίς των Κυριών*, 1018 (15 και 29 Φεβρουαρίου 1912): 1919 και 1920-1924.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Γυναικεία κίνησις». *Εφημερίς των Κυριών*, 969 (1-15 Ιουνίου 1909): 741.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Δύο μεγάλαι νεκραί». *Εφημερίς των Κυριών*, 613 (26 Μαρτίου 1900): 2-4.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου». *Εφημερίς των Κυριών*, 195 (13 Ιανουαρίου 1891): 1-3.
Παρρέν, Καλλιρρόη. «Καλλιτεχνική Σχολή Κυριών». *Εφημερίς των Κυριών*, 32 (11 Οκτωβρίου 1887): 5.
Πέννας, Πέτρος Θ. *Ιστορία των Σερρών: Από της αλώσεως αυτών υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεως των υπό των Ελλήνων, 1383-1913*. Αθήνα: [χ.έ.], 1938.
Περδίκα, Νίκη Λ. «Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου – Αγαθονίκη Αντωνιάδου: Δύο σκυριανές ποιήτριες του περασμένου αιώνα». *Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών* 4 (1955): 144-151.
Περιστιάνης, Ιερώνυμος Κ. *Ιστορία των ελληνικών γραμμάτων από της τουρκικής κατακτήσεως μέχρι της αγγλικής κατοχής (1571-1878)*. Λευκωσία: Κ. Επιφάνιος 2000.
Πη Κη., «Περί του τρόπου της διδασκαλίας εις τα αλληλοδιδασκόμενα σχολεία της Ελλάδος». *Η Ευτέρπη* 1, τχ. 18 (15 Μαΐου 1848): 12-14.
Πη. Κ., «Η νεκρά θάλασσα ή η ασφαλίτις λίμνη» και «Η ταχύτης του ανθρωπίνου βίου». *Η Ευτέρπη* 2, τχ. 37 (1 Μαρτίου 1849): 311.
Πολέμης, Δημήτριος, επιμ. *Ευανθία Καΐρη: Διακόσια χρόνια από τη γέννησή της 1799-1999, Πρακτικά Συμποσίου, Άνδρος 4 Σεπτεμβρίου 1999*. Άνδρος: Καΐρειος Βιβλιοθήκη, 2000.
Ρουσώ, Ζαν-Ζακ. *Αιμίλιος ή Περί αγωγής*. Αθήνα: Σ. Δαρεμά, [χ.χ.].
Ρώτα, Μαρία. *Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία εκ των δοκιμωτέρων πεζογράφων και ποιητών: Συλλεγείσα και εις τέσσαρας τόμους διαιρεθείσα*, τ. 1-2. Κωνσταντινούπολη: Ν. Αδαμίδης, 1847.
Ρώτα, Μαρία. *Κανονισμός του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Παρθεναγωγείου*. Κωνσταντινούπολη: [χ.έ.],

1846.
Σαμαρτζίδου, Ευφροσύνη. Συλλογή ποιήσεων: Δαπάνη της φιλογενεστάτης κυρίας Ελένης Μ. Τοσίτσα. Αθήνα: Δ. Αθ. Μαυρομάτης Λαρισσαίος, 1857. URL=https://books.google.gr/books?id=mVAAAAAcAAJ&printsec=frontcover&dq=false&hl=el%22https://books.google.gr/books?id=mVAAAAAcAAJ&printsec=frontcover&dq=false&hl=el#v=onepage&q&f=false.
[Σαμαρτζίδου, Ευφροσύνη]. «Ανατροφή». *Κυψέλη*, 6 (1845): 177-182.
Σαμαρτζίδου, Ευφροσύνη. «Αφιέρωσις εις την Ευκλεεστάτην και χαριεστάτην Σουλτάναν την Βασιλομήτορα». *Κυψέλη*, 1 (1845): γ΄-ζ΄.
[Σαμαρτζίδου, Ευφροσύνη]. «Η ανατολή». *Κυψέλη*, 2 (1845): 49-51.
[Σαμαρτζίδου, Ευφροσύνη]. «Η ανατροφή: Απάτη». *Κυψέλη*, 5 (1845): 150-167.
[Σαμαρτζίδου, Ευφροσύνη]. «Η αρετή σώζει τας κοινωνίας». *Κυψέλη*, 4 (1845): 113-127.
Σαμαρτζίδου, Ευφροσύνη. «Προοίμιον». *Κυψέλη*, 1 (1845): 9-17.
[Σαμαρτζίδου, Ευφροσύνη]. «Σύγκρισις ή Περί ισότητος των δύο γενών». *Κυψέλη*, 1 (1845): 25-30.
Σαμσάρης, Πέτρος Κ. «Ελληνικές βιβλιοθήκες και αναγνωστήρια στην πόλη των Σερρών κατά την ύστερη τουρκοκρατία». Στο *Ακαδημαϊκές βιβλιοθήκες Επεκτείνοντας τα όρια?, Πρακτικά του 12ου Πανελληνίου Συνεδρίου Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Σέρρες 12-14 Νοεμβρίου 2003*. Σέρρες: Τμήμα εκδόσεων και Βιβλιοθήκης Τ.Ε.Ι. Σερρών, 2004. URL=http://www.serrelib.gr/arthra.php?id=27.
Σκούρα, Λαμπρινή. «Σαπφώ Λεοντιάς». Στο *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: Ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, επιμέλεια Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, 173-193. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2006.
Σκυλίτσης, Ιωάννης. «Η εκπαίδευσις των κορασίων». *Αμάλθεια*, 29 Απριλίου 1872.
Σούτζου, Ραλλού, μτφρ. *Παραινέσεις μητρός προς θυγατέρα*. Βενετία: Ν. Γλυκύς, 1819.
Στασινοπούλου, Μαρία. «Η μετάβαση στη σοφή Ευρώπη και οι συνέπειές της: Ο αρχιμανδρίτης Γρηγόριος Καλαγάνης». *Ο Ερανιστής* 21 (1997): 301-325.
Ταρσούλη, Αθηνά. *Ελληνίδες ποιήτριες 1857-1940*. Αθήνα: [χ.έ.],1951.
Τζανάκη, Δήμητρα. *Δούλα και κυρά. Όψεις εθνικισμού: Ρόλοι και συμπεριφορές στην Ελλάδα των ρομαντικών χρόνων 1836-1897*. Αθήνα: Σαββάλας, 2007.
Υπουργείον Παιδείας και Θρησκευμάτων. *Τα εκπαιδευτικά συνέδρια του 1930. ΙΙ. Συνέδριον διευθυντών και υποδιευθυντών διδασκαλείων της δημοτικής εκπαιδεύσεως και των νηπιαγωγών*, 405-421. Αθήνα: Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, 2004.
Φουντουκλή, Φλωρεντία. «Πολυτίμη Ηλία Κουσκούρη». *Εφημερίς των Κυριών*, 156 (11 Μαρτίου 1890): 2-5.
Φουρναράκη, Ελένη. «Ένα πρώιμο εκδοτικό εγχείρημα: Η Κυψέλη της Ευφροσύνης Σαμαρτζίδου, Κωνσταντινούπολη 1845». Στο *Λόγος γυναικών. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, επιμέλεια Βασιλική Κοντογιάννη*, 37-54. Αθήνα: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης/Ε.Λ.Ι.Α., 2008.
Φουρναράκη, Ελένη. *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών: ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα ανθολόγιο*. Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Ν.Γ., 1987.
Χαρίτος, Χαράλαμπος. Τ*ο ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του. Συμβολή στην ιστορία της Προσχολικής Αγωγής*. Αθήνα: Gutenberg, 1996.
Χατζηστεφανίδου, Σοφία. *Ιστορία της προσχολικής αγωγής: Ανθρωπολογικές και παιδαγωγικές αντιλήψεις – Πρακτικές ανατροφής – Θεσμοί φροντίδας και εκπαίδευσης, Από τις απαρχές της κοινωνικής οργάνωσης μέχρι το 19ο αιώνα*, τ. 1. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2008.
[Χρηστομάνου, Αικατερίνη]. *Έκθεσις περί του Ελληνικού Παρθεναγωγείου κατά το σχολικόν έτος 1869-1870 […] υπό Αικατερίνης Κ. Χρηστομάνου*. Αθήνα: [χ.έ.], 1870.
[Χρηστομάνου, Αικατερίνη]. *Λόγος περί πολιτισμού. Έκθεσις περί του Ελληνικού Παρθεναγωγείου, κατά το σχολικόν έτος 1868-1869, υπό της κυρ. Αικατερίνης Χρηστομάνου, διευθυντρίας, επί της τη 10 Ιουνίου γενομένης διανομής των βραβείων*. Αθήνα: [χ.έ.], 1869.
[Χρηστομάνου, Αικατερίνη]. «Λόγος εκφωνηθείς υπό Α. Χρηστομάνου». Στο *Έκθεσις Παρθεναγωγείου Hill* 1865-1866, 14-27. Αθήνα: [χ.έ.], 1866.
Χρηστομάνου-Καλίνσκη, Λιλίκα. «Οι εκ Μελενίκου Χρηστομάνοι». *Σερραϊκά Χρονικά* 1 (1953): 186-208.
Χρονοπούλου-Πανταζή, Χρύσα. *Ρόζα Ιμβριώτη*. Αθήνα: Εμπειρική, 2011.
Campell-Orr, Clarissa. "Albertine Necker de Saussure, the Mature Woman Author and the Scientific Education of Women". *Women's Writing* 2, τχ. 2 (Ιανουάριος 1995): 141-153.
Compayré, Gabriel. *History of Pedagogy*. Μετάφραση W. H. Payne. Boston : D.C. Heath & Co., 1889.
Dalakoura, Katerina. «Between East and West: Sappho Leontias (1830-1900) and her Educational Theory". *Paedagogica Historica* 51, τχ. 3 (2015): 298-318.
Frankau, Pamela, επιμ. *Mary Wollstonecraft The Rights of Women - John. Stuart Mill The Subjection of Women*.

London and New York: Everyman's Library and Dent & Dutton, 1954.
Leroy, M. Ch. *Lectures graduées et leçons pratiques de littérature et de style prose et poésie*. Paris: Librairie Classique d'Eugene Belin, 1868.
Pape-Carpentier, Marie. *Histoires et leçons de choses pour les enfants*. Paris: Hachette, 1858.
Mme Leprince de Beaumont [Jeanne-Marie]. *Le trésor des familles chrétiennes*. Paris: Amedee Saintin et Cie, 1837.
Mme Necker de Saussure [Albertine]. *L'Éducation Progressive ou Étude du Cours de la Vie*, τ. 1. Paris: Paulin, 1844.
Mme Necker de Saussure. *Progressive Education: Commencing with the Infant*. Μετάφραση Mrs Willard και Mrs Phelps. Boston: William A. Hall Co, 1835.
Reble, Albert. *Ιστορία της παιδαγωγικής*. Μετάφραση Θεοφάνης Χατζηστεφανίδης και Σοφία Χατζηστεφανίδου-Πολυζώη, 7η έκδ. Αθήνα: Παπαδήμας, 2005.
Vinet, Alexandre Rodolphe. *Chrestomathie Française ; ou, Choix de morceaux tirés des meilleurs écrivains français. Ouvrage destiné à servir d'application méthodique et progressive à un cours régulier de langue française*, 2nd ed. Bale: J.G. NeuKrich, 1836.